

Digitized by the Internet Archive
in 2025

BIOGRAPHISCH
WOORDENBOEK.

GODGELEERD NEDERLAND.

BIOGRAPHISCH
WOORDENBOEK

VAN

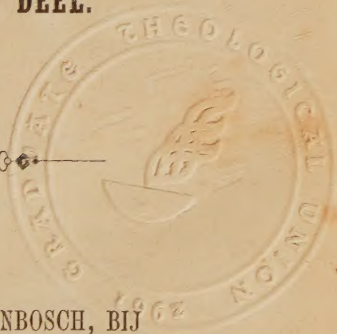
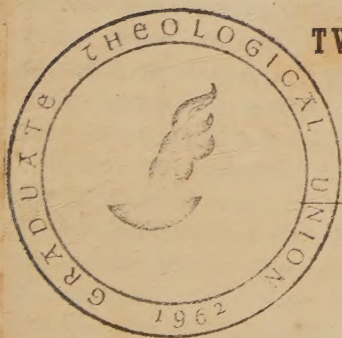
NEDERLANDSCHE GODGELEERDEN.

DOOR

B. GLASIUS,

Predikant te Geertruidenberg.

TWEEDE DEEL.

TE 'SHERTOGENBOSCH, BIJ
GEBR. MULLER.

—
1853.

BR

1702

G5

v. 2

H.

Petrus Haack, die het predikambt te *Noordgouwe*, vervolgens in 1774 te *Zwartewaal*, daarop in 1777 te *Sommelsdijk*, in 1782 te *Breda* en in 1789 te *Amsterdam* aanvaardde, heeft het gedurende een aantal jaren met veler goedkeuring bij de hervormde gemeente van laatstgemelde stad bekleed en was, gedurende zijn verblijf te *Breda*, tot hoogleeraar aldaar benoemd. Hij behoorde tot die Amsterdamsche predikanten, welke in 1796 den gevorderden eed van onderwerping aan den toenmaligen regeringsvorm en de belofte van nimmer op eenige wijze ter herstelling van het stadhouderlijk bestuur te zullen medewerken, weigerden en dien ten gevolge van hunne betrekking werden ontslagen. Het is bekend, dat zij later in hunne dienst hersteld zijn.

Haack was ongetwijfeld een werkzaam en geleerd man. Als godgeleerd schrijver heeft hij zich bekend gemaakt door: *Israëls dankbaarheid ter gelegenheid van het tweede eeuwfeest der hervorming te Sommelsdijk*, — *de overeenstemming der Evangelisten in de lijdens- en feeststoffen*, Amst. 1795, — *de leer der waarheid volgens den Heidelbergschen catechismus*, Amst. 1800, — *het leven van Paulus den apostel in kerkelijke redevoeringen*, Amst. 1804, 3 deelen, — *het leven, de leer en de daden van den Verlosser, met aantekeningen*, Amst. 1825.

Benedictus van Haaften, in het laatst der zestiende eeuw te *Utrecht* geboren, verwisselde bij zijne opneming in de Benedictijner orde zijnen doopnaam *Jacobus* met den zoo even vermelden. Hij had te *Leuven* gestudeerd en werd proost van de abdij van *Aflighem* bij *Brussel*, waar hij in 1648 gestorven is.

Behalve een paar werken, die op de Benedictijner orde en hare jongste reformatie betrekking hebben (*Propugnaculum reformationis monasticae ordin. S. Benedicti* en *Disquisitiones monasticae, quibus S. Benedicti regula et religiosorum rituum antiquitates variae delucidantur, praemissa S. Benedicti vita*, 1643), heeft hij zich als ascetisch schrijver leeren kennen. In die rigting bestaan van hem: *Paradisus sive viridarium catechisticum, odis sive cantionibus Belgicis et Latinis ad musicos tonos consitum*, Antv. 1622, — *Schola cordis, sive aversi a Deo cordis ad eundem reductio et instructio*, Antw. 1629, — *Panis quotidianus, sive meditationes sacrae in singulos anni dies distributae*, Antv. 1635, — *venatio Sacra sive de arte quaerendi Deum libri duodecim*, Antv. 1650.

Zie overigens: Burman. *Ultraj. erud.* pag 123 sqq.

Richard de Haan. Zie: **Gallus**.

Florentius Floriszoon van Haarlem, aldus naar zijne geboortestad, waar hij in het laatste der vijftiende eeuw het eerste levenslicht aanschouwde, geheeten, ontving zijne letterkundige en godgeleerde opleiding aan de universiteit te *Leuven*. Hij verkreeg den graad van meester in de vrije kunsten. Zich tot de karthuiser orde begeven hebbende, werd hij opgenomen in het klooster te *Leuven*, waar hij in 1541 het prioraat bekleedde. Bijzonder is hij als prediker werkzaam geweest. Hij overleed den 18 April 1543.

Als schrijver heeft hij zich bekend gemaakt door het vervaardigen van een werkje in zijne moedertaal, hetwelk, later in het latijn vertaald, in het licht verscheen onder den titel: *via vitae, libellus plane aureus, ut in quo miro artificio homo mandanus et peccator a vita scelerosa, ad viam reducitur vitae melioris: authore quidem primario D. Florentio Harlemanno, Carthusiae Lovaniensis Caenobiarcha, interprete vero Latino F.—N. Zegers, Minorita*, Antv. 1556.

Zie overigens: Goethals, *lectures relatives à l'histoire des Sciences etc. en Belgique*, Tom. IV, pag. 53 suiv.

Gerardus de Haas, in 1736 geboren, heeft zijne theologische studien aan de Utrechtsche hoogeschool voltooid. Hij verkreeg de waardigheid van doctor in de godgeleerdheid in 1761, na het leveren eener *dissertatio de Paulino velandae mulieris praecepto ad 1. Cor. XI. vs. 10.* Gedurende eene reeks van vijf en twintig jaren bekleedde hij het predikambt met hoogen lof in verschillende gemeenten, zoo als te *Amersfoort*, *Middelburg* en *Amsterdam*, waar hij den 9 December 1817 overleed.

Nam de Haas met trouw de verplichtingen waar, aan zijne betrekking verbonden, hij wordt met regt onder de geleerdste mannen van zijn tijdperk genoemd. De studie was in waarheid zijn leven, zelfs zoo sterk, dat zij hem somwijlen in den dagelijkschen omgang zoo afgetrokken deed wezen, dat het veler opmerkzaamheid tot zich trok. Dit ontnam hem echter de lust niet om de vruchten zijner overdenkingen het publiek aan te bieden.

's Mans godgeleerde arbeid is doorgaans van exegetisch-dogmatischen aard en niet weinig is door hem geleverd, hetwelk hem eene eervolle plaats onder de schriftuitleggers uit het laatste gedeelte der vorige eeuw doet toekennen.

Zijne voornaamste werken zijn: *aanmerkingen over het zevende boek der Godspraaken van Jesaia*, Utr. zonder jaartal, maar blijkens de opdracht in 1773 uitgegeven, — *praktikaal vertoog aangaande de uitnemendheid van de leere der verzoeninge vervat in eene verhandeling over den 22 Psalm*, waarvan de tweede druk te *Middelburg* in 1780 verscheen, — *het vijfde en drie volgende hoofdstukken uit Paulus brief aan de Romeinen verklaard*, 3 deelen, Amst. 1789—1793, — *verhandeling over de toekomstige wereld*, Amst. 1798, — *over de openbaring van Johannes, als een boek voor het verstand en hart*, 3 deelen, Amst. 1807, — *het 15 hoofdstuk van Paulus eersten brief aan de Korinthers*, Amst. 1818, — *dichttafereel van het goddelijk gerigt ten jongsten dage*, Amst. 1818. Aan hem is ook te danken de voltooiing van de bearbeiding van den brief aan de Philippensen door G. J. Nahuis. Dit werk kwam uit onder den titel: *G. J. Nahuis en G. de Haas, over den brief van Paulus aan de Philippensen*, 3 deelen, Amst. 1783.

Johannes Habbema, die het eerste levenslicht in 1732

aanschouwde en aan de hoogeschool de doctorale waardigheid verwierf, werd in 1760 tot predikant beroepen bij de hervormde gemeente te *Twysel* en *Kooten*, van waar hij drie jaren later naar *Gorinchem* vertrok, die standplaats in 1767 met *Rotterdam* verwisselende. Hoezeer zijne predikgaven niet uitmuntend mogten heeten, was hij echter om zijne braafheid hoog geacht. In 1777 werd hem het houden der acht jaarlijksche leerredenen volgens de stichting van *Senserf* opgedragen en van deze taak kweet hij zich tot veler genoegen. Jammer, dat de toestand zijner geestvermogens het noodzakelijk maakte om hem in 1789 het emeritaat te verleenen. Hij overleefde het nog ettelijke jaren en stierf te *Delft* den 12 Maart 1800.

Habbema was een zeer geleerd man en een naauwgezet voorstander van hetgeen men de regtzinnige leer der hervormde kerk noemde. Toen Petrus Hofstede in 1773 besloot, om onder zijn toezigt een letterkundig maandschrift te laten uitgeven, werd het onderbestuur aan Habbema opgedragen en het was vooral onder zijne medewerking, dat de *Nederlandsche Bibliotheek* in 1774 het licht zag als orgaan van hetgeen door Hofstede en hem voor regtzinnig werd gehouden. Dit bleef zij, totdat hij niet langer in staat was daaraan te arbeiden en het maandwerk, bijzonder toen het den titel van *vaderlandsche Bibliotheek* had aangenomen, eene geheel andere rigting verkreeg.

Van zijnen twist over des Heeren borgtogtelijk lijden met Le Sage ten Broek gevoerd, hebben wij reeds in het biographisch berigt van dezen (dl. I, blz. 183 verv.) gewag gemaakt.

Zie overigens: Ypey en Derm. III, blz. 569 verv., 631 verv., 662 verv. Harderwijk a. w. blz. 89 verv.

Adrianus of **Adrianus Cornelis van Haemstede** heeft vermoedelijk zijnen naam ontleend van het dorp op *Schouwen*, hetwelk aldus geheeten is. Welligt aanschouwde hij het levenslicht, gelijk Paquot gist, omstreeks 1525. Der hervormde belijdenis toegedaan ¹⁾, ontweek hij zijn vaderland en de daar dreigende geloofsvervolging naar *Embsen*. Weldra begaf hij zich echter van daar naar de Nederlanden terug

¹⁾ De beschuldiging, ook door Paquot overgenomen, dat hij sommige dwalingen der wederdoopers zou hebben aangekleefd, wordt teregt gewezen bij de la Rue, a. w., bl. 545 verv.

om aan de heimelijke gemeenten zijne gaven te wijden. Toenmaals was hij nog geen geordend predikant ¹⁾, maar later is hij dit geworden ²⁾. Wij treffen hem in 1557 als helper van Kasper van der Heiden te *Antwerpen* aan. Den 21 Junij van dat jaar schreef hij vandaar eenen merkwaardigen brief naar *Embden*, in welken hij niet alleen, nederig zijne behoefte hier aan betuigende, verlangt, dat men, om eenige omtrent het kerkbestuur opgekomen geschillen te slissen, een' bekwamen leeraar naar de Scheldestad zou zenden, maar ook zijne gevoedsbezwaren tegen het heimelijk prediken openbaart en raad vraagt omtrent het geoorloofde en voegzame van zulks in het openbaar te doen. Getuigt deze brief van zijnen ootmoedigen en vromen zin, een andere, den 1 December van hetzelfde jaar aan den Franschen koning gerigt ten behoeve van wie onder zijn gebied zich om de godsdienst in den kerker bevonden, spreekt van zijne hartelijke belangstelling in het lot zijner verdrukte geloofsgenooten ³⁾. Hoe zeer hem dit ter harte ging, toonde hij ook, toen hij zich in Februarij 1558 naar *Aken* begaf om daar, werwaarts ettelijke kooplieden uit *Antwerpen* hunne toevlugt hadden genomen, eene gemeente te stichten. Teruggekeerd en met gloeienden ijver voor de prediking van het reine Evangelie bezield, bestond hij iets, wat met regt een waagstuk mag worden genoemd. Op den Sacramentsdag predikte hij openlijk op de Maere, bij het hooge kruis dat daar was opgerigt, terwijl op dezelfde plaats de plegtige processie rondtrok. Velen, die dit eenen onverstandigen en ontijdigen ijver noemden, mishaaide het, maar of het hem zelve iets onaangenaams berokkend hebbe, is mij onbekend. Hoe dit zij, zeker is het, dat hij in Augustus 1558 *Antwerpen* verlaten en zich vervolgens eenigen tijd bij zijne zuster te *Norden* in *Oost-Friesland* heeft opgehouden. In 1559 vertrok hij naar *Engeland* om de Nederlandsche gemeenten te stichten. Kort hierop vinden wij hem te *Groningen*, maar, toen er bij de Engelsch-Nederlandsche gemeenten, bijzonder te *Nordwich* en *Sandwich* twist ontstaan was over het al of niet noodzakelijke van getuigen

¹⁾ Zie zijnen brief aan die van *Embden* (1557) bij Meiners O. F. kerkgesch. I, blz. 371. Brandt, Hist. der Ref. I, blz. 149.

²⁾ Brandt, t. a. p. blz. 214.

³⁾ Die brief is door Harckenroth medegegedeeld in de Bibl. Bremens. Class. VI, pag. 688 sqq. De uitgever bezat nog eenige andere brieven van Haemstede.

bij den doop, verzoekt Haemstede aan die van *Emdden* om ter wegneming van dat geschil naar *Engeland* gezonden te worden. Wel stak hij de zee over, maar zijne pogingen waren, even als die van anderen, vruchteloos. Zijn verblijf schijnt dan ook van geen' langen duur geweest te zijn, want nog in 1562 overleed hij in *Friesland*.

Aan Haemstede, wien wij uit zijne verrigtingen als eenen braven, vromen, gemoedelijken man, met gloeiende geestdrift voor de zaak der hervorming bezielde, leeren kennen, hebben wij het eerste Nederlandsche martelaarsboek te danken. De eerste uitgave, thans hoogst zeldzaam, verscheen, vermoedelijk te *Antwerpen*, met den titel: *de geschiedenis ende den doodt der vromen Martelaren, die om het ghetuighenisse des Euangeliums haer bloedt gestort hebben van den tyden Christi af, tot ten jare 1559 toe, byeenvergadert op het kortste door Adrianum Corn. Haemstedium. Anno 1559 den 18 Martis*.

Eene tweede, ook zeldzaam voorkomende, hier en daar veranderde uitgave zag, maar waarschijnlijk niet te *Antwerpen*, in 1565 in 4°. het licht. Eene derde, aanmerkelijk veranderde, werd in 1633 door zekeren J. S. in folio bezorgd. Hiervan verschenen latere drukken in 1643, 1645 en 1657. Johannes Gysius, predikant te *Streefkerk*, heeft er vervolgens uitgaven met aanmerkelijke veranderingen van bezorgd, waarvan de laatste in 1671 van de pers kwam. In 1730 en 1747 verscheen Haemstede's martelaarsboek in eene veranderde gedaante, eerst te *Amsterdam* en vervolgens te *Leiden*. Onder elke plaat staan eenige dichtregelen van Claas Bruin en aan het geheel is een vervolg, de Fransche gebeurtenissen van 1681 tot 1688 bevattende, toegevoegd.

Zie overigens: Brandt I. blz. 149 en 214. Meiner's Oostfr. kerkges. I D. blz. 371, 376, 396 en 405. De la Rue, geleert. Zeel. blz. 542 verv. Paquet II. pag. 342 suiv. De Windt, a. w., blz. 501 verv., 593 verv. en de aldaar aangeh. verhandeling van ab Utrecht Dresselhuis, in het archief voor kerk-geschi.

Gosewinus van Halen behoort tot die verdienstelijke mannen, aan wier verlichte denkwijze ons vaderland bij den aanvang der kerkhervorming groote verplichting gehad heeft. Geboren in de tweede helft der vijftiende eeuw, was hij een der meest vertrouwde en dankbare leerlingen van Wessel Gansfort. Hoe hoog deze hem achtte, mogen wij ook daaruit afleiden, dat hij meermalen getuige was van de gesprek-

ken tusschen Wessel en Agricola over het bederf van kerk en godsdienst gevoerd. Hij wordt dan ook geteld onder die geleerden, op welker vertoef *Aduard* zich beroemen mogt. Als overste van het fraterhuis te *Groningen* komt hij voor bij het einde der 15 en bij den aanvang der 16 eeuw. Later is hij prior van het Minderbroederklooster in die stad geweest, waar hij in 1530 overleed.

Reeds de voortreffelijke leiding, welke Goswinus van Halen bij Wessel genoten had en de vriendschapsbetrekking, waarin hij tot Willem Frederik en Melanchton stond, zou bij hem eene reformatorische rigting doen verwachten. Geheel zeker wordt ons die uit zijne handelingen. Er bestaan wel geene geschriften van zijne hand, die aan de nakomeling-schap de bewijzen zijner geleerdheid hebben overgebracht, behalve eenige brieven ¹⁾, maar toch was hij een krachtig voorstander der gezuiverde godsdienstleer. Vooral heeft hij zich door zijn onderwijs verdienstelijk gemaakt. Regnerus Praedinius behoorde tot zijne leerlingen.

In een zijner brieven spreekt hij over de schrijvers, welke men ter wetenschappelijke ontwikkeling, moest lezen. Het zal niet ongepast zijn wat hij hieromtrent, als tevens het denkbeeld, hetwelk daarover op de scholen te *Zwolle*, *Aduard*, enz. heerschte, uitdrukkende geeft, te vermelden. Ééns mogt men Ovidius en schrijvers in diens geest lezen, maar met meer vlijt behoorde men bij Virgilius, Horatius en Terentius te vertoeven, althans zoo men zich op de beoefening der oude dichters wilde toelleggen. Boven alles en met de meeste aandacht moest men echter den bijbel lezen. Het voegde niet met de kerkelijke geschiedenis onbekend te wezen en daartoe raadde hij, behalve andere, de *historia tripartita* aan. Van de ongewijde geschiedschrijvers achtte hij bijzonder aanprijzenswaardig Plutarchus, Salustius, Thucydides, Herodotus en Justinus. Dan mogt men zich tot de werken van Plato en Aristoteles begeven, maar daarbij moest men Cicero niet vergeten. Naast den bijbel behoorde men zich echter meest toe te leggen op Augustinus, en dan ook op Hieronymus, Ambrosius, Chrysostomus, Gregorius, Bernardus en Hugo van H. Victor.

¹⁾ Zij zijn te vinden in Oper. Wesseli, edit. Groning., introduct. pag. 7 sqq.

Ziet men uit deze opgave, hoe van Halens onderwijs eene bijbelsche rigting had, maar tevens de klassieke studie bevorderde, dan kan het ons niet bevreemden, dat *en* zijne denkwijze *en* zijn onderwijs voor de zaak der hervorming, hoezeer hij de Roomsche kerk niet verliet, gunstig geweest is. Zeer zeker was hij een vereerder van Erasmus.

Een aantal naauwkeurige berigten omtrent Wessel en diens lotgevallen is men aan Gosewinus van Halen verschuldigd. Hij deelde ze aan Melanchton mede en zij hebben tot bouwstoffen gediend voor de gedachtenisrede op Gansfort, door een' van Melanchton's leerlingen, Johannes Saxe of Saxonijs, gehouden ¹⁾. In die rede wordt van Halen een grijsaard genoemd, door vroomheid en achtbaarheid uitmuntende, terwijl men elders van zijn onderwijs de loffelijke getuigenis ontvangt, dat men nooit van eene geestelijke stichting hoorde, waarbij eene zoo ruime gelegenheid tot het verkrijgen van kennis in allerlei vakken van menschelijke wetenschap bestond ²⁾.

Zie overigens: Biblioth. Brem. Cl. VI, pag. 90. Gerdes, hist. Euang. renov. Append. p. 4. Delprat, aangeh. verhand., blz. 115 verv. Ullmann, a. a. o., II, S. 387, 390 ff. Groninger Volksalmanak voor 1842, blz. 10. Voor 1844, blz. 4 en 12.

Herman van Halen, éénige zoon van Bartholomaeus van Halen en Lucretia Bylardt, werd in 1633 te *Utrecht* geboren. Na aldaar het voorbereidend onderwijs genoten te hebben, beoefende hij zoowel de philosophie als de theologie aan de Utrechtsche hoogeschool, waar hij met gewenscht gevolg de lessen van Voetius, Essenius en Hoornbeek bijwoonde. Proponent geworden, zag hij zich in 1658 te *Klein-Ammers* beroepen, van waar hij in 1664 als predikant naar *Utrecht* vertrok. Hier heerschte, ten gevolge der toenmalige kerkelijke twisten, groote oneenigheid, en, hoezeer men zich beijverde om den geest van tweedragt tusschen den Voetiaanschen van Halen en den Coccejaanschen Burman, daar gelijktijdig gekomen, te verwekken, leefden echter deze beide mannen niet alleen in vrede, maar in vriendschappelijke be-

¹⁾ Declamat. Melancht. edit. Argent. T. I, pag. 597. Men heeft haar verkeerdelijk aan Melanchton zelven toegeschreven. Zie over Saxonijs: Ullmann, a. a. o. II, s. 390, en de aldaar aangeh. schrijvers.

²⁾ Apud Gerdes, Histor. Euang. renov. Append. pag. 4.

trekking. Van Halen was een voorbeeld van zachtmoedigheid in die dagen. In 1681 werd hij tot buitengewoon hoogleeraar in de godgeleerdheid benoemd, terwijl men hem twee jaren later het gewoon professoraat opdroeg.

Hoezeer van Halen een uitmuntend godgeleerde moet geweest zijn, werden echter zijne collegien weinig bezocht, maar opmerkelijk is de verzekering van zijnen lijkredenaar, dat al zijne leerlingen tot de aanzienlijkste standplaatsen in ons vaderland gekomen zijn. Hij schijnt zeer afkeerig geweest te zijn van de vruchten zijner studien aan de pers toe te vertrouwen. Nogtans werd hij door den dood in eenen arbeid, dien hij reeds gedeeltelijk daaraan had overgegeven, onderbroken. Overigens bezitten wij niets van hem, dan een werkje, hetwelk onder den titel *judicium de usu rationis in rebus theologicis*, in 1686 te *Utrecht* in het licht verscheen.

Van Halen is tweemaal, eens met Petronella de Cupere, later met Catharina Elisabeth de Meijer, gehuwd geweest. Hij overleed in 1701. Dat hij zeer geacht en bemind was, getuigt zijn lijkredenaar in de volgende woorden: *Princeps ordo Academiae, Theologia, acerba sua fata et solitudinem deplorat, ecclesia custode et pastore vigilantissimo orbata gemit, vidua virum, cum quo sine ulla querela vixit, filia patrem indulgentissimum, magistratus civem ad omnia obsequia paratissimum, nos collegam facillimum, populus patrem et ducem fidelissimum luget.*

Zie overigens: P. Burmanni, oratio fun. in obitum Hermanni van Halen, Ultraj. 1701, — C. Burm. Ultraj. erud. pag. 125 sq. Heringa, oratio de auditorio, pag. 142.

Johannes Hamelau, den 23 Maart 1737 te *Amsterdam* geboren, werd tot het leeraarsambt bij de Luthersche gemeente, tot welke hij behoorde, bestemd en, na zijne opleiding bij den Amsterdamschen predikant, Hermanus van Garel, ontvangen te hebben, in 1760, proponent zijnde, te *Amersfoort* beroepen. Twee jaren later vertrok hij naar *Bodegraven*, die standplaats in 1772 met *Leiden* verwisselende. Van daar beriep men hem in 1791 naar *Amsterdam*, waar hij in 1804 overleden is.

Hamelau heeft zijnen naam bij de nakomelingschap door ettelijke schriften bewaard, maar meer nog door het werkzaam en ernstig aandeel, dat hij aan de scheuring, die in

de laatste jaren der vorige eeuw bij de Lutherschen hier te lande ontstond, genomen heeft. Hij behoorde tot die drie Amsterdamsche predikanten, welke hunne meer verlichte ambtgenooten van onregtzinnigheid beschuldigden en zich niet ontzagen openlijk van den kansel en in het consistorie tegen hen te ijveren. Eindelijk werd door hem die onaangename taak alleen voortgezet. Het is bekend dat eene volstrekte scheuring hiervan het gevolg was. Hamelau, aan wien twee ambtgenooten werden toegevoegd, werd tot predikant bij de afgescheidenen, die den naam van Herstelde Lutherschen droegen ¹⁾, gekozen. Ook in die betrekking, welke hij tot zijnen dood waarnam, nam hij aan twisten deel, die de nieuwe gemeente reeds in hare vroegste opkomst schokten.

Hamelau was een hartelijk en stichtelijk prediker, niet-tegenstaande zijne leerredenen van te groote omslagtigheid getuigen en meermalen door ongepaste en smakelooze beeldspraak werden ontsierd. Wij bezitten van hem:

Leerrede over Ephes V: 19, ter inwijding van het orgel in de Luth. kerk te Bodegraven, Gouda 1771.

Godvruchtige overdenkingen van waarheden der Heilige schrift, Gouda 1771.

Leerrede over Ps. LXXI: 17 en 18, ter gedachtenis van zijne vijfentwintigjarige predikdienst, Amst. 1785.

Schets der eerste leerrede voor de Herst. Luth. gemeente, 1791.

De liefde maaltijden der eerste Christenen in den aanbreken-den Evangeliedag, Amst. 1791.

Leerrede ter inwijding van de kerk der Herst. Luthersche gem. 1793.

Handleiding voor katechiseer-meesters, Amst. 1793.

Gedachten in slapelooze nachten, Amst. 1796.

Iets voor een christelijk huisgezin of gebeden en gezangen op iederen dag der week, Amst. 1796.

Nuttige uitspanningen in eenzame uren, Amst. 1805.

¹⁾ Het verhaal van het ontstaan van het kerkgenootschap der Herstelde Lutherschen behoort niet tot onze taak. Men kan het vinden en bronnen tot nader onderzoek aangewezen zien bij Ypey, gesch. der Chr. kerk in de 18 eeuw, IV, blz. 393 verv. Mijne gesch. der Chr. kerk in Nederl. na de Herv., II, blz. 335 verv. III, blz. 340 verv.

*Aanwijzing der geloofsleer voor de jeugd.**De verlichte tijd.* Naar het Hoogduitsch. 1783.

Zie overigens, behalve de reeds aangeh. werken, Domela Nieuwenhuis, *de Luth. gem. te Amersfoort*, in de Bijdr. van Schultz Jacobi en D. N., II, blz. 106. Dezelfde, aanteek. betreffende de Luth. gem. te Leiden, bijdr. V, blz. 41. Dezelfde, geschiedk. overzicht van de predikwijzen in de Nederl. Luth. kerk, bijdr. VII, bl. 126.

Ysbrand van Hamelsveld, zoon van Ysbrand v. H. en Elisabeth Wiggers, aanschouwde het eerste levenslicht te *Utrecht* op den 7 Febr. 1743. Door zijnen vader tot diens opvolger in de door hem gedrevene fabriek van speelkaarten bestemd, merkten echter anderen en bijzonder de predikant J. Schermer, in den knaap eenen zooveel belovenden aanleg op, dat hij aan hogere studiën werd toegewijd. Op de Akademie zijner geboortestad beoefende hij niet alleen met vrucht, maar ook met ongemeene lof de wetenschappen en vooral de godgeleerdheid. Sprekende proeven leverde hij hiervan ten jare 1764 in zijne onder den hoogleeraar S. Rau verdedigde *dissertatio philologico-antiquaria de aedibus veterum Hebraeorum* en in 1765, toen hij, bij zijne promotie tot doctor in de theologie, zijne verhandeling leverde *de moribus antidiluvianis typo morum adventum Servatoris antecessurorum*. In hetzelfde jaar proponent geworden, werd hij in het volgende tot predikant bij de hervormde gemeente te *Durgerdam* beroepen. Tien jaren bleef hij hier werkzaam, totdat hij in 1776 naar *Grootebroek* vertrok, van waar hij in 1777 de roepstem der gemeente te *Goes* volgde. Slechts twee jaren verbleef hij hier, want toen meende hij voor zich genoegzame redenen ¹⁾ te hebben om zijn predikambt aldaar neder te leggen. Wel weigerde men hem zijne demissie, maar hij achtte zich gerechtigd zelf zijn ontslag te nemen en vestigde zich te *Utrecht*. Daar leefde hij als een ambteloos burger, nogtans proeven van zijne studien door de drukpers mededeelende. Wel wenschten sommigen hem tot opvolger

¹⁾ Hamelsveld zelf geeft bericht van de onaangenaamheden, die hem hiertoe bewogen, in *bericht aangaande de redenen, die hem bewogen om zijne dimissie als predik. te Goes in Z. Beveland te vraagen, en deze hem geweigerd zijnde zijn ambt intusschen aldaar neer te leggen*, Utr. 1779, en in zijne, hoezeer niet uitgesprokene, afscheidsrede 1779. Als tegenschrijvers traden op D. Haas, *afgeperst antwoord* en Justus Schertser, *brief* enzv. Te regt zegt ab Utrecht Dresselhuis, de Herv. gem. te *Goes*, blz. XXX, dat deze schriften gerust der vergetelheid mogen prijs gegeven worden.

van den overledenen Utrechtschen kerkleeraar Engel, maar dit werd door anderen, die meenden dat hij te *Goes* niet wettig ontslagen was, tegengewerkt. In 1784 zag hij zich echter tot hoogleeraar in de theologie benoemd en hij aanvaardde die betrekking *de statu rei Christianae hodierno, laeto an tristi? Quidque in posterum de eo sperare vel timere debeamus?*

Wel had zich nu voor den geleerden man een eervolle en ruime werkkring geopend. Jammer, dat de toenmalige staatkundige twisten er eenen heilloozen invloed op oefenden. Hamelsveld was daarvan geen onverschillig getuige. Met hart en ziel was hij der patriotsche partij toegedaan. Geen wonder dan ook, dat hij in 1787, bij den ommekeer van zaken, besloot *Utrecht* te verlaten. Hoogst nadeelige gevolgen had dit voor hem. Beschuldigd van op eene hoogst afkeuringwaardige wijze in de jongste onlusten gedeeld te hebben, werd hem niet alleen zijn ambt en het regt om in de provincie *Utrecht* te prediken ontnomen, maar ook zijn afbeeldsel uit de senaatkamer als gebannen en met een onteerend opschrift elders geborgen.

Hamelsveld, wien ook *Amsterdam* geene verblijfplaats gunde, hield zich eerst te *Durgerdam* en vervolgens te *Leiden* op, waar zijn eenige zoon in de regtsgeleerdheid studeerde.

De gebeurtenissen van 1795 voerden hem naar *Utrecht* terug, waar hij tot lid van de magistraat verkozen en bijzonder met het toezigt over de hoogeschool belast werd. De vroegere, voor hem zoo onteerende besluiten werden ingetrokken. Hij zelf weigerde het professoraat op nieuw te aanvaarden. Evenzeer wees hij andere eervolle aanbiedingen van de hand. Dit verhinderde hem echter niet om het zich te laten welgevalen, toen hij in 1796 tot lid der nationale vergadering gekozen werd. Deze waardigheid en zelfs, gedurende het grootste deel van dat tijdperk het voorzitterschap nam hij waar tot Augustus 1797. Nog in hetzelfde jaar zag hij zich echter tot lid der tweede vergadering benoemen. In 1798 deelde hij in het lot van andere gematigden en zag zich niet alleen, door de onder Daendels bewerkte tegenomwenteling uit zijne waardigheid ontzet, maar ook voor eenigen tijd in de gevangenis.

Wij betreuren het, dat een man als Hamelsveld, zich

van het wetenschappelijk gebied, waarop hij met zooveel roem arbeide, op het doornige der staatkunde begaf, maar wij mogen niet uit het oog verliezen, dat dit in een tijdperk plaats vond, hetwelk van der Palm voor zich en anderen zoo eigenaardig den tijd onzer dwalingen noemde, en evenmin, dat Hamelsvelds gematigde zin meermalen nuttig werkzaam was in die woelige en opgewonden dagen, ook voor de belangen der hervormde kerk.

Hamelsveld plukte van zijne staatkundige loopbaan geene zoete vruchten. Hij sleet dan ook zijne volgende levensdagen ambteloos aan het huis van zijnen zoon te *Amsterdam*. Hier overleed hij den 9 Mei 1812.

Bij uitnemendheid ervaren in de oude en ook in nieuwere talen, met verschillende takken van wetenschappen vertrouwd, mogt van Hamelsveld een geleerde van algemeene kennis genoemd worden. Begaafd met een krachtig geheugen, met buitengewone vlugheid van begrip en voorstelling, bij uitnemendheid geschikt om anderen te onderwijzen, was hij opgeruimd, gezellig, zelfs vrolijk. Een kamergeleerde was hij niet. Zeldzaam studeerde hij op het daartoe afgezonderd vertrek, meestal in den woeligen en vrolijken kring van zijn gezin.

Niet alleen om het ambt, dat hij bekleed heeft, maar in den vollen zin des woords behoort Hamelsveld tot de Nederlandsche godgeleerden. Wij vinden hem dan ook in meer dan ééne rigting op het gebied der theologische wetenschappen werkzaam.

Als beoefenaar der bijbelsche en kerkelijke geschiedenis, van de oostersche en gewijde oudheden leeren wij hem kennen in de volgende geschriften:

Zedig onderzoek nopens de doode zee, of dezelve de plaats beslaat, waar eertijds de steden Sodom, Gemorrha enzv. gestaan hebben, dan niet. In de *Nederl. letterverlustiging* II D. Amst. 1763, blz. 362 verv.

Verhandeling over de pyramiden van Egypte enzv., in de *Akademie der geleerden*, Amst. 1764, D. I, blz. 121 verv.

Geschiedenis der Medische koningen, aldaar blz. 195 verv.

Geschiedenis der Assyrische koningen, in hetzelfde werk 1767, III D., blz. 172 verv.

Aanmerkingen over het verhaal van Flavius Josephus, aan-

guande *Alexander den Grooten*, in de *Nederl. Bibliothek*, 1774, D. II, st. 2, blz. 209 verv.

Aardrijkskunde des Bijbels, 6 D. Amst. 1790—1798, door R. Jänisch in het Duitsch vertaald met den titel: *Biblische Geographie, aus dem Holländischen übersetzt und mit einigen Anmerkungen versehen*, 3 Th. Hamb. 1793—1796.

Bijbel-Geschiedenis, 2 D. met platen, Amst. 1797.

Algemeene kerkelijke geschiedenis der christenen, met platen, 23 D. Haarl. 1799—1813. De helft van het 23^e deel is nog van Hamelsveld. De hoogleeraar Ypey heeft het voltooid en bij het werk nog 3 deelen gevoegd, Haarl. 1814—1817.

De geschiedenis van Abraham voor kinderen, Amst. 1803.

De geschiedenis van Isaak voor kinderen, Amst. 1804.

De geschiedenis van Jacob voor kinderen, Amst. 1804.

Historisch handboekje van den bijbel, Amst. 1802.

Meer roem heeft van Hamelsveld zich echter, hoe verdienstelijk ook velen der opgenoemde werken waren, als vertaler en uitlegger der Heilige Schrift verworven.

Zeker had hij zich in deze rigting reeds verdienstelijk gemaakt door een groot aantal vertalingen, bij sommige van welke hij zijne aantekeningen voegde, zoo als bij Eichorn's inleiding tot het O. T., Evanson's strijdigheid der vier Euan-gelisten, en Priestley's echtheid der Euangelien, — maar hij leverde ook de vruchten van zijn eigen onderzoek. Vooreerst deed hij dat door zijne opmerkingen omtrent den arbeid van anderen mede te deelen. Zoo gaf hij:

't Gevoelen van den Heere J. C. Hazenberg, dat sommige afdeelingen der H. schrift onder elkander vermengt en verward geraakt zouden zijn, ter toetze gebragt en wederlegt, in de *Nederl. letterverlustiging*, Amst. 1763, 2 D., blz. 477 verv.

Bedenkingen op A. H. Niemeyer, characterkunde van den bijbel, betreffende de geschiedenis van Esther, in de *nieuwe Nederl. Biblioth.*, 1782, 11 D., 2 st., blz. 403 verv.

Bibliotheca exegetico-theologica ex actis Eruditorum Lipsien-sibus adornata, Pars I—III, Traj. ad Rh. 1780.

Ten anderen schreef hij omtrent het O. V.: *Vaticinium Jerem. XXXI: 31—40 illustratum*, Traj. ad Rhen. 1780, — *de voortreffelijkheid, nuttigheid en noodzaaklijkheid van de geschiedenissen des O. T. betoogd in eene redevoering over 1 Cor. X: 11*, Utr. 1783, — *Het Euangelie volgens het O. T. of*

onderzoek, welke kundigheden van den godsdienst en zedeleer de menschen, volgens den inhoud der boeken des O. T., van de alleroudste tijden af, van eeuw tot eeuw, door goddelijk onderwijs, gehad mogen hebben, Amst. 1810.*

Den hoogsten lof echter behaalde hij door: *het Nieuwe Testament. Naar het Grieksch, 2 D. Korte aanmerkingen over het N. T. voor ongeleerden, 2 D., Amst. 1789—1791, — het Oude Testament. Naar het Hebreeuwsch, 4 D. Korte aanmerkingen over het O. T. voor ongeleerden, 4 D., Amst. 1791—1796, — de Apokryfe boeken naar het Grieksch en Latijn, 2 D. Korte aanmerkingen over de Apokryfe boeken, 2 D., Amst. 1796—1798, gezamenlijk als tweede druk verkrijgbaar gesteld onder den titel: *het O. en N. Testament en de Apokryfe boeken, met aanmerkingen, 's Hage 1803, 10 D. in gr. 8°.*, terwijl *de Bijbel* met platen in 1805 te Amsterdam en *het Nieuwe Testament*, mede aldaar in 1800, beide in 12°, verscheen.*

Bij dezen gewigtigen arbeid, ging van Hamelsveld van het denkbeeld uit, dat men den bijbel, vooral voor den ongeleerde, niet duidelijk en aangenaam om te lezen kon doen worden door breede verklaringen of door omschrijving, ook niet door het eenvoudiglijk bijvoegen van opheldering, maar dat men daartoe eene geheel nieuwe vertaling, niet in Hebreeuwsch- en Grieksch-Hollandsch, maar zuiver in onze taal en overeenkomstig onze wijze van spreken en uitdrukking moest leveren. Aan dit denkbeeld bleef hij bij zijne vertolking van de H. Schrift getrouw en bij de historische bijbelboeken doet dit hij zoo, dat hij toch naauwkeurig de denkbeelden der schrijvers terug geeft. Velen was dit werk van onzen geleerde hoogst aangenaam en het is zeker, dat het niet weinigen den bijbel met meer vrucht en lust heeft doen lezen en derhalve zeer bevorderlijk geweest is aan het onderzoek der gewijde boeken, bijzonder in eenen tijd, in welken zich zooveel scheen te vereenigen om den godsdienstigen zin bij ons volk te onderdrukken. Intusschen was deze nieuwe bijbelvertaling niet zonder gebreken. Eigenaardig moest zelfs het denkbeeld, van welk Hamelsveld uitging, hiertoe aanleiding geven. En nog meer moest dit het geval wezen, toen onze geleerde besloot de Hebreeuwsche poëzie in Hollandsche, hoezeer rijmlooze, verzen over te brengen.

Onvermijdelijk moest de getrouwheid en naauwkeurigheid der vertolking hierbij lijden. De ophelderingen intusschen zijn eenvoudig en duidelijk, terwijl zij het bewijs met zich voeren van de uitgebreide geleerdheid des schrijvers, en, hoezeer deze een Coccejaan genoemd werd, vrij zijn van de gebreken der Coccejaansche methode.

Had Hamelsveld reeds in de beide omschreven rigtingen groote verdiensten, hij trad ook als apologeet des christendoms op in zijn werk: *de Bijbel verdedigd*, Amst. 1783—1787, 8 deelen. Wel is dit eigenlijk eene verkorting van Lilienthal's bijbelverklaring, maar de bedenkingen der deïsten worden op zoo grondige en krachtige wijze te regt gewezen, dat deze arbeid in waarheid hoogst voortreffelijk mag worden genoemd. Wij mogen er naast noemen 'smans: *de Christen bevestigd in zijn geloof*, Amst. 1799, waarvan slechts het eerste deel het licht zag.

Onze geleerde behandelde ook de leerstukken des christendoms. Reeds als student werd hij in eenen twist gewikkeld met Johannes Petsch over de vraag, of in den Catechismus eene voldoening van Christus voor alle menschen geleerd werd. Hamelsveld had zijne meening hieromtrent geopenbaard in de *Akademie der geleerden*, 1765, blz. 351 verv. Vier jaren achtereen duurde deze twist zonder dat er tusschen de beide partijen vrede werd bewerkt, maar, toen het gesprek over de aanbieding der genade in omvang toenam, was het onze hoogleeraar, die veel bijdroeg om de twistenden te bevredigen ¹⁾. Met geen minderen ijver was hij werkzaam om godsdienstigen zin onder onze landgenooten op te bouwen en heldere begrippen omtrent de waarheden des christendoms te bevorderen. Wij zien het in zijn' *redelijke Christen*, Amst. 1807.

Ontmoeten wij hem reeds, bijzonder in het laatstgenoemde werk, op het veld van de praktijk des christendoms, wij zien hem daarop vooral werkzaam in *de ongeveinsde Christen*, 8 d., Amst. 1797—1804, waarin zijne overdenkingen en betoogen doorgaans uitmuntend beantwoorden aan de behoeften van den toenmaligen tijd.

Hamelsveld heeft ons ook proeven van zijne predikwijze

¹⁾ Ypey en Derm. III, blz. 607 verv.

nagelaten: *twee leerredenen over Esther IX en X, Utr. 1782, — twee leerredenen over Matth. VII vs. 6—11, Utr. 1783, — de gronden van hoop op verhooring van onze plegtige gebeden, in eene leerreden over Psalm 145 vs. 18 en 19, Utr. 1785, — Hanna's lied in zes leerred. en schetse over Pred. VII vs. 13.* Aan het slot van ons verslag behoeven wij wel niet aan te wijzen, dat Hamelsveld een ijverig, werkzaam en uitmuntend godgeleerde geweest is, die zich omtrent de theologische wetenschappen, niet het minste in hare praktikale toepassing bij ongeleerden, hoogst verdienselijk gemaakt heeft.

Het is niet onvoegzaam aan te geven, wat hij nog buiten het reeds vermelde geschreven heeft. Wij kennen van hem: *Durkerdams waterwee, Amst. 1775, — parodie van Horatius 1 Boek, lierz. 22, in de tweede proeve van het genootschap: dulces ante omnia musae, Utr. 1782, — de welmeenende raadgever, 4 d., Amst. 1791—1795, — de zedelijke toestand der Nederl. natie op het einde der 18 Eeuw., Amst. 1791, — Brief, behelzende eenige bijzonderheden wegens B. Meulman, Amst. 1791, — de Vraagal, 6 d., Leid. en Amst. 1791—1796, — Nodig bericht aan het publiek nopens de handelingen van P. van Hemert omtrent hem, Amst. 1793, — Kort begrip der algemeene geschiedenis, Amst. 1802, — Romeinsche geschiedenissen van M. Stuart verkort, 4 d. Amst. 1803—1806.* Bovendien leverde zijne onvermoeide pen een aantal bijdragen voor de *Hedendaagsche vaderl. Bibliotheek* en voor de *Boekzaal der geleerde wereld*.

Zie overigens: Saxii onomast. lit. VIII. pag. 415 sq. Ypey, gesch. der chr. kerk in de 18 Eeuw II. blz. 87 verv. VIII. blz. 499, 723 verv. Ypey en Derm. III. blz. 606 verv. IV aanteek. blz. 66. A. Simons, hulde aan Y. van Hamelsveld, Boekzaal 1812, 2 d., Algemeene konst- en letterb. voor 1812, II. blz. 148 verv., welk verslag gevolgd is bij Nieuwenh. woordenb. III. blz. 272 verv., maar moet vergeleken worden met en verbeterd uit dat, hetwelk de naauwkeurige pen van Heringa gegeven heeft in orat. de auditorio, pag. 220 sqq. Ab. Utrecht Dresselhuis, de herv. gemeente te Goes, blz. XXIX verv.

Henricus Hamer, Hamers of Hamerus, zoon van Abraham Hamer, die zeer veel tot het vestigen van het protestantismus te *Hanau* bijgedragen en daar ook de burgermeesterlijke waardigheid bekleed heeft, zag in die stad het leven den 27 September 1594. Te *Hanau* met de oude talen bekend geworden, bezocht hij de hoogescholen te *Herborn*,

Marburg, Sedan, Parijs, Geneve, Bazel, Bern, Zurich en Leiden. In ons vaderland werd hij proponent en in 1621 predikant bij de hervormde gemeente te 's *Gravendeel*. Hij schijnt een ijverig verdediger van het protestantismus geweest te zijn, want, behalve nog een werkje tegen denzelfden jezuït, gaf hij in 1647 te *Dordrecht* uit: *Achitophels strick of eerste deel der verantwoordinge op de Collatien van Pater Landsheer*. Wel werd hij in 1653 naar *Mannheim* beroepen, maar hij overleed den 29 November van dat jaar.

Meer bekend is de uit zijn huwelijk met Elisabeth van den Schmitter gesproten zoon, **Petrus Hamer**, den 14 October 1646 te 's *Gravendeel* geboren. Was deze reeds vroeg ouderloos, hij had het geluk, dat een oudere broeder met voorbeeldige zorg voor zijne opvoeding waakte. In 1662 kwam hij op de Leidsche hoogeschool en zeven jaren later nam de klassis van *Leiden* hem onder het getal der proponenten op. Zich in staat willende stellen om het Evangelie ook in het Fransch te verkondigen, besloot hij *Frankrijk* te bezoeken. In het vaderland teruggekeerd, aanvaardde hij de gewijde bediening in 1673 te *Numansdorp*, waar hij, na bijna veertig jaren het predikamt bekleed te hebben, in 1716 overleed. Hij was gehuwd met Helena van Tiel. Twee zijner zonen zijn predikanten geweest.

Petrus Hamer, die een Coccejaansche godgeleerde was, heeft een aantal werken in het licht gegeven, waaruit blijkt, dat hij geenszins een onverschillig toeschouwer van de gebeurtenissen en van de theologische twisten van zijn tijdperk was. Wij vermelden alleen die, van welke ons de juiste titel bekend is geworden. Zij zijn:

Over Deuteronomium XXX, tot bewijs, dat het lied Mosis is een sleutel van de kennisse der Prophetien: waerin met een verdedicht worden Coccejus, Burmannus en Heydanus tegen Fr. Ridderus, — Schriftmatige verklaringe van het boek der Psalmen Davids, 3 d., Rott. 1680 en Amst. 1688—1690 in 4°, — voorlooper tot wederlegginge van de heeren Orchard, de Daillon en Bekker, over de werking der geesten t'uytwaarts en met name der Duyvelen, Dordr. 1693 ¹⁾, — Technologemata sacra, of woordenboek van heylige kunstredenen, 's Hage 1700, — De basuyne Gods, over den dood van Willem III,

¹⁾ De breedere wederlegging verscheen te *Dordrecht* nog in hetzelfde jaar.

koning van Engeland, Rott. 1702 in 4°. — *Nederlands wonderjaar 1702. Mitsgaders eene uitbreidinge over de 57 en 59 hoofdstukken van Jesaias*, Rott. 1703 in 8°. — *Missive over den Hemel op aarde van Frederik van Leenhof*, Dordr. 1704, — *kerk en waereldlyke staet vertoont in de last van Dumach uit Jes. XXI vs. 11 en 12*, — *vrede school van zin- en voorbeelden des Heyligdoms over de reine en onreine dieren*, Leid. 1710, — *kroon des geloofs*, — *Zions beklaagen*.

Zie overigens: Paquot 1. pag. 234 suiv. Verg. Soermans, kerk. reg., blz. 16 en 19.

Cornelis Hanecop, omstreeks 1580 geboren, is in 1607 predikant geworden bij de hervormde gemeente van *Brandwijk* en *Molenaarsgraaf*. Van daar vertrok hij in 1610 naar *Sprang*, terwijl hij zes jaren later het op hem uitgebragte beroep naar *Breda* volgde.

Dat hij daar een zeer geliefd predikant was en veel nut stichtte, mogen wij afleiden uit eenige bijzonderheden, die ons uit de *Handelingen der klassis van Breda* bekend zijn geworden. In het najaar van 1619 werd Hanecop te *Rotterdam* beroepen, maar onmiddellijk weigerde de Bredasche gemeente haren leeraar te laten vertrekken. De zaak werd door den kerkeraad van *Rotterdam* voor de klassis gebragt, aan wie dan ook de beroepene de beslissing overliet, maar, in weêrwil men van de zijde der eerstgenoemde gemeente zeer ernstig op een toestemmend besluit drong, wisten echter die van *Breda* zooveel daartegen in het midden te brengen, dat de klassis het ontslag van Hanecop weigerde, daar dit de kerk van *Breda* in desolaten toestand zou brengen ¹⁾.

Nogtans was zijn verblijf daar ter stede niet in alle opzichten aangenaam. Reeds in 1618 geraakte hij in twist met zijnen ambtgenoot Boxhornius, wiens regtzinnigheid door hem verdacht werd. En zoo hoog liep het geschil, hetwelk zelfs op den kansel werd gevoerd, dat de regering van *Breda* de tusschenkomst der klassis inriep. Deze bewerkte door hare bemoeijingen, dat de twistenden op dat pas zich verzoenden en dat *alle schriften over ende weêr tegen malcanderen gescreven verbrand werden* ²⁾. Het twistvuur was echter

¹⁾ Acta classis Bredanae a 31 Aug. 1616 usque ad 18 Jun. 1624, 30 October 1619, Sess. 2 et 3. 12 Nov. 1619 et 31 Julii 1620.

²⁾ Acta class. Bred. 7 Nov. 1618.

niet gedooft. Het bleef voortsmeulen en barstte ten volgende jare op nieuw uit. Andermaal verzocht en verkreeg de magistraat de tusschenkomst der klassis, maar thans kon deze niet meer verwerven, dan dat Boxhorn en Hanecop elkander met handtasting den vrede beloofden, hoezeer *elck op syn geheel blijvende, soo deen of dander wederom oorsake ware tot twist* ¹⁾. Verre was het er dan ook af, dat de oneenigheden gestild zouden wezen. In 1621 zag de klassis zich verplicht om, daar er in sommige zaken misverstand was gevallen, voor toekomstige tijden tot voorzigtigheid te vermanen ²⁾. Zoo weinig baatte dit, dat de regering genoodzaakt was om in 1622 eene buitengewone vergadering der klassis te verzoeken ten einde een *different, ontstaan tusschen de leeraers der stadt ter neder te legghen om voordr scandael en onruste in de gemeynte te verhoeden*. En wel was het punt, waarover *sy met passien, d'een tegen den anderen op den predikstoel en voorts in 't besonder twisteden*, geschikt om velen te ergeren. Hoofdzakelijk betrof het de wijze, waarop de Heer geboren was. Boxhorn scheen zijnen ambtgenooten toe hieromtrent tot het gevoelen der Roomsche kerk over te hellen en aanleiding gegeven te hebben, dat sommigen in de meeting waren gekomen, dat hij aan Jezus slechts een *phantastiesch* ligchaam toeschreef. Hanecop had zich verplicht gevonden daartegen te ijveren, terwijl hij, en de ambtgenoot die hem ter zijde stond, Boxhorn tevens beschuldigden van *op zyn Arminiaens oft immers daernaesmaeckende* gepredikt te hebben. Zeker blijkt het, dat Hanecop zich bij de behandeling dezer zaak voor de klassis het meest bescheiden en zachtmoedig heeft gedragen, maar ook even zeker, dat het der vergadering groote inspanning kostte de twistenden te verzoenen en dat de klassis het noodzakelijk oordeelde de artikelen omtrent de wijze van Jezus geboorte, waarover men het eens was geworden, op zondag 4 Maart 1622 door Anthonius Plancius, toen predikant te *Oosterhout*, later Hanecops ambtgenoot te *Amsterdam*, van den predikstoel te doen voorlezen ³⁾.

Ongetwijfeld zouden wij van dit alles minder breed gewag

¹⁾ Act. class. Bred. 10 Jun. 1619.

²⁾ Acta class. Bred. 6 Jan. 1621.

³⁾ Acta class. Bred. 2 et 5 Mart. 1622.

gemaakt hebben, zoo wij denzelfden leeraar, die te *Breda* als een ijverig verdediger der regtzinnigheid opstond, niet wel-dra zelve van onregtzinnigheid beschuldigd zagen.

Het is bekend, dat *Breda* in 1625 in handen der Spanjaarden viel en de openbare uitoefening der hervormde eeredienst daardoor verhinderd werd. Hanecop, buiten dienst zijnde, werd in dat jaar te *Amsterdam* beroepen, waar hij, door den roep zijner regtzinnigheid vooruitgegaan, met welgevallen werd ontvangen ¹⁾ en grooten opgang maakte ²⁾. Dit laatste schijnt den naijver van sommige zijner mededienaars opgewekt te hebben, maar toen Hanecop, ter gelegenheid van het oproer, door het gewelddadig verstooren van eene bijeenkomst van Remonstranten op den 13 April 1626, niet schroomde om dusdanige onrustbarende daden openlijk af te keuren en onchristelijk te noemen, barstte het misnoegen tegen hem luide uit. Dit nam toe toen men bespeurde dat niet weinigen hem met welgevallen hoorden, terwijl toch onder de andere predikanten waren, die in hevige taal tegen de strenge maatregelen der regering uitvoeren. Nog hooger steeg het, daar Hanecop zich niet onzag de uitoefening der plakaten tegen de Remonstranten te streng te noemen en de noodzakelijkheid van de waarheid der leer in de bekende vijf artikelen te ontkennen, er bijvoegende, dat de gevoelens der Remonstranten en ook die der Doopsgezinden omtrent den kinderdoop niet van dat gewigt waren om hen, die ze niet geheel verwierpen, met de excommunicatie te straffen.

Zoo hevig werd nu het misnoegen en zoo bang werd het onzen leeraar gemaakt, dat hij aan den kerkeraad zijn ont-

¹⁾ Vondel zegt in zijn *Rommelpot van 't Hanekot*, Hekeldichten, Amersf. 1736 in 4°. blz. 50.

't Was laet koppen mit ongs waeken
En te boom gaen binnen 't hek,
Als een speulnoot zongder vlek.
Koppen slangen kent en draeken.
En hij kraaide vroeg en spae
Op den tooren van Breda.

²⁾ Vondel t. a. p. blz. 51.

Alle kraeijers lagen achter,
Elk die scheen in 't kraeijen schor,
Toen begon er een geknor.

slag verzocht ¹⁾. Niet alleen werd dit hem gegeven, maar men weerde hem ook van het avondmaal. Wel schijnt het, dat de regering dezen kerkelijken maatregel niet goedkeurde en den van zijne dienst verlatenen zijne jaarwedde liet behouden, maar dit belette niet, dat de zaak voor de Noord-Hollandsche synode in 1627 te *Haarlem* gehouden, gebragt werd. Hier beschuldigde men hem van onzuiverheid in de leer, van scheurmakerij en van overtreding tegen de liefde. Wel verklaarde die kerkvergadering de beschuldigingen gegrond, maar in hare uitspraak is iets, wat ons doet twijfelen of zij hierin niet meer den drang der tijden, dan dien van innige overtuiging gevolgd heeft. Zij ontzette namelijk Hanecop van de heilige dienst, maar was tevens bereid om hem, indien hij, staande de synode, betuigde in al de punten der religie in eenigheid met de Gereformeerde kerk, vooral wat de bekende vijf artikelen aanging, te staan, als lid der gemeente te erkennen, hem tot het avondmaal toe te laten en hem, na eene beproeving van zes maanden overal, buiten *Amsterdam*, weder beroepelijk te stellen. Zulk eene uitspraak was, wanneer wij den inhoud der beschuldiging in het oog houden, voor die dagen, minstens zeer zacht te noemen. Hanecop gaf dan ook zonder bedenking de gevraagde verklaring en dankte zelfs de vergadering voor hare moeite, liefde en vriendelijkheid.

Zoo was dan hij, vroeger handhaver der regtzinnigheid, als het offer der beschuldiging van onregtzinnigheid gevallen: zeker geen gewoon, maar op het kerkelijk gebied geen geheel vreemd verschijnsel. En toch moet het ons nog meer bevreemden, dat Hanecop later met Episcopius in onderhandeling trad om leeraar bij de Remonstranten te worden. Het is waar, dat hij, zooals de hoogleeraar Petrus Cupus schreef ²⁾, omtrent het stuk der praedestinatie aan het gevoelen der Gereformeerde kerk getrouw bleef en dat er ge-

¹⁾ Vondel t. a. p. blz. 59.

Koppen kon niet langer duren
In de bijtebouwen kou,
Hier een steek, en daer een douw;
Koppen moet het duur bezuuren.
Arme koppen die moet gaen,
Uitepikt van elke haen!

²⁾ Bij Wagenaar, beschr. van *Amst.*, XI. blz. 287 verv.

gronde bezwaren tegen het vervullen van zijnen wensch bij de Remonstranten ontstonden, maar het pleit hem van geene inconsequentie vrij.

Intusschen is hij, na zijne ontzetting, buiten kerkelijke dienst gebleven en te *Amsterdam* in Julij 1655 overleden. Of de *schriftmatige wegwijzer tot het eeuwige leven*, welks schrijver den naam van Hanecop droeg en tegen welks uitgave in 1664 de klassis van *Zutphen* op hare hoede was, van hem is, durven wij niet beslissen.

Zie overigens: Wagenaar, besch. van *Amsterd.*, IV, blz. 381 verv. Ypey en Derm. II. aant. blz. 228 verv.

Franciscus Haraeus of **van der Haer** (volgens Paquot: **Verhaer**) werd omstreeks de helft der zestiende eeuw te *Utrecht* geboren. Zijne voorbereidende en godgeleerde studien te *Leuven* volbragt en den graad van licentiaat in de theologie verkregen hebbende, onderwees hij gedurende twee jaren de rhetorica te *Douai*. Vervolgens maakte hij eene reis door *Frankrijk*, *Duitschland*, *Italië* en zelfs naar *Rusland*. Op den Nederlandschen bodem teruggekeerd, werd hij eerst kanonik van St. Jan te 's *Hertogenbosch* en bragt later eenigen tijd te *Utrecht* door. Vervolgens bekwam hij een kanonikaat te *Namen* en eindelijk een te *Leuven*, waar hij den 12 Januarij 1632 overleed.

Haraeus heeft zich ook als godgeleerde in eenige schriften doen kennen. Zij bestaan, behalve den *geestelijke medicijnmeester*, in het licht verschenen in 1589 of 1599, meestal in uitgaven van andere schrijvers, zooals *Expositio S. S. patrum in Epistolas s. Pauli* en *Biblia Sacra vulgatae editionis Sixti V jussu recognitu, cum expositionibus priscarum vocum literalibus et mysticis*. Paquot zegt omtrent zijne theologische werken: *on fait peu de tout ce que Haraeus à écrit sur la Bible*.

Van meer belang zijn zijne historische en chronologische geschriften, zich somwijlen ook op het gebied der gewijde en kerkelijke geschiedenis bewegende. Tot de laatst bedoelde soort behooren zijn *Compendium ex Laurentii Surii tomis VII de vitis sanctorum*, Antv. 1591, Colon. 1605, — *Olympiades et Fasti concordie serie historiae sacrae et non sacrae usque ad Christum passum*, Colon. 1602, met den veranderden titel: *concordia hist. sacrae et profanae per olympiades et fastos a*

Roma condita usque ad Christ. passum, Antv. 1614, — *chronologia brevis ab orbe condito ad Christum passum, clare demonstrans Jesum Nazarenum esse Messiam Dan. IX praenuntiatum*, Antv.

Vooral heeft hij zich doen kennen als geschiedschrijver van den Nederlandschen vrijheids-oorlog. Intusschen is hij als zoodanig geenszins onpartijdig, maar een hevig voorstander van *Spanje* en bitter ingenomen tegen Willem I. Bovendien is hij in zijne historische schriften compilerator. Wij hebben van hem: *Onpartijdighe verklaringhe der oorsaken des Nederlandsche oorloghs sedert 't jaer 1566 tot 1608*, Antw. 1612. Tegen dit geheel in den Spaanschen geest sprekende werkje leverde Fr. Vranck, raadsheer in den hoogen raad van Holland enz., *eene wederlegghinge*, Breda 1618. Intusschen was dit geschrift van Haraeus slechts de voorlooper van een grooter, hetwelk eerlang in het licht verscheen onder den titel: *Annales ducum seu principum Brabantiae totiusque Belgii. Tomi tres: quorum primo solius Brabantiae, secundo Belgii uniti principum res gestae, tertio Belgici tumultus usque ad inducias, anno 1609 pactas, enarrantur*, Antv. 1623, 2 t. in folio. Later heeft hij het derde boek, de geschiedenis der Nederlandsche beroerten behelzende, op nieuw bewerkt, maar dit is niet door de pers gemeen gemaakt.

Zie overigens: Burman. Ultraj. erud. pag. 126 sqq. Paquot II. pag. 170 suiv. Saxii onomast. lit. IV. pag. 569. De Windt, Biblioth. der Nederl. geschiedschr., blz. 360 verv.

Anthony van Hardeveld, in de laatste jaren der zeventiende eeuw geboren, werd in 1721, proponent zijnde, te *Ecthen* en *Drongelen* beroepen, van waar hij twee jaren later naar *Wijk bij Heusden* vertrok. In 1777 eene eervolle rust verkregen hebbende, overleed hij nog in hetzelfde jaar.

Van Hardeveld heeft zich door verschillende geschriften, zooals: *de erbarmelijke vlucht*, in 4°, — *de huys predikant* in 4°, — *historisch betoog, betreffende de verscheidene crisissen of gevaarlijke tijds gewrichten, in welke het protestantendom sedert Keizer Karel den vijfden tot op dezen tijd zich bevonden heeft*, 1759, bekend gemaakt, maar vooral door zijne poging om eene verbroedering tusschen Lutherschen en Hervormden te bewerken. Aanleiding hiertoe gaf hem eene in die dagen ter sprake gebragte vereeniging tusschen

Roomschgezinden en Protestanten, en, hoezeer deze hem onmogelijk toescheen, achtte hij die tusschen de laatstgenoemden onderling wenschelijk en bereikbaar. Met het doel om daartoe mede te arbeiden gaf hij ten jare 1747 in het licht: *Kerkelijk pleidooi, vertoonende op eene bescheidene wijze de onpartijdige redenen, waarom de Gereformeerden hunne vereeniging wel met de Evangelische Lutherschen en niet met de Roomschen kunnen zoeken.* — *Waarbij de onpartijdige middelen eener nadere vereeniging tusschen de Gereformeerden en de Lutherschen onderscheidelijk worden opgegeven, zoowel, als de wezenlijke verschillen tusschen beiden, tot wegneming van vele ongunstige vooroordeelen der broederen.*

De schrijver zoekt minder eene dadelijke kerkvereeniging, dan wel eene onderlinge en broederlijke verdraagzaamheid en ongetwijfeld heeft zijn arbeid medegewerkt om deze onder de protestanten in ons vaderland te bevorderen.

Zie overigens: Ypey, *Gesch. der Christ. Kerk in de 18 E.*, IV. blz. 109, Ypey en Derm. III. blz. 272 verv. aantek. blz. 132.

Nikolaas Hartman, die in de eerste helft der vorige eeuw predikant eerst te *Jisp* en vervolgens te *Zwolle* geweest is, hebben wij reeds vroeger leeren kennen in zijne twisten met de hoogleeraren Driessen en Cremer ¹⁾. Insgelijks trad hij tegen Wilhelmus Schortinghuis, predikant te *Midwolde*, op, maar de vermelding van hetgeen hij ten deze gedaan heeft, zullen wij, om in geene herhalingen te vervallen, moeten besparen tot de biographie van den laatstgenoemden leeraar. Wat Hartman zelven aangaat, hebben wij op te teekenen, dat hij bij zijne tijdgenooten als een zeer geleerd, regtzinnig predikant bekend stond. Bijzonderen naam heeft hij zich verworven door zijnen *Huys-Bijbel*, een zeer uitgebreid werk, hetwelk eenen herdruk mogt beleven en ongetwijfeld van 's mans ijver en ongemeene kennis getuigt, maar door de wijze van bewerking veel van zijne waarde verliest, en hoezeer, vooral in de inleidingen tot de verschillende boeken der H. S., hier en daar geene van belang ontbloote ophelderingen leverende, door snipperachtige analysis wel het minste geschikt was om overeen-

¹⁾ Z. I. D. blz. 313 en 388. Op beide plaatsen wordt hij verkeerdelijk H. Hartman genoemd.

komstig zijne bestemming, in christelijke gezinnen als huis-bijbel gebruikt te worden.

Zie overigens: Ypey, Gesch. der Christ. Kerk in de 18 E., VII. blz. 332, 453 verv. VIII. blz. 427 en 428. Ypey en Derm. III. blz. 327 verv.

Joan Hartigveldt aanschouwde het eerste levenslicht in 1618 te *Rotterdam*, waar zijn vader, Kornelis Hartigveldt, burgemeester en raad der stad, hoogheemraad van *Schie-land* en bewindhebber der Oost-Indische Compagnie was ¹⁾. Overeenkomstig den stand en den rijkdom zijner ouders ontving hij eene zeer zorgelijke en beschaafde opvoeding, eerlang te *Leiden* den graad van doctor in de regten bekommende. Naar de gewoonte dier dagen besloten hebbende om eene buitenlandsche reis te maken, begaf hij zich in 1641 eerst, in het gevolg van prins Willem II, naar *Engeland* en later naar *Frankrijk*. Hier ontving hij het bericht van het afsterven zijns vaders in 1645 en niet alleen trof deze slag hem diep, maar toen hem kort na zijne terugkomst in het vaderland, eene langdurige krankheid aantastte, werd hij zoo hoog, ja overdreven ernstig gestemd, dat hij besloot de wereld en hare ijdelheden te ontvlieden en zich nooit met eenige van die eerambten te belasten, tot welke zijne geboorte en zijn vermogen hem toegang schonken.

Ware Hartigveldt Roomsch geweest, dan zou hij welligt zijne toevlugt tot het kloosterleven genomen hebben. Thans vergenoegde hij zich met op een hem toebehoorend buitenverblijf in het land van Brielle zijnen optrek te nemen, terwijl dan ook het protestantsch beginsel, hem in zijne jeugd ingeplant, wel eene onttrekking aan de vermaken der wereld, maar niet aan het nuttig werkzaam wezen te midden der maatschappij gedoogde.

Zelfs het uiterlijke droeg het bewijs zijner inwendige verandering. Zijne kleeding werd in het oogspringend eenvoudig en zijne geheele handelwijze getuigde van de hoog ernstige stemming zijns gemoeds. Het lag in den aard der zaak, dat dit niet onopgemerkt bleef, maar geen spot kon hem nopen hiervan af te gaan. Intusschen was hij niet in den vollen zin des woords een dweeper. Hij dacht over de waarheden der godsdienst na en onderzocht die. Wel zou hij, gelijk zijne

¹⁾ Zijne moeder was Agatha Welhoek, uit een aanzienlijk Delftsch geslacht.

bloedverwanten, zich bij het kerkgenootschap der hervormden gevoegd hebben, maar hij kon zich met de aangenomen praedestinatieleer niet ten volle vereenigen. Hij wenschte voor zich de vrijheid om althans zijne denkbeelden hierover te behouden en aan anderen mede te deelen. Dit werd hem geweigerd en nu voegde hij zich bij de Remonstrantsche broederschap.

Bekend geworden met Gerrit van Velsen en Jan Dionyszoon Verburg, groote voorstanders van de collegianten te *Rotterdam*, sloot hij vooral met den eersten naauwe vriendschap en het was ook door hem, dat Hartigveldt in aanraking kwam met de Doopsgezinden. Nogtans kon hij niet besluiten tot die gemeenschap over te gaan, alzoo hij oordeelde, dat de waterdoop wel tot de vroegste tijden des Christendoms behoorde, maar in lateren tijd niet meer noodzakelijk was. Het lag intusschen in den aard der zaak, dat hij op deze wijze in de geschillen, die tusschen de collegianten, vooral te *Rotterdam*, ontstonden, moest gemoeid worden. Het gaf hem aanleiding tot het schrijven van: *Bijvoegsel bij de aanmerckingen over het verhaal van het eerste begin en opkoomen der Rijnsburgers*, Rott. 1672 ¹⁾, — en van *schriftuerlijcke waardeeringe van het heedendaaghse predicker en kerck gaan tegens 't tafelpraatjen*, Rott. 1672. Somwijlen trachtte hij het Rotterdamsche collegie door zijne toespraken te stichten, maar hierin schijnt hij minder uitgemunt te hebben, dan in het hartelijke en krachtige zijner gebeden.

Wel werd hem door zijne denkwijze den naam van Sociniaan berokkend, maar hij volhardde in zijne ingetogen en strenge levenswijze, terwijl mildheid omtrent de armen hem kenmerkte. Geheel zijn belangrijk vermogen zou hij aan liefdewerk besteed hebben, indien hij er vrijelijk over had kunnen beschikken. Hierbij bepaalde hij zich tot geene gezindte, maar alle nooddruftigen mogten op zijne onbekrompene mededeelzaamheid rekenen. Zijn grootste gebrek was, dat hij, redetwistende, wel eens tot onbedwongen he-

¹⁾ Dit *verhael* was dat van Passchier de Fyne (Zie I. D. blz. 479 verv.) toenmaals uitgegeven om het bij een volgend werkje van Hartigveldt te vermelden *tafelpraetje*, waarin beweerd werd, dat de Rijnsburgers vrij van scheuring waren, te wederleggen.

vigheid oversloeg, maar op zoodanige uitersten volgde doorgaans groot berouw over de inwilliging zijner driften. Met al zijne overdrijving zooveel nut stichtende als hem mogelijk was, stierf hij, gelijk hij geleefd had, in 1678.

Na zijnen dood verscheen nog een werkje van zijne hand: *de recht weerloose Christen*, Rott. 1678, waarin hij betoogde, dat het den waren christen ongeoorloofd was een overheidsambt te bekleeden, de wapenen te dragen of de doodstraf te doen uitoefenen. Dit geschrift was eigenlijk eene verdediging van het werk van de Breen *de qualitate regni Domini nostri Jesu Christi* ¹⁾ tegen eene wederlegging van den Poolischen edelman en voorstander van het Socinianismus, Samuel Pczipcovius.

Wij meenden Hartigveldt met zijne zonderlinge wijze van handelen en denken niet geheel onvermeld te mogen laten.

Zie overigens: Lijkrede van J. Vredenburg op J. Hartigveldt, — Historie der Rijnsburgsche vergadering (Rott. 1775), blz. 107 verv. 133 verv. 153. Paquot II. pag. 623.

Jaspar Hartogh, die in 1666 te *Rotterdam* werd geboren, vertoefde eerst op de akademie van *Oxford* en *Cambridge*, bezocht vervolgens die te *Leiden*, zette zijne studien bij den Lutherschen kerkleeraar Haan te *Delft* voort en voltooide ze te *Jena*. Hier verdedigde hij eene verhandeling *over de gewoonten der volkeren omtrent de verbonden*. Hij werd in 1690 tot predikant beroepen bij de Luthersche gemeente te *Dordrecht*, van waar hij twee jaren later naar *Haarlem* vertrok. Deze standplaats verwisselde hij in 1702 met *Leiden*. In 1727 is hij overleden.

Behalve zijne zooeven vermelde verhandeling heeft hij in 1727 in 8°. uitgegeven *wegwijzer der eenvuldigen: volgens den trant van Luthers kleine catechismus*, een geschrift, dat niet alleen onder de godsdienstige onderwijsboekjes der Lutherschen de onderscheidende eere genoot van in 1793 den twaalfden druk te beleven, maar die ook door eenvoudigheid en duidelijkheid bleef verdienen, totdat er betere handleidingen voor het godsdienstig onderwijs werden in de plaats gesteld.

Zie overigens: Domela Nieuwenhuis, aantekeningen betreffende de Luthers. gem. te Leyden, in de Bijdragen voor de geschied. der Evang. Luth. Kerk V. D. blz. 39, en Schultz Jacobi, de godsdienstige onderwijsboekjes enz. in die bijdragen I. blz. 56. verv.

¹⁾ Z. I. D. blz. 172.

Theodorus de Hartogh, zoon van den zooeven genoemden Lutherschen kerkleeraar, werd in 1729 bij zijne gezindte te *Middelburg* beroepen. Reeds was hij hier eenige jaren werkzaam geweest, toen hij met zijnen kerkeraad in twist geraakte en om wangedrag in 1735 van zijne dienst werd ontslagen. Nogtans werd hij in hetzelfde jaar tot eersten predikant bij de Luthersche gemeente te *Vlissingen* beroepen, daar de veertig Lutherschen, die in laatst gemelde stad woonden en eerst tot *Middelburg* behoorden, na zijne afzetting de vrijheid verzochten en verkregen om eene eigene gemeente te stichten. Hij genoot hier veel liefde en ondersteuning, ook bij de magistraat van *Vlissingen*, en overleed den 13 Jan. 1741.

Hij heeft twee werken het licht doen zien. Het eerste is eene, ter gelegenheid van het tweede eeuwfeest van de overlevering der Augsburgsche Confessie, in 1730 uitgesprokene, omslagtige en in gezwollen stijl gestelde predikatie onder den titel: *Het vermeetel Baebel gevallen en verwoest, naar Jesaias voorzegginge Kap. XIV, vs. 12—17*. Het andere: *Aanmerkingen over de bekendmaking van den Heer Professor van den Honert*, Middelb. 1738, mengt zich in de twist over Gods niet algemeene, maar bijzondere genade ¹⁾.

Zie overigens: Domela Nieuwenhuis, de Luth. gemeente te Middelburg en te Vlissingen, Bijdr. V. blz. 113. geschiedk. overzicht der predikwijzen in de Nederl. Luth. Kerk, in de Bijdr. VII. blz. 69.

Pontiaan van Hattem, in 1641 te *Bergen op den Zoom* geboren, werd, twintig jaren oud zijnde, als student in de godgeleerdheid te *Leiden* ingeschreven. Of hij reeds hier eene eigenaardige denkwijze van den dag heeft gelegd, weten wij niet, maar toen hij vervolgens de akademie van *Saurmur* bezocht, liep zijne ingenomenheid met Spinoza velen in het oog. Dit belette echter niet, dat hij het predikambt te *Philipsland* aanvaardde ¹⁾. Aanvankelijk schijnt hij door zijne leer geen opzien gebaard te hebben. Wij zien hem althans in 1676 uitgenoodigd om te *Brouwershaven* op nominatie te prediken ³⁾ en leeren hem uit den brief, met

¹⁾ Ypey en Derm. III. blz. 237 verv.

²⁾ De juiste tijd zijner bevestiging schijnt onbekend te wezen. In 1675 was hij daar reeds predikant.

³⁾ Over deze vroeger in de Nederl. Herv. Kerk. bestaan hebbende ge-

welken hij hiervoor bedankte ¹⁾, als een' nederig, gemoedelijk, hoogst ernstig denkend en van het gewigt zijner bediening diep doordrongen man kennen. Hoe dit zij, langzamerhand openbaarden zich zijne eigenaardige gevoelens, waarin zijne ingenomenheid met Spinoza, wiens werken hij ijverig bestudeerde, ontegensprekelijk bleek. Duidelijkst sprongen deze in het oog, toen hij zijne verhandeling of *lessen over de Catechismus* uitgaf. Zoo zeer trok dit werk de aandacht, dat de klassis van *Tholen en Bergen op den Zoom* het oordeel vroeg van de theologische faculteit te *Leiden* en te *Utrecht* over van Hattems gevoelens. Van beiden was het hoogst ongunstig. De eerste noemde zijne stellingen paradox en kettersch, de andere verklaarde, dat zulk een leeraar, tenzij hij van zijne Sociniaansche, antinominische, libertijnsche, godlooze, godlasterlijke sufferijen afstapte, in de hervormde gemeente niet kon geduld worden. Hoezeer nu van Hattem beweerde aan de leer der hervormde kerk trouw te wezen ²⁾, werd hij echter in 1683 van zijne bediening ontzet.

Zevenendertig punten van beschuldiging worden in het vonnis van den Zeeuwschen Coetus, die zijne veroordeeling uitsprak, tegen hem ingebracht, maar, hoezeer het van schrikkelijke ketterijen sprak en van dwalingen, strijdig met Gods woord en de formulieren van eenigheid, het spreekt niet van Spinozismus. Nogtans werd hij elders hiervan betigt. Het is waar, dat Jacob Roggeveen, van wien wij vervolgens breeder zullen spreken, beweert, dat er geen grooter verschil is tusschen licht en duisternis, dan tusschen Spinoza en van Hattem, daar de eerste zijne gansche philosophie grondt op het natuurlijk en ingeschapen verstand, zonder hulp der H. Schrift, en hij bovendien het betrachten der deugd de oorzaak noemt der zaligheid, terwijl de laatstgenoemde zijne leerstukken alleen op Gods getuigenis bouwt, met verzaking van alle natuurlijk verstand en de deugd een uitwerksel en

woonte zie men Ypey en Derm. I. aantek. blz. 184 verv. (365). Archief van Kist en Roijaards IV. blz. 142. Schotel, kerk. Dordr. I. blz. 452.

¹⁾ Medegedeeld door den hoogl. Kist in het Nederl. Archief III. blz. 412 verv.

²⁾ Ook de Leidsche hoogleeraren wist hij door eene plegtige verklaring van trouw aan de leer der Herv. kerk te bewegen, dat zij hem, in weerwil van hun uitgesproken oordeel, regtzinnig noemden. Toen het bleek, dat hij van zijne gevoelens niet afweek, trokken zij deze getuigenis in.

dochter acht van de erkentenis der reeds verkregene en geschonkene zaligheid. Wij gelooven, dat Roggeveen dit ter goeder trouw meende, maar wanneer wij zien dat van Hattem den mensch als geheel *lijdelijk* voorstelt en, aan de godsdienst alle actieve kracht ontzeggende, haar geheel passief maakt, dan kunnen wij zijne meeningen niet van fatalismus vrijpleiten, voor het minst begrijpen, dat men hem van Spinozismus beschuldigde.

De hoofdinhoud der Hattemistische begrippen is deze: „Gods wil is onderworpen aan de noodzakelijkheid zijner natuur en derhalve niet vrij. Deze is niet een zekere eisch of pligtsvordering, maar alleen zijn eeuwig welbehagen en besluit. Er is geen verschil tusschen zedelijk goed en kwaad, want de mensch wordt door zijne daden noch goed, noch slecht. Indien er iets kwaads geschiedde, dan zou de schuld daarvan aan God liggen, omdat er, volgens de wet der noodzakelijkheid, niets buiten zijnen wil kan gebeuren. God kan derhalve over de zonden niet vertoorned wezen en daarom behoeft de christen zich over niets te bekommeren. Die zich over tegenspoed beklagt, over zijne daden berouw heeft, of wie zich bedroeft niet heiliger en beter geleefd te hebben, lastert God en toont niet te gelooven in Hem, zonder wiens wil dat alles geene plaats had kunnen hebben. Christus heeft door zijnen dood ons bekend gemaakt, dat wij van God geregtvaardigd zijn. Ten gevolge dier regtvaardiging kan niemand tegen Gods wil handelen, of dien overtreden. De mensch is, zoo als hij behoort te zijn. Hij kan zelfs gezegd worden nooit zonde bedreven te hebben. De verzoening bestaat niet hierin, dat Christus God, als ware deze onze vijand, met ons verzoend en tot eenen vergevenden Vader heeft doen worden, maar daarin, dat Hij ons het tegendeel verzekerd heeft. Geloof en bekeering doen iemand, die meende een zondaar te wezen, van dat dwaalbegrip terugkomen, onbepaald vertrouwen op de door den dood des Heeren verkregene schuldvergeving en de overtuiging in hem zijn, dat hij zonder zonde is. De wil van God wordt niet volbragt door doen, maar door lijden. In het laatste en niet in het eerste bestaat dan ook de geheele godsdienst 1).”

1) Ik heb hier de opgaven van T. H. van den Honert, Hasaeus, Ypey, Ypey en Dermout, en Borsius gevolgd.

Hoe nu van Hattem bij zoodanige begrippen zijne overeenstemming met de hervormde kerkleer kon beweren, is onbegrijpelijk. Zij zijn eene zamensmelting van mysticismus en rationalismus en trachten het eerste in een wijsgeerig kleed te hullen. Het komt ons voor, dat de gewezen leeraar van *Philipsland*, noch theologant, noch wijsgeer genoeg zijnde om zich een bepaald stelsel te vormen en dit nogtans waggende, op den dwaalweg gevoerd is. Het fatalismus, zij het dan ook in gewijzigden zin, aangenomen hebbende, wilde hij hiermede de geheele godsdienst, het gansche Christendom overeenbrengen en nu moesten alle leerstukken daartoe gewrongen worden. Zijn mysticismus trachtte hij door ingewikkelde, vaak onverstaanbare redeneringen aan te bevelen. Wij moeten er nog bijvoegen, dat, hoezeer deze gevoelens de poort tot allerlei ondeugd werden genoemd, van Hattem's navolgers zich echter door geene zedeloosheid hebben gekenmerkt. Omtrent het gedrag van hen, die nog omstreeks het einde der vorige eeuw bestonden, wordt eene gunstige getuigenis gegeven ¹⁾ en, wat van Hattem zelfen aangaat, van zijne ingetogenheid en lijdzaamheid met lof gesproken. Wij meenen dan ook, dat hij zijn stelsel langzamerhand heeft gevormd en, zooals dit dikwerf plaats vindt, allengs van het eene tot het andere, tot uitersten overgeslagen is.

Na zijne afzetting poogde van Hattem zich met Verschoor ²⁾ te vereenigen, maar deze betoonde den grootsten afkeer van 's mans gevoelens. Hij vergenoegde zich dan ook met zelf godsdienstige bijeenkomsten te houden en niet weinigen waren er, die hierdoor en door zijne uitgebreide briefwisseling tot het aannemen zijner begrippen gebragt werden. Niet het minste droeg daartoe bij het aan die dagen bijzonder eigene om over godsdienstige stellingen te twisten, maar evenzeer het verspreiden van een groot aantal schriften, voor en tegen de Hattemisten geschreven, en ongetwijfeld ook de streng-zedelijke leefwijze van den voormaligen leeraar van *Philipsland*.

Van Hattem overleed in 1706. Ettelijke jaren na zijnen

¹⁾ Zie Kok, vaderl. woordenboek, XIX. blz. 470.

²⁾ Dat men verkeerdelijk de Hebreuwen en Hattemisten als gelijkdenkend voorgesteld heeft, zal uit vergelijking van dit artikel met dat, wat later over Verschoor zal handelen, blijken.

dood werd uitgegeven: *Val van 's werelds afgod of het geloof der Heiligen, zegepralende over de leer van eigene gerechtigheid, klaar vertoond uit de nagelatene geschriften van P. van Hattem, uitgegeven door Mr. J. Roggeveen*. Het eerste deel, waaraan was toegevoegd: *noodig onderzoek omtrent de religie van een eenvoudig man*, verscheen in 1718, het 2^e en 3^e deel in 1719, het vierde en laatste in 1727 ¹⁾. Met nadruk verzette men zich van de zijde der hervormde kerk tegen dit boek ²⁾ en velen, onder welke de hoogleeraar Cremer ³⁾, scherpten hunne pen daartegen. Nog vindt men als een werkje van van Hattem vermeld: *Petrus verlost*, in 8°.

Niet weinigen hadden de gevoelens van den afgezetten predikant omhelsd en weldra verspreidden deze zich ook buiten *Zeeland* en in andere gewesten. Zijne voornaamste aanhangers, die het meest ter verspreiding van zijne begrippen hebben gearbeid, waren Jacob Bril ⁴⁾, Marinus Booms, Dina Jans, Gosuinus van Buitendyck, en Jakob Roggeveen.

Marinus Adriaansz. Booms, geboren te *Driewegen* op *Zuid-Beveland*, was schoenmaker te *Middelburg* en zag zich om zijne Hattemisterij reeds den 15 Maart 1697 door den kerkeraad zijner woonplaats het Avondmaal ontzeggen. Een aantal onderhandelingen werden door dezen met hem gehouden, totdat hij in 1714 buiten de gemeenschap der kerk, door de regering buiten *Middelburg* en door de staten buiten *Zeeland* werd gebannen. Van toen af aan heeft hij zijn zwerwend leven aan de uitbreiding van den Hattemistischen ahang dienstbaar gemaakt en is in 1728 te *Breda* overleden. In 1714 heeft hij uitgegeven: *Apologie of verantwoording: zynde een waaragtigh verhaal van de proceduren der consistorie van Middelburg, met alle de stukken, zoo beschuldiginge, als antwoorden, daar toehoorende*. Ook schrijft men aan hem toe: *Brief van Theophilus, dienende tot antwoordt aan den heer N. N.*, 1713. Hij zelf erkende dit echter niet als zijn

¹⁾ Zie eene opgave van den inhoud bij Ds. Borsius, mr. J. Roggeveen, in het Nederl. archief, I., blz. 304, 330, 332.

²⁾ De staten van *Holland* en *West-Friesland* en ook de staten-generaal, vaardigden een streng verbodschrift uit tegen dit werk en het verspreiden der Hattemistische gevoelens. Zie het bij Wiltens, kerkel. placaatboek, II, blz. 588 verv. 598 verv.

³⁾ Zie I. D. blz. 313.

⁴⁾ Zie I. D. blz. 181.

werk. Zeker schijnt het, dat de Middelburgsche kerkeraad in de behandeling zijner zaak niet gematigd is te werk gegaan ¹⁾.

Dina Jans, bijgenaamd Dominé Dina, was dienstmaagd geweest van van Hattem, toen hij te *Philipsland* stond. Van daar begaf zij zich naar *Zierikzee*, waar zij eerst dienstbode was en vervolgens met zekeren Dane in huwelijk trad. Met bijzonderen ijver werkte zij aan de verspreiding der stellingen van haren voormaligen meester. Zij stond in hooge eer bij de Hattemisten en velen van deze achtten het pligt haar jaarlijks te bezoeken en hare orakelspreuken te hooren. In 1726 werd zij buiten de gemeenschap der hervormde kerk gesloten, terwijl zij zich beroemde zeventuizend menschen in het geloof versterkt te hebben.

Gosuinus van Buitendyck, kleinzoon van den Dordschen kerkleeraar van dien naam ²⁾, werd in Augustus 1702 als predikant te *Schore* en *Vlake* bevestigd. Reeds ten vorige jare was hij dáár beroepen, doch de klassis van *Goes* meende in de beschuldiging, dat Buitendyck in het derwaarts varende schip op zondag kaart had gespeeld, genoegzamen grond te vinden om voorloopig de approbatie op het uitgebragte beroep te weigeren ³⁾. Eindelijk echter werd deze gegeven en, nu hij eenmaal zijne betrekking had aanvaard, vinden wij niet alleen gedurende de eerste twee jaren zijner bediening niets te zijnen laste ingebracht, maar hem in hooge achting bij zijne ambtgenooten. In het volgend jaar werd hij bij de klassis beschuldigd, maar de akte, die daarop betrekking had, later op zijn verzoek vernietigd. In 1709 deed de kerkeraad van *Goes* echter belangrijke klagten over zijn gedrag en over zijne leer hooren. De klassis deed onderzoek en, hoezeer de beschuldigingen in kracht toenamen, liep het tot 1712 aan, eer de zaak tot beslissing kwam. Op den 19 Februarij van dit jaar werd hij bij resolutie van de

¹⁾ Zie over hem: C. Tuinman, heillooze gruwelleer der vrijgeesten, blz. 114 verv. De la Rue, gelett. Zeeland, blz. 440. Paquot I. pag. 543.

²⁾ Zie: Schotel, kerk. Dordr., I. blz. 301 verv.

³⁾ Govert du Bois, toenmaals predikant te *Kruiningen*, vervolgens te *Spijkenisse* en eindelijk te *Schiedam*, behoorde onder hen, die tegen deze handelwijze der klassis protesteerden. Hij verklaarde, dat het eene harde conclusie der vergadering om een enkel geval van kaartspel was. Zie over G. du Bois: *Zeeland*, 1852, uitgeg. door H. M. C. van Oosterzee, blz. 208.

Zeeuwsche Staten van zijne dienst en ambt ontzet. Een aantal gevoelens, met de leer der hervormde kerk strijdig, waren hem te laste gelegd, maar met tranen in de oogen verklaarde hij voor den Zeeuwschen Coetus daarvan rein te wezen. Als zijne meeningen erkende hij, dat het licht der ware wijsbegeerte genoegzaam hetzelfde gezag had als dat der Goddelijke openbaring, — dat het eenen waren christen onmogelijk was onwaarheid te spreken of te dwalen, daar hij, als leerling van Christus, de zalving des H. Geestes deelachtig was, — dat de stelling, volgens welke berouw over de zonde de grondslag der bekeering was, eene Phariseeuwsche dwaling en dat het geloof alleen, als middel beschouwd, de grondslag daarvan was. Hoezeer men hem nu van Hattemisterij betigtte ¹⁾, is het bij lang niet zeker, dat Buitendyck op dat pas met de begrippen van van Hattem instemde. Zijne navolgers in *Zuid-Beveland* werden dan ook niet Hattemisten, maar Buitendyckers genoemd. Wel dra kwam hij echter in vriendschappelijke betrekking met den reeds genoemden Booms en gemeenschappelijk met dezen hield hij godsdienstige bijeenkomsten. Met hem reisde hij, intusschen doctor in de geneeskunde geworden, rond. In 1716 hadden beiden zich te *Breda* gevestigd, maar, hoezeer de pogingen der Zuid-Hollandsche Synode om hen van daar te doen verdrijven, in den aanvang geen gevolg hadden, werd echter in 1726 aan Buitendyck de stad verboden, terwijl men Booms, welligt om zijne hooge jaren, ongemoeid liet. De eerstgenoemde leidde nu een zwervend leven, wordende hem ook omstreeks 1728 de inwoning te *Amsterdam*, verwaarts hij zijne toevlugt had genomen, ontzegd.

Omtrent hetgeen door Jakob Roggeveen ter verbreiding der Hattemistische begrippen gedaan is, bestaat een breedvoerig en naauwkeurig verslag, naar hetwelk wij, wat dezen in andere opzichten met roem bekenden man aangaat, mo-

¹⁾ Zie over deze kerkelijke procedure: J. Breukeland, kort verhaal van de handeling met den Heer G. van Buitendijk, Middelb. 1712 en B. Hunnius, kerkelijke regtspleging hoe te houden, opdat de waarheid des Evangeliums bij de gemeente verblijve, tegen de Apologie van den Heer G. v. B., — van denzelfden: Voorberigt ter regtveerdiging van de handelingen van der E. Coetus, gehouden te Middelb. in 1711, Middelb. 1712. Hunnius was voorzitter van den Coetus.

gen verwijzen ¹⁾ om dit artikel niet te breed te doen worden. Wat Buitendyck hiertoe in de conventikelen gedaan had, deed Roggeveen vooral met de pen, hierin nagevolgd wordende door Pieter de Groot, die in 1728 een geschrift uitgaf onder den titel: *wie en wat de waarheid is van de christelijke godsdienst*. Het ontbrak in het algemeen niet aan meer of minder uitgebreide werken, die de Hattemisten aanprezen, evenmin als aan de zoodanigen, die haar bestreden. Met krachtige hand werd zij intusschen door het hooge staatsbestuur tegengewerkt en dit had op den duur zooveel invloed, dat velen, die er toe waren overgegaan, zich weder bij de hervormde kerk aansloten en de Hattemisten, als bijzondere aanhang, allengs verloren gingen. Wij zeggen als bijzondere aanhang, want, dat sommige hunner meeningen, vooral omtrent een lijdelijk geloof, zeer lang bij velen der hervormden hebben stand gehouden en nog gevonden worden, is overbekend.

Wij mogen aan van Hattem en aan zijne aanhangers in deze bladen geene breedere plaats toekennen, maar ons toch ook niet onthouden van bij het geschrevene nog iets te voegen. Het is de wensch, dat de geschiedenis van van Hattem en van de zijnen door eene bevoegde hand, voor wie niet alleen de hierover uitgegeven stukken, maar ook de oorspronkelijke oorkonden toegankelijk zijn, in een helder licht moge gesteld worden. Ons toch komt het voor, dat hun welligt, en aan van Hattem en Buitendyck zeker, is toegedicht geworden, wat niet met hunne meening overeenstemde, en dat, hoezeer hunne begrippen allengs tot grootere dwalingen oversloegen, welligt niet alles waarheid bevat, wat tijdgenooten en lateren omtrent hen hebben geschreven. Kunnen ook in den aanvang nog andere redenen, dan hunne gevoelens, op de behandeling der zaak invloed gehad hebben? Opmerkelijk is het, dat *en* van Hattem *en* Buitendyck Cocejanen waren en het is bekend, hoezeer men toenmaals tegen deze in *Zeeland* was ingenomen. Zeker gaat het althans, dat niet alles, wat van Hattem leerde, dezelfde afkeuring verdiende en dat zijne tegenpartij in hare handelingen en in hare schriften eene bitterheid heeft aan den dag ge-

¹⁾ Van Dr. Borsius, t. a. p.

legd, die haar ligtelijk tot overdrijving heeft kunnen voeren.

Zie overigens: behalve het reeds aangegevene, Ypey, letterk. gesch. der system. godgel. II. blz. 293 verv. Kerkel. gesch. der 18^e E., VII. blz. 290 verv. X. blz. 424. verv. Ypey en Derm. III, blz. 124 verv. bladz. 292 verv. Dr. J. Borsius over Mr. J. Roggeveen, in het Nederl. archief I, blz. 269 verv. en het bijvoegsel in het II D. blz. 423. J. J. van Binsbergen, korte geschiedenis der kerken en gemeente van *Schore en Vlakte*, blz. 31 verv.

Arnoldus Havens of **Havensius**, omstreeks 1540 te 's *Hertogenbosch* het eerste levenslicht aanschouwd hebbende, ontving zijne eerste leiding bij de Hieronymianen in zijne geboortestad, vanwaar hij vervolgens naar *Keulen* vertrok om aldaar zijne studien voort te zetten. In 1558 trad hij hier in de orde der Jezuiten. Weldra werd hij baccalaureus in de theologie en priester en rector van het jezuïten-collegie te *Keulen*. In die betrekking woonde hij in 1581 te *Rome* de verkiezing bij van den nieuwen generaal Aquaviva. Zeven-en-twintig jaren lang behoorde hij tot de jezuiten, toen hij, zonder dat de oorzaken die hem hiertoe bewogen, duidelijk gebleken zijn, besloot de orde te verlaten en zich onder de Karthuizers te begeven. Met vreugde werd hij door deze opgenomen en hij heeft, bij hen onderscheiden kloosterlijke waardigheden bekleedende en ondervindende dat ook in het klooster jaloezij en tweedragt woonden, te *Leuven*, *Roermonde*, 's *Hertogenbosch*, *Gend* en *Brussel* vertoefd. Hij overleed den 14 April 1610.

Hoezeer hij in handschrift een en ander theologisch werk heeft nagelaten, is er, behalve een stukje bij een ander geschrift gevoegd, slechts één in die rigting na zijnen dood in het licht verschenen, namelijk: *oratio quodlibetica de Dei dogmatibus*, Colon. 1610 in 8°.

Meer heeft hij zich bekend gemaakt door drie geschiedkundige geschriften, wier inhoud voor de Protestanten niet gunstig is. Het voornaamste en belangrijkste is: *de erectione novorum episcopatum in Belgio: in quo libro vitae Gulielmi Lindani et Henrici Cuyckii, episcoporum Ruremundensium, Ruremundae*, 1608 herdr. Colon. 1609, in 4°. Daarenboven gaf hij: *historica relatio duodecim martyrum cartusianorum, qui Ruremundae Geldriae, anno 1572, agonem feliciter compleverunt. Accessit exhortatio ad cartusianos de observantia disciplinae regularis vitaeque solitariae commendatione*, Gandav. 1608 in 8°. et in 4°, in het Vlaamsch overgebracht en uit-

gegeven te *Roermond*, 1649 in 4°. — en *speculum haereticae crudelitatis sive de crudelitate moribusque priscorum ac recentium haereticorum*, Colon. 1608.

Zie overigens: de Windt, a. w., blz. 375 en 580, Goethals, lectures, Tom. III, pag. 117 suiv.

Sigebertus Haverkamp, in 1683 te *Utrecht* geboren, aanvaardde het predikambt in 1710 bij de hervormde gemeente van *Stad aan 't Haringvliet*. In 1720 werd hij tot lector der grieksche taal te *Leiden* en een jaar later, toen hij door de Franeker hoogeschool werd aangezocht, tot professor in die wetenschap aan de Hollandsche akademie benoemd, terwijl men hem in 1724 ook den leerstoel in de welsprekendheid en historie opdroeg. Hij overleed den 27 April 1742.

Haverkamp behoorde tot de geleerdste mannen van zijnen tijd en hij heeft zich door een aantal belangrijke werken over de geschiedenis en over de oude letter- en penningkunde eenen duurzamen roem verworven. Het zou buiten ons bestek liggen hem op zijne wetenschappelijke loopbaan te volgen. Nogtans mogen wij niet onvermeld laten, dat ook de Godgeleerde wetenschap, vooral de patristiek, aan hem verplichting heeft. In 1718 namelijk gaf hij te *Leiden* uit: *Tertulliani Apologeticum cum commentario* in 8°. Insgelijks hebben wij aan hem te danken eene uitgave van *Flavii Josephi opera omnia, gr. et lat.*, 2 Tom. in folio, Amstel., 1726.

Zie overigens: Saxii onomast. litt. Tom. VI pag. 346 sqq, Siegenbeek, gesch. der Leidsche hooges. II. bijl. en toev. blz. 185 verv. blz. 275.

Henri Philiponeau de Hautecourt, te *Duche* in *Neder-Normandie*, den 5 September 1646 uit een adelijk geslacht geboren, werd reeds op negenjarigen leeftijd naar de latijnsche school te *Saumur* gezonden. Later zijne studien aan de hoogeschool aldaar voortzettende, beoefende hij met zooveel vlijt de wijsbegeerte, dat hij niet alleen in 1664 tot artium liberalium magister bevorderd werd, maar ook eenigen tijd het akademisch onderwijs in de philosophie gaf. Weldra gaf hij echter de voorkeur aan de theologie en, besloten hebbende om bij de hervormde kerk, waartoe zijne ouders behoorden, het predikambt te bedienen, oefende hij zich met voorbeeldigen ijver in de oostersche letterkunde.

en in de godgeleerde wetenschappen. In 1669 verdedigde hij zijne *dissertatio de fide*. Twee jaren later werd hij tot predikant te *Saumur* beroepen, waar hem in 1677 het professoraat in de theologie werd opgedragen. Donkerder werden intusschen de uitzigten der Fransche protestanten en voorbode van het nakende onheil was de opheffing der hoogeschool van *Saumur* in Januarij 1685. De Hautecourt, het dreigende onweder tijdig wenschende te ontwijken, verkreeg door den invloed van bloedverwanten en vrienden de toenmaals zoo zeldzaam gegevene vergunning om zijne goederen te gelde te maken en met zijne bezittingen en betrekkingen *Frankrijk* te verlaten.

In Februarij 1686 betrad hij den gastvrijen Nederland-schen bodem. Met zoo hooge achting werd de Fransche geleerde ontvangen, dat hem gelijktijdig het predikambt en professoraat te *Middelburg* en te *Deventer* werd aangeboden. De bezorgeren der Friesche akademie benoemden hem echter tot hoogleeraar in de theologie en den 17 Junij 1686 aanvaardde hij deze betrekking met eene *oratio de vera ratione ordinis decretorum Divinorum de salute generis humani*, terwijl hem tevens het doctoraat in de theologie werd opgedragen.

Met ongemeene trouw nam de Hautecourt zijn belangrijk ambt waar. Vooral zij, die bij de Fransche gemeenten in en buiten ons vaderland wenschten te dienen, kozen hem tot hunnen leeraar. En wel was hij die onderscheiding waardig, niet alleen door zijne ervarenheid in alle takken der ook aan zijn onderwijs toevertrouwde wetenschap, maar ook door zijne gematigdheid en vredelievendheid bij de Coccejaansche en Roëllistische geschillen. Hij behoorde tot die uit *Frankrijk* geweken predikanten, die bijzondere geleerdheid en gaven van mededeeling bezaten en van welke Herder ¹⁾ getuigt: „meer dan hunne leerredenen, hebben deze predikers persoonlijk gewerkt. Veelal uit adellijke geslachten gesproten, wakkere mannen, geëerde vaders hunner gemeenten, gewoon aan eene onbekrompene levenswijze en huishouding, gevormd tot den omgang met aanzienlijken en geringen,

¹⁾ Briefe zur Beförderung der Humanität. Th. I. S. 84, bij mr. H. J. Koenen, geschied. der Fransche vluchtelingen in Nederl. blz. 168.

vertoonden zij een voorbeeld van herderzorg en ambtswaardigheid op vele plaatsen, waar dit alles niet even gewoon was.”

De Hautcourt, die zich uit twee huwelijken, het eerste met Helene Perroteau, het andere met Louise Mauricette l’Huillier, vrouwe van Chalandeuse, door slechts twee dochters zag overleven, overleed den 30 October 1715 en vond in Campegius Vitringa eenen warmen lof- en lijkredenaar.

Weinig heeft hij voor de pers gewerkt. Wat wij van hem kennen, zijn akademische verhandelingen. Zij bestaan in: *Dissertationes de mysterio pietatis, ad I Timoth.* III. 16, Franeq. 1687, — *ad oraculum Genes.* III. 15, Ibid. 1689, — *de Symbolo apostolico*, Ibid. 1691, 1692, Amst. 1702, — *de peccato in spiritum sanctum, ad Marc.* III. 28, 29, 30, Franeq. 1702, — *ad historiam Daemoniaci a christo sanati, Marc.* V. vs. 1—20, Ibid. 1704, — *de lege et Euangelio, ad Joh.* 1, 17. Ibid. 1706 et 1710, — *controversiarum de religione brevissima synopsis*, Franeq. 1709, in 12°. terwijl al de overigen in 4°. zijn uitgegeven.

Zie overigens: Vriemoet, athen. fris., pag. 682 sqq. Paquot I. pag. 566.

Servattus Hazevoet, den 2 April 1657 te Middelburg geboren, volbragt zijne akademische studien van 1680 tot 1685 te *Franecker*, waar hij in van der Waeijen en Vitringa voortreffelijke leermeesters vond. In het laatstgemelde jaar werd hij proponent en in 1688 te *Krabbendijke* beroepen, van waar hij in 1701 naar *Steenbergen* vertrok, terwijl hij ook deze standplaats in 1705 met *Vlissingen* verwisselde. Hij overleed den 17 April 1725.

Niet alleen heeft Hazevoet, wiens trouw en ijver in het waarnemen zijner bediening zeer worden geroemd, zich in zijne jeugd ¹⁾ en ook later eenigen naam verworven onder de dichters van zijn tijdperk, maar hij heeft zich ook als godgeleerd schrijver bekend gemaakt. Door hem zijn uitgegeven: *de vijftien liederen Hamaaloth met eene naspeuringe van derselver profetis oogwit, verklaringe der woorden, historisse vervulling en gebruik tot Godvruchtigheid*, Rott. 1707, — *Brief van den H. Apostel Paulus aan de gemeente van Efesen*

¹⁾ Twintig jaren oud zijnde gaf hij een gedicht uit: *historie van het lijden onzes Heilands*, Middelb. 1677.

en *Philippi ontleedt, verklaart en betoogt*, Leid. 1715, — *de brieven van den H. Apostel Paulus aan de gemeente der Galateren en Kolossensen*, Leid. 1720, — *Brief van den H. Apostel Paulus aan de gemeente van Rome*, Leid. 1725.

Hij wordt door Ypey onder de voornaamste Coccejaansche uitleggers van den aanvang der vorige eeuw genoemd.

Zie overigens: de la Rue blz. 73 verv. Paquot II pag. 8. Ypeij, gesch. des Christ. kerk in de 18^e E. VIII. bladz. 403.

Wilhelmus Heda, heeft zich wel in zijnen tijd niet bepaaldelijk als theoloogant onderscheiden, maar zijn arbeid is toch van zoo groot belang voor de geschiedenis der Utrechtsche bisschoppen en voor die der christelijke kerk in *Nederland* geweest, dat wij hem niet onvermeld mogen laten. Omstreeks de helft der vijftiende eeuw te *Egmond* of, gelijk anderen willen, te *Alphen* geboren, wijdde hij zich aan den geestelijken stand en steeg tot hooge kerkelijke waardigheden op. Hij was aartsdiaken en deken te *Arnhem* en kanonik te *Utrecht*, als ook secretaris van den Roomsche-koning Maximiliaan I. In weerwil van hetgeen hem door zijne betrekkingen van stillere studien dreigde af te leiden, beoefende hij met vóórliefde de geschiedenis. Alleen uit mededeeling van vroegeren tijd is het bekend, dat hij eene genealogie van het Habsburger huis en de levens van de vroegste Engelsche geloofspredikers in ons vaderland geschreven heeft. Van hooger belang echter is zijne bewaard geblevene: *historia episcoporum Ultrajectensium*. Aanleiding tot de samenstelling daarvan gaf de Utrechtsche kerk, aan hem, met nog vier andere mannen, den last opdragende om uit de onderscheiden archieven en boekerijen op te sporen, wat voor de geschiedenis der kerk gewigtig kon zijn en dat op hare kosten uit te geven. Heda besloot — veel wat hem belangrijk toescheen vindende — eene geheele geschiedenis der Utrechtsche bisschoppen tot op Hendrik van Beijeren te schrijven en hiertoe bezigde hij niet alleen de oude charters, maar ook een aantal historieschrijvers, die hij doorgaans woordelijk laat spreken. Zijn arbeid is eene kostbare bron voor den lateren geschiedschrijver. Het eerst werd zijne *historia episcoporum Ultraj.* in 1612 door B. Furmerius te *Franeker* in 4°. uitgegeven, maar, daar deze uitgave zeer gebrekkig was, heeft de verdienstelijke Utrechtsche regtsgeleerde Arnold

van Buchel ¹⁾ eene verbeterde en met aantekeningen voorzien gered gemaakt, die, na Buchels dood, door de zorg van G. Lap van Waveren ²⁾, advokaat te *Utrecht*, in 1642 aldaar in folio het licht zag.

Heda overleed te *Antwerpen* in 1525.

Zie overigens: Vita Hedae ex memoriis Lappii a. w. vóór de uitgave van zijne historia Episc. Ultraj. van Buchelius, de Windt a. w. blz. 113 verv.

Alexander Hegius, omstreeks 1420 te *Heck* nabij *Horstmar* aan de *Vecht* in het distrikt *Minden* in *Westphalen* geboren, heeft zich voor de herstelling der wetenschappen en ten opzichte van de bijbelsche hervormingsrigting in ons vaderland bij uitnemendheid verdienstelijk gemaakt. Ook elders, zooals te *Wezel* en *Emmerik*, toonde hij zich een uitmuntend onderwijzer, maar bijzonder deed hij, aan het hoofd der school te *Deventer* geplaatst, deze bloeijen. Agricola, Hegius leermeester en vriend, vreesde, dat hij hierin niet zou slagen, maar de uitkomst toonde het tegendeel. De roem van onzen geleerde en de voortreffelijkheid van zijn onderwijs deden honderden, ja, gelijk sommigen willen, duizenden naar *Deventer* stroomen om op de meer en meer in vermaardheid toenemende school eene wetenschappelijke vorming te bekomen. En wel was Hegius het vertrouwen waardig, dat in hem gesteld werd; want muntte hij door braafheid, reinheid van zeden en liefdadigheid uit, hij deed dit niet minder door zijne ongemeene kundigheden. In de toenmalige wijsbegeerte bedreven, in de gewijde schriften zeer ervaren, gelukkig dichter en in de klassieke letterkunde de meesten zijner tijdgenooten overtreffende, paarde hij aan volhardenden en onvermoeiden ijver de gave om, wat hij wist, aan anderen mede te deelen. Groot was dan ook de invloed, dien hij op zijn tijdperk, vooral in ons vaderland, oefende. Genoegzaam bewijs hiervoor zou het reeds wezen, dat Erasmus zijn leerling was en voornamelijk door hem tot het bestuderen van het Nieuwe Testament was aangespoord; maar bovenal was Hegius het, die door zijne grondige leerwijze in de beoefening der oude letterkunde eene geheele verbetering te weeg bragt. Welk eenen invloed dit op de voorbereiding der kerkhervorming had, bijzonder

¹⁾ Zie over Buchel: Burmann Ultraj. erud. pag. 38 sqq.

²⁾ Zie over dezen insgelijks Burmann Ultraj. er. pag. 172 sq.

daar onze geleerde in den geest van Agricola dacht en de kennis der grieksche taal vooral aan het onderzoek van het Nieuwe Testament dienstbaar maakte, behoeft wel geene aanwijzing. Zijn mondeling onderrigt moest, door den grooten toevloed van leerlingen, bij honderden eene meer verlichte denkwijze en eenen christelijken zin verwekken. Hij bepaalde zich echter niet hiertoe, maar was ook met zijne pen werkzaam. Wat er van zijnen schriftelijken arbeid toenmaals bekend was, heeft Jacobus Faber, onder den titel van *Opuscula Alexandri Hegii*, in 2 deelen in 4°. ten jare 1501 en 1503 te *Deventer* uitgegeven.

Hegius werkzaam en verdienstelijk leven eindigde den 27 December 1498.

Zie overigens: Hamelman, de doctis Westphaliae viris, oper. geneal. et hist. T. I. pag. 94 sqq. J. Burchhard, de linguae Latinae in Germania fatis, T. I. p. 133. T. II. pag. 291 sqq. Boitz-Bachius bij Delprat a. w. blz. 296 verv. Erasmi Ep. 411, Append. Epist. col. 1798. Adag, chil. I. cant. 4. n. 39. Ypey en Derm. I. blz. 7. aant. blz. 1 verv. Dumbard, kerkel. en wereldl. Deventer I. blz. 306. Kerkel. oudheden van Deventer II. blz. 318. Delprat a. w. blz. 54. Burigny, das Leben des D. Erasmus, 1 B. S. 15 u. 16. Ullmann, Reform. vor der Reform. II. S. 387 Overijss. alman. voor oudh. en letteren, 1852. blad. 37 verv.

Casparus Heidanus of van der Heiden ¹⁾, uit een aanzienlijk geslacht gesproten, is in 1530 te *Mechelen*, waar zijn vader een zeer gezien inwoner was, geboren. Men wil, dat hij, tot den geestelijken stand bestemd zijnde, reeds vroeg met de oude letteren bekend was, maar zeker is het, dat hij op vijftientwintigjarigen leeftijd nog niet ten volle met de latijnsche taal vertrouwd geweest is ²⁾, hoezeer hij zich later daarvan in zijne briefwisseling met Marnix van St. Aldegonde bediende. Hoe dit zij, reeds spoedig werd hij met de leer der hervorming bekend en, zestien jaren oud, besloot hij in hare belijdenis te leven. Diep smartte dit besluit, hetwelk hunnen eenigen zoon aan de dreigende geloofsvervolging blootstelde, zijne ouders. Het is niet zeker, of zij hem uit vrees daarvoor naar elders lieten vertrekken, of dat hij, uit haat tegen de nieuwe leer, uit het vaderlijk huis verbannen werd ³⁾. Hij begaf zich naar *Antwerpen*,

¹⁾ De Latijnsche uitgang van den naam is door 's mans nakomelingen meest gebruikt.

²⁾ Meiner's Oostvriesche kerkgesch. I, blz. 367.

³⁾ Het laatste verzekert Bayle, II. pag. 1401, en het wordt waarschijnlijk

waar hij, om in zijne behoeften te voorzien, bij eenen schoonmaker in dienst trad. Toevalligerwijze ontdekt hebbende, dat zijn meester den bijbel las, werd hij onder diens geleide lid van de heimelijke gemeente. Meer en meer oefende hij zich nu in de H. Schrift en wel met zoo gunstig gevolg, dat hij reeds in 1550 voor de gemeente te *Antwerpen* predikte. Intusschen schijnt hij nog geen vast predikant geweest te zijn, maar tot 1555 zijn ambacht uitgeoefend en zich vervolgens ter zijner verdere oefening naar *Embden* begeven te hebben. In 1557 keerde hij naar *Antwerpen* terug en nu nam hij daar de dienst met voorbeeldige trouwe waar, ofschoon niet met zooveel drift, als zijnen ambtgenoot van Haemstede voortdreef. Nogtans ontkwam hij niet dan met gevaar de lagen der vervolgers. Zelfs was hij eenmaal, toen men met inspanning naar hem zocht, door een' der dienaars van den schout ontdekt, maar, door plotseling mededoogen met den biddenden leeraar bewogen, verklaarde deze, dat die zich in de onderzochte schuilplaats niet bevond. Weldra werd het verblijf te *Antwerpen* zoo gevaarlijk, dat Heidanus de wijk naar *de Paltz* nam, waar hij in 1563 niet alleen met Dathenus en Taffin de belangen der Nederlandsche hervormden bij den keurvorst behartigde, maar ook als predikant bij de Nederlandsche gemeente te *Frankenthal* optrad.

Toen het jaar 1566 aan de zaak der Protestanten in ons vaderland eene betere toekomst scheen te beloven, begaf Heidanus zich weder naar *Antwerpen*, doch, toen de gekoesterde hope verijdeld werd, week hij naar *Vlaanderen*. Met ijver predikte hij te *Hulst* en te *Axel*, maar de ook daar om de beeldstorming aangevangen vervolging deed hem wederom naar *Antwerpen* gaan. Hier werd hem de moeilijke taak opgedragen om zich met twee ouderlingen naar *Amsterdam* te begeven.

Ook daar hadden de hervormden in 1566 eene kerk ter uitoefening der godsdienst begeerd, maar toen het bekend werd, dat zij hier ook het Avondmaal wilden vieren, hadden de Lutherschen — meestal om den koophandel zich der-

uit den bekrompenen toestand, in welken van der Heiden te *Antwerpen* verkeerde.

waarts begeven hebbende bewoners der Oostzee-steden — het gerucht verbreid, dat de Calvinisten een kwalijk begrip omtrent het Avondmaal koesterden, hetwelk, indien men het toeliet, de hulp der Duitsche vorsten zou doen verbeuren, waarop men bij trouwe aan de Augsbursche confessie zou kunnen rekenen. Om het hieruit dreigend gevaar te keeren, las de predikant Jan Arendz op eenen Zondagmorgen in de Minderbroederskerk het 10^e en 13^e artikel der Augsbursche geloofsbelijdenis voor, verklarende, dat de Hervormden niets hiertegen leerden. Deze rekkelijkheid scheen den Antwerpschen gereformeerden te groot toe en zij besloten van der Heiden aan het hoofd eener commissie naar *Amsterdam* te zenden ten einde de hoofden dier gemeente daarover te onderhouden en tot eene herroeping van hunne toegevendheid jegens de Lutherschen te nopen. Vele onderhandelingen werden gehouden, maar zij bragten niet tot de gewenschte slotsom, want, hoewel die van *Amsterdam* aannamen eene schriftelijke verantwoording naar *Antwerpen* te zenden, werd dit verhinderd door het weldra met nieuwe hevigheid ontvlammen van het vuur der vervolging. Onze leeraar schijnt bij het vervullen dier taak niet zoo zachtmoedig te zijn geweest, als men bij den drang dier tijden zou hebben mogen verwachten. Men verhaalt zelfs, dat hij de Amsterdamsche gemeente met de excommunicatie zou bedreigd hebben ¹⁾.

Toen de keer van zaken ook prins Willem noopte om het land te verlaten, namen de predikanten den 10 April 1567 een plegtig afscheid van *Antwerpen*. Heidanus begaf zich op nieuw naar *de Paltz* en aanvaardde wederom de predikdienst te *Frankenthal*. Niet alleen was hij aan de bevordering van de uiterlijke belangen der uitgewekene Hervormden werkzaam, maar hij was ook tegenwoordig bij de onderhandeling met de Doopsgezinden te *Frankenthal*, waarvan hij het *protocol* in het Hollandsch vertaalde en den 25 November 1571 het licht deed zien. Insgelijks bekleedde

¹⁾ Dit laatste is wel niet zeer waarschijnlijk, want het zou gestreden hebben met het aangenomen beginsel der Herv. kerk, volgens hetwelk de eene kerk niet over de andere mogt heerschen. Men vergelijke intusschen het verhaal van Brandt, Hist. der Reform. I. blz. 386 verv., dat, van Rael ontleend, zeer bezwarend is voor Heidanus, met dat van te Water, levensbeschr. van van der Heiden, achter de Reform. van *Zeeland*, blz. 396 verv.

hij de voorzittersplaats op de synode der Nederlandsche kerken, in October van dat jaar te *Embsen* gehouden.

Zeker is het, dat hij de Frankenthalsche gemeente tot 1574 bediend heeft. Ook wil men, dat hij zich bij het leger van graaf Lodewijk van Nassau, hetwelk in April van het laatstgenoemde jaar op de *Mookerheide* verslagen werd, bevonden hebbe. Hoe dit zij, in Februarij 1574 werd hij te *Middelburg* beroepen, waar hij den 8 Junij in eene buitengewone kerkeraadsvergadering verklaarde, dat hij, wanneer de gemeente reeds mogt voorzien zijn, gaarne naar *Frankenthal* zou terugkeeren, — dat hij, zoo de staat van zaken te *Antwerpen* veranderde, daar wenschte werkzaam te wezen, — dat hij, ingeval het hem hier mogt mishagen, *Middelburg* zou verlaten, alsook, wanneer de gemeente te *Frankenthal* hem mogt terugvorderen. Op deze voorwaarden, waarvan hij weigerde af te gaan, aanvaardde hij de dienst. Nog in hetzelfde jaar was hij voorzitter van de synode van *Holland* en *Zeeland*, toenmaals te *Dordrecht* vergaderd.

In hoe hooge achting hij te *Middelburg* stond, kan men niet alleen daaruit afmeten, dat de behandeling van vele gewigtige zaken tot na zijne terugkomst werd verschoven, en dat aan hem op den duur veel van het grootste belang werd toevertrouwd, maar ook hieruit, dat hij in 1577 naar *Engeland* werd gezonden om nog eenen predikant voor zijne gemeente te zoeken. In het volgende jaar woonde hij de nationale synode te *Dordrecht* bij, door welke vergadering hij naar *Antwerpen* werd gezonden. Hier eenigen tijd vertoefd hebbende, begeerde deze gemeente, dat hij er op nieuw als haar leeraar zou blijven vertoeven. Noode stemde men te *Middelburg* toe, maar Heidanus beriep zich op de vroeger door hem gestelde voorwaarden en prins Willem I drong de zaak met zijn gezag aan.

Thans scheen den man, die reeds zoo vaak zwerveling geweest was, rust en genoegen te wachten. Te *Antwerpen* had hij zijne loopbaan aangevangen en door de gevaren, welke hij daar had uitgestaan, was het hem nog liever geworden. Weldra zag hij zijn verblijf aldaar nog aangener worden, toen zijn achtbare vriend, de heer van St. Aldegonde, er als burgemeester werd aangesteld. Spoedig trokken echter donkere wolken boven zijn hoofd zamen. Parma

belegerde de stad en werd er in Augustus 1585 meester van. Van der Heiden moest andermaal zijn geliefd *Antwerpen* verlaten.

Het hem in 1586 aangeboden beroep naar *Vlissingen* geweigerd hebbende, begaf hij zich op nieuw naar *de Paltz*. Wederom beriep hem de gemeente van *Frankenthal*. Wel nam hij dit aan, maar, toen hij zich gereed maakte om derwaarts te gaan, werd hij den 7 Mei 1586 te *Bacherach* tot hooger en werkkring opgeroepen.

Heidanus telde bij zijn sterven slechts zesenvijftig jaren, maar zesendertig daarvan waren in eene ijverige verkondiging van het Evangelie en in onvermoeide behartiging van de belangen der hervormde kerk doorgebracht. Wij behoeven het, na het vermelde, niet op nieuw aan te wijzen, dat de zaak der Reformatie zeer groote verplichting aan hem gehad heeft. Wij hebben er echter bij te voegen, wat hem in dit opzigt en ook in zijne denkwijze nog meer zal leeren kennen.

Heidanus behoorde tot de Calvinistische rigting. Jegens de Doopsgezinden was hij zeer onverdraagzaam. Hij toonde dit zoowel door het uitgeven van het protocol van *Frankenthal* en gedurende zijn verblijf te *Middelburg*, als door zijn hoogst zeldzaam voorkomend geschrift: *ter wederlegging van een boexken*, 1581, en *Cort ende clauer bewys van den heiligen doop*, Antw. 1582 in 8° 1). Hij was het dan ook, die met Taffin, hoewel vruchteloos, door Aldegonde den prins tot harde maatregelen tegen de Doopsgezinden zocht te bewegen.

Hooger en lof heeft hij zich verworven door zijnen arbeid aan den Heidelbergischen Catechismus, welks vertaling hij niet alleen nazag en verbeterde, maar er ook de bewijspplaatsen uit den bijbel bijvoegde 2). Wij vinden als uitgave daarvan vermeld: *De psalmen Davids door Philip van Marnix, heer van Aldegonde, Antwerpen 1580, mitsgaders de Catechismus, ceremonien enz. door Casparus van der Heiden. Eerste druk voor de Gereformeerde gemeente te Antwerpen, en onder 't kruis, met privilegie van den koning van Spanjen*, zeer zeld-

1) Dit komt o. a. voor op de Biblioth. der Remonstr. kerk te Amsterdam, comment. et theol. in 8°. n. 93.

2) Dathenus had er slechts eenige bijgevoegd.

zaam. De Catechismus en de daarbij gevoegde ceremonien en gebeden werden in 1580 te *Antwerpen* herdrukt, terwijl de Staten van *Holland* nog in hetzelfde jaar aan Andries Verschout te *Leiden* een octrooi van vijf jaren voor de uitgave van dien arbeid van van der Heiden verleenden ¹⁾.

Bovendien wordt nog vermeld: *Christelijke confessie van Fredrik de derde, Paltzgrave bij den Rijn, den 26 October 1576 daer op in den Heer ontslapen, overgezet door Casparus Heidanus, Dordr. 1577.*

Dat men vroeger verkeerdelijk de zoogenaamde *ziekentroost* aan hem heeft toegeschreven, is ten volle gebleken. Zij dankt haar aanzijn aan Cornelis van Hille.

Heidanus liet eenen eenigen zoon na, even als hij Casparus geheeten. Eerst leeraar te *Wolmersheim* en vervolgens te *Frankenthal* geweest zijnde, werd hij in 1608 te *Amsterdam* beroepen, waar hij in 1626 overleed. Hij behoorde tot de warme contra-Remonstranten en was de predikant, die tegen Episcopus bij den doop van het kind van diens broeder zoo hevig uitvoer ²⁾. Uit het huwelijk van dezen Amsterdamschen leeraar met Clara van den Borne waren veertien kinderen gesproten. Twee van dezen, Johannes en Abraham, vooral de laatste, hebben zich grooten naam in de Nederlandsche Hervormde kerk verworven en verdienen afzonderlijke vermelding.

Zie overigens: Bayle II. pag. 1404. W. te Water, levensbeschr. van K. v. d. Heiden, achter J. W. te Water, Reform. van *Zeeland*, blz. 388 verv. en in de Boekzaal voor April 1754, blz. 439 verv. Levensbeschr. van eenige voorname, meest Nederl. mannen en vrouwen, IV. blz. 251 verv. Ypey en Derm. I. blz. 460, aant. blz. 256.

Johannes Heidanus aanschouwde het eerste levenslicht in 1604 te *Frankenthal*, waar zijn vader destijds predikant was. Te *Amsterdam* ontving hij zijne voorbereidende, te *Leiden* zijne akademische opleiding. Proponent geworden, werd hij in 1623 te *Naarden* beroepen, vanwaar hij in 1638 naar *Rotterdam* vertrok. In 1649 nam hij echter het beroep naar *Amsterdam* aan, waar hij in 1670 overleed. Hij was gehuwd met Hillegonda Pater, waarbij hij eene

¹⁾ Kerk. plakaatb. II blz. 15.

²⁾ Zie den brief in welken Episcopus dit voorval verhaalt, bij Brandt II. blz. 218 verv.

dochter naliet, die in den echt trad met den Amsterdam-schen geschiedschrijver Casparus Commelin.

Johannes Heidanus heeft zich meer door getrouwe vervulling zijner ambtspligten onderscheiden, dan op het gebied der godgeleerdheid. Nogtans heeft hij eene proeve zijner kanselwelsprekendheid nagelaten in *Lijkpredikatiën over Lud. de Dieu en F. Spanheim*, Leiden 1650.

Zie overigens de bij het vorig artikel aanch. levensbesch. t. a. p. blz. 257 verv. Harderwijk a. w. blz. 32 verv.

Abraham Heidanus, in 1597 te *Frankenthal* geboren, volgde in 1608 zijnen vader naar *Amsterdam*, waar hij het voorbereidend onderwijs op de latijnsche scholen genoot. Hier reeds eenen voortreffelijken aanleg getoond hebbende, kwam hij op het Waalsche collegie te *Leiden* onder het opzigt van Daniel Colonius ¹⁾. Wel waren er, die den waarschijnlijk ook niet reukelijken denkenden vader opmerkzaam maakten op het gevaar, dat de regtzinnigheid zijns zoons bij de zachtmoedigheid van eenen leidsman, wiens meer gematigde zin hun tot ergernis strekte, zou kunnen loopen. Gelukkig was Caspar Heidanus te verstandig, om zijnen zoon daarom van eenen leermeester te berooven, die uitmuntend mogt genoemd worden. Voorspoedig en voortreffelijk ontwikkelde zich dan ook de jeugdige kweekeling, de theologie grondig bestuderende en zich ook op de philosophie toeliggende, maar reeds toen zijnen afkeer van de school-sche banden, waarin men deze gekneld had, openbarende.

In 1608 werd Heidanus proponent bij de Waalsche synode en met toejuiching werden zijne predikatiën, zoowel die hij in het Hollandsch, als welke hij in het Fransch uitsprak, gehoord. Weldra besloot hij, alvorens zich als leeraar te vestigen, eerst vreemde landen te bezoeken. Twee jaren bragt hij door met reizen in *Duitschland*, *Zwitserland*, *Frankrijk* en *Engeland*, overal de hoogeschole bezoeken en den schat zijner kennis verrijken. In *Frankrijk* trok hij vooral nut uit den omgang met Jean Daille of Dallaeus, een' der beroemdste Protestantsche predikers van zijn tijdperk ²⁾,

¹⁾ Zie I D. blz. 300 verv.

²⁾ Hij gaf o. a. uit: *Sermons sur la naissance, mort, resurrection et ascension de notre Seigneur et de la descente du S. Esprit sur les apôtres*. Zie over hem: Bayle II. pag. 1 suiv.

wiens predikwijze op de zijne eenen voordeeligen invloed had.

In het vaderland teruggekeerd, werd Heidanus (1623) tot predikant bij de Waalsche kerk te *Naarden* beroepen. Vijf jaren later begaf hij zich naar *Leiden* als leeraar bij de Hollandsche gemeente. Intusschen ergerde het niet weinig, dat onze leeraar jegens de Remonstranten reukelijker gezind was dan velen zijner tijdgenooten, en het denkbeeld dorst niten, dat men hen niet met geweld, maar met redenering en overtuiging moest bestrijden. Sommigen dreven dit zoo verre, dat Heidanus het noodig achtte, om, ten einde zich van den blaam van onregtzinnigheid te zuiveren, in 1641 te *Leiden* zijne *wederlegginghe der Rem. Catechismi*, nevens cene aanspraak aan de Remonstrantsche gemeenten in *Nederland* het licht te doen zien. Episcopus gaf zijn *antwoordt op de proeve van A. Heydanus*, Rotterd. 1643, maar niet veel later gaf de Leidsche predikant zijne *Causa Dei contra homines*, waarin hij het breede verschil ontwikkelde tusschen de meening der Nederlandsche Hervormde kerk en die der Pelagianen, onder welke hij de Remonstrantsche bedoelde.

Deze geschriften stelden niet alleen zijne regtzinnigheid boven allen twijfel, maar verwierven hem ook zoo grooten naam, dat hij tot hoogleeraar in de theologie aan de Geldersche akademie beroepen werd. De Hervormde gemeente te *Leiden* bewoog hem echter daarvoor te bedanken, maar, toen de bezorgeren der hoogeschool hem in 1648 tot opvolger van Constantinus l'Empereur benoemden, aanvaardde hij deze betrekking met lust, tevens die van predikant bijhoudende.

Binnen en buiten de vaderlandsche grenzen was Heidanus nu met zooveel lof bekend geworden, dat hem niet alleen te *Leiden* de hoogste achting te beurt viel, maar dat de keurvorst van *de Paltz* hem ook naar *Heidelberg* beriep. Hoezeer hij hiervoor bedankte, bewees deze Duitsche prins hem echter buitengewone onderscheiding. Heidanus invloed werkte ook niet weinig mede om eerst Hoornbeek en later Coccejus te *Leiden* te doen beroepen en, toen de eerstgenoemde ongaarne het professoraat aannam en zijnen wensch openbaarde om ook als predikant werkzaam te wezen, bood Heidanus hem edelmoediglijk de helft zijner leeraarsdienst en van zijne jaarwedde aan.

Zoo scheen onzen geleerde niets dan eene kalme wetenschappelijke loopbaan te wachten. Weldra toonden zich echter donkere wolken aan zijnen helderen hemel.

Wij hebben van zijnen afkeer van de schoolsche philosophie gewag gemaakt. In *Frankrijk* had hij reeds de wijsbegeerte van Ramus boven Aristoteles gesteld. Welkom was hem nu de Cartesiaansche. Het is echter overbekend, dat deze vele tegenstanders vond. Ook de Leidsche curatoren en de Hollandsche Staten verklaarden zich tegen het invoeren van de leer des Franschen wijsgeers en tegen het vermengen van philosophie en theologie ¹⁾. Dit belette nogtans niet, dat Heidanus met het Cartesianismus hoogelijk ingenomen bleef. Spoedig volgden nu de Sabbathstwisten; en hoe onze hoogleeraar daarin de partij van zijnen hooggeachten ambtgenoot Coccejus trok en met Hoornbeek in geschil geraakte, hebben wij reeds bij de biographie van den eerstgenoemden geboekt ²⁾. Dezen had hij dan ook hartelijk lief, maar ook bij die twisten verloochende zich zijn zachtmoedig en bescheiden karakter niet.

Wij weten, dat de Coccejaansche en Voetiaansche twisten zich niet tot het gebied der wetenschappen bepaalden. Zij sloegen tot dat der kerk over en weldra gaf men er zelfs eene staatkundige kleur aan. De Voetianen namelijk werden voor hartelijker voorstanders van het huis van Oranje gehouden, dan de Coccejanen. En dat deze meening ingang vond, bleek na de gebeurtenissen van 1672. Niet alleen verscheen er twee jaren later een in hevigen toon gesteld geschrift, onder den titel van *Berigt aangaande de Coccejaansche en Cartesiaansche nieuwigheden*, waarin op het uitroeijen daarvan met bittere drift werd gedrongen, maar kort hierop bleek het, dat dit inderdaad de ernstige wensch van velen was. Aan de Leidsche hoogeschool, waar Frederik Spanheim (de zoon) — een ijverig vijand van het Cartesianismus — sedert 1670 professor in de theologie was geworden, rezen gedurig moeilijkheden, terwijl vele kerkelijke

¹⁾ Zie: Siegenb. gesch. der Leidsche hooges. I. blz. 175 verv., en het besluit der Holl. Staten II. toev. en bijl. blz. 343 verv. en de brieven van den raadpensionaris de Witt over dit onderwerp aan Heidanus, aldaar blz. 352 verv.

²⁾ Zie: I D. blz. 286 verv. en het later volgend artikel over Hoornbeek.

klaagden over het gevaar, waarmede de nieuwe philosophie de regtzinnige leer bedreigde. De curatoren besloten deze te handhaven en ontwierpen, op voorlichting van Spanheim en Hulsius, toenmaals regent van het staten-collegie, een aantal stellingen, welker verdediging zij op de Leidsche hoogeschool verboden wilden hebben. Dit ontwerp, reeds in het najaar van 1675 vervaardigd, werd aan het onderzoek van den raadpensionaris Fagel, die er echter eenige verandering in bragt, en vervolgens aan de goedkeuring van Prins Willem III onderworpen. Den 16 Januarij 1676 werd dit besluit aan den Senaat medegedeeld en het verdedigen der daarin opgegeven ¹⁾ stellingen op straffe van afzetting den hoogleeraren verboden. Niemand, op wien het bijzonder zag, werd genoemd, maar het was daarom niet duister, dat men met dit verbod het oog had op de hoogleeraren Heidanus, Wittichius en de Volder ²⁾. Diep gevoelden deze zich

¹⁾ De stellingen, welker verdediging verboden werd, waren:

1. Patribus veteris testamenti ante ultima tempora non fuisse collata vera et permanentia bona, ipsamque salutem non fuisse ipsis reapse patefactam. — 2. Habuisse spiritum servitutis, versatos semper in trepidatione et metu, quod pro peccatis ipsorum nondum esset satisfactum. — 3. Non potuisse habere conscientiam tranquillam. — 4. Spiritum S. in ipsis non produxisse effectus, Deo ut patre dignos, nec ipsis ut filiis dignos. — 5. Obnoxios per omnem vitam fuisse imperio Diaboli et metui mortis. — 6. Solum decalogum fuisse foedus gratiae in veteri testamento. Inscriptionem vero legis in cordibus fidelium non esse inter bona veteris testamenti. — 7. In rebus fidei normam et mensuram veritatis esse claram et distinctam perceptionem. — 8. Scripturam loqui secundum erronea vulgi praejudicia. — 9. Omni praescientiam Dei esse efficacissimam Dei voluntatem, qua omnia sustentat ac gubernat, explicandam ab operatione, qua extra se aliquid producit. — 10. Angelos posse esse praesentes in spatiis desertis in iisque simul operari. — 11. Omnem philosophiam esse religionis expertem summumque hominis bonum esse animum sua sorte contentum. — 12. Mundum esse ortum ex seminibus. — 13. Extensione infinitum esse, ita ut impossibile sit dari plures mundos. — 14. Animam hominis nil nisi cogitationem esse eaque sublata posse hominem vivere et moreri. — 15. Nihil ad humanam naturam facere praeter cogitationem. — 16. Voluntatem hominis absolute liberam esse et indeterminatam, ac aequae infinitam esse ratione objectorum, ac est Dei voluntas. — 17. Deum posse fallere, si velit. — 18. Habere nos facultatem, qua cavere possumus, ne umquam erremus. Errorem vero tantum esse in voluntate. — 19. De omnibus rebus esse dubitandum, etiam de Dei existentia, et ita dubitandum, ut habeantur pro falsis. — 20. Homines habere ideam adaequatam de Deo. — 21. Philosophiam esse sacrae scripturae interpretem.

²⁾ Zie over dezen beroemden gencesheer en hoogleeraar in de wijsbegeerte: Wagenaar, beschr. van Amsterd., XI. blz. 336 verv. Paquot I, pag. 84 suiv. Siegenbeek a. w. II. toev. en bijl. blz. 144 verv.

gegriefd. En dat het curatoren ernst was het Cartesianismus tegen te gaan, zagen zij, toen Hulsius, Senguerdus, buitengewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte, en Wilhelmus, onderregent van het Staten-collegie, allen tegenstanders van den Franschen wijsgeer, tot professoren, de eerste in de godgeleerdheid, de beide laatsten in de philosophie benoemd werden. De gekrenkte hoogleeraren leverden aan curatoren een schriftelijk vertoog ter hunner verdediging in, maar, toen dit ongeopend werd teruggezonden, besloten zij een beroep op het publiek te doen. Die onaangename en, zooals het later ook bleek, gevaarlijke taak nam Heidanus op zich. Door zijne fortuin onafhankelijk, meende de negenenzeventigjarige grijsaard zich eer te mogen wagen, dan zijne jongere ambtgenooten. Eerlang verschenen dan ook in het licht *Consideratien over eenige saecken onlanx voorgevallen in de Universiteit binnen Leyden*. De Utrechtsche hoogleeraar J. G. Graevius noemt het in eenen brief aan Nicolaas Heinsius een scherp boek ¹⁾ en, in zooverre als de waarheid, zich verdedigende, doorgaans scherp schijnt, mag het dien naam dragen. Onze hoogleeraar beweerde toch in zijne considerationen ²⁾, dat die stellingen op de Leidsche hoogeschool niet waren geleerd, zich ernstig beklagende, dat hare bezorgeren zich door ontrouwe en verminkte uittreksels hadden laten bedriegen.

Hoogelijk meenden de Leidsche curatoren zich beleedigd. Zij ontboden den grijzen hoogleeraar in hunne vergadering en spraken den 4 Mei 1676, toen deze vrijmoediglijk het eerst nameloos uitgegeven geschrift voor het zijne erkende en niets van het daarin geschrevene terugnam, het vonnis der afzetting over hem uit. Streng en zeer zeker niet in overeenstemming met den vrijen geest, die op het gebied der wetenschap behoorde te heerschen, was deze uitspraak. Zij mishagde dan ook aan niet weinigen en baarde binnenen buitenslands ³⁾ groot opzien. Zelfs verscheen er een scherp

¹⁾ V. Burmann. Syllog. epistol. Tom. IV. Ep. 343 pag. 416.

²⁾ Zij werden later meermalen, ook in het latijn, met Heidanus naam uitgegeven.

³⁾ De Leipziger regtsgeleerde F. B. Carpzovius betuigde zijne hooge verbazing aan Heinsius (Burm. Syll. Epist. V. Ep. 245 pag. 282), dat men Heidanus om zijnen ouderdom en verdiensten niet gespaard had. Sed quid, laat hij er op volgen, non facit religionis inepta persuasio.

stukje: *Acten en resolutien, door een liefhebber van waerheyt vrede en gerechtigheyt, gedrukt tot Gelukstad anno 1678* in het licht, waarin de handelwijze der curatoren op krachtigen grond veroordeeld werd.

Heidanus bleef echter zijn ambt als leeraar bij de Hervormde gemeente te *Leiden* behouden. Niet lang overleefde hij de den hoogbejaarden geleerde aangedane hardheid. Veel schijnt zij tot verzwakking zijner gezondheid te hebben bijgedragen ¹⁾. Hij overleed in October 1678. Hoezeer hij van zijn ambt was verlaten, werd nogtans door den hoogleeraar Wittichius eene akademische lijkrede over hem uitgesproken.

Heidanus heeft zich in zijne geschriften, waarvan niet weinigen betrekking hebben op de in die dagen gevoerde twisten, als een ijverig voorstander van het Coccejanismus en Cartesianismus gekenmerkt. Als theologant was hij overigens hartelijk ingenomen met Calvyn en, hoezeer geen vriend van hardheid en geweld, op den duur bestrijder van de Remonstranten. Het voornaamste werk, dat hij leverde, is van systematischen aard. Het verscheen voor het eerst te *Leiden* in 1676 onder den titel *Corpus theologiae christianae* en werd herdrukt in 1686, 2 tom. in 4°. Ongetwijfeld is het een gedenkstuk van 's mans uitgebreide geleerdheid en van zijn in vele opzichten scherp oordeel, maar tevens wordt er het bewijs door geleverd van zijne te hooge ingenomenheid met het Cartesianismus, hetwelk hij overal met de theologie verbindt. Dit werk was het eerste godgeleerde stelsel in Cartesiaansche rigting, hetwelk van de pers kwam.

Heidanus was gehuwd met eene dochter van den Amsterdamschen handelaar Loten en heeft éénen zoon en twee dochters nagelaten. De eerste was secretaris van *Leiden* en eene der laatstgenoemden, Maria, was eerst gehuwd met den Nijmeegschen predikant Dronysius Crucius en later met den Utrechtschen hoogleeraar in de theologie, Franciscus Burman.

Zie overigens: Bayle II. pag. 1403 suiv. Soermans, Acad. Reg., blz. 27, 28 en 40. Ypey, Geschied. der Systh. Godgeleerdh. II. blz. 145 verv. Ypey en Derm. II. blz. 473, 485, 506. Siegenbeek, a. w. I. blz. 166, 174, 180, 199, 230. II. toev. en bijl. blz. 127 verv., 352, 357, 408.

¹⁾ Zoo althans dacht Graevius hierover. Z. Burm. Syll. Epist. IV, ep. 500. pag. 564.

Casparus van der Heide, geboren te *Amsterdam*, werd, den akademischen graad van *artium liberalium magister et philosophiae doctor* verworven hebbende, den 16 Julij 1752 als leeraar bij de Evangelische Luthersche gemeente te *Zierikzee* ingeleid. Van groot nut was hij voor deze gemeente, want zijne predikgaven bragten velen der Hervormden onder zijn gehoor. In hooge gunst stond hij dan ook bij de regering zijner woonplaats. Een en ander maakte eene vergroo-ting van het kerkgebouw noodig en mogelijk. Van der Heide wijdde het den 18 Januarij 1756 met eene in het licht ver- schenen leerrede tot zijne bestemming in. Intusschen ver- trok hij nog in hetzelfde jaar naar *Gouda*, van waar hij in 1757 naar *'s Gravenhage* werd beroepen, waar hij in 1791 overleed. Ook hier werd de nieuw gebouwde Luthersche kerk in 1761 door hem ingewijd.

Van der Heide behoorde tot de meest begaafde en be- roemde predikers van zijn kerkgenootschap in dat tijdperk. Proeven van zijne kanselwelsprekendheid heeft hij nagelaten in de beide inwijdings-redevoeringen, door hem te *Zierikzee* en te *'s Gravenhage* gehouden. De eerste draagt tot titel: *De heerlijke uitbryding der kerke Gods, voorzegt door Jeho- vah's Geest en opgeteekent door zijnen H. Ziender Jesaias*, Cap. 54 vs. 2, 3. *Zierikzee* 1756, in 4°. — de andere: *Het echte geschrift der Godgewijde kerk-tempelen, vervat in Jacobs verrukkende taal*, Genes. 28 vs. 27, *'s Grav.* 1761.

Uit deze predikationen leeren wij hem kennen als eenen levendigen, veel met bloem- en beeldspraak ophebbenden redenaar, wiens gezwollen stijl en overdragtelijke voorstel- lingen wel geschikt waren om hem niet alleen in zijne eigene gezindte, maar ook bij de voorstanders van het Coccejanis- mus bijval te doen vinden.

Zie overigens: Dr. P. J. Andreae, *Geschied. der Luth. Gem. te Zierikzee*, in de *Bijdragen van Nieuwenhuis en Schultz Jacobi*, VI. blz. 22 verv. Domela Nieuwenh. *Geschied. overzicht der predikwijzen bij de Lutherschen*, in de aangeh. bijdragen VII. blz. 76 verv.

D. Heineken, van wiens bijzondere lotgevallen ons wei- nig merkwaardigs is voorgekomen, behoorde tot die man- nen, voor welker geleerdheid men in de tweede helft der vorige eeuw buitengewonen eerbied koesterde. Hij was pre- dikant te *Doornspijk* en woonde te *Elburg*, terwijl zijn broeder

Nicolaas Heineken het hoogleeraarambt in de wijsbegeerte te *Deventer* van 1745 tot 1775 bekleedde. Hij had te *Harderwijk* zijne akademische studien volbragt en was aldaar in 1753, na het verdedigen zijner *dissertatio de Physica scientiarum indagatrice*, tot doctor in de wijsbegeerte gepromoveerd. Hij gaf een in den Coccejaanschen geest geschreven werkje uit: *de planting van Jesus kerke door dienst der Apostelen, zeer levendig afgebeeld onder de vier doorluchtigste wonderwerken van den Heere Christus, beschreven Matth. 8: 2—16. In helder daglicht gesteld en op zijn rechte onderwerp toegepast*, Amst. 1769 in 8°. Zeker is de speling, aan welke de schrijver zich in dit boek toegeeft, en de prophetische zin, welken hij in de vier wonderen des Heeren legt ¹⁾, zeer zonderling. Nogtans genoot het veler bijval en Heineken zelf kwam bij de bezorgeren der Geldersche hoogeschool driemalen in aanmerking tot het vervullen van een professoraat, eens in de theologie en bij herhaling in de wijsbegeerte.

Zie overigens: Bouman, *Gesch. der Geld. Hooges.* II. blz. 200, 237, 293, 300, 315.

Daniel Heinsius, den 30 Mei 1580 te *Gend* geboren, was een der beroemdste letterkundigen van zijn tijdperk. Kweekeling der Leidsche hoogeschool en bijzonder van Scaliger ²⁾, werd hij reeds in 1603 tot buitengewoon professor in de dichtkunde te *Leiden* aangesteld. Twee jaren later zag hij zich het onderwijs in de grieksche taal en in de staatkunde, in 1607 het ambt van bibliothecaris, en in 1613 ook het professoraat in de geschiedenis opgedragen. De Zweedsche koning, Gustaaf Adolf, benoemde hem tot zijnen historischrijver en raad, en de Venetiaansche republiek schonk hem de waardigheid van ridder. Binnenlands werd hem geene mindere eer bewezen en zijne verdienste alleen bevlekt door eenen verregaanden hoogmoed en door onbegrijp-

¹⁾ De reiniging des Melaatschen voorspelt de roeping der binnenlandsche Joden, aan welke de Heer door de dienst der Apostelen het eerst zijne wonderdoende genadekracht zou openbaren: de genezing van den geraakte de planting der kerk binnen Kanaän onder Joden en Jodengenooten: die van Petrus moeder de roeping der woedende Joden binnen Kanaän, die den weg zou openen tot de roeping der Heidenen: die eindelijk van bezetenen en allerlei kranken de roeping van Heidenen en Joden overal door de dienst der Apostelen.

²⁾ Men zie nopens de vriendschap van dezen geleerde voor Heinsius: Ch. Nisard, *le triumvirat littéraire au XVIe siècle*, Paris 1852. pag. 290 et suiv.

pelijke afgunst jegens anderen. Grotius, Vossius en meer geleerden ondervonden dit. Hij overleed den 25 Februarij 1655.

Het behoort niet tot de opgenomen taak om hem op het veld zijner letterkundige en wetenschappelijke werkzaamheden ¹⁾ in het algemeen te volgen. Hij betrad echter ook dat der kerk en der theologie. Wat hij daar deed, mag niet geheel onvermeld blijven.

In 1618 en 1619 woonde hij de Nationale Synode te *Dordrecht* als geheimschrijver van de afgevaardigden der Staten-Generaal bij en overbekend is het uit de geschriften van dien tijd, dat hij noch toen, noch vroeger gunstig voor de Remonstranten gestemd geweest is. Van meer belang was echter zijn godgeleerde arbeid. Minder opgang mogten zijne homilien in *natalem Domini* en in *cruentum Jesu Christi sacri filium* ²⁾ en zijn aan Clemens Alexandrinus besteedde arbeid maken, meer deden dit zijne ten jare 1639 te *Leiden* in het licht verschenen *Exercitationes sacrae ad novum Testamentum*. Partijdig is welligt het ongunstig oordeel, dat Grotius hierover uitsprak en niet minder dat van Episcopijs, die niet aarzelde (1641) aan de Groot te schrijven: *indignabar Danieli Heinsio, cum primum exercitationes ejus sacras in N. Test. percustrarem, quod in iis nihil aut parum admodum occurreret, unde commodum aut emolumentum aliquod ad christianum orbem redire posse persentiscerem, Adeo frivola, dicatae et rerum ad fidem et vitam utilium ac necessariarum inanes mihi videbantur, non aliter, quam cassae nules* ³⁾. Zeker is het intusschen, dat deze *exercitationes* Heinsius geleerdheid niet onwaardig zijn en over menige plaats van het N. V. een belangrijk licht verspreiden, maar het is ook even zeker, dat zij bij de *annotatio* van Grotius verre achterstaan. Nogtans liepen velen zeer hoog met dezen exegetischen arbeid van den Leidschen hoogleeraar.

Zie overigens over hem: Alma Academia Leid. pag. 201 sqq. Saxii onomast. Lit. IV. pag. 126 sq. Collot d'Escury, Hollands roem, IV. 1 St, blz. 175 verv. Ypey en Derm. II. blz. 369. Aanteek. blz. 280 (465). Siegenbeek a. w. I. blz. 76, 87, 103, 137, 149, 170, 171, 213, 223. II. blz. 10 verv. Toev. en bijl. blz. 90 verv. 266, 279.

¹⁾ Men vindt dienaangaande een breed artikel in: L. G. Michaud, *biographie universelle, ancienne et moderne*. Paris, 1817. Verder zie men: de Vries, *gesch. der Nederl. dichtk.*, v. Kampen, *bekn. gesch. der Ned. letteren en wetens.*

²⁾ In het Hollandsch uitgegeven onder den titel: *vertooy af tweede oratie over de geboorte en het Eijden des Heeren*, in 4°.

³⁾ Epist. praest. et erud. vir. pag. 764.

Abraham Hellenbroek, den 3 December 1658 te *Amsterdam* geboren, aanvaardde de predikdienst in 1683 te *Swammerdam*, van waar hij acht jaren later naar *Zwijn-drecht* vertrok. Ook deze standplaats verwisselde hij in 1694 met *Zalt-Bommel*, zich van daar in 1695 naar *Rotterdam* begevende. Eene reeks van jaren strekte hij dezer gemeente tot een getrouw herder en leeraar, totdat hij in 1728 zijn emeritaat verkreeg. Bijna vier jaren nog mogt de grijsaard eene welverdiende rust genieten. Hij overleed den 16 December 1731.

Hellenbroek was een voor zijne dagen niet onverdienstelijk godgelcerde in de streng Voetiaansche rigting. Werkzaam van aard en vroom van hart, arbeidde hij niet alleen op den kansel, maar ook met de pen. Als exegeet heeft hij zich vooral doen kennen in zijnen *Euangelischen Jesaja* (1702, Amst. 1736, 4 d.), — *Het Hooglied van Salomo vergeestelijkt* (1718, Amst. 1736, 2 d.), — *Bijbelsche keurstoffen* (waarvan ik alleen den 2^{den} druk, Amst. 1735 2 d., ken). Bovendien gaf hij: *Kruistriomph van den vorst Messias* ¹⁾, — *Nuttige mengelstoffen* ²⁾, — *Algemeene rouwklagte in de straten van Rotterdam over den Heere W. A. Brakel*, waarvan zeven drukken het licht zagen. Zijne verklaringen lijden echter aan het gewone gebrek der Voetiaansche wijze van schriftuitlegging. Zij trachten alles te vergeestelijken en spelen, hoezeer soms daaraan geene vernuftige vinding te ontzeggen is, met den wezenlijken zin des Bijbels. In alles heerscht de allegorische methode.

Hellenbroek behoorde tot de voornaamste predikers van zijn tijdperk en zeer zeker heeft zijn voorbeeld eenen gunstigen invloed op het verbeteren der hoogst gebrekkige predikwijze dier dagen gehad. Zijne leerredenen zijn populair, eenvoudig, innemend, zich soms tot hartelijke, krachtige, ongekunstelde welsprekendheid verheffende. Men meene echter niet, dat zij daarom vrij waren van de toenmaals in zwang zijnde gebreken. Ook in Hellenbroek's predikationen vinden wij aanhalingen van geleerden van vroegeren en lateren tijd, Hebreeuwsche woorden, Latijnsche

¹⁾ Ik ken de uitgaven van Amsterd. 1764 en Dordr. 1777 in 4°.

²⁾ o. a. Uitgegeven Leid. 1772 in 4°.

spreuken en dichtstukken ¹⁾). Zijne toepassingen zijn inderdaad gemoedelijk, ofschoon in den gewonen Voetiaanschen vorm, gestemd.

Meer en duurzamer naam, dan door al zijne overige schriften, heeft hij door zijn katechetisch leerboekje verkregen. Het droeg den titel: *Voorbeeld der Goddelijke waarheden voor eenvoudigen, die zich bereiden tot de belydenisse des geloofs*. Het verscheen te Rotterdam in 1716 en in 1797 de vierentwintigste druk ²⁾). Omstreeks 1759 heeft men er een hoofdstuk bijgevoegd over den Raad des Vredes, alsmede eenige nieuwe vragen en antwoorden, tevens den tekst met een aantal, vaak ongelukkig gekozen Bijbelteksten aanvullende, zoodat het geheele stuk met omtrent dertig bladzijden vermeerderd werd en deze bewerking den naam van *Groot Hellenbroek* bekwam. In 1798 verscheen zelfs *Hellenbroek's voorbeeld der goddelijke waarheden, in rijm gesteld om alle de hoofdstukken op de psalmwijze te kunnen bezingen*, Rotterd. De vervaardiger dezer curieuse berijming was D. van Wijn-gaarden, gewezen onderwijzer, koster en voorzanger te *Willemstad*. Ongelukkig werd de man weldra van onregtzinnigheid in zijn fraai gedicht beschuldigd!

Geen godsdienstig onderwijs-boekje heeft immer in de Nederlandsche hervormde kerk zoo grooten opgang gemaakt, als dat van Hellenbroek. Wat tot de Voetianen behoorde, gebruikte het bij uitsluiting. Nog zijn er velen, die het liefhebben. En toch, wanneer wij het van nabij beschouwen, dan is het dor, droog, schoolsch, weinig voor kinderen geschikt, maar geheel in den Voetiaanschen geest. Wanneer wij het uit dat standpunt beschouwen, dan wordt het schier onbegrijpelijk hoe men met het aan zoovele gebreken lijdend geschrift zoo hoog heeft kunnen loopen. Men weet echter, welke waarde sommigen aan namen en klanken hechten. Onregtvaardig zou het intusschen wezen Hellenbroek's arbeid met den veel voortreffelijker van eenen lateren tijd te vergelijken. Hij gaf, wat in zijnen geest was. Het is alleen te bejammeren, dat zijn boekje toenmaals het *kort begrip* verdrong en later, toen er veel betere waren, en ook nog

¹⁾ Wie 's mans werken niet bezit, kan eene proeve zijner predikwijze vinden bij Schotel, kerk. Dordr. II. blz. 322 verv.

²⁾ De *dertigste* druk (*Amst.* z. jaart.) ligt voor ons.

bij sommigen, op zoo hoogen prijs gesteld werd. Niet alleen gaf J. Nupoort, *korte en eenvoudige catechisatie over het voorbeeld der Godd. waarh.* Utr. 1777, maar de geleerde en overigens zoo verlichte S. van Emdre ¹⁾ schreef in 1780 *het voorbeeld der Godd. waarh. van A. H. tegen het gevoelen van partijen verdedigd.* Ph. J. Resler, toen predikant te *Maussluis*, achtte zich opgewekt om Hellenbroek's werk te vereenvoudigen en meer bruikbaar te maken. Hij deed het licht zien: *Het leerboekje van H. verkort, door Ph. J. R. tot gebruik zijner leerlingen, bijzonder voor minvermogenen.* Een tweede druk verscheen Rotterd. 1803.

Zie overigens: Boekzaal voor 1732, I. blz. 239 verv. Ypey, *Gesch. der christ. kerk in de 18° E.*, VIII. blz. 395 verv. 408, 748 verv. Ypey en Derm. III. blz. 371. Harderwijk a. w. blz. 51 verv.

Wernerus Helmichius, in 1551 te *Utrecht* geboren, bekleedt eene merkwaardige plaats onder die predikanten, welke der Nederlandsche hervormde kerk, bij en na de eerste tijden hare vestiging hebben ter dienste gestaan. Waar hij het eerste werkzaam geweest is en ook zijne vroegere lotgevallen zijn ons onbekend. In 1578 vinden wij hem als *geleend* predikant te *Utrecht* en hem voor een half jaar traktement *f* 150 toegelegd ²⁾. Dat hij vooral geijverd heeft voor de zaak der hervorming binnen de bisschoppelijke stad, mogen wij ook daaruit besluiten, dat op de rekening van den eersten kameraar over 1581—1582 eene som voorkomt van 325 *£* 4 sc. 9 p. aan hem uitbetaald *van alsulke onkosten, als er gevallen zijn in 't ijerste opbouwen der evangelische kercke binnen Utrecht, in den jaren 1578 et 1579, ende bij sommige particuliere burgeren verschoten zijn geweest, alles breder blijkende bij de specificatie, bij den rade beleeft, den 27 Augusti 1582* ³⁾.

In 1579 werd Helmichius als vast predikant aangesteld en nog in hetzelfde jaar hield hij met zijnen wel later te *Utrecht* gekomen, maar reeds vroeger tot vast predikant benoemden ambtgenoot Sopingius, vergezeld door den Delftschen leeraar Arnoldus Corneli, het vroeger door ons ver-

¹⁾ Zie I. D. blz. 414 verv.

²⁾ Stads-kameraarsrekeningen in het *Archief* van Dодt van Flensburg, III. blz. 252. Later werd het traktement met *f* 100 en *f* 50 voor hu'shuur verhoogd. Zie Dодt IV. blz. 76.

³⁾ Bij Dодt IV. blz. 75.

melde ¹⁾ mondigesprek met Duifhuis. Op den 15 Januarij 1581 sprak hij de eerste hervormde leerrede in de Domkerk uit en in 1588 behoorde hij tot het kerkelijke gezantschap, hetwelk zich naar *Engeland* begaf om bij koningin Elisabeth op het voorstaan van de belangen der Hervormden bij de vredesonderhandelingen met *Spanje* aan te dringen ²⁾.

Helmichius was een voortreffelijk predikant in de gematigd-Zwingliaansche rigting ³⁾ en, hoezeer ten volle trouw aan de beginselen der Nederlandsche hervormde kerk, een voorbeeld van zachtmoedigheid en gematigdheid in dagen, waarin zoo menige twist met toenemende bitterheid gevoerd werd. Hij was te *Utrecht* werkzaam in eenen tijd, in welken daar hevige onlusten plaats vonden, wat het kerkelijke aanging, niet alleen tusschen Roomschen en on-Roomschen maar ook tusschen de volgers van Duifhuis en de consistorialen, en, wat het staatkundige betrof, vooral gedurende het verblijf van Leicester. Zeker, hij was op de hand van den Engelschen landvoogd en aan de zijde der consistorie, daarbij echter gematigd en verdraagzaam, niet slechts in vergelijking met zijnen ambtgenoot Modet, maar in al zijne handelingen ⁴⁾.

Dit belette echter niet, dat Helmichius, die te *Utrecht* ook in het Fransch predikte, toen daar in 1589 de stand van zaken veranderd en voor de consistorialen ongunstig geworden was, in het lot zijner broeders deelde en bij besluit van den Raad, zonder dat hierin bepaalde redenen werden opgegeven, van zijn ambt verlaten werd. Hij droeg dezen slag gelaten en met christelijke onderwerping. Het is waar, dat hij, zoo als berigt wordt ⁵⁾, later een nameloos geschrift tegen de Utrechtsche regering heeft uitgegeven, maar dit was niet ter verdediging zijner eigene belangen.

¹⁾ I D. blz. 400.

²⁾ Zie hierover: Brandt I D. blz. 748 verv.

³⁾ Dat hij Calvyn niet boven alles verhief, maar in den lof, dien hij hem toekende, gematigd was, blijkt uit de getuigenis van Arminius in zijnen brief aan den Amsterdamschen burgemeester Seb. Egbertsz. Praest. ac erud. vir. Epist. pag. 236.

⁴⁾ Mevr. Bosboom-Toussaint heeft in haren *Leicester in Nederland* menigen belangrijken wenk omtrent Helmichius karakter en handelwijze in dien onrustigen tijd gegeven.

⁵⁾ Bij Bor XXI. 115.

Het strekte om den dwang af te keuren, welken men pleegde jegens hen, die, in plaats van bij de nieuw beroepen leeraars, liever elders ter preeke gingen of in het geheim tot hunne stichting zamenkwamen.

In 1591 werd Helmichius te *Delft* beroepen en hier predikte hij met trouwen ijver het Evangelie tot 1602, in welk jaar hij de roepstem der Amsterdamsche gemeente opvolgde. Niet lang mogt deze zich in het bezit van den in zoo vele opzigten verdienstelijken leeraar verheugen. Hij overleed te *Amsterdam* den 29 Augustus 1608.

Helmichius was bij zijne tijdgenooten hoog geacht. Niet alleen blijkt dit hieruit, dat hem het professoraat in de theologie aan de Leidsche hoogeschool in 1590 werd aangeboden ¹⁾, maar hij en het oordeel, dat over hem werd uitgesproken, mag in waarheid een zonderling verschijnsel in zijnen veel bewogenen tijd genoemd worden. Van beide toenmaals in strijd zijnde partijen wordt hem de hoogste lof toegezwaaid. Arminius schreef in 1602, toen de pest zoo hevig te *Amsterdam* woedde, aan Uitenbogaart: „Helmichius doet in het openbaar en in het bijzonder op eene uitstekende wijze zijnen pligt. Hij betoont zich te wezen, zooals ik hem slechts zou kunnen wenschen. Ik houd hem voor een braaf, regtschapen, rondborstig man. Hij is vriendelijk en minzaam voor allen en schijnt zich, ofschoon door God met de uitmuntendste gaven bedeeld, boven niemand te verheffen. Ik voorzeker wensch onze gemeente grootelijks geluk, dat zij hem bekomen heeft ²⁾.” Uitenbogaart noemt hem een’ van de geleerdste, treffelijkste, godzaligste en welsprekendste mannen van ’t gansche land, en elders, een’ geleerd, godzalig en wel begaafd predikant ³⁾. Brandt prijst hem als man van geleerdheid en achting ⁴⁾. Gaven zoo de Remonstranten de gunstigste getuigenis omtrent Helmichius: de contra-Remonstranten bleven daarin niet achter. Trigland beschrijft hem als een’ geleerd, godvruchtig, welsprekend,

¹⁾ Dit beroep moest door hem van de hand gewezen worden, omdat men hem te *Delft* niet wilde ontslaan.

²⁾ Praest. et erud. vir. Epist. pag. 128.

³⁾ ap. Burman. Ultraj. erud. pag. 131.

⁴⁾ II D. blz. 58.

vriendelijk en aangenaam predikant ¹⁾ en Voetius noemt hem een' alleruitmuntendst, even vroom als grondig geleerd theologant, die met regt een licht van de Nederlandsche kerk mogt genoemd worden ²⁾.

Zeker had Helmichius dien lof, hem door beide partijen toegebracht, grootendeels te danken aan zijne wezenlijke geleerdheid en waarachtige godsvrucht, maar ook aan zijne gematigdheid, die hem verbood eene tot liefdelooze uitersten vervoerende partijzucht toe te geven. Reeds te *Utrecht* stond hij wel aan de zijde van Sopingius en Modet, maar stemde daarom niet met hun onmatig drijven in. Daar werd Uitenbogaart zijn vriend en dit bleef deze tot den dood van Helmichius. Men meent, dat deze laatste te *Amsterdam* eenigzins van gevoelen zou veranderd zijn ³⁾, en aangezien hij daar met Arminius omtrent het stuk der praedestinatie niet instemde en het *decretum absolutum* de leer der kerk noemde ⁴⁾, aangezien hij later Petrus Plancius — toen deze zijne klagte over Arminius bij burgemeesteren inbragt — vergezelde, schijnt daaruit wel te volgen, dat hij meer tot de Calvinistische meening zal overgeheld hebben. Van beide zijden werden intusschen de gevoelens meer scherp en duidelijk voorgesteld en daardoor moest het verschil van meening, hoezeer reeds vroeger aanwezig, ook scherper dan voorheen in het oog springen. Maar, waarin hij veranderd ware, zeker niet in zachtmoedigheid. Daarom zal dan ook Arminius hem wel boven anderen in 1605 een mondgesprek over alle hoofdstukken der christelijke religien aangeboden hebben ⁵⁾. Welligt had dit tot meerdere bevrediging der gemoederen kunnen leiden, want, toen Plancius bij de zooveen vermelde klagte den Leidschen hoogleeraar bij de Amsterdamsche regering zwaar beschuldigd had, en Helmichius aanspoorde om het zijne daarbij te voegen, verklaarde deze, dat Arminius zich van twee derde der beschuldigingen volkomen had gezuiverd en sprak hij over wat dan nog restte, op zeer gematigden toon. Zeker is het intusschen

¹⁾ Kerk. Hist. blz. 414.

²⁾ ap. Burm. I. I.

³⁾ Ypey en Derm. II. aantek. blz. 243.

⁴⁾ Brandt II. blz. 46.

⁵⁾ Praest. et. erud. vir. Ep. pag. 187, 195, 236, 278.

een vreemd verschijnsel in die dagen van toenemende verbittering denzelfden man door beide partijen gelijken lof te zien toezwaaijen.

Hoe hoog zijne tijdgenooten Helmichius geleerdheid achten, blijkt daaruit, dat de Zuid-Hollandsche synode hem in 1587, benevens Kimedonkius, Bastingius en van der Linden, de voorgenomen vertaling des Bijbels opdroeg, en dat, toen die arbeid in 1592 aan Marnix werd toevertrouwd, hij tot overziener van Aldegonde's arbeid benoemd werd. Na Marnix dood werd hij nog eens tot vertaler der H. S. gekozen. Het is overbekend, dat die verschillende pogingen en besluiten tot het vervaardigen van eene betere overzetting des Bijbels op de toenmalige omstandigheden hebben schipbreuk geleden. Niet het minste droegen daartoe de veelvuldige ambtsbezigheden bij, die op Helmichius en zijne medebenoemden drukten en hun schier allen tijd ontnamen tot anderen arbeid. In 1607 leverde hij bij de Noord-Hollandsche synode eene vertaling in van Genesis, waaraan echter de vier laatste hoofdstukken nog ontbraken.

Hoe groot ook Helmichius geleerdheid ware, moest uit den aard zijner dagen hem minder tijd overblijven om proeven hiervan voor de pers gereed te maken. Nogtans is als arbeid van hem bekend: *Goliats schweert en rietdstock van P. Frans Coster, Jesuwyt; dat is antwoordt op een sendbrief Costeri, geschreven aen E. E. Hern Staten van Holland, Zee-landt, enz.* Anno 1602 in 12°. Lang na zijnen dood werd nog uitgegeven: *Psalmorum Davidis et aliorum prophetarum analysis*, Amst. 1641 in 4°.

Zie overigens: van Rhenen a. w. blz. 6 verv. Burman, Traj. erud. pag. 130 sqq. Brandt I en II op vele plaatsen. Paquot II. pag. 138. Ypey en Derm. II. blz. 348 verv. aant. blz. 242 verv. H. J. Royaards, Geschied. der Herv. in de stad Utrecht, op meer dan ééne plaats.

Antonius van Hemert of Hemertius, waarschijnlijk in de eerste jaren der zestiende eeuw geboren, nam het monnikenkleed aan in het klooster der Reguliere kanoniken te *Woensel*, in de Meijerij van 's *Hertogenbosch*, en werd later, nadat hij de priesterwijding ontvangen had, bestuurder van de religieusen te *Soeterbeeck* in de nabijheid van zijn klooster. Vermoedelijk is hij omstreeks 1560 overleden.

Hij heeft eenige stichtelijke werkjes geleverd. Zij zijn:

Speculum perfectionis, olim quidem Germanice editum, vero recens Latinitate donatum per A. Hemertium. Accessere meditationes septem ad singulos hebdomadae dies per eundem, Antw. 1547 in 24°, — *Vertroostinghe in alle leden ende thegenspoedt. Een devoot ende seer troostelyck Boexken voor alle bedroefte herten, bevesticht metter Godliker Schriftueren. Item noch seven meditationen op elcken dach van der weken*. Antw. 1549 in 12°, later door hem ook in het latijn vertaald, — *Dat merch der zielen oft van volcomenheyt aller deuchden* (eene vertaling van een van Taulers ¹⁾ traktaatjes), Antw. 1557, Bruss. 1607. Antw. 1634.

Ook schrijft men aan hem toe: *de Evangelische Lanterne*, Antw. 1561 en *de XV Psalmen van den Eerw. vader Joannis Bisschop van Rochester* (Fisher), Antw. bij Plantinus en herdrukt aldaar 1622, in 12°.

Zie overigens: Paquot II. pag. 557 suiv.

Paulus van Hemert, in 1756 te *Amsterdam* geboren, ving zijne akademische studiën op het athenaeum aldaar aan en zette die vervolgens eerst te *Leiden* en toen te *Utrecht*, waar hij tot doctor in de theologie gepromoveerd werd, voort. Den 14 December 1780 werd hij als predikant bij de Hervormde gemeente te *Baarn* bevestigd, maar reeds in het volgende jaar vertrok hij naar *Wijk bij Duurstede*. Niet lang was hij bij die gemeente werkzaam, of zijne vrije gevoelens bragten hem in verdenking van onregtzinnigheid. Weldra sloeg die verdenking tot beschuldiging bij den bevoegden kerkelijken regter over en van Hemert, den uitslag van een kerkelijk regtsgeding niet willende afwachten, besloot in 1784 zijne predikants-bediening vrijwillig neder te leggen.

Thans vestigde hij zich als ambteloos burger te *Rotterdam*, alwaar hij nog in hetzelfde jaar (1784) lid der Remonstrantsche gemeente werd en in 1788 lid der broederschap, met het regt om te onderwijzen. Reeds vroeger had hij *Amsterdam* tot zijne woonplaats gekozen, waar hij in het begin van 1790 onderrigt in de Hebreeuwsche taal gaf en in Augustus van dat jaar, door curatoren van het seminarium der Remonstranten, tot hoogleeraar in de letteren en wijsbe-

¹⁾ Zie over hem: Ullmann, Reform. vor der Reform. II. S. 222 ff. en de in aant. 1, op blz. 223 aangeh. schrijvers.

geerte aan hunne kweekschool benoemd werd. Hij aanvaardde zijne professie den 24 November 1790 met eene redevoering: *de prudenti Christi apostolorumque et Euangelistarum consilio sermones et scripta ad captum atque intellectum vulgi, quantum illud fieri potuit, accomodantium*, Leov. 1791, nog in hetzelfde jaar in het Hollandsch vertaald.

Intusschen had van Hemert meer en meer proeven van zijne vrije denkwijze gegeven. Blijken daarvan leverden zijn werk: *over de rede en haar gezag in de Godsdienst in brieven aan G. Bonnet*, 3 st. 1787 ¹⁾, — zijn in 1787 onder den naam van Paulus Samosatenus uitgegeven geschrift: *over de gevoelens der eerste Christenen en Kerkvaders betrekkelijk den persoon van Christus*, — zijne in 1790 door Teylers godgeleerd genootschap bekroonde verhandeling: *over het regt en de verpligting om in zaken van den Godsdienst voor zichzelf te oordeelen* ²⁾.

Als hoogleeraar gaf hij insgelijks verschillende geschriften uit. Niet alleen hield hij in 1792 eene lijkrede op den hoogleeraar van der Meersch, die zoowel in het latijn als in het Nederduitsch (Leeuw. 1792) in het licht verscheen en aanleiding gaf tot het wisselen van twistschriften met den geleerden van Hamelsveld, maar in 1791 zag hij zijn antwoord op de vraag: *of Jezus en de Evangelisten en de Apostelen zich in hunne prediking en geschriften somtijds naar de toen heerschende volksbegrippen geschikt hadden*, door Teylers godgeleerd genootschap met het gouden eermetaal bekroond ³⁾. In 1794 viel het zilveren ten deel aan zijn antwoord op de prijsvraag: *of er goede gronden waren om Gode hartstogten en aandoeeningen toe te schrijven* ⁴⁾.

¹⁾ Zie I D. blz. 131 en 132. Van Hemert stelt hierin de gronden zijner bijzondere gevoelens voor aan zijnen voormaligen leermeester, die zijne droefheid over 's mans overgang tot een ander kerkgenootschap betreurd en zich bereid verklaard had zijne bedenkingen te hooren. Zie over de tusschen van Hemert en Bonnet gewisselde schriften: Ypey, gesch. der Chr. Kerk in de 18^e eeuw, VII. blz. 457 verv.

²⁾ Verhand. van Teylers Godg. genootsch. in 4°. XI D.

³⁾ De Verh. is te vinden in het XII D. der werken van het genootsch. Men weet, dat reeds vóór dat van Hemert's toestemmend antwoord in het licht kwam, Heringa's — door het Haagsche genootschap bekroonde — verhandeling ten betooge, *dat Jezus Christus en zijne Apostelen zich doorgaans niet geschikt hebben naar de verkeerde denkeelden van hunne tijdgenooten* was uitgegeven.

⁴⁾ Werken van Teylers Godgel. gen. XIV D.

Inmiddels besloot van Hemert, die, ofschoon vroeger tegen de Kantiaansche wijsbegeerte ingenomen geweest, thans een groot voorstander van den Koningsberger wijsgeer geworden was, een ambteloos leven te leiden. In 1796 nam hij zijn ontslag als hoogleeraar en bragt zijne volgende dagen te *Emmerik* en te *Amsterdam* door, totdat hij zich naar 's *Gravenhage* begaf, waar hij, bij de oprigting der Maatschappij van weldadigheid, in 1818, lid van hare permanente commissie en secretaris dezer inrigting werd. Met lofwwaardigen ijver behartigde hij hare belangen. Hij overleed te 's *Gravenhage* op den 10 Februarij 1825.

Met het nederleggen van zijn professoraat trad van Hemert als prediker der kritische philosophie in ons vaderland op. Reeds in 1795 was hij aangevangen met de uitgave zijner *Beginzels der Kantiaansche wijsgeerte, naar het Hoogduitsch vrijelijk gevolgd en met aantekeningen en eene voorrede uitgegeven*, te Amst. in 4 d. Het kon niet uitblijven, of het stelsel van Kant moest hier te lande menigen bestrijder vinden en het is overbekend, dat velen zich ge-roepen achtten om hunne bedenkingen daartegen in het midden te brengen. Om deze te kunnen wederleggen en zijne gevoelens tegen elken aanval te verdedigen, begon hij in 1798 de uitgave van het *Magazijn voor de kritische wijsbegeerte en de geschiedenis van dezelve*, hetwelk in zes deelen (1798—1803) te *Utrecht* verscheen. In hetzelfde jaar zag ook: *Proeve ter beantwoording der vrage, betreffende het bestaan van beginselen eener belangelooze goedwilligheid in het menschelijk hart*, te *Leeuwarden*, het licht. Hierop volgden zijne *Redevoering over het verhevene en schoone* (Leeuw. 1804) en *Lectuur bij het ontbijt en de theetafel*, waarvan elf stukken (Leeuw. 1804—1809) van de pers kwamen.

Het was in dit laatste werk en in het *Magazijn voor de krit. wijsbegeerte*, dat van Hemert niet alleen zijne gevoelens verdedigde, maar ook met bijtenden spot de achtingwaardigste mannen, die van de Kantiaansche koorts, zoo als Wytenbach het noemde, niet waren aangetast, aanviel en bijzonder de Hervormde kerk tot het voorwerp van bitteren scherts maakte. Niet alleen werkte dit in meer dan een opzigt nadeelig, maar, daar van Hemert sommige leeraars en professoren als begunstigers der Kantiaansche

wijsbegeerte kenmerkte, dreigde dit aan dezen eenen naamt te geven, die voor het minst het nut, dat zij trachtten te stichten, zou hebben kunnen verminderen. Heringa, die onder de door van Hemert geprezenen behoorde, deed in stellingen, achter eene onder zijne voorzitting verdedigde dissertatie, zijne afkeuring van het Kantiaansche stelsel uitspreken ¹⁾, terwijl ook elders ²⁾ werd aangewezen, dat hij daarmede niet instemde, en de hoogleeraar zelf van Hemert, toen deze hem van menschenvrees beschuldigde, in een mondgesprek verklaarde geen gezag, en dus ook niet dat van Kant, boven het gezag van Jezus Christus te erkennen ³⁾. Meer dan één, en onder deze de Harderwijksche hoogleeraar B. Nieuhoff ⁴⁾, Feith en anderen, traden als schrijvers tegen het Kantiaansche stelsel en van Hemert, die in Kinker eenen wakkeren medestrijder vond, op. In 1809 deed dit ook de beroemde Wytenbach in zijne *Bibliotheca critica*, waarop van Hemert in eene *epistola ad D. Wytenbachium*, Amst. 1809, antwoordde. Toen de Leidsche hoogleeraar in zijne *Philomathia* (Amst. 1809) zich verdedigde, schreef onze Kantiaansche wijsgeer *Trias Epistolarum ad D. Wytenbachium*, Amst. 1810. Een der leerlingen van dezen, later hoogleeraar, Mahne, antwoordde hierop in 1813 in de *Epistolae Sodalium Socraticorum Philomathiae*, waarop volgden *Strena Pauli van Hemert ad D. Wytenbachium, missa ipsis kalendis Januarii* 1814, Lugd. Bat. 1815, met welk sarcastisch geschrift deze lettertwist een einde nam.

Dat van Hemert eene zeer vrije en onafhankelijke denkwijze had, is uit hetgeen wij schreven ruimschoots gebleken. Zeker had de Kantiaansche wijsbegeerte den opgang, die zij bij het einde der vorige en den aanvang van deze eeuw in ons vaderland maakte, aan hem te danken. Hij predikte

¹⁾ *H. Nicubuur Ferf, Specimen crit. theol., quo fides et auctoritas Matthaei in referenda Jesu oratione Evang. cap. 5, 6, 7 vindicatur, inprimis contra Evansonum*, Traj. Bat. 1799.

²⁾ *Konst- en letterb.* voor 1800 n. 314.

³⁾ Hoogst belangrijk is het verslag, dat de hoogleeraar Bouman hiervan geeft in de aantekeningen op zijne redevoering over *J. Heringa als voorstander van het vaderland* enz. blz. 146.

⁴⁾ In zijn *iets over het Eudaemonisme*, geplaatst vóór *J. H. Tiefertunk, over staatkunde en wetgeving*, Zutph. 1802, en in *aan P. van Hemert, betreffende het Eudaemonisme*, Harderw. 1803.

haar met gloeienden ijver. Overigens was hij ongetwijfeld een zeer geleerd, onvermoeid werkzaam, in den dagelijken omgang aangenaam en braaf man, die in zijnen stijl aan kracht van redeneering doorgaans bevalligheid wist te paren.

In latere dagen, toen, om nog eens Wytenbach's uitdrukking te bezigen, de Kantiaansche koorts bedaard was, werd de christelijke godsdienst, van welke hij vroeger geheel vervreemd was geworden, door hem op hoogen prijs gesteld en het geluk van hen geroemd, die van ganschen harte konden gelooven. Hij was lid van onderscheiden geleerde genootschappen.

Zie overigens het levensbericht in het Aanhangsel op Nieuwenhuis woordenboek III. blz. 375 verv. Bouman over J. Heringa als voorstander van het vaderland enz. blz. 146 verv.

Daniel van Henghel, zoon van David en kleinzoon van Daniel van Henghel, die beiden predikanten te *Utrecht* geweest zijn, werd 3 Maart 1689 aan *de Bildt*, de eerste standplaats zijns vaders, geboren. Aan de hoogeschool te *Utrecht* zijne akademische studiën voltooid hebbende, verliet hij die als doctor in de wijsbegeerte en werd in 1711 tot predikant beroepen bij de Hervormde gemeente te *Purmerland*. Twee jaren later vertrok hij naar *de Koog* en van daar in 1717 naar *Rotterdam*. Aldaar was hij met veler toejuiching werkzaam, totdat de dood hem den 25 Augustus 1733 in de kracht des levens wegrukte.

Van de gaven, met welke hij was toegerust, heeft hij proeven nagelaten in zijne verhandeling *over het 19^e hoofdstuk van de Hand. der Apost.*, in 8° en in zijn *voorbeeld van een Godsvruchtig vorst*, in 4°.

Zie overigens: Harderwijk a. w. blz. 71.

Herman Herberts of **Herbers**, in het midden der vijftiende eeuw ¹⁾ te *Groenlo* geboren, ontving niet alleen eene kloosterlijke opvoeding, maar werd ook (tusschen 1560 en 1564) in het klooster *Burlo* tot conventueel aangenomen. Desniettegenstaande was hij met de leer der Hervorming niet onbekend gebleven en weldra beijverde hij zich om den bijbel en de geschriften der hervormers te lezen. Het ge-

¹⁾ In het Vaderl. Woordenb. XIX D. blz. 560 wordt 1540 het jaar zijner geboorte genoemd.

volg hiervan was, dat hij in 1566, met toestemming van zijnen verlichten prior, het klooster verliet. Thans trad hij als leeraar bij de Hervormden te *Winterswijk* op, van waar hij naar *Wezel* werd beroepen. Ook deze plaats verliet hij in 1577, de predikdienst te *Dordrecht* aanvaardende. Buitengewoon was hier de toeloop, wanneer hij den kansel besteeg, zelfs zoo, dat niet alleen zijne ambtgenooten daarop najverig werden, maar dat ook onderscheiden gemeenten zoo als *Antwerpen*, *Mechelen* en *Gouda*, er op aandrongen zijne dienst tijdelijk bij leening te mogen genieten. Slechts ééne, de laatstgenoemde, zag haren wensch, door de tuschenkomst der Hollandsche Staten, in 1578 voor twee maanden vervuld.

Herberts was ontegensprekelijk een zelfstandig onderzoeker der H. Schrift en reeds was het opgemerkt, dat hij niet in alles met zijne medebroeders instemde. Nogtans had dit, hetwelk sommigen aan onkunde, anderen aan het lezen der werken van David Joris, Koornhert enz. toeschreven, den band des vredes voor het uitwendige niet verbroken. In 1582 liet hij echter het prediken over den Catechismus bij de namiddag-godsdiensstoefening na en koos eene vrije stof, weldra ook geene belijdenis-predikatie meer houdende. Wel betuigde hij voor den kerkeraad, dat hem in den Catechismus niets mishaaide, maar spoedig hierop verklaarde hij zich in eene leerrede over Philipp. IV vs. 13 voor de volmaaktheid der heiligen, hetgeen men tegenpraak achtte van den 44^{en} zondag. Een mondgesprek, op het verlangen des kerkerads met zijne ambtgenooten gehouden, bragt tot geene verbroedering. Integendeel nam de tweedragt toc, zoodat men Herberts verzocht om op den avond, die op dit mondgesprek volgde, niet te prediken. Hij gehoorzaamde, maar begaf zich ook dadelijk naar *Gouda*. En het plotseling vertrek van den geliefden leeraar gaf aanleiding tot groot ongenoegen bij velen. Intusschen werd hij door de Dordsche regering in zijne bediening geschorst en, toen hij, na zijne terugkomst, niets ontkende van hetgeen men tegen hem had ingebracht en verklaarde zijn gevoelen voor opregt te houden, er bijvoegende, dat hij niemand om zijn gevoelen wilde lastig vallen, maar ook door niemand in het zijne gecoordeeld worden, verzocht hij zijne dienst

weder te mogen opvatten. Dit verzoek werd van de hand gewezen en kort daarna ontving hij zijn ontslag, alzoo hij bevonden werd *in eenige punten des geloofs te wesen van ander ghevoelen, dan de leere der gemeenen gereformeerden kercken medebrengt*.

Hiermede was de rust niet hersteld. Onderscheiden door Herberts onderteekende geschriften, te *Dordrecht* verspreid, en zijne weigering om voor de klassis te verschijnen, deden deze de zaak in handen van Willem I stellen. De prins zond den raadsheer Adriaan van der Mijle naar *Dordrecht*, wien het gelukte om in Augustus 1582 eene overeenkomst tusschen de twistenden te bewerken. Herberts weigerde echter in dat stuk te doen plaatsnemen, dat hij de leer van David Joris verwierp. Men had hem namelijk beschuldigd van het drukken van het *Wonderboek* te hebben begunstigd, iets, wat door hem ten sterkste ontkend werd.

Inmiddels was Herberts nog in hetzelfde jaar (1582) naar *Gouda* beroepen en vertrokken. De hoop, dat het twisten in de Dordsche gemeente daarmede zou geëindigd zijn, werd door den onmatigen ijver zijner vrienden verijdeld. De Zuid-Hollandsche synode en zelfs de prins werden er mede gemoeid. En toch ware de zaak welligt rustig afge-loopen, zoo Herberts niet zelf het vuur in laaije vlam had doen uitbarsten door het uitgeven van zijne *corte verclaringen over de woorden Pauli geschreven totten Romeynen, cap. II. vers 28, ghedruct by Dierick Mullem 1584*, waarin hij zijne te *Dordrecht* gepredikte gevoelens verdedigde.

Dit werk haarde algemeen misnoegen, zelfs bij zijne vrienden. Onverholten werd het op de kerkelijke vergaderingen, en van den kansel, veroordeeld. Voor erger beducht, begaf Herberts zich, na zijn beklag bij de particuliere synode ingediend te hebben, naar de nationale kerkvergadering, in 1596 te 's *Gravenhage* gehouden. Hier trad hij met Saravia en Bastingius in onderhandeling, ook eene schriftelijke geloofsbelijdenis inleverende omtrent de volkomenheid der christenen, de letter en den geest, de regtvaardiging en de voorbeschikking. De synode sprak hem van alle onregtzinnigheid vrij, nadat hij beloofd had de *geloofsbelijdenis* in de eerstvolgende klassis te zullen onder-

teekenen, en de verklaring afgelegd, dat hij den Catechismus goedkeurde, tevens op zich nemende om het duistere in zijne *corte verclaringe* toe te lichten en die ophelderingen niet het licht te zullen doen zien, dan met voorkennis der theologische faculteit te *Leiden* en van Saravia, Bastingius en Helmichius. Nogtans wilde hij zich bij de onderteekening der confessie voorbehouden, dat in art. 16, bij de leer der praedestinatie, niet verstaan werd, dat God eene oorzaak der zonde was, en dat, wat den Catechismus aanging, het 114^e antwoord zoo moest worden uitgelegd, dat de uitdrukking *gehoorzaamheid* niet op dit, maar op het eeuwige leven zag.

Deze uitspraak der hooge kerkvergadering scheen der particuliere synode, in 1587 te *Delft* vergaderd, te zacht toe. Men drong bij Saravia er op aan om ten spoedigste de duistere punten in de *corte verclaringe* aan te wijzen, en bij Herberts om den Catechismus te prediken. Hij beloofde het, maar schijnt het niet gedaan te hebben. Meermalen voor de Zuid-Hollandsche synode gedaagd, verscheen hij niet, en toen hem in 1589 de bedoelde duistere punten, thans op haren last door den Delftschen predikant Reinier Donteclock aangewezen, werden toegezonden, deed hij aan de in dat jaar te *Gouda* vergaderde synode eene *breedere verclaringe* toekomen. Hoogelijk werd deze afgekeurd en de synode van het volgende jaar sprak het oordeel uit over de *corte en breede verclaringe*, met den eisch, dat Herberts het geschrevene zou herroepen op straffe van schorsing in het regt om het avondmaal te mogen gebruiken en in zijne bediening. De Goudsche predikant weigerde dit en nu werd hij in October 1590 geschorst.

Het kon niet uitblijven, of deze zaak moest de algemeene aandacht tot zich trekken. Weldra verschenen verschillende geschriften in het licht. *Een kort en waerachtigh verhael, waeromme de particuliere synodus van Zuyt-Hollant het boeck Hermanni Herberts, predicants ter Goude, genaemt korte verclaringe over de woorden Pauli Rom. II etc. als onsuyver end' schadelick gheoordeelt, ende hem van het predick-ampt ghesuspendeert oft opgeschorst heeft*, kwam te 's Hage in 1592 uit. De Goudsche leeraar gaf hierop *Teghen-bericht Hermanni Herberts, Dienaar des woorts binnen der Gouden, gestelt tegen*

een seecker boecken, geintituleert: cort en waerachtig verhaal, enzv. 1592. In hetzelfde jaar gaf hij ook te Gouda uit: Waerachtighe beschryvinghe aller articulen ende poincten; waermede Henric van den Corput en Servaes Janszoon, dienaers des woordts binnen Dordrecht, Hermannus Herbers, haeren ghewesenen mededienaer, van valsche leere beschuldicht hebben: waer benevens ghevoecht is Hermanni antwoorde.

Hoog stond Herberts bij de Goudsche regering aangeschreven, die hem dan ook, onder vrijwaring voor de gevolgen, verboden had aan de oproeping der synoden te gehoorzamen en insgelijks in 1591 om met eenige afgevaardigden der kerkvergadering, daartoe te Gouda verschenen, te onderhandelen. Weldra traden nu ook de Staten van Holland ter gunste van den geschorsten leeraar tusschen beiden. Op hun aanhouden en dat van prins Maurits, en door de bemoeijingen van Uitenbogaart en den Rotterdamschen predikant F. Lansberghen werd Herberts op eene hui- tengewone synode, in 1593 te 's Gravenhage zamengekomen, uit broederlijke liefde voor vereenigd en verzoend met de kerk opgenomen.

Zoo eindigde een twist, die jaren lang de rust der kerk bedreigd en, aanvankelijk van weinig belang, allengs grooter was geworden, die nogtans als het voorspel was van de hevige twisten, die eerlang Kerk en Staat zouden schokken. Zeker was hij in betrekkelijken zin de gevoelens toegedaan, die men later Remonstrantsch noemde, en zeker ook was hij een schrander, verlicht, zelfstandig man. Moeijelijk echter zou men hem kunnen vrijpleiten van onrustig en twistziek geweest te zijn. Was het af te keuren, dat zijne Dordsche ambtgenooten van den Corput en Servatius Winandi niet vrij waren van naijver op zijne door zeer velen hooggeschatte predikgaven, hoogelijk was het in hem af te keuren, dat hij door zijn overhaast vertrek in 1582 de rust der Dordsche gemeente verstoorde, — nog hooger, dat hij het reeds smeulende twistvuur door zijn in 1584 uitgegeven geschrift met nieuwen gloed deed ontbranden. Voor zijne zachtmoedigheid en toegevendheid pleit het ook niet, dat twee ambtgenooten om zijnentwil de dienst te Gouda moesten verlaten.

Als werken van hem zijn, behalve de reeds genoemden, bekend: *Eene corte ende grondige verclaringe van den Anti-*

christ, waerinne angewesen wordt, dat die paus niet alleene een antichrist sy, maer oock een yegelyk mensche bij hem selven (vervreemdet zijnde van den geest Christi). Vianen bij D. Mullem, — Eene corte verclaringhe over die woorden des Apostels Pauli, beschreven 2 Thess. II vs. 3, bij D. Mullem, — Naerder verclaringhe over XXII articul. door Hermannum Herberts, Dienaer des woorts binnen der Goude ghedaen: welcke Casper Zwerinckhuysen, dienaer des woorts, uit die ghedruckte schriften desselvighen Hermanni getrocken, ende in een missive aen ettelicke Vlaemsche mannen (woonachtigh binnen den Goude) overgeschreven heeft: welcke hy seyt die te zyn, die de ghecommitteerde des synode met Hermanno te handelen hadden, etc. Ende hy die selvighe met den voerghenoemden oock (sonder breeder verclaringhe te sien) niet can toestuen, 2 Cor. II. vs. 3. Zonder vermelding van drukker of jaartal, — een A. B. of vrageboekje.

Herman Herberts overleed te Gouda den 23 Februarij 1607.

's Mans zoon, Theodorus of Dirk Hermanni Herberts, werd in 1599, nog proponent zijnde, tot ambtgenoot zijns vaders te Gouda beroepen. Even als deze, behoorde hij niet tot de voorstanders der absolute praedestinatie. Of hij medegearbeid heeft aan den in 1607 verschenen *Catechismus van ten Goude* ¹⁾, is onzeker, maar uit het opgeteekende in de handelingen der Zuid-Hollandsche synode van 1619 mogen wij besluiten, dat hij meer zal geschreven hebben, dan het ons bekende *kort en klaar bewijs uyt de Heylige Schriftuyr, van 't gevoelen der Gereformeerde Leeraren, die, ten huidigen dage, van sommige Remonstranten genoemd worden, aangaande de Goddelijke predestinatie ende andere aenklevende poincten*, Rotterd. 1616 en 1647. Hoe dit zij, zeker is het, dat Theodorus Herberts, de Dordsche leerregels niet onderteekenende, door de Zuid-Hollandsche synode van 1619 van zijne bediening is afgezet. Hij weigerde om in die vergadering de akte van stilstand te onderteekenen. Of hij dit later elders hebbe gedaan, is mij niet gebleken, evenmin, welke zijne volgende lotgevallen geweest zijn. Alleen meenen wij uit de reeds genoemde synodale han-

¹⁾ Zie mijne geschiedenis der Christ. Kerk in Nedert. na de Herv. I. blz. 124.

delingen te mogen opmaken, dat hij een openhartig, maar tevens zeer bescheiden man geweest is.

Zie overigens: Brandt, I. blz. 632 verv. 715 verv. II. blz. 56, 69, 577. Ypey en Dermout II. aantek. blz. 73 verv. Schotel, Kerk. Dordr. I. blz. 127 verv. en de aldaar aangeh. schrijvers. N. C. Kist, Synodale handelingen betreffende de zaak der Remonstranten, blz. 49 verv.

Johannes Heringa, den 11 Januarij 1733 te *Groningen* geboren, volbragt zijne akademische studien eerst te *Franker* en vervolgens te *Groningen*. Proponent geworden, werd hij in 1755 tot predikant te *Beetsterzwaag*, drie jaren later te *Marssum*, in 1761 te *Winschoten*, in 1768 in de *Scheemda*, in 1770 te *Nijmegen* en in 1772 te 's *Gravenhage* beroepen. Op al deze standplaatsen was hij met voorbeeldigen ijver werkzaam en vooral te 's *Gravenhage* gedurende eene veeljarige dienst hooggeacht. Hij verkreeg het emeritaat in 1814 en overleed den 1 Februarij 1816.

Heringa was een zeer voortreffelijk mensch en uitmuntend geleerde. Hij wordt als een zeer gevoelig, opregt, rondborstig, godvruchtig, menschlievend, hulpvaardig, onvermoeid ijverig man beschreven. Zijne theologische kennis was rijk en grondig, en als godgeleerde, was hij, hoezeer gehecht aan de leer der Hervormde kerk, van milden en verdraagzamen geest. Zeker zou hij zijn vaderland, de wetenschap en kerk reeds aan zich verplicht hebben door bij de ouders van zijnen neef, den later zoo beroemd geworden Utrechtschen hoogleeraar Jodocus Heringa, Elz., er op aan te dringen, dat zij dezen hunnen zoon aan de theologische studiën zouden toewijden; maar ook aan hem heeft men de stichting van het verdienstelijk *Genootschap ter verdediging der christelijke Godsdienst* te danken. Hij behoorde niet alleen tot de medeoprigters daarvan ¹⁾, maar hij was ook van 1785 tot 1816 directeur en president, die met noesten ijver en warme belangstelling den bloei des genootschaps bevorderde. Tot openlijke bewijzen daarvan strekken zijne bezorging van de uitgave der verhandelingen tegen Priestley ²⁾ ten jare 1787, zijne daarbij gevoegde voorrede met de daarin voorkomende verdediging der Waldensen, — de aanspraken, met welke hij de algemeene vergaderingen van

¹⁾ Zie I. D. blz. 67 verv.

²⁾ Zij waren van A. Velingius, C. Segaar en C. Gavel.

het genootschap opende. Die van 1787 leverde eene *Schets van de verderfelijke pogingen des ongeloofs, ten onzen tijde tegen het christendom met een verslag van den oorsprong en de inrigting des genootschaps*, — die van 1804 een *Schriftmatig onderzoek, welk belang wij hebben bij de regte kennis van Christus Jezus onzen Heer en hoe wij ons jegens Hem moeten gedragen*.

Heringa was bij al zijne verdiensten niet bevrijd gebleven van de beproevingen des levens. Niet alleen werd hij gewikkeld in de twisten, die in en na 1774 ontstonden over het geschrift van David Kleman: *de orde des heils* ¹⁾, maar ook de staatkundige gebeurtenissen bragten hem last en zorg aan. Veel had hij van de partijzucht te lijden.

Zie overigens: J. Heringa El. fil. oratio de auditorio, pag. 237 sqq. H. J. Royaards, het Haagsch genootsch. geschiedkundig geschetst, blz. 154.

Jodocus Heringa, Eliza's zoon ²⁾, aanschouwde het eerste levenslicht aan de *Gordijk* in *Friesland* op den 14 October 1765. Zijne ouders koesterden den wensch om hem in het vaderlijk beroep, dat van genees- en heelmeester, op te leiden, maar de Voorzienigheid had hem tot iets hoogers bestemd. Voor eenigen tijd bij ongehuwde zusters van zijnen vader ter zijner uitspanning te *Groningen* vertoevende, besloten deze den tienjarigen knaap de latijnsche school te doen bezoeken. Geen ander voornemen bestond, dan om hem op eene nutte wijze bezig te houden, maar uit fijne, vaak onzichtbare draden wordt des menschen lot geweven. Een zijner leermeesters bespeurt zijnen uitmuntenden aanleg en raadt hem voor de predikdienst te bestemmen. Geenszins stemmen zijne ouders hiermede in. Hunne middelen gedoogen het niet, maar nu treedt zijn oom, de reeds genoemde Johannes Heringa, tusschenbeiden, weet de bezwaren uit den weg te ruimen, wordt de raads- en leidsman van den zich hoe langer zoo meer voortreffelijk ontwikkelenden jongeling en blijft dit tot zijnen dood. Hij is in de hand van God het middel om aan ons vaderland, aan de christelijke kerk een' boven zeer velen uitmuntend man te schenken.

¹⁾ Zie: Ypey Gesch. der Chr. Kerk in de 18e E. VII. blz. 420 verv. Over Kleman en den toenmaals gevoerden twist zullen wij later spreken.

²⁾ Zoo schreef hij zich bij onderscheiding van zijnen bloedverwant Jodocus Heringa, Petruszoon, die predikant te *Oldeboorn* is geweest.

Op het Groninger gymnasium ontving Heringa grondig en naauwkeurig onderwijs, en op zijn zestiende jaar als student ingeschreven ¹⁾, vond hij uitmuntende leermeesters in de westersche en oostersche letterkunde in Ruardi en in N. W. Schroeder, terwijl de geleerde Petrus Abresch, hem op het veld der gewijde uitlegkunde voerende, met Paulus Chevallier hem tot eenen onbekrompen godgeleerde vormde en hij ook in Th. Lubbers en G. Kuypers achtbare hoogleeraars vond.

Op éénnentwintigjarigen leeftijd zag hij zich, eerst als hulp-prediker van zijnen namaligen schoonvader, en weldra als predikant te *Nykerk op de Veluwe* geplaatst, eene gemeente, wier bijzondere toestand na de beroeringen, die daar bij het midden der eeuw hadden plaats gevonden, buitengewone herderlijke zorg vorderde en zeker niet weinig bijdroeg om hem tot dien voortreffelijken leermeester in de pastorale wetenschap te vormen, welke hij later geweest is. Hoeveel tijds hem ook zijne ambtsbezigheden afvroegen, wist hij nogtans zoo met dezen te woekeren, dat hij dagelijks in geleerdheid toenam. Aangespoord door zijnen oom en vaderlijken vriend, Joh. Heringa, besloot hij zijne krachten te beproeven aan de beantwoording van twee door het Haagsch genootschap uitgeschreven vragen. Hij bewerkte ze in de jaren 1788 en 1789. Beiden werden bekroond en, ontbrak het hem toenmaals aan dien uitgebreiden boekenschat, die later zijn eigendom is geworden, het ontbrak hem niet aan vrienden en begunstigers, welker bibliotheken voor hem openstonden. —

In 1792 verwisselde Heringa *Nykerk* met *Vlissingen*, eene standplaats, die, ten gevolge van de aldaar geheerscht hebbende kerkelijke twisten, insgelijks van den nieuwen leeraar wijze bedachtzaamheid en trouwe herderlijke zorg eischte. Op eene voor de gemeente heilzame en voor hem vereerende wijze voldeed hij daaraan. Twee en een half jaar vertoefde hij daar, toen zich een ruimere en hoogere werkkring voor hem opende. Op aanbeveling van Bonnet en van Rein-

¹⁾ Verkeerdelijk hebben sommigen gemeend, o. a. A. G. Camper, dat hij ook te *Franeker* zou gestudeerd hebben. Zie: Heringa, oratio de audit. pag. 164. Onder Abresch heeft hij in 1785 eene *dissertatio de formula baptismi* verdedigd.

hard Baron van Lynden, werd hij tot hoogleeraar in de theologie aan de Utrechtsche hoogeschool benoemd. In 1794 aanvaardde Heringa deze gewigtige betrekking, waaraan ook de verplichting verbonden was om als predikant werkzaam te wezen. In 1797 voor het beroep als leeraar en als *professor theologiae naturalis* te *Amsterdam* bedankt hebbende, werd hem de titel toegekend van *professor theologiae tum naturalis, tum imprimis christianae*. Twee jaren later bedankte hij insgelijks voor het hem aangeboden professoraat te *Leiden* en in zijne rectorale redevoering (17 April 1799) *de christianae societatis perpetuitate fidenter exspectanda* verbond hij zich op nieuw aan de Utrechtsche hoogeschool en bleef er, zelfs na zijn emeritaat, tot zijnen dood — die hem op den 18 Januarij 1840 plotseling uit het leven wegnam — met onafgebroken ijver werkzaam.

Heringa was een edel, met uitstekende gaven van verstand en hart toegerust *mensch*. Aan buitengewone schrandderheid, scherpzinnig oordeel, en helder doorzicht paarde hij wijs beleid en bedaard overleg. Opwelling van drift had hij weten te overwinnen en zich in zijne handelingen eene behoedzaamheid eigen gemaakt, die wel eens miskend is geworden, maar in waarheid hem tot eere verstrekte. Geleerd en gekweekt had hij haar op de school eener, vaak droeve, ondervinding en, voegde zij hem, den door zooveelen en in velerlei geraadpleegden wel, zij belette niet, dat hij rondborstig zijne meening uitsprak en deze, die op naauwkeurig nadenken rustte, met standvastigheid voorstond. Bescheiden en nederig, hoewel zich zijner ongemeene gaven bewust, was hij een vijand van twisten en een vriend des vredes, zachtmoedig en toegevend, waar de waarheid hierdoor niet leed, en zich tot zelfverdediging alleen door den drang der omstandigheden latende personen. Aan noesten en onvermoeiden ijver, die hem met zijne uren zoo deed woekeren, dat hij in veel en velerlei werkzaam kon wezen en daardoor niet weinigen in verbazing bragt, paarde hij eene nooit verflaauwende volharding. Meer dan iemand toch arbeidde hij in veelsoortige en inspanning vorderende betrekkingen en altijd onpartijdig, op wat hem bezig hield, zijne onverdeelde aandacht vestigende en het eene evenzeer als het andere grondig behandelende. Menschlievend en onbekrom-

pen, maar met christelijke wijsheid weldadig, was hij hartelijk dankbaar aan wie hem dienst of toegenegenheid bewees, doch in hooge mate onbaatzuchtig ¹⁾). Zeer naauwkeurig in wat hij sprak en verrigtte, tot zelfs in zijn letterschrift toe, spiegelde zich dat uiterlijk in eenvoudigheid, netheid en in het in acht nemen der den beschaafden man voegende vormen af. Matig in zijne levenswijze, was hij, de met tallooze werkzaamheden belaste man, in den gezelligen kring opgeruimd, vaak de ziel der gesprekken, die het aangename aan het nutte wist te paren en ernst met scherts af te wisselen. Minzaam en toegankelijk voor allen die zijnen raad wenschten, was hij een trouw en gaarne zich opoffering van tijd en moeite getroostend vriend. Als echtgenoot strekte hij in zijne beide huwelijken ten voorbeeld en als christelijk huisvader beantwoordde hij aan hetgeen men van zoodanigen man mogt verwachten. In alles uit beginsel handelende, was hij een geloovig en gemoedelijk christen, wien de overtuiging bezielde, dat, waar hem veel was toevertrouwd, ook veel van hem gevorderd zou worden, maar tevens ook het denkbeeld, dat hij door Gods goedheid was, wat hij was. Ootmoedig, onderworpen, vertrouwend, krachtig, blijmoedig geloovend bewandelde hij zijnen niet altijd effenen weg, totdat het uur der ruste voor hem sloeg.

Heringa was een der uitmuntendste *godgeleerden*, die ons vaderland heeft voortgebracht. Geen gedeelte der theologische wetenschappen was hem vreemd en, zoo wij hem op dat ruime veld overal wilden volgen, zouden wij niet alleen te breedvoerig voor ons tegenwoordig werk worden, maar ook te veel van onze krachten vergen. Wij kunnen en mogen hem slechts in hoofdtrekken schetsen.

Als *uitlegkundige* en *uitlegger* der Heilige Schrift had hij

¹⁾ Als eene waarschijnlijk min bekende en dit bewijzende bijzonderheid vermelden wij, wat wij in de, op het provinciaal archief van *Utrecht* berustende, *Notulen van representanten van het volk van Utrecht* van 22 Decemb. 1795 en 9 Jan. 1796 opgeteekend vonden. Aan Heringa was door de representanten het opstellen van den biddagsbrief in 1795 opgedragen en op eene hem waardige wijze had hij zich daarvan gekwet. Ten blijke van tevredenheid bood men hem een niet onbelangrijk geschenk aan. Hij verklaarde echter dit niet te mogen aannemen. *Er werd verstaan van de genereusiteit van Prof. Heringa in de notulen van dezen dag (7 Jan. 1796) mentie te maken.*

uitnemende verdiensten. Op de school van Abresch was hij in de hermeneutische beginselen van Ernesti opgeleid, maar, waar anderen het stelsel van dien geleerde misbruikten en tot eene *laxe* of *empyrische* uitlegging vervielen, was hij het, die ernstig daartegen waarschuwde en aan het goede van dat stelsel onafgebroken vasthield. Hij zocht niet slechts de uitlegkundige studien door zijn persoonlijk onderwijs, maar ook door schriftelijken arbeid te bevorderen. Zoo bezorgde hij eene uitgave van G. F. Seiler, *bijbelsche uitlegkunde of grondstellingen en regelen ter verklaring der schriften des O. en N. T.; uit het Hoogd. vert. met aanmerkingen van J. H. Elz.* Leid. 1805. Reeds vroeg had hij zijnen aanleg voor de kritiek getoond in zijne ten jare 1790 door het Haagsch genootschap bekroonde en in 1793 uitgegevene verhandeling *over het gebruik en misbruik der kritiek in de behandeling der H. Schriften*, een stuk, voor die dagen uitmuntend. Maar dat hij van de vele hulpmiddelen, welke de volgende tijden aanboden, ijverig gebruik maakte en op het veld der gewijde oordeelkunde immer vóóruitging, is te over gebleken. Proeven daarvan leverde hij bij het koninklijk Nederl. instituut in twee voorlezingen *over een grieksch handschrift der vier Evangelien, op parkement, met unciaal schrift, denkelijk in de achtste of negende eeuw onzer jaartelling geschreven*, een onderzoek, welks breedere bewerking voor het publiek door zijnen dood werd afgebroken, en, om van zijne *aanmerkingen ter beoordeeling van Lotze's uitgave der prolegomena van Wetsteins Nieuwe Testament* ¹⁾ geen gewag te maken, in zijne *disputatio de L. C. Valckenaerii sententia, qua interpretes N. T. Belgae doctorum viro- rum conjecturas, nullo etiam codice confirmatas, in versionem suam recepissee dicuntur*, Amst. 1836, waarin hij de ongegrondheid van dat gevoelen naauwkeurig aanwijst.

Als uitlegger was Heringa naauwkeurig, naauwgezet en duidelijk. Met hooge ingenomenheid bearbeidde hij de H. S., terwijl hij de gelukkige gave had om zich even verstaanbaar voor ongeletterden en eenvoudigen, als voor geleerden uit te drukken. Gaarne, vooral voor de eerstgenoemden,

¹⁾ De hoogleeraar Lotze had ondersteuning gevraagd om het N. T. van Wetstein geheel uit te geven. Heringa werd hierover geraadpleegd en het rapport, dat hij bij het instituut uitbragt, moest ongunstig zijn.

gaf hij aan zijne verklaring eene praktikale rigting. Hoe helder, overtuigend en tot ernstig nadenken opwekkend zijne uitleggingen waren, hebben zij, die zijne lessen, bijzonder het voor hen onvergetelijk avondcollegie bijwoonden of hem afzonderlijk raadpleegden, in ruime maat ondervonden. Reeds vroeg had hij eene *Proeve* geleverd *eener verklaring van Lukas 13, 24* in het VIII D. der Nieuwe Nederl. Bibliotheek (1788) en, gaf hij in 1817 het vierde stuk van de *Paraphrasis et annotationes in Epistolam ad Hebraeos* van Abresch ¹⁾, en verschenen later zijne *quaestiones de vitis apostolorum et locis N. T. difficilioribus* ²⁾, hij leverde bewijzen van hetgeen hij als populair bijbeluitlegger vermogt, in zijne *praktikale aanmerkingen en bijvoegsels op H. C. Bergen's gedenkwaardigheden uit het leven van Jezus* (2 d. Leid. 1800), — in zijne door de Maatschappij tot nut van het algemeen bekroonde *verklaring der bergrede* ³⁾, — in zijn *Tiental Bijbeloefeningen in leerredenen*, Amst. 1818, en in zijne bijdragen tot den eersten jaargang van het *Dagboek ten gebruike bij den Bijbelschen Almanak* (1834).

Zijne *leerstellige godgeleerdheid* was geheel bijbelsch. Haar zocht hij te zuiveren van alle menschelijke spitsvondigheid en van al dat schoolsche, hetwelk haar in vroegeren tijd had gekenmerkt. Daarom was hij dan ook hoogst afkeerig van het gebruiken van menschelijke, niet in den Bijbel voorkomende namen voor Goddelijke zaken. Het godgeleerde stelsel, dat hij voor zijne leerlingen gaf, was beknopt en tevens volledig, geleidelijk, helder en duidelijk, eenvoudig, maar net gerangschikt, zich overal op plaatsen uit de H. S. beroepende, soms ook de zoodanige aanhalende, die in zijn oog geen bepaald bewijs leverden, maar bij anderen daarvoor golden, op de leerstellige twisten van vroegeren en lateren tijd wijzende en een uitmuntende leiddraad zijnde om in zijn mondeling, voortreffelijk onderwijs te volgen. Kenmerkte

¹⁾ Wij herstellen door deze opgave een' misslag begaan op blz. 8 van het I D.

²⁾ Zij bevatten de theses, die gedurende tien achtereenvolgende jaren over die onderwerpen onder zijne voorzitting verdedigd werden. Zij zijn zonder ontwikkeling van gronden, maar hoogst belangrijk als openbaring van de meening van den met zoo fijnen exegetischen tact begaafden Heringa.

³⁾ Het is bekend, dat Heringa in plaats van den uitgelooften eerepenning de waarde daarvan in afdrucken der Verhandeling begeerde, opdat hij door verspreiding daarvan te meer nut zou kunnen schenken.

zijne dogmatiek zich door het streven om geheel bijbelsch te wezen, het had — wij mogen het niet verbergen — nog eene bijzonderheid, waardoor het zich kenmerkte. Hij vreesde namelijk te verre te gaan in het *verklaren* van de *verborgheden des geloofs*. Met hooge, wel eens angstvallige omzigtigheid ging hij hier te werk en somwijlen zelfs werd dit hem ten kwade geduid. Wij moeten echter daarbij in aanmerking nemen, dat de omstandigheden, in welke hij, vooral gedurende het eerste tijdperk van zijn professoraat, verkeerde, hem omzigtigheid hadden eigen gemaakt, doch niet minder, dat de diepe eerbied, met welken hij voor den Bijbel bezielde was, hem deed duchten dieper door te dringen dan geoorloofd scheen, en onzekere meening voor zekere te doen gelden, terwijl hij tevens, en niet te onregt, vreesde, dat, waar hij het voorbeeld gaf, anderen nog verder zouden gaan. Wat hij op dit veld der godgeleerde wetenschappen arbeidde, was meest voor zijne leerlingen. Aan de pers heeft hij weinig toevertrouwd. Intusschen mogen wij hierbij zijne apologetische, door het Haagsch genootschap bekroonde verhandelingen niet voorbij zien, waarin hij zich en als dogmaticus en als exegeet doet kennen. Wij bedoelen in de eerste plaats die *ten betooge, dat Jezus en zijne apostelen zich doorgaans niet geschikt hebben naar de verkeerde denkbeelden van hunne tijdgenooten* ¹⁾, in 1789 bekroond; vervolgens die *over het ware denkbeeld, hetwelk de Bijbelschrijvers hechten aan de koninklijke waardigheid of heerschappij van den verheerlijkten Middelaar Jezus Christus* ²⁾, welke in 1797 het eermetaal wegdroeg, en vooral zijne schoone verhandeling *over het bestaan der Engelen, uit de leer en geschiedenis van Jezus en de Apostelen afgeleid* ³⁾, in 1811 bekroond. Welligt moeten wij ook ter dezer plaatse noemen zijn in bezadigden toon geschreven *Berigt aangaande de zeven stellingen, betreffende de formulieren van eenigheid des geloofs in de Nederlandsche Hervormde Kerk, onlangs verdedigd, onder voorzitting van den Utr. Hoogl. der Godg. J. Heringa, Elz. nu nader door hem verklaard, Utr. 1834.*

Dat de *christelijke zedekunde* door Heringa niet voorbij

¹⁾ In het 1ste st. der verh. voor 1789.

²⁾ In het 2de st. voor 1797.

³⁾ In het I D. 1ste st. der nieuwe verhandelingen van het Haagsch. gen.

werd gezien, behoeven wij naauwelijks te zeggen. Zelf bragt hij haar in praktijk en niet alleen drong hij daarop bij anderen ernstig aan, maar hij was hun vaak, waar zij niet wisten welken weg hunne verpligting hun aanwees, een even liefdevolle als wijze raadsman. Hoe gaarne hij tot de beoefening des christendoms opwekte, toonden zijne *Praktikale aanmerkingen* op Bergen, zijne bezorging van de vertaling van uitheemsche zedekundige geschriften, zooals van Lavater's brieven aan jongelingen, maar vooral leert hem in dat opzigt kennen zijn *Tiental leerredenen ter aanprijzing van christelijke deugden*, Amst. 1826.

In de *kerkelijke geschiedenis*, bijzonder die van *Nederland*, was hij door en door ervaren. Zijne nagelaten boekerij heeft getoond, welk een' rijkdom van bronnen hij, vooral wat de vaderlandsche aangaat, had bijeen verzameld. En, dat hij ze kende en gebruikte, moge zich al niet op zoo ruime schaal, als men bij zijn scherp en juist oordeel had mogen wenschen, geopenbaard hebben, het bleek toch uit de mededeelingen, die hij gaarne aan anderen, welke hem raadpleegden, gaf en uit sommige biographiën van godgeleerden, door hem geleverd ¹⁾; vooral echter uit de bijdragen, welke hij van tijd tot tijd aan het *Archief voor kerkelijke geschiedenis* van de hoogleeraren Kist en Royaards schonk, zooals *de twistzaak van den hoogleeraar Maccovius, door de Dordrechtsche Synode ten jare 1619 beslist*, — *Bijzonderheden, betreffende de vervaardiging van de gewone Nederlandsche Bijbelvertaling, meest uit schriftelijke bescheiden*. En, hoe hij alles, wat tot deze wetenschap betrekking heeft, grondig onderzocht, wijst zijne *voorlezing aan over de godsdienstigheid der Nederlanders, bij de grondvesting van hun gemeenebest, blijkbaar uit hunne gedenkpenningen* (in het *Tijdschrift voor munt- en penningkunde van prof. P. O. van der Chijs*, stuk VII).

¹⁾ Naauwkeurige levensbeschrijvingen heeft hij gegeven van J. H. Pareau in de konst- en letterb. 1833 (breeder bewerkt in het archief voor Kerk. Gesch. IV. blz. 253 verv.), van G. van Oordt, aldaar 1837, over Jac. Hinkloper in den Kerk. Raadvr. en Raadg. I. I. blz. 135 verv. Over H. Royaards, van Hamelsveld, Joh. Heringa in orat. de auditorio, bovendien over den Hoogl. Hennert in de konst- en letterb. 1814, over J. J. van Beeck Calcoen, Utr. 1813, over S. J. van Geuns, Utr. 1796, over M. van Geuns in de konst- en letterb. 1819.

Voor al had de *pastorale* wetenschap zeer veel aan Heringa te danken. Had de ervaring hem zelven reeds vroeg daarin onderwezen en bleef hij met het herderlijke werk in de Utrechtsche gemeente met voorbeeldigen ijver en gemoedelijke trouw voortgaan, hij putte uit dien rijken en kostbaren schat van eigene ondervinding en van ernstig nadenken in de lessen voor zijne leerlingen. Steeds streefde hij om hen tot herders der gemeente, evenzeer als tot leeraars op te kweeken. En wat hij hieromtrent op zijne collegiën deed, trachtte hij op ruimer veld en voor zijne discipelen duurzaam te bevorderen door zijnen *kerkelijken Raadvrager en Raadgever*.

Als *prediker* en als onderwijzer in de *homiletiek* verwierf hij geen' minderen roem. Zijn onderrigt was duidelijk en werd door zijn eigen voorbeeld, schier elken zondag, toegelicht. De aanmerkingen, welke hij, wanneer zijne leerlingen onder zijne voorzitting gepredikt hadden, of zelf gaf, of uitlokte, de teregtwijzingen, die hij gaarne mededeelde, getuigden evenzeer van zijn scherp oordeel, als zij nutte en onvergetelijke lessen mogten worden genoemd. Reeds vroeg had men hem als kanseldienaar hoogen lof toegezwaaid ¹⁾ en in waarheid hij bezat de gave om, bij kieschheid van uitdrukking, voor allen verstaanbaar te zijn. Weinigen evenaarden hem in de hebbelijkheid om zoo inderdaad populair te prediken en aan eenvoudige voordragt zoo tot het hart doordringende vermaning en opwekking te paren. Ook hier vertoonden zich orde, naauwkeurigheid, netheid, gemoedelijkheid en het duurzame streven om het verstand met bijbelsche waarheid te verlichten en het hart christelijk te vormen. Blijken daarvan zijn bewaard in zijne reeds genoemde *Bijbeloefeningen*; terwijl nog na zijnen dood een *twaaftal nagelatene leerredenen*, Utr. 1844, door 's mans beide zonen en den hoogleeraar Vinke zijn uitgegeven. Bovendien heeft van hem het licht gezien zijne in der tijd veel gerucht gemaakt hebbende *leerrede over het betamend gebruik der vrijheid*, 1795, en zijn *Raad en aanmoediging tot biddend werken en strijden ten nutte van het bedreigde vaderland, in twee leerredenen*, Utr. 1830, van welken aan elk der tweehon-

¹⁾ Saxii onom. litt. Tom. VIII. pag. 434. Vergel. hiermede den niet zoo overdreven lof, hem gegeven door Clarisse, voorlez. over de uiterl. kanselwelsprekendh. volgens Ewald, blz. 170 en 276, 2de uitgave.

derd vijftig als vrijwillige jagers uitgetrokken studenten een exemplaar werd uitgereikt.

Dat Heringa een *onafhankelijk* theoloogant was, die zijne eigene overtuiging en inzigten volgde, weten allen, die hem hebben gekend. Bij den aanvang van zijn professoraat bragt dit hem in de verdenking van onregtzinnigheid en bij het einde van zijn leven in die van bekrompene verkleefdheid aan de leer der kerk. Wat het eerste betreft, er waren niet weinigen, die vreesden, dat zijn verlicht onderwijs geen' regtzinnige leeraars voor de Nederlandsche Hervormde kerk zou kweeken en die daarom hunne zonen niet gaarne aan zijne leiding toevertrouwden; ja zelfs waren er gemeenten, die zeer ongaarne kweekelingen uit zijne school tot predikanten zouden hebben gekozen. Hevige twisten ontstonden tusschen hem en zijne ambtgenooten, de hoogleeraren Bonnet en H. Royaards, aan welke wij wel niet breedvoerig zullen behoeven te herinneren, maar die hem eene *afgeperste verdediging*, in 1803 en 1804 te Utr. in drie stukjes uitgekomen, afdwongen. Men weet, dat hem vervolgens onbekrompen vertrouwen werd geschonken, maar in de laatste jaren van zijne loopbaan, duidde men het hem ten kwade, dat hij, zooals in zijne reeds genoemde *zeven stellingen*, zich niet voor hen verklaarde, bij wie in zijn oog de kerkleer te weinig schein te wegen.

Heringa was voor zijne leerlingen een onvergetelijk leermeester, die aan zijn onderwijs minzamen raad en vaderlijke leiding verbond voor wie naar zijne wijze lessen wilden hooren. Onvermoeid was hij voor hen werkzaam en, in hoevele betrekkingen hij ook geroepen werd, zijne collegiën werden trouw gehouden. Op gevorderden leeftijd was hij te midden van den strengen winter reeds in den vroegen morgen op het leergestoelte, zelfs bij huiselijke rampen, met kalm geelaat en helderen geest.

Ook de Utrechtsche hoogeschool had aan hem als hoogleeraar zeer groote verplichting. Niet slechts bekleedde hij er meermalen de rectorale waardigheid, maar in den bangen tijd der Fransche overheersching, bij menige dreigende gebeurtenis, zooals in het najaar 1825, was hij haar steun en krachtvolle beschermer, terwijl hij met onverkoelden ijver tot zijnen dood hare belangen bleef behartigen.

Ook voor de gemeente was de hoogleeraar een trouw herder en leeraar, die hare behoefte zocht te kennen en overeenkomstig deze te spreken en te handelen. Aan zieken en sterfbed, in de woningen der droefheid en der blijdschap bragt hij de woorden, de troost en de vermaning des Evangelies.

Geen wonder dan ook, dat men aan den rijk begaafden man gaarne veel toevertrouwde en dat hij, zich zijner krachten bewust, niet aarzelde veel op zich te nemen. Van Bijbel- en Zendeling-genootschap was hij een hartelijk voorstander, nogtans voor die overdrijving waarschuwend, welke door al te zeer aan de Heidenen te denken, vergat, hoevelen in het eigen vaderland behoefte aan verstandelijke en zedelijke verbetering hadden. Daarom beijverde hij zich dan ook inzonderheid het Matigheids-genootschap te bevorderen, gelijk hij, vooral vóór de inlijving van ons vaderland bij *Frankrijk*, het schoolwezen tot een voorwerp zijner bijzondere belangstelling gekozen had.

Maar ook in meer betrekkingen was hij voor wetenschap en kerk werkzaam. Voor de eerste meermalen bij het Nederlandsche instituut door het geven van een beredeneerd verslag omtrent den wetenschappelijken arbeid van anderen, voor de laatste ook op de synode, die hij elf malen als practadviserend lid bijwoonde, aan welker werkzaamheden hij een belangrijk deel nam en waaraan hij somwijlen gewichtige voorstellen deed ¹⁾.

Heringa is tweemaal gehuwd geweest; het laatste met Clara Judith Nagel. Uit zijn eerste huwelijk heeft hij twee zonen, van welke de oudste nog het leeraarsambt bekleedt, en eene dochter nagelaten.

Zie overigens: Ypey en Dermout IV. blz. 279, aant. blz. 39. H. E. Vinke, in oratione de relig. Christ. in conformandis hominum animis iisque conso-landis vi atque efficacitate, Traj. ad Rh. 1840, pag. 11 sqq. H. Bouman, Heringa als voorganger der gemeente geschetst. Dezelfde, J. Heringa Eliza's zoon als voorstander van het vaderland en deszelfs heilzame instellingen, C. W. Stronck, lijkrede op J. Heringa Elz., Wesseli Scholten epistola ad J. H. Scholten filium de J. Heringa El. fil., Herinnering aan J. H. Ez. door eenen zijner leerlingen. R. A. Soetbrood Piccardt, Godgeleerde Bijdragen voor 1840 blz. 448 verv. Letteroefen. voor 1840, Boekbesch. blz. 319 verv. J. Heringa Elz. in zijnen dagelijkschen omgang geschetst voor zijne vrienden. Utr.

¹⁾ Zie Handel. der Synode voor 1820, blz. 36, voor 1822 blz. 39, voor 1832 blz. 128.

Henricus van Herwerden, geboren te *Amsterdam* den 23 December 1731, bezocht, het daartoe voorbereidend onderwijs ontvangen hebbende, de Leidsche akademie. Onder de voortreffelijke leermeesters, welke hij daar vond, boeide hem vooral de beroemde J. J. Schultens, en zoo vruchtbaar waren zijne studiën onder diens leiding, dat hij onder voorzitting van den hoogleeraar eene *dissertatio philologica, exhibens specimen observationum ad quaedam Veteris Testamenti loca* (Amos 6. vs. 4, 7, 8. Micha 7. vs. 3, 11, 12. Habac. 3. vs. 11. Zephauj. 3. vs. 18. Zach. 4. vs. 10. 11. vs. 1) verdedigde. Weldra echter besloot hij ook de hoogeschool te *Utrecht* te bezoeken. Hier zijne akademische studiën in de godgeleerdheid voltooid hebbende, werd hij den 23 November 1755 als predikant bij de Hervormde gemeente te *Thamen* aan den *Uithoorn* bevestigd. In 1764 verwisselde hij deze standplaats met die van *Zalt-Bommel*, van waar hij zich bijna twee jaren later naar *Zutphen* begaf. In 1773 begeerde hem de Amsterdamsche gemeente tot haren leeraar en, was hij op zijne vorige standplaatsen hooggeacht geweest, geene mindere genegenheid viel hem hier ten deele. Groot was de opgang dien hij maakte, en buitengewoon de toevloed tot die kerken, in welke hij den kansel betrad. Zeer velen hoorden hem met het uiterste genoegen en zijn aandenken is te *Amsterdam* nog niet uitgewischt.

Van Herwerden was niet alleen om zijn regtschappen karakter hooggeacht en een voor zijnen tijd voortreffelijk en geleerd prediker, maar ook een zeer geleerd man, die zijne krachten gaarne aan moeilijke bijbelplaatsen beproefde en ze dienstbaar maakte aan de verdediging van godsdienstige waarheid. Ook hij behoorde tot hen, die in het laatste gedeelte der vorige eeuw de oprigting van eene maatschappij wenschten, welke zich dit ten doel stelde. Van Augustus 1785 tot 1788 is hij dan ook werkelijk directeur, later oud-directeur en corresponderend lid van het Haagsche genootschap geweest. Hij behoorde tot die Amsterdamsche predikanten, welke in 1796 den door het toenmalig bewind gevorderden eed weigerden en dien ten gevolge van hun ambt werden ontslagen. De laatste tijd zijns levens kenmerkte zich door langdurig en hevig ligchaamslijden. Hij overleed in 1805.

Zijne predikwijze was hoog ernstig en bijbelsch. Van zijne

godgeleerde en exegetische studiën heeft hij proeven nagelaten in zijne verhandelingen *over 's Heilands verzoeking in den woestijn*, — en *over de geschiedenis van den staat der regtheid en val onzer eerste ouden*, Amst. 1787, welke beide onderwerpen hij eerst in leerredenen van den predikstoel der gemeente voorgedragen en in eenigzins veranderden vorm voor de pers behandeld heeft. Hoogere waarde wordt toegekend aan zijn werk *over het Euangelie van Joannes*, hetwelk te *Amsterdam* in zes deelen het licht zag. Zeker is het van geene te groote uitvoerigheid vrij te pleiten, maar overal straalt het heldere oordeel en de geleerdheid des schrijvers door. De uitvoerigheid werd dan ook daardoor vergoed, dat de naauwkeurige bewerking het gebruik van andere toen aanwezige uitleggingen min noodzakelijk deed worden. Ongetwijfeld heeft van Herwerden door dezen exegetischen arbeid aan zijne tijdgenooten eene groote dienst bewezen.

Zie overigens: Boekzaal voor 1806, Januarij, blz. 91 verv. H. J. Royaards, het Haagsch Genootschap geschiedk. geschetst. Ook uit vriendelijk verstrekte mededeelingen hebben wij geput.

Gerrit Hesselink aanschouwde het eerste levenslicht te *Groningen* op den 23 October 1755. Voor de hoogere, ofschoon zoo het schijnt, niet dadelijk voor de theologische studiën bestemd, vond hij ter lessching zijner dorst naar wetenschappen gelegenheid op de akademie zijner geboortestad. Vroeg boeiden hem de zoogenaamde exacte studiën en het natuurregt. Om in het laatste door den hoogleeraar van der Marck — die ten gevolge der beschuldiging van onregtzinnigheid de Groninger hoogeschool had moeten verlaten — onderwezen te worden, volgde hij dezen naar *Lingen*. Weldra echter keerde hij naar *Groningen* terug, waar hij, na het verdedigen eener *dissertatio de montibus ignivomis ac terrae motibus eorumque cognatione*, in 1778 tot artium liberalium magister en doctor in de philisopie bevorderd werd. In het laatste jaar van zijn vertoef aldaar woonde hij de collegiën van Chevallier bij en nu begaf hij zich naar de Doopsgezinde kweekschool te *Amsterdam* om zich voor het leeraarsambt bij zijne gezindte voor te bereiden. Hier genoot hij de leiding van Oosterbaan en van den Remonstrantschen hoogleeraar van der Meersch: en met welk een

gunstig gevolg hij de godgeleerde wetenschappen beoefende blijkt uit het zilveren eermetaal, hem door Teylers Godgeleerd Genootschap voor zijne verhandeling *over het onderscheidend kenmerk der Christelijke openbaring en derzelver verband met den natuurlijken en Joodschen godsdienst* ¹⁾ toegewezen.

In 1781 werd hij predikant bij de Doopsgezinde gemeente te *Bolsward*, waar hij, bij de vervulling zijner ambtspligten, zijne studien voortzette en andermaal eene verhandeling van hem *over de dwaasheid der twijfelurij, de ongerijmdheid van het meesterachtig beslissen en den middelweg tusschen beiden* door hetzelfde genootschap bekroond zag ²⁾. Zoodanige begaafdheden bleven niet onopgemerkt en, toen de hoogleeraar Oosterbaan zijne betrekking vaarwel zeide, werd Hesselink tot professor aan de Doopsgezinde kweekschool te *Amsterdam* beroepen. Hij hield, op den 9 October 1786, zijne inwijdingsrede *de causis, cur doctrina Euangelica, praestantia longe eminens luculentissimisque miraculis munita, a plurimis quidem licet protinus recepta, a multis tamen tam ex Judaeis, quam ex gentibus, rejecta fuerit*. Dat geene moeite hem te groot was, bleek niet alleen toen hij, tijdens de afwezigheid van den hoogleeraar Konijnenburg, in 1797 en 1798 ook in het onderwijs der Remonstrantsche studenten voorzag ³⁾, maar insgelijks, toen hem in 1800, daar de hoogleeraar van Swinden tijdelijk tot andere werkzaamheden geroepen was, ook het onderwijs in de philosophie aan het seminarium der Remonstranten werd opgedragen. Zoo zag dan de werkzame man zich insgelijks de lessen in de mathesis, logica, metaphysica en zelfs in de physica, met al hare deelen, toevertrouwd, en hij kweet zich van deze taak met nauwkeurigheid en grondigheid, die bewezen, dat de zucht voor die wetenschappen, welke hem reeds in zijne jeugd bezielde, hem bijgebleven was. Hij had intusschen de philosophie van Wolff en Leibnitz, in welke hij opgevoed was geworden, verlaten en bestreed vervolgens ook de Kantiaansche. Wat hij als natuurkundige vermogt, bewees onder anderen zijne waterweegkundige ontdekking ⁴⁾ en

¹⁾ Te vinden in het I Deel der werken van Teylers Godgel. Gen. in 4°.

²⁾ In het VII Deel.

³⁾ J. Tideman a. w. blz. 20.

⁴⁾ G. Hesselink, hydrostatische verhandeling over de stelling: vloeistoffen wegen in gelijksoortige vloeistoffen, Amst. 1807.

zijne bestrijding van Franklin's theorie over de electriciteit. Het behoeft bijna niet gezegd te worden, dat bij Hesselink, christelijke godgeleerde als hij was, het onderwijs in de wijsbegeerte door het christelijke geloof geheiligd werd.

Ook in andere opzigten maakte de hoogleeraar zich verdienstelijk bij zijne gezindte. Niet alleen beijverde hij zich om het getal jongelieden, dat zich aan het predikambt wilde wijden, te doen toenemen, maar ook om de verbroedering der gemeenten en de oprigting van de algemeene Doopsgezinde societeit te bevorderen, die in 1811 tot stand kwam. Zijne uitgebreide kennis werd tevens ten nutte ook buiten zijnen gewonen werkkring en ter aankweeking van kunsten en wetenschappen aangewend. De Amsterdamsche maatschappij Felix Meritis mogt er de vruchten van genieten, en zijn *Hollandsche dichtmaat en prosodie toegepast op het rythmus en metrum der ouden*. Amst. 1808, leverde er eene sprekende proeve van. Vondel, Huygens en Poot waren zijne geliefkoosde dichters. Als christen was Hesselink verdraagzaam en verlicht, als mensch nederig en hulpvaardig. Geen wonder dan ook, dat velen het betreurden, toen de dood hem in eenen ouderdom wegnam, die wel den avond des levens naderde, maar dezen nog niet bereikt had. Hij overleed den 7 November 1811.

Als godgeleerde heeft Hesselink zich niet alleen door zijn onderwijs en in de reeds genoemde door Teylers stichting bekroonde verhandelingen bekend gemaakt, maar ook door andere belangrijke geschriften. Bij het gemelde godgeleerd genootschap behaalde hij den eereprijs op zijne verhandeling *over den invloed van het burgerlijk bestuur op zaken van godsdienst* ¹⁾, terwijl hem die in 1798 ook ten deele viel op zijne verhandeling *over de begrippen, die de schrijver van den brief aan de Hebreëen had aangaande het hooge priester-schap van Jezus Christus* ²⁾. Vooral echter heeft hij zich in de theologische wereld naam verworven door zijn *uitleggend woordenboek ter opheldering van de schriften des Nieuwen Verbonds*, Amst. 1790, 2 deelen, waarvan de tweede druk verscheen Amst. 1804.

Als exegeet hield hij zich aan de grammatikaal-historische

¹⁾ Werken van Teylers Godg. Gen. in 4° 17 D.

²⁾ Werken. van het H. Gen. voor 1798 2de st.

verklaringswijze, zich als vrij, zelfstandig en van de meening van anderen onafhankelijk uitlegger doende kennen. Dit bleek in zijn reeds aangehaald *uitlegkundig woordenboek*, hetwelk door dezen hoog verheven ¹⁾, door genen als te neologisch aangemerkt werd. Zelfs trad er in 1793 een ongenoemd schrijver tegen op in een geschrift, getiteld: *de Nieuwe Hervorming onder de Doopsgezinden volgens het uitlegk. woordenb. van H.* De hoogleeraar gaf hierop eenen brief uit *aan de lezeren van het uitlegk. woordenb.* en, bij de tweede, hier en daar veranderde uitgave van het werk eene nieuwe verdediging daarvan. Zeker is het, dat zijne verklaring aan een aantal plaatsen van het N. V., die men gewoon was als bewijzen voor leerbegrippen aan te voeren, eene uitlegging gaf, waardoor zij moesten ophouden als bewijzen te kunnen gelden. Werd dit hem ten kwade geduid, er waren ook, die met hem niet instemden over de gepastheid en het nut van zoodanigen geleerden arbeid voor niet geleerden te bestemmen. Ongetwijfeld is men na Hesselink op het veld der gewijde uitlegkunde en uitlegging aanmerkelijk vooruitgegaan, maar dit ontnemt hem, ook bij al de aanmerkingen die op zijn woordenboek uit meer dan één oogpunt te maken zijn, den lof niet van een voortreffelijk werk geleverd te hebben. Dezelfde historisch-grammatikale verklaringswijze volgde hij op zijne bijzondere collegien. Zijne dogmatiek bepaalde zich alleen tot deze. Het systeem, dat hij daar dicteerde, was eenvoudig en kort, en werd in meer uitvoerige voorlezingen opgehelderd. Hij verbond er de *historia dogmatum* aan. Ook in die rigting was hij, de nieuwste Deutsche godgeleerden bestuderende, in den geest van zijn kerkgenootschap, mild en vrij.

Zie overigens: Ypey, gesch. der chr. kerk in de 18^e E. IX. blz. 174 verv. R. Koopmans, hulde aan G. Hesselink, Amst. 1812, S. Muller, geschied. van het onderwijs in de theologie bij de Nederl. Doopsgez. blz. 56 verv. Blaupot ten Cate, geschied. der Doopsgez. in Holland enz. II. blz. 18, 21, 104, 127, 129, 162, 181.

Johan van Heumen, in het begin der zeventiende eeuw te *Utrecht* geboren, werd, den graad van licentiaat in de theologie verkregen hebbende, Roomsche pastoor te Schoonhoven en tevens apostolisch-protonotaris. In 1642 werd hij

¹⁾ Zie o. a. de beoordeelingen in de Nieuwe Nederl. Bibliot. 1804. n. 5. boekb. blz. 197. Letteroef. 1804. n. 11 boekb. blz. 441.

overgeplaatst naar *Rotterdam* en eenigen tijd later aarts-priester van *Delft*, zoo men wil, ook den titel aannemende van deken van het aartsbisschoppelijke kapittel van *Utrecht*. IJverig in de vervulling zijner ambtspligten, toonde hij dat vooral tijdens het heerschen van de pest te *Rotterdam*. Hij schijnt geen vriend der Jezuiten geweest te zijn en overleed den 26 April 1673.

Hij heeft onderscheiden werkjes voor zijne geloofsgenooten uitgegeven, zoowel in zijne moedertaal, als in het latijn. De eerste zijn: *den onsterfelijken Adam*, Antw. 1651, — *De mediterende Duijf over de sondaghen en heijlighe daghen*, Antw. 1658, — *Het clooster van Sion in VI deelen*, Antw. 1658, — de latijnsche: *Joseph somnians, complectens falsas variorum imaginationes*, Antw. 1660, — *Joseph accrescens, docens conversionem peccatoris ad justitiam, et modos ac media justi ad perfectionem*, Antw. 1663, — *Job patiens, docens conditionem tribulationum humanarum et modum paliendi cas*, Antw. 1668. Van Heussen bezat van hem nog een handschrift over het huwelijk van eenen Roomschegezinden met eene onroomsche. Zijn broeder Ludolphus, licentiaat in de theologie en protonotaris, was pastoor te *Dordrecht*.

Zie overigens: kerkel. oudh. van Zuid-Holland blz. 441 verv. Burm. Ultraj. erud. pag. 133 sq. Paquot I. pag. 272 et 273.

Jacob van Heusden, een man, aan wien de Nederlandsche Hervormde kerk, vooral in Noord-Brabant, zeer groote verpligting had, zag het eerste levenslicht te *Hilvarenbeek* op den 30 Januarij 1757. Aan eenen uitmuntenden aanleg noesten ijver parende, genoot hij het voorbereidend onderwijs te 's *Hertogenbosch* en bezocht vervolgens de Leidsche akademie. Met hoogen lof volbragt hij hier zijne studien en werd in 1793 tot adjunct-predikant te *St. Oedenrode* beroepen en in het volgend jaar daar als gewoon leeraar bevestigd. Acht jaren lang mogt deze gemeente hem bezitten, toen hij het beroep naar zijne geboorteplaats aannam. In Mei 1792 werd hij te *Hilvarenbeek* bevestigd en aan deze gemeente was hij zoo innig gehecht, dat hij voor het beroep naar *Arnhem* bedankte en dat naar *Vlissingen* voorkwam. Zeven en veertig jaren lang bleef hij hier het Evangelie verkondigen, tot dat hij in 1839 zijn emeritaat verkreeg. Niet lang mogt hij die eervolle rust ge-

nieten, want hij overleed den 24 Februarij 1841 te *Hilvarenbeek*. Hij was in 1790 gehuwd met W. C. de Bruijn en werd kort vóór zijn afsterven tot ridder van den Nederlandschen Leeuw benoemd.

Van Heusden was een hoogachtenswaardig man, wien wij in het grondige zijner studien en in zijne veelzijdige verdiensten jegens de Nederlandsche Hervormde kerk meer van nabij behooren te beschouwen.

Niet alleen was hij bij uitnemendheid in de oude talen bedreven, maar ook de godgeleerde wetenschappen vonden in hem eenen ijverigen en gelukkigen beoefenaar. Maakte hij hiermede in zijne doorgaans eenvoudige leerredenen geen vertoon, het bleek nogtans, toen het genootschap ter verdediging van de christelijke godsdienst in 1789 zijne *verhandeling ter aanprijzing van het onderzoek der H. Schrift* bekroonde ¹⁾. Maar ook op dit veld volgde hij de praktische rigting van zijnen geest. Dit toonde hij in zijn *kort onderwijs in de christelijke godsdienst, naar de belijdenis der Hervormde*, waarvan de derde druk in 1836 te 's Hertogenbosch het licht zag, en in zijn zonder naam uitgegeven werkje: *de dag des Heeren, eene zamenspraak tusschen den Heer B. en Mevr. V.*, 's Hertogenb. 1824. Als theologant was hij mild, verdraagzaam en een voorstander des vredes. Zoo gaf hij *eene voorlezing over het gebruik van geloofsbelijdenissen of symbolische boeken*, 's Hertogenb. 1824, ter verdediging van deze, en liet ettelijke jaren hierop een ander geschrift volgen *over het behoorlijk eerbiedigen van de geloofsformulieren der Herv. kerk in Nederl., beschouwd als het geschiktste middel ter bereiking van derzelver doel, de eenigheid des geloofs*, ook bij *de tegenwoordige onrust, in dezelve verwekt*, 's Hertogenb. 1836. Trachtte hij hierdoor de hitte der gemoederen, bij de separatistische twisten, te bedaren, hij handelde in denzelfden vredelievenden geest, die hem jaren te voren had aangespoord om zich naar *Gouda* te begeven ten einde den predikant J. W. Bussingh met zijne ambtgenooten te verzoenen; eene poging, die met den besten uitslag bekroond werd. Hoe gaarne hij als vredestitcher optrad, en zelfs de Roomschegezinden te *Hilvarenbeek* niet zeldzaam proeven ontvingen van zijne algemeene menschlievendheid, was hij

^{*)} Werken van het Gen. voor 1789, 2de st.

echter met hart en ziel protestant. Dit zou reeds overvloedig blijken uit zijn geschrift *over de voortreffelijkheid van het Gereformeerde boven het Roomsche geloof, in gemeenzame gesprekken*, Breda 1830, en in *het groot belang der Gereformeerden om zich van de Roomsche kerk afgescheiden te houden*, Amst. en Rott. — De regten der Hervormden (en zijne juridische kennis maakte hem er toe bevoegd) vonden in hem, toen zij door de omwentelingen bedreigd werden, eenen verdediger. Zoo leverde hij zijne *aanmerkingen op een geschrift: de Godsdienst afgescheiden van den Staat* (Dord. zonder jaartal), waarin hij de meening bestreed, dat de staat niet verplicht zijn zou in het traktement der Hervormde predikanten te voorzien. Weldra verscheen er nog een ander vlugschrift van zijne hand: *een praeadvys, hoe de leeraars der Herv. kerk, ingevolge het decreet der nation. vergadering ter afschaffing van alle heerschende Godsdienst, zich voortaan te gedragen hebben* (zonder opgave van drukker of jaartal).

Trachtte van Heusden zoo op ruimer veld nuttig te arbeiden, voor zijne gemeente was hij een waardig Evangeliedienaar en trouw herder. Hij verwierf zich bij haar en elders den eerbiedwaardigen naam van *vader*. En veel heeft hij dan ook voor haar gedaan. Hij beleefde in haar midden soms donkere dagen. Aan de Protestanten werd de kerk ontnomen en hun de verplichting opgelegd om voor de pastorie eene huur te betalen; eindelijk ook het gebruik van deze ontzegd. Van Heusden wist echter, door zijne toevlugt te nemen tot Lodewijk Napoleon, door het inzamelen van giften, door het uitgeven van eene leerrede over Ps. CXXXIII, door een naauwkeurig en wijs beheer fondsen bijeen te brengen tot het aankopen der predikantswoning en het opbouwen eener nieuwe kerk.

Hiermede was zijn werkzame geest echter niet te vreden. Was hem reeds vroeg ¹⁾ het landleven en de landbouw lief, stelde hij warm belang in de Maatschappij van weldadigheid en wenschte hij hare grondbeginselen ook op Noord-Brabant toegepast te zien, hij kwam tevens op het denkbeeld om in den landbouw een gepast middel te vinden ter opbeuring en bewaring van kleine Protestantsche gemeenten. Hij zag

¹⁾ De door hem bij het verlaten der latijnsche school gehoudene Oratiuncula was geweest in *agricolarum vitae laudem*.

zoovele geloofsgenooten om zich henen, die wel hun bestaan in den landbouw en in andere bedrijven zochten, maar onder den druk van zware pachten en door gebrek aan fortuin hunnen ondergang te gemoet gingen. Toen eenmaal dit denkbeeld bij den braven man tot rijpheid was gekomen, deelde hij aan anderen, vooral te *Breda* en ook in *Holland*, zijnen wensch mede tot het in leven roepen eener weldadige inrigting om zoodanige hulpbehoevenden te ondersteunen en landerijen aan te koopen, ten einde hun daarop gunstige uitzigten voor de toekomst te openen. Aanvankelijk vond hij bijval: weldra meende men echter voor menig bezwaar te moeten terugdeinzen. Dit verhinderde hem echter niet om de zaak tot stand te brengen en met vastheid naar het voorgestelde doel te streven. Den 18 Julij 1822 werd dan ook te Breda de *Protestantsche Maatschappij ter bevordering van welstand, door ondersteuning en voortlichting* opgericht. Het is hier de plaats niet om het nut aan te wijzen, hetwelk door die vereeniging is teweeg gebragt, maar, wie hare hoeven in verschillende gemeenten van *Noord-Brabant* en *Gelderland* bezocht heeft en hare zorg kent voor het stoffelijk en zedelijk geluk der door haar ondersteunden, zal de nagedachtenis van van Heusden, den vader dier weldadige stichting, liefhebben. Hij zelf bleef hier toe, in weerwil van het klimmen zijner jaren werkzaam. Niet alleen diende hij haar met raad en daad, maar ook met zijne pen. Proeve hiervan gaf het lieve werkje van den grijsaard: *Peter en Anna of de gelukkige landbouw*, Breda 1824.

Wie dit korte verslag van zijne werkzaamheden leest en daarbij weet, dat hij bovendien in verschillende betrekkingen van kerkelijk bestuur met lof gearbeid heeft, zal niet aarzelen van Heusden als een zeer ijverig, regtschapen en praktisch nuttig man te huldigen.

Zie overigens: Boekzaal voor 1841, Maart blz. 405 verv., April blz. 530. J. J. Sprenger van Eyk, Jacob van Heusden en zijn verdienstelijk leven geschetst, Rott. 1841, en, over de Maatschappij van welstand, bijzonder hare verslagen van 1824 en 1826.

Hugo Franciscus van Heussen, uit een rijk en aanzienlijk geslacht, den 26 Januarij 1654, te 's Gravenhage geboren en zijne studien te *Mechelen* en te *Lewven*, waar

hij lecentiaat in de theologie is geworden, voortgezet hebbende, werd niet alleen, na eenigen tijd rector in het nonnenklooster te *Huissen* geweest te zijn, door den pauselijken vicaris Neerkassel met eene kanoniksplaats in het naar diens zienswijze nog bestaande aarts-bisschoppelijk kapittel van *Utrecht* begiftigd, maar vestigde ook met toestemming van dezen prelaat eene statie op de hooigracht te *Leiden*. Hij was een ijverig vriend van den in menig opzicht verdienstelijken, maar te *Rome* niet zeer beminden Neerkassel, en kwam zelfs na diens dood in aanmerking voor het pauselijk vicariaat in *Nederland*. Hij had echter een werkje over het aflaten in het licht gegeven en te *Leuven* eenige stellingen verdedigd, die men in strijd achtte met de kerkleer. Dit was de oorzaak, waarom zijne benoeming geen voortgang had, in weerwil van de daartoe strekkende bemoeijingen van een aanzienlijk deel der Nederlandsche geestelijkheid en tot groot verdriet van velen. Petrus Kodde, die hierop werd aangesteld, was zeer met van Heussen ingenomen en, toen de eerste in 1700 ter verantwoording naar *Rome* werd opontboden, behoorde de laatstgenoemde tot zijne provicarissen. Moeijelijk kon van Heussen, wiens ingenomenheid met de Jansenistische gevoelens meer en meer bleek, de hierop gevolgde schorsing van Kodde en van het Utrechtsche kapittel verdragen. Hij plaatste zich dan ook als aan het hoofd van de over *Rome* misnoegden. Wel werd hem nu door den pauselijken stoel het uitoefenen van het provicariaat verboden, maar hij ging desnietteenstaande daarmede voort. De in 1705 nieuw benoemde pauselijke vicaris Gerardus Potkamp benoemde van Heussen insgelijks tot vicaris en, na diens kort hierop gevolgden dood, werd hij in deze betrekking door de kapittelen van *Utrecht* en *Haarlem* bevestigd en hem het algemeen vicariaat, gedurende het openstaan van den aarts-bisschoppelijken zetel, opgedragen. Wel bleef men zich te *Rome* hier tegen verzetten, maar van Heussen bleef, zonder zich aan den bedreigden ban te storen, op den ingeslagen weg voortgaan, het Jansenismus begunstigen en de vestiging van die geestelijken tegenwerken, welke, door den pauselijken nuncius te *Keulen* aangesteld, eene andere rigting waren toegedaan. Naauw was hij dan ook bevriend met de voornaamste voorstanders van het Jansenismus in

ons vaderland. Tot zijnen dood bleef hij den titel voeren van deken en vicaris-generaal van het kapittel van *Utrecht*.

Van Heussen heeft eene vertaling geleverd van de *Verhandeling van de eere en dienst der H. H. en allermeeest van de Allerh. M. Maria*, door J. Bisschop van Custorie (Neer-Kassel), Antw. 1675, en, onder den pseudonym *Ad. van Loo*, uitgegeven: *de Gyges van Michel Loeffius overwogen, te ligt en met veele misslagen, valsheden en vervalsingen opgehoopt gevonden*. Meer echter dan door deze werkjes en door hetgeen hij in zijne ambtsbetrekking gedaan heeft, heeft hij zich bekend gemaakt door zijnen ijverigen en veelzins belangrijken arbeid op het gebied der kerkelijke oudheden van ons vaderland. Aan hem hebben wij te danken: *Batavia sacra, sive res gestae apostolicorum virorum, qui fidem Bataviae primi intulerunt, in duas partes cum typis aeneis. Omnia industria ac studio T. S. F. H. S. T. L. P. V. T.* (Trajectensis Suffraganei F. H. L. Heussenii sac. theol. Licentiati, Provinciarum Ultrajectensis), Brux. 1714 en *Historia Episcopatum Belgii, utpote metropolitani Ultrajectini, nec non suffraganeorum Harlemensis, Daventriensis, Leovardiensis, Groningensis et Middelburgensis etc. per H. F. V. H. sac. T. L. vic. T.* Lugd. Bat. 1719, 2 vol. Het is bekend, dat Hugo van Rijn deze beide werken in onze moedertaal heeft overgebracht en met zijne aantekeningen vermeerderd. Van die vertaling bestaan twee uitgaven, eene in folio en nog eene in octavo.

Van Heussen's arbeid is van zeer groot gewigt voor de Nederlandsche kerkgeschiedenis en bevat een aantal oorspronkelijke stukken of is uit de zoodanige geput, welke in zijn eigen bezit waren of waartoe zijne betrekking hem geereeden toegang verleende. Er is eene opeenhoping van bouwstoffen, van welke de latere geschiedschrijver echter met behoedzaamheid moet gebruik maken, daar er in het uitgebreide werk menige onnaauwkeurigheid is ingeslopen. Overigens levert het een treffend blijk van den onderzoekenden ijver en uitgebreide kennis des schrijvers.

Zie overigens: Goethals, lectures relatives á l'histoire des sciences en Belgique etc. Tom. II pag. 219 suiv. Roomsche-Katholijk jaarboek voor het koninkrijk der Nederl. 1843 blz. 108.

Hendrik van Heijningen zag het eerste levenslicht te

Oostzaan op den 22 October 1787. Voor het predikambt bestemd, genoot hij het onderwijs in de doode talen op de latijnsche school te *Amsterdam* en woonde vervolgens de lessen bij aan het aldaar gevestigd athenaeum. Van hier begaf hij zich naar *Leiden*, waar hij in 1811 zijne akademische studiën voltooide. Toen hij in dat jaar te 's *Gravenhage* proponent was geworden en terstond te *Langerak* bezuiden de Lek beroepen werd, ondervond hij onmiddellijk dat de tijdsomstandigheden voor den Evangeliedienaar niet gunstig waren. De keizerlijke goedkeuring werd aan het op hem uitgebrachte beroep ontzegd. Dit verhinderde echter den ijverigen man niet van 12 December 1811 de dienst te *Langerak* waar te nemen. Eerst den 23 Januarij 1814 kon, na de van den souverainen vorst verkregene approbatie, de bevestiging plaats hebben. Nog in hetzelfde en in het volgende jaar werd hij uitgenoodigd om legerpredikant te worden en als zoodanig is hij toenmaals in *Belgie*, vooral te *Namen*, werkzaam geweest. In 1815 nam hij het beroep naar *Rijswijk* bij 's *Gravenhage* aan. Vijftien jaren arbeidde hij in deze gemeente, die hij hartelijk lief had en aan welke hij tot den avond zijns levens met levendige belangstelling gehecht bleef. In 1830 besloot hij echter haar te verlaten en werd de predikdienst door hem te *Meppel* aanvaard. Eene reeks van twintig jaren was hij hier onafgebroken werkzaam en zeer hoog geacht. Een blijvend gedenkteeken hunner toegenegenheid stichtten zijne vrienden op zijn graf. Den 1 Januarij 1851 trad hij voor het laatste in het midden zijner geliefde gemeente op, reeds de kiem des doods in zich dragende en met inspanning zijne leerrede over Ephes. I vs. 17 en 18 voleindigende. Hij ontsliep den 4 Februarij 1851, betreurd als een waardig godgeleerde, verlicht en ijverig Evangelieprediker, getrouw herder, liefdevol echtgenoot, zorgelijk vader.

Ook in het bestuur der Hervormde kerk had van Heijningen zich verdienstelijk gemaakt. Lang was hij praeses van het klassikaal bestuur van *Meppel*, van het provinciaal van *Drenthe* en van het provinciaal collegie van toezigt op de kerkelijke administratie der Hervormden in dat gewest. Meermalen nam hij een belangrijk deel aan de werkzaamheden der synode en nog in 1849 als secundus van

den vice-president. Zeker heeft hij geene der aanzienlijke standplaatsen in ons vaderland verkregen, hoezeer zijn naam ter eeniger tijd op vele nominatien gelezen werd en hij zelfs, tijdens het beroep van den hoogleeraar de Geer, op het tweetal voor het professoraat te *Franeker* voorkwam. De Maatschappij der Nederl. letterkunde te *Leiden* huldigde zijne verdiensten door hem in 1838 tot haar medelid te benoemen en Willem II schonk hem in 1842 het ridderkruis.

Van Heijningen mag in waarheid een werkzaam theoloogant genoemd worden. Niettegenstaande zijne veelvuldige ambtsbezigheden vond hij den tijd om eene menigte belangrijke geschriften zamen te stellen en het licht te doen zien. Zeker dragen deze blijk van zijnen verlichten geest, maar zij toonen tevens, dat hij op het gebied der godgeleerde wetenschappen liefst de behoudende rigting aankweekte, ofschoon doorgaans meer tot het milde en vrije, dan tot steile orthodoxie overhellende. Ongetwijfeld droeg hiertoe bij heldere kennis van het Evangelie zijn verdraagzame geest bij. Eene verbroedering van allen, die het Christendom belijden, was dan ook zijn lievelingsdenkbeeld. Niet alleen sprak dit zich uit in den hooger en lof, dien hij aan den verdraagzamen, geene afscheiding wenschenden Erasmus boven den driftigen, scheuring teweeg brengenden Luther toekende, maar ook in zijn nameloos uitgegeven geschrift: *de vereeniging der Christenen*, Rott. 1827.

Hij heeft zich vooral als populair Schrift-verklaarder bekend gemaakt en bijbeloefeningen gegeven over *Matthaeus*, 2 d., Delft 1820, *Lucas*, 2 d., Delft 1824, *Joannes*, de *Handelingen der Apostelen*, 3 d., Rott. 1829, *de brieven van Paulus aan de Romeinen*, Delft 1821, *den eersten brief aan de Corinthiers*, Delft 1826, *den tweeden brief*, Rott. 1827, *aan de Galaten*, Rott. 1830, *aan de Ephesiërs*, Rott. 1830, *aan de Philippensen*, Rott. 1831, *aan de Collossensen*, Rott. 1831, *aan de Thessalonicensen*, Rott. 1831, *aan Timotheus*, *Titus en Filemon*, 2 st., Amst. 1834 en over *de algemeene zendbrieven van den Apostel Joannes*. Voor de gemeente werden bovendien door hem behandeld, maar niet in het licht gegeven, het Evangelie van Marcus, de brief aan de Hebreëen en de brieven van Petrus.

Deze geschriften, bijbeloefeningen in den zin des woords, doen van Heijningen als een verlicht, helder, duidelijk en waarlijk populair uitlegger des N. V. hoogachten. Zij onderscheiden zich door grondigheid en overeenstemming met de behoeften des tijds, tevens de door de bijbelschrijvers gepredikte leer aanwendende zoowel ter besturing en ter veredeling van het hart, als ter verlichting van den geest. Jammer, dat zij hier en daar aan te groote uitvoerigheid lijden. Ongetwijfeld echter is deze meest te verschoonen in den man, die, bij zooveel wat hem bezig hield, eene zoo groote reeks van geschriften door de pers heeft gemeen gemaakt. Immers, om een doelmatig gebruik van de H. Schrift te bevorderen, gaf hij ook zijn *Bijbelsch handboek voor alle Christenen om den Bijbel met nut te gebruiken*, Delft 1822, *het Handboek der bybelsche geschiedenis met platen* in 40. 's Hage en Rott. 1832. Bijzondere leerstukken werden insgelijks door hem ontwikkeld of verdedigd. Zoo gaf hij *De leer des bijbels aangaande de werking des H. Geestes*, — en *De onfeilbaarheid der Apostelen in de verdediging van het Evangelie*, terwijl vooral de aandacht verdient zijne in 1817 door het Haagsche genootschap bekroonde verhandeling, *eene opgave behelzende van de geloofs- en zedeleer van Paulus uit zijne redevoeringen in de handelingen der Apostelen en uit zijne brieven aan de Romeinen en Galatiërs* ¹⁾. De christelijke kerkhistorie vond insgelijks in hem eenen beoefenaar. Blijk daarvan leveren zijne *Tafereelen uit de geschiedenis der christelijke Kerk*, met platen. Vooral echter lag het in zijnen geest op de praktikale beoefening der Evangeliebelijdenis aan te dringen. Daaraan hebben wij te danken: *De gemoedsgesteldheid van David onder zijne verschillende lotgevallen uit zijne psalmen opgemaakt en den Christenen tot stichting voorgesteld in leerredenen*, 3 deelen, 's Grav. 1826, — *Beknopt zamenstel der Christelijke zedeleer voor de jeugd*, Delft 1825, — *Vragen over de Christelijke zedeleer, uit het beknopt zamenstel te beantwoorden*, Delft 1825, — *Leerredenen*, Rott. 1827, *Abraham den Christenen ter navolging voorgesteld*. Indien men nu hierbij voegt hetgeen hij in de *Godgeleerde bijdragen* heeft geleverd, zijne *Lessen der wijsheid*

¹⁾ In de werken van het Gen. voor 1817 2de St.

in tafereelen uit de Romeinsche geschiedenis, 3 twaalfallen met pl., 's Hage, Amst. en Bred. 1820 en zijn *Zestal voorlezingen*, gehouden in de Maatschappij *Diligentia te 's Gravenhage*, dan wordt het ons duidelijk, dat van Heijningen in zijne laatste dagen zich niet behoefde te beklagen van zijn leven verbeuzeld te hebben.

Zijne predikwijze was helder, duidelijk, vol gezond verstand en zonder eenige jagt om te schitteren. Niet altijd waren zijne leerredenen geheel op het papier uitgewerkt. Meestal zelfs predikte hij alleen op eene schets, maar altijd met hartelijken ernst aandringende op eene werkdadige beleving van het Christendom.

Wij hebben aan het einde onzer schets te berigten, dat wij bij hare zamenstelling ons zeer verplicht gevoelden aan de vriendelijke mededeelingen van 's mans zoon, den Wel-Eerw. Z. Gel. Heer G. P. Kits van Heijningen, predik. te *Rijsoord*.

Joannes van Heyst, in het laatst der zestiende eeuw te *Zierikzee* geboren, had niet alleen in de godgeleerdheid, maar ook in de geneeskunde gestudeerd en zelfs in deze laatste den rang van doctor verworven. Hij was eerst predikant te *Bruinisse* en werd van daar in 1630 naar *Brouwershaven* beroepen. Hier bleef hij, ofschoon in 1640 voor eenigen tijd bij het leger de dienst hebbende waargenomen, werkzaam, totdat hij in 1662 overleed. Van hem zijn de volgende gelegenheidsstukken of predikatiën bekend: *Opweckende of Hemelsche basuyne aan den slaep-suchtigen Nederlander over de 5 eerste veersen van het 2 Capittel Judicum*, ghepast op den teghenwoordighen tyd en staet des lands, Zier. 1636, — *Voorloper der uytstortinghe van de zevende phiole der toornicheden Gods over Matth. XXIV: 4—8, op occasie van de aerdbeweginghe, geschied den 4 April 1640, des nachts omtrent dry uren*, Middelb. 1640, — *Heerschende hemel of spiegel der voorzichtigheit Gods, bij occasie van alle ongevalen en droeve elenden dezès tyts, zynde eene verhandeling over Jes. XLV: 7*, Amst. 1657.

Zie overigens: P. de la Rue, gelett. Zeel. blz. 573 verv.

Cornelius Jodoci Hillenius of van Hille, den 20 Februarij 1540 te *Yperen* geboren, is eerst predikant geweest te *Haamstede* en *Burg* in *Zeeland*, van waar hij in 1577

bij leening vertrok naar *Oudenaarden*. Vervolgens vinden wij hem van 1589 tot 1598 als predikant te *Rotterdam*. Zijne overige lotgevallen zijn ons volstrekt onbekend, hetgeen te meer te bejammeren is, daar wij aan hem een onzer Lithurgische schriften te danken hebben. Lang toch hebben velen gemeend de zoogenaamde *ziekentroost* aan Caspar Heidanus te moeten toeschrijven. Wel werd dit door sommigen betwijfeld, maar uit den rijken boekenschat van wijlen den geleerden oudheidkenner Jacobus Koning, is het gebleken, dat Hillenius haar geschreven heeft. In deze kwamen toch de twee volgende geschriften voor: *Den siekentroot, 't welck is een onderwysinghe van den geloove in den wech der salicheit om ghewilliclic te sterven. Ghemaeckt door Cornelis van Hille, Dienaer des Goddelicken woorts. Ghedruct te Ghendt by de weduwe van Pieter de Clerck, 1579, — en Den cleenen siekentroot enzv. door Cornelis van Hille; ghedruckt te Ghendt by de weduwe Pieter de Clerck, 1579*. De laatste is die, welke wij in onze Lithurgische geschriften hebben.

Uit zijn huwelijk met Digna van Dongen heeft hij eenen zoon nagelaten, **Cornelis van Hille**, die den 30 September 1568 te *Norwich* in *Engeland* gedoopt is en later predikant geworden te *Uitgeest* en *Akersloot*, te *Hillegondsberg*, te *Alkmaar* en eindelijk te *Groningen*. Hij heeft zich vooral bekend gemaakt als voorstander van het contra-Remonstrantismus en te *Alkmaar*, tijdens de kerkelijke twisten aldaar, een zeer belangrijken rol gespeeld, zelfs zoo, dat hij in zijne dienst geschorst is geworden. Hij was tegenwoordig op de vergaderingen van predikanten in 1612 te 's *Gravenhage* en in 1615 te *Amsterdam* gehouden, scriba der kerkelijke vergadering van 1616 te *Amsterdam* en, van wege *Groningen*, afgevaardigde tot de Nationale vergadering van 1618 en 1619. Graaf Lodewijk Willem van Nassau hield hem in hooge achting en droeg hem het regelen der kerkelijke zaken in *Drenthe* op. Brandt teekent hem met geene uitnemende kleuren, maar, wanneer wij zien, met hoeveel gematigdheid hij van de onbepaalde volmagt, hem over *Drenthe* verleend, gebruik maakte, dan is hij, bij sterke gehechtheid aan de contra-Remonstrantsche gevoelens, zeer zeker van alle kerkelijke heerschzucht vrij te pleiten.

Zie overigens: *Te Water, Reform. van Zeel.*, blz. 240 verv., 407 en 408.

Ypey en Derm. I blz. 537. Aant. blz. 165, 256 verv. II aant. blz. 55. Borsius, akten der kerk. vergad. in 1616 in het Nederl. archief III blz. 214, 228 en 229. Harderwijk a. w. blz. 15 verv.

Hermanus Millers, vroeger chirurgijn te *Schoonhoven*, werd in 1682 proponent bij de Remonstrantsche broederschap en nog in hetzelfde jaar predikant te *Tiel*. In 1685 werd hij van daar naar *Hoorn* beroepen, waar hij in 1695 overleed.

Wij kennen van hem: *Lykpredikatie uit Hebr. XIII over D. Michael Klinkhamer, Leeraar in de Remonstr. Gem. te Hoorn*, Hoorn 1695, en *de gelijkenis van den Rijken man en Lazarus, verhandeld in 18 predikatiën. Noch 22 andere, over verscheide stoffen, waaronder eenige der voornaamste uit den 1. Brief van Petrus*, Amst. 1698 in 4°.

Zie overigens: Paquot II. pag. 75 et 76. J. Tideman a. w. blz. 249, 290 en 369.

Jacobus Hinlopen, die zich evenzeer door zijn voorbeeld, als door zijn mondeling onderwijs en zijnen schriftelijken arbeid jegens de Hervormde kerk in ons vaderland verdienstelijk gemaakt heeft, was afkomstig uit een oorspronkelijk Friesch geslacht, dat zich om de godsdienstvervolging te ontwijken in de zestiende eeuw naar *Hoorn* verplaatst had ¹⁾. Zijne ouders waren Jelmer Hinlopen, schepen zijner geboortestad en Petronella Groot. Hij zelf aanschouwde het eerste levenslicht te *Hoorn* op den 5 Mei 1723 ²⁾ en werd, reeds vroeg zijne zucht om eenmaal predikant te worden aan den dag leggende, op tienjarigen leeftijd, op de latijnsche school aldaar besteld. In 1738 deze met eene *oratiuncula de potestate tribunorum Romanorum*, verlaten hebbende, begaf hij zich naar de hoogeschool te *Harderwijk*, waar hij de lessen van Struchtmeijer en Ens ³⁾ bijwoonde. In het laatst van het volgend jaar besloot hij *Franecker* te bezoeken en hier vond hij in Burman, Hemsterhuis, Valcke-

¹⁾ Zijn stamvader, Reinier Ottszoon Hinlopen, was in 1572 van *Hinlopen* naar *Amsterdam* gevlugt en had zich vervolgens te *Hoorn* gevestigd. Zie Genealogie der familie Hinlopen bij C. A. Abbing, geschiedenis der stad *Hoorn*, II. blz. 134.

²⁾ In de aangeh. genealogie blz. 137 draagt hij ook den moederlijken naam, Jacob Groot Hinlopen.

³⁾ Hinlopen bleef Ens, ook na diens afzetting, hoogschatten. Zie I d. blz. 419 verv. Bouman, gesch. der Geld. hooges. II. bladz. 126.

naar, Vriemoet, du Bois, Venema en Laan, voortreffelijke leermeesters. Het Rabbijnsch leerde hij van den geleerden Rabbi Mierolitz, die de leer van het Evangelie omhelsd had. Zijne zucht naar wetenschap en kennis deed hem in 1743 de Friesche akademie verlaten en naar *Utrecht* vertrekken. Met vrucht hoorde hij daar de collegiën van Wesseling over de geschiedenis en die van de theologische professoren van Irhoven en Elsnerus. Eindelijk had hij in den aanvang van 1745 zijne akademische studiën voltooid en werd door de classis van *Hoorn* onder het getal der propONENTEN opgenomen.

Nu stond de tweëntwintigjarige jongeling aan den ingang van het kerkelijk leven en zeer zeker — wij mogen het uit zijne latere handel- en denkwijze besluiten — niet zonder diep doordrongen te wezen van het gewigt der taak, die weldra op zijne schouders zou rusten. Spoedig werd hem deze opgelegd. Nog in hetzelfde jaar te *Zonnemaire* be-roepen, aanvaardde hij de predikdienst aldaar den 20 Maart 1746 ¹⁾. Twee jaren lang arbeidde hij hier met groot genoegen voor zich zelve; en dat zijne dienst in die gemeente vruchtbaar was, blijkt het helderste uit het vereerend getuigenis, vijfenvijftig jaren na zijn vertrek van daar zijner nagedachtenis gegeven, dat *zijn leven er het Evangelie had gepredikt* ²⁾. Op den duur bleef hij aan zijne eerste standplaats in liefde gedenken, hoezeer hij het beroep naar *Goes* aannam en daar den 23 Mei 1748 zijne intrede predikte ³⁾. Ook hier werd zijne dienst hoog geschat en men genoot die in dat tijdperk, waarin hij, naar zijne eigene beschrijving, de christelijke leer, die bij de Hervormden gepredikt werd, vrijmoedig overwoog ⁴⁾. Niet lang mogt *Goes* zich in het bezit van den verdienstelijken leeraar verheugen. In 1751 werd hij te *Utrecht* be-roepen en den 28 November van dat jaar aanvaardde hij daar zijne dienst ⁵⁾.

¹⁾ Zijne intreëleerrede had tot tekst Eph. VI vs. 19. Zie Boekzaal voor 1846, I blz. 372.

²⁾ Boekzaal voor 1803, II. blz. 117.

³⁾ De tekst was 2 Cor. IV vs. 5. Zie Boekz. voor 1748, I. blz. 747.

⁴⁾ Ab Utrecht Dresselhuis, de Herv. gemeente te Goes, blz. XXVI.

⁵⁾ Met eene leerrede over Handel. XVI vs. 9 en 10. Zie Boekzaal voor 1751, II D. blz. 748.

Eenenvijftig jaren bleef Hinlopen te *Utrecht* werkzaam, en het is in dat tijdperk van zijn leven, dat wij hem minder uit zijne schriften, meer uit zijne denk- en handelwijze, niet slechts als uitmuntend Evangelie-prediker voor zijne gemeente, maar ook in zijnen belangrijken invloed op de Nederlandsche Hervormde kerk behooren te beschouwen.

„Onder alle leeraars, die ik immer persoonlijk heb leeren kennen,” getuigt de hoogleeraar Heringa: „herinner ik mij niet iemand ontmoet te hebben, die, mijnes achtens, meer wijsheid met wetenschap, meer voorzigtigheid met ijver, meer bevalligheid met achtbaarheid, meer ootmoedigheid met bewustheid van hetgeen hij was en had, zamenpaarde, dan de godvruchtige en menschlievende dienaar van Jezus Christus in de gemeente *Utrecht*, Jacobus Hinlopen ¹⁾.”

Zeër zeker is zijne wetenschappelijke kennis niet gering geweest. Mogen wij het aan de ééne zijde vermoeden uit zijne dorst naar deze, die hij aan drie akademien en bij onderscheiden leermeesters trachtte te bevredigen, wij worden er van den anderen kant van verzekerd door de veelzijdige wetenschap, welke hij in den dagelijkschen omgang, in zijne geschriften, en in zijne vorming van anderen ten toon spreidde.

Wat den omvang betreft, is het, in verhouding tot zijn langdurig leven, niet buitengewoon veel, wat Hinlopen als proeven zijner studien heeft uitgegeven. Wij weten, dat hij den hoogleeraar van Nuys Klinkenberg, bij het vervaardigen van diens *Bijbelverklaring* eenige aantekeningen medegedeeld en dat deze daarvan gebruik gemaakt heeft ¹⁾. Behalve een paar brieven, zonder zijnen naam in het licht verschenen, heeft hij in 1781 een bundel *leerredenen* uitgegeven. In 1797 kwamen er *Overdenkingen* van hem van de pers, twee jaren later een *vervolg* daarop en eindelijk in 1800 en 1801 zijne *Gedachten over eenige plaatsen en zaken in de H. Schrift voorkomende*. Deze drie geschriften zagen allen te *Utrecht* het licht en het allerlaatst vermeldde in vervolgnommers, die, bij de voltooiing, één deel uitmaakten. Bovendien gaf hij ook de gedachtenisrede uit van zijne

¹⁾ Zie wat Heringa over Hinlopen schreef in de Kerk. raadvr. en raadgev. 1 D. 1 st. blz. 135 verv.

²⁾ O. a. bij Josua 9. Zie *Bijverkl.* V. voorber. blz. V.

Evangelie-prediking gedurende eene halve eeuw in de gemeente te *Utrecht*. Zij voert tot titel: *viering van den vijftigjarigen dienst aan Christus gemeente te Utrecht den 29 November 1801*, Utr. 1801, en werd nog in hetzelfde jaar herdrukt. Heringa deelde later nog eenige *aanmerkingen* van Hinlopen mede omtrent *de middelen ter verbreiding der Evangeliekennis onder onze landgenooten* ¹⁾.

In deze werken doet Hinlopen zich vooreerst als schrift-verklaarder kennen en, blijft het, wanneer wij hem als zoodanig beschouwen, niet verborgen, dat hij zeer goed met de verklaring van anderen bekend was, het springt tevens in het oog, dat hij ten dezen zijne eigene, onafhankelijke zienswijze volgde. Eene niet gewone geleerdheid openbarende, paart hij aan grondige bijbelkennis een juist en onbevangen oordeel; aan eene krachtige, zijne meening en overtuiging ontwikkelende redeneering kieschheid, bescheidenheid, verdraagzaamheid en vredelievendheid. Alles wordt door hem duidelijk, eenvoudig, populair voorgesteld. Blijken hiervan zijn in zijne geschriften overal te vinden, maar bijzonder mogen wij wijzen op hetgeen hij in zijne *gedachten* over het boek Job, over de voorwaarden, onder welke eenige voorzeggingen in de H. Schriften gedaan zijn, en over 1 Cor. VI. vs. 1—11 geschreven heeft. Ypey telt hem dan ook onder de verdienstelijke uitleggers in het laatste gedeelte der vorige eeuw ²⁾.

Voor al echter heeft Hinlopen bijzondere verdienste als prediker gehad. Te regt zag hij in, dat aan de leerredenen, van den christelijken kansel uitgesproken, bij al de verbetering die zij in zijnen tijd ondergingen, niet zeldzaam het eenvoudige, bevattelijke, populaire ontbrak. Sommigen hadden een zoo hoogen, zoo aesthetischen en bepaald pathetischen toon aangeslagen, dat zij *of* niet door al hunne hoorders konden gevolgd worden, *of* meer jagt op oogeblikkelijk effect maakten, dan dat zij poogden indrukken te weeg te brengen, die duurzaam konden blijven. Dientengevolge beijverde hij zich om hartelijk, ernstig, gemoedelijk

¹⁾ In den kerk. Raadvr. en Raadg. II. 2. blz. 458 verv. De jubelrede is onlangs op nieuw door 's mans achterkleinzoon, den Haarlemschen predikant J. Hinlopen, in het licht gegeven.

²⁾ Kerk. gesch. der 18^e E. VIII. blz. 446.

en populair te prediken, terwijl in al zijne leerredenen zijne eigene innig godvruchtige stemming ademde en zich daarin die wijsheid en menschenkennis openbaarden, door welke hij zich bij uitnemendheid onderscheidde. In allen heerschten echt evangelische geest, zachtmoedigheid, ernst, de zucht om menschen te behouden en liefde voor zijnen Heer. Zij spraken de taal van het hart en werden dan ook niet altijd te voren door hem opgesteld, maar niet zeldzaam uit den rijken schat zijner kennis en ervaring en uit de ziel zelve, op het oogenblik, dat hij ze uitsprak, geput: iets, wat hem echter niet belette, het aldus geleverde somwijlen later uit het trouwe geheugen op het papier te brengen. Dit vond althans plaats met zijne vijftigjarige jubelrede, een stuk, wel waardig hier in een paar trekken herinnerd te worden. Het geheel toont, dat hij in waarheid, gelijk hij betuigde, de leerrede noch voor het eenige, noch voor het voornaamste deel der openbare eeredienst hield. Daarom voegde hij er ook in den openbaren druk alles bij, wat uit den bijbel voorgelezen, wat gezongen en gebeden was, tot zelfs de aanbeveling van de behoeften der armen. Na de verklaring van den tekst, Hebr. XIII. vs. 8, leidt hij uit dezen vier lessen af, allen toepasselijk op zijnen bijzonderen toestand en zich door eenvoudigheid en kracht van ontwikkeling onderscheidende. Zij zijn: Jezus Christus moet de inhoud van de leer der voorgangeren wezen, — wij moeten Jezus Christus, die dezelfde is, niet willen veranderen, — wij moeten naar hem, die dezelfde is, veranderd worden, — wij kunnen ons in alle smartelijke veranderingen daarmede getroosten, dat Jezus Christus dezelfde is en blijft.

Overigens bestrafte hij in zijne predikationen onverholen de gebreken en aarzelde niet hun die op rondon toon onder het oog te brengen, en dat met eenen ernst en achtbaarheid, die niet misten diepen invloed te oefenen.

Hinlopen was dan ook een trouw en voorbeeldig herder zijner gemeente, die allen bezocht. Zijne opwekkingen vloeiden uit het hart voort, zijne bestraffingen en waarschuwing waren ernstig en soms diep beschamend voor wie ze hadden verdiend ¹⁾, zijne troostredenen krachtig en overtui-

¹⁾ Zoo meende hij o. a. eens den geestelijken hoogmoed van iemand diep te moeten vernederen. Reeds vroeger had hij hiertoe pogingen aangewend,

gend, zijn omgang met de gemeente ootmoedig en liefdevol, zijn gehele streven om het rijk van zijnen Heer in haar midden op te bouwen. Zijne eigene handelwijze strekte hierbij anderen tot voorbeeld. Wij mogen dan ook niet voorbij hem in zijn huiselijk en openbaar leven te beschouwen.

Hinlopen was een liefhebbend echtgenoot. In 1752 met jonkvrouwe Isabella van den Burgh gehuwd, bezat hij in haar eene trouwe, verstandige, brave en godvruchtige gade, wier levendigheid juist paste naast zijne ongemeene bedaardheid. Karakteristiek is de bijzonderheid, die ons omtrent de wijze, waarop hij haar verlies droeg, is medegedeeld ¹⁾. In den morgen, die op den nacht, in welken zij overleden was, volgde, bragt een zijner ambtgenooten, na de vroegpredikatie gehouden te hebben, hem een bezoek. Wel verwachtte deze eenen diep bedroefden weduwnaar te vinden, maar te meer wekte het zijne verbazing, toen Hinlopen zich bij uitsluiting met hem over zijne straks gehoudene leerrede onderhield en hem tot in de kleinste bijzonderheden daarover ondervroeg op eenen toon, schijnbaar zóó kalm, als of hem niets belangrijks ware ontmoet. Door die, zoo zij scheen, koude ongevoeligheid diep getroffen, ja zelfs verontwaardigd kon de ambtgenoot, die zoo gaarne getroost had, den weduwnaar den volgenden dag weder ontmoetende, zijne verbazing en zijne afkeuring van een zoo bevreemdend gedrag niet verbergen. „Ik deed dit,” zoo was Hinlopen's antwoord: „omdat ik mij gisteren niet genoeg onderworpen gevoelde om met christelijke bedaardheid over dat voorval te spreken en de overstelpling vreesde van mijn gemoed. Thans heb ik die overwinning behaald en geeft God

maar, toen deze man hem op nieuw een bezoek had aangekondigd, liet hij in de spreekkamer slechts één gewone en een kinderstoeltje plaatsen. Zich van de eerste zelf bedienende, noodigde hij den bezoeker uit om zich op het andere neder te zetten. Onthutst door den ernstigen blik van den achtbaren leeraar miste deze genoegzame tegenwoordigheid om dit te weigeren en nu, terwijl de hoogmoedige dáár in die ongelegene houding zat, maakte Hinlopen hiervan gebruik, om hem woorden toe te spreken, die hem diep in het hart drongen en deden gevoelen, hoe verre hij, bij al zijne geestelijke zelfsverheffing, nog verwijderd was van den kinderlijken zin, dien de Heer van de zijnen vordert.

¹⁾ Door jonkheer Mr. A. M. C. van Asch van Wyck, aan wien wij bij de bearbeiding dezer biographie ons voor welwillende hulpaardigheid zeer verplicht betuigen.

mij de kracht over dien slag met u te spreken, zooals het een' christen betaamt."

Als vader was hij een liefdevol, zorgelijk, verstandig en christelijk opvoeder. Zijne kinderen naauwkeurig gadeslaande, wist hij het verborgene te ontwikkelen, ijver aan te vuren en als ongemerkt de zaden van godvrucht en deugd in hunne harten te strooijen. Twee zonen uit zijnen echt geboren, beantwoordden aan deze vaderlijke zorg en leiding op uitstekende wijze. De oudste, Jelmer, was predikant aan de *Vuursche*, te *Loosduinen* en te *Zalt-Bommel*. Door zijnen grooten ijver voor de studiën bezweek hij in nog jeugdigen leeftijd. De jongere zoon was de met zooveel lof bekend geworden Jan Hinlopen, die niet alleen in zijne als student gekozen zinspreuk: *la vertu pour guide* bewees, in den geest van zijnen vader, die immer op praktikaal christendom aandrong, te deelen, maar wiens geheele en merkwaardige levensloop dat getuigt ¹⁾. Hoe wijs, hoe verlicht, welligt of zeker boven velen zijner ambtgenooten, onze Hinlopen in de opvoeding zijner kinderen te werk ging, blijkt niet het minste hieruit, dat de genialische vrienden, zooals Bellamy ze noemde, in het eerst bij zijnen zoon te zamen kwamen, en uit de innige vriendschapsbetrekking, welke tusschen dezen en den zooeven genoemden Zeeuwschen dichter bestond ²⁾.

Ook in het openbare, zelfs staatkundige leven had onze godgeleerde zijn rol te vervullen. Men weet, welke twisten in het laatste vierde gedeelte der vorige eeuw ons vaderland verscheurden. Hinlopen deelde er in. Had hij het voor zijn vaderhart streelend voorregt genoten om zijnen jongsten zoon (1782) tot vroedschap van *Utrecht* en (1783) tot secretaris van het gerecht te zien verkiezen, hij moest daarbij het verdriet hebben, van te ondervinden, hoe men hem, den Oranje-gezinde, van lage treken en van verregaanden hoogmoed beschuldigde ³⁾. Hij droeg deze beschuldiging ge-

¹⁾ Zie over hem Mr. J. Scheltema, geschied- en letterk. mengelw. III. I. blz. 175 verv.

²⁾ Gedenkzuil op het graf van J. Bellamy door W. A. Ockerse en A. Kleyn, geb. Ockerse, blz. 211 verv.

³⁾ Zie o. a. Hinlopiana of gulde legende van Endewyl en Alzo, te Utr. bij B. Fijnbaart 1784 met privilegie van Mylord Athlone. Van dit schot-

laten en zijn gedrag sprak haar het beste tegen. Weldra echter namen de zaken eenen voor de voorstanders van het stadhouderslijke huis hoogst ongunstigen keer en, toen de omwenteling van 1795 ook te *Utrecht* andere regenten op het kussen gevoerd had, maakten Hinlopen's vijanden hiervan gebruik. De deugd van den achtbaren man, zegt de hoogleeraar J. W. te Water, was voor velen al te glansrijk en men vreesde zijne bestraffingen. De tweenzeventigjarige en hardhoorende grijsaard werd in Maart 1795 van anti-revolutionair gedrag aangeklaagd. Men bragt tegen hem in, dat hij op den biddag (8 Maart 1795) den uitgeschreven biddagsbrief niet gevolgd en, in zijne leerrede en bijzonder bij het aanbevelen der armen *beledigende uitdrukkingen en toespelingen omtrent de omstandigheden van die dagen gebezigd had*. Waarheid was het, dat hij met de revolutionaire rigting niet instemde, maar ook even waar, dat hij meermalen verklaarde het met zijne roeping als Evangelie-dienaar in strijd te achten om zich met staatkundige woelingen in te laten. Hij hield het voor pligt zijne gemeente tot gehoorzaamheid aan het bestaande bestuur, tot vrede en rust op te wekken en, hoezeer zijne bijzondere staatkundige meening van de toenmaals heerschende verschildte, trachtte hij zelfs den schijn van eenige bemoeijng ten dezen te vermijden. Met mannelijken ernst verdedigde hij zich voor *het committé van publiek onderwijs*, maar men bleef hem te laste leggen, dat hij zich niet voegzaam in acht had genomen. Men bragt alles tegen hem in, wat ter zijner bezwaring kon strekken. Zijn invloed zou een, later op herhaalden last der municipaliteit vernietigd, kerkeradsbesluit hebben doen nemen, waarbij het aan predikanten buiten de stad verboden werd om, zonder verlof van den kerkerad, binnen *Utrecht* den doop te bedienen. Zelfs de Fransche generaal Pichegru werd tegen den grijsaard in het harnas gejaagd. Er waren, die hem bij dezen bevelhebber als een allergevaarlijkst voorwerp afschilderden, bijzonder er op uit om de jeugd met haat tegen de ééne en ondeelbare republiek te vervullen, ja die de laagheid hadden hem als den schrijver voor te stellen van de reeds voor honderd jaren als schoolboek gebezigde *Fran-*

schrift berust een exemplaar in de bibliotheek van het historisch Genootschap, gevestigd te *Utrecht*.

sche tyranny. De provisionele municipaliteit schorste Hinlopen in zijne bediening en beval hem binnen drie dagen de stad en vrijheid van *Utrecht* te verlaten. De provisionele representanten 's lands van *Utrecht* verzwaarden deze uitspraak. Zij gelastten hem zich van alle dienst binnen de geheele provincie te onthouden en deze binnen drie weken te ruimen. Kalm maakte zich de grijze leeraar tot zijn vertrek gereed, maar, wie hem liefhadden, droegen dien slag niet zoo geduldig. Zij deden ter zijner gunste, wat in hun vermogen stond. Zelfs zijne catechisanten begaven zich naar den Franschen generaal. Juist waren deze bemoeijingen, waarvan hij geene kennis droeg, geschikt om hem nog meer in verdenking te brengen en welligt zouden zij een geheel ander gevolg, dan men wenschte, gehad hebben, zoo niet zijn jongste zoon als zijn verdediger bij Pichegru ware opgetreden en dien bevelhebber zijnen vader uit een geheel ander licht hadde doen kennen. Eerst werd aan Hinlopen uitstel om te vertrekken verleend: weldra staakte men de vervolging en later werd aan de genomen besluiten geen gevolg gegeven. Hij zelf bewandelde onder dit alles met waardigheid, ootmoedig en onderworpen zijnen weg en bad voor zijne beschuldigers, den wensch uitende, dat het den regtvaardigen mogt wélgaan en dat zij mogten ondervinden, dat de vrucht der gerechtigheid in vrede gezaaid wordt van degenen, die vrede maken ¹⁾).

Had Hinlopen onder zoodanige omstandigheden het verdriet van zich miskend te zien, hij genoot er ook het voorrecht bij van te ondervinden, hoe lief zeer velen hem hadden. Hij zag er een nieuw bewijs in, dat, waar zij hem *vader* noemden, die naam geen ijdele klank was. Der nakomelingschap wordt het hieruit duidelijk, dat zulk een man, achtbaar, vrijmoedig, vroom en gemoedelijk christen, geliefd, als hij was, niet alleen op zijne gemeente, maar ook buitenaf eenen hoogst belangrijken en nuttigen invloed moest hebben. Om hem henen vormde zich toen een kring, die de vruchten, welke uit zijne wijze lessen en zijn voorbeeld genoten werden, op een ruim veld deden smaken. Wij be-

¹⁾ Hebben wij aan deze bijzonderheid eenige meer ruimte gegeven, het vinde verontschuldiging in het karakteristieke, dat zij ons omtrent die dagen en omtrent den man, wiens nagedachtenis wij verlevendigen, mededeelt.

doelen hier niet alleen dien kring van vrienden van gelijke, of nagenoeg gelijke jaren, welke zich om hem henen sloot, en waarin wij eenen van Alphen, Ahas. van den Berg, den achtbaren de Perponcher en den hoogleeraar H. Royaards cerbiedigen, maar ook dien van jongeren van jaren, welke de wijsheid en godvrucht van den grijsaard aantrok. Onder deze waren er, die als leeraars of aanstaande Evangelie-dienaars met den schat zijner ervaring hun voordeel deden en vooral van hem leerden populair te prediken. Wij kunnen ze niet allen vermelden, maar toch mogen wij niet voorbij Egeling te noemen en aan te halen, hoe Heringa hem noemde „eenen man, aan wien hij en vele toenmaals nog levende leeraren der Hervormde kerk niet weinig verschuldigd waren,” en elders verklaarde, „dat Hinlopen, hoe bejaard ook overleden, voor hem nog te vroeg deze wereld had verlaten ¹⁾.”

Hinlopen, die meermalen voorzitter der provinciale synode van *Utrecht* geweest is, werd in 1772 mede ter vervaardiging eener verbeterde psalmberijming afgevaardigd. In het volgend jaar bragt hij dan ook zes maanden te 's *Gravenhage* door en dat hij deze taak met lust op zich nam, bleek niet alleen uit het vertrouwen, dat men in zijnen smaak stelde, maar ook uit de aesthetische en taalkundige gesprekken, toenmaals door hem in huiselijken kring gevoerd, en uit het vragen van inlichting bij zijnen meer dichterlijken broeder Nicolaas ²⁾.

Zeker moet het den ijverigen man verdrietig gevallen zijn zich meermalen door borstzwakheid in het verrigten van zijn openbaar ambtswerk verhinderd te zien. Deze nam eindelijk zoo toe, dat hij bij den aanvang van 1803 besloot zijn emeritaat te vragen. Met leedwezen, verklaarde de kerkeraad dit te verleen en aan eenen herder en leeraar, die de gemeente gedurende éénenvijftig jaren met veel liefde, ijver en getrouwheid gesticht had ³⁾. Hij zelf bevestigde zijnen opvolger, Husly Viervant, op Paaschmaandag van dat jaar: en nog na dat plegtige dienstwerk trad hij enkele malen voor de gemeente op. Niet lang duurde voor deze dat genot. Op

¹⁾ Bouman, J. Heringa Elz. als voorstander van het vaderl. blz. 113 verv.

²⁾ Scheltema t. a. p. blz. 188.

³⁾ Bockzaal voor 1803, I. blz. 324.

den 23 Junij 1803 riep de Heer den grijzen dienaar tot hooger en werkkring. Diep werd zijn dood betreurd. Zijn levensavond was aan zijnen dag gelijk geweest. Veelmalen zeide hij zich te herinneren het gezegde van Paulus: „die mij oordeelt is de Heer,” en met vertrouwen te verwachten „de barmhartigheid van onzen Heer Jezus Christus ten eeuwig en leven.”

Zijn broeder Nikolaas Hinlopen, kweekeling van Balthazar Huydecoper, een ervaren taalkundige, die, in 1724 geboren, eerst conrector en later notaris te *Hoorn* was, maar zich vervolgens te *Alkmaar* vestigde, is de schrijver van de *Geschiedenis van de Nederduitsche overzetting des Bijbels* ¹⁾.

Behalve uit de reeds aangegeven schriften hebben wij deze levensschets hoofdzakelijk geput uit welwillend verleende mededeelingen van 's mans nakomelingen te *Utrecht*. W. A. van Vloten noemde hem den Utrechtschen Gellert en Orkerse beschreef hem als hoogst eerwaardig, wijs en voor *Utrecht* en de Nederlandsche kerk onvergetelijk. Jeronimo de Bosch vereerde zijne nagedachtenis met eene *consolatio ad virum amplissimum Janum Hinlopen de morte patris*.

Sander van Hoek, in 1757 geboren, bekleedde het predikamt eerst te *Wadenoijen*, vervolgens te *Aalburg* en *Heesbeen* en eindelijk bij de Engelsche gemeente te *Vlissingen* en *Middelburg*. Op laatstgemelde plaats overleed hij den 4 October 1816. Hij was een zeer werkzaam en geleerd man, wien het Zeeuwsch genootschap der wetenschappen onder hare leden telde. Een aantal voortreffelijke vertalingen werd door hem geleverd, maar, behalve deze, zijn wij ook eenige oorspronkelijke werken aan zijne pen verschuldigd. Zij zijn: *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis der Israëlitén, met ophelderende en praktikale aanmerkingen*, Amst. 1805, waarvan echter slechts één deel het licht zag, — *Natuur- en geschiedkundige beschrijving van den verschrikkelijken watervloed tusschen 14 en 15 van Louwmaand 1808*, Haarl. 1809 met pl., — *Geschiedkundig verhaal van de landing der Engelsen in Zeeland*, Haarl. 1810, 1ste D. Het vervolg is, uit hoofde van de kort daarop plaats vindende inlijving van ons vaderland in het Fransche keizerrijk, niet uitgekomen.

Zie overigens: Konst- en letterbode voor 1816, II. blz. 241 verv.

¹⁾ Zie over hem Abbing t. a. p. blz. 138 verv.

Freerk Hockstra, die het eerste levenslicht in 1760 te *Dokkum* aanschouwde, heeft jaren lang de Doopsgezinde gemeente te *Harlingen* als leeraar bediend en is aldaar in 1831 overleden. Ongetwijfeld heeft hij vele en belangrijke diensten aan het kerkgenootschap, waartoe hij behoorde, in *Friesland* bewezen, maar tevens heeft hij zich ook als godgelcerde en schrijver van geene geringe bekwaamheid bekend gemaakt. Zoo heeft hij uitgegeven: *Godsdienstige ver- toogen*, Harl. 1800, — *Vragen en antwoorden over de Gods- dienst*, Harl. 1805, — *Kerkelijke redevoeringen bij gewone en buitengewone gelegenheden*, Gron. 1815, — *de geschiedenis van Jezus in gesprekken*, Harl. 1815, — *de geschiedenis der Apostelen in gesprekken*, Harl. 1818, — *de gelijkenissen van Jezus in gesprekken*, Harl. 1821.

Abraham des Amorie van der Hoeven Jr., den 15 Februarij 1821 te *Rotterdam* geboren en reeds den 20 Maart 1848 te *Utrecht* ontslapen, heeft in zijn kortstondig leven eenen aanleg getoond en ontwikkeld, die regt geeft om zijn vroegtijdig henengaan in het belang van het ware, edele en schoone, en in dat der wetenschap diep te betreuren. Groot was de verwachting, die men omtrent den jeugdigen en voortreffelijken godgeleerde koesterde, maar anders zijn de wegen Gods dan onze wenschen. Ook wij wijden deze regelen aan de nagedachtenis des edelen; maar toch matigen wij ons niet aan om, waar aan deze welverdiende hulde in krachtiger taal is toegebracht, meer dan eene korte herin- nering te leveren.

Aan de hand van zijnen beroemden vader, den Remon- strantschen hoogleeraar A. des Amorie van der Hoeven, en onder de leiding zijner uitmuntende moeder, Agatha Stu- art, dochter van den Amsterdamschen predikant en geschied- schrijver M. Stuart, werd niet alleen de jeugdige en veel belovende geest verstandelijk ontwikkeld, maar ook in het kinderlijke gemoed reeds vroeg het zaad van warme godsvrucht gestrooid. Het vond daar eenen vruchtbaren bodem. Zijnen vader naar *Amsterdam* gevolgd zijnde en zijnen wensch, om eenmaal het leeraarsambt bij zijne broederschap te bekleeden, geopenbaard hebbende, bezocht hij op tien- jarigen leeftijd de latijnsche school der hoofdstad. In Maart 1836 werd hij tot de hoogere studien bevorderd, na het

uitspreken van een door hem zelven vervaardigd *carmen de Vogis a Camillo expugnatis*.

Een oogenblik kwam nu in den vromen jongeling het denkbeeld op om als zendeling het Evangelie onder de heidenen te verkondigen. Hij raadpleegde zijnen vader, maar, toen deze hem op zijne betrekking tot hem en de Remonstrantsche broederschap wees en op het gebrek aan leeraars, liet hij het onmiddellijk varen. Het Amsterdamsche athe-naeum en de Remonstrantsche kweekschool waren het veld, waarop hij van 1836 tot 1843 zijne akademische studien voortzette en voltooide. Had hij het voorregt hier uitmun-tende leermeesters te vinden, zij genoten wederkeerig het voorregt van eenen hoogst voortreffelijken leerling te bezit-ten. En, dat de lof, aan den jeugdigen van der Hoeven toegezwaaid, niet overdreven was, bleek niet alleen, toen hij in 1843 met den hoogsten lof te *Leiden* tot doctor in de letteren en in de godgeleerdheid bevorderd werd, maar vooral uit den inhoud der beide bij die gelegenheid door hem gegevene proefschriften, evenzeer van zijne ongemeene wetenschappelijke kennis, als van zijn scherpzinnig oordeel en van zijnen kieschen smaak getuigende. Zij waren *de Philippo a Limborch. acced. epist. inedit.*, Amst. 1843 en *de Joanne Clerico. acced. epist. inedit.* Amst. 1843. Reeds vroeger (21 Junij 1842) had hij eenige *theses* onder voorzitting van zijnen vader verdedigd.

Kort na zijne promotie ving hij zijne Duitsche *academie-reis* aan, van welke hij een verhaal heeft geleverd, dat door vorm en inhoud aller aandacht en bewondering wekte en zoowel door zijnen stijl, als door den rijkdom en diepte zijner opmerkingen boeide. Het zag in 1845 het licht en werd door Dr. L. Tross (onder den naam van Dr. L. T. Moseler) in het Hoogduitsch te *Dortmund* in 1848 uitge-geven. In het vaderland terug gekeerd, nam hij ettelijke predikbeurten in verschillende gemeenten waar. Den 14 April 1844 werd hij door zijnen vader als predikant te *Boskoop* bevestigd. Hartelijk had hij deze gemeente lief. Nog-tans achtte hij zich verplicht het hem eerlang aangeboden beroep naar *Utrecht* aan te nemen. Den 13 Julij 1845 aan-vaardde hij daar zijne dienst en met hoeveel toejuiching — neen, dat is het woord niet, hier te bezigen — met hoeveel

vrucht hij in die gemeente en stad werkzaam was, is overbekend. Jammer, dat zij zich niet lang in het bezit dier ongemeene gave mogt verheugen. Wel mogt hij nog eens (1846) zijn geliefd *Heidelberg* bezoeken, maar meer en meer begon zich eene alle lichamelijke krachten slopende verzwakking te openbaren. De toring voerde hem ten grave en maakte een vroeg einde aan een leven, dat wel kort, maar rijk in vrucht voor hem en anderen geweest was.

Van der Hoeven was een uitmuntend mensch. Hoe hartelijk de wetenschappen door hem werden beoefend en hoeveel hij ook binnen den kring van weinige jaren gedaan hebbe, was hij echter geen koude kamergeleerde, die stroef en onvatbaar voor de gezellige genoegens des levens scheen. Zijn ontvankelijk gemoed had de banden lief, door natuur en vriendschap geknoopt. Wat hij als zoon was, toonde de liefde, door hem zijnen vader en zijner hem na haar verscheiden immer dierbare moeder, ook zijner tweede moeder toegedragen. Als vriend leeren wij hem bijzonder uit de zijner nagedachtenis door Dr. van Oosterzee gebragte hulde hoogachten. Als leeraar, trouw nog in het onderwijs der jeugd volhardende, toen lichamenlijk lijden hem het volbrengen van het openbare dienstwerk onmogelijk maakte, hebben niet alleen de Remonstrantsche gemeenten van *Boskoop* en *Utrecht*, maar zeer velen, die tot een ander kerkgenootschap behoorden, hem leeren hoogschatten en beminnen. Als rijk begaafd dichter doet zijne poëzij hem kennen, waarvan proeven gegeven zijn na zijn afsterven. Als godgeleerde hebben wij hem in enkele trekken te schetsen.

Met vlugheid en gemakkelijke studerende, las hij, in de volle beteekenis van het woord, niet alleen de beste godgeleerde schriften van vroegeren en lateren tijd, vooral ook de Duitsche, maar ook de werken van vernuft en smaak. Daar zich van vroeg af aan eene praktikale rigting bij hem openbaarde, verloochende die zich ook in zijne wetenschappelijke en godgeleerde oefeningen niet. Het blijkt uit zijn *dagboek*, waarvan zijn vader enkele bladzijden aan het publiek geschonken heeft. Volkomen vereenigen wij ons met Dr. van Oosterzee, wanneer die in van der Hoeven als godgeleerde dezelfde drie hoofdtrekken vindt, welke deze

in het beeld van Timborch geteekend heeft, namelijk de *bijbelsche*, de *praktische* en de *irenische* rigting.

Reeds vroeg las en had hij den Bijbel hartelijk lief. Later bestudeerde hij hem en werd een voortreffelijk exegeet. Uit de II. Schrift zelve putte hij de kennis der godsdienstleer, niet zoo, dat hij deze slechts als schatkamer van bewijspplaatsen voor zijn geloof beschouwde, maar dat hij den geest des geheelen N. V. raadpleegde. Wel was hij overtuigd, dat de uitlegkunde hare taak had te vervullen, vóór dat de dogmatiek de hare kon aanvangen, maar nogtans was hij van oordeel, dat geene woordverklaring zonder begripsontwikkeling kon worden gegeven; — dat tot het regt verstand van de gezegden des Heeren ook het christelijk bewustzijn moest worden geraadpleegd; — dat de geest van Christus ons alleen de woorden des N. V. regt kan doen verstaan en dat evenmin exegese zonder dogmatiek, als dogmatiek zonder exegese mogelijk is. Van daar dan ook, dat hij den Duitschen *Religions-Philosophen* meer exegese, aan onze exegeten meer *Religions-Philosophie* toewenscht. Hoog waardeerde hij het licht, dat de geschiedenis over de christelijke waarheid deed opgaan, het denkkeeld beëimende, dat het Evangelie en de geschiedenis der kerk ééne openbaring van God en Christus mogen heeten. Hierbij was hij een christelijk wijsgeer, die de goddelijke waarheid niet slechts van hare historische zijde beschouwde, maar zich geroepen achtte hare diepten te peilen. Zoo werkzaam, zocht hij bij Christus zelve hoogere éénheid, dieper inzien „om alzoo eene dogmatiek te helpen voorbereiden, ontdaan van het stof, niet van de geleerdheid der scholen — van de doornen, niet van de fijne onderscheiding der oude systemen.” Als bijbelsch theologant was hem zoowel die regtzinnigheid tegen de borst, welke zich alleen beriep op het gezag eener vroegere eeuw, als het pogen van sommige nieuweren om een koud rationalismus in plaats van het warme christelijke geloof te doen gelden.

Was hij een bijbelsch godgeleerde en grondig uitlegger der II. Schrift, zijne wetenschappelijke kennis trad in verband met de praktijk des levens. Voor zich zelve zocht hij toe te nemen in geloof en liefde tot Christus en voor anderen zijne wetenschappelijke kennis daaraan dienstbaar

te maken, dat zij tot den Heer werden gebragt. Dogmatiek en moraal waren naar zijne overtuiging ten allernaauwste verbonden. Wat alleen wetenschappelijk en niet van praktische strekking was, boeide hem minder; maar, wat op het christelijk *leven* en op de *kerk* invloed kon hebben, trok zijne hartelijke belangstelling tot zich.

Van der Hoeven was Remonstrantsch theologant en verre er af van een onverschillig toeschouwer te wezen van de aanranding van wat naar zijne innige overtuiging waarheid was. Hij aarzelde niet om deze rondelijk te verdedigen, maar desnietteenstaande kenmerkte hem de *irenische* rigting. Gaarne en onverholen erkende hij het goede in andere godsdienstige gezindten, maar hartelijk wenschte hij, dat eenmaal alle kerkgenootschappen zich mogten vereenigen en alle menschelijke namen zich oplossen in den eenigen naam van Christus. Het was hem, alsof hij die heerlijke toekomst in den geest voorzag ¹⁾.

Dat hij een uitmuntend kanselredenaar en voortreffelijk Evangelieprediker was, ligt nog in versche geheugenis. Zeker had hij zich ten dezen naar het voorbeeld van zijnen vader gevormd, maar dat was geene slaafsche navolging, want het oorspronkelijke ging er niet door verloren. Zijne leerredenen waren de afdruksels van zijn gemoed, ernstig, echt christelijk. Zij getuigden van scherpzinnigheid en wijsheid en spraken in eenen krachtigen, rijken, boeienden stijl evenzeer tot het verstand, als tot het hart. Zijne uiterlijke voordragt was innemend, treffend en waarlijk schoon. Het geheel toont onwedersprekelijk, dat de jeugdige prediker zeldzame gaven bezat, welker hooge ontwikkeling helaas! niet voor deze aarde bestemd was.

Het is niet van breeden omvang, wat hij als proeven dier gaven door de pers gemeen gemaakt heeft of wat deze ons na zijnen dood als eene kostbare nalatenschap van den vroeg ontslapene schonk; maar het is veel, wanneer wij op den inhoud en de waarde zien. Wij noemden reeds zijne in velerlei opzigt belangrijke *Academiëreis*. Als proeve van zijn vindingrijk vernuft voegen wij daarbij *Colholm's roos*.

¹⁾ Bij deze beschouwing hebben wij bijzonder de hulde van Dr. J. J. van Oosterzee geraadpleegd.

O—Sprook, Amst, 1841, eene stijlproeve met den éenen klinker o, zooals Mr. J. van Lennep zijne *E—legende* en de hoogleeraar J. Bosscha zijne *A—Saga* gegeven had.

Hij leverde vele verslagen en beoordeelingen in de *Referent* en gaf somwijlen in Duitsche tijdschriften, o. a. in de *Jenaische Literaturzeitung* van Dr. Hase berigt van Nederlandsche godgeleerde werken. Na de plaatsing van zijne belangrijke *Aphorismen over het eigenaardig goede in de Roomsch-katholieke afdeeling der christenkerk in de Gids* (1845) verlangde en verkreeg de redactie van dat maandwerk hem tot haren medearbeider en wij vinden er hoogst merkwaardige stukken en beoordeelingen van zijne hand in, onder welke wel niet de minst gewigtige zijn de beschouwingen over het Duitsch-katholicismus (*Gids* 1845), over de Groninger school (1846), over de Maria-vereering (1846). De *Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie* mogten zich insgelijks in eene bijdrage van hem verheugen, die volkomen zijnen geest uitdrukt. Zij voert tot titel: *de godsdienst het wezen van den mensch, brief aan Dr. J. J. van Oosterzee* (jaarb. V D. III st. afzonderlijk uitgegeven te Leeuw. 1846). Na zijnen dood verschenen in het licht: *proza en poëzij door A. d. A. v. d. H.* Leeuw. 1850, waarin wij den gevoeligen en krachtvollen dichter lief krijgen en veel, wat in *de Gids* verspreid bestond en van hoog belang geacht mag worden, bijeenverzameld vinden. Vooral hebben wij den hoogleeraar van der Hoeven dank te zeggen voor de uitgave van *nagelaten leerredenen* van zijnen zoon, Leeuw. 1851, proeven van echte kanselwelsprekendheid, zoowel ter lezing en stichting in den huiselijken kring, als den jeugdigen Evangeliedienaar tot opwekkend voorbeeld aan te prijzen.

Zie overigens: N. C. Kist, openings-rede ter jaarl. vergadering van de Maatsch. der Ned. letterk. van 1848 blz. 20, 21, 55 verv. *Gids* 1848 I. blz. 480 verv. Konst. en letterb. 1848 n°. 13. Boekzaal 1848 I. blz. 516 verv. Dr. J. J. van Oosterzee, herinnering aan Abraham des Amorie van der Hoeven, in de Jaarb. voor wet. theol. 1848 VI D. I st. blz. 209 verv. ook geplaatst voor de *proza en poëzij*, en de treffende *levens en karakter-schets des ontslapenen van de hand zijns vaders vóór de nagelaten leerredenen*.

Petrus Hofstede, in 1716 geboren, aanvaardde, na aan de hoogeschool de doctorale waardigheid in de theologie verkregen te hebben, het predikambt bij de Hervormde

gemeente te *Anjum* in *Friesland* ten jare 1739. In 1743 vertrok hij naar *Steenwijk*, van waar hij zich in 1745 naar *Oost-Zaandam* begaf. Van daar beriep hem de Rotterdamsche gemeente en hier trad hij in 1749 als kerkleeraar op. In 1770 benoemde de regering hem tot professor in de godgeleerdheid, kerkelijke geschiedenis en oudheden aan de illustre school dier stad. Bij die gelegenheid nam hij zijn ontslag als predikant, hoezeer met de belofte van jaarlijks eenige leerredenen te geven. Hij vierde dan ook in 1799 de gedachtenis zijner vijftigjarige Evangelie-dienst en overleed in hoogen ouderdom den 27 November 1803, na zijne echtgenoot, Ignatia Maria Visch, reeds negen en twintig jaren vroeger verloren te hebben.

Het langdurig leven van Hofstede was geenszins rustig. Zijn vurige aard schijnt hem als gedwongen te hebben om zich hoogelijk te doen gelden. Bleek daardoor zijne niet gewone geleerdheid, het levert ons tevens het min bekoorlijke schouwspel van eenen man, wiens zienswijze eensklaps eene belangrijke verandering onderging en die zijnen roem overleefd heeft. Wij meenen, dat het ons vrijstaat om de twisten, die hij in zoo groot getal gevoerd, en den invloed, dien hij op kerk en staat gehad heeft, slechts beknoptelijk aan te geven.

Onze godgeleerde, die een man van kloek verstand, van uitgebreide wetenschappelijke kundigheden, en van eene bijzondere begaafdheid om met menschen van onderscheidene klassen, met aanzienlijken en geringen, om te gaan genoemd wordt ¹⁾, deelde van het oogenblik, dat hij predikant was geworden, met den hoogleeraar Venema, wien men als het hoofd der tolerantanten in die dagen aanmerkte, in de gunst van Prins Willem IV. Ontviel hem deze zachtmoedige vorst, wiens nadedachtenis hij op geene onwaardige wijze bezong ²⁾, reeds vroeg, Hofstede bleef toonen, dat hij, op eene verstandige wijze regtzinnig, in den geest van den prins een voorstander van broederlijke verdraagzaamheid was. Bij de twisten, in 1755 te *Rotterdam* over het regt van predikantsberoeping ontstaan, werd hij zelfs van onregtzinnigheid betigt. Zeker is het, dat hij andere gezindten in liefde ver-

¹⁾ Ypey en Derm. III. blz. 621.

²⁾ Bloemen op Friso's graf gestrooid.

droeg, in 1760 als verdediger van het huwelijk van de prinses Carolina met den *Lutherschen* vorst van Nassau-Weilburg optrad ¹⁾ en niet aarzelde in zijne geschriften aan Grotius, Brandt en Cattenburg welverdienden lof toe te brengen. Op dien weg van verdraagzaamheid bleef hij volharden in zijn ten jare 1769 in het licht gegeven werk: *de Belisarius van Marmontel beoordeeld*. Openlijk verklaarde hij zich hierin een' vijand van onverdraagzaamheid. Nogtans meende hij te kunnen bewijzen, dat Marmontel een deïst, hoewel niet van de ergste soort was. Om hem als zoodanig zoo zacht mogelijk te beschrijven, noemde hij hem eenen *Pelagiaansch-theologischen naturalist*.

Deze uitdrukking was een vuurvonk, die weldra laaijen brand verwekte. De contra-Remonstranten beschuldigden toch de Remonstranten van Pelagianismus en nu liepen deze gevaar van, ten gevolge van Hofstede's uitdrukking, ook als deïsten of naturalisten te boek te staan. Werd het hieruit bij deze geboren misnoegen aanvankelijk zwijgend gedragen, (1769) weldra trad de Remonstrantsche kerkleeraar Nozeman in een geschrift *Socrates eere gehandhaafd* tegen Hofstede op, die in zijn werk over den Belisarius de Heiden-sche wijsgeeren zeer ongunstig had beoordeeld. Was het te betreuren, dat de vraag, of Socrates een deugdzaam of een ondeugdzaam man was geweest, een twist te weeg bragt, die aanleiding heeft gegeven tot het wisselen van een aantal bittere geschriften, nog meer was het te bejammeren, dat er bewegingen en beroerten onder het volk uit ontstonden, zelfs gevaarlijk voor Nozeman. Het lust ons niet, en het zou eene noodelooze taak wezen al de schriften op te noemen, die over dit geschil gewisseld zijn, een geschil, dat gedurig in breedte toenam en met aangroeiende hevigheid van weerszijden werd gevoerd ²⁾. De publicatie der Staten van Holland van 1 Mei 1773, zware straf dreigende aan wie van de Hervormde kerk of hare leer verachtelijk sprak, onderdrukte het.

Van nu af aan was Hofstede's rigting volkomen veranderd. Was hij vroeger verdraagzaam geweest, hij was thans

¹⁾ In zijne *Theologische, historische verhandeling*.

²⁾ Wij zullen op dezen twist bij de biographie van Nozeman moeten terug komen.

het tegendeel geworden. Zijn driftig karakter, ontstoken door de bitterheid der twisten, kante zich tegen alles, wat Remonstrantsch of wat van milde denkwijze was. Men meende zelfs, dat de Groninger hoogleeraar van der Marek, wiens biographie deze bladen later zullen vermelden, vooral door hem bij den stadhouder in ongunst werd gebragt. Hij plaatste zich als aan het hoofd der intoleranten. In die stemming en tevens daartoe door zijnen werkzamen aard gedrongen, verlangde hij naar een openlijk orgaan zijner denkwijze. Met dat doel schiep hij in 1774 de *Nederlandsche Bibliotheek*, een tijdschrift, waarover hij het onderbestuur aan zijnen ambtgenoot Habbema opdroeg ¹⁾ en dat zich bijzonder plaatste tegen over de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, die sedert 1761 het licht zagen.

Naar alle kanten schoot dit werk zijne scherpe pijlen. Nikolaas Barkeij ²⁾, die in 1774 *het Hooglied, door eene gemakkelijke en eenvoudige verklaring van de bezwaren, tegen hetzelfde ingebragt, vrijgesproken*, van J. F. Jacobi uit het Hoogduitsch vertaald en uitgegeven had, ondervond dit niet het minste. Hofstede teekende het in de bibliotheek en in eene afzonderlijk gedrukte *beoordeeling der nieuwe verklaring over Salomo's Hooglied* als een verderfelijk geschrift en de meening, die aan het Hooglied den verborgen, geestelijken zin ontnam, als onvergefelijke ketterij. Barkeij zelf antwoordde niet op dien aanval en evenmin Jacobi, maar een ongenoemde nam de pen op en deed in 1775 de *beoordeeling der nieuwe verklaring over het Hooglied, ter toetse gebragt, of verdediging van de eer der hoogerwaardige Heeren J. F. Jacobi en N. Barkeij* het licht zien. In dit werkje werden niet alleen beide geleerde mannen verdedigd, maar ook Hofstede's zucht om te verketteren ernstig bestraft.

Hoezeer hetgeen reeds had plaats gevonden, wel geschikt scheen om den Rotterdamschen leeraar hiervan terug te brengen, ging hij echter, bij meer en meer ontstoken drift, op denzelfden weg voort. De bibliotheek tastte toch ook in

¹⁾ Zie boven blz. 4.

²⁾ Vroeger hoogleeraar te *Bremen* geweest zijnde, was hij in 1766 als Hoogduitsch predikant te 's *Gravenhage* beroepen. Hij werd emeritus in 1781 en overleed in 1788.

1775 den Utrechtschen hoogleeraar R. M. van Goens, die bij de vertaling van *Mozes Mendelssohn, over het verhevene en naïve in de fraaije wetenschappen* bijvoegselen en aanmerkingen gegeven had, niet alleen als een te verregaand tolerant, maar als een spotter met de christelijke godsdienst aan. Hoog werd dit, ook door de Utrechtsche regering, opgenomen. De laatste verklaarde de bibliotheek in eene publicatie van 13 Maart 1775 voor een eer- en faamroovend libel, het verkoopen daarvan op zware geldboete verbiedende. Habbema trachtte het tijdschrift te verdedigen en vruchteloos zijne zaak bij de Utrechtsche vroedschap te bepleiten. Hij beriep zich nu op het publiek in een *Historisch verhaal nopens het gebeurde te Utrecht met de Nederlandsche bibliotheek, beneffens de noodige en beloofde verdediging*, waarin hij nieuwe en zwaarder beschuldiging tegen van Goens poogde op te werpen ¹⁾.

In deze verdediging, waarin naar sommiger meening Hofstede de hand gehad had, was insgelijks over het te verre gaan in het denkbeeld van burgerlijke vrijheid geklaagd en eene beoordeeling der latijnsche gedichten van P. Burman in de bibliotheek had ook de klagte aangeheven over verguizing van het huis van Oranje. Hofstede bragt zoo, ongedachtig aan de lessen eener vroegere eeuw, godgeleerde met staatkundige twisten in naauw verband. Het is verre van ons om op zijne nagedachtenis den vlek te willen werpen van hierin opzettelijk gehandeld te hebben, maar zeker is het, dat zijne onbedachtzaamheid ten dezen nadeelige gevolgen had. Meer en meer kwam men toch op het denkbeeld, dat de liberalen in het kerkelijke tot de liberalen in het staatkundige, en dat de regtzinnigen tot de aanhangers van het stadhouderslijke huis behoorden. Het bekende patriottische tijdschrift *de post van den Nederrijn* tastte Hofstede meermalen aan en in 1783 was hij aan persoonlijke mishandeling te *Utrecht* blootgesteld. Nogtans was hij van zijnen intoleranten weg niet af te brengen. In 1779 was hij in nieuwen twist geraakt met den 's Gravenhaagschen

¹⁾ Eene was, dat v. G. den stijl van het N. T. eenen *barbaarschen* stijl genoemd had. Was het opzettelijk, dat de bibliotheek-schrijvers aan dit woord eene andere beteekenis toekenden, dan het in de letterkundige wereld droeg?

Lutherschen predikant F. C. G. Butz over de godsdienstige verdraagzaamheid ¹⁾) en bittere woorden waren er gewisseld, waarin de Rotterdamsche leeraar de geleerdste mannen, zooals een' Valckenacr, Ruhnkenius en anderen, niet spaarde, maar ook zich zelf in grooteren haat bragt. In 1786 had hij dan ook eenen scherpen aanval te verduren van Hendrik Brinxma, koster er schoolleeraar te *Hoogebeintum*, die op nieuw menig bitter geschrift deed geboren worden en staatkundige met godsdienstige geschillen nog meer zamen warde. De hooge vlugt, die de patriottische gevoelens omstreeks dezen tijd namen, werd ook voor Hofstede dreigend. Niet alleen zag men in hem den intolerant, den vriend van Oranje, maar den vijand van alle vrijheid. Gelukkig was ook voor hem de door Pruisische wapenen bewerkte staatsomwenteling van 1787. Ook op het kerkelijk gebied bragt zij rust en een einde aan Hofstede's twisten. Men ontnam hem toch het wapen, waarvan hij zich tot nog toe bediend had. Habbema kon niet meer voor de *Nederlandsche bibliotheek* arbeiden en hiervan bediende zich de uitgever, Martinus de Bruijn, om naar eene andere redactie om te zien. Hofstede en de zijnen werden er van uitgesloten en in 1789 verscheen de *Vaderlandsche bibliotheek*, onder het bestuur van Jacobus Kantelaar, in eenen geheel anderen geest. Beroofd van zijn krachtigst hulpmiddel, stond de Rotterdamsche leeraar, hoezeer met de zijnen nog niet geheel tot zwijgen gebragt, aan den avond zijns levens vermoeid van twisten ²⁾). Intusschen was dat niet zonder invloed gebleven. De geest van onverdraagzaamheid was niet vruchteloos opgeroepen. Hij wist zich te handhaven.

Waar wij zooveel hebben moeten boeken, wat den vurigen Hofstede als een twistziek man doet kennen, en ons oog met verbazing den vroeger zoo verdraagzamen zoo intolerant ziet worden, doet het ons goed de wezenlijke verdiensten van den geleerden man aan het slot zijner biographie te mogen aanwijzen. Als theologant van geene geringe kennis leeren wij hem achten in zijne *bijzonderheden over*

¹⁾ De Luthersche gemeente aan de *Kaap de Goede Hoop* wenschte eene openbare kerk te stichten en dit werkte Hofstede tegen.

²⁾ Van den twist met J. J. le Sage ten Broek hebben wij melding gemaakt D. I. blz. 183 verv.

de *Heilige Schrift*, 2 D. in 4°. en in zijne *verhandeling over het klein getal der echte martelaren*. Vooral echter heeft hij zich verdienstelijk gemaakt in zijne geschriften over de Evangelie-prediking in Nederlands overzeesche bezittingen. In 1773 namelijk hadden sommige godsdienstvrienden door de Hollandsche Maatschappij van wetenschappen te *Haarlem* als prijsvraag doen uitschrijven: welke de beste middelen waren om de ware en zuivere leer van het Evangelie onder de bewoners der kolonien van den Staat meer en meer te bevestigen en in die landstreken voort te planten? Aan het antwoord van Hofstede werd de gouden, gelijk aan die van C. van Vollenhove en van J. van Nuijs Klinkenberg de zilveren eereprijs, toegewezen. Hoezeer de zaak zelve en de voorgeslagen middelen ter bereiking van het voorgestelde doel, ten gevolge der tijdsomstandigheden, buiten werking bleven, had zij echter de belangstelling van onzen godgeleerde in hooge maat opgewekt en gaf hem aanleiding tot het vervaardigen van een breeder en belangrijk werk, hetwelk in 1779 en 1780 onder den titel: *Oost-Indische kerkzaken* het licht zag.

Hoe verward Hofstede ook in menig godsdienstig en kerkelijk geschil geweest zij, was hij echter in den dagelijken omgang en in den kring zijner ambtgenooten minzaam en broederlijk. Scharp schrijft hem in diens bijschrift op zijne afbeelding bij *Petrus ijvergloed* ook toe:

Joannes broedermin en liefderijk gemoed.

Zie overigens: Ypey, gesch. der chr. kerk in de 18^e E. I. blz. 53 verv. III. blz. 169, VII. blz. 24, 163, 414, 428, 432, 434 verv. Ypey en Derm. III. blz. 621 verv. met de aant. IV. blz. 106 verv. Harderwijk a. w. blz. 81 verv.

Jacobus Hollebeek, in 1593 geboren, werd, proponent geworden zijnde, in 1623 te *Schermerhorn* als predikant be-roepen. Negen jaren later verwisselde hij deze standplaats met *Amersfoort*, van waar hij in 1636 naar *Amsterdam* vertrok. Hier overleed hij den 30 November 1650.

Hoezeer ons geene merkwaardige levensbijzonderheden van hem ter kennisse zijn gekomen, blijkt het echter uit zijne geschriften, dat hij een werkzaam, ernstig en tot betrachtting des christendoms opwekkend man geweest is. Er bestaan van zijne hand: *Over den Parabel van den verloren*

en wedergevonden *Soon*, Amst. 1648, in 4°. — *Boetpredikatiën* in 12°. — *Predikatiën* in 8°. — en *Geestelijken krijgsman* in 12°.

Zie overigens: Wagenaar, Amsterd., VII, blz. 486. Schotel, Kerk. Dordr. II, blz. 99.

Petrus Hollebeek, aanschouwde in 1646 het eerste levenslicht te *Leiden* en vergezelde, na het volbrengen zijner akademische studiën, als predikant den Staatschen ambassadeur bij het Spaansche Hof, Hieronymus van Beverningh. In 1672 werd hij te *Valkenburg* beroepen, van waar hij bijna drie jaren later naar *Alphen* aan den *Rijn* vertrok. In 1679 volgde hij de roepstem der Alkmaarsche gemeente, welke standplaats hij in 1680 met zijne geboortestad verwisselde. Reeds spoedig (1685) werd hij tot onder-regent en, na het ontslag van Witsius, in 1707 tot regent van het Staten-collegie benoemd. Bij zijnen dood, die in 1709 plaats vond, heeft hij onderscheiden geschriften nagelaten, waarvan wij kennen: *predikatie over Rom. I. vs. 17*, — *Bundelke van leerredenen, behelzende zeven predikatiën*.

's Mans broeder, **Andreas Hollebeek**, werd in 1677 predikant te *Hendrik-Ido-Ambacht* en in 1688 te *Dordrecht*, waar hij in 1710 overleed. Hij heeft eene *verklaringe van de 51 afdeelingen in de Hervormde Christelijke catechismus, uit Matth. VI vs. 12*, Rott. 1704, gegeven.

Zie: Soermans, Acad. Reg., blz. 125. Siegenbeek, Leids. Hooges., II. Toev. en bijl. blz. 285 en 289. Schotel, a. w., II. blz. 98 verv.

Ewaldus Hollebeek, in September 1719 te *Haemstede* in *Zeeland*, waar zijn vader, Jeremias Hollebeek toenmaals predikant was ¹⁾, geboren, aanvaardde het predikambt bij de Hervormde gemeente te *Oostkapel*, van waar hij in 1745 naar *Charlois* en *Katendrecht* vertrok. Twee jaren later volgde hij het beroep naar *Middelburg*, maar ook deze gemeente mogt zich niet lang in zijn bezit verheugen, want in 1752 werd hem het professoraat in de theologie aan de Groninger hoogeschool opgedragen. Reeds toen verwachtte men in hem eenen zachtmoedigen en milden godgeleerde en de

¹⁾ Jeremias Hollebeek, zoon van den bovengenoemden regent van het Staten-collegie te *Leiden*, vertrok in 1720 van *Haemstede* naar *Leiderdorp* en is in 1775 overleden. Wij kennen eene *verhandeling* van hem: *de Kerk in Nederland beschouwt en tot bekeering vermaant*, gevoegd bij het werk over dezelfde stof van J. van den Honert, Leid. 1746.

plegtige redevoering: *de damnis, quae praejudicia in rem theologicam inferunt, deque optima iis occurrendi methodo*, met welke hij zijnen nieuwen werkkring opende, deed deze verwachting niet minder worden. Intusschen was die zachtmoedige mildheid niet in den geest van velen, die nog altijd het tot plicht achtten het oude met hardheid voor te staan. Hetgeen deze tegen Hollebeek meenden te mogen inbrengen, verminderde niet, toen hij, in 1762 door bezorgeren der Leidsche akademie tot hoogleeraar benoemd, het professoraat aldaar (26 November) aanvaardde met eene *oratio de theologo non orthodoxo, nisi vere pio*. Welligt zou het hem minder moeite berokkend hebben, indien zijn verdere ook buiten den akademischen leerstoel bekend geworden arbeid zich alleen bepaald hadde tot zijne in 1764 uitgesprokene rectorale redevoering: *de Divinae revelationis in Belgio contentu atque causis ejus praecipuis*, maar Hollebeek trad eerlang op als hervormer der bestaande predikwijze; — en hervorming vindt geene plaats zonder strijd.

Reeds lang had hem de in zwang zijnde, doorgaans hoogst onvruchtbare predikwijze gehinderd, en het hem geërgerd, dat men hierin bij de Nederlanders zoo zeer te achteren was. Weldra besloot hij eene verbetering te beproeven en hiertoe schreef hij, ze ten jare 1768 in het licht gevende, drie verhandelingen *de optimo concionum genere, quibus ea divinas literas e suggestu sacro exponendi methodus, quae vulgo Anglicana dicitur, modeste defenditur*. In 1770 (Lugd. Bat.) kwam het belangrijke werk, *multis animadversionibus, tum illustrandi, tum confirmandi gratia adjectis auctior* op nieuw van de pers.

In dit geschrift wijst de hoogleeraar eerst het verkeerde aan, dat tot nog toe had geheerscht, en vervolgens — nadat twee schetsen over denzelfden tekst ¹⁾ het verschil tusschen de beide methoden hebben aangewezen — het betere der Engelsche, zoowel uit den aard der Evangelie-prediking, die eene eenvoudige, duidelijke en gemakkelijke, nogtans voldoende uitlegging van de waarheden, die in de H. S. vervat zijn, vooral van die, welke het meest betrekking hebben op de leer der zaligheid, behoort te wezen en eene daaruit

¹⁾ Over Luc. XXIV: 13—17. Dissert. (edit. 1770) pag. 26 sq.

juist afgeleide opwekking der hoorders tot ware en echte godvrucht, — als uit het breede verschil tusschen den uitlegger des bijbels in de scholen der geleerden en den uitlegger op den kansel, wiens hoofddoel moet wezen minder eene taalkundige verklaring der woorden, meer eene uitlegging der in die woorden vervatte waarheden, het Christendom leerende kennen en beoefenen, te geven, — terwijl eindelijk wordt aangetoond, dat de voorgeslagen predikwijze meer nuttig voor de gemeente zal wezen.

Zeker was Hollebeek niet zoo onvoorwaardelijk met de Engelsche methode ingenomen, dat hij het daarbij in zwang zijnde niet of slechts oppervlakkig verklaren van den tekst goedkeurde. „Het eenige wat ik wil,” schreef hij: „is, dat de uitlegging van geheel bekende zaken en alle vertooning van onnoodige geleerdheid van het prediken verwijderd blijven, dat het integendeel zóó worde ingerigt, dat het meer strekke om de zaken zelve, die in den tekst vervat zijn, toe te lichten, te bewijzen en te verdedigen, dan om de woorden te verklaren ¹⁾.”

Groot opzien baarde deze poging van den anders als zoo zachtmoedig bekenden hoogleeraar en waarlijk zij was stout te noemen, want, was het gebrek in de bestaande predikwijze ²⁾ inderdaad zeer groot, de Hollebeeksche methode grensde naauw aan die der Doopsgezinden en Remonstranten, en men leefde nog in het tijdperk der verkettering. Geen wonder dan ook, dat het geschrift velen mishagde, allereerst aan een groot deel der Leidsche predikanten, vervolgens aan anderen. De Dordsche kerkleeraar Michaël Verboom liet zich in de voorrede van zijn *Getrouwe zielenraad aan de christelijke jeugd* (2 D. in 4°. Alkm. en Dordr. 1769 en 1770) — zonder echter Hollebeek of Chevallier, die ook zijne zes leerredenen had uitgegeven ³⁾, te noemen — zeer ten voordeele der oude predikwijze uit. De Leidsche hoogleeraar antwoordde hierop bij den tweeden druk zijner verhandeling

¹⁾ Pag. 148.

²⁾ Wie deze wil leeren kennen, sla de meeste leerredenen uit dat tijdperk op en zie overigens. wat Jacobi, Hist. van den tegenw. toestand van den godsd. in Holland, blz. 80 verv., en de Nederl. Spectator VII, n. 162, hierover hebben geschreven.

³⁾ Zie ons I D. blz. 246 verv.

en nu gaf Verboom eene *Epistola ad virum celeb. E. Hollebeek de aliquot in ejus dissertatione de optimo concionum genere, locis*, Dordr. De kort hierop gevolgte dood van den Dordschen predikant, maakte wel een einde aan hetgeen deze tegen den hoogleeraar inbragt, maar hij was niet de eenige verdediger van het oude. De Goudsche kerkleeraar Take Sibelius schreef insgelijks eene *amica epistola ad Ew. H. de optimo* etc. en, toen de Letteroefeningen ook de Engelsche manier hadden aangeprezen, eene *ad auctores libri, cujus titulus est: Vaderl. Letteroef., epistola familiaris*, 1771.

Zeker is het, dat de eerste proeven der Hollebeeksche methode minder slaagden dan de hoogleeraar verwacht had. Men bepaalde zich te veel tot de Engelsche en werd droog, dor en koud. Gelukkig vond hij echter bekwame helpers om het voorgestelde doel van verbetering te bereiken, in zijnen schoonbroeder Manger, in Chevallier, Nieuwold en Bonnet. Ongetwijfeld heeft men dan ook de allengs voortgaande verbetering aan den Leidschen hoogleeraar te danken, wiens homiletische lessen weldra door de jongere predikanten meer en meer in beoefening werden gebragt.

Intusschen bezat de Leidsche hoogeschool in Hollebeek eenen hoogst voortreffelijken leeraar, wiens onderwijs der theologische faculteit ter eere strekte. Behalve het reeds genoemde heeft hij niets uitgegeven, dan zijne rectorale redevoering van 1780 *de utilitate ex incredulorum contra sacras literas conaminibus in religionem christianam redundante*. Ik bezit in handschrift *excerpta ex ore celeberrimi viri Ew. Hollebeek in theologiam dogmaticam*, waaruit blijkt, dat hij de systematische godgeleerdheid op zeer breede schaal en met de oneindige verdeelingen en onderverdeelingen, die toen nog in zwang waren, geheel in den trant van zijnen tijd onderwees.

Hollebeek mogt het nog beleven, dat de predikwijze in ons vaderland eene hoogst belangrijke verbetering ondergaan had, en zoo zijnen arbeid, die hem, in weerwil zijner geleerdheid, zachtmoedigheid en verdraagzaamheid, zooveel moeite berokkend had, vruchten zien voortbrengen. Hij overleed den 24 October 1796.

Zie overigens: D. C. van Voorst, lijkrede op E. Hollebeek, 1796. Ypey, gesch. der chr. kerk in de 18^e E. VII. blz. 112 verv., VIII. blz. 645 verv.

Ypey en Derm. IV. blz. 69 verv. Muntinghe, acta saecul. pag. 94 sq, W. Broes, de Engelsche Herv. kerk, benevens haren invloed op onze Nederl. II. blz. 148 verv. Siegenbeek a. w. I. blz. 282, 292, 340, II. Toev. en bijl. blz. 208 verv.

Nicolaas Holtius, vermoedelijk te *Koudekerk*, waar zijn vader Gualtherus H. predikant was, in het laatste der zeventiende eeuw geboren, heeft zijnen naam meermalen doen nederschrijven in de gedenkrollen der Nederlandsche Hervormde kerk. Wel heeft hij het in zijne openbare bediening niet verder dan tot *Koudekerk*, waar hij, proponent zijnde, in 1716 zijnen overledenen vader opvolgde, gebragt, maar, twist- en bemoeiziek van aard, en zich geroepen achtende om een voorvechter te wezen voor hetgeen hij regtzinnigheid noemde, heeft hij groote onrust verwekt, hierin geholpen door zijnen trouwen bondgenoot Alexander Comrie ¹⁾. Dat de hoogleeraar Schultens deze beide mannen — wanneer hij in zijnen *omstandigen brief aan N. Holtius* ²⁾ zegt, dat ze, wanneer zij zich buiten het compendium, waaraan zij gewoon waren, bewogen, dikke schellen voor de oogen hadden — wat zwart geteekend heeft, is duidelijk. Geleerdheid was hun toch niet te ontzeggen, maar driftige, onbedachtzame, hartstogtelijke ijveraars waren zij zeker. Het zou eene treurige taak wezen, indien wij ter dezer plaatse Holtius op het doornige pad, dat hij bewandelde, voet voor voet wilden volgen. Zijne twisten met bijna allen, die eenigermate tolerant waren, bijzonder met en over Lampe, J. van den Honert, A. van der Os, J. J. Schultens en anderen, worden van zelve aangeroerd in de levensbeschrijvingen dier geleerden. Hier hebben wij slechts eenen algemeen blik te werpen op 's mans handelwijze en theologischen arbeid.

In 1732 gaf hij een' *Dissertationum theologicarum varii argumenti fasciculus* in het licht en daarin leeren wij hem reeds dadelijk kennen niet slechts als een ultra-Voetiaan, maar ook als iemand die met bitteren ijver tegen de Coccejanen vervuld was, en datgene alleen onomstootelijke waarheid achtte, wat hem als zoodanig toescheen. Vooral had hij het op de Lampeanen geladen, hen voor Socinianen uitkrijtende. Bijzonder deed hij dit in de in genoemden bundel voorko-

¹⁾ Zie ons I D. blz. 302.

²⁾ Blz. 111.

mende verhandelingen *de fonte vitae sive filiatione Christi naturali* en *de unctione propria et metonymica*. In dezelfde rigting schreef hij in 1750 zijne *verhandeling over de regtvaardiging door het geloof*, het laatste als een vruchtgevolg van de eerste voorstellende, waartegen J. van den Honert en J. J. Schultens optraden. In zijne *aanmerkingen over een geschrift, genaamd Advies der H. E. heeren professoren der H. godgeleerdh. aan de Holl. univers. te Leyden, wegens de zaak van Ds. A. van der Os*, 1752, toonde hij zich een even driftig, als onbedachtzaam kampioen voor wat hem regtzinnig toescheen. Reeds nu bleek het, dat de dood van den zachtmoedigen Willem IV den intoleranten moed had gegeven, maar in het volgend jaar nog duidelijker, dat Holtius en Comrie, die inzonderheid voorstanders van de praedestinatieleer waren en eigenlijk tot de bovenvaldrijvers behoorden, het er op hadden toegelegd om de geheele Nederlandsche Hervormde kerk in onrust te brengen en eene hervorming te bewerken. In 1753 toch kwam in het licht: *Examen van het ontwerp van tolerantie om de leer in de Dordrechtsche synode, anno 1619 vastgesteld, met de veroordeelde leer der Remonstranten te vereenigen*. Dit werk, waarvan Holtius en Comrie de schrijvers waren, vooral de eerstgenoemde, heeft den vorm van zamenspraken. Holtius zelf draagt er den naam van *Orthodoxus*, Comrie dien van *Philalethes*, Alberti dien van *Euruodius*, Schultens dien van *Adiaphorus*. Het geheele geschrift bedoelt niets anders, dan de verdraagzamen, vooral de hoogleeraren Alberti en Schultens, van onvergefelijke ketterij te beschuldigen, het stelsel van de bovenvaldrijvers te doen zegepralen, allen in verdenking te brengen, die eenigzins tolerant waren, en zoo mogelijk op nieuw eene nationale synode ter nieuwe hervorming der kerk te doen zamenroepen. In 1759 verscheen het tiende stuk van dit *Examen*, waarin het verbond der werken werd behandeld. In de voorrede had men bijzonder de nagedachtenis van J. van den Honert gehoond, maar toen trokken bezorgeren der Leidsche hoogeschool zich de zaak des ontslapenen aan. Holtius werd op last van de Hollandsche Staten ernstig door den raadpensionaris onderhouden en hem, met bedreiging, gelast om geene theologische geschriften zonder verlof der hooge overheid middelijk of

onmiddelijk het licht te doen zien. Tevens werd het uitgeven van godsdienstige geschriften zonder naam des schrijvers en zonder kerkelijke goedkeuring bij publikatie verboden. Zoo eindigde een geschrift, dat nu reeds den omvang van tien stukken verkregen, groote onrust verwekt en aan Schultens, die er de pen tegen opvatte, kostbaren tijd ontnomen had. Wij kennen van Holtius, die den Hattemisten, vooral Schortinghuis niet ongenegen was, behalve zijne menigvuldige twisteschriften, nog *twee leerredenen ter opening der Hollandsche synode te Gorinchem*. Hij heeft in 1757 zijn emeritaat verkregen en eindigde zijn rusteloos leven in 1773.

Zie overigens: Ypey, gesch. der chr. kerk in de 18^e E. VII. blz. 162 verv. 313 verv., 337 verv. Ypey en Derm. III. blz. 206 verv., 476 verv., 486 verv. Siegenbeek a. w. I. blz. 278 verv.

Festus Hommius of **Homminga**, zooals het niet onaanzienlijk Friesch geslacht, waaruit hij gesproken is, heette, werd den 10 Februarij 1576 te *Hielsum* geboren. In het nabij gelegen *Leeuwarden* de latijnsche scholen bezocht hebbende, begaf hij zich naar de akademie te *Franeker*, waar hij bij den hoogleeraar Sibrandus Lubberti inwoonde. Hier genoot hij het onderwijs van voortreffelijke leermeesters, totdat zijne bloedverwanten hem in 1595 bewogen *Franeker*, waar onlusten ontstaan waren, te verlaten. Hij maakte daarop eenen uitstap naar *Frankrijk* en hield zich eenigen tijd te *Rochelle* op. Vervolgens vertoefde hij drie jaren te *Leiden*, waar hij een ijverig leerling van Gomarus was. In 1599 had hij zijne akademische studien volbragt en nu werd hij tot predikant bij de Hervormde gemeente te *Dokkum* beroepen. In 1602 was hij als predikant bij het leger van den Staat en woonde het beleg van Grave bij, maar nog in hetzelfde jaar werd hij te *Leiden* beroepen.

Tot nog toe had Hommius zich alleen door zijnen ijver en toenemende geleerdheid doen kennen. Eene proeve van hetgeen hij kon, had hij in 1602 in een werkje over den oorlog ten gebruike van krijgslieden gegeven. Te *Leiden*, waar hij zich in het brandpunt bevond der verschillen tusschen zijnen altijd geliefden leermeester Gomarus en Arminius, opende zich voor zijnen werkzamen geest een nieuw veld. Weldra werd hij van nabij in de kerkelijke twisten betrokken. Meer dan anderen, tastte hij Arminius aan en

wel, gelijk deze klaagde, meest in zijn afwezen. Nogtans had hij een gesprek met dien hoogleeraar, in tegenwoordigheid van Adriaan van den Borre, ook predikant te *Leiden*, en van Uittenbogaert, hetwelk geene verandering in zijne meening teweeg bragt. Eene opmerkelijke bijzonderheid daarvan is echter, dat Hommius, te zijnent terug gekeerd, God knielend om licht bad en zich verzekerd hield, dat zijn gebed verhoord was geworden ¹⁾. Meer dan ooit achtte hij zich geroepen om de waarheid te verdedigen en in zijnen ijver ging hij zoo verre, dat hij, toen de Zuid-Hollandsche synode in 1605 hare gedeputeerden beval om naar het verschil tusschen Arminius en zijne ambtgenooten onderzoek te doen, de zaak in den Leidschen kerkeraad bragt en eenige vragen voorstelde, uit welker onderteekening het blijken zou, wie eenstemmig dachten. De stedelijke regering trad echter hierin tusschen beiden ²⁾. In de Haagsche onderhandeling met Arminius (1609) stond hij Gomarus ter zijde ³⁾. — Het werkzaam deel, dat hij aan de kerkelijke onlusten nam, belette niet, dat in 1605 te *Leiden* het licht zagen: *XXII predicationen over het ghebedt des Heeren, gedaan door Guil. Bucanus, verduytscht door Festus Hommius*, in 12°., herdrukt Amst. 1658.

Met Arminius dood waren de twisten niet geëindigd en van de Leidsche klassis, die bijzonder tegen diens meeningen ijverde, was Hommius als de ziel meer dan iemand; ook toen de Staten door hunne afgezonden die kerkelijke vergadering daartoe aanmaanden, zich tegen eene in zijn oog verderfelijke verdraagzaamheid keerende. Met kracht verdedigde hij dan ook de zaak der contra-Remonstranten op de Haagsche conferentie van 1611 en met geene mindere trachtte hij de benoeming van Vorstius tot hoogleeraar tegen te werken, zelfs zijne aanmerkingen hierover in 1610 in het licht zendende. Ook de Delftsche onderhandeling van 1613 werd door hem bijgewoond en een verslag daarvan door hem geschreven, terwijl hij in hetzelfde jaar een antwoord leverde op de tweede Remonstrantie der Arminianen.

¹⁾ Epist. Arminii inter Ep. praest. ac erud. viror. pag. 195.

²⁾ Epist. Armin. l. 1. pag. 198.

³⁾ Hij schreef een antwoord op hetgeen daar door de Remonstranten was voorgesteld.

Het lag wel in den aard der zaak, dat de vurige voorstander van Gomarus met leedwezen Episcopius een leerstoel aan de Leidsche hoogeschool zag vervullen. Hij schroomde dan ook niet ontrustende berigten omtrent diens onderwijs te verspreiden en hem eenen Sociniaan te noemen. Groote moeilijkheden baarde dit, zoowel aan de curatoren, als aan den hoogleeraar en den predikant. De hierover aangeknoopte onderhandelingen voerden dan ook tot geen gewenscht einde. Hommius ging voort de zaak der contra-Remonstranten te behartigen, het voorstel tot het houden eener nationale kerkvergadering te ondersteunen en de meer en meer veld winnende scheuring te bevorderen.

Men meene echter niet, dat onze godgeleerde door het diep deelen in de toenmaals op den voorgrond staande kerkelijke twisten geheel van anderen arbeid werd terughouden. Het tegendeel blijkt uit de *LXX disputationes theologicae adversus pontificios, quibus omnes inter Evangelicos et Pontificios controversiae continentur et excutiuntur: in gratiam S. S. theologiae studiosorum in Academia Leydensi privatim institutae in collegio centi-Bellarminiano, praeside Festo Hommio*, Lugd. B. 1614 in 12°. Werkelijk gaf hij dan ook bijzonder onderwijs aan de contra-Remonstrantsch gezinde studenten. Insgelijks leverde hij *het schatboek der verklaringen over den Heidelbergischen en Nederlandschen catechismus, door Zacharias Ursinus en David Pareus, vertaelt en met tafelen verlicht door F. Hommius*, Leid. 1617, herdrukt met toeëigeningen van J. Spiljardus, Amst. 1664, beiden in 4° 1).

Meer en meer namen de zaken intusschen eenen gunstigen keer voor de contra-Remonstranten en, toen eindelijk tot de nationale synode besloten was, schreef Hommius ter harer voorlichting: *specimen controversiarum Belgicarum seu confessio ecclesiarum reformatarum in Belgio, cujus singulis articulis subjuncti sunt articuli discrepantes, in quibus nonnulli Belgicarum ecclesiarum doctores hodie a recepta doctrina dissentire videntur. Accedit harmonia synodorum Belgicarum*, Lugd. B. 1618 in 4°. Voor dit geschrift, hetgeen eerlang ook in onze moedertaal in het licht verscheen onder den titel: *monster der Nederlandsche verschillen*, beschonken de

1) Een derde druk, verrijkt met eene voorrede van J. van den Honert, verscheen te Gorinchem 1736.

Hollandsche Staten hem met eene eeregift van twee honderd guldens. Hommius, die reeds vroeger beschreven was om de contra-Remonstrantsche kerkelijke vergadering, in 1616 te *Amsterdam* gehouden, bij te wonen, maar dat om de ongesteldheid zijner echtgenoot had moeten nalaten, werd thans tot lid der Nationale Synode benoemd.

Ook op deze hooge kerkvergadering, tot welker scriba hij met Damman gekozen werd, bleef hij zich zelven gelijk. Een werkzaam aandeel werd door hem in hare bemoeijingen genomen. De synode benoemde hem niet alleen onder de revisoren der nieuwe Bijbelvertaling, maar droeg hem ook de taak op om de Lithurgische geschriften te overzien en te verbeteren. Hiervan heeft hij zich ten jare 1621 gekweten. Had hij zich hiermede inderdaad verdienstelijk gemaakt, hij had tevens een belangrijk aandeel in de overzetting des N. Verbonds. Onder de plaatsvervangers der daartoe bestemde mannen gekozen, verving hij Petrus Cornelii, die reeds in 1619 overleed, en voltooide dezen gewigtigen arbeid alleen met Walaeus ¹⁾. Na den afloop der kerkvergadering schreef hij eene *Narratio historica ortus et progressus controversiarum Belgicarum*.

Zeker toonde Hommius zich een hevig bestrijder van het Remonstrantismus, maar zijne geheele handelwijze doet blijken, dat hij dit ter goeder trouw en met volle overtuiging, ja zelfs niet van alle verdraagzaamheid afkeerig was. Reeds in 1615 had hij hiervan blijken gegeven, toen hij instemde met de destijds te *Leiden* geslotene overeenkomst, volgens welke men niet alleen den contra-Remonstrantschen predikant H. Cuchlinus, maar ook den Remonstrantschen Dwingelo beriep. Later werd hij insgelijks, volgens zijne eigene getuigenis in eenen brief aan Mr. J. van Broekhoven, (bij eene leerrede van hem, eerst in 1753 te *Workum* uitgegeven, gevoegd) onder de zoogenaamde *Moijeneurs* geteld: en, hoezeer hij zich tegen de beschuldiging eener te ver gedrevene toegewijldheid verdedigde, verklaarde hij toch, dat, waar de Remonstrantsche leeraars en de hardnekkige leken in de gemeenschap der kerk niet te dulden waren, men omtrent de gezeggelijke leken moderatie moest gebruiken, zoo zij maar van Pelagiaansche en Sociniaansche dwalingen vrij waren.

¹⁾ Heringa over de Nederl. bijbelvert. in het Archief van K. en R. V. blz. 146 verv.

Bij al den arbeid, hem door de synode opgedragen, zag Hommius zich eerlang eenen nieuwen werkkring geopend. In plaats van Vossius werd hij tot regent van het Staten-collegie benoemd en ook tot doctor in de godgeleerdheid bevorderd. Meermalen bekleedde hij bovendien de voorzittersstoel in de Zuid-Hollandsche synode, tevens het predikambt bij de Leidsche gemeente blijvende bedienen. Het kan dan ook wel niet bevreemden, dat wij na dat tijdperk weinig of niets van zijne hand in het licht zien verschijnen. Nogtans vervaardigde hij omstreeks 1623 *dissertationum theologicarum adversus Pontificios Decas I, de scriptura*.

Onder zoovele en velerlei werkzaamheden afgemat, verkreeg de waarlijk geleerde man in 1640 zijn eervol ontslag als regent van het Staten-collegie. Hij overleefde dit niet lang. Zijn dood viel voor op den vijfden Julij 1641. Hij was gehuwd geweest met Johanna Cuchlinus, dochter van Johannes Cuchlinus ¹⁾).

Zie overigens: Brandt I. blz. 58, 62 verv., 136 verv., 246, 254, 277, 288, 391 verv., 398, 405, 886, 892, 919. II. en III. op verschillende plaatsen. Soermans, Academ. Reg., blz. 119 verv. Paquot II. pag. 59 suiv. Ypey en Derm. I. blz. 532, II. aant. blz. 231. Siegenbeek a. w. I. blz. 104, 112, 153, II. Bijb. en toev. 284, 403.

Taco Majo van den Honert, werd uit het derde huwelijk zijns vaders Joan van den Honert ²⁾, toenmaals ingenieur en krijgs-kommissaris van den vorst van *Oost-Friesland*, den 16 Maart 1666 te *Norden* geboren. Slechts weinige weken mogt hij zijne moeder, Ida Hajinga bezitten, maar in zijne grootmoeder vond hij eene brave en waardige opvoedster, wier nagedachtenis immer bij hem in zegening bleef. Acht jaren oud geworden, werd hij naar de school te *Emden* gezonden en hier maakte de veel belovende knaap zoo uitnemende vorderingen, dat men hem reeds op dertien-jarigen leeftijd geschikt oordeelde om het akademisch onderwijs bij te wonen. Zijn vader achtte hem echter hiertoe te jong en nog twee jaren bleef hij zich te *Norden* oefenen. Toen bezocht hij de hoogeschool te *Marpurg* en hier oefende hij zich in de wetenschappen zonder nog eene bepaalde be-

¹⁾ Zie ons I D. blz. 319.

²⁾ Hij was te *Dordrecht* geboren en, zoowel van vaderlijke als moederlijke zijde, uit aanzienlijke geslachten gesproten.

stemming in de maatschappij gekozen te hebben. In 1683 vertrok hij naar *Leiden* en hier verklaarde zich, in weerwil van den wensch zijns vaders om hem in de regten te zien studeren, zijne zucht voor de godgeleerdheid. In Wittichius, Le Moine en Spanheim vond hij voortreffelijke leermeesters, te *Leiden* eene *dissertatio de mundi in tempore productione* verdedigende. Na den dood van Wittichius, begaf hij zich naar *Dordrecht*, waar hij het onderwijs van den geleerden van Til genoot en op diens raad zich in September 1687 aan het propenents-examen onderwierp. In April 1689 aanvaardde hij de bediening bij de Hervormde gemeente te *Hendrik-Ido-Ambacht*, waar hij in zijnen omgang met eenen Roomschegezinden jongeling, dien hij tot het protestantismus zocht te brengen, de eerste aanleiding vond tot het zamenstellen van zijn later aanmerkelijk uitgebreid en meest beroemd werk: *de waaragtige wegen, die God met den mensch houdt, uit een vast grondbeginsel, volgens de ingeschapene en geschrevene openbaring Gods, afgeleidt en zamen-geschakelt*, op welks inhoud wij zullen terugkomen, en dat eerst, maar op kleinere schaal, het licht zag in 1693, vermeerderd in 1706, 1730 en eindelijk door zijnen zoon Joan van den Honert in 1741 uitgegeven werd. Meer en meer werden zijne bekwaamheden bekend en hij in 1694 te *Brielle* beroepen. Ook hier oogstte hij grooten lof in, niet alleen als prediker, ofschoon hij zijne leerredenen alleen op eene schets uitsprak, maar ook als godgeleerde door zijne ten jare 1698 verschenen *nodige voorbereiding tot ontdekking van de regte mening des Apostels Paulus in synen uytmuntenden Sendbriev aan den Romeinen*. Nog vóórdit dit werk, hetwelk hij aan de Brielsche regering, die hem hiervoor een aanzienlijk boekgeschenk deed toekomen, opdroeg, van de pers kwam, werd hij te *Amsterdam* beroepen. Hij hield daar zijne intreerede den 21 Mei 1698 en bleef er ruim zestien jaren werkzaam. Ook hier schonk hij aan het publiek verschillende vruchten zijner studien. In 1702 verscheen *Christus afkomst uyt David*, waarin hij de bij Matth. I. en Luc. III voorkomende geslachtslijsten vergeleek, en iets vroeger: *syntagma dissertationum de stylo Novi Testamenti graeco, quas collegit atque una edi curavit T. H. v. d. H. eccles. Amst.* In deze verzameling wordt de dissertatio van H.

Stephanus *de stylo N. T. graeco*, die van Beza *de dono linguarum et apostolico sermone*, en *Idea graecarum N. T. dialectorum* van Pasor en de verhandeling van J. G. Straube *de emphasi graecae linguae N. T.* gevonden, terwijl er in de laatste plaats een brief was bijgevoegd van van den Honert aan Abraham Boddens, Waalsch predikant, zijne gedachten mededeelende over het — ter gelegenheid van de poging om de psalmberijming van Marot en Beza te verbeteren — opgeworpen denkbeeld, dat het gebruik van oude, versleten en barbaarsche woorden en uitdrukkingen bij de godsdienst van geen belang was, daar men die ook in den Griekschen stijl van het N. V. aantrof. Elie Benoit schreef hiertegen en dit gaf aanleiding tot eenen tweeden brief van van den Honert. In 1703 volgde zijne *beknopte samenbinding der godlike waarheden, die de mensch te geloven en te betrachten heeft om salig te worden*. Insgelijks arbeidde hij aan de tweede en vermeerderde uitgave der *waaragtige wegen*, maar, terwijl hij hiermede bezig was, werd hij op het veld der kerkelijke verschillen van zijne eeuw gevoerd. Onlangs immers was de *hemel op aarde* van Frederik van Leenhof uitgekomen en van den Honert wilde geen werkeloos toeschouwer blijven van den pennestrijd, hieruit geboren. Zeven brieven werden door hem hiertegen uitgegeven en niet minder ijverig bestreed hij Leenhof en het Spinosisme in den tweeden druk van zijne *waaragtige wegen* en op de Noord-Hollandsche synode, welker voorzitter hij ten jare 1706 was. Zijne leerrede, bij de opening dier vergadering, over Luc. VII: 35, uitgesproken, werd door den druk gemeen gemaakt. In 1707 verscheen van zijne hand *Willem Deurhoffs hardnekkigheid*, wien hij ook reeds in zijn meer genoemd en breedvoerig werk had tegengesproken.

Weldra werd onze geleerde thans in eenen scherpen letterstrijd gewikkeld. Op veler verzoek namelijk gaf hij in 1712 te Amsterdam uit: *het hoogepriesterschap van Christus, naar de ordeninge van Melchizedek, door eene ontleding en verklaring van het sevende hoofdstuk in Paulus Sendbriev aan den Hebreën*, terwijl kort te voren d'Outrein's verklaring ook in het licht was gekomen en deze, een tegenovergesteld gevoelen aanklevende, meende, dat van den Honert zijn werk opzettelijk tegen hem gericht had. Hierover werd niet

alleen eene op bitteren toon gestemde briefwisseling gevoerd, maar d'Outrein gaf, gelijk wij bij zijne levensgeschiedenis zullen zien, twee verhandelingen over dit onderwerp uit. Hierop liet van den Honert volgen: *De Messias verheerlijkt aan des Heeren regterhand, voorgedragen in eene schriftmatige verklaring van den 110^{en} psalm, met een aanhangsel, ter verdediging van Melchizedeks ware menschheid en lichamelijke onsterfelijkheid*, Amst. 1714. Nu werd de twist nog heviger en beide mannen, die ieder op zich zelven zoo nuttig werkzaam waren, stonden als verbitterde vijanden tegen elkander over, toen d'Outrein zijn *audi et alteram partem* ofte afgeperste verdediging en van den Honert zijn antwoord op het ongegronde klaagschrift, rakende het verschil over den persoon van Melchizedek, dienende tot een vervolg op het aanhangsel van den 110^{en} psalm uitgaf. Zoo hevig was thans het twistvuur tusschen deze twee theologanten ontbrand, dat de Amsterdamsche regering het pligt achtte tusschen beiden te komen. Hierdoor werden de gemoederen bedaard, terwijl van den Honert zich eerlang eenen nieuwen werkring zag openen.

Hij werd namelijk tot hoogleeraar in de theologie aan Leidens hoogeschool beroepen en aanvaardde die betrekking den 1 Nov. 1714 met eene redevoering *de mysterio primi et secundi Adami*. In 1721 werd hem ook het onderwijs in de Hebreeuwsche oudheden toevertrouwd en op den 4 Decemb. opende hij die nieuwe taak met eene *oratio de necessaria, ad recte interpretandam S. Scripturam, antiquitatum Hebraicarum cognitione*. Bovendien heeft hij nog twee redevoeringen bij het nederleggen van het rectoraat gehouden; de eerste, door zijnen zoon vertaald, *over de noodzakelijkheid en het gedurig gebruik der Prophetische godgeleerdheid in de kerk*, de andere, in onze moedertaal door J. Wena overgebracht, *over de onverschilligheid in de godsdienst*.

Dat van den Honert ook als professor er niet tegen op zag om het veld van godgeleerde twisten te betreden, hebben wij reeds in de biographie van Anthonius Driessen ¹⁾ gezien. Nogtans ontbraken hem tijd en lust tot het schrijven van nieuwe werken, enige geschriften van kleinen omvang uit-

¹⁾ I. D. blz. 385 verv.

gezonderd. Hij beijverde zich intusschen dat, wat hij vroeger gegeven had, te vermeerderen en te verbeteren en voegde er nog in 1738 bij: *dissertatio de creatione mundi, secundum narrationem Mosis*, — *dissert. de situ Edenis et hortu, quem Deus in ea regione plantavit*, — *de lingua primaeva ejusque propagatione*. Hij meende hierop nog anderen te laten volgen, maar werd hierin, niet het minst door zijne hooge jaren, verhinderd. Op den 23 Februarij 1740 maakte de dood een einde aan zijn werkzaam leven. Hij is tweemaal gehuwd geweest, eerst met Jacomina van Asperen, uit een aanzienlijk Dordsch geslacht, laatst met Elisabeth van Midlum, wier vader predikant te 's Gravenland is geweest.

Taco Hajo van den Honert was een Cartesiaansch godgeleerde, wien wij, wat zijne dogmatiek aangaat, best uit zijne *waaragtige wegen* leeren kennen. Vrij en zonder zich aan stelselmatigen band te houden ontwikkelt en beredeneert hij de godsdienstige waarheden, de praktikale toepassing daarvan niet uit het oog verliezende. Het is in vier boeken verdeeld, waarvan *het eerste* het wezen betoogt en het aanwezen zoo van God, als van alle dingen, die buiten God zijn, mitsgaders Gods volstreckte onafhankelijkheid en aller andere dingen volstreckte afhankelijkheid van God, — *het tweede* handelt over de verpligtingen, die er tot laste van den mensch uit kracht van zijne en aller schepselen volstreckte afhankelijkheid van God liggen, — *het derde* toont de algemeene bondbreuke der menschen, zoodat elk van deze Gods regtvaardigen toorn verdiend heeft en de gevolgen der zonde in zich ontwaart, — *het vierde* eindelijk de verpligting des menschen om zich te redden, — dat er ter herstelling van zondaren eene goddelijke openbaring noodig is en dat die alleen in de boeken des O. en N. V. gevonden wordt ¹⁾.

Behalve de reeds opgenoemde schriften vinden wij nog van hem vermeld: *Afscheidspredikatie van Amsterdam*, — *Intreepredikatie te Leyden*, — *Versameling van heilige mengel-*

¹⁾ J. Verburg maakte er, met toestemming van v. d. H., een stelselmatig uittreksel van ten behoeve van studenten onder den titel: *theologia naturalis et revelata per aphorismos delineata*, 1715.

stoffen, 2. D., — *Brieven aan N. Witsen*, — *Verklaring over eenige versen van Romein. I.*

Zie overigens: het leven en sterven van T. H. van den Honert beschreven door J. van den Honert, vóór den vierden druk der *waaragtige wegen*, Ypey, gesch. der chr. kerk in de 18^e E. VII. blz. 352 verv. 452 verv. VIII. blz. 151 verv. Ypey en Derm. III. blz. 242 verv. 249 verv. Siegenbeek a. w. I. blz. 291. II. toev. en bijl. blz. 176 verv.

Johan van den Honert, zoon van den hierboven vermelden hoogleeraar, aanschouwde het eerste levenslicht te *Hendrik-Ido-ambacht* op den 1 December 1693. Allereerst was hij voor den koophandel bestemd, en wérkelijk had hij zich reeds tot dezen begeven, toen het bleek, dat zijne zucht voor de beoefening der wetenschappen onoverwinnelijk was. Het had hem dan ook aan geene geletterde opleiding in zijne kindschheid ontbroken. Zelfs had hij, vijftien jaren oud, een' naamloozen brief uitgegeven aan H. Verriijn, die op dat pas een geschil voerde met d'Outrein over de vraag, of de Socinianen onder de Christenen mogten geteld worden. Op één en twintigjarigen leeftijd begon hij zijne godgeleerde studiën. Hij zette die met buitengewonen ijver voort; alle wetenschappen beoefenende, die met de theologische in verband stonden. Naar het voorbeeld van zijnen vader werden vooral de philosophische niet door hem vergeten, en door hem, onder voorzitting van Wittichius, eene verhandeling *de essentia et existentia Dei* verdedigd. De Leidsche hoogeschool was bij uitnemendheid geschikt om in den veelbelovenden jongeling eenen voortreffelijken godgeleerde op te kweeken en hij beantwoordde dan ook op waardige wijze aan de zorg zijner leermeesters. In 1719 werd hij predikant te *Katwijk aan den Rijn*. In 1721 vertrok hij naar *Enkhuizen* en van daar bijna drie jaren later naar *Haarlem*.

Hier was hij niet alleen met vrucht bij zijne gemeente, maar ook voor de pers werkzaam. Hij schreef daar zijne *Heilige mengelstoffen*, 2 D. in 4°, waarop later nog een bundel, in één deel volgde, exegetische en typisch-prophetische verhandelingen bevattende, en zijn *Heilige Halleluja*. Ook hier werd hij door zijne ten jare 1725 uitgegevene *dissertatio de gratia Dei, non universali, sed particulari* in eenen hevigen twist gewikkeld met Johannes Dribergen en Kornelis Wes-

terbaen, Remonstrantsch predikant te *Utrecht*, welke hem tot het nemen van een werkzaam deel dwong in toenmaals en hier en in *Duitschland* heerschende geschillen over het leerstuk der genade. De theologanten van dien tijd betraden meest allen het doornige en voor de gemcente vaak onvruchtbare veld van godgeleerden pennestrijd en van den Honert toonde daarvoor niet te schroomen. Ik zie het nut er niet van in om al de twistschriften van die dagen op te noemen. Zij zijn gelukkiglijk grootendeels vergeten en bestonden, wat onzen godgeleerde aangaat, niet het minst in voorredenen, door hem vóór vertalingen en werken van anderen geschreven ¹⁾. Dit mogen wij echter niet verzwijgen, dat hij tevens in strijd kwam met de Lutherschen, die het niet konden dulden, dat hij zoo-wel door zijne voorrede vóór het werk van J. M. Mommers, *Luther gereformeerd*, als in andere schriften beweerde, dat Luther in de voornaamste geloofspunten met de Hervormden had overeengestemd.

Intusschen had van den Honert voor het op hem uitgebrachte beroep naar *Amsterdam* bedankt en werd in 1727 tot opvolger van F. A. Lampe aan de hoogeschool te *Utrecht* benoemd. Op den 20 October van dat jaar aanvaardde hij daar het professoraat in de theologie met eene redevoering *de Divinis nuptiis*, terwijl hij, in 1732 ook met het onderwijs in de kerkelijke geschiedenis belast, dien nieuwen werkkring (31 Maart) opende met eene *Oratio de historia ecclesiastica theologiae maxime necessaria*. Hier was onze theologant op zijne regte plaats en met onvermoeiden ijver werkzaam. Wel gebruikte hij tot leiddraad zijner dogmatische lessen J. Melchior, *fundamenta theologiae didascalicae*, waarvan hij zelf eene uitgave in 1722 bezorgde, maar hij gaf ook in 1730 in het licht zijne *Institutiones theologiae typicae emblematicae et propheticae*. Zijn verblijf te *Utrecht* kenmerkte zich insgelijks door een kortstondig, maar met hevigheid gevoerd geschil met den hoogleeraar Ode. Het liep over de dagelijksche gehoorzaamheid van Christus, en de tusschen-

¹⁾ Zijn gezag was zoo groot, dat men hem gedurig verzocht zoodanige voorredenen te schrijven ten einde aan de uitgegeven werken debiet te verzekeren.

komst der regering was noodig om de twee geleerden te verzoenen.

In 1734 benoemden hem de Leidsche curatoren tot hoogleeraar aan hunne akademie. Hij aanvaardde die betrekking op den 15 September met eene redevoering *de regeneratione sive de natis ex connubio Christi cum ecclesia liberis*. Ook hier droeg men hem het onderwijs in de kerkelijke geschiedenis op, bij welke gelegenheid (28 Jan. 1739) hij eene *oratio* uitsprak *de Bohemorum et Moravorum ecclesia*. In 1746 voegde men hier nog de geestelijke welsprekendheid bij, waarin hij het onderwijs opende met eene redevoering *de sapientia et arte oratoris ecclesiastici*. In 1745 had hij, bij het nederleggen van het rectoraat, eene *oratio de mutua christianorum tolerantia* gehouden.

Zoodra van den Honert te *Leiden* was gekomen, vervaardigde hij eenen eigenen leiddraad voor zijn dogmatisch onderwijs en deed dien (1735) het licht zien onder den titel: *institutiones theologiae didactico-elenchticae*. Niet lang bevond hij zich op de Hollandsche school, of hij had nieuwen pen-nestrijd te voeren: allereerst over het leerstuk der *transsubstantiatie*, waarover hij een geschrift in de vaderlandsche taal had uitgegeven, maar waartegen een Roomschegezind schrijver, onder den naam van *Zeelander* optrad, en vervolgens met den geleerden Doopsgezinden predikant van *Harlingen*, J. Stinstra. Deze, die zich reeds als krachtig voorstander der geloofsvrijheid had doen kennen, gaf in 1740 *vijsf predikationen over de natuur en gesteldheid van Christus koningrijk, onderdanen, kerk en godsdienst* uit. Van alle kanten beschuldigde men hem van Socianismus en nu achtte van den Honert het pligt om, waar zoo velen spraken, niet te zwijgen. Hij zond eenen *Brief aan den Heer J. Stinstra*, Leid. 1741, in het licht en, toen de Doopsgezinde hierop in zijne *gedagten over den brief van den heer J. v. d. H.*, Harl. 1741, antwoordde, schreef de professor *de natuur en gesteldheid van Christus koningrijk, in vijsf predikationen* (over dezelfde teksten, die Stinstra behandeld had) Leid. 1742. Intusschen beijverde hij zich tevens om zijne geloofsgenooten in hunne overtuiging te bevestigen en tot een christelijk leven op te wekken. Hiertoe vervaardigde hij zijne geschriften: *het geloof der vaderen*, — *des Heeren wijnstok*

in Nederland, — omstandige verklaring van het kort begrip.

Kort hierop vonden de godsdienstige beroeringen te *Nykerk op de Veluwe* en elders plaats. Van den Honert was geen onverschillig toeschouwer van dit zonderling verschijnsel. Hij zelf onderzocht het en was er geenszins mede ingenomen, er geheel iets anders, dan de bijzondere werking der goddelijke genade in vindende. Welligt zelfs ging hij in zijne afkeurende zienswijze te verre, althans in betrekking tot den Nykerkschen predikant Kuypers. Hoe dit zij, het gaf hem aanleiding om eenige geschriften in het licht te zenden, waarin niet altijd een zachte toon heerschte, zooals *Eenvoudig verhaal van hetgene te Nieuwkerk en daaromtrent van den 17 tot den 20 Julij 1750 gezien, gehoord en bevonden is*, — *Aanmerkingen op het getrouw verhaal en de apologie van G. Kuypers*, — *Brieven aan den schrijver van een boekje: vrijmoedige en ernstige verdediging van het werk Gods te Nieuwkerk, aan Ph. de Roy en aan G. Kuypers*.

Blijkt hieruit op nieuw, dat de Leidsche hoogleeraar er niet tegen op zag om zich te midden van den strijd der meeningen te werpen, dan moeten wij hierbij, ten einde hij niet verkeerd beoordeeld worde, opmerken, dat aan zijne meening in de vaderlandsche kerk toenmaals het grootste gezag werd toegekend ¹⁾. Hierom achtte hij het pligt om die, waar het pas gaf, altijd en openlijk uit te spreken. Daarom verzette hij zich dan ook met zijne *verhandeling van de regtvaardiging des zondaars uit en door het geloof*, tegen het geschrift van Holtius *over de rechtvaardiging door het geloof* (1750). Geen wonder ook, dat hij ernstig betrokken werd in de zaak van van der Os, zooals ons bij het biographisch berigt van dezen zal blijken.

Hoe werkzaam het deel was, dat van den Honert in bijna al de godgeleerde geschillen van zijnen tijd nam, deed dat echter zijnen ijver als hoogleeraar niet verflaauwen. In alle wetenschappen, die met de theologie in verband stonden, in al de rigtingen van deze door en door ervaren, was hij voor zijne leerlingen een uitmuntend meester. Voor de uitlegging des Bijbels maakte hij zich ook in het algemeen

¹⁾ Men wierp hem daarom den schimpnaam toe van paus van *Nederland*. Zeker is het, dat zijne aanbeveling genoegzaam was om, wie die verkreeg, in de kerk te bevorderen.

verdienstelijk door de voorredenen, welke hij aan elk der deelen van *de verklaring der geheele H. S. door eenige Engelsche godgeleerden* toevoegde. In zijne dogmatick toonde hij zich een getrouw en streng aanhanger en verdediger van de aangenomen leer der Nederlandsche Hervormde kerk. Nogtans was hij, hoezeer Coccejansch godgeleerde in den vollen zin des woords, niet onverdraagzaam jegens de Voetianen en werkte hij dan ook mede om de scherpe grenslijnen, die tusschen beide kerkelijke partijen waren getrokken, flauwer te doen worden en het tijdperk voor te bereiden, waarin men elkander de broederhand zou reiken. Wij behoeven toch wel niet te zeggen, dat het voorbeeld van den algemeen zoo hooggeachten man van belangrijken invloed moest wezen.

Behalve zijne veelvuldige twistschriften, voorredenen en reeds genoemde werken, vinden wij nog van hem vermeld zijne *intreepredikatie en afscheids predikatie te Haarlem*, — *kerkelijke redevoeringe*, — *intreepredikatie te Leyden, over het jaar 1748*, — *lijkpredikatie op Willem Karel Hendrik Friso*, — *verklaring der Evangelische geschiedenissen*.

Van den Honert, die met Johanna van Loosen gehuwd was, overleed, door zeer velen betreurd, den 6 April 1758.

Zie overigens: J. Lulofs, oratio funebris in obitum Joannis van den Honert, L. B. 1758, Ypey, gesch. der chr. kerk in de 18^e E. VII. blz. 97 verv. 137 verv. 381 verv. VIII. blz. 57 verv. 172 verv. Ypey en Derm. III. blz. 267 verv. IV. blz. 15 verv. Saxii onomast. lit. VI. pag. 350 Heringa, de auditor. pag. 246. Siegenbeek a. w. I. blz. 278 verv. 291. II. bijl. en toev. blz. 189 verv. Blaupot ten Cate, gesch. der Doopsgez. in Friesl. blz. 211 verv. 352.

Thomas Hoog ¹⁾, in 1763 te *Rotterdam* geboren, aanvaardde, na zijne akademische studien te *Leiden* voltooid te hebben, de Evangelie-dienst in 1787 te *Katwijk aan den Rijn*. Reeds vroeg werden zijne gaven voor den kansel op hoogen prijs gesteld. Niet alleen bleek dit, toen hij, slechts drie maanden predikant geweest zijnde, te *Amersfoort* werd beroepen, maar ook uit de herhaling van dat beroep in 1788, nadat hij het de eerste maal had afgeslagen. Te *Amersfoort* beriepen hem de gemeente van *Zutphen* en *Middelburg* te

¹⁾ De oorspronkelijke van zijn uit *Schotland* afkomstig geslacht was Hogge.

vergeefs, gelijk hij ook bedankte voor de benoeming tot Gasthuis-prediker te *Delft*; in 1791 vertrok hij naar *Leeuwarden*. Reeds in het volgend jaar volgde hij de roepstem der Rotterdamsche gemeente en onder haar bleef hij arbeiden tot zijnen dood, die den 28 November 1829 plaats vond. Hij was gehuwd met Johanna Scheltus.

Hoog was een uitmuntend mensch, een vroom christen en een verdraagzaam godgeleerde. Zijne zinspreuk *ora et labora* werd zijn geheele leven door in beoefening gebragt. Zijne predikwijze was, volgens de getuigenis van den hoogleeraar Royaards, ernstig, getrouw, gemoedelijk, kenbaar door eene gezonde uitlegkunde en duidelijke voorstelling. Met lust beoefende hij vooral de oostersche taalstudie, hoezeer hem alles, wat tot het gebied der godgeleerdheid behoorde, ter harte ging. In 1793 ontving hij den gouden eereprijs van het Genootschap ter verdediging der christelijke godsdienst op de, gemeenschappelijk met zijnen vriend, den Leeuwarder predikant A. Brink, bewerkte verhandeling *over de voortreffelijkheid der Evangeliebediening ter aanmoediging van jonge lieden van goeden huize*. Warm belang stelde hij in de werkzaamheden van dat genootschap, van hetwelk hij van 1797 tot zijnen dood directeur, en van 1809 tot 1825 secretaris was. Drie aanspraken door hem, in de eerste betrekking gehouden, staan in de werken dier maatschappij gedrukt. Met warme deelneming bevorderde hij elke inrigting ten goede. Zijnen ijver ondervonden de Maatschappij tot nut van het algemeen, het Bijbel- en Zendelinggenootschap. Behalve eenige kleinere redevoeringen en verhandelingen, voorkomende in den tweeden, derden, vierden en zesden jaargang van den *Fakkel* (Sprenger van Eijk) en eenige gelegenheds-leerredenen, kennen wij van hem: *de aard en voordeelen eener vroege godzaligheid*, Leeuw. 1792, — *de verplichting om ook in de voortplanting van het ware christendom Jezus Christus als den Meester en Heer te eerbiedigen*, Rott. 1806, — *redevoering bij gelegenheid des vijfentwintigjarigen bestaans van het Nederl. Zendelinggenootschap*, Rott. 1823.

Zie overigens: H. J. Royaards, het Haagsch genootsch., blz. 171 verv. Harderwijk a. w. blz. 107 verv.

Nicolaas van Hoorn, die omstreeks 1620 te *Middelburg*

geboren, en in 1642 predikant op 't *Retranchement* en vervolgens te *St. Aagtekerk* geweest is, heeft zich in zijnen tijd eenigen naam verworven als tegenschrijver van Becius ¹⁾. Zijn in 4°. te Middelb. in 1669 gedrukt geschrift, voert tot titel: *Arrius redivivus ofte vierige pylen des satans, uytgeblust door den schilt des geloofs, zijnde een korte wederlegginge van de valschgenaamde christelijcke en zedige verantwoordinge D. Johannis Becii, ingestelt uit het woord Gods, met verklaringe der outvaderen.*

Zie: P. de la Rue, gelett. Zeel. blz. 76. Paquot II. pag. 97.

Johannes Hoornbeek, den 4 November 1617 te *Haarlem* geboren en aldaar het voorbereidend onderwijs genoten hebbende, begaf zich op zestienjarigen leeftijd naar de Leidsche hoogeschool om er de litterarische wetenschappen, maar vooral de godgeleerdheid te beoefenen. Welligt zou hij daar zijne studien voltooid hebben, zoo niet de hevige pestziekte, die er in 1635 woedde, hem genoopt hadde *Leiden* te verlaten en *Utrecht* te bezoeken. Hier voltooide hij zijne akademische studien onder Voetius en werd, na ten vorigen jare proponent geworden te zijn, in 1639 te *Keulen* beroepen. Bijna vijf jaren bleef hij in die gemeente onder het kruis vertoeven, maar toen zag hij zich door de woelingen der Roomschegezinden genoodzaakt haar vaarwel te zeggen en zich zonder bediening naar zijne geboortestad te begeven. Reeds was zijn roem als godgeleerde bekend geworden, niet alleen, door zijne verheffing tot doctor in de theologie aan de Utrechtsche hoogeschool in 1643, maar ook door zijne *disputationes decem anti-judaicae*, Traj. 1644. Weldra zag hij zich dan ook eenen nieuwen werkkring aangeboden. Te *Maastricht* werd hij tot predikant beroepen; te *Harderwijk*, en bijna gelijktijdig te *Utrecht* begeerde men hem tot hoogleeraar. Ofschoon hij het eerstgemelde beroep reeds had aangenomen, ontving hij echter vergunning om het professoraat te *Utrecht* te aanvaarden, waar hem in 1645 ook het predikambt werd opgedragen. Hier bleef hij tot 1654, toen *Utrecht*, niet dan met weêrwil en krachtige tegenkanting, hem aan *Leiden* moest afstaan.

Gedurende zijn verblijf aan de Stichtsche hoogeschool had Hoornbeek zich niet alleen als een ijverig hoogleeraar,

¹⁾ Zie boven D. I. blz. 88 verv.

maar ook als een geleerd theoloogant, bijzonder uitmuntende in de polemieek, doen kennen. Een aantal geschriften werden door hem aan het publiek gegeven, zoowel voor de geleerde wereld, als meer voor het algemeen bestemd. Tot de eerste behooren: *oratio inauguralis de studio S. S. theologiae*, Ultr. 1644, — *commentarius de paradoxis et heterodoxis Weigelianis et Swencfeldis aliisque similis indolis*, Traj. 1646, — *apologia pro ecclesia christiana hodierna non apostata*, Amst. 1647, — *de baptismo veterum*, Traj. 1647, — *Socinianismi refutati tomi tres*, Tom. I. Traj. 1650, II. Amst. 1662, III. ibid. 1664 (waarvan door D. Knibbe een *compendium*, Lugd. B. 1690, werd gegeven) — *de desperatione salutari de se ipso*, Lugd. B. 1651, — *oratio in obitum C. de Maats*, Traj. 1651, — *examen Bullae Urbani VIII de suppressione Jesuitissarum, de cultu imaginum et de festis*, Traj. 1652, — *examen Bullae Innocentii X adversus Cornelii Jansenii tractatum de gratia*, Traj. 1652, Francof. 1653, — *summa controversiarum religionis cum gentilibus, Judaeis, Muhamedanis, Papistis, Anabaptistis, Enthusiastis, libertinis, Socinianis, Remonstrantibus, Lutheranis, Brouwnistis et Graecis*, Traj. 1653, — *institutiones theologicae*, Ultraj. 1653, Lugd. B. 1658, — *oratio de ecclesiarum inter se communiōe* (bij zijn vertrek uit *Utrecht*) Ultraj. 1654. Voor een grooter publiek waren bestemd zijne geschriften: *belijdenis-predikatie over 1 Tim. III: 15*. Utr. 1648, — *euthanasia of wel sterven*, Utr. 1651, in het latijn vertaald, Ultr. 1660.

Den 9 Junij 1654 aanvaardde onze geleerde het theologisch professoraat te *Leiden* met eene *oratio de scholis theologicis*, Lugd. B. 1654. Slechts twaalf jaren mogt deze hoogeschool zich in zijn bezit verheugen en in dit tijdperk werd hij niet alleen door pijnlijke ligchaamskwalen gefolterd, maar ook in den Sabbaths-twist gemengd. Wij hebben reeds vroeger op het aandeel gewezen, hetwelk hij, Voetius leerling, in de geschillen met Coccejus en Heidanus gehad heeft, en mogen, om herhaling te vermijden, daarop terug wijzen ¹⁾. Uit zijn huwelijk met Anna Bernard zijn twee zonen gesproten, die beide hooge waardigheden hebben bekleed; de oudste, Izaak, zelfs die van Raadpensionaris

¹⁾ I. D. blz. 286 verv.

van Holland en West-Friesland. Onze Hoornbeek overleed 11 Sept. 1666.

Hoornbeek was een zeer geleerd man, die een groot aantal der oudere en nieuwere talen verstond. Ook te *Leiden* heeft hij, in weerwil van zijnen ziekelijken toestand, behalve hetgeen hij in de twisten met Coccejus en Heidanus schreef, vele en belangrijke werken het licht doen zien. In polemische rigting (en hierin ontwikkelde hij al zijne kracht) gaf hij: *pro convincendis et convertendis Judaeis et gentilibus* Libr. VIII, L. B. 1655, — *epistola ad J. Duraeum, qua respondetur examini J. Beverley de independentismo*, L. B. 1660, en, met bijvoeging van Urserius, *disputatio de reducendo episcopata ad formam regiminis synodici* ¹⁾ Ultraj. 1661, — *de consociatione Evangelica Reformationum et Augustanae confessionis, sive de colloquio Cassellano*, a^o. 1661 habito, Amst. 1663, — *disputationum theol. anti-Socinianarum compendium*, Ultr. 1666, — *catechismus of christelijk en eenvoudig onderwijs over de dwalingen des Pausdoms*, — *korter en naarder verdediging van de ware kerk, gesteld tegen de wijser van de Paepse kerk*, — *de conversione Indorum et Gentilium*, na zijnen dood uitgegeven door D. Stuart, Amst. 1669. Dat hij onder al dezen arbeid toch den vrede lief had, bleek uit zijn *irenicum sive de pacis et concordiae studio* (*accedit oratio de prudentia*) Traj. 1666.

Toonde hij door zijne *dissertatio de veterum concionibus*, Traj. ad Rh. 1663 en zijnen *methodus sive tractatus de ratione concionandi*, bij het *compendium theol. dogm. van Essenius* (Traj. 1669, 1682 et 1685) gevoegd, belang te stellen in de predikkunde, hij heeft zich als dogmaticus doen kennen, vooral in zijne reeds genoemde *institutiones*. Zij zijn met oordeel zamengesteld uit de stelselmatige schriften der voornaamste Luthersche en Hervormde godgeleerden, dezer stellingen uitbreidende, bewijzende of tegensprekende, terwijl zij tevens doen zien, dat Hoornbeek een groot voorstander der schoolsche leerwijze was. Bijzondere lof komt hem hierin toe, dat de schoolsche en polemische behandeling der godgeleerdheid hem de praktikale toepassing daarvan niet deed vergeten. Hij drong op de beoefening des

¹⁾ Burm. Ultraj. erud. pag. 153 schrijft die verhandeling ten onrechte aan Hoornbeek toe.

christendoms aan en schreef in die rigting zijne *theologia practica* L. B. 1663, Ultr. 1689, — *van het laatste oordeel*, — *Gisberti Voetii disputatie van geestelicke verlatingen vervolgt door J. Hoornbeek*, Dordr. 1659.

Bovendien bestaan van zijne hand: *dissertatio de peste in de variorum tractatus theol. de peste*. L. B. 1654, — *vetera et nova sive exercitationum theol. libri tres*, Traj. 1672, — *Miscellanea sacra*, L. B. 1674, — *over de catechisatie*, — *concept van redres*.

Zie overigens: zijne levensbeschrijving door D. Stuart gegeven bij zijne verh. de conversione Indorum, Vrolikhert, Vliss. kerkhemel blz. 121, Bayle, Nicéron XXXIII. pag. 299, suiv., Paquot I. pag. 216 suiv. Burm. Ultraj. erud. pag. 147 sqq., Soermans acad. Reg. blz. 28, 41, 140, 153. Ypey, gesch. der synth. godg., II. blz. 114 verg. III. blz. 344. Ypey en Derm. II. blz. 473 verv. Siegenbeek a. w. blz. I. blz. 169 verv. 180 verv. II. blz. 134 verv. 408.

Coenraad Hoppe, die in 1621 te *Amsterdam* geboren werd en zijne akademische studien aan de hoogeschool te *Helmstadt* volbragt, werd in 1647 predikant bij de Lutherse gemeente te *Enkhuizen*, van waar hij in 1656 naar *Haarlem* vertrok. Vier jaren later werd hij in zijne geboortestad beroepen, waar hij in 1670 overleed.

Hoezeer niet in aller geest vallende, had hij toch zeer grooten invloed op de denkwijze van velen zijner tijdgenooten. Er bestaat van hem eene predikatie, in 1710 voor de vierde maal uitgegeven, onder den titel: *eene korte afhandeling van de praedestinatie of verkiezinge over 1 Petr. I vs. 2^a*, waarin hij dit leerstuk naar zijne zienswijze ontwikkelt en de leer van andersdenkenden, bijzonder van de gereformeerden wederlegt, maar zonder eenige hatelijkheid; iets, wat in die dagen opmerking verdient.

Zie overigens: Domela Nieuwenhuis, geschiedkundig overzicht der predikwijze in de Ned. Luth. kerk in de Bijdragen van D. N. en S. J. VII. blz. 22 verv.

Anthony Hornhoven, die reeds in het laatste der zestiende eeuw predikant te *Werkhoven* schijnt geweest te zijn, werd in 1619 ten gevolge zijner Remonstrantsche gevoelens van zijne bediening ontzet. In 1623 verzoende hij zich met de Hervormde kerk en werd, na op nieuw het proponentsexamen bij de klassis van *Amersfoort* ondergaan te hebben, te *Eemnes* binnen- en buitendijks beroepen.

Het is overbekend, dat er in dien tijd een scherp oog

gevestigd bleef op die leeraars, welke vroeger het Remonstrantismus waren toegedaan. De meesten gedroegen zich dan ook behoedzaam, maar Hornhoven waagde het iets te doen, dat meer voor zijn goed hart, dan voor zijne voorzigtheid pleit. Hij leverde namelijk in 1620 eene remonstrantie in bij de algemeene Staten, waarin hij middelen voorsloeg ter heeling der bestaande kerkscheuring. Hij wenschte, dat uit elk gewest eenige gematigde en geleerde predikanten mogten gemagtigd worden om de Dordsche leerregels te herzien, het harde te verzachten of althans daarbij zoodanige verklaring te voegen, als ter bevrediging der geoederen zou kunnen strekken. De Staten-generaal stelden dit stuk in handen der theologische faculteit te *Leiden* en deze velde een ongunstig oordeel ¹⁾. 's Lands hooge regering handelde dienovereenkomstig.

Tot hiertoe zou Hornhoven alleen het mislukken zijner poging te betreuren gehad hebben, maar men was nog te opgewonden om zoodanige voorstellen tot vrede ongestraft te dulden. De Zuid-Hollandsche synode van 1626 vermaande de Utrechtsche om hare aandacht op den Eemnesser leeraar te vestigen. Laatstgenoemde daagde hem dan ook voor hare vergadering in 1627. Strengelijk ging men hier met hem te werk en zeker zou men hem hebben afgezet, zoo hij geen berouw betoond en zijne volkomene overeenstemming met de leer der Hervormde kerk plegtig betuigd had. Nogtans werd de wél zwakke, maar toch vredelievende man in zijne bediening geschorst. Hoe lang dit geduurd heeft, is onzeker. Het blijkt echter, dat hij in 1641 veldprediker was en nog in datzelfde jaar naar *Oost-Indië* is vertrokken.

Zie overigens: Van Rhenen, a. w. blz. 135, 188. Ypey en Derm. II. blz. 340 verv. en de aant. Handelingen der Z. H. Syn. in de zaak der Remonst., uitgeg. door prof. Kist, blz. 184, 195. Tideman, a. w. blz. 252.

Jelle Hotzes. Zie: Gellius Sneecanus.

Joannes Houbakker, den 18 April 1685 te *Amsterdam* geboren, toonde reeds vroeg aanleg voor eene meer dan gewone ontwikkeling. Zijne ouders, tot de Doopsgezinden behorende, bestemden hem dan ook voor het leeraarsambt bij hunne gezindte. Wel beantwoordde hij dan ook hunne

¹⁾ Het oordeel der E. E. professoren der H. Theologie te Leyden, is in 1626 in het Latijn en in het Hollandsch uitgegeven.

verwachting, want met grooten lof was hij predikant bij de vereenigde Vlaamsche en Waterlandsche Doopsgezinden in zijne geboortestad, in 1709 voor het beroep naar *Rotterdam* bedankende.

Hij overleed te *Amsterdam* den 14 December 1715.

Hij schijnt een man van ernstig nadenken geweest te zijn en behoorde tot de uitstekendste kanselredenaars der Doopsgezinden in zijne eeuw. Proeven daarvan zijn der nakomelingschap bewaard in zijne *Predicatieën over verscheide teksten der H. Schriftuur*, Amst. 1730; — *Twintig doorwrochte predicatieën*, Amst. 1732, — *Feestpredicatieën*, Amst. 1735, allen in 4°.

Zie: Paquot I. pag. 59. Blaupot ten Cate, geschied. der Doopsgez. in Holland enz. II. blz. 94, 142.

Antonius van Hove of **Hovaeus** of **van den Hoef**, in den aanvang der 16 eeuw te *Wormer* of te *Egmond* geboren, nam het Benedictijnerkleed aan in de beroemde abt-dij van laatstgemelde plaats. Hier verwierf hij zich hooge achting, zelfs zoo, dat men in 1560 besloten had hem tot abt te benoemen. Daar deze waardigheid door Philips II aan het nieuw opgerigte bisdom van *Haarlem* verbonden was, had dit wel geenen voortgang, maar de Spaansche koning schonk hem ter vergoeding de abt-dij van *Epternach* in het Luxemburgsche. Vijf jaren lang stond hij aan haar hoofd, in October 1568 overleden zijnde. Hij heeft zich bijzonder door zijne latijnsche versjes bekend gemaakt. Men heeft van hem: *Antonii Hovaei, Haecmundani, Abbatis Echter-natensis electi, Zuermondus vel de temporis nostri statu ac conditione dialogus, fortasse ob amabilem rerum varietatem non injucundus*, Leidae 1564, in welk werkje niet alleen over den toenmaligen staat der zaken en der ketterijen, maar ook over de leer der Voorzienigheid, de onsterfelijkheid der ziel enz. gesproken wordt, — *De arte amandi deum, accessit odarum, hymnorum ac precum liber*, Colon. 1566, — *Historie van de edele welgeborene heeren ende graven van Egmond, uyt de oude boeken bijeenvergadert door heer Antonis Hovens van Egmond enz.* 1630, Haarl. 1664.

Zie overigens: Paquot II. pag. 80 suiv. De Windt a. w. blz. 176, 545.

Daniel Hovens, zich eerst te *Groningen* op den boekhandel toeleggende, werd door den omgang met Allard

Hulshoff en Matthias van Geuns bewogen om zich aan de godgeleerde studien te wijden. In 1755 werd hij leeraar bij de Doopsgezinden te *Barsingerhorn* en *Colhorn*, vervolgens het predikamt bedienende bij de gemeenten te *Sneek*, *Monnikendam*, *Zaandam O. H.* en *Leiden*. In 1790 verkreeg hij zijn emeritaat en 1795 overleed hij te *Rotterdam*.

Dat Hovens, ofschoon oorspronkelijk daartoe niet opgeleid, de godgeleerde wetenschappen met vrucht en ijver beoefend heeft, blijkt niet alleen uit andere schriften van zijne hand, maar vooral uit zijne door Teylers godgeleerd Genootschap bekroonde verhandeling *over het onderscheidende kenmerk der christelijke openbaring en derzelver verband met de natuurlijke en joodsche godsdienst*. Zij is de eerste, die in de werken van dat genootschap (Deel I) gevonden wordt.

Zie overigens: Blaupot ten Cate, gesch. der Doopsgez., in Holl. enz., II. blz. 147 verv.

Allard Hulshoff, in Februarij 1734 uit Doopsgezinde ouders te *Groningen* geboren, studeerde eerst op de hoogeschool zijner geboortestad in de geneeskunde en wijsbegeerte, in welke laatste wetenschap hij de doctorale waardigheid bekwam. In 1756 te *Amsterdam* vertoevende, besloot hij zich aan de godgeleerdheid toe te wijden en nu werd hij leerling van den Doopsgezinden hoogleeraar Nieuwenhuis en van den Remonstrantschen van der Meersch. Reeds drie jaren later werd hij proponent en weldra te *Makkum* beroepen: maar, daar intusschen te *Amsterdam* eene vacature ontstaan was, tot predikant bij de gemeente van *het lam* en *den toren* benoemd. In 1760 aanvaardde hij die betrekking en genoot er als kanselredenaar buitengemeenen bijval. Hij overleed den 30 Julij 1795, uit zijn huwelijk met Anna Debora van Oosterwijk eene dochter en eenen zoon, over wien wij vervolgens zullen spreken, nalatende.

Hulshoff was in waarheid een sieraad van het kerkgenootschap, waartoe hij behoorde. Zijne leerredenen, waarvan een veertigtal na zijnen dood, onder den titel: *Kerkelijke redevoeringen*, 4 st. Amst. 1796, is uitgegeven, waren wijsgeerig zedekundig, getuigende van zijnen diepdenkenden geest en voor een fijn beschaafd gehoor geschikt. Zijne rigting was dan ook christelijk wijsgeerig. Reeds als student had hij onder den aangenomen naam *Aletophilus Phileusebius*,

cene beschouwing der beste wereld- of philosophische bedenkingen over Gods goedheid en wijsheid, de vrijheid der menschen en hunnen staat in dit en het toekomstig leven het licht doen zien. Oogstte hij met dit stuk groote eere in, hij had later het genoegen een groot aantal zijner verhandelingen door onderscheiden geleerde maatschappijen bekroond te zien. Buiten 'slands viel die onderscheiding bij de *Academie royale des sciences et belles lettres de Prusse* aan zijne verhandeling *de evidentia in metaphysices et theologiae religionisque naturalis* te beurt. In ons vaderland ontving hij het eermetaal bij de *Hollandsche maatschappij van wetenschappen te Haarlem* op zijne verhandeling over de zedelijke opvoeding; de vrijheid omtrent de onkunde en de beoordeeling van het bewijs voor Gods aanwezen uit de onvolmaaktheid onzer zelfskennis, opgegeven door Mozes Mendelszoon; — bij het *Stolpiaansch legaat* op zijne verhandelingen *de fundamento potestatis Dei legislatoriae* (1766), — *de Cartesiana demonstratione existentiae divinae a priori, ex notione entis perfectissimi et necessarij* (1768), — op zijn antwoord op de vraag: *utrum Deus ex mero arbitrio potestatem suam legislatariam, an vero ita, ut ratio humana etiam legum divinarum perfectiones perspiciat, exerceat*, (1770), — op zijne *dissertatio, qua demonstratur, res hoc universum constituentes non necessario existere, sed ab ente necessario esse creatas* (1773); — bij *Teylers godgeleerd Genootschap* op zijne verhandelingen over de onsterfelijkheid der ziel (X D. der verh. van Teylers godg. gen.), — *Zijn er gronden om aan God hartstogten toe te schrijven* (XIV D.), — *is behalve het inwendig bewijs van de goddelijkheid van de leer van Jezus nog eenig bewijs ter overtuiging noodzakelijk* (XV D.); — bij het *Genootschap ter verdediging der christelijke godsdienst* op zijn, onder den naam van *Christiaan* uitgegeven stuk over de voornaamste oorzaken, waarom allerlei schriften, die of den geopenbaarden godsdienst in het gemeen of de voornaamste waarheden van denzelven in het bijzonder, bestrijden, in onze dagen grooter opgang maken dan voorheen (1791). Blijkt uit al deze geschriften Hulshoff's christelijk wijsgeerige geest, zijne zucht voor de *Religions-Philosophie*, zooals onze naburen het noemde, openbaarde zich evenzeer in zijnen *Zeno*, over ongeloof en zeden, — *Philosophische gesprekken over de*

voldoening, Amst. 1796, — *de bestaانبare Protestant regtzinnig*. Bovendien bestaat nog van de hand des geleerden mans: *K. de Vries, leeraar bij de Doopsgezinden te Amsterdam, afgeschetst in eene bijkrede*.

Zie overigens: W. de Vos, leven en character van A. Hulshoff, Amst. 1795. Blaupot ten Cate, *Geschied. der Doopsgez. in Holl. enz.*, II. blz. 127, 129, 143, 148.

Willem van Oosterwijk Hulshoff, zoon van den man, wien wij hierboven gedachten, en in 1771 te *Amsterdam* geboren, had eene korte, maar eervolle en nuttige loopbaan. In zijne vaderstad tot de hoogere studien opgeleid en daar deze voortzettende onder de leiding van Nieuwland, Wyttenbach, Walraven, van Swinden en Hesselink werd hij reeds in 1792 onder de proponenten bij de Lamisten opgenomen. Zich nog niet aan eene vaste standplaats wenschende te verbinden, begaf hij zich naar *Utrecht* en woonde daar nog gedurende twee jaren de lessen bij van de hoogleeraren Bonnet, H. Royaards, Rossijn en Hennert. Reeds waren zijne predikgaven bewonderd, maar zijn ligchaam was te zwak voor zijnen krachtigen geest. Hij bezweek den 10 Mei 1793.

Wij noemden zijne loopbaan eervol en zoo mag die van den jeugdigen geleerde genoemd worden, aan wien het Haagsch Genootschap tweemaal den zilveren eereprijs toekende; eerst voor zijnen *Joseph, in zijne kinderliefde en trouwe ter navolging aangeprezen*, vervolgens voor zijne verhandeling *over het wederzien*, beiden in de werken van dat Genootschap voor 1794, 4de stuk, te vinden. Zijne uitmuntende, nog na zoovele jaren met hoogen lof gebruikte en door de Maatschappij tot nut van het algemeen bekroonde *Geschiedenis van Joseph voor kinderen* is overbekend.

Anthoñius Hulsius, in 1615 te *Hilden* in het Hertogdom *Berg* geboren, werd in 1644 predikant bij de Waalsche gemeente te *Breda*. In 1668 benoemde men hem tot regent van het Staten-collegie te *Leiden*, en kort daarna tot buitengewoon professor in de Hebreeuwsche taal. Eenige jaren later verbreedde zich zijn werkkring, want in 1676 werd hij tot gewoon hoogleeraar in de godgeleerdheid benoemd. Leiden bezat in hem een ijverig geleerde, totdat de dood in 1685 een einde maakte aan zijn leven.

Hulsius was een zeer regtzinnig theoloogant. Hij was het, van wiens voorlichting de curatoren der Leidsche hoogeschool gebruik maakten bij het opstellen van het anti-Cartesiaansche besluit van 1675. Dat hij een geleerd, vooral in het Hebreeuwsch ervaren man was, blijkt uit zijne uitgave van de Psalmen in de grondtaal met eenen commentarius, Lugd. Bat. 1650.

Met hem is meermalen verward zijn achterneef, de Duisburger godgeleerde Henricus Hulsius. Paulus Hulsius schijnt zijn zoon geweest te zijn. Deze was predikant te *Middelburg* en vervolgens hoogleeraar te *Groningen*. Van zijne hand zijn in druk verschenen: *over Timotheus*, — *over den brief aan de Hebreëen*, 2 D. — *Jesus, het waare brood des levens*, — *Heilige mengelstoffen*, *Heilige liederen of Psalmen*.

Zie overigens: Ypey, gesch. der Systh Godgel. II. blz. 182. verv. Soermans, Acad. Regist. blz. 29, 43, 90, 121, Siegenbeek, a. w. I. blz. 227 229. II. blz. 141, 285.

Balduinus Hunnius zag den 16 Februarij 1654 te *Stavenisse*, waar zijn vader Nikolaas H., predikant was, het eerste levenslicht. Te *Middelburg* het voorbereidend onderwijs ontvangen hebbende, begaf hij zich op achttienjarigen leeftijd naar *Leiden*. In 1675 werd hij proponent en in het volgende jaar predikant te *Oostburg*, van waar hij in 1690 naar *St. Laurens* bij *Middelburg* vertrok. Hier overleed hij in 1719.

Bij zijne tijdgenooten was hij hooggeacht, en hij heeft zich bijzonderen naam verworven als voorzitter van den Zeeuwschen Coetus bij de behandeling van de zaak van Buitendyck. Hierover heeft hij dan ook twee werkjes geschreven, namelijk: *voorberigt ter regtveerdiging van de handelingen van d' Coetus gehouden tot Middelburg in den jare 1711 of getrouwe raad aan d' hr. G. van Buitendijck*, Midd. 1712 en *kerkelijke regtsplegingen, hoe te houden, opdat de waarheid des Evangeliums bij de Gemeente verblijve, tegen de Apologie van d' hr. G. v. B. Van anderen aard, maar in den geest van zijnen tijd* waren: *De wagen der Cherubim of 't gezigte van Ezechiël aan de riviere Chebar*, Dordr. 1707, — *Zions lovgejuig over Jes. XIV, 3, 23*, Dordr. 1709, — *Nederlands becommernisse over de verbreekinge Josephs, behelsende een tafereel van den strijds des lijdens, die*

de kerke des N. T. vooraf in de landen der Heidenen en daarna in 't rijke des Antichristendoms en vooral in Vrankrijk is overgekomen, Amst. 1709, — *Nederlands rust en vrijheid gebouwd op de suivere en onbevleete Gereformeerde Godsdienst tot opwekking van die gene, die de kerke eedshalven voesteren en diezelve door 't werk harer bedieninge vorderen moeten*, Amst. 1713, — *de weegschale des heiligdoms, tonende, dat het geluk van des Heeren volk en vooral in Nederland van tijd tot tijd, 't sederd haren uitgang uit 't Babel des Antichristendoms, is geevenaard aan de mate van hare ijver in en voor de suivere Godsdienst*, Amst. 1714, — *Het Statistische Vlaanderen of de Zeeuwsche buise*, Amst. 1718. Toonde Hunnius zich in al deze werken een ijverig voorstander van kerkelijke regtzinnigheid en een moedig bevorderaar van de belangen der Hervormde kerk, zijn werkzame aard is ook gebleken uit een aantal door hem nagelaten, maar ongedrukt gebleven werken.

Zie overigens: de la Rue, gelett. Zeel. blz. 463 verv. Paquot I pag. 481 suiv.

Franciscus van Husen, in de laatste helft der zeventiende eeuw predikant te *Wetzingen* bij *Groningen*, heeft zich bekend gemaakt door eene verdediging van een gedeelte der Staten-vertaling des Bijbels in: *Rabbi Isaaci Abrabanelis commentarius in Hoseam: cui et praemissum prooemium in duodeci prophetas minores, Latinitate donatum, una cum notis suis ab T. ab Husen*, Lugd. B. 1686 in 4°.

Zie overigens: Paquot III, pag. 553.

Magdaleus Jacobus. Zie: I. D. blz. 549.

Gerard Jacobs, die, geboren te *Asten* in de Meijerij van 's *Hertogenbosch*, in het laatste gedeelte der zestiende en in het begin der zeventiende eeuw geleefd heeft, studeerde waarschijnlijk te *Leuven* en verkreeg den rang van baccalaureus in de theologie. Hij is pastoor te *Someren* en vervolgens ook aartspriester van het dekenschap van *Helmond* geweest. Deze geestelijke was een groot voorstander van zoogenaamde tijdverzen. Men heeft van hem: *Diva virgo Ommelensis ejusque miracula*, Lov. 1607, — *Exercitium pium in vitam et gloriam B. virginis Mariae*, Sylvaeducis 1608, — *Pium exercitium de creatione, lapsu et redemptione generis humani per Christum*, Antv. 1611, — *Martyres Gorcomienses*, a. G. *Estio prosa editi, nunc carmine descripti*, Antv. Geen dezer gedichten onderscheidt zich door poëtischen gloed.

Zie overigens: Paquot II. pag. 369.

Joannes Jacobs, neef van den zoo even genoemde en omstreeks 1577 insgelijks te *Asten* geboren, heeft te *Leuven* zijne wijsgeerige en theologische studien volbragt. Later gaf hij daar onderwijs in de filosofie. Toen hij hiermede eenige jaren onledig geweest was, bekwam hij eene kanoniks-plaats in de hoofdkerk te *Brugge*, waar hij, na

zich in 1637 in de congregatie van het Oratorium begeeven te hebben, in 1647 overleed. Hij heeft zich bekend gemaakt door zijn *compendium ceremoniarum, quibus hodie in divinis, officiis Romana ecclesia utitur*, Antv. 1622, en door *zijne festa propria ecclesiae Cathedralis S. Donatiani Brugensis. Item de vita et miraculis ejusdem Sancti*, Brugis 1638.

Zie: Paquot II. pag. 369 suiv.

Conradus Janning werd den 16 November 1650 te Groningen geboren. Zijne ouders, Arnold J. en Bulduina Tinga, behoorden niet alleen tot de Roomsche kerk, maar waren er ook warme voorstanders van. Zij wilden dan ook niet, dat hun zoon, die zijne eerste opvoeding onder toezigt van zijn oom, den Groninger pastoor J. Tinga, ontvangen had, zijne studien aan de Protestantsche hoogeschool zijner geboortestad zou voortzetten. Zij zonden hem daarom eerst naar een Jezuiten Collegie in *Westphalingen* en vervolgens naar *Antwerpen*. Reeds vroeg openbaarde hij zijn wensch om tot die vaders te behooren, en hoezeer zijne betrekkingen hem liever wereldlijk priester gezien hadden, aanvaardde hij nogtans in 1670 het novitiaat bij de jezuïten te *Meche-len*, waar men hem, nadat hij zich nog te *Antwerpen* in de philosophie had geoefend, het onderwijs in de grammatica opdroeg. In 1678 begaf hij zich op nieuw naar *Antwerpen* en wel met het doel om de veelvuldige lijders, die toenmaals dáar door eene besmettelijke ziekte waren aangetast, ter dienste te staan. Terwijl hij zich hiervan met ijver kweet, opende zich voor hem een werkkring, die zijn naam aan de nakomelingschap heeft overgebracht.

De Jezuit Heribertus Rosweide, een Utrechtenaar van geboorte ¹⁾, had in zijne *Fasti Sanctorum* Antv. 1607, den wensch geopenbaard om al de levensbeschrijvingen van de Heiligen der Roomsche kerk naar de volgorde der dagen, op welke zij worden vereerd, bijeen te verzamelen. Hij zelf had hiertoe een groot aantal stukken vergaderd, maar de dood (1629) verhinderde hem daarvan het verlangde gebruik te maken. De jezuïten waren echter te zeer met het door hem ontworpen plan ingenomen om het te laten varen. Zij droegen de moeitevolle taak aan Johannes Bollandus ²⁾

¹⁾ Zie Burm. Traj. erud. pag. 312 sqq.

²⁾ V. Bollandi vita, in Act. Sanctorum, mensis Martii, tom. I.

op en voegden hem Godefridus Henschenius ¹⁾ als medearbeider toe. Deze beide geleerde mannen sloegen met ijver de handen aan het werk en in 1643 verschenen de twee eerste deelen der *Acta Sanctorum*, *quotquot toto orbe coluntur, mensis Januarii*, te *Antwerpen* in het licht. Het bleek weldra, dat deze reuzenarbeid vele handen vorderde. Niet alleen werd aan de eerste bewerkers Daniel Papebroek ²⁾ toegevoegd, maar weldra bekwamen zij een aantal helpers ³⁾ die allen, naar Bollandus, den naam van Bollandisten ontvingen.

Deze Bollandisten zorgden, dat onze Janning, wiens ijver zij hadden leeren kennen, zich, hoezeer hij zijne theologische studien nog moest aanvangen en de priesterwijding nog niet ontvangen had, bij hen aansloot. In 1679 nam hij deel aan hunnen arbeid, die voor hem wel in den aanvang in het nazien der proeven en in het vervaardigen der *indices* of registers bestond, maar zich spoedig uitbreidde. In 1681 ondernam hij eene reis naar *Rome*, waar hij niet alleen zijne theologische studien volbragt en de priesterwijding ontving, maar waar, en in *Italië*, en op zijn geheelen togt hij een aantal stukken en afschriften voor de *acta sanctorum* vergaderde. Alle bibliotheken en verzamelingen werden door den onvermoeiden Groninger doorzocht. In 1686 keerde hij met dezen schat naar *Antwerpen* terug. Weldra

¹⁾ V. Henschenii vita, conscripta a D. Papebrochio, in Act. Sanct. mensis Mai tom. VII.

²⁾ Saxii onom. V. pag. 619.

³⁾ Zij waren de Jezuiten: D. Cardon, T. Baertius, C. Janningus, T. Verhoeven, J. B. Collier, N. Raye, J. Stilting, J. Veldius, J. Pinius, C. Suysken, G. Cuperus, P. Bosschius, P. Dolmans, J. Limpenus, U. Sticker, J. Perier, J. Cleus, J. Bue, C. Bye, J. Ghesquiere, J. B. Fonson, N. Hubens, de Benedictyner A. Berthod, de Praemonstratensers S. Dyck, C. Goorius, J. Heylen en M. Stalsius. De *Acta Sanctorum* zijn niet voltooid. In 1794 verscheen te *Tongerloo* het drie en vijftigste en laatst uitgenomen deel. De laatste deelen zijn hoogst zeldzaam. Een nadruk verscheen in 1734 verv. te Venetiën in 42 deelen, waarvan het laatste tot den 17 September gaat. In dit reuzenwerk, waarin veel, zeer veel belangrijks wordt aangetroffen en waardoor de Jezuiten eene wezenlijke dienst aan de kerkgeschiedenis hebben betoond, worden alle levens en legenden der Heiligen, die de verzamelaars magtig konden worden, ook valsche en twijfelachtige, gevonden. Intusschen zijn de critische aantekeningen en verhandelingen der Bollandisten doorgaans zeer belangrijk. Zie overigens over de Bollandisten en hunnen arbeid: de Windt, a. w. blz. 492. verv.

zette hij nu zijn onderzoek te *Keulen* en elders in *Duitschland*, ook in *Bohemen* voort, met eenen ijver, die waarlijk voorbeeldig mag worden genoemd. Geen minder deel nam hij in de moeilijkheden, welke de Bollandisten van meer dan ééne zijde, ondervonden. Niet alleen schreef hij zijne *opuscula apologetica* (te vinden in Tom. I. *act. sanct. mens. Junii*) tegen de Carmeliten, maar in 1697 op nieuw naar *Rome* gezonden, wist hij het te voorkomen, dat de *acta sanctorum* op den index werden geplaatst. Ook deze reis maakte hij aan het verzamelen van afschriften en aan het winnen van de gunst des keizers dienstbaar, later nog eenen togt naar *Spanje* ondernemende, zoowel om de Bollandisten met de Carmeliten te bevredigen, als om zijn onderzoek ook daar voort te zetten.

In 1719 werd hij echter door eenen aanval van beroerte getroffen, die hem tot verderen arbeid ongeschikt maakte. De werkzame Groninger, aan wiens onvermoeiden ijver de *Acta Sanctorum* zooveel te danken hebben, overleed den 13 Augustus 1723.

Zie overigens: Goethals, lectures, relatives à l'histoire des sciences etc. en Belgique, Tom. IV. pag. 199. suiv.

Cornelius Jansenius, in de zestiende eeuw te *Hulst* in *Vlaanderen* geboren, voltooidde zijne godgeleerde studiën te *Leuven*. Weldra steeg hij tot hooge kerkelijke waardigheden op. Pastoor aan de St. Maartenskerk te *Kortrijk* geweest zijnde, werd hij later president van het theologisch collegie te *Leuven* en deken van St. Jacobus aldaar. Op last van den Spaanschen koning Philips II woonde hij de kerkvergadering van *Trente* bij. Zoo groot was de gunst, die deze vorst hem toedroeg, dat hij onder de nieuw benoemde Nederlandsche bisschoppen behoorde. Op den 8 September 1568 werd hij door Franciscus Sonnius tot bisschop van *Gend* gewijd. Acht jaren lang was hij in het bezit van dezen zetel, den 11 April 1576 overleden zijnde.

Zoo groot was de roem, dien hij door zijne geleerdheid en veelvuldige schriften had inge oogst, dat men niet aarzelden van hem in het volgende vers te getuigen:

Quantus sol coelo, tantus Janssenius orbi est.

Zijne voornaamste werken zijn *over de harmonie der Evan-*

gelisten, met uitleggingen (een arbeid, die wel eens met de *Harmonia Evangelica* van zijnen meer bekenden naamgenoot, naar wien de Jansenisten heeten, verward is geworden) en de uitbreiding over de Psalmen, de Spreuken en den Prediker.

Zie overigens: J. B. Gramaye, *antiquitates illustrissimi comitat. Flandriae*, pag. 20, 30. J. B. L. de Castillon, *Sacra Belgii chronologie* pag. 509. Saxii *onom. litt.* III, pag. 392 *ibique cit.*

Jacobus Jansenius of **Jansonius**, in 1547 te *Amsterdam* geboren, ontving zijne wetenschappelijke opleiding te *Leuven*. Na volbrachte studiën werd hij in 1575 voorzitter in het collegie van St. Augustinus. Veertien jaren later werd hem het bestuur van het pauselijk collegie te *Leuven* opgedragen, waar hij ook het professoraat in de theologie en het decanaat in de cathedrale kerk van St. Petrus bekwam. In het laatst zijns levens was hij ziekelijk en overleed den 30 Julij 1589. Deze Jansenius heeft zich ook door eenige geschriften, vooral door zijne verklaringen van Job, de Psalmen, het Hooglied en het Evangelie van Johannes bekend gemaakt.

Zie overigens: Wagenaar, *beschr. van Amst.*, XI. blz. 274 *verv.*

Cornelius Jansenius, zoon van Jan Ottes of Ottje ¹⁾, een' timmerman, en van Lijntje Gijsberts, zag het levenslicht te *Acquoi* bij *Leerdam* op den 28 October 1585. Zijne ouders, die niet tot de Hervormde, maar tot de Roomsche kerk behoorden ²⁾ en hem tot de priesterlijke bediening bestemden, zonden hem tot het aanleeren der oude talen naar *Utrecht*. In 1602 vertrok hij echter naar de hoogeschool van *Leuven*, waar hij met zoo ongemeenen ijver studeerde, dat hij niet alleen tot meester der vrije kunsten bevorderd werd, maar ook met zoo groote inspanning de godgeleerdheid beoefende, dat zijne gezondheid er onder leed. Ter herstelling van deze begaf hij zich naar *Frankrijk*, en knoopte den reeds te *Leuven* ontstanen vriendschapsband met Jean du Vergier de Hauranne, later als abt van St. Cyran meer bekend geworden, naauwer aan.

¹⁾ Naar zijnen vader Jan ontving hij, volgens de eenvoudige gewoonte dier tijden, den naam Jansen, aan welken hij eenen latijnschen uitgang gaf.

²⁾ Het is duidelijk, waarom de Jezuiten deze onwaarheid hebben verspreid. Jansenius latere denkwijze zou dan van ketterschen oorsprong geweest zijn.

Door diens invloed werd hem het onderwijs der jeugd bij eene aanzienlijke familie toevertrouwd. Eenigen tijd later volgde hij zijnen vriend naar *Baijonne*, waar zij niet alleen gezamenlijk hunne studiën voortzetteden, maar de bisschop eene kanoniksplaats aan de Hauranne schonk en Jansenius aan het hoofd van een collegie plaatste. Deze kerkvoogd weldra tot aartsbisschop van *Tours* verheven zijnde, verliet de Hauranne *Baijonne* en ook Jansenius besloot naar *Leuven* terug te keeren. Hier werd hij wel tot overste van het collegie St. Pulcheria aangesteld, maar hij meende, dat die betrekking hem in zijne oefeningen hinderde. Evenzeer bedankte hij ook voor het professoraat in de philosophie. De godgeleerdheid boeide hem nu geheel en in 1617 werd hij daarin met hoogen lof gepromoveerd. Weldra droeg men hem het professoraat in de theologie op en met zooveel toejuiching kweet hij zich van zijne verpligting, dat de Leuvensche universiteit hem tweemalen ter behartiging van hare belangen naar Spanje zond. Verre van daar, zooals men heeft nagegeven ¹⁾, de vervolging der Inquisitie te moeten ontvlugten, verwierf hij er de gunst des Spaanschen konings, welke later nog aanmerkelijk toenam. Intuschen was *en* uit deze reis *en* reeds vroeger gebleken, dat onze landgenoot geen voorstander van de Jezuïten was, maar hunne pogingen om zich van het theologisch onderwijs te *Leuven* meester te maken krachtig tegenwerkte. De vorst benoemde hem in 1630 tot koninklijk hoogleeraar in de gewijde schriften te *Leuven*.

Hoe sterk Jansenius met de Roomsche kerk was ingenomen, bleek in 1630. Men weet, dat prins Frederik Hendrik in het vorige jaar 's *Hertogenbosch* veroverde. De hervormde predikanten, aan wie het was opgedragen ²⁾ daar de zaak der reformatie te bevorderen, daagden den 16 Mei 1630 de Roomschgezinden uit om met hen, in tegenwoordigheid der regering, over de waarheid en den ouderdom der Roomsche kerkleer te redetwisten. Met Willem van En-

¹⁾ Waarheid is het, dat de Inquisite te Salamanca, na zijn vertrek onderzoek naar hem bij zijnen huiswaard liet doen. De eenige grond van verdenking tegen hem bestond echter daarin, dat hij Hollander was.

²⁾ Zie: I D. blz. 419, aant. 1.

gelen ¹⁾, maakte Jansenius den 9 Junij bekend, dat zij den strijd aannamen. Hunne voorwaarden waren echter voor de hervormden onaannemelijk en, nu nam niet alleen van Engelen de pen op, maar ook de Leuvensche hoogleeraar schreef zijn *Alexipharmacum civibus Sylvaeducensibus propinatum adversus menistrorum suorum fascinum*, Lovan. 1630. Onze beroemde Voetius antwoordde hierop in zijn *Philonium Romanum correctum, hoc est, notae et castigationes in declamatiunculam Cornelii Janssenii, Theol. Dr. et prof. Lov., titulo Alexipharmacum etc. editi*, Dord. 1630. De Leuvensche godgeleerde meende hierop niet te moeten zwijgen, maar gaf zijne *Notarum Spongia*, Lov. 1631, in het licht en daarop liet Voetius volgen: *Desperata causa papatus, novissime prodita a C. Janssenio etc.* Amst. 1635. Jansenius zelf nam nu de pen niet op, maar Libertus Fromondus ²⁾ zijne partij, eene *Causae desperatae G. Voetii adversus Spongiam Dr. C. Janssenii crisis*, Lov. 1636, uitgevende. Schookius beantwoordde dit geschrift in 1638 met zijne *desperatissima causa papatus*, waarop nog eene *sycophanta epistola*, Lov. 1640, van Fromondus volgde.

Jansenius waagde zich bijna gelijktijdig op een nog breeder strijdperk. Hij gaf in 1635 een geschrift uit tegen Frankrijk onder den titel: *Alexandri Patricii Armacani, Theologi, Mars Gallicus, seu de justitia armorum et foederum Regis Galliae Libri duo*, waarin hij den Franschen koning zeer hard viel en veroordeelde om het verleenen van bijstand aan de protestanten in *Duitschland* en in de *Nederlanden*. Hij aarzelt niet zijne landgenooten rebellen te noemen en de zaak van *Spanje* in een even gunstig, als onwaar licht te stellen. Het is hier de plaats niet om de door hem aangevoerde gronden te overwegen en te wederleggen. Wij betreuren het alleen, dat hij niet de eenige Nederlander geweest is, die de geschiedenis tot dat doel heeft trachten te verwringen, maar wij verblijden ons, dat geene sophismen en valsche beschouwingen de waarheid der geschiedenis kan vernietigen. Zoo groot was echter het welgevalen van den Spaanschen koning in dit boek, dat de schrijver met het

¹⁾ Zie ald. blz. 418 verv.

²⁾ Zie over dezen Leuvenschen geleerde Saxii onom. lit. IV. pag. 258 en de aldaar aangeh. schrijvers.

bisdom van *Yperen* begunstigd werd. Hij werd tot die hooge kerkelijke waardigheid op zijnen geboortedag, in 1635 te *Brussel* door den aartsbisschop van *Mechelen* gewijd. Met ijver aanvaardde hij deze betrekking, maar niet lang was hij hierin werkzaam. Hij overleed den 6 Mei 1638 aan de pest.

Behalve zijne reeds genoemde geschriften bestaan van hem: *de interioris hominis reformatione*, — *Tetrateuchus sive commentarius in 4 Euangelia*, — *Pentateuchus sive commentarius in V. libros Moysis*. — Van zijne hand zijn ook de verhandelingen der Leuvensche Universiteit: *de vi obligandi conscientias, quam habent edicta regia super re monetaria* en *de juramento, quod publica auctoritate magistratui designato imponi solet*. Gaf hij in al deze werken proeven zijner geleerdheid, hij wijdde een groot deel van zijn leven aan eenen arbeid, die eerst na zijnen dood in het licht is verschenen en aanleiding heeft gegeven tot de bekende scheuring in de Roomsche kerk. Wij bedoelen zijnen *Augustinus* en achten ons verplicht dit geschrift en Jansenius, toen hij het schreef, meer van nabij te beschouwen.

Wij hebben reeds met een enkel woord te kennen gegeven, dat de man, die naderhand den bisschoppelijken zetel te *Yperen* beklom, een verklaard tegenstander der Jezuiten was. Hij was niet de eenige in *Nederland*, ook niet te *Leuven*. Nogtans was hij het, die een vast punt ter hunner bestrijding koos, en niet alleen om Loijola's orde van daar aan te tasten, maar niet minder, omdat zijne overtuiging hem daartoe dreef.

Het is bekend, dat het Augustiniaansche gevoelen omtrent het leerstuk der genade in de Roomsche kerk allengs verbasterd en eindelijk verdrongen werd. De Jezuiten hadden hiertoe vooral gearbeid, bijzonder de Spanjaard Molina. Jansenius ergerde zich daaraan bovenmate en besloot het Pelagianismus met alle kracht tegen te werken en daartoe Augustinus zelven met ingespannen ijver te bestuderen. Twintig jaren werden hieraan door hem gewijd. Allengs gewendde hij zich alle eigene meening vaarwel te zeggen om te dieper en te zekerder in die van den kerkvader in te dringen. Nog meer hiertoe aangezet door den

strijd tusschen de Dominicanen en Jezuiten, en door de overwinnende volharding der laatstgenoemden, kreeg hij Augustinus lief en achtte zich verplicht hem in al zijne waarde te herstellen. De Leuvensche universiteit, waar men de Jezuiten zoo gaarne wilde keeren, was dan ook den hoogleeraar dierbaar genoeg om hem te meer tot zijnen arbeid aan te vuren. De bisschoppelijke waardigheid veranderde zijne zienswijze niet. Nogtans gaf hij de vrucht van zoo vele jaren bij zijn leven niet in het licht en welligt zou hij, overigens trouw aanhanger van *Rome*, haar vernietigd hebben, zoo hij de gevolgen harer openlijke verschijning hadde kunnen berekenen. Bij zijnen dood nam hij zelfs maatregelen om zich te verzekeren, dat zijn arbeid toch vooral niet tegen den wil van het pauselijk hof zou worden uitgegeven. Zijne op zijn sterfbed gegevene uiterste wilsbeschikking luidde aldus „Ego Cornelius, Dei et apostolicae sedis gratia, Episcopus Yprensis, de mea libera voluntate do et dono omnia mea scripta, ad explicationem S. Augustini spectantia, Capellano meo Reginaldo Lamaeo, partim quia magno labore ea scripsit vel dictavit, partim quia sine originali copia corrigi non possunt. Hac tamen menti hanc donationem facio, ut cum doctissimis viris, magnifico domino Liberto Fromondo et reverendo domino Henrico Caleno, Canonico Mechliniensi, conferat et disponat de editione quam fidelissime. Sentio enim aliquid difficulter mutari posse. Si tamen Romana sedes aliquid mutari velit, sum obediens filius et illi ecclesiae, in qua semper vixi usque ad hunc lectum mortis, obediens sum. Ita mea postrema voluntas est. Actum sexta Maji. 1638. Sic moribundus Jansenius.”

Bewijst dit geschrift, dat de *Ypersche* bisschop kalm den dood, die zich bij zoo vreeselijke ziekte aan hem vertoonde, te gemoet zag, het bewijst niet minder zijnen onwil om iets tegen *Rome* te ondernemen. Zijn begunstigde kapellaan, Reginaldus Lamaeus, zette zich dadelijk om zich, met raadpleging van Calenus en Fromondus van de opgedragen taak te kwijten. In 1640 verscheen Jansenius *Augustinus* te *Leuven* in het licht, met wereldlijke en kerkelijke goedkeuring voorzien. Geenszins had de schrijver bedoeld zijn eigen gevoelen omtrent het betwiste leerstuk voor te stellen en

te ontwikkelen, maar alleen om des kerkvaders meening duidelijk en volkomen te doen kennen. Doorgaans bediende hij zich hiertoe van Augustinus eigene woorden. En wel was hij hiertoe in staat, want hij had diens werk over de genade dertig malen aandachtig gelezen. Jansenius verdeelt zijn geschrift in drie stukken. Het eerste bevat een verslag van den Pelagiaanschen twist en eene wederlegging van den Britschen monnik: — het tweede Augustinus leer over de gesteldheid en de vermogens der menschelijke natuur in haren oorspronkelijken, gevallen en hernieuwden toestand: — het derde zijn begrip omtrent de door Christus aangebragte genade en omtrent de voorbeschikking van engelen en menschen.

Naauwelijks was de *Augustinus* algemeen bekend geworden, of hij trok veler aandacht tot zich en werd zeer verschillend beoordeeld. Sommigen waren er hoog mede ingenomen, maar de Jezuïten ergerden zich vooral aan het geruchtmakend boek. Tot groote vreugde strekte het hun dan ook, toen paus Urbanus VIII het vonnis der veroordeeling over Jansenius geschrift uitsprak, hiertoe bewogen, zoowel omdat het verboden was iets over de leer der genade zonder verlof van den heiligen stoel uit te geven, als omdat men van oordeel was er stellingen in aan te treffen, reeds vroeger door Rome veroordeeld. Nog meer verheugden zich de Jezuïten, toen Innocentius X in 1653 vijf stellingen uit den Augustinus veroordeelde. De *eerste* was, dat er Goddelijke voorschriften zijn, aan welke vrome menschen, hoe gaarne zij ook willen, niet gehoorzaam kunnen zijn, daar God hun die mate van genade niet heeft geschonken, welke volstrekt noodig is om aan die geboden te kunnen gehoorzamen; — de *tweede*, dat de invloed der Goddelijke genade onwederstaanbaar is; — de *derde*, dat het, om de daden der menschen verdienstelijk te doen wezen, niet noodig is, dat zij vrij van noodzakelijkheid zijn, maar alleen, dat zij vrij zijn van dwang; — de *vierde*, dat de halve Pelagianen dwaalen in de stelling, dat 'smenschen wil het vermogen heeft om den invloed der voorkomende genade te ontvangen of te weerstaan; — de *vijsde* eindelijk, dat het halve Pelagianen zijn, die het gevoelen omhelzen, volgens hetwelk Christus door zijn lijden en sterven de verzoening voor alle

menschen verworven heeft. De paus noemde de eerste en laatste stelling vermetel, goddeloos en godlasterlijk, de overigen kettersch.

Wel traden de voorstanders van Jansenius op met de bewering, dat die stellingen ook door hen werden gewraakt, maar dat zij in den *Augustinus* niet werden aangetroffen, doch Innocentius verklaarde ten volgende jare in eene nieuwe bulle, dat zij in waarheid in Jansenius leer werden gevonden. Van nu af aan slingerde het Roomsche hof de pijlen zijner banbullen met toenemende kracht op den arbeid van den overledenen bisschop. Alexander VII veroordeelde in 1656 op nieuw de genoemde vijf stellingen en negen jaren later bevestigde hij niet alleen die uitspraak, maar beval tevens dat zij door ieder, die tot eene kerkelijke bediening zou komen, plegtiglijk zouden afgezworen worden. Het is bekend, welk een letterstrijd hieruit ontstond, en dat deze, breeder en breeder wordende, aanleiding heeft gegeven om scheuring in de Roomsche kerk te bewerken. Het is echter onze taak niet om in deze bladen eene geschiedenis van het Jansenismus te beschrijven. Nogtans achten wij het niet ongepast de voornaamste werken, die hierover bestaan, nevens die, welke over Jansenius zelven handelen, aan het slot zijner biographie op te noemen.

Jansenius, zoo verschillend door vriend en vijand beoordeeld, muntte ongetwijfeld uit door buitengewonen ijver, noeste werkzaamheid en een stalen geheugen. Geenszins was hij van scherpzinnigheid ontbloot. Wat hij waarheid achtte, werd door hem ernstig verdedigd. Zijn leven kenmerkte zich door eenen vromen wandel, terwijl hij tot zijne zinspreuk had gekozen: *in veritate et charitate*. Op pauselijken last, werd het eervolle opschrift, ter zijner nagedachtenis op zijn graf geplaatst, vernietigd.

Zie overigens: Praefatio, Jansenii Augustino praefixa; M. Leydecker, de historia Jansenismi libri VI; M. du Bourg, histoire du Jansenisme 1658; Bayle II. pag. 1529 suiv.; Levensbeschrijving van voorname, meest Nederlandsche mannen en vrouwen, III, blz. 190. verv.; J. B. L. de Castillon, l. 1., pag. 528 sq.; Du Mas, histoire des cinq propositions, Liege 1694; Histoire générale du Jansenisme par Mr. (G. Gerberon) Amst. 1700; Du Pare de Bellegarde, histoire abrégée de l'église métropolitaine d' Utrecht, Utr. 1762, waarvan de derde uitgave Corrigée et augmentée, in dit jaar (1852) te Utrecht verschenen is; Geschiedenis van het zoogenaamde Jansenismus, Amst. 1846, waarvan het eerste stuk van het tweede deel in 1849 is uitge-

geven; Ypey, kerk. geschieden. der 18. E. XII. bl. 314; mijne Nederl. kerk-gesch. na de herv. II. bl. 58 verv.; R. Bennink Janssonius, de Romano-Catholicorum, vulgo qui Jansenistae dicuntur, historia et principiis, Gron. 1841. Zie verder over Port Royal: J. Racine, histoire de Port Royal, Nouvelle histoire de P. R., Par. 1786 4°., N. Fontaine, mémoires pour servir à l'histoire de P. R., col. 1738, P. T. du Fosse, mémoires pour servir à l'histoire de P. R. col. 1739, Recueil de plusieurs pièces pour servir à l'hist. de P. R., Utr. 1740, Gregoire, les ruines de P. R. Paris 1810, H. Reuchlin, Geschichte von P. R., Hamb. 1839.

Johannes Henricus Janssonius. Het geslacht waartoe deze Groningsche predikant behoorde en dat nu gedurende ruim twee eeuwen een schier onafgebroken reeks van predikanten aan de vaderlandsche hervormde kerk heeft geschonken, is afkomstig uit de *Paltz*. Terwijl op de verschrikkelijkste wijze daar het bloed was vergoten der protestanten en hun het bevel was gegeven het land te ruimen of hunne godsdienst af te zweeren, lieten de bezitters van de heerlijkheid *Grunewald*, liever hunne bezittingen aan den vijand prijs, dan aan *Rome* zich te onderwerpen. Waarschijnlijk door Hendrik Alting, die vroeger te *Heidelberg*, later als Groningsch hoogleeraar steeds voor de belangen van de *Paltz* waakte en zorgde, te *Groningen* gekomen, verwisselde de zoon van Johan van Grunewald uit nederigheid of om bedekt te blijven, den naam met dien van Janssonius (Johanneszoon) en werd de stamvader van een priesterlijk geslacht.

De vader van Johannes Henricus was Johannes Janssonius, die van 1696 tot Mei 1707 predikant te *Siddeburen* en van Mei tot September 1707 predikant te *Veendam*, in den leeftijd van 35 jaren ontsliep. Zijne moeder was Geertuida Meinds, die op eene voortreffelijke wijze zich aan de opvoeding harer drie kinderen toewijdde en niets ongeproefd liet om haren eenigen zoon tot een voortreffelijk christen en leeraar te vormen. Geboren den 3 September 1701 te *Siddeburen*, was hij pas in het zevende levensjaar getreden, toen hij zijnen vader verloor. Maar de godvruchtige moeder vond haar troost en sterkte in haren God en mogt het als een grooten zegen beschouwen, dat de pogingen om haren zoon met kennis en godvrucht te vervullen, boven bidden en denken slaagden. Zachtmoedig van aard en werkzaam kwam hij als een welvoorbereid jongeling aan de Groningsche hoogeschool, waar hij in Isinck en Rossal

leermeesters vond, die hem in de beoefening van geschiedenis en welsprekendheid, in de grieksche taal en vrije kunsten den weg wezen. De hoogleeraren in de godgeleerdheid die hij hoorde, waren Otto Verbrugge en Antonius Driessen, van welke de eerste tot de verlichte en zeer gematigde Voetianen, de andere tot de strijdlustigste theologen zijns tijds behoorde. Hier openbaarde zich reeds de zucht des jongelings om alles te onderzoeken en het goede te behouden. Terwijl hij zich afkeerig betoonde van alles, wat aan twist en verdeeldheid voedsel gaf, zocht hij datgene, wat vruchten kon dragen voor het christelijk leven in de gemeente, waaraan hij zich wijden zou. Was het wonder, dat hij zich getrokken voelde tot de beroemde Vitringa's, die toenmaals der Friesche hoogeschool tot eere verstrekten? Met groote ingenomenheid schaarde hij zich onder de discipelen der Franeker godgeleerde school. Had hij met tegenzin opgemerkt, hoe vele Coccejaansche predikers hunne leerredenen maakten tot vertoogen, vol vertoon van geleerdheid, maar zonder geest en leven, hij vond hier zich bevredigd, wanneer hij door Vitringa de door de Coccejanen dikwijls gering geachte beoefeningsleer in hare hooge belangrijkheid duidelijk zag in het licht gesteld. De geest van zijne voortreffelijke leeraars kwam te zeer overeen met den zijnen, dan dat hij de hier gegeven lessen niet diep in het hart zou hebben geprent om heldere denkbeelden der gemeente mede te deelen, vrede en verdraagzaamheid te bevorderen, op beoefening der godzaligheid aan te dringen en alle wetenschap dienstbaar te maken aan de aankweeking van een in liefde werkzaam geloof. Met zulke beginselen beziel, trad hij in de dienst der kerk. Maar zijn zucht naar wetenschap drong hem, reeds nadat hij propo-nent was geworden, Utrecht's hoogeschool te bezoeken, waar te dier tijde de in zoovele opzigten verdienstelijke Lampe velen tot zich trok. Het was in het jaar 1723, dat hij in de plaats van den door zijne verklaring van den catechismus bekenden Johannes van der Kemp, tot predikant te *Dirksland* werd geroepen, waar hij bleef tot 1731. In dat jaar gaf hij gehoor aan de roeping der gemeente te *Embden* in *Oost-Friesland*, die hem tot 1745 mogt bezitten, toen hij naar *Finsterwolde* vertrok. Van hier verspreidde zich de roem van

zijne ernstige en gemoedelijke prediking hoe langer zoo meer, zoodat drie jaren later (1748) hem het beroep naar *Veen-*
dam werd aangeboden, dat hij opvolgde om in 1752 onder
de predikanten der stad *Groningen* op te treden, waar hij
in hoogen ouderdom ontsliep. Intusschen achtte hij het
zijn plicht om niet enkel met woord, maar ook met de
pen de gemeente te stichten. En hetgeen hij in het licht
gaf, was wel geschikt om hem te doen kennen als een dier
vele voortreffelijke kweekelingen van Vitringa, die door
hunne uitlegging en praktikale verklaring der Heilige Schrif-
ten der kerke tot zoo rijken zegen zijn geweest. Het eerste
werk, dat hij uitgaf was: *De algemeene brief van den apos-*
tel Jakobus verklaart en kortlyk toegepast, 4°. Groningen
1742. Bleek het reeds uit de keuze van dit onderwerp,
dat hij verre was verwijderd van de denkwijze dergenen,
die met minachting van zedekunde en zedelessen gewaag-
den en deze naauwelijks de aandacht waardig keurden, hij
vond de voorstelling van allerlei heilzame pligten allernood-
zakelijkst, „deels opdat alzoo de menschen als door een
tuchtmeester tot Christus zouden worden geleid ten einde,
als armen en verslagenen van geeste de gerechtigheid in Chris-
tus Jezus te zoeken, deels om in den weg der gerechtigheid
geleid te worden, in 't midden van de paden des regs en
de heiligmakinge-na te jagen zonder welke niemand God
zal zien.” In deze verhandeling, die door bekwame godge-
leerden van zijnen tijd als een doorwrocht werk wordt ge-
roemd, geeft de schrijver proeven van zijne onpartijdigheid,
terwijl hij van den arbeid van vroegere en latere godge-
leerden van verschillende rigting gebruik maakt, maar toont
hij ook een zelfstandig oordeel, waardoor hij onafhankelijk
van anderen zijne eigen baan rustig bewandelt. Tegenover
degenen, die, steunende op het gezag van Luther, de leer
van Jakobus over de noodzakelijkheid der goede werken in
strijd achtten met de voorstelling van Paulus over de regt-
vaardiging des zondaars door het geloof zonder de werken,
doet hij telkens opmerken, dat er niet de minste strijd tus-
schen de beide apostelen bestaat, daar beide een geheel
verschillend doel hebben en, Paulus tegen de *werkheiligheid*
en Jacobus tegen de *praatheiligheid* of lijdelijk mond-chris-
tendom zijner dagen ijverende, elk op zijne wijze de eer

van het geloof in Gods genade tegen misbruik en miskenning handhaaft. Hij wijst er dan ook op hoe „Jacobus zich een dienstknecht van God en Jezus Christus noemende, verre van de leer der genade te miskennen, juist haar vooronderstelt en op haar zijne vermaningen bouwt, en, al is het dan niet zoo uitdrukkelijk als anderen, ingewikkeld ook den Heer Jezus Christus en het Evangelie ons predikt, terwijl hij voorstelt hoe de pligten der godzaligheid op een Euangelische wijze betracht moeten worden.” Het staat bij den schrijver vast „dat men in de verklaring der christelijke zedekunde en oefening der godzaligheid ze niet, gelijk de heidenen of als de Socinianen enz., moet opvatten volgens de natuur en den inhoud van het Euangelie, niet zoo als die pligten en het deugdzaam leven slechts blootelijk en uiterlijk in navolginge van Christus betracht worden, maar zoo als ze door den geest Christi moeten worden bij der hand gevat in waar geloof en vereeniging met die levensbron, door genade uit die volheid te trekken, in het aangrijpen van de kracht en gerechtigheid des Heeren, van zijne gerechtigheid ter gedurige verzoening, van zijne kracht tot doodinge van de zonde.” Zoo toont hij én hier én in zijne overige schriften zich boven de wettische rigting van vele beroemde godgeleerden in zijnen tijd en in zijne stad, verheven, op het rein Evangelisch standpunt zich te plaatsen.

In dienzelfden geest werd door hem uitgegeven: *De algemeene Brief van den Apostel Judas verklaart en toegepast*. Gron. 1750. 4°.

Tot de behandeling van dezen brief vond hij zich opgewekt, toen hij, te *Embsen* zijnde, de kerk beroerd zag door valsche mystiken, geestdrijvers en enthousiasten, die, voorgevende buitengewone verlichtingen buiten, boven en tegen het woord van God, de leer van het Evangelie en de christelijke vrijheid misbruikten, van de kerk zich afscheidten en de openbare en verborgen godsdienst verachtten, gebed en godsdienstpligten verwierpen en leerende naar het goeddunken des vleesches, God tot de oorzaak hunner zonden maakten. De vijanden, die Judas bestreed, zag hij in zijne dagen weder opgestaan, en in duidelijken, van schoolsche spitsvindigheden en dwaze spelen zuiveren stijl gaf hij eene verklaring van dezen brief, die niet minder dan de vorige

getuigt van 's mans opgeklaard oordeel, helder verstand en belezenheid, als van zijn herderlijken ijver en liefdevol en wezenlijk rein gemoed. „De Godzaligen,” zegt hij „dàár, hier en allomme ijveren voor het woort der waarheit; dat is hun dierbaarder dan gout: zij erkennen geene bevindingen, verlichtingen en bewerkingen van den Geest dan die uit het woort van Godt zijn, die naar hetzelfde gericht en op hetzelfde gebout zijn. Zij zijn zeer gezet op innige godzaligheid en oeffening van heilige plichten in geloof en gemeenschap met den enigen Heerscher en Zaligmaker Jezus Christus.” En daartoe het zijne bij te dragen, was hem roeping, eer en zaligheid. Het was door de bearbeiding van dezen brief (vs. 9 en 10) dat hij aanleiding kreeg om voor de pers te bewerken en uit te geven: *Het heucheljk gezig van den Profcet Zacharias in zijn derde capittel geopent en toegepast*. Gron. 1751. 4°. Terwijl hij verschillende gevoelens over dit hoofdstuk toetst en als te verre gezocht en donker verwerpt, maakt hij niet slechts op de letterlijke beteekenis opmerkzaam, maar ook op den geestelijken zin, dien hij grondt op de opmerkelijke overeenkomst en gelijkheid van Gods wegen en handelingen tusschen de kerk des O. en N. Testaments. En schoon hij niet met Vitranga in deze woorden een bepaalde profecij durft vinden van den tijd der hervorming, merkt hij met zeer veel voorzigtigheid aan, dat onder alle tijden van kerkverbastering of zuivering het oog gevestigd mag en moet worden op zulke profetische gezigten als deze. Dit was het wat hem in een tijd van strijd had bewogen deze verklaring uit te geven, tot verkwikking en troost der protestantsche kerk, waarvoor hij eene betere toekomst hoopt. Bij het opgeven van zijn eigen gevoelen over deze plaats spreekt hij over de verklaringen van anderen, waarvan hij verschilt: „Ach dat men leere malkanderen in de liefde te verdragen, als er verschillende gedachten gevonden worden onder voornamen mannen ook in het uitleggen van het profetische woord; de allerbeste kennen maar ten deele, en er zijn nog vele zaken voor verstandige zelfs verborgen. De tijden roepen ons allezins de vrede na te jagen onder broeders voornamelijk, die gezamenlijk de Filistijnen (zie boven) op de schouders vliegen moesten, naar Jes. XI: 13, 14.”

In 1753, toen aan de Groningsche gemeente een harer leeraren ontviel, gaf hij uit: *Ter nagedagtenis van S. Tjassens*. — Hierop volgde in 1756 een werkje van stichtelijken aard getiteld: *Lijd- en leerschool van een christen, zijnde eene korte verhandeling van het lijden eens christens in eenige bijzondere stukken voorgedragen, tot nut en troost van Jezus strijdende leerlingen*, kl. 8° — Later schreef hij: *Enerlei en verscheiden op den weg naar den hemel*, waarop volgde: *Israels minnetyt voorgedragen uit Ezechiël XVI: 6, 8*, waarin hij de woorden des profeets eerst letterlijk en vervolgens, „[omdat Israël oudtijds een print is van het geestelijk Israël (1 Petr. II: 9 en eld.) en de Heere dezelve wegen met zijn volk gehouden heeft en nog houdt] geestelijk beschouwt ten einde in een tijd van verzoeking tot afval de geloovigen te herinneren aan hunnen eersten liefdetijd en tegen het verzaken der eerste liefde op te wekken. In 1762 tot het werk der kerkvisitatie in de klassen van *Groningen* geroepen, vernam hij met diepe droefheid hoe velen zijner ambtgenooten met hem klaagden over de onvruchtbaarheid der Evangelie-preding in hunne gemeenten. En het was om tegen dit kwaad krachtiger te strijden dat hij een werkje uitgaf: *De natuur en kracht van 't ongeloof en deszelfs verborgene werkingen in 't hart als de bron van alle kwaad in eenige bijzondere stukken geopent, naar aanleiding van Hebr. III: 12* in welks tweede deel hij handelt over de *vermaningsplicht der geloovigen onderling nopens dat kwaad over Hebr. III: 13*. Gron. kl. 8°. Met even veel grondigheid behandelt hij zijn onderwerp als hij met bescheidenheid zijne wenken en opwekkingen in het tweede deel inzonderheid aan zijne ambtgenooten aanbiedt. „Ziende mijn eigen gebrek in 't regt volbrengen van den pligt der vermaning, zou” ik zegt hij, „niet ondernomen hebben tot ontdekking en opwekking van anderen, zelf ook medebroeders en arbeiders in 't geloof te schrijven ten ware ik begeerig was om andere leerende ook mij zelfs te leeren en niet te vergeten.” Het was die zachtmoedige en liefderijke geest die uit al zijne woorden en daden sprak, en die hem tot in den hoogsten ouderdom de liefde der gemeente in eene hooge mate behouden deed. Zijn leven was geheel overeenkomstig met zijne prediking. Niet enkel het lot der hervormde gemeente

gaat hem ter harte. Overal spreekt hij van de Protestant-sche kerk. Afkeerig van veroordeelen en twisten zocht hij zich steeds zoo veel mogelijk van hen verwijderd te houden, die buiten en binnen zijn kerkgenootschap den vrede verstoorden, en alléén ontvlamde zijn ijver tegen diegenen, die een lijdelijk christendom predikten en de heiligheid en liefde niet als de enige kenmerken en sieraden der geloovigen en de eenige bronnen van tegenwoordige en toekomstige zaligheid beschouwden. Van dien geest getuigden zijne leerredenen en geschriften wier hoofdstrekking steeds was de stichting en volmaking der gemeente in Christus. En vruchteloos is zijn arbeid niet geweest. Als een vader in Christus werd hij door ouden en jongen vereerd en tot in het laatste zijner dagen zag men de kerken bij den ernstigen en minzamen man met hoorders opgevuld. Eene algemeene droefheid heerschte er dan ook, toen hij den 1 Maart 1780 ontsliep, vijf weken na het sterven zijner geliefde gade, Anna Helena Emmius die uit het geslacht van den beroemden Ubbo Emmius voortgesproten was en hem eene reeks van jaren ter zijde stond. De bekende dichteres Anna van der Horst, de echtgenoot van den Groningschen burgemeester Roelfsema vierde zijne *Gedachtenis* door een dichtstuk, waarin zij op eene roerende wijze vooral des overledenen reinen wandel en liefdevol gemoed doet uitkomen. Gron. 4°.

Hillebrandus Janssonius de neef des voorgaanden en zijn opvolger te *Veendam*. De vader van dezen was een zeer bekwaam man, insgelijks Hillebrandus geheeten, die eerst als legerpredikant bij de armee van onzen staat met eenige krijgsbenden naar Engeland overgestoken en vervolgens als Evangelie-dienaar te *Sebaldeburen*, *Noordhorn* en *Zandeweer*, waar hij stierf den 4 Sept. 1750, zich in zijn tijd gunstig heeft bekend gemaakt. Zijne moeder Elisabeth Krijns, ontviel onzen Hillebrandus reeds, toen hij nog geen 11 jaren oud was. Hij zag het levenslicht te *Zandeweer* den 20 April 1718, en werd met zijnen ouderen broeder, die te *Oosterhesselen* en naderhand te *Oldenzijl* het leeraarsambt vervulde, door zijnen vader geheel en al gevormd voor de akademische lessen, zoodat hij hiervan de beste vruchten plukken kon. Hij vond bij zijne komst aan de Groningsche

hoogeschool nog onder de hoogleeraren in de godgeleerdheid, behalve de bovengenoemde Anthonius Driessen en Otto Verbrugge, eenen Cornelius van Velzen en Daniel Gerdes.

Inzonderheid voelde hij zich getrokken door den geleerden van Velzen, en dat de trouwe leerling weinig smaak verkreeg in al wat naar mysticisme zweemde, begrijpt ieder, die weet hoezeer zijn leermeester dit bestreed. Helder van hoofd en sterk ijverende voor hetgeen hij als waarheid had aangenomen, zocht hij dan ook steeds met vuur en kracht door zijne prediking en omgang zijne gemeente redelijke denkebeelden in te prenten en tot een heilig leven op te leiden. De gemeente te *Noordhorn*, nog steeds gehecht aan den vader, die van 1708—1714 haar 't Evangelie had gepredikt, beriep in 1741 den zoon, toen hij naauw tot proponent was bevorderd, en verheugde zich in zijne dienst tot 1750, toen hij naar *Kropswolde* vertrok, welke plaats hij drie jaren later verwisselde voor de aanzienlijke gemeente te *Veendam*. Het was hier, dat hij aanleiding kreeg om openlijk op te treden in den strijd over het Avondmaal, die er in zijne dagen gevoerd werd onder aanvoering van Philekkesius (E. van Eerde) en Appelius. De predikant C. Woldringh die toen te *Westerlee*, in later tijd te *Dokkum* en te *Nijmegen* het Evangelie heeft verkondigd, diende bij de vergadering van de klassis van het *Oldambt* een viertal vragen in, waarop hij het antwoord van de klassis wenschte te vernemen ten einde meerder licht te verkrijgen in de zaak, die toen zoo velen bezig hield. Hij had tot dusverre in den geest van Appelius, predikant te *Zuidbroek*, geleerd, dat de sacramenten enkel waren ingesteld voor Gods gunstgenooten en de onbekeerden niet gerechtigd verklaard tot het gebruik daarvan. Later bevreesd geworden, dat hij al zoo menschen, die er regt op hadden, door deze leer de sacramenten zou onthouden, zou hij dit zijn gevoelen wel voor het andere willen opofferen naar het scheen, maar hiertoe wenschte hij eerst te weten of hij zoo doende niet in strijd zou zijn met de leer der kerk en de onderteekende formulieren van eenigheid. Op voorstel van een der oudste broeders, Ds. A. Doedens van *Blyham*, werd besloten de beantwoording der vragen tot de volgende vergadering uit te

stellen. Bij die vergadering waren de leden der klassis echter van een ander gevoelen. Er hadden zich redenen tot bezorgdheid opgedaan, dat door die beantwoording aanleiding zou gegeven worden tot twist onder de broeders, en men besloot daarom zich liever van alle antwoord te onthouden. Janssonius echter rekende het nu aan zich zelve, zijne geloofsgenooten, zijn goeden naam en den vragenden broeder verplicht, om in geschrifte het antwoord te geven, dat hij verhinderd was in de vergadering te doen hooren. Te meer voelde hij zich daartoe gedrongen door de opmerking dat Appelius op eene hatelijke wijze zich in openlijk geschrift had uitgelaten tegen Philekklesius (van Eerde, predikant te *ten Boer*) en tegen diegenen, die gelijk Janssonius, diens gevoelen over de sacramenten deelden. Zoo verscheen dan in 1764: *De waare aart der sacramenten zoo in het gemeen, als van het N. T. in het bijzonder, wie dezelve moeten, moogen regt tot zegen kunnen gebruiken en wie van dezelve moeten geweerd worden. Aangewezen en tot praktijk van godzaligheid aangedrongen in eene verklaring en toepassing van den 25 Zondag, de 81 en 82 vragen van den Heid. Catechismus en de Formulieren van Doop en Avondmaal, door Hillebrandus Janssonius, Waarbij gevoegt is eene leerrede over Hand. II: 39. Gron. 1764, 2 deelen kl. 8°. De tweede druk volgde 1768. In dit werk spreekt hij het met ronde woorden uit dat het niet alleen de geloovigen of wedergeborenen zijn in den beperkten zin des woords, die aan het Avondmaal deel mogen nemen. Meenden de tegenstanders voor deze stelling eenigen grond te vinden in den catechismus, Janssonius is van een tegenovergesteld gevoelen en beweert dat zij die uit sommige op zichzelve staande uitdrukkingen willen opmaken, dat Ursinus tot het Labadistische gevoelen neigt, den ouden godgeleerde maken tot een' verdediger van eene leer, die met den bijbel in strijd is. Hij zoekt dan ook het tegendeel te bewijzen „en terwijl ik,” zegt hij, „Ursinus woorden verklaare, overeenkomstig met zijne voorgaande en volgende redeneeringen en met Gods woord, dan meen ik hem meer eere te hebben aangedaan dan zij, en van de schriften van beroemde Godgeleerden eerst een wettig gebruik maar geen misbruik te hebben gemaakt. Zoo als wij Gereformeerden gewoon zijn*

te doen niet alleen van bijzondere Schriften maar zelfs van de Formulieren van eenigheid. Wij gelooven de woorden van onze Formulieren niet op zijn Paapsch, omdat het de kerk gelooft, maar dat zij met Gods woord overeenkomen. Zijn ze eenigzins donker of dubbelzinnig, dat wij ze zoo verstaan als zij uit Gods woord kunnen bewezen worden en daarmede overeen gebragt. Men verklaart de Formulieren van eenigheid ook als blijken *hoe wij den Bijbel verstaan*, maar de Bijbel blijft de Regelmate van ons geloof." Het 35 artikel der Ned. geloofsbelijdenis moet ter bevestiging strekken van zijn gevoelen over het gebruik des Avondmaals, daar hij aantoonst dat „de wedergeborenen”, voor welke het Avondmaal volgens dit artikel is ingesteld, geene andere zijn blijkens 't verband en het spraakgebruik dier dagen dan allen, die door den Doop der gemeente zijn ingelijfd. En wat een enkele uitdrukking in het formulier voor het H. Nachmaal betreft, hij is er van overtuigd en toont het aan dat deze woorden vatbaar zijn voor een met de leer des bijbels overeenkomenden zin, maar herinnert dat „naardien het Formulier is opgesteld van feilbare menschen van gelijke beweging als wij, zoo zou dit ons vrijheid geven dezelve als onnaukeurig af te keuren en van hen zediglijk te verschillen.” De leer des bijbels is bij hem duidelijk deze: tot het Avondmaal moeten gaan allen tot wier kennis Christus bevel: *doet dat* gekomen is. Elk belijder maakt zich aan ongehoorzaamheid schuldig, die zich op welken grond dan ook hieraan onttrekt. In afwachting van den bij de bondzegelen niet minder dan bij 't woord noodigen, maar ook toegezegden zegen des Heeren neme hij deel aan het Avondmaal. Zoo doende zal hij nimmer zich *stoffelijk* bezondigen; d. i. niet het deel nemen aan de plegtigheid is in hem tot zonde, zonde is het in den Avondmaalganger alleen, wanneer hij niet op geestelijke wijze eet en drinkt, dan krijgt hij er niet den zegen van, dan eet en drinkt hij zich zelven een oordeel. Hij bezondigt zich dan in *den vorm*, in de wijze waarop hij Avondmaal houdt. Deze zijne denkbeelden vindt hij bij Jezus en bij de apostelen, en de leer van Paulus over het Avondmaal (1 Cor. I.) dient bij hem in het licht van eene zuivere uitlegkunde om de waarheid zijner opvatting te doen uitkomen. Kon het wel anders of deze uiteen-

zetting van Janssonius gevoelen lokte wederom van de zijde van Appelius en de zijnen tegenspraak en strijdschriften uit, waarin het niet ontbrak aan beschuldiging van onregt-zinnigheid en ketterij? Het vuur van twist ontvlamde in het *Oldambt* en in andere streken van *Groningen* niet alleen, maar sloeg tot andere gewesten over. Een groot gedeelte werd tot naauwkeurig onderzoek aangespoord en koos de partij van Janssonius. Op verschillende plaatsen won echter het gevoelen veld van Appelius en het gevolg daarvan was, dat zeer velen vreesachtig werden voor het afleggen van belijdenis, en zulks geheel nalieten of tot later jaren uitstelden en vele lidmaten geregeld zich onttrokken aan de viering des Avondmaals. Ten bewijze van de belangrijkheid van dezen strijd dient dat de Amsterdamsche predikant W. Peiffers zich gedrongen voelde zich er in te mengen. In zijne *Geloofsvastigheid van een waar Kristen* had deze zich als een tegenstander van Janssonius gevoelen doen kennen en dit gaf aanleiding tot een allezins waardige, broederlijke wisseling van gedachten en brieven, die openlijk werden uitgegeven. Van beide zijden onthield men zich van die hatelijkheden, waarvan de strijdschriften van Appelius en Janssonius wemelden.

Op een veel bitterder wijze werd Janssonius aangevallen door den predikant der Hoogd. Hervormde gemeente te Amsterdam, J. J. Kessler Th. Dr. die schreef: *De leer en eer van Neêrlands hervormde kerk en leeraars tegen den WEw. H. Janssonius in het geschil over den waren aard van de heilige sacramenten verdedigd*, Amst. 1769, zonder kerkelijke goedkeuring uitgegeven en onder eenen anderen titel met deze voorzien. De bitterste verwijtingen tegen het werk en den persoon van den Veendamschen leeraar werden hier op eene alles behalve loffelijke wijze, deels onwaar en geheel onwaardig opeengestapeld. Janssonius te dwingen tot afstand van zijn gevoelen en tot het geven van eene christelijke en billijke voldoening aan de door hem zoo zwaar beleedigde Nederlandsche Hervormde Kerk en hare leeraars — ziedaar Kessler's doel. Was het vreemd dat zulks slechts meer verbittering wekte? De aanvaller werd door Janssonius bestreden in de voorrede (126 bladzijden) van *de saamenspraak over den waaren aart der Sacramenten. En wie dezelve moeten, moogen en recht tot zegen*

konnen gebruiken, zijnde een uittreksel van de gen. verhandeling. Gron. 1770. kl. 8°. In hetzelfde jaar werd door hem uitgegeven: *Historisch verhaal nopens der Labadisten scheuring en velerley dwalingen met derzelver wederlegging* door Jacobus Koelman. Met voorrede en aantekeningen van H. Janssonius. Leeuw. De klove werd aldus steeds groo- ter en de tijd van vrede scheen verre verwijderd te zijn. Sommigen zochten hiertoe iets bij te dragen en gaven een standpunt op, waarop beide partijen elkander de hand konden reiken. Een vergeefsche poging werd daartoe aangewend door Rudolf Ottinga, rustend predikant te *Moerkapelle* in: *Onzijdige waarheidzoekende en vredelievende overdenkingen, behelzende eenige zedige letterlijke en praktikale aanmerkingen, strekkende voornamelijk om uit het oude herstelde denkbeeld van eene ware zichtbare kerk de zuivere leer aangaande de Sacramenten in een waardig licht te stellen.* 3 d. 1771, 1772. Liet deze zich ongunstig uit over de wijze waarop Appellius redekavelde als geenszins Gode gevallig, hij beweert dat Janssonius dwaalde, niet begrijpende dat de ware kerk van welker denkbeeld de leer der Sacramenten afhing niet bestond uit allerlei openbare belijders maar alleen uit opregte belijders des geloofs en dat aan deze kerk het sacrament des heiligen Avondmaals mogt bediend worden enz. Wie merkt niet dat deze in beginsel te zeer tot de partij van Appellius behoorde, dan dat er bij diens pogingen aan nadere verzoening kon gedacht worden?

Het was dan ook niet vreemd, dat het antwoord van Janssonius niet zeer gunstig kon luiden. Dit antwoord werd gegeven in eene voorrede, groot 157 blz., voor een *Vijftal leerredenen*. Gron. 1772, kl. 8°. en met dit antwoord verwijderde zich Janssonius uit het strijdperk waarin hij met bekwaamheid en moed had gestreden en zich bekend gemaakt had als een vrijmoedig helderdenkend godgeleerde wiens verdienste een later tijdperk nog huldigt.

Het *vijftal leerredenen* door den bekwamen man uitgegeven behoort onder die geschriften, die voor de gemeenten te *Veendam* en *Wildervank* eene blijvende waarde bezitten. De aanleiding tot het uitgeven van dezen bundel werd hem gegeven door het vinden van een tweetal leerredenen door Henrikus Hermannius, eersten leeraar in deze veenen ge-

houden ter inwijding der Veendammer kerk in 1662 en van den predikstoel in 1663. De uitgever besloot hierbij een drietal leerredenen te voegen, die insgelijks voor zijne gemeente historisch belang hadden: *Veendammer jubeljaar 1772*, *Veendammer kerk vergroot* en *Wildervank in rouw bij 't sterven van haren Ds. Sluiter*. Allerbelangrijkst is het voorberigt van bl. 1—74, waarin hij over den aard en oorsprong der veenen handelt en schoone proeven van natuur- en oudheidkennis met die van zijne vurige belangstelling in de plaats zijner woning gaf, zoodat die arbeid later wel aangevuld is maar door de bekwaamste mannen nog tot op heden toe met den meesten lof wordt vermeld. Uit een homiletisch oogpunt beschouwd hebben 'smans leerredenen iets onaangenaams, verdeeld in ontelbare deelen en onderdeelen als zij zijn. Maar hierin volgde hij de rigting zijner dagen. Aan ernst en kracht ontbreekt het niet, en ruim was zijn aanbod aan alle. In eenvoudigheid, in deftigheid en gekuischtheid van taal en stijl werd hij echter overtroffen door zijnen neef en boezemvriend Johannes Mensinga, predikant te *Meeden*, die steeds met hem één was in geest en wiens uitgegeven lijkrede over 2 Tim. IV: 7, 8 op Janssonius als een proeve van echte christelijke welsprekendheid uit die dagen nog verdient gelezen en geroemd te worden.

Hoe Janssonius werkzaam was om echt degelijke leden van de gemeente te vormen, blijkt niet slechts uit hetgeen er van hem getuigd werd, maar ook uit de catechiseerboekjes door hem uitgegeven en meermalen herdrukt: *Allereerste waarheden van den chr. godsdienst getrokken uit de boeken des O. en N. Verbonds*. Gron. 1773. 8°. en *Nodigste waarheden van de Chr. godsd.* 1773. Buitengewoon groot was zijne werkzaamheid. Niet alleen getuigen zulks de uitgegeven schriften. Geroepen om te arbeiden in een der meest uitgestrektste en volkrijkste gemeenten des vaderlands, was hij in de verschillende deelen zijner bediening trouw en ijverig. Zijne gemeente blijft zelfs nog zijnen naam daar in eere houden. Dat het hem niet ontbrak aan ijver en voortvarendheid bleek ook duidelijk genoeg uit het aandeel, dat hij nam in den strijd. Door zijne gemeente als vreedzaam en gezellig in den omgang gekend, werd hij, eenmaal door zijne godgeleerde tegenstanders tot toorn op

gewekt, wel eens hevig in het verdedigen zijner opvatting. Waarheid en opregtheid gold bij hem boven alles. Hoe veel liefde hij voor zijn kerkgenootschap koesterde, hij was verdraagzaam jegens andersdenkenden, zoo als uit zijn leven, maar ook uit zijne schriften bleek. Vele waren de beproevingen, waaraan hij ten doel stond. Niet enkel bij het vroegtijdig graf eener trouwe gade moest hij weenen, een veelbelovende zoon, die op het punt was in dienst der kerke te treden ontviel hem; zijne vier dochters moest hij overleven en eenzaam zonder gade en kroost stond hij om alleen het gewigt te dragen van deze en andere rampen en strijd, waaraan hij in zijn laatsten tijd bloot was gesteld.

Den 12 October 1789 ontsliep hij. Hij werd naar verdienste in een lijkrede gehuldigd door eenen J. Mensinga, beweend door de besten uit zijne gemeenten en nog mag hij niet vergeten worden, waar er sprake is van de godgeleerden van *Nederland*.

NB. De levensschetsen van J. H. en H. Janssonius hebben wij te danken aan Dr. R. Bennink Janssonius, predik. te 's *Gravenhage* van wiens hand zij geheel zijn. Men zie overigens over H. Janssonius Ypey, geschied. der chr. kerk in de 18^e E. VII. bl. 401 verv. en vooral Ypey en Dermout III. blz. 614 verv. met de hoogst belangrijke aantekeningen.

Jarich of **Jarichus**, die door een' enkelen met den naam van heilig vereerd werd, aanschouwde het eerste levenslicht in *Friesland*, omstreeks het laatste gedeelte der twaalfde eeuw. Het is waar, dat niets van zijne schriften tot ons is gekomen, maar wij weten er genoeg van om hem te noemen als een bewijs, dat de studie der Heilige Schrift ook gedurende de middeleeuwen in ons vaderland eenen enkelen beoefenaar vond.

Tot priester geordend zijnde, werd Jarich eerst pastoor van *Wartna*. Eenigen tijd later trad hij in de praemonstratenser orde in de abdij Mariengarde, terwijl hij vervolgens de gemeente te *Hallum* bediende en deken van Gryn (welligt Grind) genoemd wordt. In 1230 koos men hem tot zevenden abt van Mariengarde. Tien jaren lang bekleedde hij deze waardigheid met lof. De naderende ouderdom deed hem die nederleggen en kort daarna, eene lastgeving van het pauselijke hof zullende volbrengen te *Jeslum*, overleed hij op zijnen togt, tusschen *Dokkum* en *Hallum*, in den jare 1240.

Jarich blonk door zijne kennis boven velen zijner tijdgenooten uit. Hij schreef o. a. *Multa in Genesin commentaria*, waarvan tegen het laatste der 16^e eeuw nog een aantal afschriften in *Friesland* werd gevonden, en *Commentarii in cantica canticorum*, in welke hij de gewone overdragtelijke verklaringswijze, die zoolang, ook in opgeklaarder tijdperk heeft stand gehouden, volgde.

Zie overigens: Paquot II. pag. 397 suiv.

Johannes van Amsterdam. Zie: I. D. blz. 47.

Pierre de Joncourt behoorde tot die Fransche predikanten, welke nog vóór de herroeping van het edict van Nantes hun vaderland verlieten om bij den aldaar opstekenden storm der vervolging hier eene veilige schuilplaats te vinden. Hij was leeraar der Hervormden te *Clermont* in *Beauvoisis* geweest en werd in October 1677 bij de Waalsche gemeente te *Middelburg* beroepen. Twee en twintig jaren bleef hij hier werkzaam zonder dat ons iets is ter hand gekomen, gedurende dat tijdperk door hem geschreven. In 1699 vertrok hij naar de Waalsche gemeente te 's *Gravenhage* en is in 1721 overleden.

Hoe hoog ook de twisten tusschen Coccejanen en Voetianen waren gelopen, hadden echter de Waalsche leeraars zich tot nog toe daar buiten weten te houden. Joncourt week van dezen regel af door in 1707 uit te geven *Entretiens sur les différentes methodes d'expliquer l'écriture et de prêcher de ceux qu'on appelle Cocceiens et Voetiens dans les Provinces-unies*. In eene zamenspraak tusschen Eudoxe, Philalethe en Neophile beoordeelt de schrijver de onderscheidene wijze van schriftuitlegging en prediken bij de Coccejanen en Voetianen zeer ten nadeele der eerstgenoemden. Met bittere minachting spreekt hij van Coccejus, hem als een weinig beduidend godgeleerde voorstellende, wiens godvrucht wel te prijzen was geweest, maar wiens vernuft men valsch en wiens gevoelens men ongerijmd moest noemen. De Coccejanen waren, hoe hoog zij ook omtrent zich zelve mogten denken, onwetend en hunne meeningen naauw grenzend aan, zoo niet overeenstemmend met de begrippen van hen, die volkomen van de waarheid waren afgedwaald, terwijl hunne wijze om alles problematiek te stellen regt geschikt

was om het gevoelen der vrijdenkers te versterken, dat er niets zekers in den bijbel werd gevonden.

Joncourt had zijnen naam niet voor zijn werk geplaatst. Nogtans werd hij als schrijver bekend. Zeer hinderde 's mans bittere arbeid zijnen ambtgenooten. Geenszins berustten deze in eene stilzwijgende afkeuring. De Waalsche synode, in Mei 1707 te Goes vergaderd, riep Joncourt ter verantwoording. Onderscheiden onderhandelingen vonden plaats, met het gevolg dat de Haagsche leeraar in April 1708 in zijne bediening werd geschorst. Deze onderwierp zich aan de uitspraak en herriep in September van hetzelfde jaar alles, waaraan de synode zich had geërgerd of verklaarde het door hem geschrevene op zoodanige wijze, dat men er althans genoeg mede nam. Hierop werd hij in zijne bediening hersteld.

Het kon wel niet anders, of het geschrift van Joncourt moest groote opspraak verwekken: zelfs de Voetianen', die hij er hoog in opvijzelde, waren met zoodanigen verdediger niet ingenomen. Zijne bittere overdrevenheid ergerde hen. Wel werd het dus met algemeene goedkeuring vernomen, dat twee met roem bekende Coccejanen de pen tegen hem hadden opgenomen. Zij waren de Leidsche hoogleeraar Salomo van Til en de Dordsche predikant Johannes d'Outrein. De eerste gaf zijn *Anditotum viperinis morsibus D. J. oppositum, quod, ad pacem et concordiam in ecclesia Belgica, illustrium Ordinum edicto, feliciter in eam introductam, integre conservandam, hominisque scismatici iniqua consilia, in tempore dispellenda, in publicum edit author provocatus S. van Til*, Lugd. B. 1707. Ten volgende jare verscheen het *Tegenschrift tegen de addersteken van P. de Joncourt*, vertaald door J. Janssonius, predikant te Moordrecht, te Utrecht in het licht. Gelijktijdig zond d'Outrein in het licht een' *Brief aan een vriend, nopens het boek van Mr. de Joncourt over de verscheide wijze van 't verklaren der H. S., nevens een voorberigt en Joncourtiana*, hierop iets latende volgen: *Nabericht op sijnen brief nopens de samenspraken van P. de J.* De Joncourt zweeg hierop niet. Nog in 1707 schreef hij zijne *Nouveaux entretiens sur les differentes methodes etc.*, waarin hij zich wel, uit ontzag voor de Waalsche synode, van den overscherpen toon, vroeger door hem aan-

geslagen, onthield, maar waar hij zijnen bitteren afkeer van de Coccejanen niet minder openbaarde. Nu trad de Groninger hoogleeraar Braunius in het strijdperk met zijn *Avertissement nécessaire aux églises sur les Entreliens de Mr. Joncourt*, waarin hij hem op bondige wijze wederlegde en hem teekende als iemand, wiens doel het was het twistvuur in de Nederlandsche Hervormde kerk met nieuwe woede te doen ontbranden. Dit geschrift verscheen nog vóór de schorsing van den Haagschen kerkleeraar. Het schijnt dezen aan moed ontbroken te hebben om het tegen dien Groninger kampioen op te nemen. Anders handelde hij met d'Outrein. Dezen beantwoordde hij in eene *lettre de plainte* 1708, in welke hij zich bitter beklagde over het onregt, dat hem, naar zijne meening, werd aangedaan. Hiermede liep deze hatelijke en onvruchtbare twist ten einde, ofschoon ook nog twee naamlooze geschriften tegen de Joncourt verschenen. Het eene droeg tot titel: *Justification de feu Mr. Coccejus et de sa doctrine*, — het andere: *le chef des moqueurs demasqué* ¹⁾. Beiden werden in het Hollandsch vertaald.

Zie overigens: Ypey, Gesch. der Chr. kerk in de 18de E. VII. blz. 233 verv. Ypey en Derm. III. blz. 178 verv. en de aantek. Schotel, kerk. Dordr., II. blz. 53 verv. 147 verv. J. Ab Utrecht Dresselhuis, de Waalsche gemeente in Zeeland, vóór en na de herroeping van het edict van Nantes, blz. 48 verv.

Joachim de Jong, in het laatste der 16^e eeuw te *Dordrecht* geboren, heeft bijna geheel zijn leven te *Leuven* doorgebracht. Daar studeerde hij in de theologie en verkreeg den rang van baccalaureus. Men schonk hem eene kanoniksplaats in het kapittel van *Messine* in *Vlaanderen* en hij was kapellaan in de St. Pieters-kerk te *Leuven*, waar hij in Augustus 1630 overleed.

Behalve zijne *Aquarum Spadanarum gryphi sive aenigmata, eorundemque explicatio, proficiscentibus ad aquas Spadanas non minus utilis, quam jucunda*, Lovan. 1614, en *Malo de re: sive virtutis erudicionisque apparatus et praemium*, Lovan. 1614, eene lofspraak op Joannes Malderus, den vijfden bisschop van *Antwerpen*, behelzende, kennen wij van hem: *Den Hemelschen Heraut, dat is een heerlycke ende loffelycke groetenisse ter eeren van die alderheylichste maghet ende moeder Gods Maria; met noch seer schoone gebeden tot haer*, Leuv.

¹⁾ Zie I D. blz. 296.

1629, een werkje, waarin ongelooflijke verhalen voorkomen.

Zie overigens: Paquot II. pag. 333.

Boudewijn de Jong of **Baldwinus Junius**, mede te *Dordrecht* geboren en welligt uit hetzelfde geslacht, als de zooeven genoemde Joachim de Jong, trad in den aanvang der 17^e eeuw in de Minderbroeders-orde. Als prediker heeft hij zich bijzonderen naam gemaakt. Hij schreef zelfs een werkje: *Tuben concionatorum*, als ook ter verdediging der kerk, tot welke hij behoorde: *Scutum catholicae fidei*. Zijn overlijden viel voor te *Brussel* in April 1634. Andere schriften door hem uitgegeven, zoo als *Viridarium Christianum* enz., zijn mij onbekend gebleven.

Zie overigens: Kerkel. Oudh. van Zuid-Holland blz. 135.

Jacobus de Jong, waarschijnlijk te *Middelburg* geboren, werd in 1680 als predikant te *St. Kruis* bevestigd, van waar hij vier jaren later naar *Nieuwvliet* vertrok. Hier schijnt hij door zijn gedrag ergernis te hebben gegeven, want hij werd van het predikambt ontzet. Met der woon vestigde hij zich nu te *Leiden*, waar hij zich bezig hield met het geven van privaat-onderwijs aan studenten. Wanneer hij overleden is, schijnt onbekend. Eenigen naam heeft hij zich verworven door zijne *Korte en bondige verklaring over de woorden Joh. IV: 20—34, in welke geopend werden veele plaatsen van de H. Schrift; en te gelijk aangewezen, waarin bestaat de godsdienst der Samaritanen en de godsdienst der Jooden*, Leid. 1696.

Zie overigens: De la Rue blz. 547.

Matthias Jorissen, den 26 October 1739 te *Wezel* geboren, begaf zich na aldaar zijne voorbereidende opleiding ontvangen te hebben, eerst naar *Duisburg* en vervolgens naar de Utrechtsche hoogeschool. Uit nog aanwezige en tot zijnen studententijd behoorende brieven blijkt het, dat hij door verstandelijke en gemoedelijke bezwaren geslingerd, lang aarzelde of hij geschikt was en vrijheid had om in de theologie te studeren, en of hij niet beter deed tot de beoefening der geneeskunde over te gaan. De toenmaals drooge leermethode schijnt hiertoe vooral aanleiding gegeven te hebben. Twee brieven van den bekenden Gerhard Tersteege¹⁾, zijnen vriend en bloedverwant, voor wien hij zijn hart

¹⁾ Zie over hem: Ypey, gesch. der Chr. Kerk in de 18de E. X. blz. 282

ontlastte, droegen bij om zijne keuze te bepalen. Deze kwam overeen met de vroegere neiging van zijn hart. Hij werd proponent en begaf zich naar *Pruissen* om daar predikant te worden. Eene zijn hart vereerende gebeurtenis deed echter dit voornemen mislukken.

Eene krachtige wederlegging namelijk van een voor het christendom schandelijk schotschrift, hetwelk in veler handen was, wikkelde hem in groote moeilijkheden. De door hem terechtgewezen schrijver, die, eerst onbekend, zich later bekend maakte en een krijgsman van hoog aanzienlijken rang was, aarzelde niet die den jeugdigen Jorissen te berokkenen.

Om die voor eenigen tijd te ontwijken, reisde hij, op raad zijner vrienden, naar *Holland*. Bij gelegenheid van een bezoek bij eenen akademie-vriend te *Aalten*, drong men hem om daar te prediken. Als Duitscher zag hij er tegen op, maar de proeve slaagde naar wensch. Hij herhaalde haar meermalen met hetzelfde gelukkige gevolg. Hierdoor bekend geworden, werd hij spoedig in de beide *Havezathen* bij *Tiel* beroepen, van waar hij naar *Hasselt* en in 1782 naar 's *Gravenhage* vertrok. Hier werd hij als predikant der Nederduitsche hervormde gemeente beroepen om in de Hoogduitsche taal te prediken met uitzondering van de vacatuurbeurten, waarin hij zich van het Hollandsch moest bedienen. Met voorbeeldigen ijver en trouw is hij in de hofstad werkzaam geweest tot 1819, wanneer hij zich door ligchaams-zwakheid genoodzaakt zag eene cervolle ruste te nemen. Hij overleed den 13 Januarij 1823.

Jorissen was een man, die een helder hoofd, schrander oordeel, verwonderlijke begaafdheid om menschen en zaken te doorgronden, een fijn en warm gevoel voor al wat waar, schoon en goed is, en daarbij een hoogst edel hart bezat. Het eene, zoo wel als het andere, was ontwikkeld, gevormd en geheiligd door grondige studie, velerlei wetenschappelijke kunde, rijke wereld- en menschenkennis, echte levenswijsheden, opgezameld ook in veeljarigen persoonlijken en schriftelijken omgang met een aantal voortreffelijke menschen,

verv. M. Goebel, *Gesch. des Christlichen Lebens in den Rheinisch-Westphälischen Evangelischen Kirche II.* (Cobl. 1852) op de in het Register aangegeven bladzijden.

en vooral door een verlicht en onwankelbaar Evangelisch geloof, vurige liefde voor God, Christus, zijne gemeente en al wat op hare welvaart betrekking had. Men kon in waarheid van hem getuigen, dat hij in en door het geloof leefde. Van daar die ootmoed voor God en nederigheid voor de menschen, dat vast vertrouwen waardoor hij geene vrees bijna kende, die opgeruimdheid, die zachtmoedigheid, die vastheid van geest zonder stijfhoofdigheid, die kracht en moed om voor wat hij waar en noodig hield, pal te staan, welke de grondtrekken van zijn karakter uitmaakten. De bijbel was hem heilig en zijn levensboek. Wat daar geschreven stond, geloofde hij, — wat hij daar niet vond, werd door hem verworpen. Afkeerig van alle stelselzucht, was hij in nadruk een bijbelsch theoloogant. Droegen zijne altijd met vlijt bewerkte leerredenen van dit alles de kentekenen, men hoorde het in hem, dat hij sprak, omdat hij geloofde. Het hart maakte hem welsprekend.

Hij heeft daardoor in de beste dagen van zijn leven eenen zoo weldadigen invloed geoeffend, dat een bevoegd beoordeelaar hem onder de ijsbrekers eener echt Evangelische predikmethode telde. Uitstekend groot waren zijne verdiensten als catecheet. Bij voorkeur bediende hij zich bij zijn onderwijs van den bijbel. Grooten afkeer had hij van het toen nog zoo algemeen geliefkoosd vraagboekje van Hellenbroek en zeker is scherp zijn gezegde: dat ellendige boek heeft wat menschen ongelukkig gemaakt!

Bovenal heeft hij (wie zegt het op hoe velen?) nuttig gewerkt in en door zijnen omgang. Waar hij was en met wien hij verkeerde, hij beschouwde zich overal, als dienaar van Christus en van de gemeente, geroepen om op verstand en hart te werken. Ook bezat hij eene hem bijzonder eigene begaafdheid om aan de gesprekken eene nuttige en christelijke rigting te geven, hetzij hij zich in geringeren of aanzienlijken stand bewoog. Hij was de vriend van kinderen, de raadsman van verlegenen, de helper van armen.

Veel goeds is door Jorissen tot stand gebragt, waarvoor de nakomelingschap hem dank schuldig is. De viering van den goeden vrijdag, in welke hij jaren lang alleen voorging, is door hem het eerst in de 's Gravenhaagsche gemeente, en

dat onder vele moeilijkheden, ingevoerd. Het Nederlandsche zendelinggenootschap telt hem onder zijne oprichters. Als lid van de commissie tot het bijeenzamelen der Evangelische gezangen heeft hij, beminnaar der toonkunst, zich vooral verdienstelijk gemaakt door de zorg voor de melodiën. Een nieuwe Hoogduitsche psalmberijming is door hem met bijvoeging van eenige christelijke gezangen, ingevoerd en bewerkt ¹⁾. Onder de laatsten is een enkel door hem uit het Hollandsch vertaald. Want, dat hij aanleg en gevoel voor poëzij had, toonden zijne *Erinnerungen an H. van Alphen*, 's Hage 1804, *Elegie op Le Leu de Wilhem* en vele andere gedichten, deels gedrukt, deels ongedrukt, veelal voor de zijnen en voor zijne vrienden gemaakt.

Onder dezen telde hij vele voortreffelijke mannen in *Duitschland* en *Holland*. Vooral was hij bevriend met Lavater. Deze raadpleegde hem, blijkens nog aanwezige brieven, over vele belangrijke punten, die op de theologie en het praktikale leven betrekking hadden. Hij zond hem ten bewijze van toegenegenheid zijne *Bibliothek für Freunde*, die niet in den boekhandel verkrijgbaar was. Eigenhandig schreef de beroemde man op het titelblad: *an meinen Freund Jorissen*. In Holland behoorden onder zijne beste vrienden Petrus Nieuwland, Hieronymus van Alphen en Pieter Leonard van de Kastele, onder de jongeren niet het minste de hoogleeraar Clarisse. De edele Margaretha van Essen, vrouwe van Schaffelaar, bragt hij in kennis met Lavater, waaraan wij het schoone gedicht te danken hebben: *Mir so ferne, Gott so nahe Schwester, die mein Auge nie sah* u. s. w.

Te bejammeren is het, dat Jorissen niet meer vruchten van zijnen helderen geest en vroom gemoed het licht heeft doen zien. Wij mogen ons echter verblijden in het bezit van *het gewigt der beloften Gods aangaande de zaligheid der Heidenen*, Rott. 1800, — *der Christenen goede vrijdag of kort overzigt van het lijden en sterven van Jezus Christus*, waarvan de derde druk in 1820 te Delft verscheen, — *de Evangelische wijsheid onzer vaderen in het formulier des H. Doops*. Delft 1821, — *de Evang. wijsheid onzer vad. in het form. des H. Avondmaals*, Delft 1821, en *de Feesten der Christenen*.

¹⁾ Psalmen und Gesängen für die Reformirten Teutschen Gemeinten im 's Gravenhaag und Amsterdam. Reeds zien onderscheiden uitgaven het licht.

Over zijn laatste ziekbed en dood is uitgekomen: *J. A. Mom, M. Jorissen in den gelukkigen avond zijns levens, benevens eenigen zijner nagelaten schriften*, Delft 1825. Het is echter een verminkt opstel van hetgeen de waardige man sprak, waarbij men een geschrift van een' zijner kinderen misbruikt heeft. Het ware, dat er in is, bevestigt dat hij als een echt christen leefde en stierf. Algemeen beweend is hij ten grave gedaald. Twee ambtgenooten bragten in zijnen naam eenen afscheidsgroet aan de gemeente. De een noemde hem een echt discipel van Christus; de ander voegde er bij: „Hij was een echt Apostolisch man.” Dit laatste drukt in waarheid uit, wat hij geweest is. Men dacht onwillekeurig bij hem aan Paulus en Johannes.

Hij was te *Wezel* gehuwd met J. S. H. Bird en mogt uit eenen gelukkigen echt van meer dan vijftig jaren acht kinderen nalaten ¹⁾.

David Jorisz. Zie: **David.**

Josua van Iperen, den 23 Februarij 1726 te *Middelburg* geboren, behoorde tot die mannen, aan welker ware verdiensten de uiterlijke fortuin, die hun te beurte valt, niet altijd geëvenredigd is. Uit een oud en aanzienlijk Vlaamsch geslacht gesproten, werd hij vroeg voor de wetenschap bestemd. Aan vlugheid en levendigheid van geest paarde hij een stalen geheugen en noesten ijver. Reeds op de latijnsche scholen verwierf hij, altijd de eerste prijzen wegdragende, hoogen lof. Hij verliet ze met het openlijk uitspreken eener latijnsche lofrede op Bijnkershoek, welke hij later in Nederduitsche verzen overbragt en in 1745 te *Middelburg* uitgaf. Vervolgens begaf hij zich naar de Groninger hoogeschool, deze na eenigen tijd verlatende om zijne akademische studiën te *Leiden* te voltooijen. Hier mogt hij zich bijzonder in de leiding en in de vriendschap van de geleerden A. Schultens en Hemsterhuis verheugen. Proponent geworden, werd hij in 1749 te *Lillo* be-roepen. Wel was deze standplaats klein en onaanzienlijk

¹⁾ Het levensberigt van M. Jorissen is te danken aan een zijner zonen, den Utrechtschen kerkleeraar S. G. Jorissen. Wij hebben ons alleen veroor-loofd er bij te voegen, wat wel de onpartijdige levensbeschrijver kon, maar wat kinderlijke kieschheid omtrent den vader verbood te zeggen. Eenige bij-zonderheden omtrent hem zal men nog aantreffen bij Ypey en Derm. IV. blz. 320.

voor eenen man, aan wien zooveel scheen toevertrouwd te kunnen worden, doch tevreden en met trouwen ijver bleef hij daar werkzaam gedurende een tijdperk van zestien jaren. Het is waar, dat hem daar veel ontmoette, wat zijn gevoel moest streelen. Zijne verdiensten toch werden in de geleerde wereld erkend. De Groninger hoogeschool schonk hem in 1752 *honoris causa* den graad van *artium liberalium magister et philosophiae doctor*.

In 1766 verwisselde hij *Lillo* met *Veere*. Meer en meer werd nu zijne wetenschappelijke kennis en zijn dichterlijke aanleg bekend. De Hollandsche maatschappij van wetenschappen te *Haarlem*, het Zeeuwsch genootschap, de maatschappij van Nederlandsche letterkunde te *Leiden*, de 's Gravenhaagsche en Leidsche dichtgenootschappen vereerden hem achtereenvolgend met de keuze tot lid. Ook de kerk vertrouwde hem eerlang eene belangrijke taak. Het besluit was genomen om de gebrekkige psalmberijming van Datheen door eene betere te doen vervangen. *Zeeland* benoemde van Iperen tot lid der commissie, aan wie dit was opgedragen. Belangrijk was het aandeel, dat hij in hare werkzaamheden nam, en groot ongetwijfeld het genoeg, dat hij van zijnen arbeid smaakte, die hem, zooals wij vervolgens zullen zien, kort daarna aanleiding tot eenen anderen gaf. Overbekend was thans zijne geleerdheid, zijn ijver en zijn goede smaak, maar zestien jaren had de verdienstelijke en werkzame man te *Lillo* doorgebracht en nu nog tien andere te *Veere*, zonder dat hij van daar beroepen werd. Wel werd hij in 1765 op het twaalfstal ter vervulling van de opengevallene hoogleeraarsplaats in de filosofie te *Harderwijk* geplaatst, maar dit bleef zonder gevolg. Met vele onaangenaamheden van allerlei aard had van Iperen te *Veere* te worstelen. Met zijn talrijk huisgezin ondervond hij bij schrale bezoldiging geene geringe bezwaren. Nogtans scheen niemand er belang in te stellen om het lot van den verdienstelijken leeraar te verbeteren. Hij besloot dus, wat hem in het vaderland ontzegd was, elders te zoeken. Dientengevolge werd hij aangesteld tot predikant te *Batavia* in *Neêrlands-Indië*. Reeds tweënvijftig jaren oud geworden, vertrok hij in 1778, met zijne gade en vijf kinderen, derwaarts. In het volgende jaar daar aangekomen, scheen zich een regt aangename werkkring voor

hem te zullen openen. Met graagte ontving men den Evangelic-dienaar, die de bewijzen van achting en toegenegenheid, hem mildelijk toegebracht, ten volle waardig was. Het geluk lachte hem alomme toe. Geen wonder, dat het van Iperen aanspoorde om met dubbelen ijver werkzaam te wezen. Niet lang duurde echter die gunstige wending van zijn lot. Het klimaat werkte nadeelig op zijn gestel en weldra riep de Heer den trouwen dienaar tot hooger en werkkring. Reeds den 11 Februarij 1780 ontsliep hij.

Van Iperen was, gelijk wij reeds gezegd hebben, een zeer geleerd man, van wien een bevoegd beoordeelaar, de hoogleeraar Bouman, getuigt niet te weten, in welk vak van wetenschap of letteren hij het meest uitmuntte. Zijne Nederlandsche en latijnsche gedichten zijn meest in werken van anderen verspreid. Afzonderlijk bestaat van hem eene vertaling van de vier eerste nachten van Young, onder den titel *Klaagzangen of nachtgedachten*, Middelb. 1767. Als beoefenaar der taal deed hij zich niet het minste kennen in eene *Uitnoodiging der liefhebbers en kenners van onze moedertale tot het helpen opstellen van een oordeelkundig Nederduitsch woordenboek*, geplaatst in de *Maandelijksche bijdragen tot opbouw van Neerlands taal en dichtkunde*. Vooral echter wenschte hij de kennis en het gebruik der taal op vaste grondslagen te doen rusten en die dienstbaar te maken aan eene vaste en taalkundige verklaring der Heilige Schrift. Met dit doel schreef hij zijne *Proeve van taalkunde als eene wetenschap behandeld*, Amst. 1755. Dit werkje, door hem aan de Hollandsche maatschappij van wetenschappen opgedragen, getuigde evenzeer van zijne bekendheid met de latijnsche, grieksche en hebreuwsche talen, als van zijnen wijsgeerigen geest. Eigenlijk beschouwde hij zelf het slechts als inleiding tot een breeder geschrift, waarin hij het gebruik der taalkunde in het verklaren van den letterlijken zin der Heilige Schriften en in het beoordeelen van de zuiverheid der talen, door ongewijde schrijvers in hunne boeken gebezigd, wenschte aan te toonen. Hoezeer zijne *proeve* veel lof ontving, is echter het grootere werk achtergebleven. Genoegzaam echter was deze om de keuze der maatschappijen, die hem met haar lidmaatschap vereerd hadden, te regtvaardigen.

Ook jegens de geschiedenis, bijzonder de kerkelijke, heeft

van Iperen zich verdienstelijk gemaakt, zoowel door zijne uitmuntende *historische redevoering bij het ontdekken der gedenknaalde ter eere van J. van Miggrode*, den 1 December 1773 te *Veere* uitgesproken, als door zijne *kerkelijke historie van het psalmgezag*, 1777. Ook in dit werk toonde hij bij goeden smaak eene uitgebreide historische kennis te bezitten.

Het kon wel niet anders, of een zoo begaafd man moest ook goede leerredenen leveren. Wie hem als prediker wil leeren kennen en tevens in zijn achtingwaardig karakter, leze zijne *Intrede te Batavia, nevens eene inleidings-redevoering tot de openbare lessen*, Amst. 1780, en hij zal van Iperen liefkrijgen, voor wien het licht des voorspoeds slechts eene kortstondige avondschemering was.

Zie overigens: H. Wachter, lijk- en lofrede op J. van Iperen, Amst. 1781. Boekzaal voor 1782. I. blz. 643 verv. Witsen Geysbeek, woordenb., III. blz. 487. Aanhangsel op het woordenb. van Nieuwenhuis III. blz. 519 verv. Bouman, Geld. hooges., II. blz. 315.

Willem van Irhoven werd den 2 November 1698 te *Kessel* in *Noord-Brabant* geboren. Zijne eerste opleiding ontving hij te *'s Hertogenbosch*, niet alleen op de latijnsche scholen, maar vervolgens ook bij de hoogleeraren der toenmaals aldaar bestaande doorluchtige school. Weldra echter begaf hij zich naar *Leiden*, waar hij in Petrus Burman, Johannes Heijman en Wolferd Senguerd uitmuntende leermeesters in de oude en oostersche talen en in de wijsbegeerte vond. Zelfs beoefende hij met vrucht de scheikunde onder de leiding van den beroemden Boerhaave. Vooral echter legde hij zich op de philosophie toe en reeds in 1720 verdedigde hij eene verhandeling *de intellectu facultate vere activa*. In het volgende jaar leverde hij eene *dissertatio de spatio vacuo* en hierop werd hij tot *artium liberalium magister et philosophiae doctor* bevorderd. Intusschen was het zijne bestemming om zijne veelzijdige gaven aan de verkondiging van het Evangelie dienstbaar te doen worden. Met ijver en met vrucht woonde hij dan ook de lessen bij van T. H. van den Honert en F. Fabricius, inzonderheid die van van Marck en Wesselius. In 1722 te *Leiden* proponent geworden, werd hij nog in hetzelfde jaar te *Ede* bij *Arnhem* beroepen. Met lust wijdde hij zich hier aan de vervulling zijner ambtspligten, maar met geene mindere aan de voortzetting zijner studien.

Jaarlijks bragt hij eenigen tijd te *Leiden* door om van de akademie-bibliotheek gebruik te maken. Het liep dan ook niet lang aan, of de geleerde wereld ontving eene proeve zijner theologische studien. In 1728 verschenen zijne *conjectanea philologico-critico-theologica in psalmorum titulos*, een werk, dat hem eene eervolle plaats onder de Voetiaansche bijbeluitleggers van zijn tijdperk deed toekennen. In het volgende jaar gaf hij uit: *de gronden van het verzekert Christendom*, waarin hij aantoonde, hoedanig de christen moet wezen, indien hij in waarheid den naam van Christus zal dragen en van zijne zaligheid verzekerd zijn. Dit werk beleefde drie uitgaven. Hierop volgde in 1733 zijne verhandeling *de palingenesia veterum seu metempsychosi sic dicta Pythagorica*. Terwijl zijn naam door deze geschriften meer en meer bekend werd, sloegen niet alleen vele gemeenten het oog op den geleerden Evangelie-prediker, maar ook werd hem het beroep naar *Sluis in Vlaanderen*, en zelfs de philosophische leerstoel te *Lingen* aangeboden. Voor beiden bedankte hij echter. Maar, toen hij tot hoogleeraar in de theologie aan de Utrechtsche hoogeschool benoemd werd, volgde hij bereidvaardig die roeping. Hij aanvaardde die betrekking den 16 September 1737 met eene plegtige redevoering: *de sapientiae Christianae impedimentis*. In 1740 werd hem ook het onderwijs in de kerkelijke geschiedenis opgedragen.

Met veel lof bekleedde van Irhoven, aan wien ook het doctoraat in de theologie was toegekend, het professoraat gedurende drieentwintig jaren, zijne leerlingen door zijne lessen en vooral op zijne dispuut-collegien vormende, en zich zelve als eenen geleerden en zachtmoedigen theologant kenmerkende. Het strijdperk van kerkelijke of godgeleerde twist werd niet door hem betreden. Weinig heeft hij, hoogleeraar zijnde, door den druk gemeen gemaakt. Bhalve eene door hem ten jare 1751 bezorgde en met eene voorrede voorzien uitgave der *Dordsche leerregels*, heeft hij, bij gelegenheid van het overdragen van het rectoraat, twee redevoeringen geleverd. De eerste (1739) is *de necessario linguarum eruditae, antiquitatum, historiae, philosophiae artiumque liberalium cum theologia connubio*; de andere (1760) *de praesstantia revelationis, debitaque animorum erga eam dispositione*.

Van Irhoven, die den 18 November 1760 overleed, was

niet alleen een geleerd, maar ook een braaf en godvruchtig man. Hij is tweemaal gehuwd geweest, eerst met Catharina Altius, vervolgens met Debora Scheerings. Zijn dood werd te *Utrecht* en in de geleerde wereld diep betreurd.

Zie overigens: F. Burmanni oratio funeb. in obitum Guilielmi Irhovii, Traj. ad Rh. 1760. Heringa, orat. saepius laud. pag. 147.

Michaël van Isselt, in de tweede helft der zestiende eeuw, volgens sommigen te *Dokkum*, maar meer waarschijnlijk te *Amersfoort* geboren, ontving zijn voorbereidend onderwijs te *Utrecht* en beoefende vervolgens de godgeleerdheid en wijsbegeerte op de Leuvensche hoogeschool. Naar zijne vaderstad teruggekeerd, bleef hij daar tot 1579, toen hij, bij de wending, welke de zaken genomen hadden, als Roomsche geestelijke gebannen werd. Hetzelfde lot trof hem ten volgende jare te *Zwolle*, alsook te *Nijmegen*, waar hij intuschen pastoor was geworden. Nu vestigde hij zich te *Keulen*, van waar hij zich eindelijk als pastoor naar *Hamburg* begaf. Hier overleed hij in 1597.

Van Isselt heeft verschillende werken geschreven en zich vooral als geschiedschrijver van zijnen tijd door het vermelden van menige schaarsch bekende bijzonderheid verdienstelijk gemaakt, hoezeer hij in zijne historische schriften, hetgeen wel in den aard van zijnen toestand lag, van geene onpartijdigheid is vrij te pleiten. In deze rigting heeft hij gegeven: *Historia belli Coloniensis, libris quatuor, ab electione Gerh. Truchsessii usque ad recuperatam ab Ernesto duce Bavariae Westphaliam*, Colon. 1584, herdr. 1620, — en *Sui temporis historia, qua res in toto orbe terrarum gestae, tum praecipue motuum Belgicorum, sub Philippo II, Hispaniarum rege etc. concitatorum origo et successus, usque ad annum 1586 perspicue et accurate describuntur*, Colon. 1602, een werk, dat zeer zeldzaam is geworden. Ook houdt men hem voor den schrijver van den *Mercurius Gallo-Belgicus*, Col. 1594.

Bovendien heeft hij eenige godsdienstige geschriften geleverd. Zij zijn: *Conciones Euangelicorum dominicalium et festorum*, Colon. 1594, — *Instructio brevis ad corroborandos et juvandos morituros, eos praesertim, qui ob flagitium publica judicium sententia morti addicuntur*, Colon. 1588, — *Flores Lodoici Granatensis ex omnibus ejus opusculis spiritualibus summa fide excerpti et in 8 partes distributi*, Col. 1588 et 1589, —

Exercitia in 7 meditationes matutinas et totidem vespertinas, Col. 1586, herdr. 1591, — *Dux peccatorum*, ibid. 1586 et 1590, — *de frequenti communione*, ibid. 1585 et 1591, — *de vita Christi*, ibid. 1591, — *de devotione, excellentia, utilitate et necessitate orationes*, ibid. 1598 et 1600, — *de Eucharistia*, ibid. 1592, *en de oratione et meditatione*.

Zie overigens: Burm. Ultraj. erud. pag. 162 sqq. Sax. onom. litt. III. pag. 564, IV. pag. 519. De Windt, a. w., blz. 216 verv. en 557 verv.

Hendrik Issendorp, te *Amsterdam* geboren, behoorde tot die kerkleeraars, welke zich omtrent de bevordering van het godsdienstig gezang bij de Evangelisch-Lutherschen, tot welke hij behoorde, bij uitnemendheid hebben verdienstelijk gemaakt. In 1723 werd hij, proponent zijnde, bij de Luthersche gemeente te *Purmerend* beroepen. Ligchaamszwakte verhinderde hem zijne bediening geheel waar te nemen, zoodat hem zelfs in 1737 een helper werd toegevoegd. In 1743 moest hij zijn ambt nederleggen.

Mogt het hem, ten gevolge van zijnen ziekelijken toestand, ontzegd wezen zijne gemeente door zijne prediking onafgebroken te stichten, hij trachtte nogtans ter bevordering van godvruchtigen zin bij zijne geloofsgenooten, en tevens ter eigene vertroosting en opbeuring werkzaam te zijn. Hij bragt van de 856 liederen, die het Leipziger gezangboek van 1730 bevat, 335 in onze moedertaal over en gaf ze, overtuigd als hij was dat in elk Duitsch gezangboek sommige dier liederen werden gevonden, voor eigene rekening uit onder den titel: *Geestelijke zielenlust van het evangelische Zion, bestaande in eene verzameling van 350 geestrijke en stigtelijke liederen*, Amst. 1742. Een aantal Duitsche gezangen werden zoo op Nederlandschen bodem overgebracht en de kranke leeraar mogt zich verheugen op die wijze stichting en troost in menig gezin te brengen.

Zie overigens: Geschied. van het godsd. gezang bij de Luthers. in de Nederl. door Schultz Jacobi in de bijdragen van Schultz Jacobi en Domela Nieuwenhuis IV. blz. 103 verv. Domela Nieuwenh. aantek. omtrent de Luth. gemeenten te Monnikendam, Edam en Purmerend, in dezefde bijdragen V. blz. 77.

Franciscus Junius heeft, ofschoon in den vreemde geboren, door zijne hoogst belangrijke verdiensten jegens de zaak der hervorming in ons vaderland, door zijnen gewigtigen invloed op velen zijner tijdgenooten en door hetgeen

hij gedaan heeft voor de theologische wetenschappen, aanspraak op eene eerste plaats en eene breedere vermelding in de rei der Nederlandsche godgeleerden.

Onze Junius is gesproten uit een aanzienlijk Fransch geslacht, hetwelk door Lodewijk XII tot den adelstand was verheven en den naam droeg van *du Jonc* of, gelijk het werd uitgesproken, *du Jon*. Zeker zou deze bijzonderheid minder onze aandacht verdienen, indien wij den regtschapen en braven godgeleerde niet, met Brandt, mogten noemen: *vierdubbel edelman, door afkomst, door verstand, door wetenschap en deugd*. Hij aanschouwde op den 1 Mei 1545, des avonds om 7 ure, het levenslicht te *Bourges*, waar zijn vader, Dionysius du Jon, raadsheer was. Zijne moeder heette Jaqueline Hugald en hij mogt zich in het bezit van drie broeders en vijf zusters verheugen.

Reeds vroeg werd onze Franciscus voor eene wetenschappelijke loopbaan en door zijnen vader voor de regtsgeleerdheid bestemd. Zich allergelukkigst onder de leiding van voortreffelijke leermeesters ontwikkelende, werd hem eerlang de gelegenheid aangeboden om den Franschen gezant naar *Constantinopel* te vergezellen. Onmiddellijk reisde hij naar *Lyon* om zich bij de ambassade te voegen, maar, toen hij daar aankwam, was deze reeds vertrokken. Voor hem had de Voorzienigheid eenen anderen werkkring bestemd en te *Lyon*, waar hij besloot eenigen tijd te vertoeven, was, wat oppervlakkig juist geschikt scheen om hem die bestemming te doen missen, aanleiding om den weg der voorbereiding daarvan in te slaan. Bekend geworden met iemand, die zich beijverde om het zaad van ongeloof en ongodsdienstigheid te verspreiden, vond dit in den jeugdigen boezem van Junius eenen openen akker. Welig schoot het daar op, terwijl tevens de verleiding der zedeloosheid hare krachten op hem beproefde. Gelukkig echter vernam zijn vader het zedelijk gevaar, waarin de geliefde zoon verkeerde en, op diens aansporing, ving deze aan ernstig naar waarheid te zoeken. Elke teregtwijzing was hem welkom. Biddend vroeg hij om licht en hij vond het, naar zijne eigene getuigenis, in den bijbel, die hem, eenmaal daarmede bekend geworden, van dag tot dag dierbaarder werd.

Intusschen was het vuur van Frankrijk's godsdienst- en

burgeroorlogen ontvlamd. Junius ontweek het naar *Geneve*. Hier beoefende hij het grieksch en het hebreeuwsch, maar, terwijl zijn geest zich ruim mogt laven aan de bron der kennis werd hij, wat zijne ligchamelijke behoeften aanging, door gebrek bedreigd. Niet genoeg gekleed om de koude van den naderenden winter te verduren en zich te voeden, was hij tot het besluit gekomen om met zwaren handenarbeid voor zich zelven te zorgen, toen een landgenoot hem hulpe bood. Langer, dan hij wenschte, daarvan gebruik moettende maken, bepaalde hij zich gedurende vier maanden dagelijks tot één karig maal. Reeds had de ontbering hem verzwakt, toen hem eindelijk uit de ouderlijke woning eenige ondersteuning toekwam. Zoo werd de jongeling, die later zoo vele gevaren zou moeten trotseren, reeds vroeg gehard en zoo leerde hij ook, dat bij den bangsten nood daar boven een Redder leeft. Kort hierop werd zijn vader, naar *Iso-dun* gezonden om een regterlijk onderzoek naar een oproer tegen de hervormden te bewerkstelligen, door de roomschgezinden op eene gruwzame wijze omgebragt. Junius besloot nu door het geven van onderwijs in zijne behoeften te voorzien en, hoe, nederig ook zijn toenmalige toestand was, bleven echter de ijver, het helder doorzigt en de ongemeene bekwaamheid van den twintigjarigen jongeling, die den bijbel, en dus ook de hervorming, had liefgekeregen, niet onopgemerkt.

De heimelijke Fransche gemeente der hervormden te *Antwerpen* had er te *Geneve* op aangedrongen in haar gebrek aan leeraars, die het Evangelie in de Fransche taal konden prediken, te voorzien. Junius, nog geen éénentwintig jaren oud, werd derwaarts gezonden en beantwoordde ten volle aan de verwachting, die men omtrent hem, in weerwil zijner jonkheid, koesterde. Aan jeugdigen ijvergloed paarde hij mannelijke kracht en volharding, en eene bedaardheid, die gewoonlijk eerst de vrucht is van rijperen leeftijd. Met zulke uitmuntende gaven won hij niet alleen spoedig het vertrouwen zijner gemeente, maar ook dat van de aanzienlijkste Nederlandsche edelen. Hoogst belangrijke zaken werden aan hem opgedragen en hij kweet er zich van met even groote wijsheid, als onverschrokken moed. Geen wonder, dat dan ook de hoogstgeplaatsten hem in zoo

bang en bewogen tijdsgewricht, als het toenmalige, om raad vroegen. Jan van Blois van Treslong, die later zijne vrijheidsliefde onder Alva op het schavot boette, werd zijn boezemvriend. Door diens tusschenkomst bragt hij zijne bedenkingen over de aangelegenheden des lands aan leden van den Staatsraad. Wel werd een geldprijs uitgeloofd aan wien den schrijver daarvan aanbragt; maar toen het bekend werd, dat hij een adres, waarin men den koning om vrijheid en intrekking der inquisitie smeekte, geschreven en dat graaf Lodewijk van Nassau hierover met de hervormden te *Antwerpen* gehandeld had, spande het hof van *Brussel* alle krachten in om den stoutmoedigen prediker gevangen te nemen. Hij werd opgespoord, zijn verblijf gezocht, zijne beeldtenis, opdat men in de persoon niet dwalen mogt, door eenen schilder, die zich onder het mom van hervormde geloofsbelijdenis bij die van de religie gevoegd had, naar *Brussel* gezonden. God redde echter den ijverigen dienaar. De dienstmaagd uit het huis, waarin hij woonde, door den schout van *Antwerpen* nopens den prediker ondervraagd, waagde het hem te waarschuwen en een half uur, vóór dat men die woning doorzocht, had Junius *Antwerpen* verlaten. Brandde het vuur der vervolging toenmaals in die stad heviger dan elders, zeker had de Spaansche regering reden om vooral den Franschen predikant te zoeken. Niets toch kon dezen in zijnen ijver doen verflaauwen. Eénmaal zelfs bleef hij met vaste stem en met levendig geloof het Evangelie verkondigen, terwijl de glans der vlammen van den brandstapel, die zijne geloofsgenooten verteerde, door de vensters van het vertrek, waarin hij sprak, henen schitterden. Intusschen was deze niet de éénige poging, die men aanwendde om Junius in het verderf te storten. Er werd een listig plan gesmeed en een edelman, uit de nabijheid van *Rijssel*, was laag genoeg zich daartoe te leenen. Hij gaf voor een twistgesprek tusschen eenen predikant en eenen priester te willen hooren en, zoo de eerste daarin zegepraalde, de Roomsche kerk te zullen verlaten. De gunstige toestand der Vlaminger protestanten zette het voorgeven schijn van waarheid bij. De gemeente van *Antwerpen* achtte het pligt Junius tot den edelman te zenden. De gids bragt onzen leeraar te *Rijssel* in eene herberg, maar naau-

welijks bevond hij zich daar, of de waard berigtte hem met schrik den aantogt van geregtsdienaars, uitgezonden om hem wien men wachtte, te vangen. Junius ontkwam met moeite aan het gevaar en behouden keerde hij naar *Antwerpen*.

Van daar had hij zich, na de eerst door ons gemelde redding, naar *Breda* begeven. Hier stichtte hij eene kleine hervormde gemeente door zijne prediking. Welligt heeft dit aanleiding gegeven om zijnen naam op de lijst der eerste predikanten van *Breda*, in de kerkekamer aldaar aanwezig en ook elders overgenomen ¹⁾, op het jaar 1565 te plaatsen, maar niets heeft ons bewezen, dat hij als vast en bepaald leeraar dier gemeente kan worden aangemerkt; ook niet uit het door de dienaren dier gemeente in 1567 aan Peter van Keulen verstrekte getuigschrift ²⁾, bij hetwelk men de onderteekening *Franciscus Adriani* voor die van Junius houdt. De toestand der toenmalige leeraars was van dien aard, dat wij ze meermalen, door de vervolging buiten hunne standplaats verdreven, zonder eene vaste betrekking elders aan te gaan, op andere plaatsen werkzaam vinden. Bovendien was er een meer dan gewone band tusschen de gemeente van *Antwerpen* en *Breda*.

Hoe dit zij, wij treffen Junius aan in naauwe verbindtenis met de verbonden edelen. Hij ging in hunne vergadering ten huize van den graaf van Kuilenburg, te *Brussel* tijdens het bruiloftsfeest van den prins van Parma gehouden, voor in het gebed: hij woonde de vergadering te *St. Truijen* bij, als afgevaardigde der Antwerpsche gemeente. De door hem bezeten Geuzenpenning, met het opschrift: *en tout fidelles au Roy, jusques à porter la besace*, lang bij zijne nakomelingschap bewaard, is waarschijnlijk nog bekend en bestond althans nog voor ruim dertig jaren ³⁾.

Van tijd tot tijd vertoefde hij te *Gend* en, terwijl hij zich hier bevond, trok de beeldenstorm als een verworstend onweder over den vaderlandschen bodem henen. De van alle geweld afkeerige Junius sprak er zijn afkeurend oordeel onverholen over uit. Dit nam niet weg, dat men van de zijde des Spaanschen bewinds op nieuw naar zijne vrijheid stond. De

¹⁾ Bij van Goor, beschr. van *Breda*, blz. 67.

²⁾ Zie het bij van Goor, a. w., blz. 74.

³⁾ J. G. de Crane, oratio de Vossiorum Juniorumque familia pag. 49.

hoogbaljuw van *Gend* verscheen daartoe aan zijne woning, juist toen hij een uur te voren naar *Brussel* was vertrokken. Een andermaal deed deze verschillende personen uit eene schuit stappen en Junius, ofschoon de gezochte maar den ambtenaar persoonlijk onbekend, trad hem onaangehouden voorbij. Naar *Brugge* gegaan om zijne geloofsgenooten te vertroosten, bevond hij er zich slechts twee dagen, toen de in dien tijd aanzienlijke prijs van achthonderd gulden aan wie hem leverde, werd uitgelooft. Hij week naar *Damme*, maar de vrijheidsgezinde regering dier plaats raadde hem te vertrekken en hield de afkondiging van het uitgevaardigd plakaat zoolang terug. Ofschoon hij den nacht in een moeras moest doorbrengen, liet hij zich echter den volgenden dag overhalen om naar *Brugge* terug te keeren. In weerwil van het klimmend gevaar, predikte hij daar het Evangelie. Eindelijk begaf hij zich, na zoovele stormen doorgestaan te hebben, naar *Antwerpen*, maar volgens het aldaar intusschen aangegane verdrag mogt hij de gemeenteniet dienen.

Nu reisde hij in October 1566 naar *Limburg* en den 18 dier maand predikte hij het eerst in het open veld in de nabijheid van *Herve*. Ook hier werden hem lagen gelegd, die hij bijna wonderdadig ontkwam. Hij bleef bij de hervormden in de stad *Limburg* prediken tot April 1567. Toen waarschuwdens sommige leden der regering zelve hem, dat de landvoogdesse eene bende ruiters had afgezonden om hem gevangen te nemen. Onmiddellijk sloeg hij in den regenachtigen nacht op de vlugt. Nu geheel van den Nederlandschen boden verdreven, keerde hij naar *Duitschland*, en eene kleine gemeente in de nabijheid van *Heidelberg* trok cenigen tijd de vruchten zijner dienst. Vervolgens bezocht hij zijne moeder te *Bourges* en, van daar teruggekeerd, werd hij door den Paltzischen keurvorst tot prins Willem I gezonden. Als veldprediker van dezen woonde hij den bekenden togt over de Maas bij. Velerlei leed en gevaren troffen hem op nieuw. Nogtans bleef hij den vorst op diens verlangen eene wijle nabij. Later begaf hij zich, op last van zijnen keurvorst, naar het prinsdom Oranje. Kort hierna bediende hij de gemeente te *Schonau*, maar van daar werd hij in 1573 tot eene belangrijke taak geroepen. De keurvorst deed het O. Verbond door hem en

Immanuel Tremellius uit het hebreeuwsch in het latijn overzetten. Hiertoe verwijlde hij te *Heidelberg*. In 1578 begaf hij zich naar *Neustadt* en van daar naar *Otterburg*, na achttien maanden wederom naar *Neustadt* keerende om er openbare lessen te geven. Twee jaren bleef hij hier. Toen benoemde hem Casimir, regent van de Paltz, tot hoogleeraar in de theologie te *Heidelberg*. Zeven jaren was hij in die betrekking met klimmenden lof werkzaam. Den hertog van Bouillon naar *Frankrijk* vergezellende en aan Hendrik IV voorgesteld zijnde, schonk deze groote vorst aan Junius zijn vertrouwen. Om aan dezen koning verslag te doen van eenen hem opgedragen last, reisde hij in 1592 naar *Frankrijk*. Zijnen togt over *Holland* nemende, vond de onvermoeide zwerver hier zijne laatste woonplaats.

Reeds tien jaren vroeger had men hem te vergeefs aangezocht om het hoogleeraarambt te *Leiden* te aanvaarden, maar gunstiger slaagde men, toen hij op de genoemde reis daar in persoon vertoefde. In 1592 opende hij zijne lessen als professor primarius in de godgeleerdheid. Hooger en hooger steeg zijn roem. Hier, waar de wetenschap bloeide, waar men wist, wat hij voor de evangelische waarheid gedaan en geleden had, kon men den uitmuntenden geleerde, den achtbaren held der hervorming waardeeren. IJverig drong hij aan op de beoefening der oude talen, als volstrekt noodig ter verklaring der H. S. En wat hij ten dezen zelf vermogt, bleek in eenen Vossius, in zijne school gevormd. Eng was dan ook bij hem het veld der godgeleerde wetenschappen niet. Hij onderwees zijne leerlingen evenzeer in de patristiek, in de kerkelijke geschiedenis, in de uitlegkunde, als in de stelselmatige theologie. Zelf liberaal godgeleerde spoorde hij anderen tot verdraagzaamheid aan. In volle waarheid mogt hij een sieraad der Leidsche hoogeschool genoemd worden.

Slechts tien jaren mogt deze zich in zijn bezit verheugen. Den 24 October 1602 sleepte hem de pest ten grave. Zoo vond de door zoovele stormen afgematte geest ruste en zeker daar boven het loon, door den Heer den trouwen dienaar toegezegd.

Viermalen was hij gehuwd geweest. Zijn tweede echt met Elisabeth van den Corput, dochter van den Bredaschen

burgemeester en voorstander der hervorming Jan v. d. C., en de derde met Johanna l'Hermite waren vruchtbaar geweest. De oudste zoon, Johan Casimir, in de Paltz geboren, muntte reeds vroeg in wetenschappelijke kennis, bijzonder in de theologie, maar vooral in de oostersche talen uit. Na den dood zijns vaders volgde hij zijnen moederlijken oom, den dapperen Joan van den Corput, in het oorlogsveld en groot was de lof, welken de geleerde krijgsman inoogstte. Op zijnen doortogt naar het belegerde *Breda* overleed hij te *Geertruidenberg* in October 1624. De jongere zoon des hoogleeraars, Franciscus Junius, zal vervolgens vermeld worden. Eene zijner dochters, Maria, was gehuwd eerst met Isaac Diamant, predikant, vroeger te *Breda* en later te *Delft*, en hertrouwde na diens dood met den bekenden Samuël Naeranus. Eene andere, Elisabeth, werd de echtgenoot van den beroemden G. J. Vossius en eene derde, Johanna, huwde met de Brune, uit welken echt Jan de Brune de jonge, als regtsgeleerde en dichter bekend geworden, gesproten is.

Wanneer wij op het levenslot van den Leidschen hoogleeraar terugzien, dan eerbiedigen wij *en* in zijne vorming *en* in de menigvuldige bewaring uit gedurig dreigende gevaren de hand der Voorzienigheid. En nog na zulk een ruim tijdsverloop vinden wij stof om den Algoden te danken, die dezen in den vreemde geborene op onzen bodem voerde om daar eerst een der krachtigste voorstanders van de zaak der hervorming te worden en er in lateren tijd de vruchten te doen inoogsten van zijne ongemeene geleerdheid en van zijnen zachtmoedigen geest. Wij hebben dan ook zijne verdiensten te beschouwen in betrekking tot de kerkhervorming en tot de hervormde kerk in Nederland, — en als godgeleerde in het algemeen.

Dat hij een der ijverigste en moedigste Evangelie-predikers gedurende de bangste tijden was, behoeven wij, na het gegeven overzicht zijner lotgevallen, wel niet breeder uiteen te zetten. Reeds in dat opzigt mogen wij hem een' der krachtigste kampioenen voor de hervorming, bijzonder in het Zuiden van Nederland ¹⁾, noemen, maar het is vooral niet voorbij te zien, dat de wetenschappelijk ge-

¹⁾ Men weet, hoe grooten invloed de hervorming van het Zuiden op die

vormde, de beschaafde, de gematigde Junius, Fransch edelman, als hij was, met zijne rijke kennis en zijn helder doorzicht gereden toegang tot en belangrijken invloed op de Nederlandsche edelen kon oefenen. Bij hen moest hij meer gezien wezen, dan een Datheen, een Modet en anderen. Van daar dan ook, dat wij hem eenigen tijd aan de zijde van Oranje vinden, eene plaats, later door den evenzeer adellijken, verlichten en gematigten Loseleur ingenomen. Bekend is het, dat Junius, wiens ijver voor de waarheid hem met onbezweken moed alle gevaren deed trotseren, evenzeer tegen alle geweld ijverde en den beeldenstorm hoogelijk afkeurde, en niet minder, dat hij het was, die de beginselen en de werkzaamheden der edelen juist wist te schatten. Hierbij kwam, dat zijne menschenkennis en zachtmoedigheid hem in de achting des volks deden stijgen, terwijl de vrucht zijner prediking en raadgevingen ¹⁾ hem evenzeer, als de gedurige en zichtbare bewaring tegen de lagen zijner vijanden in het oog der menigte met de stralenkrans van eenen bijzonderen gunsteling des Almagtigen omgaven. Hoe groot de opgang was, dien hij maakte, en welk een schrik hij de voorstanders van *Rome* inboezemde, zou men alleen reeds daaruit kunnen afleiden, dat deze hem bij de eenvoudige menigte als eenen duivel met gekloofde voeten afteekenden. En waarlijk, zij hadden niet alleen den invloed zijner prediking, maar ook zijne pen te vreezen. Het is reeds gezegd, dat hij belangrijke betoogen aan de edelen, zelfs aan den Staatsraad, deed toekomen. Wij mogen daarbij nog wijzen op zijne *oratio ad Hispaniarum regem pro libertate publica et abrogatione inquisitorii edicti*. Buitendien nam hij een werkzaam deel aan de synode van *Antwerpen* in 1566.

Was Junius zoo gedurende zijn eerste verblijf in Nederland voor de zaak der reformatie werkzaam, het lag in den aard

van het Noorden gehad heeft. De plant, dáár gekweekt, schoot hier vasten en diepen wortel. Junius heeft bovendien te *Breda* gearbeid.

¹⁾ Toen zijne verstandige en christelijke toespraak eene vrouw, die aan eene zielsziekte van godsdienstigen aard leed en welke men van den duivel bezeten meende, van haren waanzin genezen had, beproefden velen het hunne kranken bij Junius ter herstelling te brengen. Zie dit voorval breeder verhaald in: *Junii vita, operibus* (1608) praemissa, pag. 20. Brandt, *Hist. der Ref.* I. blz. 401 verv.

der zaak, dat hij later, hoogloeraar te *Leiden* zijnde, invloed moest hebben op de Nederlandsche hervormde kerk. Niet alleen schonk zijne school haar bekwame leeraars, maar hij werd ook in kerkelijke aangelegenheden geraadpleegd en gebruikt. Altijd arbeidde hij tot vrede. Zeker verdiende hij het wel het minste, dat de Fransche geschiedschrijver Du Thou ¹⁾, hem den naam gaf van, verdacht zijnde van deelneming aan oproerige beweging, *Leiden* verlaten te hebben: eene beschuldiging, die, op het bekende Leidsche oproer onder Leicester ziende, zich zelven weder spreekt, daar Junius toen nog hoogleeraar te *Heidelberg* was.

Wel werd hij gemengd in de kerkelijke bewegingen te *Utrecht*, die, bij zijne komst te *Leiden*, nog in vollen gang waren. Kort te voren had hij zijnen *vreedzame Christen*, Leid. 1593 ²⁾, uitgegeven en welligt nam men hieruit aanleiding om den vredelievenden godgeleerde ter verzoening der verbitterde gemoederen te gebruiken. Werkelijk gelukte het hem dan ook om, in vereeniging met Uitenbogaard, een voorloopig verdrag omtrent de door de regering ingevoerde kerkelijke verordening te doen aangaan. Later vermaande hij in eenen ernstigen brief de Utrechtsche magistraat om van die ordonnantie af te wijken en hierop volgde, toen deze bij hare meening bleef volharden, eene uit het latijn vertaalde *vermaening van Franciscus Junius aen de kerke Godts, die tot Utrecht is, om de gemeenschap der Heiligen te onderhouden in Godtszaligheid, heiligheid, liefde en vrede door de eenigheid des geestes*, Utr. 1595.

Evenzeer beijverde hij zich om, toen de Brownisten den geest van scheuring en afscheiding, te *Amsterdam* bevorderden, hen door zijne briefwisseling met hunne voornaamste voorstanders tot vrede te vermanen. Toen zij op eene volkomen wederlegging of toestemming hunner gevoelens drongen, zweeg Junius. Dit zwijgen werd door hen als toestemming aangemerkt. En nu schreef hij hun, kort vóór zijnen dood, eenen brief ³⁾, waarin hij verklaarde bij zijn

¹⁾ Histor. sui temporis, Libr. 127. (Tom. IV. pag. 840).

²⁾ Het oorspronkelijk latijn voert ten titel: *Eirenicum de pace ecclesiae catholicae inter Christianos, quamvis diversos sententiis* etc. Lugd. Bat. 1593.

³⁾ Bewaard bij Brandt, I. blz. 846.

zwijgen te zullen volharden en den vrede in de kerk meer waard te achten, dan het zaad van twist.

Voor al echter moest hij als hooggeacht godgeleerde invloed hebben op de godsdienstige denkwijze en rigting van velen. Om dezen te schetsen, moeten wij hem als theologant leeren kennen.

Niettegenstaande zijne wisselende lotgevallen, was Junius een ijverig beoefenaar der oude letterkunde geweest. Hij heeft er voor de nakomelingschap proeven van nagelaten in: *Annotationes in Ciceronis epistolas ad Atticum*, — *Manilii astronomicon libri 5 cum variis lectionibus et notis*, Heidelb. 1590, — *Georgii Codini curopalatae de officialibus palatii Constantinopolitani et officiis magnae ecclesiae, graece et latine, cum notis*, L. B. 1588. Als bewijs hiervan en tevens van zijne patristische studien mag ook gelden zijn *Tertullianus*, in fol., Heidelb. 1593, Franeq. 1597. Bovendien berusten op de Leidsche akademie-bibliotheek ¹⁾ ettelijke werken der Ouden, door hem met codices vergeleken. Ook de oostersche talen werden door hem met ijver beoefend. Hij gaf eene *Grammatica linguae Hebr.* Genev. 1590, — eene verhandeling *de observatione politiae Moysis*, L. B. 1593 et Genev. 1600, — en *Acta apostolorum et epistolae duae S. Pauli ad Corinthios ex Arabica translatione Latine reddita, cum notis*, L. B. 1578. Ook vinden wij van hem vermeld: *Oratio de lingua Hebraea*, en *Lexicon Hebraicum*.

Overigens zien wij zijne beoefening van westersche en oostersche letterkunde toegepast, wanneer wij hem als exegeet beschouwen. Zijne werkzaamheden ten deze strekken zich evenzeer tot het O., als tot het N. V. uit. Allereerst verdient zijne reeds vroeger vermelde, met Tremellius vervaardigde overzetting van het O. T. genoemd te worden ²⁾.

¹⁾ Zie den Index Catalogi. 1716.

²⁾ Zij verscheen volgender wijze in het licht: *Bibliorum Pars I. i. e. libri Moysis Latini recens. ex Hebraico facti brevibusque Scholiis illustrati ab Imm. Tremellio et Fr. Junio*, Francof. 1575, — *Pars II, libri historici*. Ibid. 1576, — *Pars III, libri Poetici*, Ibid. 1579, — *Pars IV, Prophetarum*. Ibid. 1579, — *Pars V, libri apochryvi sive appendix T. V. ad canonem praeae ecclesiae adjecta, Latinaeque recens. e Graeco sermone facta et notis brevibus illustrata per Fr. Junium*, Ibid. 1579, allen in folio. Een tweede uitgave, al de deelen tot één brengende, verscheen met bijvoeging van Beza's vertaling van het N. T. in 1581 te Londen. Later is deze herhaaldelijk herdrukt.

vervolgens: *Pentateuchi explicationes analyticae*, 1584, — *πρωτοκτισια* in 3 *Capita Geneseos*, Heidelb. 1589, *Methodica Psalmorum* 1, 2, 3 et 4 *explicatio. Praemittuntur in librum Psalmorum prolegomena*, Heid. 1594, — *Commentarius in Ezechielem*, 1610, — *Daniëlis expositio ex pluribus praelectionibus excerpta*, Heidelb. 1593, *Lectiones in Jonam*, Heid. 1594¹, — *V. T. interpretatio in academia Heidelbergens. instituta, Orationes de T. V., de Psalmorum exegesi*, Heidelb. 1585, — *Sacrorum paralelorum libri tres, i. e. comparatio scripturae S., qui ex V. T. in Novo adducuntur*. Heid. 1588 ¹), — *Apocalypsis methodica analysi notisque illustrata*, Heid. 1591 ²); *In Epistolam S. Judae notae per breves*, 1598, — *Methode des lieux communs de la sainte écriture, disposez selon l'ordre des Chapitres, que Calvin a suivi en son institution*, Leid. 1599.

Van zijne dogmatische studien heeft Junius proeven nagelaten in: *Libellus de theologia vera*, Genev. 1594, — *Compendium theologiae, thesibus in Academia Lugduno-Batava ordine a F. Junio, L. Trelcatio et Fr. Gomaro publice propositis concinnatum*, Hannov. 1611, — *Defensio catholicae doctrinae de trinitate*, Heidelb. 1590, 1591, — *Defensio doctrinae cathol. de natura hominis et gratia*, Lugd. B. 1593, — *de peccato primo Adami*. L. B. 1595, — *De ecclesia liber singularis*, Genev. 1600, — *Ecclesiasticus S. de natura et administratione ecclesiae Dei*, Franc. 1596, — *de Consiliis, Synodis et Synodalibus judiciis Magistratusque summi in talibus jure atque officio*, Franeq. 1614. Vooral echter mogen wij zijne Irenische schriften niet voorbij zien: *Eirenium, de pace ecclesiae catholicae inter Christianos*, Genev. 1593 en de reeds aangestipte vertaling: *Le paisible Chrétien ou de la paix de l'église catholique*, Leid. 1593.

Onder zijne overige schriften, die in de verzameling zijner werken onder den titel: *Fr. Junii opera theologica duobus tomis digesta*, Genev. 1607 et ibid. 1613 zijn uitgegeven, verdienen bijzondere melding: *orationes de vita Z. Ursini, et in funere L. Trelcatii*, — *de verbo scripto et non scripto* L. B. 1600, *de academiarum ortu et honorum gradibus*, Heid. 1593, — *Animadversiones ad controversias Bellarmini*, L. B. 1600, — *Responsum*

¹) Het derde deel bevat eene verklaring van den brief aan de Hebr.

²) Ook in het Fransch uitgegeven Geneve 1592 en 1598.

ad fratres Zandvicenses in Anglia de imagine Christi. Bovendien is veel van zijnen arbeid ongedrukt gebleven.

Dat Junius een zeer ijverig theoloogant was, blijkt uit de eenvoudige opgave zijner werken. Of hij een geleerd theoloogant geweest zij, is betwijfeld. Merkwaardig is het oordeel door een Roomschegezind schrijver ¹⁾ over hem uitgesproken: „On lui rendra justice, en avouant, qu'il avoit une erudition très étendue, qu'il étoit habile critique, qu'il scavoit bien les langues, et que ses notes et ses reflexions sont assez justes: néanmoins il ne peut passer que pour un bon grammairien et un mediocre theologien.” Dat bij deze afdinging op 'smans godgeleerde verdiensten godsdienstige partijdigheid in de schaal heeft gewogen, springt van zelf in het oog. Scaliger heeft, in weerwil van zijne lof- en lijkdichten op Junius, zich met de grootste bitterheid over zijne onkunde uitgelaten. Vermoedelijk heeft hij niet kunnen dulden, dat de hoogleeraar het gewaagd had in sommige stukken der gewijde tijdrekenkunde van hem te verschillen ²⁾. Ongetwijfeld heeft Junius zich daardoor verdienstelijk gemaakt, dat hij de beoefening der oostersche letterkunde, en bijzonder der arabische, bij de protestanten bevorderd heeft en daarin zijne leerlingen is voorgegaan ³⁾. En al getuigden zijne werken van minder grondige geleerdheid, wie zou bovendien den man niet bewonderen, die na zulk eenen stormachtigen morgen des levens, bij zulk eenen in velerlei inspanning vorderenden dag, zijnen avond reeds vroeg zag dalen en toch zoo veel en goed heeft gearbeid! En nogtans verdient hij hooger en hof. „Variis,” zegt een verlicht en bevoegd beoordeelaar ⁴⁾: „iisque gravissimis, laboribus propter carissimae religionis professionem, ejusdemque imprimis promulgationem, defunctus, Lugdunum tandem venit, atque in splendidissima hac Musarum sede, praeter opinionem, ad sanctiorem disciplinam docendam

¹⁾ Du Pin, *Biblioth. des auteurs hérétiques*, Tom. I. pag. 596.

²⁾ Vossius ap. Bayle II. pag. 1588. *Epist. J. F. Gronovii* Claudio Salmasio, in *Syllog. Burmann.* II. pag. 586 sq.

³⁾ J. J. Amersfoordt, *oratio de studio literarum Arab.* Variis post renatam in Europa doctrinam aetatibus identidem variato, pag. 10, P. Colomesius, *Gallia orient.* pag. 65. sqq.

⁴⁾ C. Segaar, *oratio de Hugone Grotio*, pag. 13 sq. et. J. W. te Water, *Orat. de theol. erud.* pag. 55.

vocatur. Hic jam, Divina favente providentia, velut in theatro versatur Junius, in quo ipsius ingenium, eruditio, virtusque spectantur: provinciam igitur demandatam summo fide ac dexteritate, applaudentibus et approbantibus omnibus, administrat, doctorisque nomen et partes ita implet, ut Scalliger, cetera ipsi neutiquam bene cupiens, eum omnibus ferme theologis, judicii praesertim acumine, praeferendum esse, pronunciaverit, — pectus plenum erat Christi." Een ander geleerde ¹⁾ noemt hem: „Vir plane eximius, si eruditionem spectes, in summis sui aevi theologis utique censendus; si modestiam, si animi moderationem, si indulgentiam et lenitatem erga dissentientes in causa religionis, rarissimas illis temporibus virtutes, adeo excellens, ut vix parem invenias." Geen wonder dan ook, dat, waar de nakomelingschap zoo gunstig oordeel over hem uitspreekt, zijne tijdgenooten hem eerbiedigden en de Leidsche hoogeschool prijs stelde op zijn bezit ²⁾. Niet, dat zij blind waren voor zijne gebreken ³⁾, maar wie zoekt het volmaakte in den mensch. En zeker, zoo wij 's mans arbeid van het hoogere standpunt dat de wetenschap bereikt heeft, beschouwen, dan is die in veel door lateren overtroffen.

Wat Junius godgeleerde rigting aanging, was hij wel een hartelijk voorstander van de in de Nederlandsche hervormde kerk aangenomen leerbegrippen en verdedigde de praedestinatieleer (1597) bij Arminius ⁴⁾, maar zijne rigting was in den vollen zin des woords liberaal en verdraagzaam. Vrede werd bovenal door hem gezocht en gevorderd. Onbekrompen was zijne denkwijze omtrent de liefde van God. Van daar, dat bij hem meeningen worden gevonden, waardoor hij zich van andere Calvinistische theologanten onderscheidt. Vooreerst toch was zijn begrip omtrent den omvang der christelijke kerk zeer ruim, vooral ten opzigte der Roomschegezinden, want, hoezeer hij ook bittere uitdrukkingen tegen *Rome* gebruikte, leerde hij echter, dat men ook, in de Roomsche kerk blijvende, kon zalig worden. Wie aan de Heilige Schrift vasthield, moest men, hoezeer zijn geloof

¹⁾ J. W. de Crane, orat. laud. pag. 9.

²⁾ V. epist. Jani Dousae J. Lipsio in syll. Burman. I. pag. 224.

³⁾ V. epist. G. Schoppij J. Lipsio in syll. Burm. II. pag. 49.

⁴⁾ V. epist. Arminii Uitenbogardo, in epist. praest. et erud. vir. pag. 55.

in de bijzondere stukken niet verklaard ware, achten tot Gods kerk te behooren ¹⁾. Ten anderen was hij hoogst afkeerig van elke scheuring in- of afscheiding van de bestaande kerk, die openlijk, zelfs wanneer men in eenige verkeerde voorstelling van leer, of in de levenswijze van sommigen, of in de verordeningen der burgerlijke regering daartoe reden meende te hebben, ongeoorloofd verklarende. Niet ligtelijk mogt men dan ook iemand verketteren of veroordeelen. Eindelijk behoorde hij tot hen, die er zeer tegen waren, dat de kerkelijken zich met staatszaken inlieten, maar er zich ook minder tegen verzetteden, dat de staat zich in de kerk liet gelden. Verzetting tegen de overheid was niet te prijzen.

Wel lag het in den aard der zaak, dat Junius rigting en denkwijze invloed moest hebben op velen. Aan het gezag zijner geleerdheid paarde zich dat zijner ongeveinsde godvrucht. En, dat men van hem zachtmoedigheid en verdraagzaamheid leerde, dat zijne school aanleiding gaf tot mild en onbekrompen onderzoek des bijbels, dat zijn denkbeeld omtrent kerk en overheid ingang vond, is meer dan eene bloote gissing. Zeker blijkt dit uit zijnen zoon, over wien wij vervolgens zullen spreken, insgelijks uit zijnen vriend ²⁾, den hoogleeraar Thysius, die op de Dordsche synode tot de gematigdste voorstanders der regtzinnigheid behoorde, en vooral uit den beroemden Hugo Grotius, die, te *Leiden* studerende, bij hem inwoonde en zijne nagedachtenis met een uit het hart voortgevloed lofgedicht vereerd heeft.

Wie Junius in zijn waarlijk vroom en beminnenswaardig karakter wil leeren kennen, leze de belangrijke levensbeschrijving, die hij van zich zelfen heeft gegeven. Twee handschriften daarvan, waarvan een door zijne dochter Johanna vervaardigd, berusten op de bibliotheek der Remonstrantsche kerk te *Amsterdam* ³⁾. Paulus Merula heeft *Junii vita*, ofschoon, zoo het schijnt, niet tegen den wil des

¹⁾ Eiren (L. B. 1590) pag. 134.

²⁾ Bouman, gesch. der Geld. hoogesch. II. blz. 37.

³⁾ Zij komen op den door P. Scheltema vervaardigten catalogus onder de H. S. voor n°. 115. Dezelfde verzameling bezit ook in H. S. (n°. 116) zijn *Tertullianus*. Insgelijks zijn op de Leidsche akademie-bibliotheek H. S. van hem aanwezig.

schrijvers uitgegeven, Lugd. Bat. 1595 in 4°. Later is het geplaatst aan het hoofd zijner *opera theologica* en ook te vinden in *Gerdesii scrin. antiq.*

Zie overigens: F. Gomari oratio in obitum Fr. Junii, Lugd. B. 1602. Meursii alma Acad. Leid. pag. 36 sqq. G. J. Vossius, de histor. Latin. in praefat. Brandt I en II D. op verschillende plaatsen. Bayle II. pag. 1585 suiv. Sax. onom. litt. III. pag. 555 ibique citati. Levensbeschr. van beroemde mannen en vrouwen VI. blz. 136 verv. Ypey en Derm. I. blz. 173. 179, 305, aant. blz. 106. J. G. de Crane, oratio de Vossiorum Juniorumque familia, Gron. 1821, Soermans, acad. Reg. blz. 34, 72. Niceron, memoires, Tom. 16, pag. 171 suiv. Siegenbeek, Gesch. der L. Hooges., I. blz. 54, 68, 72, 202. II. bijl. en toev. V. blz. 75 verv.

Franciscus Junius, zoon van den genoemden hoogleeraar en in 1589 te *Heidelberg* geboren, ontving eene wetenschappelijke opvoeding, maar had aanvankelijk lust om zijnen ouden broeder en zijnen oom, Johan van den Corput, in de krijgsdienst te volgen. Het twaalfjarig bestand gesloten zijnde, veranderde hij van plan en de rijk begaafde jongeling besloot de voetstappen van zijnen beroemden vader te drukken. Zich aan de Leidsche akademie voorbereid hebbende, werd hij, door Vossius bij Hugo de Groot aanbevolen, ten gevolge der bemoeijingen van dezen laatsten, in 1617 predikant te *Hillegondsberg*. Voor zijne liberale en zachtmoedige denkwijze waren die dagen niet gunstig. Hier kwam bij, dat de vraag werd opgeworpen, of hij op eene wettige wijze was beroepen geworden. De hierdoor veroorzaakte verdrietelijkheden en de hevige kerktwisten maakten hem afkeerig van een ambt, waaraan, zoo het hem toescheen, zooveel moeilijks verbonden was. Bovendien helde hij tot de Remonstrantsche gevoelens over en stuitte hem de hardheid, waarmede de voorstanders van deze werden bejegend. Hij besloot dus zijne betrekking neder te leggen en schijnt dit op eigen gezag, althans zonder wettiglijk door de kerk ontslagen te zijn, gedaan te hebben. Dien ten gevolge werd hij voor de Zuid-Hollandsche synode, in 1619 te *Leiden* gehouden, gedaagd. Daar verschenen zijnde, werd hem gevraagd, of hij de Dordsche leerregels toestemde. Op zijn antwoord, dat deze op hem, die de kerkedienst verlaten en zich tot andere studien begeven had, geene betrekking hadden, werd hem door de synode aangezegd, dat zij, hoezeer het hem niet had vrijgestaan op

eigen gezag zijne bediening neder te leggen, nogtans zijn ontslag aannam. Hierop teekende hij gewillig de akte van stilstand ¹⁾).

Op deze wijze trad de zoon van eenen man, aan wien de Nederlandsche Hervormde kerk zoo groote verpligting had, uit de dienst dier kerke. Hij begaf zich op reis, eerst naar *Frankrijk* en vervolgens naar *Engeland*, waar de graaf van Arundel zijne verdiensten leerde kennen. Diens bibliothecaris geworden, bleef Junius dertig jaren lang op het Britsche eiland vertoeven. Toen keerde hij voor korten tijd naar ons vaderland terug, vooral in *Friesland* zijne taalkundige navorschingen voortzettende. In 1675 begaf hij zich op nieuw naar *Engeland* bij zijnen neef Isaac Vossius en eindigde daar in 1676 zijn leven. Hij vermaakte zijne handschriften aan de akademie van *Oxford*, die een gedenkteken ter zijner eere heeft doen oprigten.

Na het verlaten van het predikambt heeft Junius zich grooten roem verworven door de beoefening der Noordsche talen en het navorschen van den oorsprong der latere. Het behoort voorzeker niet tot onze taak hem in deze bladen op die loopbaan te volgen, maar wij mogen niet onvermeld laten, dat men aan zijne onderzoekingen belangrijke bijdragen te danken heeft tot de kennis der oude bijbelvertalingen. Behalve uit zijne te *Oxford* aanwezige handschriften, blijkt dit uit: *Observationes in Willeramii Abbatis Francicam paraphrasin cantici canticorum*, Amst. 1655, en *Quatuor D. N. Jesu Christi Euangeliorum versiones per antiquae duae, Gothica scilicet et Anglo Saxonica cum glossario Gothico, alphabeto Gothico et Runico*, Amst. 1684.

Zie overigens zijne levensbeschrijving, door J. G. Graevius gegeven vóór de uitgave van zijne *Libri tres de pictura veterum*, Rott. 1694. Bayle II pag. 1589. Sax. Onom. litt. V pag. 25 sq. De Crane, Oratio de Vossiorum Juniorumque familia pag. 27 sq. 57 sqq. 77 sqq.

Joannes Junius behoorde tot de eerste vaste predikanten van de Hervormde gemeente te 's *Hertogenbosch*. Nog geen vier jaren mogt deze hem bezitten, want hij overleed in nog jeugdigen leeftijd in 1635. Hij heeft zich bekend gemaakt door twee geschriften tegen de Socinianen,

¹⁾ Handel. der Z. H. Synode van 1619 art. 40 bij Kist, Synod. handel. in de zaak der Remonstr. bl. 41.

namelijk: *Examen responsionis Fausti Socini ad librum Johannis Wieneri de divinitate filii et spiritus sancti*, Amst. 1628, en *Refutatio praetestronum theologicarum Fausti Socini sehensis* Amst. 1633, alsook door *predikatiën*, Haarl. 1636.

Zie overigens: Paquot II, pag. 193.

Pierre Jurieu werd te *Mer* in *Frankrijk*, waar zijn vader, Daniel Jurieu, predikant was, den 24 December 1637 geboren. Zijne akademische studien eerst in *Holland* en vervolgens in *Engeland* volbragt hebbende, werd hij tot opvolger van zijnen vader beroepen. In 1674 opende zich voor hem een veelbelovende werkkring. De hoogeschool te *Sedan* droeg hem het professoraat in de theologie en de gemeente aldaar het predikambt op. Niet lang mogt hij zich in die betrekking verheugen. In 1681 werd de akademie vernietigd en Jurieu zag zich genoodzaakt, om de toenemende vervolging te ontgaan, naar *Holland* te wijken. Reeds in 1681 bevond hij zich hier en zeer spoedig zag de man, wiens bekwaamheden bekend waren en wiens graag gelezen *Politique du clergé de France*, Amst. 1681, een der voornaamste oorzaken was, waarom hij zijn vaderland had moeten verlaten, zich en een professoraat te *Groningen* en een beroep bij de Waalsche gemeente te *Rotterdam* aangeboden. In 1682 aanvaardde hij de laatstgenoemde betrekking. Niet lang nog was hij in deze werkzaam geweest, of hij werd ook tot hoogleeraar in de gewijde geschiedenis aan de pas opgerigte doorluchtige school aangesteld. Jaren lang bediende hij zijne gemeente te *Rotterdam*, waar hij den 11 Januarij 1713 overleed.

Jurieu is zeer verschillend beoordeeld en de twisten, welke hij met Bayle, Basnage, Bossuet en Saurin gevoerd heeft, hebben hem in een niet altijd gunstig daglicht gesteld. Ongetwijfeld was hij echter een man, die zich niet alleen eenen grooten naam verworven heeft, maar die ook eene eervolle vermelding onder de geleerden van zijn tijdperk verdient. Bewijs hiervoor levert zijne *Histoire des dogmes et des cultes*, Amst. 1704, waarin hij een oudheidkundig onderzoek bewerkstelligt naar de ontwikkeling der menschheid ten aanzien van hare godsdienstige kundigheden of dwalingen. Als godgelcerde was hij hoogelijk ingenomen met de prophetiën en paste die vooral op den aanstaanden val

van Rome toe. Zijne denkbeelden hieromtrent heeft hij niet alleen in zijn werkje: *Avis à tous les Chrétiens* ontwikkeld, maar vooral in *l'Accomplissement des prophéties, ou la délivrance prochaine de l'église. Ouvrage, dans lequel il est prouvé que le papisme est l'empire antichrétien; que cet empire n'est pas éloigné de sa ruine; que cette ruine doit commencer en peu de temps; que la persécution présente peut finir dans trois ans et demi. Apres quoi commencera la destruction de l'Antéchrist, laquelle se continuera dans la fin de ce siècle et s'achèvera dans le commencement du siècle prochain, et enfin le règne de J. C. viendra sur la terre*, Rott. 1686, 2 vol. Zeker was de zienswijze des schrijvers, reeds uit den titel merkbaar, overdreven en zijne verwachting overspannen. Geen wonder, dat Bayle, vroeger een der beste vrienden, later een der bitterste vijanden van Jurieu, daarmede den spot dreef ¹⁾. Wij mogen echter niet uit het oog verliezen, dat diepe verontwaardiging over hetgeen in de Roomsche kerk plaats vond en vurig geloof, dat de wederkomst van Christus alle afgoderij zou te niet doen, oorzaken waren eener verwachting, die, hoe overdreven ook in hare dadelijke toepassing en in de bepaling van den tijd, op welken de prophetiën zouden vervuld worden, nogtans haren grond vond in de beloften der H. Schrift. Hoe dit zij, Jurieu werd door zijn geschrift in moeilijkheden gebracht. De Noord-Hollandsche synode van 1686 wilde onderzocht hebben, of hij zich, door zijne onderstellingen omtrent het duizendjarig rijk ook aan de leer der kerk hadde vergrepen. Zij vestigde dus de aandacht der Waalsche synode (in Sept. 1686 te *Balk* gehouden) hierop, en deze, het verslag van hen, aan wie het onderzoek was opgedragen, gehoord hebbende, sprak ten volgende jare Jurieu van alle verdenking van onregtzinnigheid vrij, hoezeer zij haar leedwezen hierover betuigde, dat de schrijver zich in sommige bijzonderheden onvoorzigtig of berispelijk had uitgedrukt ²⁾.

Jurieu was op den duur een der hevigste bestrijders van

¹⁾ Men meent, en vermoedelijk niet te onregt, dat Bayle het breede artikel *Jeanne la Papesse* (Dict. III pag. 2162 suiv.) geschreven heeft om Jurieu, welke hij *un ministre, qui n'est pas des plus traitables* (pag 2173) noemt, te grieven.

²⁾ Het oordeel der Waalsche Synode kan gelezen worden bij Mr. J. H. Koenen, geschied. der Fransche vluchtel. in Nederl. blz. 423 verv.

Rome en een ijverig verdediger en voorstander van het protestantismus, bijzonder in zijn vaderland. Wij zien dit niet alleen in zijne *Apologie pour la reformation* en in het meer van staatkundigen aard zijnde en aan hem toegekende werk: *Soupirs de la France esclave, qui aspire après la liberté*, — niet alleen daarin, dat hij zelf in *de Cevennen* predikte en voor de opstandelingen aldaar in het openbaar bad, iets, waarover hij met zijnen zwager Basnage in hevig geschil geraakte ¹⁾, maar vooral ook in zijne bemoeijingen ten behoeve der Fransche vlugtelingen. Zoo vinden wij, dat hij, bij het sluiten van den vrede van *Rijswijk*, bijzonder werkzaam geweest is om Willem III en de Staten-Generaal ter hunnen gunste te doen arbeiden. Uit hetzelfde beginsel was hij een vurig aanhanger van Willem III en een ijverig verdediger van diens regten op den Britschen troon. Insgelijks deed het hem optreden tegen Bossuet en eene menigte geschriften uitgeven, die tegen de Roomsche partij en tegen de Jacobieten in *Frankrijk* waren gerigt. Moge zijn vurig gestel en driftige ijver hem soms te verre gevoerd hebben, ongetwijfeld hadden toch de Fransche hervormden groote verplichting aan hem, en zeker is het ook, dat hij bij de meesten hunner in hoog aanzien stond.

Mag aan Jurieu de lof, die hem van wege zijnen ijver voor zijne geloofsgenooten toekomt, niet onthouden worden, wij mogen daarom niet verzwijgen, dat het voor zijnen roem wenschelijk zou geweest zijn, zoo hij zich minder twistziek hadde betoond. Zijne handelwijze jegens Bayle, dien hij eenen sceptischen atheïst noemde, van landverraad beschuldigde en op velerlei wijze zijnen haat deed gevoelen, verdient afkeuring. Het is waar, dat Bayle ook hem niet ontzag, maar de pen van Jurieu was niet minder scherp, en deze puntte die om zijnen landgenoot van ketterij te beschuldigen, terwijl hij zelf zich op de Waalsche synode van 1691 en 1692 tegen de beschuldiging moest verdedigen van met de leer der H. S. en der gezonde rede in strijd te staan ²⁾.

¹⁾ Z. I D. blz. 77.

²⁾ O. a. had Jurieu zich in strijd hiermede uitgedrukt: *Je crois, parce que je veux croire*. Het zou eene hoogst vermoeijende en nuttelooze taak zijn al de strijdschriften op te noemen, welke Jurieu met Bayle en met an-

Toen men in 1700 het in overweging nam om de nieuwe Fransche psalmberijming van Valentin Conrad bij de Waalsche gemeente hier te lande in te voeren, leed dit plan toenmaals wel vooral daarop schipbreuk, dat men de uitgave dier berijming, Amst. 1698, waarachter eene nieuwe uitgave van de Nederlandsche geloofsbelijdenis en van de Liturgische schriften gevoegd was, veranderingen gebragt had, die voor Sociniaansch werden gehouden, maar Jurieu was het toch in het bijzonder, die zich het hevigste daartegen verklaarde. Wel trachtte d'Outrein hem in de voorrede voor zijn *Alphabet der Godsaligheid*, 1701, teregt te wijzen, maar de Rotterdamsche leeraar was niet van zijne meening af te brengen. Eerst na zijnen dood, in 1728, werd de nieuwe berijming, volgens de echte uitgave, die te *Geneve* gebruikt werd, hier te lande ingevoerd.

Zie overigens: Ypey, Gesch. der Chr. Kerk in de 18 E. VII blz. 54. Ypey en Derm. III. aant. blz. 160 verv. 192 verv. Mr. H. J. Koenen, Gesch. van de vestiging en den invloed der Fransche vluchtelingen in Nederl. blz. 91, 101, 139, 214, 342, 395, 403, 422 verv. Harderwijk, a. w. blz. 125 verv.

deren gewisseld heeft. Een breeder verhaal van zijne twisten met zijnen wijsgeerigen landgenoot geeft de Chalmot II blz. 160 verv.

K.

Daniel Matthijs Kaakebeen werd den 11 Maart 1788 te *Haarlem* geboren. Van zijne, om hunne ware vroomheid bekende ouders, Christiaan Kaakebeen en Helena Paulina Ellinckhuijzen, ontving hij eene opvoeding, die hem reeds vroeg met liefde voor God bezielde. Op de latijnsche school zijner geboortestad tot de kennis der oude talen ingeleid, begaf hij zich in 1804 naar de akademie te *Utrecht*. Met ongemeenen ijver beoefende hier de veelbelovende jongeling de voorbereidende wetenschappen en met geen' minderen weldra de godgeleerde, onder de bijzondere leiding van de hoogleeraren G. van Oordt en H. Royaards. Met welgevallen werd zijne spoedige en grondige ontwikkeling opgemerkt en hij, even éérentwintig jaren oud, bekwaam geacht om proponent te worden. Het praeparatoire examen legde hij den 6 Junij 1809 voor de klassis van *Utrecht*, het peremtoire acht dagen later bij die van *Amersfoort* af, daar men hem reeds daags na het eerstgenoemde examen te *Zeist* beroepen had. Den 6 Augustus 1809 werd hij dáár bevestigd. Na bijna zes jaren te *Zeist* vertoeft te hebben, beriep hem de gemeente van *Rijswijk* te vergeefs. Gelukkiger slaagde die van 's *Hertogenbosch*, waar hij den 3 December 1815 zijne bediening aanvaardde. Ten volgende jare werd

hij naar zijne geboortestad beroepen. Kaakebeen sloeg het af, maar eerlang nam hij het beroep naar *Middelburg* aan, waar hij den 5 April 1818 zijne intreërede hield. Ook deze gemeente mogt zich niet lang in zijn bezit verheugen. De hoofdstad begeerde den rijk begaafden leeraar en den 13 September 1820 ving hij te *Amsterdam* zijn dienstwerk aan.

Alle gemeenten, waarin Kaakebeen arbeidde, hadden rijke stof om God te danken voor het bezit van den trouwen en ijverigen Evangelie-prediker, wien niets zwaarder op het harte woog dan het heil zijner gemeente en de uitbreiding van het rijk des Heeren. Onvermoeid was hij in het herderlijke werk en geene reiner vreugde kende hij, dan die gelegen is in het opvoeden van menschen voor het koninkrijk der hemelen. Zijne prediking was echt verstandig en evangelisch, ernstig, gemoedelijk, duidelijk en eenvoudig welsprekend. Van daar, dat zij overal grooten opgang maakte en talrijke scharen van allerlei maatschappelijken stand zamenvloeden in het bedehuis, waar Kaakebeen zou optreden. Bijzonder maakte hij werk van het godsdienstig onderwijs, terwijl hij, wat hij anderen predikte, zelf beleefde en door eenen voorbeeldigen wandel aller eerbied won.

Nog in de kracht des levens moest de loopbaan van den uitmuntenden man eindigen. Reeds had hem het verlies van zijne gade, J. M. F. de Haas, na een langdurig en smartelijk krankbed, in 1832, geschokt, toen hem, den 24 Februarij 1834, op den predikstoel eene hevige bloedspuwing overviel. De gevolgen en eene herhaling daarvan sleepten hem ten grave op den 30 November 1835.

Wij bezitten van Kaakebeen geene eigenlijk gezegde geleerde werken. Wat hij schreef, was praktikaal, als de man zelf, en getuigde van zijnen helderen geest evenzeer, als van zijn godvruchtig gemoed. *Het Christelijk maandschrift voor den beschaafden stand*, sedert 1822 door den Amsterdamschen ring uitgegeven, ontving van hem menige belangrijke bijdrage en het *Nederlandsch Traktaatgenootschap* dankte aan hem niet weinig in stijl en inhoud gewigtige stukjes, terwijl hij ook de *Bijbelsche Almanak* bewerkte en de in dit jaarboekje voor 1836 voorkomende *brief aan Erastus* een sprekend bewijs van zijnen christelijken zin is. Dat het zijne ernstige zucht was het rijk van Christus op te bouwen, bleek niet

minder uit zijn *Christetijk dagboek*, Amst. 1828. Ook op het ziekbed was hij niet ledig. IJverig ging hij in den laatsten tijd zijns levens voort, zooveel zijne krachten dit gedoogden, nut te stichten. Openbare proeven daarvan waren zijne nog vóór het einde van 1834 in het licht verschenen leerrede over Joh. XVI: 31, zijne *Lessen der wijsheid uit Salomon's spreuken*, 1834, zijn *Feestboekje*, 1834, en een *zestal leerredenen* over gedeelten uit het boek Job, door den zelf lijdenden met eene voorrede aan lijdenden toegezonden en juist op zijnen sterfdag het publiek aangeboden. Zoo was Kaakebeen's leven aan zijnen Heer en aan de opbouwning van diens rijk gewijd, zoo waren zijne laatste dagen getuigen van een voorbeeldig lijden en van onvermoeid streven om nuttig te blijven, zijn sterven een verscheiden in blijmoedig geloof en zoo zal zijne nagedachtenis in gezegend aandenken blijven.

Hendrik van Kalkar, Kalkariensis, Aeger of Eger, zoo als hij op onderscheidene wijze genoemd wordt, is noch in *Nederland* geboren, noch daar gestorven. Hij verdient echter eene plaats in de rei onzer godgeleerden, minder nog, omdat hij eenigen tijd hier vertoefd heeft, maar meer om den invloed, door hem op een' onzer voortreffelijkste mannen in de middeleeuwen geoefend.

Hij aanschouwde het levenslicht in 1328 te *Kalkar* in *Kleefsland* en volbragt zijne studiën voor een groot deel te *Parijs*, waar hij baccalaurens in de theologie werd en later gedurende eenigen tijd onderwijs gaf. Hier werd hij het eerste bekend met Gerard Groote, wien hij niet alleen als biechtvader ter zijde stond; maar in wien hij, als in een' jongeren vriend, warm belang stelde. Weldra scheen de weg dezer beide mannen, in wier binnenste de kiem van ernstig nadenken lag, uit een te loopen. Groote begaf zich naar zijn vaderland, en van Kalkar, aan wien kanoniksplaatsen te *Keulen* en te *Keizersweerd* geschonken waren, besloot zich aan een van de wereld afgescheiden leven toe te wijden. Hij trad te *Keulen*, achtendertig jaren oud zijnde, in de karthuizer-orde. Omstreeks twintig maanden hierna werd hij prior van het karthuizer-klooster Monnickhuizen bij *Arnhem*.

In deze betrekking te *Utrecht* vertoevende, trof hij daar

Gerard Groote op nieuw aan. Diep was de blik welken hij in het hart van dezen sloeg. De uiterlijke tooi van den Overijsselschen magister misleidde hem niet. Hij was overtuigd van 's mans hoog ernstigen en godsdienstigen zin, die, bij zijne praktikale rigting, zoo veel nut voor tijdgenoot en nakomelingschap zou stichten. In krachtige taal wees van Kalkar zijnen vriend op de ijdelheid van al het aardsche, op de zekerheid des stervens, op het toekomstend oordeel en op de heerlijkheid, den navolger van Christus toegezegd. Diepen indruk maakten deze woorden op Groote's ontvankelijk gemoed. Hij besloot zijn leven aan de dienst van God te wijden. Zelfs begaf hij zich, om de leiding van den vromen prior te genieten, naar *Monnickhuizen*. Dat Groote, die door zijne latere stichting het bekend worden van den Bijbel zoo uitnemend bevorderde en die zulk een krachtig prediker geworden is, hierin veel aan van Kalkar, die boven zeer velen zijner tijdgenooten in letterkundige bekwaamheid en in kennis van de H. Schrift uitmuntte en van wiens ernstige sermoenen bewaard zijn gebleven, te danken had, lag in den aard der zaak. Hij zal dan ook wel inzonderheid tot hen behoord hebben, die te *Monnickhuizen* den Deventerschen magister, meer geschikt voor het praktikale dan voor het klooster-leven, opwekten om zijn licht te doen schijnen voor de menschen en als prediker op te treden.

Het is waar: thans liepen de wegen dezer mannen op den duur uiteen; zelfs werd aan van Kalkar in 1373 de zorg voor het nieuwe karthuizer-klooster te *Roermond* opgedragen, maar uit het reeds vermelde blijkt overvloediglijk de invloed, welken hij op Groote gehad heeft. Eenigermate laat die zich beoordeelen uit eene vergelijking van de titels van van Kalkar's nagelaten geschriften met hetgeen wij in de broederschap van Groote beoefend en in de schriften van deze, bijzonder in die van Groote zelven en van Thomas van Kempen behandeld vinden. Meer dan de titels kennen wij intusschen niet. Men meent, dat eene *Epistola de rebus diversis tractans* in folio het licht heeft gezien. Een *Psalterium B. Virginis*, 150 *dictiones continens* is door Petreïus in zijne *Biblioth. Carthus.* opgenomen. Het overige, wat wij zullen noemen, berust voor een groot deel (dit was althans ten tijde van Paquot het geval) in het karthuizer-klooster

te *Keulen*. Het bestaat uit: *Contemplatio, quae dicitur metrica theoria*, — *Sermones capitulares breves*, — *de holocausto quotidiano spiritualis exercitii*, — *scala spiritualis exercitii, per modum orationis*, — *collatio pro eligendo Priore*, — *Liber exhortationis ad Petrum quendam, Cartusiae Confluentinae religiosum*, — *Responsio ad epistolam Gerlaci, Prioris Carthusiae Confluentinae*, — *exercitatorium ad monachos*, — *modus faciendi collationes more Cartusiano*, — *Epistolae variae ad diversos*, — *de ortu ac progressu ordinis Cartusiensis*, — *Cantuagium de musica*, — *loquagium de Rhetorica en de continentiis et distinctione scientiarum*.

Van Kalkar, opdat wij nog iets omtrent zijn volgend leven daarbij voegen, werd in 1378 van *Roermond* tot prior van het Keulsche klooster benoemd. Met lof nam hij deze betrekking waar, als ook die van visitor zijner orde in *Picardiën* in *Duitschland*, welke hij omstreeks twintig jaren lang bekleedde. Ook de belangen van het pauselijke hof werden met ijver door hem behartigd onder zeer moeilijke omstandigheden. In 1385 aanvaardde hij het prioraat van het karkthuizer-klooster te *Straatsburg*. Twaalf jaren later keerde hij naar *Keulen* terug en wijdde den laatsten tijd zijns levens aan godsdienstige oefeningen. Hij overleed te *Keulen* in 1408 met den lof van niet alleen voor zijne orde, maar ook buiten deze voor velen nuttig geweest te zijn.

Zie overigens: Thom. à Kempis, *vita Gerardi Magni* Cap. 4—8. edit. Colon. 1769 in 4°. pag. 4 sqq. Delprat a. w. blz. 18. Paquot. I, pag. 354 suiv. Ullmann, *Reform. vor der Reform*. II. s. 67 ff.

Jan van Kampen. Zie: I Dl. blz. 216.

Jacobus Kantelaar, geboren te *Amsterdam* den 22 Augustus 1759, wijdde zich te *Leiden* aan de godgeleerde studiën, waar hij een uitmuntend leerling van Hendrik Albert Schultens was en de vriendschap won van Valckenaer en Ruhnkenius. In 1781 aanvaardde hij het predikambt bij de Hervormde gemeente te *Westwoude*, van waar hij zich niet lang daarna naar die van *Almelo* begaf. Hier deelde hij in de partijchap dier dagen en, den patriotten toegedaan zijnde, besloot hij, na de keering der zaken in 1787, om grootere onaangenaamheden te ontwijken, zijne bediening neder te leggen. Hij vestigde zich thans in zijne geboortestad, waar men hem, den gematigden voorstander zijner

partij, ongehinderd liet vertoeven. Hij wijdde zich dan ook geheel aan de beoefening der wetenschappen, totdat men hem in 1795 tot lid der eerste nationale vergadering benoemde. Het behoort niet tot onze taak Kantelaar op zijne staatkundige loopbaan te volgen. Genoeg zij het hier aan te stippen, dat hij deze, ten gevolge der gebeurtenissen van 22 Januarij 1798, moest verlaten. Hij rigtte toen een bankiers-kantoor te 's *Gravenhage* op, maar ook daarvan zag hij zich door ligchaamszwakheid genoodzaakt af te zien. Na nog eenige jaren te *Amsterdam* gewoond te hebben, vestigde hij zich te *Zwolle*, waar hij in 1826 overleed.

Kantelaar was een zeer wetenschappelijk man. Niet alleen werd hem dit getuigenis gegeven door het Koninklijk Nederlandsch Instituut en de geleerde maatschappijen, die hem tot lid verkozen, maar ook door hetgeen hij leverde in de door hem en R. Feith uitgegeven: *Bijdragen ter bevordering der schoone kunsten en wetenschappen*, Rott. 1799, en in de *Euterpe*, — door zijne *Lofrede op H. A. Schultens*, Amst. 1794, — zijne *Verhandeling over het Herdersdicht*, 's Grav. 1813, — en zijne *Redevoeringen en Dichtstukken, uitgegeven door M. Siegenbeek*, Haarl. 1825. Wij hebben echter bijzonder te beschouwen, wat de godgeleerde wetenschappen aan hem verplicht waren. Hij onttrok zich toch niet aan deze bij het nederleggen zijner kerkelijke bediening.

Wij hebben reeds bij de levensschets van Petrus Hofstede vermeld, dat de *Nederlandsche Bibliotheek*, het krachtige orgaan van dien dikwerf al te hevigen godgeleerde, in 1789, onder den naam van *Vaderlandsche Bibliotheek*, overging onder het bestuur van Jacobus Kantelaar¹⁾. Zeker lag het in den aard der zaak, dat dit tijdschrift bij de verschillende staatkundige denkwijze der vorige en der latere redactie eenen geheel anderen geest moest ademen. Het is waar, Kantelaar zelf hield reeds in 1790 op in betrekking tot de *Bibliotheek* te staan, maar zijne denkwijze bleef daarin vooreerst bewaard. En deze was vrij, ongedwongen, mild en opwekkende tot verdraagzaamheid. Deze moest, naar zijne meening, in grondige kennis haren grondslag vinden. In zijn betoog²⁾: *Onkunde eene bron van onverdraagzaamheid*

¹⁾ II Dl. blz. 124.

²⁾ Vad. Bibl. II. 1ste st. blz. 149 verv.

wordt deze stelling op krachtigen toon uiteengezet. Geen wonder, dat die milde denkwijze in zoo fel bewogen dagen tegenspraak vond. Er verscheen zelfs in 1790 eene *Gestaafde waarschuwing tegen de schadelijke en oproerige denk- en de hatelijke schrijfwijze, openlijk heerschende in de zoogenoemde Vaderlandsche Bibliotheek enzv. Strekkende tot onderrigting van alle ware en welmeenende aanklevers van den heerschenden Hervormden Godsdienst en het Staatsstadhouderlijke bestuur dezer landen enzv. door K. Vermijne, Az.* Het is echter overbekend, dat deze denkwijze meer en meer veld won.

Vooraf maakte Kantelaar zich als uilegkundige en bijbelverklaarder verdienstelijk. Op dit veld der theologische wetenschap bewoog de leerling van Schultens zich geheel vrij en zonder zich door wie hem daarop waren voorgedaan, te laten binden. De hermeneutische lessen, die hij in een zeer kort tijdsbestek gaf, mogen hoogst belangrijk geacht worden en het behoeft geene aanwijzing, dat de *Vaderlandsche Bibliotheek*, zoolang zij in dien geest geredigeerd werd, gewigtigen invloed op de uitlegkunde hier te lande had. Zij zijn ¹⁾: „De Bijbel is een Goddelijk boek, dat Goddelijke openbaringen behelst om ons te doen wijs worden tot zaligheid. Maar den Bijbel moet men menschelijk lezen. Het is een boek, door menschen, die, hoe hoog ook verlicht, toch niet ophielden menschen te zijn, geschreven; het is ook voor menschen, in eene menschelijke taal, geschreven, ook door menschen, op eene gewone wijze afgeschreven; het is door menschen van hand tot hand overgedragen en ongeschonden bewaard geworden tot op onzen tijd. Derhalve moet de Bijbel door menschen menschelijk gelezen, ook menschelijk verklaard en uitgelegd worden. Bij de verklaring van den Bijbel moet men zich alleen van zoodanige hulpmiddelen bedienen, welke bij de verklaring van alle oude, hetzij in eene oude, hetzij in eene nog levende taal, door menschen geschrevene boeken te stade komen en gebezigd worden.”

Zie overigens: M. Stuart, Nederl. Jaarboeken voor 1821. Ypey en Derm. III, blz. 663 verv. en de aanteeek. C. van der Vijver, geschiedk. beschr. van Amsterd., IV, blz. 319.

¹⁾ Vad. Bibl. I, blz. 3. Wij volgen de opgave van Ypey en Derm. III blz. 665 en 666.

Lambert ten Kate, in 1674 te *Amsterdam* geboren, heeft groote verdiensten gehad omtrent de kennis en de beoefening onzer schoone moedertaal. Hij behoorde niet tot den aanzienlijken stand, maar vond zijn bestaan in het geven van lessen in het schrijven, rekenen, boekhouden en vooral in de mathesis en algebra. Hij is ongehuwd gebleven en in zijne geboortestad ten jare 1731 overleden.

Het is niet van onze taak ten Kate's letterkundige verdiensten, vooral blijktbaar in zijne *Aanleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake*, Amst. 1723, 2 d. in 4°. en in zijne zeldzaam voorkomende *Gemeenschap tusschen de Gothische sprake en Nederduitsche*, of zijne kennis van de beeldende kunsten, die hij in zijn *discours sur le beau idéal des peintres, sculpteurs et poètes* ¹⁾ openbaarde, te schetsen: maar ten Kate, die tot de Doopsgezinden behoorde, heeft ook eenige godsdienstige werkjes het licht doen zien, waarin zich zijn vrome geest evenzeer afspiegelde, als zijn rijk ontwikkelde smaak voor het schoone en goede. Wij kennen in deze rigting van hem: *Het leven van onzen Heiland Jezus Christus, in een getrokken uit de vier Evangelisten, met aanmerkingen*, Amst. in 4°., zonder vermelding van jaartal, en *Overeenstemming der Evangelisten* in 4°.

Zie overigens: Saxii onom. VI. pag. 368 sq. et pag. 719. Tollius, over L. ten Kate, Hermansz., den voortreffelijken hoofdgrondlegger der Nederduitsche letterkunst, in het Museum van M. Siegenbeek I. blz. 1 verv. Blaupot ten Cate, geschied. der Doopsgez. in *Holland* enz. II. blz. 158 verv.

Dionysius van den Keessel werd den 16 Junij 1700 te *Dordrecht*, waar zijn vader geneesheer was, geboren. Hij aanvaardde het predikambt in 1725 te *Brandwijk*, van waar hij in het volgende jaar naar *Katwijk aan den Rijn* vertrok. In 1729 volgde hij de roepstem der Hervormde gemeente te *Deventer*, waar hij den 12 Februarij 1755 overleed.

Van den Keessel was een uitmuntend theoloogant van grondige studie en groote verdiensten. Vooral was hij tegen de mystieken zijner dagen ingenomen en een ijverig, wel eens scherp bestrijder van al wat naar dweeperij zweemde. Schortinghuis ondervond dit vooral. Om in geene herhalin-

¹⁾ Geplaatst voor de in 1728 te *Amsterdam* uitgegeven Fransche vertaling van *Richardson's Essay of the theory of paintres*.

gen te vallen, zullen wij het aandeel, dat hij in de met dezen gevoerde twisten nam, tot diens biographie besparen. Van den Keessel heeft zich bekend gemaakt door de volgende werken: *Oorsprong en voortgang der dwepery met de getrouwe en bescheide waakzaamheid tegen dezelve met een vertoog van het wezentlijk onderscheid tusschen de waare Godsvrucht en dwepery*, — *Noodig berigt van hetgeen voorgevallen is in den jare 1740—1745 omtrent het boek van W. Schortinghuis, genaamd het Innig Christendom*, — *De belydenis van D. Schortinghuis op order van 't synode van Overijssel getoetst*, — *De vastgestelde leer en praktijk van Neerlands kerk, omtrent Gods algenoegzame en kragtdadige genade in Christus, gezuivert van het misbruik derzelve*, 3 d.

Hij was gehuwd met Johanna Wilhelmina Cabeljauw, zuster van den Leidschen hoogleeraar. Een zijner zonen, Samuel Rudolphus, was predikant te *Dordrecht*, en de andere, Dionysius Godefridus, de beroemde Leidsche hoogleeraar in de regten.

Zie overigens: Ypey, *Gesch. der Christ. kerk in de 18 E. VII. blz. 335* verv. Ypey en Derm. III. blz. 328 en de aant. Schotel, *Kerk. Dordr.*, II. blz. 590, 595.

Simon Dirk de Keizer, geboren in 1781, werd, zijne akademische studien voltooid hebbende, op tweeëntwintig jarigen leeftijd als predikant bij de Hervormde gemeente te *Zegveld* bevestigd, vanwaar hij naar *Egmond binnen* en op *den Hoef* vertrok om deze standplaats eerlang met die van *Schagen* te verwisselen en van daar naar *Haarlem* te gaan. In 1818 begaf hij zich naar *Amsterdam*, waar hij na eene ruim vierenveertigjarige dienstvervulling den 6 November 1847 overleed.

Als prediker maakte de Keizer grooten opgang, zoowel door den rijkdom zijner denkbeelden, als door het keurige van zijnen stijl en het bevallige van zijne voordragt. Met ijver was hij dan ook werkzaam ten nutte der hem toevertrouwde gemeenten. En geen wonder, dat zijne dienst op prijs werd gesteld, want hij mag met regt een verdienstelijk godgeleerde genoemd worden. Bewijzen daarvan worden gevonden in zijne bijdragen tot het *Christelijk maandschrift van den Amsterdamschen ring* en in hetgeen van hem door de Maatschappij tot Nut van het algemeen bekroond werd,

maar vooral in zijne voortreffelijke verhandelingen, die den eereprijs bij het Genootschap ter verdediging van de christelijke godsdienst wegdroegen. De eerste, aan wie dit, in 1813 te beurt viel, bevatte een *Kort begrip der christelijke geloofs- en zedeleer*, zoover die uit de brieven des Apostels Johannes kan worden opgemaakt: — de tweede, in 1815 bekroond, is eene beantwoording der vraag: komt het met de leer van den Bijbel overeen, dat het hoofddoel van het lijden en sterven van Jezus Christus geweest is, verbetering van het menschedom te weeg te brengen, en, in zoo verre alleen, ook vergeving der zonden te verwerven, als deze een gevolg is van onze verbetering? — de derde, in 1817 bekroond, is eene *Opgave van de geloofs- en zedeleer van Paulus*, getrokken uit zijne redevoeringen en de handelingen der Apostelen en uit zijne brieven aan de Romeinen en Galatiers, — de vierde eindelijk, aan welke ten jare 1822 het eermetaal werd toegekend, levert eene *Opgave van de christelijke geloofs- en zedeleer, volgens het Evangelie van Johannes*.

Zie overigens: Boekzaal voor 1847 II. D. blz. 627 verv.

Johannes van der Kemp, die in 1692 als predikant te *Dirksland* werd bevestigd en aldaar den 17 November 1718 overleed, heeft zich door zijne breede Katechismus-verklaring bekend gemaakt. Zij verscheen onder den titel: *De Christen geheel en al het eigendom van Christus in leven en sterven, vertoont in drieënvijftig predikatiën over den Heidelbergschen katechismus, waer in de Hervormde geloofsleer wordt bevestigd, tegen de voornaemste dwaelgeesten verdedigt en ter betrachting van de Euangelische Godtzaligheid aengedrongen*. Welk eenen opgang dit werk in de Nederlandsche Hervormde kerk maakte, mogen wij afmeten uit de herhaalde uitgaven daarvan. De achttiende druk, die in 1773 in 4°. het licht zag, ligt voor ons. Het was niet zonder verdiensten, wanneer wij den tijd, in welken het geschreven werd, in aanmerking nemen. Zeker is het omslagtig, wel eens met noodeloos vertoon van geleerdheid, maar met breede toepassing, aan welke geene warmte en hartelijkheid ontbreken. Het verdedigt de leer der Hervormde kerk en toont de Voetiaansche rigting, maar is tevens in eenen gematigden geest geschreven.

Bovendien bestaat er van zijne hand: *De Heidelbergsche*

Katechismus, kortelijk geopend en verklaard, by wyse van vragen en antwoorden. De tweede druk werd in 1756 te Rotterdam uitgegeven. Insgelijks schreef hij *over de verbonden, — drie ondervindelyke brieven, en Schets der voorbeelden*, allen meermalen herdrukt.

Zie overigens: H. S. van Alphen, letterk. Geschiedenis van den Heidelb. Cat. blz. 483. J. C. Koecher, Catech. hist. van den Heid. Cat. blz. 316.

Cornelis van der Kemp, zoon van den Dirkslandschen kerkleeraar, werd in 1702 geboren en, na het doctoraat in de theologie verworven te hebben, in 1724 predikant te Benthuisen. Twee jaren later beriep hem de gemeente te Oostzaan, vanwaar hij zich in 1728 naar Zierikzee en van daar reeds in het volgende jaar naar Rotterdam begaf. Hier werd hij den 17 November 1729 bevestigd en stond in zoo hooge achting, dat de regering hem in 1743 tot hoogleeraar, bijzonder in de beoefenende godgeleerdheid, aanstelde. Hij aanvaardde die waardigheid met eene redevoering *over de wondervrouw in de openbaring van Johannes vermeld, vertoonende de kerk uitmuntend in leer en rede* ¹⁾. In 1760 werd hij curator der latijnsche school. Bitter hartzeer had de gemoedelijke man uit het gedrag van zijnen zoon Johannes Theodorus, den later zoo verdienstelijken zendeling onder de Kaffers. Dit wordt dan ook als de oorzaak van zijnen dood vermeld, die den 3 Julij 1772 plaats vond.

Van der Kemp heeft zich niet alleen veel lof bij zijne tijdgenooten verworven, maar ook bij de nakomelingschap bekend gemaakt door het uitgeven van *Intreë-rede te Rotterdam*, Rott. 1729 in 4°. — *Opschrift van Hiskia's danklied* Rott. 1750 in 4°. — *Lykrede op hare K. Hoogheit Anna*, Rott. 1759 in 4°. — *Lykrede op G. Schorrenberg*, — *De bepaalde kortheid van 's menschen leven* in 4°.

Zie overigens: Schotel, Kerk. Dordr., II. blz. 461. Harderwijk a. w. blz. 75 v.

Didericus van der Kemp, zoon van den zoo even genoemden predikant, zag het eerste levenslicht te Rotterdam op den 14 December 1731. Na met hoogen lof het onderwijs op de Erasmiaansche scholen ontvangen te hebben, begaf hij zich naar de Utrechtsche akademie, waar hij mannen vond, wel geschikt om den veel belovenden jongeling

¹⁾ In het Latijn en in het Hollandsch vertaald door J. Mannekes, uitgegeven te Rott. 1743.

op het pad der wetenschappen en der godgeleerdheid te leiden. Met vrucht voltooide hij hier zijne studien, den 14 November 1756 als predikant te *Streefkerk* bevestigd wordende. Niet lang bleef hij bij deze gemeente. Reeds in het volgende jaar nam hij het beroep naar *Zwijndrecht* aan en in 1759 vertrok hij naar *Purmerende*. In 1760 volgde hij de roepstem der Dordsche gemeente, maar ook deze mogt zich maar weinige jaren in het bezit van den waardigen Evangelieprediker verheugen. Die van *Leiden* beriep hem in 1764. Den 4 November van dat jaar predikte hij daar zijne intrede. Twee jaren later opende zich voor den geleerden man een breedere werkkring. De curatoren der Leidsche akademie benoemden hem tot hoogleeraar in de kerkelijke historie en den 29 September 1766 aanvaardde hij, na het doctoraat in de theologie bekomen te hebben, deze eervolle betrekking met eene *Oratio de bona spe, quae etiam nunc ecclesiae Batavae supersit, ac praecipuis nonnullis ejus ex historia potissimum ecclesiastica argumentis*, eene redevoering, die eerlang (*Leiden* 1767) ook in onze taal het licht zag en den steller vele onaangenaamheden berokkende.

In 1779 werd van der Kemp tot hoogleeraar in de theologie aangesteld en op den 15 Junij van dat jaar aanvaardde hij die waardigheid met eene *Oratio de Gregorio Nazianzeno imitabili theologis nostris exemplo, sive de iis, quae theologi nostri a Gregorii Nazianzeni exemplo maxime imitanda discunt*. Niet lang was hij in deze betrekking werkzaam. Eene borstziekte sleepte hem den 4 Augustus 1780 ten grave.

Behalve de reeds vermelde redevoeringen hield de hoogleeraar, bij het nederleggen van het rectoraat, den 8 Februarij 1766 eene *Oratio de eo, quod res christiana a Juliani in ipsam odio maxime lucrata fuit* en in Junij 1778, toen de aangeboden lijkrede op Albinus ten gevolge van de begeerte des overledene geweigerd was, eene *Oratiuncula de justissimis doloris caussis, quas habet Pallas Batava, quod sibi publicos et defunctis rectoribus haberi solitos honores suo Frederico Bernardo Albino persolvere non licuerit*.

Van der Kemp heeft weinig van zijne studien aan het groote publiek medegedeeld. Wel vinden wij, dat hij een *Systema theologicum* vertaald of met aantekeningen ver-

rijkt moet hebben en een catechisatie-boekje uitgegeven, maar zeer zeker behoorde hij niet onder die theologanten, wier pen voor de godgeleerde wetenschappen vruchtbaar geweest is. Nogtans wordt hij onder de voortreffelijkste kanselredenaars van zijnen tijd gerangschikt, maar als mensch, als christen krijgen wij hem lief, wanneer wij zijnen roerenden brief aan zijnen broeder, of de beschrijving zijner jongste oogenblikken, door de hand zijner gade, Margaretha Elisabeth van de Wall, geleverd, en beiden door Schotel in zijn zoo aanstonds te noemen werk bewaard, lezen.

Behalve het verdriet, dat den hoogleeraar door de handelwijze van zijnen broeder berokkend werd, werd hem veel onaangenaams veroorzaakt door de redevoering, met welke hij het professoraat in de kerkelijke geschiedenis aanvaardde. Zijne hoop voor de Nederlandsche kerk rustte op de formulieren van eenigheid, de synoden, de toenmalige gesteldheid der predikanten en op de verheffing van prins Willem V. In het algemeen had hij zich in dit stuk een ijverig voorstander der kerkelijke regtzinnigheid getoond en geen vriend der tolerantanten. Het lag dan ook in den aard der zaak, dat deze het geschrift met hetzelfde ongenoegen ontvingen, als de kort te voren door den hoogleeraar Bonnet gehouden *Oratio de tolerantia*. Wat het gevolg hiervan was en welke twistschriften hieruit geboren werden, hebben wij reeds vroeger geboekt. Wij hebben daarbij alleen te voegen, dat Bonnet niet de éénige was, die, ondersteund door anderen, daarop antwoordde. In 1770 (*Leiden*) gaf ook van der Kemp: *De gronden der goede hope voor Neerlands Hervormde kerke verdedigd; ter beantwoording van den heere M. Goodricke*, eene breede apologie zijner redevoering behelzende, maar evenzeer van zijne bezadigdheid, als van zijne gehechtheid aan de kerkleer getuigende. Met dit geschrift eindigde de twist tusschen hem en Goodricke, die wel een antwoord beloofde, maar het niet gegeven heeft.

Zie overigens: Siegenbeek a. w. I. blz. 315, 317. II. toev. en bijl. blz. 216. Schotel, kerk. Dordr. II. blz. 461 verv. Ypey en Derm. III. blz. 335 verv.

Joannes Theodorus van der Kemp, broeder van den Leidschen hoogleeraar, behoort tot die merkwaardige man-

nen, welker beginselen en handelwijze zeer verschillend beoordeeld zijn geworden. In 1748 te *Rotterdam* geboren, genoot hij bij zijnen vader, den predikant Cornelis van der Kemp, eene zorgelijke opvoeding. Reeds vroeg openbaarde hij eenen buitengewoon gunstigen aanleg en, toen hij op nog zeer jeugdigen leeftijd de Leidsche hoogeschool bezocht, eene vlugheid, die alles van den rijk begaafden jongeling deed verwachten. Op het gebied der letterkunde had hij even snelle vorderingen gemaakt, als op dat der wijsbegeerte en godgeleerdheid. Ook de krijgskunde was een voorwerp zijner studien, zoo innemend voor hem, dat hij eerlang de akademie verliet, bij de kavallerie dienst nam en weldra tot den rang van kapitein steeg. Betreurenswaardig was het echter, dat hij tevens op den dorren weg van een koud ongeloof gevoerd werd en alle goede beginselen, hem als kind en knaap ingeprent, liet varen. Losheid en zinnelijkheid kenmerkten zijn leven en hij werd, om zijne eigene uitdrukking te gebruiken, „de slaaf der ondeugd en goddeloosheid.” Bittere smart veroorzaakte zulk een gedrag den grijzen vader en den vromen broeder. De eerste bezweek onder dat verdriet zijner ziel en niets scheen in staat om den afgedwaalden van den weg der ondeugd terug te roepen. Wel trad hij in het huwelijk en was het aan deze verbindtenis te danken, dat hij zich niet meer aan grove uitsporigheden schuldig maakte, maar de godsdienst bleef hem vreemd. De krijgsdienst vaarwel zeggende, besloot hij zich in de geneeskunde, reeds vroeger door hem beoefend, een middel te verschaffen om werkzaam te wezen. Met dit doel studeerde hij twee jaren te *Edinburg* en wel kwam hij van daar als *medicinae doctor*, zelfs als zeer bekwaam arts, in het vaderland terug, maar hij was ook en in den hardsten zin van het woord deïst geworden, voor wien het christendom niet anders, dan een voorwerp van bittere bespotting was.

Te *Edinburg* had hij een latijnsch werk geschreven over den oorsprong der dingen, waardoor hij zich den naam verwierf van een scherpzinnig wijsgeer. Het droeg tot titel: *Parmenides sive de stabiliendis per adplicationem principiorum dunatoscopulorum ad res sensu et experientia cognoscendus scientiae cosmologicae fundamentis.*

Als arts vestigde van der Kemp zich eerst te *Middelburg*, van waar hij zich later naar *Zwijndrecht* begaf. Een treffend voorval bragt hier eene volkomene omwenteling in zijne godsdienstige denkwijze te weeg.

Op den 27 Junij 1791 met zijne vrouw en dochter op een boeijer in de nabijheid van *Dordrecht* op de *Maas* zeilende, stak er eensklaps een vreeselijke storm op, terwijl een waterhoos het brooze vaartuig deed kantelen. Ofschoon zijne gade en kind in de golven omkwamen, werd van der Kemp, zich aan de kiel van de boeijer vastgeklemd hebbende en langer dan een half uur door den onstuimigen stroom voortgesleept, behouden. Dat half uur besliste over zijn volgend leven. In het aangezicht van den dood had hij het heillooze van zijn ongeloof gevoeld. Het was diep geschokt en had hij vroeger reeds eenen inwendigen strijd gevoerd, deze werd thans ernstiger en vruchtbaarder. Zijne ziel was, naar zijne eigene beschrijving, ongetwijfeld meer ontvankelijk geworden voor goede indrukken. Wel kon hij zich met het christendom niet vereenigen, maar toch had hij God reeds meermalen vurig gebeden om hem, ook door de strengste middelen, tot deugd en geluk te brengen. In die stemming trof hem dat vreeselijk onheil: in nog opgewektere begaf hij zich des zondags, na zijnen jammer en zijne redding, ter kerk. Hier werd het Avoudmaal gevierd en hier dreven hem zijne gemoedsaandoeningen, de overstelping van zijn diep geschokt gevoel om God en Jezus Christus te zoeken en zich te scharen onder hen, die daar den dood des Heeren verkondigden.

Zeër zeker is in deze gemoedsverandering van van der Kemp — wel eens met de bekeering van Paulus vergeleken — iets, wat hoogst merkwaardig mogt heeten, vooral wanneer wij zijne volgende levensbaan en zijnen ijver, om het Evangelie onder de Heidenen te verkondigen, kennen. Wij eerbiedigen er dan ook gaarne de hand der Voorzienigheid in, maar wij kunnen het begrijpen, hoe velen haar vreemd vonden en wantrouwden. Ongetwijfeld wordt zij verklaarbaar door het vurig en voor uitersten zoo vatbare karakter van van der Kemp, maar te mistrouwen zou zij geweest zijn, zoo zij alleen de vrucht van fel geschokt en opgewekt gevoel gebleven ware. Het verstand nam er echter deel aan.

Ernstig begon hij over het christendom na te denken en op nieuw het Evangelie te onderzoeken. Dit verscheen hem thans in een geheel ander licht. Paulus trok hem vooral aan en Jezus werd hem lief.

In deze zich meer en meer ontwikkelende gemoedsstemming opende zich voor hem een nieuwe werkkring. Men rigtte in 1793 in de nabijheid van *Rotterdam* een groot ziekenhuis op en plaatste van der Kemp aan het hoofd dier inrigting. Met trouwen ijver kweet hij zich van zijne taak, totdat eerlang, bij den inval der Fransche legers, het hospitaal werd opgeheven. Nu vestigde hij zich te *Dordrecht* en beoefende daar de Oostersche letterkunde, terwijl hij vooral de schriften van Paulus las, bijzonder den brief aan de Romeinen.

De vrucht van dat onderzoek verscheen later in het licht onder den titel: *De Theodicée van Paulus, of de rechtvaardigheid Gods door het Evangelium uit het geloof, aangetoond tot geloof, en aanmerkingen op deszelfs brief aan de Romeinen met eene nieuwe vertaling en paraphrase door J. F. van der Kemp, Med. Doct. thans leeraar by het zendeling-genootschap, opgericht te Londen ter uitbreiding van het Evangelie der zaligheid onder de Heidenen. Uitgegeven door Herm. Jo. Krom, professor en predikant te Middelburg, Dordr. 1799, 1800.* Zonderling was voorzeker de verklaring des schrijvers, dat, toen hij „door de barmhartigheid des Heeren Jezus Christus, op den 4 Julij 1791, 's morgens, op 't onverwachtste, in de woede zijner vijandschap tegen Hem gestuit, en genoodzaakt was — zich aan Hem, zonder bepaaling, over en gevangen te geven, het de eerste zorg van den Heere Jesus geweest zij, hem van de rechtvaardigheid van Gods handelwijze, in het verlossen van den Godloozen, te onderrichten, tot eenen grondslag van derzelve verdediging leggende de toerekening van Adams overtreding aan zijne kinderen — welke nieuwe ontdekking op dien zelfden dag, na den middag, plaats had, en welke zelfde verdediging der Godlijke rechtvaardigheid hij den volgenden morgen, wanneer zijn oog toevallig op eenen Bijbel viel, ontdekte, dat juist den hoofdinhoud uitmaakte van Paulus brief aan de Romeinen.” Hieruit volgde, dat van der Kemp het denkbeeld of de ontdekking van de leer der Theodicée, hem, naar zijne

meening, door den Heer geopenbaard, meende terug te vinden bij Paulus en dat denkbeeld of die ontdekking op de leer des apostels toepaste. Van daar, dat in dit werk dezelfde wijsgeerige geest, als in de reeds genoemde *Parmenides* doorstraalt en dat er zeer paradoxe stellingen in worden aangetroffen: iets, wat, terwijl men van de eene zijde van der Kemp's orthodoxie hoog verhief, hem van den anderen kant de beschuldiging van onregtzinnigheid berokkende, ja het in veler oog noodig maakte tegen de gevaarlijke strekking van zijnen arbeid ernstig te waarschuwen. Niet alleen vond dit plaats in gewone boekbeoordeelingen, maar ook in een krachtig gesteld afzonderlijk geschrift: *De Theodicée van van der Kemp onderzocht en beoordeeld*, in brieven, 5 st. Amst. enzv. Nogtans is aan van der Kemp geene schranderheid en gróndige kennis te ontzeggen, maar wel tegen hem in te brengen, dat hij zijner vurige verbeeldingskracht en zijner philosophische denkwijze te ruimen teugel gevierd heeft.

Intusschen had dit werk zijne waarde en strekte ten bewijze van den ijver, met welken de schrijver de waarheid van het Evangelie erkend had. Weldra, en nog vóór dat zijn geschrift het licht zag, gaf hij hiervan eene krachtige proeve. Met hooge belangstelling had hij een adres van het, in 1795 opgerigte, Londensche Zendeling-genootschap gelezen en nu ontstond in dat vurig gemoed de wensch om als zendeling op te treden en deelneming aan het verkondigen des Evangelies ook in ons vaderland te bevorderen. Na eenige briefwisseling met het bestuur der Britsche maatschappij begaf hij zich naar *Londen* en hier werd hij bestemd tot eene zending naar *Zuid-Afrika*, waarvan het eerste denkbeeld in hem zelven was opgekomen. Alvorens die gewigtige reis te ondernemen, keerde hij in *Nederland* en het gelukte hem den 19 December 1797 met de predikanten Verster, Smits, Sprenger van Eyk en Hoog, van *Rotterdam*, van der Bank, Kuipers en Brand, van *Dordrecht*, Jorissen en Krieger, van 's *Gravenhage*, van Gogh, van *Schiedam*, Schacht, van *Delftshaven*, Krom, van *Middelburg*, en Masman, van *Utrecht*, en met de Rotterdammers Ledeboer, vader en zoon, Brem, van Oordt, A. Hoek, Uytendenbroek, M. Hoek, en de Dordtenaars Onderwater en Mijsberg,

den eersten grondslag te leggen van het *Nederlandsche Zending-genootschap*.

Hadde zich hierbij van der Kemp's loopbaan bepaald, hij zou ongetwijfeld reeds hooge aanspraak hebben op dankbaarheid. Maar, wat hij anderen aanbeval, wilde hij zelf doen.

Predikant bij de Schotsche kerk geworden zijnde en zich dat alles, wat hij tot zijne taak noodig achtte, eigen gemaakt hebbende, vertrok hij als zendeling, met Kicherer, uit *Holland*, en met Edmond en Edwars, uit *Engeland*, op 23 December 1798 met een koninklijk transportschip, waarop zich driehonderd veroordeelden, naar *Botany-baai* bestemd, bevonden, van *Spithead* naar de *Kaap de Goede Hoop*. Na eenen togt van vijftien weken, vol van gevaren en beproeving, kwam van der Kemp ter plaatse zijner bestemming. Niet alleen rigtte hij hier onder de Hollanders het *Zuid-Afrikaansch Genootschap ter uitbreiding van het Koninkrijk van Christus* op, maar nam, door zeer velen met liefde ontvangen, eerlang den apostelstaf op om den zendelingstogt onder de Kaffers te aanvaarden. Talrijke gevaren wachtten hier den ondernemenden man, maar meest griefde het hem van zijnen arbeid niet die vruchten te zien, welke hij wenschte. Van de Kaffers teruggekeerd, bleef hij het Evangelie, in weerwil van vele moeilijkheden, onder de Hottentotten en aan de *Kaap* prediken. Alles deed hij, wat in zijn vermogen stond om de zendelingszaak in *Zuid-Afrika* te bevorderen en, ofschoon het niet tot de bestemming dezer bladen mag behooren hem in dien arbeid te volgen, mogen wij echter van hem getuigen, dat de Evangelie-verkondiging onder de Heidenen zeer veel aan zijnen voorbeeldigen ijver te danken heeft gehad en dat zijne pogingen gezegend werden. Onvermoeid werkte hij om de zendelingsposten te vermeerderen, scholen op te rigten en burgers te winnen voor het Koninkrijk der Hemelen. Merkwaardig zijn de verslagen omtrent hem en de uittreksels uit zijn dagboek, medegedeeld in de *Gedenkschriften van de maatschappij van zendelingschap tot voortplanting van het Evangelie, in Heidensche landen*, uitgegeven in het begin dezer eeuw in een aantal stukken te *Dordrecht* bij A. Blussé en Zoon. Op den 7 December 1811 sloeg het uur zijner aflossing. Hij ontsliep met christelijke hope.

Zeker, indien wij op het geschrevene terugzien, dan springt het in 't oog, dat van der Kemp een ligt aandoenlijk man geweest is, die in zijne zienswijze wel niet van overdrijving zal vrij te pleiten zijn. Desniettegenstaande worden wij met hooge achting voor den man vervuld, die zooveel opofferde om het Evangelie, dat hij lief gekregen had, bij de Heidenen te prediken. Wel schijnt het ons toe, dat hij daartoe ook is aangespoord door de punten van gelijkheid, welke hij tusschen zich en den apostel Paulus meende te vinden. Wij willen echter dat vermoeden niet als beschuldiging van verwaandheid of hoogmoedige zelfsverheffing laten gelden tegen eenen man, zoo ijverig, zoo met liefde jegens God en den Heer vervuld en zoo nuttig werkzaam in de bestrijding van het rijk der duisternis. Het scherpe der kritiek, waaraan zijne beginselen, beweegredenen, ziens- en denkwijze zouden kunnen onderworpen worden, stuit af op de hartelijkheid van zijn geloof en op de warmte zijner liefde.

Zie overigens: H. J. Krom, Zegepraal der waarheid over het ongeloof, blijkbaar in de bekeering van den Heer J. T. van der Kemp. Zijnde een uittreksel uit zijn eigen dagregister. Dord. 1801. Gedenkschriften van het Nederlandsche Zendeling-genootschap. Ypey en Derm. IV. blz. 236 verv. Schotel, Kerk. Dordr., II. blz. 462 verv. en hetgeen de Heer Mr. D. C. van der Kemp over dezen zijnen oudoom heeft uitgegeven te Amst. 1848, alsook Levensberigt van J. T. van der Kemp, Med. Doct. en Zendeling in Zuid-Afrika, Gron. 1831.

Franciscus Adriaan van der Kemp, geboren in 1752, was leeraar bij de Doopsgezinde gemeente te *Leiden* in dat laatste tijdperk der vorige eeuw, waarin de gemoederen zoo ligt ontvlambaar waren en hetwelk met regt de tijd der dwalingen genoemd wordt. Van der Kemp was een ijverig voorstander van den toenmaals door zooveelen met verzuim van wezenlijke verpligting en ter opwinding der reeds blakende hartstogten beoefenden wapenhandel. Zeker was dit bij uitnemendheid vreemd in eenen man, prediker zijnde bij een kerkgenootschap, met welks beginsel dit streed. Desniettegenstaande had hij een *Magazijn van stukken tot de militaire jurisdictie betrekkelijk*, in acht deelen, uitgegeven, waarover hem de staten van *Friesland* en *Groningen*, en de burgemeesteren van *Leiden* in 1783 hunne goedkeuring betuigden. Hij was dan ook een der oprichters van het genootschap van

wapenhandel en bleef daarvan lid tot 1785. Intusschen kwam hem zijn patriotsche ijver duur te staan. De loop der gebeurtenissen in 1787 maakte het hem raadzaam den vaderlandschen bodem te ontwijken en nu vestigde hij zich als landbouwer in *Amerika*. Nogtans bleef hij den grond zijner geboorte lief hebben en is den 8 September 1819 te *Oldenbarneveld* in *Amerika* overleden.

Onder zijne vaderlandsche stukken behoort eene eerste plaats aan zijne *Aanmerkingen op de verklaring der Unie van Utrecht, door Mr. P. Paulus, 1781—1783* en eene tweede aan zijne *Redevoering ter gedachtenis der verlossing der Nederlanders van de Fransche dwingelandij*, Amsterd. 1816, door hem te *Utica* uitgesproken. Bovendien zijn door hem eenige predikatiën uitgegeven en *Lofrede op George Washington, te Oldenbarneveld, den 22 van Sprokkelmaand, in Oneida district, staat van New-York, in de Engelsche taale uitgesproken* (in het Holl. vertaald door J. Lublink de Jonge), Amst. 1800.

Zie overigens: *Vaderlandsche Historie* ten vervolge op Wagenaar, VII, blz. 33, X, blz. 150. *Blaupot ten Cate*, *Geschied. der Doopsgez. in Holland enz.* II, blz. 12, 14.

Thomas Hamerken (Maliolus) van Kempen, een der merkwaardigste mannen van zijn tijdperk, werd wel niet op onzen bodem, maar in 1380 te *Kempen*, een in de Rijnvlakte, nabij *Keulen*, gelegen stadje, geboren, doch verdient eene eervolle plaats onder de voorbereiders der kerkhervorming in *Nederland*. Hier toch werd hij ontwikkeld, hier bragt hij het grootste deel zijns levens door en hier werden eerst en voornamelijk de vruchten van zijnen vromen geest genoten.

Zijne ouders behoorden tot den minderen stand. Zijn vader was een ijverig handwerksman, zijne moeder eene zeer vrome vrouw. Wel deden deze alles om aan hun kind eene godsdienstige opvoeding naar het begrip hunner dagen te geven, maar reeds vroeg toonde Thomas eenen aanleg, die te veel scheen te beloven om hem voor den kring zijns vaders te bestemmen. Men besloot hem eene wetenschappelijke opvoeding te geven en, in het vertrouwen, dat de liefde Gods en de milddadigheid der menschen den knaap ondersteunen zouden, vertrok hij op dertienjarigen leeftijd naar *Deventer*. Hier won hij niet alleen de gunst van den rector

der school, Johannes Boom (Boeme, Böhm, Boëme of Boheme, Ab Arbore), maar, wat den grootsten invloed op zijn volgend leven had, die van Florentius Radewijn. Deze edele man, opziener van het Deventersche fraterhuis, trok zich het lot van onzen Thomas aan, hem niet alleen huisvesting bij eene godvruchtige vrouw verschaffende en zelfs voor zijn schoolgeld willende zorgen, maar hem eerlang in het fraterhuis opnemende. Hier sloot hij eene innige vriendschap met eenen medeleerling, Arnold van Schoonhoven, wiens vroomheid hij als een voorbeeld ter navolging beschouwde en eerbiedigde. Zeven jaren bragt hij te *Deventer* door. Toen spoorde Florentius hem aan om eene keuze voor zijn volgend leven te doen, den ernstigen en gemoedelijken jongeling het klooster aanradende. Dit stemde met Thomas wenschen overeen en nu begaf hij zich, door Florentius aanbevolen, naar het St. Agnes-klooster in de nabijheid van *Zwolle* ¹⁾, hetwelk toenmaals in geen' bloeienden toestand verkeerde. Vijf jaren bragt de altijd met uitnemenden ootmoed bezielde man in het novitiaat door: eerst in het zesde jaar van zijn verblijf in het klooster nam hij het monnikenkleed aan en in het daarop volgend werden de geloften door hem afgelegd. En nu bleef hij ook tot zijnen dood op den St. Agnes-berg.

Thomas was in zijne kindschheid bij zijnen vader te zeer tot een arbeidzaam leven opgeleid om zijne dagen in ledigheid door te brengen. Er lag op deze wijze reeds in zijnen oorspronkelijken aanleg eene praktikale rigting en in het Deventersche fraterhuis was die niet minder ontwikkeld. Ook de priesterwijding ontvangen hebbende, bepaalde hij zich in het klooster geenszins tot de gewone aandachtsoefeningen, maar was als biechtvader werkzaam en trad meermalen voor zijne medebroeders, vooral ook voor de nieuwelingen, als prediker op. Behalve hetgeen hij als vrucht van zijnen eigenen geest op het papier bragt, schreef hij een aantal boeken, met naauwkeurige netheid, af. Het St. Agnes-klooster bezat een keurig afschrift van den Bijbel in vier banden, een groot Missale

¹⁾ Zie over dit gesticht, doorgaans Berg- of St. Agnes-bergklooster genoemd en door reguliere kanoniken bewoond: *Oudheden en gestichten van het Bisdom Deventer*, I. blz. 98 verv. *Thom. a Kempis, chronicon monasterii S. Agnetis*, Antv. 1622 in 8°. Het lag op eene hoogte, den Nemeler-berg.

en eenige werken van den H. Bernhard van zijne hand. Van den vroegen morgen tot den laten avond was hij onafgebroken bezig, zich zelfs latende welgevallen tot subprior en oekonomus benoemd te worden. Voor de laatste betrekking, die hem te veel van geestelijke oefeningen aftrok, bedankt hebbende, behield hij echter het sub-prioraat. Thomas beleefde den buitengewoon hoogen ouderdom van bijna twee en negentig jaren en overleed in Julij 1471 ¹⁾.

In van Kempen's leven en lotgevallen is weinig van die wisselingen en gebeurtenissen, welke in eene biographie de aandacht plegen te spannen en de belangstelling te boeijen. Maar toch was dat leven hoogst merkwaardig, wanneer wij den stillen, doch vruchtbaren arbeid van Thomas gadeslaan, en dien beschouwen *en* op zich zelve, *en* in betrekking tot de voorbereiding der kerkhervorming, bijzonder in ons vaderland.

Toen die bijna tweeënnegentigjarigen grijsaard het hoofd ter ruste nederleide, had hij wel op geene woelige dagen terug te zien, want kalm en effen waren zij daar henen gegaan, maar toch behoefde hem het zelfsverwijt niet te pijnigen van ze nutteloos of ledig te hebben doorgebracht. Wij werpen om dit aan te wijzen, eerst eenen algemeenen blik op zijne schriften.

Allen hebben kennelijk eene praktikale rigting en in allen openbaart zich Thomas mystieke-ascetische geest. Met Ullmann ²⁾ kunnen wij ze gereedelijk tot twee hoofdsorten brengen, in welker eerste wel het christelijke beginsel niet ontbreekt, maar het klooster-beginsel op den voorgrond staat, terwijl dit in de andere soort omgekeerd plaats vindt.

Tot de eerste behooren: *Sermones ad Novitios* ³⁾, — *Sermones novem ad fratres* ⁴⁾, — *Conciones et meditationes tri-*

¹⁾ Zijn gebeente, hetwelk men te St. Agnes-berg gevonden had, werd in 1672 naar de St. Michiels-kerk te Zwolle overgebracht. Zie: Foppens, Biblioth. Belg. II, 1138. Kerkel. oudh. van het Bisd. Deventer, I, blz. 81.

²⁾ Reform. vor der Reform. II. S. 142.

³⁾ Zij zijn in drie deelen verdeeld. Het eerste bevat negen sermoenen naar de negen zangen der Engelen, het tweede tien naar de tien geboden, het derde elf. De onderwerpen, lessen en vermaningen, doorgaans met voorbeelden aangedrongen, staan in betrekking tot de kloosterpligten.

⁴⁾ De eerste is over deszelfs verloochening en de verachting van aardsche vertroostingen. De tweede over de droefheid en de vertroosting der ziel in Christus. De derde over de tweederlei prikkel der ziel naar het Hemelsche

genta sex utilissimae ¹⁾, — *de disciplina claustralium* ²⁾, — *de fide dispensatore*, — *dialogus novitiorum* ³⁾, — *exercitia spiritualia*, — *alia exercitia spiritualia viri religiosi*, — *doctrinale seu manuale juvenum*, — *de solitudine et silentio*, — *Enchiridion monachorum*, — *Alphabetum parvum monachi*, *in schola Christi*, — *vita boni monachi*, *et cantica spiritualia* ⁴⁾, — de meesten zijner brieven, vrome gebeden en hymnen. Tot diezelfde soort mogen wij ook zijne levensbeschrijvingen van broeders des gemeenen levens brengen. Hij levert daarin, wel in geen keurigen stijl, maar regt aanschouwelijk en in den toon van hooge ingenomenheid de biographiën van Gerard Groote, Florentius Radewijn, Johannes Gronde, Johannes Brinckerinck, Lubert Bernez, Hendrik Brune, Gerard Zerbolt of van Zutphen, Amelius van Buren, Jakob van Viana, Johannes Ketel en Arnold van Schoonhoven, waarop de levensbeschrijving van de H. Schiedamsche maagd Lidwina volgt.

Dat in alle deze geschriften, aan kloosterlingen gerigt, voor deze bestemd of over hen sprekende, het kloosterbeginsel op den voorgrond staat, dat er hooge ingenomen-

vaderland. De vierde over den lof der kuischheid. De vijfde over het bewaren der kuischheid. De zesde tegen de verzoeking des vleesch. De zevende over de eenzaamheid naar het voorbeeld van Christus en van de Heilige vaders. De achtste over het goede van zwijgen en de vruchten daarvan. De negende over de afzondering des harten (*Solitudo cordis est*, Thomas inquit, *quae totum interiorem hominem ab omni servat vitio purum et contra suggestiones satanae cor reddit valde securum*), waarin de ziel zich omhoog heft.

¹⁾ Zij zijn zesendertig in getal en handelen over de vleeschwording, de komst, de geboorte van Christus, zijn vertoef bij de leeraars in den tempel in zijne kindschheid, de vier wijzen, waarop men Hem in vrome aandoening kan zien, over het veertigdaagsche vasten, over het navolgen van Jezus armoede, zijnen arbeid en heilvolle leer, zijne ontmoeting met de overspelige vrouw, over den ootmoed en het betrachten van de broosheid des levens, over het lijden des Heeren, zijne opstanding, het Paasch- en Pinksterfeest, den H. Geest en de eerste christelijke gemeente te Jerusalem. Zij zijn meer meditatiën, dan sermoenen.

²⁾ In zestien hoofdstukken verdeeld, waarin de pligten en oefeningen der kloosterlingen ernstig worden aanbevolen.

³⁾ Waarin een oudere monnik den novitii het kloosterleven aanprijst.

⁴⁾ De laatste dezer cantica, *de sancta cruce*, luidt:

Vita boni monachi crux est, sed dux Paradisi
Portat portantem, salvat sua vulnera flentem.
Firmat nutantem, tollit ad aethera mentem,
Vincit tentantem, daemonem de caelo cadentem.

heid met het kloosterleven in spreekt, dat zij geheel met den geest van zijnen tijd en overeenkomstig zijne eigene opleiding zijn, ligt in den aard der zaak. Men zou echter dwalen, meenende, dat er geen hooger beginsel in gevonden wordt. In Thomas zijn wel twee elementen, het christelijke en het kloosterlijke, maar beiden smelten in zijne praktikaal-mystieke rigting zamen. En zoo openbaart zich ook overal in deze geschriften zijn christelijke geest. Meer nog is deze echter zichtbaar en staat geheel op den voorgrond in zijne andere werken. Ook daar wordt het kloosterlijke beginsel niet verloochend, maar, waar het zamen smelt met het christelijke, behoudt dit laatste den boventoon.

Tot deze soort zijner geschriften behooren zijne *Imitatio Christi* ¹⁾, het gulden boekske, van het oogenblik af, waarin

¹⁾ Ongetwijfeld is dit geschrift, teregt een *gulden boekske* genaamd, het voortreffelijkste van onzen Thomas. Behalve den Bijbel zal wel geen boek zooveel lezers gevonden hebben. In het latijn is de *navolging van Christus* meer dan tweeduizend malen uitgegeven. In schier alle bekende talen is het overgebracht. In het Fransch alleen bestaan er wel duizend uitgaven van. De laatste Hollandsche vertaling is van J. P. Hasebroek, thans predikant te *Amsterdam*. Geen wonder dan ook, dat men de eere der vervaardiging aan onzen Nederlandschen voorbereider der hervorming heeft trachten te ontrooven. Sommigen schreven die aan Joh. Gerson, den beroemden kanselier der Parijzer universiteit, anderen die aan Joh. Gersen, Gessen of Gesen, eenen Italiaan, toe. De laatste, krachtige verdediger van het eerstgemelde gevoelen, dien wij kennen, is *Barbier, Sur les traductions et sur l'auteur de l'ouvrage de l'imitation de J. C.* Paris 1812, terwijl eenige jaren geleden *G. de Gregory, mémoire sur le véritable auteur de l'imitation de J. C. revu et publié par les soins de M. le comte Lanjuinais*, Paris 1827, Joannes Gerson de Cabaliaca, Benedictijner abt van den H. Stephanus della citadella, te *Verceil*, als den schrijver heeft voorgesteld. Meer dan honderdtwintig twistschriften (Brunet, manuel du libraire II. pag. 243) hebben hun bestaan aan het onderzoek naar den vervaardiger der *Imitatio Christi* te danken. Velen hebben de partij van onzen van Kempen gekozen; maar zijn goed regt is in den laatsten tijd onbetwistbaar bewezen door Delprat, over de broederschap van G. Groote blz. 303 verv., Ullmann, Reform. vor der Reform. II. S. 211 ff. en Schotel, Iets over de navolging van Jezus Christus, Breda 1845, Belangrijk is ook, wat prof. N. C. Kist in het Nederl. archief III. blz. 193 en 194 uit C. L. Bethmann's Reise durch die Niederlande, Belgien und Frankreich, Hanov. 1842, nopens de door Thomas zelf geschreven en nog voorhanden zijnde exemplaren der *Imitatio* mededeelt en wat de hoogleeraar hierop aanmerkt. Onder de warme verdedig-schriften van het regt van Thomas, uit vroegeren tijd, behooren wij vooral te noemen Eusebii Amort., eccless. collegiatae ad S. crucem canonici regularis, Bibliothecarii ac S. S. theol. profess. Scutum Kempense sive vindiciae quatuor librorum de imitatione Christi, quibus Thomas a Kempis contra Joan-

het bekend werd, tot op onzen tijd door allen die het lazen, hooggeacht en ongetwijfeld het uitmuntendste werk van onzen Thomas, — zijne wel daar beneden staande, maar toch ook voortreffelijke *Hortulus rosarum* en zijne, even als deze, ook in onze taal overgebragte *vallis liliorum*, — *Soliloquium animae*, — *de tribus tabernaculis* ¹⁾, — *hospitale pauperum*, — *de vera compunctione cordis*, — *de recognitione propriae fragilitatis*, — *Manuale parvulorum*, — *de elevatione mentis ad acquirendum summum bonum*, — *consolatio pauperum et infirmorum*, — *de mortificatione sui ipsius*, — *de humilitate*, — *de vita bona et pacifica*, — en eenige gebeden en hymnen van hem.

Even als in de eerstgemelde schriften de schrijver meer van het kloosterstandpunt uitgaat en dus zeer hooge waarde aan goede werken toekent, zoo gaat hij in de laatstgenoemde van het christelijke standpunt uit en staat daarin de leer der goddelijke genade op den voorgrond. Niet onwaarschijnlijk komt ons dan ook de meening voor, dat deze tot het latere tijdperk van van Kempen's leven behooren ²⁾.

Indien wij den arbeid van Thomas op zich zelven beschouwen, dan springt het ons in het oog, dat hij eene niet onbelangrijke plaats onder de geleerden van zijnen tijd verdient. Zijn latijn is ongetwijfeld noch zuiver, noch elegant, maar toch schrijft hij het duidelijk en vloeiend. Geenszins werd de wetenschap door hem veracht. Hij wekte tot hare beoefening op: en, was hij zelf een ijverig onderzoeker der Heilige Schrift en der kerkvaders, hij spoorde zijne jeugdige tijdgenooten niet alleen aan om hem hierin na te volgen, maar ook om de klassieke schrijvers der oudheid te lezen. Bij hem en in zijne schriften staat echter de wetenschap niet op den voorgrond. Van daar dan ook, dat het leerstellige hem minder boeit. Theorieën en bespiegelende redeneringen laat hij gaarne aan anderen over. In

nem Gersen in sua a tribus seculis non interrupta professione stabilitur. Colon. Agripp. et Colon. Allobrog. 1759. Castellio heeft getracht de *Imitatio* in meer elegant latijn te vertolken en uitgegeven Basil, 1563 in 8°., meermalen herdrukt.

¹⁾ Zij zijn armoede; ootmoed, geduld.

²⁾ Ullmann a. a. o. S. 144.

de schaal van zijne schatting wegen zij te ligt. Zijn geest heeft eene geheel andere rigting. Deze is praktikaal. In zijne kloostercel heeft hij met geene zichtbare vijanden der christelijke waarheid, zooals hij die opvat, te strijden. Maar ééne vijandin van haar kent hij door eigene ondervinding, door hetgeen hij in zijne omgeving ziet en uit de wereld verneemt. Zij is gevaarlijk, verderfelijk en bedreigt het Christendom met ondergang. Die vijandin is *de zonde*. Haar te bekampen, in hare plaats christelijke deugd te doen liefhebben en beoefenen is het doel, aan welks bereiking hij al zijne krachten, zijn langdurig leven wijdt. Zijne rigting is mystiek en ascetisch. Zeker, zij was niet nieuw. Zij was aan zijn tijdperk en reeds aan een vroeger eigen. Zij had zich bij Ruijsbroek, Tauler, Groote, Suso en in de *Duitsche theologie* geopenbaard, maar vooral bij onzen Thomas had zij een christelijk, praktikaal karakter aangenomen, dat, meer en meer de bespiegelende mystiek latende varen, in de praktijk des levens drong. Zoo stond van Kempen dáár, van een aantal zijner godgeleerde tijdgenooten hierin verschillende, dat deze eene drooge, schoolsche, spitsvindige en het hart koud latende theologie predikten, en dat hij, het leerstellige niet op zich zelf behandelende, maar het als voertuig zijner mystiek en ascetiek gebruikende, aan zijne leer eenen warmen, Evangelischen gloed gaf, geheel vreemd aan de schoolsche dogmatiek der kerk.

Vraagt men nu, waarom Thomas in zijnen tijd en in lateren zulk eenen opgang maakte, dan zal het antwoord reeds gedeeltelijk in het gezegde gevonden worden. Wij hebben er echter nog meer bij te voegen. In zijne schriften spreekt zijn gemoed. Zij zijn de taal niet van redenering, maar van het hart, en de weêrklank van zijn eigen leven en handelen. Wij meenen, dat de voorbeelden, op welke hij wijst, niettegenstaande hij ook de ondervinding van anderen raadpleegde, van hen voorbeelden, spreuken en lessen ontleenende, voor een niet gering deel uit zijne *eigene* ervaring zijn, dat zijne lessen en spreuken voor geen minder deel die van zijn eigen hart, die van zijne eigene ondervinding zijn. Van daar die gloed, die kracht, dat innemende in zijne schriften. Zij dragen de kleur van met volle overtuiging zamengesteld te wezen: maar van daar ook iets eigen-

aardigs in deze. In zijne cel was hij verre van de woelige wereld, verre van de twisten en slingeringen der wetenschap. Het gewone leven, met al zijne beslommeringen en zorgen, was niet het zijne. De natuur zelfs boeide minder den man, die zoovele jaren binnen de muren van het klooster doorbragt. De kunst trok hem even weinig aan. En uit dit alles is het welligt te verklaren, dat, bij zijn warm gevoel, de ontwikkeling zijner mystiek zoo weinig hartstogtelijk, duurzaam zoo kalm, altijd zoo praktikaal is. Het was alsof de mystiek, die reeds vroeg in ons vaderland een praktikaal karakter had aangenomen, maar die in *Duitschland* de woelige tijdperken van poëzy, gemoedelijkheid en bespiegeling had door te loopen, in de stille cel van Thomas van haren bewegingvollen togt uitrustte om door hem, als door haren tolk, de resultaten van kalmer nadenken en rijpere ondervinding uit te spreken en zoo voorbereid te worden om, onder Gansfort, het licht der wetenschap te ontvangen en in lateren tijd door eene gezonde en grondige verklaring van het Evangelie geheel hervormd te worden.

Het behoeft wel geene aanwijzing, dat Thomas op deze wijze nuttig werkzaam was en eene hoogst eervolle plaats onder de Nederlandsche godgeleerden vóór de hervorming verdient. Zijn standpunt was echter nog hooger. Wij mogen hem voorbereider der reformatie noemen en hebben hem daarom ook in zijne betrekking tot het voorbereiden der kerkhervorming, bijzonder in ons vaderland, te beschouwen.

Wij behoeven hier niet aan te wijzen, dat het bijbelsche hervormings-beginsel in praktikale toepassing het eigenaardig en kenmerkend beginsel van de Nederlandsche voorgangers der reformatie geweest is. Zal hem dus onder dezen eene eervolle plaats toekomen, dan moet het ook bij hem aanwezig zijn en daarom kan onze beschouwing van Thomas in betrekking tot het voorbereiden der kerkhervorming bijzonder in ons vaderland, zich tot een driedig onderzoek bepalen; *vooreerst* of, hetgeen betwist is geworden, het bijbelsch hervormings-beginsel bij hem aanwezig was, — *ten anderen*, hoe het zich bij hem ontwikkelde, en *eindelijk* in welke verhouding hij dien ten gevolge tot de overige voorgangers der reformatie in *Nederland* stond.

Zeker is het, dat het bijbelsche beginsel bij oppervlakkige

beschouwing bij Thomas minder in het oog springt. Ik bedoel dan ook niet door de uitdrukking: *bijbelsch beginsel* de eenvoudige bekendheid met en het gebruik maken van de H. S., maar bij uitnemendheid het gebruik maken daarvan om terug te voeren tot eenen Evangelischen zin, — het zoo diep doordrongen zijn met den geest des bijbels, dat deze de ziel en de grondslag is van de opwekkingen ter verbetering en tot christelijk gelooven en leven. Dat de H. Schrift op zich zelf den christelijken asceet, tevens kweekeling der Deventersche school, dierbaar moest wezen, lag reeds in den aard der zaak.

Te *Deventer* leerde Thomas de H. S. lezen ¹⁾ en bekend is het, dat de man, naar wiens beeld hij zich trachtte te vormen en wiens geest hij zoo gaarne overnam, Florentius Radewijn, hoogelijk met den bijbel was ingenomen. Wij treffen dan ook bij van Kempen eene in het oog springende bekendheid met de gewijde boeken aan. Niet alleen vinden wij een gedeelte van deze aan het hoofd van elke zijner sermoenen, maar ook ieder boek zijner *Imitatio Christi*, zelfs een aantal hoofdstukken van dat met lof bekende werk, vangt hij, even als de onderscheiden afdeelingen van zijn' *Hortulus rosarum*, *vallis liliorum* en andere geschriften met eenen bijbeltekst aan. Over het geheel zijn zijne werken met een aantal aanhalingen uit het O. en N. Verbond als doorweven. Het kan dan ook niet bevreemden, dat hij den bijbel hoogelijk prijst. Hij is, zegt hij, het wapen der kerkelijken, het sieraad der kerken, de rijkdom en schat der leeraars, de bazuin der priesters, de troost der geestelijken, de maaltijd der vromen, de uiterste wil der heiligen, het licht der geloovigen, de kweekplaats van deugden, het orgaan des H. Geestes. „Die boeken te schrijven,” zoo vervolgt hij: „is dus een Gode welgevallig, ze te lezen een nuttig, ze te onderwijzen een aanprijzenswaardig, ze te prediken een heilzaam werk ²⁾.” Elders schrijft hij: „Een geestelijke zonder de H. S. is een krijgsman zonder wapenen, een paard zonder teugel, een schip zonder roer, een schrijver zonder pen, een vogel zonder vleugel; en een klooster zonder de H. S.

¹⁾ Vita Arnoldi Schoonhoven. Oper. Thom. a Kempis (edit. Col. 1795) III pag. 109.

²⁾ Concion. de passione Christi 20 § 6. Oper. I. pag. 198.

is een keuken zonder vaatwerk, een tafel zonder spijsen, eene bron zonder water, een beek zonder visschen, een tuin zonder bloemen, eene beurs zonder geld, een huis zonder meubelen ¹⁾.

Met hoogen ernst dringt Thomas in zijn *doctrinale juvenum* op de beoefening des bijbels aan en vermaant den jeugdigen leerling dezen boven alles te leeren kennen en begrijpen. Onkunde in de goddelijke wet noemt hij eene moeder van dwaling en eene poorte des doods, een' roof van eer, deugd en geluk, maar het woord Gods en de leer van Christus het licht des levens, het heil der wereld, de poort des hemels, de spijs der ziel, de vreugde van het hart, dat God boven alles lief heeft ²⁾. Welk een gezag hij zelf aan de H. S. toekende (iets, wat bij de meesten zijner tijdgenooten, die zich voornamelijk op kerkelijk gezag be-riepen, werd voorbijgezien), blijkt vooral daaruit, dat hij zich in zijne *Imitatio Christi*, behalve op het breviarium, op schier niets anders, dan op hare uitspraken beroept ³⁾.

Hieruit laat het zich reeds bewijzen, dat bijbelkennis bij hem, en, volgens zijne meening, bij allen niet alleen van het uiterste belang moest worden geschat, maar ook dringen om hart en wandel overeenkomstig de voorschriften van Gods woord te vormen en in te rigten. Het was dus bij hem niet het werktuigelijk lezen der Evangelien en epistelen, zooals bij zoovelen zijner tijdgenooten, maar dat lezen moest vrucht voortbrengen in het leven. En die vrucht was daarvan, naar zijne overtuiging, in velerlei rigting te wachten ⁴⁾. Hierom noemde hij dan ook het licht des bijbels volstrekt onmisbaar voor den waren christen ⁵⁾ en voert, waar hij de menschwording des Heeren tot het onderwerp zijner vrome overweging kiest, eene breede rei van getuigenissen uit het O. en N. Verbond aan ⁶⁾, die van zijne belezenheid in de H. Schrift en van zijne looge ingenomenheid daarmede spreken. Overtuigd, dat de leer van Christus die der heiligen verre overtrof ⁷⁾, vroeg hij, hoe

¹⁾ Doctrin. juven. cap. 7. § 2. Oper. II. pag. 213.

²⁾ Ibid. cap. I. pag. 212 sq.

³⁾ Confer. E. Amort, scutum Kempense, pag. 42.

⁴⁾ Doctrin. juven. cap. 3. l. l. pag. 213.

⁵⁾ Imit. Christi, L. IV. cap. XI. § 4. Edit. Colon. 1759. pag. 129.

⁶⁾ Concio I de incarnatione Christi; 5. I. pag. 137 sqq.

⁷⁾ De Imit. Christ., I. c. I. § 2. l. l. pag. 1.

iemand, die niet las en bad maar zijnen tijd verbeuzelde, vroom kon worden, en voegde er bij, dat het hem, die iets nieuws, dat goed mogt heeten, wilde vernemen, betaamde naar den Heer te hooren, wanneer deze over het koningrijk Gods, het toekomstig oordeel, het hemelsch Jerusalem, het geluk der hemelburgers, de rangen en reijen der engelen, de glorie en eer van alle uitverkorenen, het loon der heiligen, die tot in eeuwigheid zich verheugen, sprak: — naar de propheten, de verborgenheden van Christus aankondigende en den zondaren straf dreigende: — naar de apostelen en evangelisten, de werken en wonderen van Christus duidelijk verhalend¹⁾. Wanneer men het Evangelie of de propheten las, scheen het immers, alsof men zelf met Jezus en zijne apostelen en met de oude propheeten sprak²⁾.

Doch reeds overgenoeg om te doen zien, dat het bijbelsch beginsel bij Thomas aanwezig was. Maar mag het, zooals wij het daar vinden, den naam dragen van hervormingsbeginsel?

Bij de beantwoording van deze vraag, moet ik vooraf doen opmerken, dat de reformatorische rigting bij van Kempen hoofdzakelijk zedelijk is, iets, wat ons zoo aanstonds breeder zal blijken. Vinden wij nu — en wie zal het miskennen? — dat hij niets ernstiger en ijveriger bedoelt, dan de zedelijke verbetering zijner tijdgenooten, dan wordt het duidelijk, dat zijn arbeid eenen hervormingsgeest ademt. Is het nu tevens aan te wijzen, dat hij hierin van den bijbel uitgaat, dat deze de grondslag zijner vermaningen, de bron is, waaruit hij, althans grootendeels, zijne lessen put, dan is het, dunkt mij, boven allen twijfel verheven, dat hem het bijbelsch hervormings-beginsel eigen was.

Om dit aan te toonen, hebben wij vooral daarop te drukken, dat hij zich bij zijne vrome opwekkingen telkens op bijbelplaatsen beroept, zijne redeneringen uit deze afleidt en daarin kracht doet vinden. Het is waar, dat de door hem gebezigde teksten niet altijd juist gekozen zijn en evenmin altijd dat beteekenen, wat hij er in zoekt, maar desniettemin bewijzen zij toch voor het minst, dat

¹⁾ Hortul. Rosarum cap. 12. § 3 et 4. Tom. II. p. 67.

²⁾ De solitudine et silentio c. I. § 9. Tom. III. p. 227.

hij van den bijbel uitgaat en dezen gebruikt om de door hem gewenschte verbetering te bewerken.

Het is waar, dat hij ter bereiking van dit doel ook andere middelen aanwendt en op het stichtelijk voorbeeld van heiligen en vromen wijst, maar ook daarbij plaatst hij dat van Jezus en zijne apostelen op den voorgrond ¹⁾. En bij die mannen, wier leven hij beschrijft en wier bedrijven en lotgevallen hij verhaalt om anderen tot een godvruchtig leven aan te sporen en de waarde van werkzame vroomheid te doen gevoelen, prijst hij niet het minste hunne kennis en beoefening der H. Schrift ²⁾.

Het is ook waar, dat hij zijne meeningen en lessen enkele malen met ander gezag staaft, maar met geen meer en liever, dan met dat des bijbels. Waar hij de schriften der kerkvaders en van andere vromen aanprijst, laat hij eene aanprijzing van Gods woord vóórafgaan.

Uit dit alles blijkt, zoo als het ons voorkomt, dat het bijbelsche beginsel aan Thomas eigen, en tevens, dat dit van reformatorischen aard was.

Eene gewigtige vraag blijft ons nog over, hoe het zich in hem ontwikkelde, hoedanig het in hem werkzaam was.

Het bijbelsche beginsel ontwikkelde zich bij van Kempen, die geheel mysticus was, op geene wetenschappelijke wijze. Het is bij hem volkomen praktikaal en ascetisch. Hij is zelfs afkeerig van en bevreesd voor een naar zijn oordeel te diepzinnig onderzoek, maar heeft daarentegen zeer veel op met den mystieken zin, dien hij in de H. Schrift aanwezig meent.

Niet alles is daarin volgens de letterlijke beteekenis op te nemen: zeer veel heeft eenen geestelijken zin. Zoo was b. v. letterlijk in Christus vervuld het woord, dat er geen been van het Paaschlam zou gebroken worden ³⁾, maar dat het een volkomen lam zou wezen ⁴⁾, moest geestelijk ontrent de reinheid des Heeren worden opgenomen: — zoo

¹⁾ Zoo als o. a. in zijn *Manuale Parvulorum*. T. II. pag. 253 sqq.

²⁾ Vita G. Magni Cap. 8 et 13, pag. 7 sq. et 14 sqq. Vita Florentii Cap. 24. § 3, pag. 56. Vita Gerardi Sutphan. § 5, p. 94.

³⁾ Exod. XII: 4^b.

⁴⁾ Exod. XII: 5.

was de zin der woorden van den psalmist¹⁾: „Zij hebben mijne handen en mijne voeten doorgraven: al mijne beenderen zou ik kunnen tellen,” duidelijk, maar die van het voorafgaande: „ik ben een worm en geen man,” verborgen²⁾. Het verstaan van zoodanigen verborgen zin behoorde men van God te bidden. „Wanneer gij iets duisters wilt begrijpen,” schrijft hij ergens³⁾: „en omtrent hetgeen twijfelachtig is, zekerheid ontvangen, bid dan, dat de zin en het begrip daarvan u door den Heer worden geopenbaard tot uwe vordering en ter zijner eer. Het is somwijlen aan iemand, die zoo tot God bad, ter beurte gevallen, dat zijne onkunde dadelijk werd weggenomen, die dan ook, in het woord des Heeren vertroost, geleerd heeft meermalen zijne toevlugt te nemen tot den alwetenden God. Nogtans wordt somwijlen het gevoel des menschen op nieuw door God vernederd, zoodat hij het duistere woord niet begrijpt, opdat zijn hart zich niet verheffe en hij, achtende, dat hij iets weet, terwijl hij niets weet, niet in den strik des duivels valle. En, schijnen de schriften ons niet donker toe, tenzij God ze ons wil openbaren? Gods woorden, die geest en leven zijn, moeten niet naar menschelijke meening beoordeeld worden⁴⁾.”

Men denke echter niet, dat Thomas, die er zoo ernstig op aandringt om de opheldering van den mystieken zin des bijbels door het gebed bij God zelve te zoeken, daarom er tegen zou geweest zijn om zich ook door meer ervarenen en geoefenden onder de menschen te laten voorlichten. Hij prijst dit integendeel aan. „Men moet,” zegt hij: „volgens het gebruik der heilige vaders, ootmoedig eenen broeder verzoeken om de beteekenis van de duistere letter uit te leggen en te verklaren. Want zoo deden vroeger de discipelen den Heer, zeggende: verklaar ons de gelijkenis van het onkruid des akkers⁵⁾.” Elders schrijft hij: „zoek, dat wat gij niet goed begrijpt, u door meer geleerden worde verklaard⁶⁾.” Daarom staat het echter niet vrij te diep te

¹⁾ Ps. XXII: 17, 18 en 7.

²⁾ Concio I, de incarn. Christi. § 21, l. 1. pag. 147.

³⁾ De fideli Dispensatore Cap. I, § 20. Tom. II, p. 158 sqq.

⁴⁾ De Imit. Christi. L. 11, C. 3, § 1, p. 48.

⁵⁾ De fideli Dispensat. l. 1.

⁶⁾ Vallis liliorum. Cap. 21, § 1. Tom. II, pag. 93.

willen doordringen, want op dezen raad laat hij de vermaning volgen om, zoo men het hoogere nog niet kunne begrijpen, het mindere te leeren. „Wat uwe bevatting te boven gaat, tracht dat niet stoutelijk te doorgronden, maar laat dit alles aan den Heiligen Geest over en geloof, dat het onwankelaar waar is, want de Heilige Geest is de leeraar van alle waarheid en kan geen getuige van onwaarheid zijn.”

Het was er dus verre af, dat het bijbelsche beginsel zich bij Thomas op eene wetenschappelijke wijze ontwikkelde. De vrucht gold bij hem oneindig meer, dan een naauwkeurig onderzoek naar de beteekenis van de letter. Het lezen der H. Schrift was bij hem geene wetenschappelijke studie, maar eene studie voor het hart, die invloed op het leven moest hebben. Het beginsel is derhalve bij hem praktikaal werkzaam. „Onze nieuwsgierigheid,” zegt hij: „hindert ons dikwijls in het lezen der Schriften, daar wij willen begrijpen en oplossen, waar men eenvoudiglijk moest voorbijgaan. Indien gij wilt vorderen, lees dan eenvoudig, ootmoedig en geloovig en tracht nooit naar den naam van kennis ¹⁾.”

Duidelijkst zal de wijze, waarop hij den bijbel wilde gelezen en onderzocht hebben, blijken, wanneer wij hem zelven een paar plaatsen hooren ophelderen en toepassen. Ik kies daartoe vooreerst Genes. III: 15.

„Mededoogen met den gevallen mensch hebbende, spreekt de heilige en barmhartige God tot de listige, hatelijke en booze slange: *ik zal vijandschap stellen tusschen u en de vrouw, en tusschen haar zaad en uw zaad*, daarmede te kennen gevende, dat Christus zou geboren worden uit de vrouw en het menschelijke geslacht verlossen. Zij zal (spreekt hij) uwen kop vermorselen en gij zult zijnen hiel belagen. Uit deze woorden blijkt de kwaadaardigheid en boosheid van den duivel tegen ons, want men moet hem niet gelooven, noch met hem spreken, niet met hem redetwisten, want hij is slimmer, dan alle schepselen op de aarde, en schranderder, dan allen, die zich op de wetenschap en wereldlijke zaken toeleggen. Hoedt u, gij jeugdigen, voor den slangenkop, het begin der verzoeking. Het venijn der slang, die dikwijls komt en den knaap, met den schijn van een' schoo-

¹⁾ De Imit. Christi. L. 1, C. 5, § 2, pag. 5.

nen appel, die van binnen met stank vervuld is, bedriegt, schuilt onder het gras. Hij bedriegt echter niet alleen eenvoudigen en leeken, maar ook geleerden en beroemde meesters enz. ¹⁾” In al, wat er volgt, waarschuwt Thomas wel ernstig tegen de lagen des duivels en somt het kwaad op, door dezen gedaan, maar tot de plaats, met welker opheldering hij was aangevangen, keert hij niet terug. De verklaring van woord en zin houdt hem minder bezig: de praktikale toepassing geldt bij hem alles.

Evenzoo spreekt hij op eene andere plaats ²⁾, Lucas XVII: 10 behandelende, niet van het verband, waarin deze woorden voorkomen, maar past ze dadelijk, zonder eenige nadere verklaring, praktikaal toe. „Het tegenwoordige woord des Heeren,” zegt hij: „leert ons ootmoed te bewaren en allen ijdel en opgeblazenheid uit te sluiten. Vooral vermaant het hen, die naar hoogheid haken, dat zij hunner eigene broosheid en nalatigheid gedachtig mogen zijn en zich niet op hunne werken, hoezeer naar menschelijk oordeel wél gedaan, verheffen, maar liever, Gods oordeel over zich vreezende, diens ontferming nederig afsmeeken, dan zich op hunne verdiensten verhoovaardigen.”

Op denzelfden toon bezigt hij elders ³⁾ 1 Cor. V: 7^b en gerustelijk mogen wij er bijvoegen, dat hij met alle bijbelplaatsen op dezelfde wijze te werk gaat. Eene woordverklaring wordt bijna niet, eene wetenschappelijke uitlegging nergens aangetroffen. Er is overeenstemming tusschen deze handelwijze en zijne meening, dat de ware geleerde hij is, die den wil van God doet en zijnen eigenen wil verloochent ⁴⁾. Van daar dan ook, dat het dogmatische in zijne geschriften minder wordt gevonden of, in de ware beteekenis van het woord, bijna in het geheel niet. Hij verdedigt de dogmata der kerk niet en bestrijdt ze evenmin, maar overal brengt hij ze op het werkzame leven over. De vrucht des Christendoms te doen plukken was het hoofddoel, dat hij zich voorstelde. Niet, dat hij niet op sommige punten verlichter dacht dan velen zijner tijdgenooten, want dit moest

¹⁾ Sermon. ad Novit. X, Part. II, Tom. I, pag. 61.

²⁾ Conc. et medit. XXI, § 1, pag. 199.

³⁾ Medit. XXXII, pag. 243 sqq.

⁴⁾ De Imit. Christi. Lib. 1, Cap. III, § 6, pag. 5.

uit zijne bijbelkennis van zelf volgen ¹⁾, maar het is geene hoofdzaak bij hem. Hij stelt zich alleen de verbetering van hart en wandel voor.

Is dus het bijbelsche element in Thomas werkzaam, het ontwikkelde zich op geenerlei wijze wetenschappelijk. Het vindt praktikale toepassing in zijn eigen leven en zóó wenscht hij het ook in anderen. En, naarmate hij zelf mysticus is, neemt dat praktikale tevens eene mystieke rigting aan. Het schijnt zelfs, dat hij als bij voorkeur die bijbelplaatsen behandelt, welke daarvoor het meest vatbaar zijn ²⁾. Overigens is het bij hem doorgaans meer aanhaling dan uitlegging van de woorden der H. Schrift en daarom vinden wij den zin, dien hij er aan geeft, niet altijd den waren.

Er is veel lofwaardigs in de wijze, waarop het bijbelsche beginsel bij Thomas werkzaam is, maar ook, en dit behoeft wel geene aanwijzing, veel gebrekkigs. Dit ontnemt echter niet aan zijne verdiensten, wanneer wij hem in verband tot zijn tijdperk beschouwen en daarom levert de vraag, in welke verhouding hij tot de andere voorganger der hervorming in ons vaderland staat, geen onbelangrijk onderzoek.

Hoezeer Thomas geen leerling van Gerard Groote zelven was, was hij echter te zeer uit diens school voortgekomen, dan dat er geene groote overeenkomst tusschen beider denkwijze zou geweest zijn. Bij den stichter der fraters heerschte hetzelfde bijbelsche beginsel in ascetischen en mystischen geest. Ook hij bezigde de H. Schrift ter verbetering, maar beoefende haar niet wetenschappelijk ³⁾: ook bij hem moest zij praktikaal nut stichten, hart en leven heiligen, maar hare kennis dreef hem evenmin tot verdediging der kerkleer of ter bestrijding der ketters, hoezeer het hem insgelijks aan geene verlichte denkbeelden ontbrak. Dat bijbelsche beginsel bleef zich in Groote's stichting handhaven en sprak zich vooral krachtig uit in Gerard Zerbolt van Zutphen. Ook onze Thomas had het overgenomen en treedt het bij

¹⁾ Ik heb dit aangewezen in mijne *Verhandeling over Erasmus als Nederlandsch Kerkhervormer*, blz. 269 verv.

²⁾ Zoo is hem het Hooglied van Salomo gedurig voor den geest.

³⁾ V. Thomae Hospitale pauperum. Cap. II, § 2, pag. 175. Vita G. Magni. C. 13, pag. 14 sqq.

hem niet in het oog springend op den voorgrond, dan ligt dit hier aan, dat het zich bij hem in eene geheel praktikale rigting ontwikkelt. Het wetenschappelijke ontbrak daaraan. Van daar dan ook, dat hij zich noch met eene bepaalde verdediging, noch met eene bepaalde tegenspraak dier kerkleer inlaat.

Blijkbaar heeft echter zijne bijbelkennis invloed op zijne denkwijze: want, openbaart zich reeds, in zijn niet bepaaldelijk voorstaan van de kerkleer en in den toelig tot bevordering van een christelijk wezen en leven, eene reformatorische rigting ¹⁾, wij vinden in zijne schriften heldere, Evangelische denkbeelden, helderder reeds, dan bij Groote en bij anderen, die hem zijn voorgegaan, vooral omtrent het leerstuk der vergeving van zonde. Wij hebben reeds gezegd, dat in een groot deel zijner schriften de leer der goddelijke genade meer, dan die van verdiensten uit goede werken, op den voorgrond staat. Hij leert insgelijks, dat men de vergeving der zonden alleen in de verdiensten des Heeren, niet in die der heiligen moet zoeken ²⁾, dat noch wereldlijke hoogheid, noch pauselijke brieven iets tegen de uitspraak des grooten Regters vermogen ³⁾ en dat Jezus alleen door zijnen dood den zondaar van den eeuwigen dood bevrijd en hem den toegang tot de hemelsche heerlijkheid geopend heeft ⁴⁾. Het is waar: niet altijd was zijne denkwijze even helder. Hij drong op de vereering der heiligen, bijzonder van Maria, aan ⁵⁾, maar hij liet daarom niet na om de hoogere waarde des Verlossers aan te wijzen en te betoogen, dat het lijden der heiligen alleen door dat des Heeren geheiligd en verdienstelijk geworden was ⁶⁾.

Zeker, Thomas was geen leerstellig hervormer en noch veel minder lag het in zijnen geest iets tegen de hierarchie te doen: maar uit zijne cel bevorderde en veredelde hij den geest van Groote's broederschap en van daar ging zijne stem ter verbetering van geestelijken en van leeken uit, en

¹⁾ Ullmann, a. a. o. S. 173 f.

²⁾ Concion. 27, § 7, pag. 220 sq.

³⁾ Hortul. Rosar. 4, § 3. Oper. III, pag. 61. Vallis lilliorum 25, § 3. Oper. III, pag. 92.

⁴⁾ Concion. 22, § 6 et 7, pag. 201 sq.

⁵⁾ De disciplina claustral. 14. Oper. III, pag. 148 sq.

⁶⁾ Concion. 22, § 6 l. 1. 26, § 2, pag. 213 sq.

van daar vloeiden heldere, Evangelische denkbeelden ter christelijke wereld in. De taak, reeds vóór hem aanvaard, wordt ijverig door hem voortgezet. Hij is zedelijk hervormer. Het bijbelsche beginsel werkt bij hem in zedelijke rigting. De mystiek wordt onder zijne hand christelijker en ontvangt meer en meer een warmer en praktikaler karakter. Godvrucht en deugd.... ziedaar, wat hij in de Christenwereld wenschte en aan welker opbouwning hij zijn leven wijdde.

Wat hij deed, was ongetwijfeld niet genoeg ter voorbereiding der hervorming, maar het trad in verband, gelijk wij reeds zagen, met hetgeen vóór hem gewerkt was, en met hetgeen na hem gewerkt zou worden. Onder zijne kweekelingen behoorde Wessel Gansfort ¹⁾, en, werd deze door hem op het pad der godvrucht geleid, wat bij Thomas geheel mijstiek was, werd bij Wessel reeds in vele opzigten ascetisch, en het bijbelsche beginsel, bij genen geheel kerkelijk en praktikaal, bij dezen reeds meer wetenschappelijk. Van Kempen intusschen had Evangelischen zin bevorderd en voor het zaad der Evangelische waarheid, weldra te strooijen, de harten bereid. En zeer velen begaven zich, ook uit verre afgelegene oorden, naar St. Agnetenberg om den vromen prediker te hooren ²⁾. Zulk een man moest nut stichten en eene eervolle plaats onder de Nederlandsche voorgangers der hervorming bekleeden. Geheel trad hij in de zedelijke rigting van wie hem waren voorgegaan, terwijl het praktikale nog helderder bij hem doorblonk en dit door hem werd overgeplant niet alleen op de fraters in het algemeen, maar bijzonder op Wessel, bij wien het bijbelsche hervormingsbeginsel wel meer wetenschappelijke kleur ontving, maar toch ook het praktikale behield. In Nederland gekweekt en daar zijne dagen doorgebracht hebbende, deelde Thomas in dat eigenaardige, wat de Nederlandsche voorbereiders der hervorming kenmerkt.

En nog lang na zijn tijdperk hebben zijne schriften nut gesticht. Bij Roomsche en on-Roomsche in hoogachting staande, blijft zijn naam in gezegend aandenken.

Zie overigens: J. Badius Ascensius, *vita Thom. a Kempis. Fr. Tolensis, vita Thom. a Kempis*, beiden vóór de meeste uitgaven zijner werken ge-

¹⁾ Zie I. D. blz. 489 verv.

²⁾ F. Tolensis, *vit. Thom. a Kempis*, § 10 in fine, pag. 28.

plaatst. Delprat a. w. blz. 78, 171 en bijlagen I, VI en XX. Gieseler, K. Gesch. II, 4, S. 347. Ypey en Derm. I. aant. bl. 2. J. G. L. Scholtz, dissertatio, in qua Thomae a K. Sententia de re Christina exponitur et cum G. Magni et W. Gansfortii sententia comparatur, Gron. 1829. Ullmann, Reform. von der Reform. II, S. 125 ff. Mijne Nederl. Kerkgesch. vóór de Herv. II, blz. 384 verv. Mijne Verhand. over Erasmus, blz. 267 verv.

Johannes Polyander van Kerkhoven, -uit een aanzienlijk geslacht van *Gend* oorspronkelijk, werd den 28 Maart 1568 te *Metz* geboren. Zijne ouders, Johannes Polyander en Christina van Houten, zagen zich, toen hij naauwelijks één jaar oud was, genoodzaakt *Lotharingen* te verlaten en de wijk naar *de Paltz* te nemen. Twee jaren later beriep de Waalsche gemeente te *Embden* zijnen vader ¹⁾, in welke stad onze geleerde zijne eerste opleiding bekwam. Veertien jaren oud werd hij ter zijner verdere bekwaming naar *Bremen* gezonden, van waar hij zich naar de hoogeschool te *Heidelberg* begaf. Vier jaren vertoefde hij daar. Toen bezocht hij *Geneve*. Na zoo de lessen der beroemdste geleerden te hebben bijgewoond, predikte hij in 1591 te *Leiden* gedurende eenige maanden van tijd tot tijd in het Fransch. Hierop werd hij naar *Dordrecht* beroepen, waar hij gedurende een tijdperk van twintig jaren predikant bij de Waalsche gemeente was. Hoogen lof verwierf hij hier, zoowel door zijne geleerdheid, als door eene gematigdheid, zeldzaam in die veel bewogen dagen. Niet, dat hij van de kerkleer afweek, maar hij was, in den vollen zin des woords, verdraagzaam. Door Trigland zelven ²⁾ wordt hij beschreven als een *optimus, religioni verae addictissimus et pacis amantissimus vir*. Zulk eenen begeerde men aan de Leidsche hoogeschool na het vertrek van Gomarus, en de curatoren lieten dan ook het oog op Polyander vallen. In 1611 werd hij derwaarts beroepen. Geenszins stelde hij de verwachting van de bezorgeren der akademie te leur, want, als hoogleeraar, leefde hij met Episcopius, ofschoon met hem in meening verschildende, in vrede. Weinig echter baatte de poging der curatoren om aan beide partijen genoegen te geven, begrijpende, dat

¹⁾ Over den twist, welken hij in deze gemeente te voeren had, zie men Meiners Oost-Vriesl. Kerk. Gesch. II, bl. 3 verv. Zijn naam staat als scriba onder de akten der Nederl. Synode te Embden in October 1571 gehouden.

²⁾ Triglandii oratio in obitum car. L'Empereur. Symb, Litt. I, pag. 489, Bremae 1744.

het voorbeeld dier twee mannen het geschiktste middel was om onderlinge verdraagzaamheid te leeren en der vrijheid van profeteren plaats te gunnen¹⁾. De kerktwisten namen, zooals overbekend is, toe. Polyander werd in 1618 door de Hollandsche Staten naar de Synode van *Dordrecht* afgevaardigd. Ook hier bleef hij, die eenmaal te *Heidelberg* kweekeling van Junius geweest was, aan zijne zachtmoedigheid getrouw. Desniettegenstaande achtte men hem daar geschikt om aan de gewigtigste zaken deel te nemen. Hij was medearbeider aan de Dordsche leerregelen en werd insgelijks gekozen tot een der overzieners van de vertaling des Ouden Verbonds. Hierdoor, door zijne onveranderlijke trouw, door zijne braafheid en door de gemoedelijke vervulling zijner ambtsverplichting verwierf hij zich eene algemeene hoogachting en de duurzame toegenegenheid van de Leidsche curatoren, die hem niet minder dan acht malen het rectoraat der hoogeschool toevertrouwden. In het genot van eenen gevierden naam overleed hij den 4 Februarij 1646. Zijn zoon, Johannes van Kerkhoven, Heer van *Heenvliet*, liet hem een gedenkteeken oprigten in de Pieters-kerk te *Leiden*.

Polyander behoorde niet tot de geleerdste theologanten van zijnen tijd. Nogtans heeft hij onderscheiden schriften nagelaten, die, hoezeer van geene zeer buitengewone gaven getuigende, echter hem de plaats, die hij bekleedde, waardig doen keuren. Behalve eenige vertalingen heeft hij uitgegeven: *Theses logicae atque Ethicae*, 1602, — *Synopsis purioris theologiae, disputationibus 52 comprehensa, ac conscripta per Joh. Polyandrum, And. Revetum, A. Waelaeum et Ant. Thysium*, Lugd. B. 1625²⁾, — *Spiegel der ware bekeeringe des sondaers tot Godt oft aenmerckingen over het boeck des Propheten Jonae*, Leid. 1626, — *Miscellanae tractationes theologicae, in quibus agitur de praedestinatione et gratia Dei et de coena Domini*, Lugd. B. 1629, — *Medita-*

¹⁾ Korte histor. der Syn. Nation. Inleiding blz. 57 verv.

²⁾ Men verhaalde, dat Polyander zou gezegd hebben, dat, wat in dit werk zachtmoedigs voorkwam, van zijne hand was. Hij ontkende dit later en verzocht van Baerle bij de Remonstranten te bewerken, dat zij van dat verhaal geen gebruik zouden maken. V. Barlaei Epist. ad Uytenbogardum in Epist. praest, et erud. viror. pag. 691 sq.

tiones Sacrae in Psalmum VI, Lugd. B. 1630, — *prima concertatio anti-Sociniana*, Amst. 1650, — *De essentiali Jesu Christi existentia ac gloria divina, quam cum Deo patre suo habuit ab aeterno, concertatio, decem disputationibus contra J. Crellium comprehensa*, Lugd. B. 1643, — *Dispute contre l'invocation des Saints*, 1607, — *Responsio ad interpolata Anastasii Cocheleci Sophismata*, 1610, — *Dispute contre l'adoration des reliques*, 1611. Ook mengde hij zich nog aan den avond zijns levens in de twisten over het lange en korte hair, maar alleen om bij dat heillooze geschil, hetwelk, bijzonder te *Dordrecht*, zoo groote verdeeldheid verwekte, tot vrede te vermanen. Zijn *judicium et consilium de coma et vestium usu et abusu, deductum ex 1 Corinth. XI, 1 Tim. II et 1 Petr. III*, Lugd. B. 1644, trof echter toenmaals het gewenschte doel niet.

Zie overigens: Alma Acad. Leid. pag. 65 sqq. Soermans, Acad. Regist. blz. 26, 27, 37. Paquot I. pag. 527 suiv. Siegenbeek a. w. I. blz. 100, 156 verv. en bijl. blz. 97.

Petrus Keuchenius werd in 1654 te 's *Hertogenbosch* geboren en is in 1691 als predikant bij de hervormde gemeente te *Arnhem* overleden. Hoezeer reeds in den bloei des levens aan de kerk en aan de wetenschap ontfroefd, heeft hij zich echter onder de uitleggers des Nieuwen Verbonds eenen eervollen naam verworven. Hij heeft uitgegeven *Annotatorum pars prior in IV Evangelia et acta Apostolorum*, Amst. 1689. De beroemde hoogleeraar J. Alberti stelde op zijnen arbeid zoo hoogen prijs, dat hij eene uitgave bezorgde zijner *Annotata in omnes Novi Testamenti libros*, Lugd. Bat. 1755 in 8°.

Zie overigens: Jo. Alberti praefatio ad Keuchenii annotata.

Joachim Keyzers, den 16 April 1604 te 's *Hertogenbosch* geboren, behoorde tot de Roomsche kerk. Reeds vroeg tot den geestelijken stand bestemd, was hij opgeklommen tot de waardigheid van prior, toen hij in 1657 tot medehelper van den grijzen abt van Berne, Leonardus Bosch, benoemd werd. In 1668 werd hij tot den vierenveertigsten abt dier eertijds zoo bloeiende abdij gekozen. Nogtans had hij van deze waardigheid minder genot dan zijne voorgangers, daar de Hollandsche Staten de goederen dier klooster-inrigting na den Munsterschen vrede hadden aan-

geslagen. Keyzers wordt als latijnsch dichter geprezen en heeft de levens der heiligen in het latijn bezongen. Hij overleed den 3 November 1676.

Zie overigens: J. A. Coppens, nieuwe beschrijving van het Bisdom van 's Hertogenbosch, III. 2. blz. 39.

Carolus Egidius Kicherer, in 1806 te 's Gravenhage geboren, voltooide zijne voorbereidings-studien aan het Luthersch seminarie te *Amsterdam*. Gedurende eenigen tijd als vast proponent te *Edam* werkzaam geweest zijnde, werd hij den 17 Junij 1830 als predikant te *Monnikendam* bevestigd en in 1834 werd hij van daar naar *Utrecht* beroepen, waar hij den 25 Mei zijne intrede deed. Reeds in Augustus van hetzelfde jaar riep hem de 's Gravenhaagsche gemeente, maar hij meende nog geene vrijheid te hebben om *Utrecht* te verlaten. Niet lang echter mogt die zich in zijn bezit verheugen. Reeds in het laatst van 1835 werd hij ongesteld en eene uitteerende ziekte sleepte hem den 17 September van het volgend jaar ten grave.

Kicherer was in zijne gemeente hartelijk bemind en verdiende door zijnen ijver, zijne kunde, zijne predikgaven en regtschapenheid de liefde, die men hem toedroeg. Veel scheen er van den nog jeugdigen en met zooveel goeds toegerusten man te verwachten. Anders nogtans stond het daarboven geschreven. Eene proeve van zijne ernstige en gemoedelijke predikwijze heeft hij nagelaten in zijne *afscheids- en gedachtenis-rede over Hand. XX: vs. 21—32, gehouden te Monnikendam, Utr. 1834*, en van zijn warm gevoel in: *Iets ter gedachtenis aan L. W. G. Breseman, Utr. 1835*.

Zie overigens: Domela Nieuwenhuis, gesch. der Evang. Luth. gem. te *Utrecht* in de Bijdragen van Schultz Jacobi en D. N. I. blz. 144 verv. Dezelfde, aantekeningen omtrent de gemeente te *Monnikendam, Edam en Purmerend*, in de genoemde bijdragen V. blz. 60.

Johannes Kier, in de tweede helft der zeventiende eeuw te *Middelburg* geboren, behoorde oorspronkelijk tot de Doopsgezinden en bekleedde het leeraarsambt bij de gemeente in zijne geboortestad. In dat tijdperk zijns levens heeft hij uitgegeven: *De honigraad der Godgeleerdheid, bijeen vergaderd en t zamengesteld*, Middelb. 1704, en *de op- en ondergang van Moses wet met de eeuwigduurendheyd van de*

*wet der zeeden, zooals dezelve door Christus is volmaakt, ver-
toond in haar voornaamste pligten, Vlissing. 1704.*

Eenige jaren later verliet hij de Doopsgezinde broeder-
schap en ging tot de Hervormden over, de oorzaken hier-
van ontvouwende in *korte redenen, waarom ik ondergeschreeve
mij zelven van de Mennoniste tot de Gereformeerde kerk heb
overgegeven*, Middelb. 1711. De bewindhebbers der Oost-
Indische compagnie ter kamer *Zeeland* stelden hem nu tot
ziekentrooster aan. In die hoedanigheid vertoefde hij eenigen
tijd aan de *Kaap de Goede Hoop*. Van daar teruggekeerd
gaf hij in het licht: *kort onderwerp der Godgeleerdheid,
nevens deszelfs nader verklaring en uitbreiding*, Rott. 1716.

Zie overigens: P. de la Rue, a. w., blz. 78 verv. Paquot. III. pag. 17.

Jacobus Kimedoncius, Kimedonck of Kimedontius,
volgens sommigen te *Kampen* in *Overijssel*, maar meer
waarschijnlijk te *Brugge* in *Vlaanderen* geboren, heeft gedu-
rende eenige jaren in het tijdperk der reformatie zijne
diensten aan de Nederlandsche Hervormde kerk gewijd.
Opziener van het collegie der wijsheid te *Heidelberg* zijnde,
werd hij in 1577, even als zijn beroemde ambtgenoot Ur-
sinus, door den Luthersch-gezinden keurvorst van de Paltz
van die betrekking ontslagen. Hij begaf zich nu naar *Gend*,
waar hij, na de pacificatie, onder de eerste leeraars der
toenmalige school genoemd wordt. Kimedoncius verwierf
hier om zijne Geneefsche rigting den naam van professor
der leeringe van Calvyn. Men weet, dat de doorluchtige
school van *Gend*, opgericht tot de opleiding van aanstaande
Evangelie-dienaars, aanvankelijk veel nut belooft en dat
onze geleerde, aan wien, nevens Danaeus, het onderwijs in
de theologie was opgedragen, zeer hier toe ijverde, is vol-
komen zeker. Deze inrigting mogt echter van geen langen
duur zijn. *Gend* ging in 1584 aan *Parma* over en nu nam
Kimedoncius de wijk naar *Vlissingen*, van waar hij ten
volgende jare tot predikant bij de Hervormde gemeente te
Middelburg werd beroepen. Drie jaren was hij hier met lof
werkzaam. Dat hij in hooge achting stond en dat men zijne
geleerdheid op prijs stelde, mag men daaruit besluiten, dat
hij op de nationale Synode, in 1586 te 's *Gravenhage* ge-
houden, den voorzitters-zetel bekleedde en dat de Zuid-
Hollandsche Synode hem in 1587, nevens Bastingius, van

der Linden en Helmichius, het werk eener verbeterde bijbelvertaling opdroeg.

In 1589 verliet Kimedoncius *Middelburg* en aanvaardde op nieuw de betrekking van opziener van het collegie der wijsheid te *Heidelberg*, aan welke hoogeschool hij het volgende jaar tot hoogleeraar in de theologie benoemd werd. Ook in den vreemde vergat hij *Nederland* niet, nog in 1595 zijn werk *de verbo Dei scripto et non scripto* aan de regeeringen van *Vlissingen* en *Middelburg* opdragende. Ongetwijfeld was hij een zeer geleerd man, aan wien wij eene uitgave van Theophylactus en onderscheiden andere werken, ook over de twistvragen van zijnen tijd, te danken hebben. Hij overleed vermoedelijk in 1596.

Zie overigens: W. te Water, kort verhaal van de doorlucht. school te *Gend* blz. 130 verv. Ph. Paraeus, vita Dav. Paraei operibus ejus praefixae pag. 12 sq. H. Altingii Histor. eccles. Palat. pag. 230 sq. J. W. te Water, Reform. van *Zeeland*, blz. 188 verv. van Rheenens, naaml der Utr. predikanten, blz. 8. Ypey en Derm. II. blz. 348 verv. en de aant. J. Borsius, Herm. Faulkelius, in het Nederl. Arch. van Kist en Royaards, IV. blz. 190 verv.

Antonius Kissellus, in 1690 te *Zaandam* geboren, werd door zijne ouders, J. W. Kisselius, Med. Dr., en Helena van der Steng, tot de Luthersche gezindte behoorrende, voor de predikdienst bij dat kerkgenootschap bestemd. De broeder zijns vaders, Fredericus Kisselius, artium lib. magister en Luthersch predikant te *Alkmaar*, nam zijne eerste leiding op zich. Spoedig echter ontviel hem deze door den dood zijns ooms. Nu werd hij eerst aan de *Zaandamsche* leeraars G. H. Petrie en J. C. Colerus toevertrouwd en vervolgens naar *Leiden* gezonden, waar hij het onderwijs ontving van den predikant Jasper den Hartog. Dit vier jaren genoten hebbende werd hij in 1716 te *Amsterdam* tot de predikdienst toegelaten. Kort hierop verloor hij zijne ouders en nu bezocht hij de hoogeschool te *Giessen*. In het vaderland teruggekeerd, kwam hij wel te *Zwolle* in aanmerking en werd hij in 1720 niet alleen te *Delft* beroepen, maar ook door het Haagsche ministerie op verzoek van het Delftsche consistorie als predikant bevestigd. Nogtans meende hij in den toenmaligen staat der Luthersche gemeente van *Delft* redenen te vinden om voor dat beroep te bedanken. Kort daarop (nog in 1720) aanvaardde hij dat

naar *Purmerende*, waar hij tot 1723 bleef, in welk jaar hij de roepstem zijner geloofsgenooten te *Dordrecht* volgde. Eene reeks van jaren bleef hij daar met lof werkzaam, tot dat hij den 19 December 1758 overleed. Hij was gehuwd met Anna Debora Akerhoog, uit welk huwelijk hem drie zonen en drie dochters overleefden.

Kisselius stelde hoog belang in zijn kerkgenootschap en toonde dit zoowel bij de overkomst der Saltzburger emigranten (1733), als bij het stichten eener nieuwe Lutherse gemeente te *Schiedam*. In waarheid mogt hij een geleerd man genoemd worden, die en in het latijn en in het Hollandsch over belangrijke onderwerpen heeft geschreven. In handschrift zijn van hem bewaard gebleven: *Loci theologici, in quibus exhibentur, tam theologiae theticae, quam polemicae ac moralis principaliosa, cum indicibus capitum et rerum utilissimis ornati*, — *theologia practica, continens schema Biblicum omnium, quae faciunt ad pietatem et consolationem*, waaraan eene *chronologia Biblica* en *index* is toegevoegd, — *theologia polemica per quaestiones tractata*, — *wegwijzer der heijlige redeneerkunde*, — *de geschiedenis der Patriarchen of aartsvaderen*, uit het latijn van Matthias vertaald, en *het tweede eeuwfeest ter gedachtenis van de onverand. geloofsbelijdenis tot Augsburg aan Keijzer Carel den V, den 25 Junij 1530. Geviert met eene leerrede uyt Matth. X: 32 binnen Dordrecht 25 Junij 1730*. Door den druk heeft hij gemeen gemaakt: *De aandachtige en biddende christen, dagelijks met Godt bezig, door aandachtige en geestrijke bedenkingen: als ook gemoedopwekkende zielszuchten op iederen dag der weeke. In het Nederd. aan het licht gebracht door A. K. Dordr. 1735*, — *Het kort begrip der zuivere waarheid tot ongeveinsde godzaligheid of de kleine catechismus van Dr. M. Lutherus, door vragen en antwoorden opgeheldert*, Amst. 1747, — *korte en beknopte verhandeling over de werkingen des sathans*, Dord. 1751, — *het gebruik der orgelen*, Dordr., — *lof en dankrede over Ps. CLXVII: vs. 12*, Dord. 1734.

Men ziet reeds uit de opgegeven titels, en het blijkt uit den inhoud zijner werken, dat Kisselius zich vooral beijverde om aan zijne godsdienstige schriften en aan zijn onderwijs eene praktikale rigting te geven. Zijne predikwijze

was doorgaand eenvoudig, maar daarom van den wansmaak dier tijden, om ongepaste beeldspraak te gebruiken en te vergeestelijken, niet vrij. Zijne reeds aangehaalde lof- en dankrede, bij het inwijden van een orgel in de Luthersche kerk te *Dordrecht* uitgesproken, levert daarvan in het oog springende proeven.

Zie overigens: Schotel, kerk. Dordr., II. blz. 224 verv. Bijdragen van Schultz Jacobi en Domela Nieuwenhuis I. blz. 61, V. blz. 77, III, blz. 70 verv.

Ewaldus Kist, den 9 Maart 1762 te *Woerden*, waar zijn vrome vader, Anthonie Kist, gehuwd met Johanna Wolf ¹⁾, predikant bij de Hervormden was, toonde reeds vroeg lust en aanleg tot het leeraarsambt. Van nature met uitmuntende gaven toegerust, werd hij dan ook daarvoor bestemd. Reeds vroeg maakte hij gewenschte vorderingen en trok hij veel voordeel van den raad van zijnen geleerden schoonbroeder, Cornelis Swaving, predikant te *Naarden*. In 1778 achtte men hem bekwaam om de akademische lessen bij te wonen en nu bezorgde hem zijn oom, naar wien hij zijnen voornaam ontvangen had, de beroemde Ewaldus Hollebeek, eene plaats op het staten-collegie te *Leiden*.

Voortreffelijke leermeesters vond de veel belovende jongeling aan de Hollandsche hoogeschool in Ruhnkenius, Valckenaer, H. A. Schultens, van de Wijnpersse, Pestel, Gillissen, Boers, Rietveld en in zijnen vaderlijken vriend Hollebeek. Aller genegenheid werd door hem verworven. Niet minder vond hij onder zijne mede-studenten voortreffelijke vrienden. Met van der Palm woonde hij gelijktijdig in het staten-collegie en met hem sloot hij eene vriendschap, aan welke beiden tot den avond des levens zijn trouw gebleven ²⁾. Met den later zoo beroemd geworden redenaar en geleerde, had Kist, in vereeniging met cenige andere vrienden, eene vaste wekelijksche bijeenkomst, waar ieder op zijne beurt een eigen opstel leverde en waar men aan weêrkeerige en vriendschappelijke kritiek eenen vrijen teugel vierde ³⁾. Beiden hadden hooge verpligting aan

¹⁾ Zij was de schoonzuster van de bekende schrijfster Elisabeth Bekker, die met Adrianus Wolf, predikant in *de Beemster*, gehuwd geweest is.

²⁾ Zie J. H. van der Palm, leerred. II. bl. I verv. E. Kist, leerr. over het geweten, blz. V verv.

³⁾ N. Beets, leven en karakter van J. H. van der Palm, blz. 22.

Schultens, terwijl beiden elkanders geest trachtten te scherp en van der Palm verklaarde, dat het klavierspel van Kist niet weinig tot veredeling en verhooging van zijnen smaak had bijgedragen.

Na gedurende zes jaren te *Leiden* vertoefd en hoogen lof, ook door zijne gaven voor den kansel, te *Leiden* inge-oogst te hebben, werd Kist in Februarij 1782 door de klas-sis van *Leiden* en *Neder-Rijnland* praeparatoir geëxamineerd. Spoedig hierop werd hij te *Gellekum* en *Rhenoy* beroepen en, zijn peremptoir examen te *Z.-Bommel* afgelegd hebbende, aldaar door zijnen grijzen vader bevestigd. In 1786 vertrok hij naar *Thamen aan den Uithoorn*, waar hij drie jaren later voor het beroep naar *Delftshaven* bedankte, maar toch in 1789 dat naar *Arnhem* aannam.

Regt aangenaam was hem het verblijf in Gelderlands be-koorlijke hoofdstad, waar hij, wiens hart daarvoor zoo vat-baar was, de schoone natuur genoot en tevens eenen kring vond van beminnaars van kunst en wetenschap. Met hen stichtte hij het natuur- en letterkundig genootschap *Prodesse conamur* ¹⁾. Geen wonder dan ook, dat hij zich daar zoo wel gevoelde, dat hij de beroepen naar *Leeuwarden*, *Mid-delburg* en *Amsterdam* afsloeg. Hij bleef dan ook die ge-meente liefhebben tot zijnen dood. Intusschen waren in den loop des tijds de omstandigheden veranderd. *Arnhem* werd met drukkende inlegering van krijgslieden bezwaard en zeker mag dit eene der redenen geacht worden, waarom Kist in 1797 het beroep naar *Dordrecht* aannam. Wel was dáár de verwachting gespannen, maar de uitmuntende kan-selredenaar voldeed er ten volle aan en, wat Kist gedu-rende vijftintwintig jaren voor de Dordsche gemeente geweest is en hoe geliefd en geacht hij daar was, is bij haar nog na dertig jaren overbekend. Hij was dan ook met zijn hart aan haar gehecht en bedankte te *Dordrecht* (1800) voor het professoraat in de christelijke moraal te *Leiden* en (1802) voor het hem, met uitzigt op eene hoogleeraarsplaats, aan-geboden beroep naar *Utrecht*.

Kist was een ijverig Evangelie-dienaar voor zijne gemeente,

¹⁾ E. Kist, redevoering over het belang, dat wij bij de beschaving van ons verstand hebben ter inwijding van het genootschap *Prodesse conamur*, Arnh. 1792.

wier behoeften hij kende en aan welke hij beantwoordde. Op zijne katechisatieën, in zijnen kanselarbeid, in de woningen der bedroefden, aan de sponden van zieken en stervenden, overal bouwde hij haar in kennis en geloof met vertroosting, vermaning, leer en voorbeeld op. Toch wist hij niet alleen tijd te vinden om met zijne pen tevens op ruimer veld te arbeiden, maar ook om in kerkelijke besturen en in godsdienstige en geleerde genootschappen nut te stichten.

Hij was lid van het klassikaal bestuur van *Dordrecht*, van het provinciaal kerkbestuur van *Zuid-Holland* en van de synode van 1821, welke hij met eene kerkelijke rede opende ¹⁾. Sedert 1811 was hij mede-directeur van het Haagsche genootschap ter verdediging van de christelijke godsdienst, welks vergaderingen hij tweemaal met eene aanspraak opende. De eerste (1813) was *over den invloed van de nederigheid des harten op de erkenning der Euangelie-waarheid*: de andere (1820) *over het wonderbare en buitengewone in de geschiedenis van Jezus, beschouwd als een uitgestrekt, zamenhangend en voor de zedelijke behoeften des menschedoms juist passend geheel*. Met ijver werkte Kist mede aan de bevordering van het doel des genootschaps. Dit lag dan ook geheel in zijnen geest, want, niet alleen trad hij als verdediger van den Heidelbergischen catechismus tegen J. H. Floh op ²⁾, maar ook als scherpzinnig en ernstig handhaver van de christelijke waarheid tegen Thomas Paine in zijne *vijftien gemeenzame brieven aan Aristus over de eeuw der rede*, 1798 en later herdr. IJverig voorstander was hij insgelijks van het bijbel- en zendeling-genootschap, welks vergadering hij ten jare 1819 opende met eene doorwrochte redevoering *over de invoering van het Christendom in ons vaderland, als eene geschiedenis, bij uitnemendheid geschikt, om ons, in onze pogingen tot voortplanting van het Evangelie onder de Heidenen, met goeden moed, zoowel als met warmen ijver te doen volhouden*. Ook voor de genootschappen *Prodesse conamur* te *Arnhem*, *Diversa sed una* te *Dordrecht* en

¹⁾ Benevens de sluitings-leerrede van A. van Bemmelen en de aanspraken van den Directeur-Generaal en van den president der Synode A. van Deinse, te Dordr. 1821 in het licht verschenen.

²⁾ Zie I. blz. 468 verv.

voor de maatschappij der Nederlandsche letterkunde te *Leiden* was hij een werkzaam ¹⁾ en verdienstelijk lid.

Hij was een regtschapen, beminlijk, ootmoedig, bescheiden en fijn gevoelend man, en christen in den vollen zin des woords. Het geloof dat hij predikte, was zijn eigen steun in vele moeilijkheden des levens. Viermalen bragt hij een zijner kinderen, tweemaal eene gade ten grave ²⁾ en zelf leed hij van 1805 af aan eene benaauwdheid in de ademhaling, die, hoewel voor eenigen tijd wijkende, nogtans gedurig wederkeerde en hem soms dagen en weken het rusten op zijne legerstede verbood. Zij sleepte hem dan ook op den 20 Maart 1822 naar het graf, waar hij nederdaalde door allen, die hem kenden, betreurd, en eenen naam nalatende, die nog lang in gezegend aandenken zal blijven. Ook zijn sterfbed was dat van den geloovigen christen.

Kist was niet alleen een voorbeeldig Evangelie-dienaar, maar ook een uitmuntend godgeleerde. Van den akademievriend van van der Palm kunnen wij reeds verwachten, dat de verklaring des bijbels hem lief moest wezen en van den gemoedelijken man, die niet aarzelde te betuigen: „Wat waarheid, wat christendom is, moet ik ontdekken uit de Heilige Schriften zelve ³⁾,” zouden wij dit reeds op zijn woord moeten gelooven. Het is waar, hij heeft geen bepaald exegetisch werk geleverd, maar zeer vele zijner leerredenen doen hem als een helder, bedreven en grondig Schriftverklaarder kennen. Van neologie was hij geen vriend en zijne godgeleerde rigting regtzinnig ⁴⁾. In de kerkelijke geschiedenis was hij geen vreemdeling. Zijne reeds genoemde redevoering bij het zendeling-genootschap en zijne leerrede op het hervormingsfeest ⁵⁾ toonen het.

¹⁾ Zie zijne verhand. en redevoer. over verschillende onderwerpen, Dordr. 1816, — over Gellert in de Mnemosyne VI blz. 37 verv. Over het gevoelvolle der ziel, Mnemos. nieuwe verh. I. blz. 75 verv. Lofrede op P. van Braam, Dordr. 1818.

²⁾ Hij huwde in 1785 met Cornelia Bos. Deze in 1802 verloren hebbende, hertrouwde hij met Christina Noteman. Ook die mogt hij slechts tot 1811 bezitten. In 1812 huwde hij voor de derde maal met Theodora Cornelia Woutera Brouwer, die hem overleefd heeft.

³⁾ Zie Beoefeningsleer I. II voorr. blz. XVII verv.

⁴⁾ In 1803 weigerde hij als *visitator librorum* de kerkelijke approbatie aan Bosveld's verklaring van den brief aan de Thessalonicensen.

⁵⁾ Twee leerredenen op het hervormingsfeest over de geschiedenis en

Intusschen was het voor hem bewaard eenen al te lang in ons vaderland verwaarloosden akker op het ruime veld der godgeleerde wetenschappen te bearbeiten. In ons kerkgenootschap had de dogmatiek de moraal geheel overschaduwde en zeldzaam hoorde men van den kansel de leer der pligten. De Leidsche hoogleeraar Hollebeek en de Groninger Chevallier hadden eene verbetering ten dezen bewerkt en met geestdrift werkte Kist daaraan voort. In 1800 gaf hij zijnen *Hoofdinhoud van de zedeleer des Christendoms, in eenige leerredenen over de elf eerste verzen van het eerste Hoofdstuk van den tweeden brief van Petrus*, te Dordrecht in twee deelen in het licht. Grooten opgang maakte dit werk en de schrijver bekwam den naam van een voortreffelijk moralist. Dien handhaafde hij later in menige leerrede en verhandeling over zedekundige onderwerpen en in zijne voorrede voor Reinhard *over de waarde der kleinigheden in de zedekunde*. Zelf christen in zijnen wandel, drong hij vooral op de praktijk des christelijken levens. Wat hij hierin vermogt, toonde hij in zijne *Beoefeningsleer of de kennis der middelen om als een waar leerling van Jezus, getroost en heilig te leven, waarin de ziekten van het menschelijk verstand en hart, die de ware beoefening van het Christendom in den weg zijn, met derzelver oorzaken en geneesmiddelen wordt voorgedragen*, 2 deel. in 4 stukk. Dordr. 1804—1809, in 1812 beknopter voor minvermogenden uitgegeven en in 1834 alzoo herdrukt en door christelijke liefdadigheid gratis verkrijgbaar gesteld voor alle Nederlandsche hervormde gemeenten. Dit werk ondervond menige aanmerking bij de boekbeoordeelaars dier dagen, maar, ofschoon niet elke is af te wijzen, doet het den schrijver kennen als een man van grondige studie, van opregt geloof, scherpzinnig oordeel, warm gevoel, nauwkeurige opmerkzaamheid en als eenen fijnen en helderzienden kenner van het menschelijke hart. „Zijne beoefeningsleer,” zegt de hoogleeraar H. J. Roijaards ¹⁾: „die ons de geheimen ontvouwt, waardoor Kist een even menschkundig als christelijk herder en prediker was, zal zijnen naam en zijne verdiensten even zeker ook tot het late nageslacht

pligten der hervorming, benevens een feestelijke dankstond door E. Kist, D. H. Wildschut en J. G. Veltman, Dordr. 1817.

¹⁾ Het Haagsch genootsch. geschiedkundig geschetst. blz. 182.

overbrengen, als hij door dezelve reeds voor zijne tijdgenooten tot uitgebreid nut en zegen geweest is.”

En zoo zijn wij van zelf genaderd tot dat vak, waarin Kist het meest heeft uitgeblonken. Het prediken was zijne hoofdliefhebberij. Toegerust met ongewone gaven voor de uiterlijke welsprekendheid, door zijnen muzikalen aanleg zijne stem echt welluidenden klank gevende, besteedde hij al zijne kracht aan de bewerking zijner leerredenen. Reeds vóór dat hij proponent was geworden, had hij als kerkelijk redenaar roem ingeoogst en als predikant bleef hij dien tot den avond zijns levens handhaven. Van der Palm aarzelde niet te betuigen, dat hij zich reeds vroeg Kist als voorbeeld had voorgesteld. Zijne uitgegeven leerredenen werden niet alleen met buitengewone graagte ontvangen, maar door de kerkleeraars als model aangemerkt, door de hoogleeraars als zoodanig aangeprezen. Er heerschte eenheid, orde, duidelijkheid, eenvoudigheid, ernst en bevalligheid in. Zij mogten regt stichtelijk, blijken van zijn christelijk gevoel, van zijne menschenkennis en gezond verstand, echt christelijk heeten. Hoogst voortreffelijk waren zij door grondige uiteenzetting van het onderwerp, door populariteit en door christelijke zalving. Veel, zeer veel hebben zij tot het bevorderen van eene verbeterde predikwijze in ons vaderland bijgebracht. Zeer velen stemden met den hoogleeraar Ypey ¹⁾ in: „In zijne leerredenen is alles praktisch, bijbelmatig praktisch. 't Geen ter beoefening wordt ingescherpt, wordt regelregt uit den bijbel afgeleid. Alle geleerde nasporingen, voor den predikstoel niet geschikt, worden achterwege gelaten. De geheele voordragt is levendig, krachtig, vol nadruk en klem en tevens ongekunsteld, — eenvoudig en echt populair. Zij is verlichtend, overtuigend, hartroerend, echt welsprekend. De toon is Evangelisch, zacht, liefderijk, maar vrijmoedig en ernstig. Nergens is te veel, nergens te weinig hartstogtelijkheid, en de geroerde hoorder wordt gestemd tot zedelijke godsvrucht.”

Een groot aantal zijner leerredenen heeft het licht gezien: *Leerredenen over Gods deugden*, 2 deel. Dordr. 1798, — *Leerredenen over verschillende onderwerpen*, 5 deel. Dordr. 1802—1820; — *Leerredenen over het geweten*, Dordr. 1810, —

¹⁾ Kerk. gesch. der 18 E. VIII, blz. 680.

Ruth in vier leerredenen, Dordr. 1811, — *Het veranderd ge-
laat des aardrijks of de lente van het jaar 1814 in twee leer-
redenen*, — Dordr. 1814, — *Het ongunstig onthaal des Hei-
lands in de wereld, van deszelfs aandoenlijke zijde beschouwd*,
in leerredenen, Dordr. 1815, — *Laatste leerredenen over ver-
schillende onderwerpen, met eenige bijzonderheden van zijn
leven en overlijden, met eene afbeelding*, Dordr. 1821.

Zie overigens: Algem. Konst- en Letterbode 1822, n°. 13, Boekzaal voor April 1822, H. v. d. Brandeler, uitboezeming bij het afsterven van E. Kist, N. C. Kist, de nagedachtenis van E. K. gevierd in de gemeente van Zoelen den 24 Maart 1822. Voorrede voor zijne laatste leerredenen. J. W. te Water, aanspraak in de algem. vergad. der Leidsche maatsch. in 1822, blz. 18 verv. B. F. Tydeman, J. Kisselius en J. Schouten, hulde aan de nagedachtenis van E. K. in het Dordr. genootsch. *Diversa sed una*. J. H. van der Palm, aan E. K. den vriend mijner jeugd, vóór zijne leerred. II D. en verhand. en redev. IV blz. 342. Ypey, gesch. der Chr. kerk in de 18 E. VIII D. blz. 369 verv. 680 verv. Ypey en Derm. IV D. blz. 207, 276 en 281. H. J. Royaards, het Haagsch genootsch. geschiedkundig geschetst, blz. 179 verv. Schotel kerk. Dordr. II blz. 627 verv.

David Kleman, in 1738 van *Renswoude* naar *Voorburg* beroepen en daar in 1776 emitus geworden en in 1780 overleden, heeft door een zijner werken aanleiding gegeven tot tijdelijke onrust in de Nederlandsche Hervormde kerk. Reeds had deze geleerde man in 1765 een geschrift *over de Geestkunde* en in 1771 *vijf Verhandelingen* (over de oorspronkelijke verdorvenheid, over de regtvaardigmaking, over het wezen van het waar zaligmakend geloof) in het licht gezonden en beiden waren met de kerkelijke goedkeuring voorzien. Hierop volgde in 1774 *de orde des heils, volgens welke God aan bijzondere menschen zijne zaligmakende genade schenkt, of het verband tusschen genade en pligt*. Ook dit werk was aan de kerkelijke goedkeuring onderworpen en de twee gecommitteerden der klassis van 's Gravenhage, J. J. Serrurier en H. N. Schregardus, verklaarden er niets in te hebben gevonden in strijd met de formulieren van eenigheid.

Naauwelijks echter was de *orde des heils* in het licht verschenen, of er rezen bezwaren tegen bij de klassis van *Amsterdam*, welke deze aan die van 's Gravenhage mededeelde. Kort daarna werden dergelijke bezwaren door de klassis van *Schieland* gemaakt. De hoogleeraar de Moor gaf in 1775 zijne *aanmerkingen* tegen Kleman's werk uit en de

schrijvers van de *Nederlandsche Bibliotheek* ¹⁾ deden er zich met brandenden ijver tegen hooren.

Wel had de klassis van 's Hage eene nadere verklaring van den Voorburgschen leeraar gevorderd, maar hem tevens getoond, dat zij verlangde deze zaak met de uiterste zachmoedigheid te behandelen, doch zij nam weldra eenen meer ongunstigen keer. Niet weinigen toch meenden overeenstemming te vinden tusschen de denkwijze van Kleman en van den hoogleeraar van der Marck. Te meer schijn ontving dit vermoeden uit de handelwijze van de voorstanders des hoogleeraars, van welke zelfs een *Aanmerkingen ter verdediging van de verhandeling over de orde des heils enzv. tegen de aanmerkingen van den professor de Moor* in het licht zond. Nu werd Kleman van Pelagianismus en Arminianismus beschuldigd. Kleman zelf leverde in Mei 1775 eene verdediging bij de Haagsche klassis in.

Het is hier de plaats om 's mans stelsel te vermelden. Het luidde, zoo als hij het zelf heeft opgegeven en de hoogleeraar Ypey het heeft overgenomen ²⁾: „dat er zulk een verband door Gods hooge wijsheid en goedheid is vastgesteld tusschen 's menschen vrijwillige, zedelijke handelingen en Gods bovennatuurlijke mededeeling des geloofs en allerzalmmakende genadegaven, dat het schenken van de laatsten met de zedelijke regte besturing van de eersten zoo naauw verbonden is, dat allen, die een behoorlijk gebruik maken van hunne, door het zedelijk onderwijs des Evangelies verbeterde natuurkrachten, en zich ernstig stellen in den weg van pligt, zekeren staat op de verkrijging van Gods bovennatuurlijke genade kunnen maken, en zij, die zich aan het verzuim dezer pligten schuldig stellen, en zich vrijwillig tot ongelooft en ongehoorzaamheid bepalen, van die genade beroofd blijven, en wegens hun vrijwillig ongelooft zich aan eene zwaardere straf onderwerpen.”

Intusschen werd Kleman's apologie door de Haagsche klassis aan zes harer leden toevertrouwd. Vier van deze, de predikanten W. de Koning, J. Munnekemolen, A. van Duifhuis en C. van Steeneveld, verklaarden daardoor bevestigd te zijn in het vermoeden nopens de onregtzinnigheid van

¹⁾ D. V. mengew. blz. 300 verv.

²⁾ Kerk. gesch. der 18 E. VII. blz. 422.

den Voorburgschen leeraar, daar hij te veel aan 'smenschen eigene kracht toeschreef. De twee anderen, Schregardus en J. Heringa, betuigden zich wel met Kleman's gevoelen niet te kunnen vereenigen, maar hem toch van alle onregtzinnigheid vrij te spreken. Niet met de laatste, maar met de eerste meening stemde de meerderheid der klassis in en in November 1775 besloot zij aan Kleman nog zes weken toe te staan, ten einde het bewijs van overeenstemming tusschen zijne leer en den bijbel met de formulieren van eenigheid te leveren, zullende daarna de zaak tot beslissing gebragt worden.

Zeker was dit tijdperk dreigend voor de rust der Nederlandsche Hervormde kerk. Vóór en tegen Kleman, vóór en tegen Schregardus en Heringa kwam een aantal geschriften in het licht. Reeds waren de gemoederen hevig gespannen. Was er in dien stand van zaken eene kerkelijke beslissing omtrent het besproken gevoelen zelf verschenen, de gevolgen zouden onberekenbaar geweest en de twist ongetwijfeld heviger geworden zijn. Gelukkig werd dit voorkomen. De Voorburgsche predikant wendde zich in Maart 1776 tot de Staten van *Holland en West-Friesland* met het verzoek om de klassis van 's *Gravenhage* te gelasten om hem geene verdere mocijelikheden aan te doen over een werk, dat met kerkelijke goedkeuring het licht had gezien. Enkele leden der klassis, P. Nieuwland, Barkey, Serrurier, Heringa, Schregardus en J. S. van Campen, leverden een verzoekschrift tot hetzelfde einde in. Hierop volgde het besluit der Staten van 18 Mei 1776. Het verleende aan de Haagsche klassis vrijheid om de kerkelijke approbatie in te trekken, maar beval tevens hare werkzaamheden ter beoordeeling der regtzinnigheid van Kleman's gevoelen te staken. Aan beide partijen werd echter het beroep op de Zuid-Hollandsche synode overgelaten. Men maakte er geen gebruik van. De synode bepaalde zich alleen tot het hooren van het verslag van het voorgevallene en tot den wensch, dat Kleman geene verdere aanleiding tot onrust in de kerk mogt geven.

Op deze wijze eindigde een geschil, dat ongetwijfeld in vroegere jaren, en nog, zonder de wijze en gematigde tusschenkomst van 's lands hooge overheid, de noodlottigste gevolgen zou kunnen gehad hebben.

Zie overigens: Historisch verhaal van alle de procedures, gehouden in de

zaak van D. Kleman, wegens zijn uitgegeven boekjen, genoemd de orde des heils. Ypey, geschied. der chr. kerk in de 18 E. VII. blz. 420 verv. Ypey en Derm. III. blz. 560 verv. met de aantEEK.

Henricus de Klerck, van wiens levensbijzonderheden ons weinig meer bekend is, dan dat hij proponent bij de klassis van *Walcheren* is geweest en vóór 1699 gestorven, heeft zich, behalve door eenige gelegenheidsdichten, door een paar vertalingen en eenige leerredenen bekend gemaakt. De laatstbedoelden verschenen onder den titel: *onzes Heeren Jesu Christi priesterlijk koninkrijk onder 't Nieuwe Testament, voorgesteld in eenigé predication op den Psalm Davids CX, enz.* in 1687 te *Middelburg* in het licht. De eersten zijn: *Tijdtresoor van kerkkelijke en weereldlijke historien van den beginne des weerelds af met een nette aanteekening der tijden, uit het Latijn van Guthberleth overgeset en gecontinueert tot het jaar 1689*, Midd. 1689, — en *Inleidinge tot de beschrijvinge des H. landts, aanwijzende de zitplaatsen der oude Israëlitische kerke in 't oude Palaestina na den uittogt uit Aegypten met de beschrijvinge van Jerusalem enz. Vertaaldt uit het Latijn van Prof. T. Spanhemius*, Middelb. 1699. Dit laatste werk werd door zijnen broeder na zijnen dood uitgegeven.

Zie overigens: De la Rue a. w. blz. 79 verv. Paquot II. pag. 8.

Gerardus Klein, met wiens bijzondere lotgevallen wij insgelijks onbekend zijn gebleven, is predikant te *Huissen* geweest, van waar hij naar *Appingadam* vertrok. Van hier werd hij in 1741 naar *Schiedam* beroepen, terwijl hij in 1762 overleden is. Wij kennen van hem: *Afscheijds-predikatie te Huissen*, — *Intreepredikatie te Appingadam*, — *Lijkredenen gedaan op denzelven dag van zijne Doorl. Hoogh. Willem Karel Hendrik Friso afsterven*, — *De godvruchtige Dorcas krank geworden en gestorven*, allen in 4°.

Jacob van Nuys Klinkenberg werd den 20 Februarij 1744 te *West-Graftdijk*, waar zijn vader predikant was, geboren. Zijne ouders, Henricus Jansen Klinkenberg¹⁾ en Magdalena van Nuys, waren in de gelegenheid om evenzeer voor de ontwikkeling van den geest, als van het hart van hunnen eenigen zoon te zorgen. Ofschoon oorspronke-

¹⁾ Den 6 Januarij 1699 te *Harderwijk* geboren, den 1 Oct. 1730 te *West-Graftdijk* bevestigd en aldaar 25 Maart 1765 overleden.

lijk voor den handel bestemd, bleek hij weldra meer lust en aanleg voor hogere studien te hebben. Hij werd nu naar *Haarlem* gezonden en op de latijnsche school aldaar maakte hij zoo voorspoedige vorderingen, dat men toen reeds groote verwachting van hem koesterde. Welk een werk hij daar, bijzonder van de wiskunde en de aardrijkskunde, maakte, bewijzen zijne nog onder mij berustende handschriften van dien tijd. Op den 10 December 1770 verliet hij de *Haarlemsche* school met eene oratio ¹⁾ (in dichtmaat) *in doctrinae laudem*. Thans begaf hij zich naar de geboortestad zijns vaders om aan de Geldersche hoogeschool zijne studien voort te zetten. In 1761 en 1762 verwierf hij te *Harderwijk* de volle goedkeuring zijner leermeesters en dat ook daar de wiskunde hoofdstudie bij hem bleef, toonen mij op nieuw zijne handschriften. Doch ook de overige wetenschappen vonden in hem eenen ijverigen en gelukkigen beoefenaar. Weldra besloot hij ook de *Leidsche* akademie te bezoeken en ook hier had hij het geluk bij een voortreffelijk onderwijs eenen kring van uitmuntende vrienden uit alle faculteiten om zich henen te verzamelen. Steeds bleef de wijsbegeerte voor hem een geliefkoosd vak en ten volle bleek dit, toen hij, na het verdedigen eener *dissertatio physico-philosophica de aëre ejusque proprietatibus et usu*, Lugd. B. 1764, op den 2 November 1764 tot *artium liberalium magister et philosophiae doctor* bevorderd werd. IJverig zette hij nu zijne godgeleerde studien, vooral onder de leiding van Hollebeek, voort. Met hoogen lof verliet hij de akademie en de verwachting, die men toen omtrent hem koesterde, werd later niet teleurgesteld.

Den 13 April 1766 aanvaardde hij het predikambt te *Eemnes-buitendijks* en ruim zeven jaren genoot hij hier de kalmte van een aangenaam buitenleven en, inmiddels met Maria Merkman gehuwd, huiselijk geluk, zijne ambtsverplichting met trouwe en ijver waarnemende. Dit belette hem nogtans niet een groot deel van zijnen tijd aan het voortzetten zijner studien te wijden en weldra mogt het publiek eene proeve hiervan ontvangen. Hij beleefde het tijdperk, waarin het ongeloof stoutelijk het hoofd ophief en de

¹⁾ Reeds vroeger had hij eene *oratiuncula de laudibus geographiae* uitgesproken.

atheistische en deistische schriften uit *Frankrijk* en *Brittanie* ook in ons vaderland bekend werden. Wien dit bedroefde, vooral Klinkenberg, die met volle overtuiging christen en wien de ware wijsbegeerte niet vreemd was. Hij besloot zijne krachten aan het bestrijden van het ongelooft te besteden en nu verschenen: *De voordeelen van den godsdienst in tegenstelling van de dwaesheid, onvoorzichtigheid, gevaerlykheid en schaedelykheid van 't hedendaegsch ongelooft*, in 2 deelen, 4 st. Utr. 1770—1776: een werk, waarvóór de theologische faculteit van *Leiden* het vleijend zegel harer goedkeuring en ingenomenheid hing en hetwelk den schrijver evenzeer in de geleerde, als in de godsdienstige wereld met eere bekend maakte. Grondig en overtuigend wees het de voordeelen der godsdienst en het heillooze des ongeloofs aan. Aangemoedigd door de gunstige ontvangst van zijnen arbeid, besloot Klinkenberg dien op ruimere schaal voort te zetten door de uitgave van een weekblad. Zijn doel was hiermede de waarheid der christelijke godsdienst op eene klare en vatbare wijze, maar met voldoende betoogredenen te staven, die punten, welke door het ongelooft meest betwist werden, te handhaven en het onzalige van dat ongelooft aan te toonen. Tevens verklaarde hij zich bereid om de tegenwerpingen en vragen, welke men hem schriftelijk wilde doen toekomen, op te lossen en te beantwoorden. Dit week-schrift verscheen onder den eenvoudigen titel: *de Christen*, zonder den naam des schrijvers te *Utrecht* van 1772 tot 1778 in 355 nummers, die te zamen 7 deelen in 8° uitmaken. Men behoeft het slechts in te zien om van Klinkenberg's uitgebreide geleerdheid, onvermoeiden ijver, helderen blik, en van zijn taai geduld, bij het opwerpen van soms ongepaste vragen, overtuigd te worden. Zeker is het, dat hij door dit blad onberekenbaar veel nut gesticht heeft.

In 1773 werd Klinkenberg naar *Overschie* beroepen, waar hij den 10 October zijne intrede deed. Nog geen twee jaren bleef hij in deze gemeente, reeds den 28 Mei 1775 te *Oudewater* bevestigd wordende. Nog korter was zijn verblijf op deze plaats. Den 24 Maart 1776 sprak hij zijne intrede te *Deventer* uit. Hier reeds vond hij eene omgeving voor zijnen werkzamen en wetenschappelijken geest geschikt, maar weldra werd hem eene nog ruimere gegeven. De Amster-

damsche gemeente begeerde hem tot haren leeraar en in haar midden werd hij den 14 Junij 1778 bevestigd.

Nu was de geleerde man, waar hij zich meer en meer kon ontwikkelen. Men kreeg hem hartelijk lief en stelde zijne verdiensten op prijs. In hooger en in lageren kring was hij bemind en niet alleen te *Amsterdam*, maar ook buitenaf werd hij, vooral door zijne, met zijnen ambtgenoot G. J. Nahuis, ondernomen *Bijbelverklaring*, een werk, waarop wij later terug zullen komen, als een voortreffelijk theologant bekend. Op eene eervolle wijze bleek dit, toen de bezorgeren der Leidsche hoogeschool hem in November 1783 tot gewoon hoogleeraar in de godgeleerdheid benoemden. Op aandrang der Amsterdamsche gemeente bedankte hij voor die betrekking, terwijl hij tevens werd aangesteld tot professor in de theologie en kerkelijke geschiedenis aan het bloeiend athenaeum. Den 10 Maart 1784 door de Leidsche akademie tot doctor der godgeleerdheid bevorderd zijnde, aanvaardde hij het professoraat te *Amsterdam* op den 29 Maart van dat jaar met eene *Oratio de machinationibus incredulorum reipublicae valde perniciosis*, (Amst. 1784). Na den dood van Curtenius, wiens nagedachtenis hij den 16 Nov. 1789 huldigde met eene *Oratio in obitum P. Curtenii*, Amst. 1789, zag hij zich het geheele onderwijs in de godgeleerdheid opgedragen. Tevens zijne dienst als predikant behoudende, mogten gemeente en athenaeum zich in het bezit van den ijverigen man verheugen, totdat de staats-omwenteling hem voor eenigen tijd van beide betrekkingen beroofde. Had hij reeds vroeger, bij de daaruit te *Amsterdam* ontstane onlusten, proeve gegeven van zijnen mannelijken moed, in 1796 was hij de eerste onder zijne ambtgenooten, die den destijds gevorderden eed, als in strijd met zijn geweten, weigerde. Tot 1804 leidde hij nu een ambteloos, maar geen werkeloos leven. Menig geschrift werd door hem uitgegeven, maar vooral trachtte hij, den kansel niet meer kunnende beklimmen, door zijn *Zondagsblad*, hetwelk geregeld elke week verscheen, voor de gemeente nuttig te blijven. In 1804 werd hij in zijn ambt en jaargeld hersteld en met hernieuwden ijver arbeide Klinkenberg in zijne betrekking. Openlijke blijken gaf hij daarvan in dissertatiën, door zijne leerlingen verdedigd,

zoo als door E. M. Dorper eene *dissertatio de notione formularum βασιλεῖα τῶν οὐρανῶν et του Χριστου*, Amst. 1806, en door J. van Aken en W. Stroes Jansen eene *disputatio de peccato in spiritum sanctum*, Pars I et II, Amst. 1815.

In de laatste jaren zijns levens werd hij meermalen door aanvallen van beroerte getroffen. Nogtans mogt hij het voorrecht genieten van op den 11 April 1816 openlijke gedachtenis van het vervullen eener vijftigjarige Evangelie-dienst te vieren. Eindelijk trof hem op den 14 September 1817 een nieuwe aanval, die een plotseling einde aan zijn tot het laatste werkzaam leven maakte.

Klinkenberg was een braaf en regtschapen man, die aan een hoogst achtbaar voorkomen eene innemendheid wist te paren, die hem de harten won van wie hem kenden, en bijzonder van zijne leerlingen, welke in hem eenen vaderlijken vriend bezaten. Geenszins was hij afkeerig van eenen opgeruimden, zelfs vrolijken toon, en gaarne zag hij, dat men vol vertrouwen in hem stelde. Vijand was hij tot in het ver gedrevene toe van alles, wat winzucht kon verraden en meest van de wetenschap als eene zaak van stoffelijk belang te beschouwen. In de lange jaren van zijn professoraat heeft hij nooit eenig zoogenaamd collegiegeld en van de uitgevers zijner werken, voor zooverre mij bekend is, nooit eenig bepaald honorarium willen genieten. Van nature een ongemeenforsch gebouwd en sterk ligchaam hebbende, was hij, zoolang zijne krachten het toelieten, een vriend van inspanning vorderende beweging en nog in de laatste jaren zijns levens vond men den geleerden man niet zeldzaam bezig aan zijne draaibank. Reeds in den vroegen morgen was hij in ieder jaargetijde aan zijne geliefkoosde studien en, wanneer men de breede reeks zijner werken ziet, ook die, welke nog in handschrift onder mij berusten, dan staat men, wetende welk eenen tijd zijne ambtspligten van hem vorderden en hoeveel uren hij nog aan het gezellige leven wist te wijden, verbaasd over zijnen ijver en over zijne vlugheid van geest. Uitgebreid was zijne kennis in verschillende takken van wetenschap en het schijnt mij toe, dat hij nooit iets las, dan met de pen in de hand, want eene breede reeks van zoodanige aantekeningen uit onderscheiden schrijvers is in mijn bezit.

Klinkenberg was een uitmuntend godgeleerde in de Coccejaansche rigting. Om hem als zoodanig te leeren kennen, behooren wij hem in de verschillende takken der theologische wetenschap te beschouwen.

Teregt staat hij als een voortreffelijk bijbel-uitlegger, bijzonder in populaire rigting, bekend. In 1780 begon hij *den bijbel, door beknopte uitbreidingen en ophelderende aenmerkingen verklaerd* uit te geven. Tot het derde deel werkte hieraan met hem G. J. Nahuis; maar, toen deze hem door den dood ontviel, voltooide hij dezen arbeid alleen. Het werk was in 1795 geëindigd en in 27 deelen in het licht verschenen, terwijl de twee laatste deelen onder den titel: *proeve eener verklaring van Johannes openbaring*, Amst. 1796, afzonderlijk werden verkrijgbaar gesteld. Zeer verschillend is het oordeel over dezen arbeid geveld. Dat van het publiek was allergunstigst. Drieduizend en driehonderd exemplaren werden, in weerwil der kostbaarheid, verkocht en nog vindt de *bijbelverklaering*, compleet voorkomende, grage koopers. Min gunstig is het oordeel van den hoogleeraar Ypey, hetwelk Klinkenberg verwijt, dat hij, terwijl andere schriftuitleggers gedurende vijftien jaren, die hij aan dit werk besteedde, aanmerkelijk waren vooruitgegaan, op dezelfde hoogte was gebleven en derhalve bij de voltooiing daarvan verre achter zijne medebroeders stond. Ongetwijfeld is in dit oordeel, hoezeer het, wat de wijze der verklaring aanging, niet geheel overdreven was, iets scherp; maar zeker blijkt het ons, dat, al ware hij niet dadelijk met het nieuwe ingenomen, hij nogtans tot den laten avond zijns levens wat in ons vaderland en in *Duitschland* over bijbeluitlegging en uitlegkunde het licht zag, met aandacht, oordeel en vrucht las. Zijne schriftelijke aantekeningen, zelfs uit de jongste dagen zijns levens, toonen dit onwedersprekelijk. Vooral was hij uitlegger van het N. V. en ook zijnen leerlingen hierin een helder en voortreffelijk voorganger. Het is waar, dat hij aan de geleerde wereld in dit opzigt, behalve de reeds vermelde dissertatien, niets geleverd heeft. Welligt is dit gedeeltelijk daaraan toe te schrijven, dat hij zich in het latijn min gelukkig en sierlijk uitdrukte, iets, wat hem zelven, vooral te *Amsterdam*, waar de oude letterkunde aan het athenaeum bloeide, in het oog sprong en hem, bij het

uitgeven zijner *Oratio in obitum P. Curtenii*, in den *Recensent* op zeer scherp toon werd verweten. Dit verhinderde hem echter niet om in de taal der geleerden een zeer uitvoerig exegetisch stuk gereed te maken, oorspronkelijk wel voor de pers bestemd, maar nog in h. s. onder mij berustende. Het is, na *Collectanea critica et exegetica in N. T.* gegeven te hebben, een breede kritische en uitlegkundige *Commentarius in Euangelium Matthaei*, welke, hoezeer niet op de hoogte van onzen tijd zijnde, het onomstootelijke bewijs levert van zijne veel omvattende en grondige geleerdheid en van zijn duurzaam raadplegen der jongste geschriften over de kritiek en de uitlegging des N. Verbonds. Nog andere handschriften, van zijn kritisch onderzoek getuigende, zooals over den brief van Jacobus, zijn in mijn bezit. Van zijne uitgegevene behooren wij hier nog te noemen: *Geschiedenis van 's Heilands lyden*, Amst. 1791, en *Kort begrip der geschiedenis van 's Heilands lyden*, Amst.

Ook als dogmaticus trad hij voor het groote publiek op. Was het de lust zijner ziel de waarheid van het Christendom te handhaven, hij begreep teregt, dat dit doel best kon bereikt worden door de kennis der godsdienst te bevorderen en hartelijk bedroefde het hem, dat hierin zooveel diep onkundig mogten worden genoemd. Met doel om hierin te voorzien gaf hij zijn *Onderwijs in den godsdienst* (Amst. 1780—1794 XI D. met een door 's mans vriend, W. Chevalereau, predikant te *Ommen*, vervaardigd register). Dit werk is ongetwijfeld in een' zeer regtzinnigen geest geschreven, maar nogtans blijkt er uit, dat Klinkenberg een bijbelsch godgeleerde was, die in elk geval meer gewigt hechtte aan de uitspraken der H. Schrift, dan aan die der kerk. Hoezeer dan ook menig denkbeeld, daarin voorkomende, bij de latere theologanten geen bijval kan of zal vinden, zal echter niemand in den schrijver den helder en ernstig denkenden godgeleerde voorbij zien. Minder — dit is niet te ontkennen — beantwoordde het aan zijne eerste bedoeling. Voor eenvoudigen, voor katechisanten was het niet zoo geschikt. Het onderstelt niet alleen eenige ontwikkeling bij zijne lezers, maar Ypey achtte het (1807) een uitnemend handboek voor aanstaande of nog jeugdige godsdienstleeraars, in logica en metaphysica niet onbedreven. En zeer zeker verdient het

nog niet vergeten te worden. Het maakte den Amsterdam-schen hoogleeraar tevens als moralist bekend, want de drie laatste deelen van het *Onderwijs in de godsdienst* zijn aan de christelijke zedeleer gewijd en ook dit gedeelte van 's mans arbeid, populair geschreven, mag met regt geprezen worden. Bij dit geschrift mogen wij niet nalaten een ander te noemen, dat, hoe klein en eenvoudig ook, ter waarschuwing tegen het veldwinnend ongeloof van onberekenbaar nut is geweest. Wij bedoelen Klinkenberg's *waerschouwing in de allerbelangrykste zaak*, Amst. 1798, meermalen herdrukt, in vreemde talen overgebracht en bij duizende exemplaren verspreid.

Evangelie-prediker was Klinkenberg in meer dan een opzigt, maar kanselredenaar was hij niet. Hij was er zelf van overtuigd en vermaande zijne leerlingen meer het voorbeeld van anderen, dan dat van hem te volgen. Bij zijnen uitersten wil, zijne handschriften, zoo een zijner kleinzonen later in de theologie mogt studeren, aan dezen vermakende (iets, wat mij is te beurt gevallen) bepaalde hij uitdrukkelijk de vernietiging van al zijne leerredenen. Ik heb er dus geene kunnen raadplegen. Dat hij echter homiletische lessen, even als pastorale gaf, is mij bekend, maar meer nog, dat hij een ijverig beoefenaar was der kerkgeschiedenis. Ook hierin echter behield hij den ouden vorm. Hij was geen vreemdeling in de christelijke oudheidkunde en in de kerkvaders. Voor eenige aanzienlijke Amsterdammers heeft hij in der tijd voorlezingen over een gedeelte der Nederlandsche kerkgeschiedenis gehouden.

Zijne leerlingen hadden hem hartelijk lief en zijne collegiën werden doorgaans met graagte bijgewoond. Mogt hij dan al niet onder de theologanten behoord hebben, die door nieuwheid en stoutheid van denken uitmunten, hij heeft veel nut gesticht, de wetenschap bevorderd, het rijk van zijnen Heer uitgebreid en eenen eervollen naam bij de nakomelingschap nagelaten. Velen, in zijne school gekweekt en aan zijne leiding verplicht, hebben aanzienlijke standplaatzen in ons vaderland bekomen.

Wij meenen ons ook bij deze lofspraak aan geene partijdigheid schuldig te maken. De hoogleeraar van Lennep schrijft, na zijne herstelling in 1804 vermeld te hebben:

hinc denuo, et nescio, an magis etiam, quam antea, Klinckenbergii in athenaea spectata est industria. Itaque ipsum quidem andivimus publicis lectionibus *γνησιότητα* duorum priorum Matthaei capitum vindicare etc. His igitur illa actibus et operibus insigniter ad Athenaei splendorem contulit. De christiana autem ecclesia haud minus bene meruit, tum institutione sua Juvenes ad sacrum munus formando, tum vero libros scribendo. — De hoogleeraar Bouman noemt hem een' vaderlandschen godgeleerde, wiens aandenking in groote eere verdient te blijven.

De Zeeuwsche maatschappij van wetenschappen en andere geleerde genootschappen benoemden hem tot haar medelid. Insgelijks ontving hij, even als P. Hofstede en C. van Vollenhove, het eermetaal op een antwoord op de vraag nopens de beste middelen om de ware en zuivere leer van het Evangelie in de kolonien van den Staat meer te bevestigen en uit te breiden. Zijne verhandeling is te vinden in het 17 deel, 1 stuk, van de werken der Hollandsche maatschappij van wetenschappen te *Haarlem*.

Zie overigens: Ypey, gesch. der Chr. kerk in de 18^e E. VIII blz. 260 verv. 369, 446 verv. Ypey en Derm. IV blz. 63, 65, 264. D. J. van Lennep, ill. Amst. Athen. memorab. pag. 252 sqq. W. A. van Hengel, in het christelijk maandschrift voor den beschaafden stand, 1822, II st. blz. 89 verv. J. Clarisse in den Recensent 1819, XII, blz. 160. Rooijens, Godsdienst. rede bij het 2de eeuwfeest der doorl. school van Amsterd. blz. 36. Bouman, gesch. der Geld. hoogeschool. II, blz. 412 verv. Nieuwenhuis, Woordenb., IV, blz. 112 verv.

Balthazar Kloeckhof, uit een niet onaanzienlijk geslacht te *Kuilenburg* geboren, heeft zijne studiën te *Utrecht* aangevangen en zijne voorbereiding tot het leeraarsambt bij de Lutherschen te *Jena* voltooid. Drie jaren bleef hij proponent, totdat hij 1731 te *Amersfoort* werd beroepen. In 1734 vertrok hij eerst als adjunct en later als gewoon leeraar naar de Evangelisch-Luthersche gemeente te *Gouda*. In 1740 werd hij naar *Utrecht* beroepen en hier, waar hij den 11 Augustus van dat jaar zijne dienst aanvaardde, was hij, even als op zijne vorige standplaatsen, met hoogen lof werkzaam. Vooral maakte hij zich daar verdienstelijk omtrent den opbouw der nieuwe, nog in gebruik zijnde Luthersche kerk in de *Hamburgerstraat*, welke dan ook, gelijk in den voormiddag van 28 November 1745 door den Duitschen

predikant, in den namiddag door hem is ingewijd met eene *voorstelling van den zegen der woningen van het geestelijke Israël*, Utr. 1746. Bij het klimmen zijner jaren deed hij afstand van een gedeelte van zijn traktement ten einde de gemeente in de gelegenheid te stellen om een' jeugdiger leeraar te beroepen. Hij overleed den 25 Januarij 1763.

Behalve zijne rede ter inwijding der Utrechtsche kerk heeft hij ook eene lijkrede op den Goudschen leeraar Heesper uitgegeven, Amst. 1736. In beiden doet hij zich kennen als een prediker, die wezenlijke verdiensten had en velen zijner tijdgenooten overtrof.

Zie overigens: Domela Nieuwenhuis, geschied. der Ev. Luth. gem. te *Utrecht*, in de bijdragen van Schultz Jacobi en D. N. I. blz. 116 verv. Geschiedk. overzigt der predikwijzen in de Nederl.-Luth. kerk, in de Bijdragen VIII, blz. 73 verv.

Joh. Kloppenburg. Zie: **Cloppenburg.** I D. blz. 278.

Conradus Klugkist, van wiens levensbijzonderheden ons weinig gebleken is, behalve dat hij in de eerste helft der vorige eeuw predikant te *Zuidbroek* en *Muntendam* geweest en omstreeks 1740 overleden is, heeft zich als een zeer geleerd man doen kennen in *Gods beloften, Hem tot heerlijkheid door ons, ja ende Amen in Jezus Christus: vertoont in feest-kerkredenen over des Heilants geboorte te Bethlehem met eenige gevolgen, opstandinge en de hemelvaart, mitsgaders zendinge des Heiligen Geests, met nog vier kerkredenen over zulke woorden uit de rolle der Profeten, die deze dingen te voren verkondigt hebben*, Gron. 1735 en aldaar na 's mans dood herdrukt in 1743. Deze leerredenen zijn zeker, wanneer wij ze met de verbeterde predikwijze van lateren tijd vergelijken, vreemd en wonderlijk. Zij zijn opgevuld en zelfs overladen met hebreuwsche, grieksche en latijnsche aanhalingen en er komen uitdrukkingen in voor, die voor het meer beschaafde gevoel zelfs ergerlijk mogen heeten. Desniettegenstaande ontbreekt het bij de toepassingen niet aan zalving, maar, in weerwil hiervan, blijft het ons onbegrijpelijk, hoe zoodanige predikatiën in eene eenvoudige gemeente ter stichting hebben kunnen strekken. Het kan zijn nut hebben, al ware het slechts om het betere van onzen tijd te doen opmerken, een paar regels daarvan af te schrijven. Wij kiezen een gedeelte uit de leerrede over

LUC. II: 1—7 ¹⁾: „Dit kindeke dan nu geboren zijnde zegt verder de Evangelist van de moeder: *ende wond hem in doeken*, *σπαργανώματα* noemde men die windzelen, met welke de eerstgeborene kindertjes gewonden wierden, opdat hunne tedere ledetjes niet alleen voor de koude mogten bewaart, maar ook verhoedet, dat dezelve niet krom, scheef of verdraait mogten worden, maar in eene behoorlijke gestaltenisse mogten voortgroeijen. Hieronymus zegt: *tenera infantum corpora pannis involvuntur duplicem ob causum, ut et sale succetur corpus, quod pannis, ne defluat, servatur ac stringitur, et membra tenerrima ne facile depraventur*. Dat is: *de tedere ligchamen der kinderen worden in doeken gewonden om twee redenen, en opdat het ligchaam door zout worde droog gemaakt, 't welk om niet af te vallen door doeken word bewaart: en vastgebonden, en opdat de tedere ledetjes niet ligt bedorven mogen worden.*” Hierop volgt eene aanhaling van Julius Capitolinus, van Plautus en Claudianus; eene beschrijving van de wijze, waarop het wasschen der kinderen bij de ouders plaats vond en eene etymologische verklaring van het woord *σπαργανώματα*, gelijk er later een nog breedere van het woord *φάτνη, κατάλυμα* enz. volgt. Zoo predikte men voor ruim ééne eeuw geleden en dat nog wel in eene dorpsgemeente!

Johannes Kneppelhout, den 14 April 1745 geboren, heeft zijne akademische studiën te *Utrecht* voltooid, waar hij, onder het voorzitterschap van den hoogleeraar S. Rau, eene *dissertatio de re cibaria veterum Hebraeorum* verdedigde. Proponent geworden, aanvaardde hij de predikdienst te *Doorn*, vanwaar hij in 1772 naar *Barendrecht* vertrok. Drie jaren later nam hij het beroep naar *Naarden* aan, ook deze standplaats in 1782 met *Gorinchem* verwisselende. Ligchaamsongesteldheid deed hem in 1794 zijn emeritaat nemen. Hij overleefde het nog eenige jaren en overleed te *Leiden* den 31 Augustus 1803.

Kneppelhout was bij het bezit van ruime middelen een hoogst weldadig man, die zich zoowel in zijnen omgang, als in zijne Evangelie-dienst algemeene achting en liefde verwierf. Hoezeer wij hem niet onder hen kunnen tellen, die zich door hunne schriften als godgeleerden hebben be-

¹⁾ Blz. 33 en 34.

kend gemaakt, behoort hier echter zijn naam vermeld te worden als medeoprigter van het Genootschap ter verdediging van de christelijke godsdienst te 's *Gravenhage*, welks ontstaan inzonderheid aan zijnen ijver te danken is. Hij was dan ook directeur dezer maatschappij tot 1794, toen hij zich door zijnen ziekelijken toestand genoodzaakt zag voor die betrekking te bedanken, maar toch den titel van oud-dirigerend en corresponderend lid behield.

Zie overigens: H. J. Royaards, het Haagsch Genootsch. geschiedk. geschetst, blz. 17 verv. 74, 92, 157 verv. Ypey, Gesch. der Christ. Kerk in de 18^e E. VI. blz. 682 verv.

David Knibbe, die den 13 Julij 1639 het levenslicht te *Middelburg* aanschouwde, heeft het predikambt te *Barsingerhorn*, te *Purmerend* en *Leiden* bediend. Bij laatstgemelde gemeente was hij drie en dertig jaren werkzaam en is den 8 November 1701 overleden.

Hij werd voor een der uitmuntendste predikers van zijnen tijd gehouden, die niet alleen aan de aanstaande Evangeliedienaars, aan de Leidsche akademie vertoevende, ten voorbeelde werd aangeprezen, maar hun ook homiletische lessen gaf. Zij zijn voor ons bewaard gebleven in zijne *Manudictio ad oratoriam Sacram, doctorum praeceptis, exemplis perpetuis et concionibus quibusdam paradigmaticis concinnata et illustrata*, waarvan de zesde uitgave in 1697 te *Leiden* verscheen. Deze handleiding verdient, wanneer wij den tijd des schrijvers in aanmerking nemen, grooten lof. Zij leert het onderwerp geheel uit den tekst halen en prijst de analytische methode aan. Velen der door hem voorgeschreven regelen verdienen behartiging en, waren de predikatiën dier dagen allen naar zijne voorschriften vervaardigd geworden, zij zouden ongetwijfeld beter zijn geweest: maar Knibbe zelf volgde ze niet altijd in de praktijk. Zijne leerredenen zijn minder dan men van zijne homiletische lessen verwachten zou.

Hij heeft zich ook door zijne in der tijd zeer gezochte schriften over den Katechismus bekend gemaakt. Zijn *Heidelbergsche Catechismus verklaard* verscheen in 1694 te *Leiden* in 2 deelen: zijne *katechisatie of kort begrip der christelijke religie, getrokken uyt den Heydelbergseu Katechismus, dienstig tot dagelijkse huysoeffening, onderwys voor de jeugd en alle, die haar ten avondmaal willen begeben*, beleefde in 1731 (*Leiden*)

den zeventienden druk, terwijl 's mans *Leere der gereformeerde kerk*, volgens de order van de *Heydelbergsche katechismus* verklaard, bevestigt en tot oeffening der *Godsaligheyd* toegepast, vermeerderd, verbeterd en voor yder *Sondag* met een ontleedende tafel verrijkt, als meede een kort onderwys om een predikatie met order te hooren en te herhaalen, in 1727 te *Leiden* voor de zesde maal werd uitgegeven. Bovendien bezitten wij van hem: *Clar. ac doct. D. Joh. Hoornbekii, s. s. Theol. Doct., in ecclesia et Acad. Lugd. Bat. professoris, Socinianismi confutati compendium, ipsissimis cl. auctoris verbis concinatum in usum S. S. Theol. studiosorum*, Lugd. B. 1690, — *Kenteekenen der genade Gods in XVI predikatiën*, Leid. 1684, — *Over de brief aan de Colossensen*, 2 d. 2^e dr. Leid. 1694, — *Over de brief aan de Ephesen*, 2 d. Leid. 1694, — *de hand Gods, uitgestrekt in het oordeelen en bewaaren van zijn kerk*, nevens eenige mengelstoffen over verscheide texten der *H. Schriftuur*, waarbij de wederlegging van de dwalinge der *Schoristen* of soo genaamde *Hebreën*, Leid. 1699.

Een van 's mans zonen, insgelijks David Knibbe geheeten, is in 1693 door zijnen vader tot predikant te *Leiderdorp* bevestigd. Van daar vertrok hij in 1699 naar *Breda*, vanwaar hij zich drie jaren later naar *Leiden* begaf. Hier diende hij niet alleen de gemeente, maar werd er ook in 1720 tot onder-regent van het *Staten-collegie* benoemd. Hij overleed in 1748 en heeft zich bekend gemaakt door zijne *Historie der Propheten*, in 4°, ook, meen ik, door een geschrift over de wonderwerken, in 4°.

Zie overigens: de la Rue blz. 80 verv. Ypey, gesch. der Chr. Kerk in de 18^e E. VIII. blz. 537 verv. Siegenbeek, a. w. II, blz. 289.

Johannes Aurelius Knippenga, in de 17^e eeuw te *Groningen* geboren, begaf zich tot de orde der Augustijner Heremiten. In 1672 was hij als priester te *Antwerpen*, waarna hij prior is geworden van het klooster te *Tenremonde*. Later heeft hij in de *Hollandsche missie* gediend en schijnt in *Noord-Nederland* gestorven te zijn. Hij heeft zich als be-minnaar der latijnsche poëzij doen kennen in zijne *Ephemeris sanctorum ordin. Erem. S. P. Augustini* en *Musa miscellanea*, te zamen uitgegeven Antw. 1672, als ook door zijne *Facietiarum epigrammaticarum centuriae sex*, Antv. 1672.

Zie overigens: Paquot, III. pag. 415 suiv.

François de Knuyt was leeraar bij de Doopsgezinden in *Zeeland* in den aanvang der zeventiende eeuw. Hij behoorde tot hen, die om hunne meerdere zachtheid, vooral op het stuk van den ban, den naam van *stilstaanders* verkregen. Intusschen was hij in zijne ambtsbediening een zeer ijverig man. Wij mogen dit althans hieruit besluiten, dat hij, toen het bestuur van *Aardenburg* de doopsgezinde vergaderingen verboden had, als overtreder van dat gebod, met nog drie zijner medebroeders, den 12 April 1615 werd gevangen genomen, maar nog meer uit zijne herhaalde deelneming aan twistgesprekken met leeraars van de Hervormden. Op den 5 November 1606 woonde hij, die eigenlijk de gemeente te *Zierikzee* bediende, dat van *Colijnsplaat* bij en in September 1609 dat van *Zierikzee*, vooral over de menschwording van Christus. In 1617 disputeerde hij te *Sommelsdyck* met den predikant Abraham Stamperius over den wederdoop en den kinderdoop. Toen deze een *waerachtigh verhael van 't gespreck ghehouden te Somelsdyck* uitgaf, schreef de Knuyt eene *verantwoordinghe*, 1617.

Meest heeft hij zich door een ander werk bekend gemaakt. Het heeft ten titel: *Onder verbeteringh, een korte bekentenisse van Vader, Sone ende heilighen Geest, den heilighen doop, het ambt der overheydt ende het eedtsweeren, met eenighe christelycke ghebeden*. De derde uitgave verscheen te *Haarlem* in 1635, waarop nieuwe drukken onder den titel: *korte bekentenisse onzes geloofs, benevens eenige Psalmen en geestelijke liedekens*, in 1642, 1648, 1684 en 1709 volgden. De *Zierikzeesche* predikant bij de Hervormden Udemans nam er de pen tegen op in zijne *Noodige verbeteringhe, dat is, schriftmatighe aenmerkinghe op het boexken van de Knuyt, Bisschop der Mennisten tot Zierikzee*, *Zierikz.* 1620, Dordr. 1646.

Zie overigens: *Korte notulen van seker gespreck, gehouden tot Zierikzee en kort en waerachtig verhael van een seker gespreck gehouden in Colijnsplate*, Midd. 1610, 1620, Dordr. 1646. Paquot III pag. 478. Blaupot ten Cate, gesch. der Doopsgez. in Holland enz. I. blz. 125, 194, 216. II. blz 212, 218.

Willem van der Kodde of **Gulielmus Coddacus**, over wiens broeders, de bekende stichters der collegianten of *Rijnsburgers*, wij afzonderlijk zullen spreken, was de kleinzoon van Willem Janszoon van der Kodde, schoenmaker te *Rijnsburg*, die reeds vroeg de leer der hervorming was

toegedaan en daarin zijne kinderen opvoedde. Eene zijner dochters moest de vervolging, met naar *Emdden* te vlugten, ontwijken en zijn zoon, Jakob, zich gedurende geruimen tijd voor haar in acht nemen.

Jakob van der Kodde, die op zijn veertigste jaar huwde, werd vader van acht kinderen. 's Mans zonen waren allen in de latijnsche, en sommigen hunner ook in de Italiaansche, Fransche en Engelsche talen ervaren. De anecdote van hunne ontmoeting met Prins Maurits en den Franschen gezant is overbekend.

Willem van der Kodde werd in 1575, ruim drie maanden na het opbreken van het beleg, te *Leiden* geboren. Toen hij het voorbereidend onderwijs ontvangen had, vertoefde hij ruim tien jaren als student aan de Hollandsche hogeschool, zich in het grieksch en hebreeuwsch onder de leiding van Raphelingius en Junius, als ook, bijzonder in het syrisch, met de hulp van eenige Israëlieten, en in de godgeleerdheid onder Junius, Trelcatius en Gomarus met gewenschten uitslag oefenende. In 1601 benoemden curatoren der Leidsche akademie hem tot buitengewoon hoogleeraar in het hebreuwsch en droegen hem ten volgende jare het gewone professoraat op. Met lof nam hij deze betrekking waar, zich bij Erpenius in het arabisch bekwamende. Als godgeleerde werd hij in de kerkelijke twisten zijner dagen betrokken. Hij behoorde tot de door bezorgeren der hogeschool benoemde commissie om den van Socinianerij beschuldigden en in 1610 beroepenen hoogleeraar Vorstius te onderzoeken, en dus tot hen, die verklaarden door dezen omtrent de aangevoerde punten volkomen voldaan te zijn. Intusschen was van der Kodde de Remonstrantsche rigting toegedaan. Ten gevolge hiervan werd hij in 1619 in de waarneming van zijn ambt geschorst en, toen hij bleef weigeren de Dordsche leerregelen te onderteekenen, in 1621 geheel van zijne betrekking verlaten. Als reden hiervan wordt vermeld, dat hij der kerk en den hoogleeraren der theologische faculteit noch met mondgesprek, noch anderszins genoeg had gegeven. In 1623 nam de bekende en door Vondel vereeuwigde schout Bondt hem, ter gelegenheid van Slatius moordaanslag, gevangen. Zijne volkomene onschuld bleek echter spoedig. Hoelang hij na het verlies

van het professoraat geleefd heeft, is onzeker. In 1625 was hij nog in leven.

Zijne nagelaten schriften getuigen van zijne groote geleerdheid en doen het beklagen, dat de hitte der tijden een zoo uitmuntend letterkundige en godgeleerde reeds vroeg aan Leidens hoogeschool en de wetenschap ontnam. Er bestaan van hem: *Declaratio D. J. Arminii, qua coram potentissimis Hollandiae et Westfrisiae ordinibus sententiam suam explicuit de praedestinatione, providentia Dei, et id genus aliis doctrinae capitibus, in linguam Latinam conversa*, Lugd. B. 1612, — *Notae ad grammaticam Hebraeam Mustini Navarri Morentini*, L. B. 1612, — *oratio funebris in laudem Rodolphi Snellii*, L. B. 1613, — *Hoseas Propheta, Hebraice et Chaldaice; cum duplici versione Latina et commentariis Ebraicis trium doctissimorum Judaeorum Salomonis Jarchi, Aben Ezrae et Davidis Kimchi: Masora item parva ejusque et commentariorum Latina quoque interpretatione: accedunt in fine succinctae annotationes G. Coddaci*, L. B. 1621, — *Sylloge vocum versuumque proverbialium*, L. B. 1623, — *Fragmenta comoediarum Aristophanis*, L. B. 1625.

Zie overigens: Alma Acad. Leid. pag. 45 sqq. Meursii Athen. Bat. pag. 283. Brandt, Hist. der Ref. III. blz. 919. IV. blz. 953. Orlers, beschr. van Leyden (1781) blz. 367 verv. Wagen. Vad. Hist. X. blz. 464. Historie der Rijnsburgsche vergadering (Rott. 1775) blz. 8 verv. Paquot I. pag. 414. Saxii onomast. IV. pag. 83. Soermans, Acad. Regist. blz. 26, 72, 90. Siegenbeek a. w. I. blz. 68, 90, 117, 127 verv. II. Bijl. en toev. blz. 86 en 87.

Jan, Adriaan en Gijsbert Jakobszonen van der Kodde, broeders van den hier boven vermelden hoogleeraar, allen lederbereiders van beroep, en van welke de eerste te *Oestgeest*, de andere te *Rijnsburg* en de laatste te *Warmond* woonde, hebben de voornaamste aanleiding tot het ontstaan der Collegianten gegeven.

Toen, na het veroordeelen der Remonstrantsche leer, het houden van godsdienstige zamenkomsten onder de leiding van een' der gebannen leeraars hoe langer zoo gevaarlijker werd, kwamen sommigen, vooral de gebroeders van der Kodde, op het denkbeeld om zoodanige vergaderingen zonder eenen predikant te doen plaats vinden. Wanneer daar een gebed gedaan en eenige hoofdstukken uit den bijbel voorgelezen werden en men, zoo iemand zich geroepen en in staat achtte iets voor te dragen, dezen daartoe vrijheid

gaf, zou men zich kunnen stichten zonder zich zelven of een' der leeraars in nood te brengen. Gijsbert van der Kodde was de eerste, die van deze gelegenheid gebruik maakte. Weldra vond hij navolgers, vooral Theunis Kornelisz., een visscher van beroep en wonende te 's *Gravenhage*.

Deze wijze van handelen was niet geheel nieuw. Ook onder de eerste Hervormden in ons vaderland had zij, bij gebrek aan predikanten, somwijlen plaats gevonden. Het bestuur der Remonstrantsche broederschap verloor ondertusschen zijne geloofsgenooten te *Warmond* en *Oestgeest* niet uit het oog, maar zond hun den predikant Hendrik van Holten. Op onheusche wijze werd deze door Gijsbert van der Kodde teruggewezen. Twee andere leeraars, Wouter Kornelissoon van Waerden en Passchier de Fyne, konden de van der Kodde's met de hunnen evenmin tot verandering van denkwijze bewegen. Zij betuigden geene behoefte aan eenen predikant te gevoelen en dien ook niet te willen hebben. Alle pogingen om hen van die meening terug te brengen mislukten. Nogtans waren niet alle Remonstranten in den omtrek van *Warmond* het met hen eens. Deze vereenigden zich in dat dorp tot eene gemeente, die, eerst met *Leiden* vereenigd en later op zich zelve bestaande, in het laatste der vorige eeuw is te niet gegaan.

De van der Kodde's, die met hunne vrienden intusschen op den zondag na elke nieuwe maan in een afzonderlijk huis waren zamengekomen, besloten, toen de twisten met de Remonstranten in hevigheid toenamen, *Rijnsburg* tot de plaats, en elken eersten zondag in de maand tot den tijd van hunne vergaderingen te kiezen. Van nu af aan vormden zij een afzonderlijk genootschap, hetwelk zijne eigene verordeningen had. Zij ontvingen onderscheiden namen: dien van *Rijnsburgers* naar den hoofdzetel hunner vereeniging, — dien van *Collegianten*, omdat hunne samenkomsten *collegien* genoemd werden, — in den aanvang dien van *Propheten*, omdat deze ook gedragen was door hen, die in de vroegste dagen der Hervormde kerk, zonder tot het predikambt geordend te wezen, als sprekers waren opgetreden ¹⁾.

¹⁾ Zie: Ypey en Derm. I. blz. 469.

De Rijnsburgers onderscheidden zich in de eerste plaats door hunne bijzondere wijze van godsdienstoefening. Zij vingen hierbij aan met het lezen van den bijbel en het uitspreken van een gebed. Daarop werd er gevraagd (soms met de woorden des apostels 1 Cor. XIV: vs. 26), of iemand iets ter stichting der gemeente had voor te dragen. Meermalen traden er verschillende sprekers op en duurden de zamenkomsten uren lang. Het avondmaal vierden zij hoogst eenvoudig en den doop der bejaarden met indompeeling, eerst in de leertouwersputten der van der Kodde's, soms ook in beken, terwijl in 1736 een doopvont gebouwd werd. Wie dezen bediende, doorgaans een bejaard man, verklaarde plegtig zich hierdoor geene hoogere waarde dan zijnen medebroeders toe te kennen.

Wat overigens hunne bijzondere denkwijze aangaat, stemden zij met de Remonstranten omtrent de vijf betwiste punten in en wilden zij geene kerkelijke vaststelling van godsdienstleer. In den ruimsten zin van het woord waren zij verdraagzaam. Wie in den Verlosser geloofde en ongerlijk van leven was, kon op hunne broederliefde rekenen en werd gaarne tot hunne avondmaalsviering toegelaten. In de meeste punten, vooral over den kinderdoop, het overheidsambt en de krijgsdienst, stemden zij meest overeen met de Doopsgezinden.

De collegianten, die in den aanvang zoowel door de Remonstranten, als door de contra-Remonstranten werden tegengewerkt, bepaalden zich eerst tot *Rijnsburg*. Later, vooral na 1630, breidden zij zich uit en werden er te *Amsterdam*, *Rotterdam*, *Leiden*, *Hoorn*, *Zaandam*, *Enkhuizen*, *Wormerveer*, *Krommenie*, *Leeuwarden* en *Groningen* gevonden. Mannen van naam, zooals Koenraad van Beuningen en Jan Wagenaar, behoorden tot hen. Bijzondere begunstiging vonden zij echter bij de Doopsgezinden, van welke niet alleen vele leden, maar ook een aantal leeraars hunne gevoelens waren toegedaan. In den loop der tijden zijn zij dan ook met deze zamengesmolten en hebben hun afzonderlijk bestaan verloren.

Volgens hunne eigene betuiging ¹⁾: „waren de collegianten

¹⁾ Leerredenen, uitgesproken in de christelijke vergadering der collegianten te *Rotterdam*, Amst. 1780. I. D. voorrede.

christenen, die geene andere geloofsbelijdenis hadden, dan de H. Schrift. Gods woord hielden zij, volgens het algemeen aangenomen begrip der Protestanten, voor den éénigen regel van hun geloof en leven. En zij trachtten deze stelling wezenlijk in praktijk te brengen, door het oefenen eener algemeene christelijke verdraagzaamheid, en door allen, die in het Evangelie gelooven, en de Goddelijkheid der H. Schrift erkennen, te houden voor hunne broeders of zusters in Christus.”

Zie overigens: (P. de Fyne), Kort, waarachtig en getrouw verhaal van het eerste begin der Propheten, ofte Rynsburgers, Waerstadt 1671. J. Oudaan, aanmerkingen over het verhaal van het eerste begin en opkomen der Rynsburgers, Rott. 1672. Tegenw. staat der vereen. Nederl. I, blz. 80 verv. Wagenaar, beschr. van Amsterd. VIII. blz. 76 verv. Rues, tegenw. staat der Doopsgez. bl. 277 verv. Ypey, gesch. der Chr. Kerk in de 18^e eeuw, IX, blz. 239 verv. Ypey en Derm. II, blz. 283 verv. Mijne Kerkgesch. na de Herv. I, blz. 84, 212 verv. II. blz. 378 verv.

Jakobus Koelman, geboren in 1632, heeft zijne akademische studien te *Utrecht* voltooid, waar hij niet alleen den graad van doctor in de wijsbegeerte bekwam, maar onder de geliefdste leerlingen van Voetius behoorde. Eerst predikant bij den resident der staten-generaal te *Brussel* geweest zijnde, werd hij te *Sluis in Vlaanderen* beroepen.

Dat hij tegen de Coccejanen zeer was ingenomen, kon men van hem, als Voetiaan, verwachten, maar tevens was hij een vijand van allen formulierdwang. Intusschen mogt hij een zeer ernstig en gemoedelijk predikant genoemd worden, omtrent wien Nethenus wel het overdreven getuigenis gaf, dat „hij een geleerd en getrouw Godsman was, het heerlijke afdruksel en voorbeeld van herders,” maar van wien het niet te ontkennen was, dat zijn ver gedreven ijver uit warme godvrucht opwelde. Hij zelf verklaart omtrent zijne dienst te *Sluis*: „Ik had met twee ambtgenooten eene gemeente van twaalf honderd leden. De kerkelijke tucht werd er onpartijdig over aanzienlijken en geringen uitgeoefend; omtrent een honderdtal werd gewoonlijk wegens het geven van ergernis of om moedwillige onkunde van het avondmaal geweerd, en dat de hardnekkigen niet geheel in den ban gedaan werden, werd door de onlust en traagheid der klassis veroorzaakt. In het volgend jaar kwam er zulk een stortvloed van Gods geest over de gemeente, dat eene groote

menigte zichtbaar bekeerd werd, zelfs zulken, die zeer diep in de dienst des duivels en des vleesch es verward waren, zoodat de leeraars verbaasd moesten uitroepen: van waar komen deze tot mij en wie heeft ze voor mij opgekweekt!"

Zeker is het, dat Koelman, bij al zijne geleerdheid, hoogst zonderlinge denkbeelden had en niets meer wenschte, dan eenen naam te maken. Geliefd was hij bij zijne gemeente, maar hij weigerde zich aan de kerkelijke orde, bijzonder in het vieren der feestdagen en in het gebruiken der liturgische formulieren, te onderwerpen, terwijl hij de bevoegdheid der overheid, om zich in kerkelijke zaken te laten gelden, ontkende. Dit deed hij niet alleen met woorden, maar ook met der daad. Minder schijnt dit der kerkelijke dan wel der staatsmagt gehinderd te hebben. Niet kerkelijk, maar politiek werd hij door de Algemeene Staten in 1674 van zijn ambt ontslagen en buiten de Generaliteitslanden gebannen. Zeker was dit vonnis streng. Het baatte echter niet, dat de kerkeraad en eenige leden van de magistraat te *Sluis*, benevens de klassis van *Walcheren*, de regering tot verzachting van deze uitspraak zochten te bewegen. De Staten van *Zeeland* lieten er zelfs het verbod op volgen om binnen hunne provincie te prediken en de sacramenten te bedienen.

De van zijne dienst verlaten man verliet *Staats-Vlaanderen* en werd in geen onzer gewesten in zijn ambt hersteld. Nutteloos wilde hij echter zijnen tijd niet besteden, terwijl hij het ook tegen zijnen pligt achtte om niet ter stichting der gemeente werkzaam te wezen. Van daar, dat hij overal rondreisde om oefeningen te houden, iets, waarmede hij zich zelven groote onaangenaamheden berokkende en geene mindere aan anderen. Zeker is het, dat hij een der grootste bevorderaars van de zoogenaamde conventikelen in ons vaderland geweest is. Meest hield hij zich te *Amsterdam* en te *Utrecht* op en in laatstgemelde stad is hij ten jare 1695 overleden ¹⁾.

In zijne begrippen nopens het kerkelijke en wereldlijke gezag was hij wel aan de Voetiaansche rigting getrouw, maar hij overdreef de denkbeelden van Voetius tot de

¹⁾ Volgens anderen in 1692.

uiterste grens. Ongetwijfeld verdient hij als asceet eene hoogere achting, dan men hem van eene andere zijde kan toekennen. Bewonderaar, als hij was, van de Engelsche asceten, ging hij niet alleen bij hen ter schole, maar bragt ook een aantal hunner schriften in het Hollandsch over. Onder zijne vertalingen munten uit: *Love's strijd tusschen geest en vleesch* en *Brown, Christus de weg, de waarheid en het leven*. Even als Lodenstein, beoogde hij eene verbetering van den zedelijken toestand der kerk.* Met hoogen ernst drong hij op de praktijk der godzaligheid en gewis zou hij ten dezen meer nut gesticht hebben, indien hij minder hadde geijverd om eenen naam te maken. Wat zijne geloofsrigting aangaat, was hij uiterst regtzinnig. De minste afwijking van het kerkbegrip werd door hem veroordeeld. Hij diende, aan het hoofd van anderen, een verzoekschrift bij de Amsterdamsche regering in tegen Balthazar Bekker. Daarom wilde hij dan ook, hoezeer de kerk, naar zijne meening, verbassterd was, geene afscheiding van deze. Aanvankelijk had hij de verrigtingen van Labadie, in zijn oog ter bevordering der ware vroomheid strekkende, met vreugde gadeslagen, maar, toen hij zag, dat deze tot afscheiding voerden, konden de vereenigde pogingen van Labadie, van Anna Maria van Schurman en du Lignon hem niet overhalen om zich aan hunne partij te sluiten. Wij voor ons meenen in Koelman eenen man te zien, die zeer zeker niet vrij is te pleiten van overdrevenheid en zelfs niet van geestelijken hoogmoed, maar die nogtans daaraan zooveel goeds, zoo warmen ijver voor ware godvrucht, zelfs met groote opoffering paarde, dat wij hem onze achting niet kunnen ontzeggen, al zijn zijne gebreken veelvuldig. Koelman heeft een aantal schriften uitgegeven, zoo ter verdediging zijner bijzondere inzichten en ter bestrijding van wie met hem verschilden, als wel en meest in ascetische rigting ter bevordering van praktikale godvrucht.

Wij kennen van hem: *Het vergift der Cartesiaansche filosofen grondig ontdekt*, 1672, — *Over den Sabbat*, Amst. 1682, — *Over de kerkelijke magt*, Amst. 1684, — *Labadiste dwaalingen ontdekt*, Amst. 1684, — *Over de openbaring van Johannes*, 1689, — *Vervolg van het vergift der Cartesiaansche philosophie*, 1694, — *Pointen van noodige Re-*

formatie, — Wekker der leeraren, enz. Van het historisch verhaal der Labadisten heeft H. Janssonius in 1770 eene nieuwe uitgave te Leeuwarden bezorgd.

Zie overigens: Historisch verhaal van de proceduren tegen J. Koelman. Spanhemii introductio ad histor. eccles. continuata a. C. van Velzen, pag. 659 sq. Ypey geschied. der Sythem. godgeleerdh. II. blz. 283 verv. en het naschrift. Geschied. der christ. kerk in de 18^e E. X. blz. 401. Ypey en Dermout III. blz. 29, aantek. blz. 12, 28 verv. M. Goebel, Gesch. des christel. Lebens in der Rheinisch-Westph. Evang. Kirche, II. I. Abth. S. 171, 176, 204, 225, 235, 257, 371.

Adriaan Koerbagh, die in de tweede helft der zeventiende eeuw in ons vaderland geleefd heeft, behoorde wel niet tot onze godgeleerden, maar tot de zeer weinigen, die het gewaagd hebben zich in zijn tijdperk als bestrijders der godsdienst te doen kennen. Hij was doctor in de geneeskunde en in de regten en, eerst voorstander van de Socinianen, allengs tot een volkomen uiterste overgeslagen. In 1668 gaf hij uit *Een ligt, schynende in duystere plaatsen om te verligten de voornaemste saaken der godsgelertheit en godsdienst, ontsteeken door Vrederyk Waarmond, ondersoecker der waarheyd*, — en nog in hetzelfde jaar (te Leiden): *Een bloemhof van allerley lieflykheid sonder verdriet, geplant door Vreederik Waermond, ondersoeker der waarheid, tot nut en dienst van alle diegeenen, die der nut en dienst uyttrecken wil. Of een vertaeling en uytlegging van al de Hebreewwsche, Grieksche, Latynse, Franse, en andere vreemde bastaard-woorden en wysen van spreken, die ('t welk te beklagen is) soo in de godsgelertheyd, regtsgeleertheyd, geneeskonst, als in andere konsten en wetenschappen, en oock in het dagelycks gebruyk van spreken in de Nederduytsche taal gebruykt worden. Gedaen door M. Adriaan Koerbagh, Regtsg. en Geneesmeester te Amsterdam*. Beide deze geschriften zijn zeldzaam geworden, maar het laatste bragt den schrijver in lijden. Wel is het een *Woordenboek van bastaardwoorden*, maar hij verklaart die op eene wijze, waarin hij zich als bestrijder der christelijke godsdienst doet kennen. Ten gevolge hiervan werd hij tot eene altyddurende gevangenisstraf veroordeeld.

Zie overigens: Paquot II pag. 620. Ypey, gesch. der chr. kerk, in de 18^e E. II blz. 9.

Alexander de Koning, die het predikambt te *Slidrecht* en *Meppel* bediend heeft en in laatstgenoemde stad nog in

de kracht des levens op den 16 April 1827 overleden is, was een zeer ijverig man, die zich door algemeene wetenschappelijke ontwikkeling, verlichte Evangelie-kennis en verdraagzaamheid, gepaard aan eene eigenaardige oorspronkelijkheid, heeft bekend gemaakt. Hiervan getuigen niet alleen onderscheiden stukken van zijne hand in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, welk maandschrift in hem eenen bekwamen en ijverigen medewerker verloor, maar een aantal geschriften van meer of minder belangrijken inhoud. Wij kennen van hem: *Twee leerredenen over Joh. XIX vs. 24^b en 1 Sam. XVII vs. 37*, Dordr. 1814, — *Twee leerredenen op het vredefeest*, Dordr. 1814, — *Berigt aangaande de belegering en het ontzet van Gorinchem*, Dordr. 1814, — *Handleiding omtrent de leerredenen over de lijdensgeschiedenis des Heeren*, Dordr. 1818, — *Avondmaalsviering*, Utr. 1818, — *Dagelijksche oefeningen des christens in de lijdensgeschiedenis van zijnen Heiland*, 3 deel., Dordr. 1819, — *Aanwijzingen aangaande het gebruik van den bijbel*, Dordr. 1820, — *Het huwelijk van den kroonprins der Nederlanden met de grootvorstinne van Rusland*, Amst., — *Oefeningen ter bevordering van kennis der gezonde leer en van ware vroomheid*, Breda 1827, — *Jezus Christus en zijne Heiligen of galerij van voorbeelden uit het N. V.* Breda 1827.

Jan Konijnenburg werd den 8 December 1757 te *Leiden* geboren en, zijne voorbereidende studien volbragt hebbende, in 1778 tot proponent bij de Remonstrantsche broederschap aangenomen. In het volgend jaar predikant te *Hazerswoude* geworden, vertrok hij in 1783 van daar naar *Leiden*, welke standplaats hij drie jaren later met *Utrecht* verwisselde.

Bij het emeritaat van den hoogleeraar van der Meersch, werd hem in 1790 het professoraat aan de Remonstrantsche kweekschool te *Amsterdam* opgedragen en op den 23 November van dat jaar aanvaardde hij die betrekking met eene *Laudatio Simonis Episcopi*, Amst. 1791 en aldaar 1792 vertaald uitgegeven. Weldra toonde hij de eervolle onderscheiding, die hem te beurte was gevallen, te verdienen, niet alleen in zijne bijzondere lessen, maar ook in een werk, dat hem als exegeet deed kennen en in 1794 te *Haarlem* in het licht verscheen onder den titel: *Onderzoek*

van den aard der voorspellingen wegens den Messias in de schriften des O. V. Te bejammeren was het, dat hij zich door den storm der tijden van de beoefening der wetenschap op het doornige gebied der staatkunde liet drijven. In 1797 nam hij zitting onder de representanten in de tweede nationale vergadering. In het volgend jaar keerde hij echter tot de kweekschool terug en nu bleef hij zijne professie waarnemen tot het jaar 1826, toen hij om zijne klimmende jaren eenen ambtgenoot verzocht. Den 20 Junij 1827 werd hij emeritus en, na een kortstondig genot der hem toegestane rust, overleed hij den 8 Januarij 1831.

Konijnenburg was een man van algemeene kennis. Als bewijzen hiervan heeft hij geleverd: *Lofrede op E. Wolff*, geb. Bekker, en *Agatha Deken*, Amst. 1805, — *De kunstverdiensten van Angelika Kauffmann en Raphaël, geschetst in twee redevoeringen, met afbeeldingen*, 's Gravenh. 1810, — *Nationaal gedenkboek der hernieuwde Utrechtsche unie van den jare 1813*, met pl. en portr., Amst. 1816, — *Nadere bijvoegselen en verbeteringen bij dit werk*, Amst. 1817, — *Letter-, natuur- en zedekundige mengelingen*, Amst. 1818.

Op het gebied der godgeleerde wetenschappen heeft hij zich, behalve door zijne reeds vermelde Messiaansche voorspellingen, verdienstelijk gemaakt door *Lessen over het leeraarsambt in de christelijke kerk*, Utr. 1802, waarin bijzonder zijne homiletische voorschriften op aandacht en onderscheiding aanspraak hebben. Nog aan den avond zijns levens gaf hij eene *Overzetting van de heilige schriften des N. V.*, Amst. 1825, welke echter eene scherpe kritiek ondervond. Hij trachtte de gemaakte aanmerkingen te wederleggen in eenen *Brief betreffende de recensien dier overzetting*, Amst. 1826.

Zie overigens: Ypey, gesch. der chr. kerk in de 18^e E. IX. blz. 230 verv. van Lennep, memor. Ath. Amst. pag. 292. Gedenkschrift van het Seminarium der Remonstranten, blz. 200 verv. J. Tideman, de Remonstr. broederschap, blz. 20.

Caspar Koolhaes of Coolhaes, den 24 Januarij 1536 te *Keulen* geboren, wijdde, na in zijne geboortestad en te *Dusseldorp* zich in de wetenschappen geoefend te hebben en op zijn vierentwintigste jaar met het Evangelie bekend geworden te zijn, het grootste deel van zijn leven aan de verkondiging van de leer der hervorming in ons vaderland. In 1566

trad hij, eenigen tijd in het Nassausche gepredikt hebbende, op verzoek der regering van *Deventer*, aldaar als leeraar bij de hervormden op, zich door eene in het oog springende verdraagzaamheid kenmerkende. Zoo groot was de invloed van deze, dat, terwijl de beeldenstorm elders vreeselijk woedde, *Deventer* daarvan vrij bleef. Eenigen tijd daarna de Evangeliedienst te *Essen in de Paltz* en te *Mannheim* waargenomen hebbende, werd hij in 1574 predikant te *Gorinchem*. Kort hierop zag hij zich naar *Leiden* beroepen, maar het destijds om die stad geslagen beleg verhinderde hem derwaarts te gaan. Op denzelfden dag van het beroemde ontzet kwam hij te *Leiden* en aanvaardde hij zijne bediening. Het is bekend, dat Holland's hoogeschool de eervolle belooning was van den moed en de volharding der zwaar beproefde stad. Op den 8 Januarij 1575 werd de nieuwe akademie met eene plegtige redevoering tot lof der godgeleerdheid (*de S. S. theologiae laudibus*) door onzen Koolhaes ingewijd. Dit was echter niet het éénige, wat hij ten behoeve der hoogeschool deed. Hij had ook op zich genomen om in de eerste behoefte aan godgeleerde lessen te voorzien. Werkelijk heeft hij dan ook den brief van Paulus aan de Galatiërs verklaard. Weldra echter liet hij de theologische professie aan Guillaume Feugerais over en bepaalde zich alleen tot de dienst der kerk.

Had Koolhaes reeds vroeger zijne rekkelijke denkwijze doen blijken, in 1578 werd hij in een hevigen twist over het gezag der overheid in kerkelijke zaken gewikkeld. 's Mans ambtgenoot, Pieter Cornelisz. ¹⁾, verklaarde ronduit niet met hem te willen dienen, aangezien hij in verschillende zaken weigerde zich aan het oordeel der broederen te onderwerpen en het besluit der kerkeraden te volgen. Anderen meenden de oorzaak van dezen afkeer daarin te moeten zoeken, dat Koolhaes meer op het innerlijke wezen des christendoms dan op uiterlijk godsdienstgebaar aandrong. Hoe dit zij, in 1579 sloeg de twist in laaije vlammen uit. Sommigen wilden, bij het verkiesen van nieuwe ouderlingen en diakenen, deze zonder voorkennis der regering, aan de gemeente voor-

¹⁾ Volgens Soermans, kerk. reg. blz. 40, 49 en 82, te *Leiden* beroepen 157—, ontslagen 1579, hersteld 1580, ontslag genomen 1581, bevestigd te *Delfshaven* 1582 en van daar naar *Schiedam* vertrokken 1591.

stellen, terwijl anderen, alvorens tot die voorstelling over te gaan, eerst de toestemming der overheid noodig achtten. Aan de zijde dezer laatsten schaarde zich onze Koolhaes. Het ligt in den aard der zaak, dat dit gevoelen ondersteuning vond bij de wethouderschap. Weldra ging deze verder en besloot de kerkeraads-vergaderingen door twee harer leden te doen bijwonen. Hevig werd er nu getwist over het gezag eener christelijke overheid in kerkelijke zaken. Pieter Cornelisz. bragt het op den kansel en werd door de regering afgezet. In 's *Gravenhage* vond eene vergadering plaats van gecommitteerden uit alle klassen van *Holland*, om over het geschil te handelen, doch zonder doel te bereiken. Koolhaes werd in zijn ambt geschorst, maar de Leidsche regering beval hem in zijne bediening te volharderen.

Hij had intusschen niet nagelaten zijne zaak openlijk te verdedigen. In 1579 was van zijne hand (in 4° en in 8°) verschenen: *justificatie van de magistraat van Leyden*, en nu volgde in Januarij 1580 zijne eerste *Apologie*, terwijl hij in Mei een *Breder bericht van de scheuringe te Leyden* in het licht zond. Aanmerkelijk was deze vergroot door den predikant Lucas Hespe, die met niemand het Avondmaal wilde vieren, noch hem als broeder erkennen, tenzij deze met hem volstrektelijk van dezelfde meening was. Koolhaes kon zich met dat gevoelen niet vereenigen. Het gelukte echter aan IJsbrand Balk, toenmaals predikant te *Antwerpen*, de twistenden te bewegen om hunne zaak aan het oordeel van vier kerkelijke en vier wereldlijke scheidsregters te onderwerpen. Door deze bemiddeling werd den 29 October 1580 eene overeenkomst gesloten, waarbij men eene volkomene vergetelheid van al het gebeurde beloofde, mits zoowel Cornelisz. als Koolhaes, (Hespe was intusschen naar *Haarlem* beroepen) eene hun voor te schrijven schuldbelijdenis voor de gemeente aflegden. Koolhaes weigerde dit echter, ronduit verklarende geene schuld in zich zelve te vinden.

De Hollandsche klassen bragten nu de zaak voor de nationale synode, in 1581 te *Middelburg* gehouden, en beschuldigden den Leidschen leeraar uit zijne geschriften van onregtzinnigheid. De synode verwees hem tot eene openlijke

schuldbelijdenis en de Staten van Holland ¹⁾, besloten niet alleen de zaak aan de kerkelijken over te laten, maar verboden ook aan Koolhaes te prediken *ter tyt hy met de kercke Christi zoude syn gereconcilieert*. Hierop sprak de Hollandsche synode, te *Haarlem* vergaderd, in Maart 1582 het vonnis der verbanning over hem uit.

Wel liet de Leidsche regering hem zijne jaarwedde behouden en gaf zijne afzetting aanleiding tot een betreurenswaardig verloop in de gemeente, maar Koolhaes bleef tot een ambteloos leven veroordeeld. De schriften, door hem van tijd tot tijd uitgegeven, waren dan ook weinig geschikt om de kerkelijken tot eene gunstiger stemming te brengen. Zoo gaf hij in 1580 uit *Seeckere punten uit die H. Goddelijke Schriftuur en vervolg van dien genomen*, Leyden, — *Een kort waarachtig verhaal van het sorgelyke vyer der hatelyke en van God vervloekte oneenigheid in Religions-Saken*, Leyd. 1580, — *Conciliatie, dat is vergelyking van sekere punten der leere enzv.* Leyd. 1585, en anderen. Dit maakte, dat zijne zaak voor de nationale kerkvergadering van 1586 gebragt werd. Hoe verstoord ook de kerkelijken waren, werd echter, door Leicester's bemiddeling, een verdrag gesloten, waarbij hij, onder eenige bepaling, op nieuw als lidmaat erkend en, na verloop van zes maanden, beroepelijk gesteld werd. Toen hij echter een jaar later tweemaal te *Warmond* predikte, ondervond hij hierover eenige onaangenaamheid, niet om het prediken zelf, maar omdat hij dit zonder verlof van den kerkeraad en van de klassis van *Rijnland* had gedaan. Hij overleed den 15 Januarij 1615 te *Leiden*.

Wel blijkt het, dat Koolhaes om onregtzinnigheid vervolgd is, maar moeilijk blijft het op te geven, welke dan zijne bijzondere meeningen waren. Zeker is het, dat hij omtrent de leer der verwerping en verkiezing met het 16 artikel der Nederlandsche geloofsbelijdenis niet volkomen instemde en dat hij verklaarde de manier der verkiezing niet te begrijpen en ook te gelooven, dat niemand haar begreep. Zoo zwaar echter woog toenmaals dit stuk nog niet, dat men hem daarom buiten de kerk zou gesloten hebben. Dit bleek ook, toen men op de nationale synode

¹⁾ Kerkel. Plakkaatb. II blz. 35 verv., waar echter eene fout in de opgave der dagteekening is. Deze was niet 3 September, maar 4 December 1581.

van 1586 van hem verlangde, dat hij de Nederlandsche geloofsbelijdenis als schriftmatig zou aannemen, uitgenomen het 16 artikel, aangaande hetwelk hij zou bekennen, dat al degenen, die zalig worden, niet door hunne eigene verdiensten, waardigheid of heiligheid, maar alleen uit loutere genade Gods (die den goeden wil in de uitverkorenen werkt) zalig worden, en dat degenen, die verloren gaan, om hunne eigene schuld verloren gaan en dat God daarvan geen oorzaak is. Koolhaes heeft dan ook die belijdenis afgelegd.

Waar dit nu zoo is, moet de beschuldiging van onregtzinnigheid eenen anderen grond gehad hebben. Die wordt noch in zijne schriften, noch bij zijne partij, wat een bepaald leerstuk aangaat, gevonden. Het komt ons intusschen voor, dat er tweederlei oorzaak voor te vinden is. De eerste meenen wij te zien in zijn gevoelen omtrent het gezag van den Staat in kerkelijke zaken. Dit moest menig predikant dier dagen, waarin de kerkelijken zoo naijverig op eigen gezag waren en zich zoo gaarne bij de politieken lieten gelden, tegen hem innemen. Eene tweede en wel de voornaamste schijnt ons zijne rekkelijke verdraagzaamheid toe. Deze werd meer en meer vreemd. De meesten waren hard onverdraagzaam jegens de strenge Lutherschen en de Doopsgezinden. Hunne meening omtrent het avondmaal en omtrent den doop werd streng veroordeeld. Koolhaes intusschen verklaarde, dat hij ook voor eenen broeder wilde houden, wie niet verstaan kon dat de doop den kinderen toekwam, doch die desnietteenstaande degenen, die hunne kinderen lieten doopen, niet verachtte of verdoemde, noch zijn gevoelen, in alle andere stukken met de Gereformeerden eens zijnde, anderen wilde opdringen: — ja, dat hij ook niet weigeren wilde het brood des Heeren te breken met degenen, die van de maniere der tegenwoordigheid van Christus ligchaam in het avondmaal gevoelden met de Lutherschen en nogtans de Gereformeerden wegens hun gevoelen op dat punt noch versmaadden, noch veroordeelden.

Zulk eene rekkelijkheid was, dunkt ons, reden genoeg om hem van onregtzinnigheid te doen beschuldigen, vooral, wanneer wij daarbij het oog vestigen op zijne denkwijzen opens het gezag van den staat in kerkelijke zaken en

op zijne meening omtrent het leerstuk der praedestinatie. Te meer grond ontvangt onze wijze van zien, daar een groot deel zijner aanhangers, na zijne verbanning uit de kerk, tot de Lutherschen of Doopsgezinden overgingen.

Zie overigens: Hooft, Ned. Hist. XVI Boek. Uitenbog. Kerk. gesch. blz. 205 verv. Brandt, I D. op verschillende in het register opgegeven plaatsen. Alma Acad.-Leid. pag. 3 sqq. Soermans, Acad. Regist. blz. 30 verv. Ypey en Derm. II, aant. blz. 68 verv. Siegenbeek a. w. I, blz. 21, 26, 33, 36. II, Toev. en bijl. blz. 49 verv.

Willem Koolhaas of **Coolhaas** genoot zijn eerste onderwijs te *Deventer*, waar hij den 11 November 1709 geboren was. Vervolgens de Utrechtsche hoogeschool, waar hij zich bijzonder op de Oostersche taalkunde toedeed, bezocht en, onder voorzitting van den hoogleeraar van Alphen, eene dissertatie over de woorden *πιστις*, *πιστος* en *πιστεύειν* verdedigd hebbende, werd hij in 1735 proponent en den 1 December 1737 tot predikant te *Langerak* over de *Lek* bevestigd. Ruim vijftien jaren had hij hier het Evangelie verkondigd, toen hij tot hoogleeraar in de Oostersche letterkunde aan het Athenaeum te *Amsterdam* benoemd werd. Hij aanvaardde die betrekking den 4 Januarij 1754 met eene *oratio de Grammatica sacra omni vero theologo summo studio et ἀκριβείᾳ excolendo eaque a variis sordibus ac naevis (quibus adhucdum eam conspurcatam censebat) repurganda et defaecanda*. In 1755 werd hem ook het predikambt opgedragen. Getrouw bleef hij werkzaam tot zijn dood, die op den 30 Mei 1773 plaats vond. Hij was gehuwd met Maria Margaretha Makreel.

De hoogleeraar Koolhaas heeft zich door de volgende werken bekend gemaakt: *Dissertationes grammatico-sacrae, quibus analogia temporum et modorum Hebraeae linguae investigatur et illustratur*, Amst. 1755, — *observationes philologico-exegeticae in quinque Mosis libros aliosque libros historicos veteris testamenti*, Amst. 1755, — *dissertatio de interrogationibus in Sacro codice Hebraeo non temere admittendis*, Amst. 1758, — *Curae secundae circa interrogationes*, Amst. 1762, — *Jakobs worstelingen met God, of leerredenen over Gen. XXXII: 24—32*, Amst. 1768, — *Het geloof en hoop van den vromen en lijdzamen Job*, Amst.

Zie overigens: Boekzaal voor 1773, I, blz. 713 verv. D. J. van Lennep, memor. Athen. Amst. p. 250 sq.

Kornelis Kooltuin, Cooltuin of Colthunius behoorde tot de verdienstelijke bevorderaars van de zaak der hervorming in ons vaderland. Geboren te *Alkmaar* en tot den geestelijken stand bestemd, werd hij pastoor te *Delft* en deken van 's *Gravenhage*, maar in 1558 naar zijne geboortestad en nog in hetzelfde jaar naar *Enkhuizen* verplaatst.

Reeds vroeger was hij eene meer verlichte denkwijze toegedaan geweest, maar, toen hij zijne ingenomenheid met de leer der hervorming te *Enkhuizen* openlijk van den kansel deed blijken, werd hij door den bekenden Ruard Tapper ter verantwoording ontboden. Alleen door de tusschenkomst van eenige stadgenooten, die den geliefden leeraar vergezeld hadden, zag hij zich op dat pas voor erger bewaard en ontslagen met het bevel om zich te verbeteren, tenzij hij zich, als op nieuw tot ketterij vervallen, zware straf wilde berokkenen. Hoezeer die bedreiging geenszins was klein te achten en men hem bovendien, zoo hij van de nieuwe leer wilde afzien, groote voordeelen beloofd had, ging de eerlijke Kooltuin nogtans in zijne verlichte prediking voort. Uit *Brussel* zond Tapper hem eene waarschuwing; en nu onthield hij zich van het prediken, alleen kranken en ongelukkigen zijne dienst wijdende. Op nieuw werd hij echter beklaagd en de onder-inquisiteur Sonnius riep hem ter verantwoording. Wel wist men Tapper te bewegen om dezen te gelasten van zich met die zaak niet in te laten, maar tevens werd Kooltuin vermaand om, zoo hij, naar zijne overtuiging, de leer van het vagevuur niet kon prediken en tot het aanroepen van Maria en de heiligen niet opwekken, *Enkhuizen* te verlaten. Vruchteloos zocht men hem over te halen om hierin eenigzins toe te geven. Kooltuin wilde zijn geweten niet aan banden leggen.

Hierop begaf hij zich naar *Alkmaar*, waar hij eenige kinderen onderwees en somwijlen eene enkele predikatie uitsprak. Eerlang in plaats van den overledenen Laurens Jas gekozen, was hij niet langer dan twee weken in dienst geweest, of de vicaris van den Utrechtschen bisschop verbood hem het prediken. Toen het weldra meer en meer ruchtbaar werd, dat hij geheel van de Roomsche kerkleer afweek en niet weinigen voor de zaak der hervorming had gewonnen, begaf zich de Utrechtsche onder-inquisiteur,

Nikolaas de Castro, naar *Alkmaar* om den verlichten pastoor gevangen te nemen. Gelukkiglijk werd hij gewaarschuwd en nam hij de wijk naar *Embden*. Zijne goederen werden den 7 Februarij 1559 verbeurd verklaard.

Te *Embden* kwam hij op het denkbeeld om zich als onderwijzer te *Groningen* te vestigen. Den 27 Junij 1558 verscheen hij althans voor den kerkeraad om een getuigenis. Nogtans bleef hij, en, toen hij in 1559 tot de predikdienst te *Jennelt* werd aangezocht, werd hij in hetzelfde jaar als predikant te *Embden* bevestigd. Dat hij hier in hooge achting stond, blijkt ook daaruit, dat men hem in 1566 naar *Londen* zond om aan het bijleggen van een aldaar ontstanen twist te arbeiden. Waarschijnlijk is hij in October 1567 overleden.

Kooltuin was een zeer verstandig, ijverig en braaf man, die het Evangelie en de schriften der hervormers grondig onderzocht had. Zijne rigting was Zwingliaansch. De zaak der hervorming had in ons vaderland groote verpligting aan zijnen arbeid. Niet alleen had hij het reine Evangelie aan velen op zijne verschillende standplaatsen gepredikt, maar Jan Arentz, Albert Gerritz en Pieter Cornelisz, tot de vroegste predikanten in Holland behoorende en allen vroeger ambachtslieden, waren zijne kweekelingen. Al hadde hij niets anders gedaan, dan zou dit reeds hem eene eervolle plaats onder de Nederlandsche hervormers toewijzen. Hij heeft echter ook een geschrift, reeds vroeger voor een groot deel door hem zamengesteld, na zijne komst te *Embden*, uitgegeven onder den titel van *Euangelie der armen*. Er waren toch geweest, die zijne vlugt uit *Alkmaar* als een bewijs voor de valscheid zijner leer voordroegen, daar hij, zoo ze waarheid hadde bevat, haar wel zou verdedigd of met zijnen dood bevestigd hebben. Op deze beschuldiging verdedigt hij zich in zijnen *brief aan Timotheus* voor zijn *Euangelie der armen*. Hij behandelt in dat werkje, geheel in den Zwingliaanschen geest geschreven, bijzonder de leerpunten, waarom hij vervolgd is geworden, en het verdient onder de merkwaardige Nederlandsche geschriften uit de dagen der hervorming eene eervolle plaats.

Zie overigens: Brandt, Hist. der Reform. I, op verscheiden in het Register opgegeven plaatsen. Meiners, Oost-Vrieschl. Kerkel. Gesch. I, blz. 355 verv. en de aldaar aangeh. S. van Til. Ypey en Derm. I, blz. 154 en 440 met de aant.

Rinse Klaasses Koopmans, zoon van Klaas Koopmans, eerst handelaar in boter en liefdeprediker te *Grouw*, later vast leeraar bij de Doopsgezinden te *Leeuwarden*, zag den 9 Maart 1770 het eerste levenslicht te *Grouw* in *Friesland*. Hoezeer hij zijne moeder, Jikke de Vries, reeds bij zijne geboorte verloor, werd hij door zijnen kundigen vader en door de ouders van diens tweede vrouw vromelijk opgevoed. Te *Leeuwarden* met de oude talen en ook met het Fransch, Duitsch en Engelsch bekend geworden, bezocht hij de Amsterdamsche kweekschool. Niet alleen vond hij hier in eenige voortreffelijke jongelingen warme vrienden maar ook, zoowel aan het athenaeum als aan het seminarie, in Wyttenbach, van Swinden, Walraven, Hesselink, van Hemert en Konijnenburg uitmuntende leermeesters. In September 1789 te *Amsterdam* zijne studien aangevangen hebbende, werd hij in Februarij 1794 proponent bij de Doopsgezinden. In April van dat jaar ontving hij een beroep naar *Kleve*, maar hij nam het kort daarop volgend naar *Bloksijl* aan, waar hij den 21 September zijne intrede deed. Regt aangenaam was zijn verblijf aldaar, maar niet van langen duur, want den 5 April 1795 hield hij zijne intreerede te *Dokkum*. Ook hier bleef hij kort. De Amsterdamsche gemeente beriep hem en den 14 Februarij 1796 aanvaardde hij zijne bediening in de hoofdstad.

Tot in 1814 was Koopmans als Evangelieprediker bij deze gemeente werkzaam, en oogstte hij als kerkelijk redenaar lof en goedkeuring in. Op geene mindere had hij als herder der gemeente aanspraak. Kranken en ongelukkigen vonden in hem eenen gewilligen trooster, en in het werk der christelijke liefde was hij onvermoeid ijverig.

Inmiddels maakte Koopmans zich meer en meer als een smaakvol geleerde bekend. Reeds als student had hij voordrachten gehouden bij de openbare vergaderingen der Maatschappij tot nut van 't algemeen. Thans leverde hij proeven zijner studien in de *Letteroefeningen*. Het eerste werk, dat eenigen opgang maakte, was een *bericht over den schrijver van de Geschiedenis van Jozef*, voor de uitgave van 1796 van Hulshoffs uitmuntend werkje geplaatst. Van nu af aan bleek het uit menige door hem uitgesprokene verhandeling, dat hij evenzeer een diependenkend en smaakvol man, als

een wezenlijk geleerde, dat hij waardig leerling van Hesselink was.

Koopmans buitengemeene kennis, nog meer aan den dag gebragt door eene bij Teylers godgeleerd genootschap be kroonde verhandeling, moest uit den aard der zaak de opmerkzaamheid tot zich trekken. Toen Hesselink aan de Doopsgezinde kweekschool ontviel, werd hem niet alleen opgedragen om met hulpe van de nagelaten papieren des hoogleeraars diens pas aangevangen godgeleerde lessen voort te zetten, maar hij werd den 24 Junij 1812 tot opvolger van Hesselink benoemd. Vergeefs wachtte men op de vereischte goedkeuring van den Franschen keizer, en het was eerst na de omwenteling, dat Koopmans als predikant ontslagen werd en het professoraat den 8 Junij 1814 aanvaardde met eene *oratio pro tuenda doctrinae revelatae auctoritate divina adversus eos, qui, dum rationem humanam, doctrinaeque Evangelicae praestantiam et Jesu Christi sapientiam moresque laudibus extollunt, ipsam revelationem, atque inprimis Jesu Christi auctoritatem divinam subvertunt.*

Waar hier de plaats is om Koopmans als hoogleeraar te schetsen, bedienen wij ons liefst van de woorden van twee bevoegde beoordeelaars, den Doopsgezinden hoogleeraar S. Muller en den vriend van onzen godgeleerde J. de Vries. De eerste schrijft: „Hij wilde voor zijne kweekelingen niet enkel een leidsman zijn op de baan der letteren, maar een vaderlijke raadgever en vriend; hij zocht hen niet alleen tot kundige en onbekrompen godgeleerden, maar tot ijverige en ootmoedige verkondigers des Evangelies te vormen; hij behandelde en beschouwde hen als zijn gezin, als zijne eigene kinderen, wier welzijn hem innig ter harte ging, voor wie hij zijne beste oogenblikken besteedde, zijne edelste krachten opofferde, en voor wie hij veel meer was en deed, dan waartoe zijn post hem verplichtte ¹⁾.” De andere noemt hem meer toegevend, meer schikkelijk, meer buigzaam en als in het midden tusschen de gevoelens van Hesselink en anderen. „Zijne spreuk was,” zoo gaat deze schrijver voort, „(μὴ δὲν ἄλλαν) niets buiten mate; en dit vasthoudende, zocht hij, ook in godgeleerde geschillen, dat midden van

¹⁾ Hulde aan R. Koopmans, door S. Muller en J. de Vries (Amst. 1827), blz. 28.

overeenstemming, hetwelk zoo geheel met zijn doel, ziel en wezen ineen vloeyde. Hij behoorde in den eigenlijken zin tot diegenen welke men *eclectici* gewoon is te noemen. — Uit dit standpunt der vrijheid en liefde zag hij alles rondom zich. Zoo las, zoo beoordeelde hij alles, en mistrouwde niemand meer, dan zich zelven. Dit bragt hem echter niet tot onvastheid of gebrek aan éénheid in zijne denkbeelden; neen, Koopmans was gelijk aan zich zelven, vast in leer en beginselen; zuiver en regelmatig in zijne gevoelens. — Daarom ontwikkelde hij voor zijne leerlingen met edele onpartijdigheid de gevoelens van anderen; gaf voor- en tegengronden even naauwkeurig op, waarschuwde hen, om in de woorden van geenen meester te zweeren, wél te wikken, niet te kiezen, dan nadat alles regt critisch, op de oude Hollandsche ernstfeste wijze, met eene geleerdheid en gematigdheid, als die, aan welker hoofd een de Groot stond, onderzocht was; dan mogt men eerst oordeelen, nooit veroordeelen. Hij waarschuwde hen inzonderheid voor ligtvaardigheid, veel omhaling, overspanning, en had daarom minder op met de meeste Duitsche schriften, waarvan hij de beste las, zonder den ganschen stroom van zoo veel en zoo velerlei te kunnen of te willen verzwelgen ¹⁾."

Koopmans was een uitmuntend mensch, altijd voor anderen hulpvaardig, die aan godsdienstigen ernst christelijke opgevoerdheid paarde en als echtgenoot ²⁾ en vader voorbeeldig mogt genoemd worden. Door wie hem kenden hooggeacht en hartelijk bemind, ontsliep hij den 5 September 1826 op zijn buitenverblijf *Bovenburen* bij *Koudum* in *Friesland*.

Wij hebben Koopmans een geleerd en smaakvol man genoemd. Een enkele blik op hetgeen hij van zijn arbeid openbaar gemaakt heeft, moge de uitdrukking regtvaardigen.

In zijne *redevoeringen en verhandelingen*, Amst. 1819, 2 d. ³⁾, deed hij zich, wanneer hij over de scholen der Grieksche wijsgeeren en andere wijsgeerige onderwerpen sprak, als een helder en diepzinnig denker, in zijne voorlezingen over Constantijn Huijgens, Gijsbert Jacobs en Camphuijzen als

¹⁾ Hulde enzv. blz. 98 verv.

²⁾ Hij was gehuwd met Janke Cnoop en vader van een talrijk huisgezin.

³⁾ Sommigen zijn ook afzonderlijk uitgegeven of komen in de Letteroefeningen voor.

man van smaak, geoefend oordeel en grondige taalkennis hoogachten. In zijne *Hulde aan G. Hesselink*, Amst. 1812, sprak, zoowel in de leerrede tot diens nagedachtenis, als in de redevoering in *Felix Meritis* gehouden, warm gevoel en die toon van dankbaarheid aan eenen geliefden leermeester, welke alleen uit het hart kan voortvloeijen.

Als eigenlijk godgeleerde heeft de Doopsgezinde hoogleeraar zich vooral bekend gemaakt in zijne door Teylers godgeleerd genootschap met goud bekroonde verhandeling *over de zoenofferhanden des ouden verbonds en de overeenstemming van den dood van Christus met deze* (werken van Teylers godgel. genoots. XXI D.). Dit belangrijke en ingewikkelde onderwerp wordt door hem met eenen rijkdom van kennis, eene bezadigdheid en eene liefdevolle verdraagzaamheid behandeld, die het doen betreuren, dat men den diependenkenden, ernstigen en zachtmoedigen godgeleerde niet meer als schrijver op het gebied der theologische wetenschap ontmoet.

Zie overigens: S. Muller en J. de Vries, hulde aan R. Koopmans. *Blaauw-pot ten Cate*, geschied. der Doopsgez. in Holland enz. II, blz. 22, 111, 128, 130, 182. S. Muller, geschiedenis van het onderwijs in de theologie bij de Nederl. Doopsgezinden, blz. 80 verv. D. J. van Lennep, memor. Ath. Amst., pag. 293.

Wopko Cnoop Koopmans, geboren te *Amsterdam*, op den 23 September 1800, was de waardige zoon van den hierboven vermelden Doopsgezinden hoogleeraar. Reeds zeer vroeg genoot hij het vaderlijke onderwijs en dat van den later als hoogleeraar beroemd geworden Hamaker, toenmaals privaat-docent te *Amsterdam*, met zoo uitnemende vrucht, dat hij op twaalfjarigen leeftijd als student werd ingeschreven aan het athenaeum zijner geboortestad. De *Amsterdamsche* hoogleeraars vonden in hem eenen voortreffelijken leerling, die in zijne litterarische studien zoo buitengewone vorderingen maakte, dat hij, negentien jaren oud, onder het voorzitterschap van den hoogleeraar D. J. van Lennep, openlijk eene *disputatio historico-critica de Sardanapalo*, Amst. 1819, verdedigde, eene verhandeling, die, van zijne grondige philologische oefeningen getuigende, hem niet alleen hier te lande, maar ook in Duitschland groote eere verwierf. Op den duur bleef de oude letterkunde hem

lief, maar hij kon, ofschoon te *Utrecht* al de bij de wet tot het verkrijgen van den doctoralen graad gevorderde examina afgelegd hebbende, niet besluiten dezen door het openlijk verdedigen en uitgeven eener dissertatie, die hij reeds afgewerkt had, te verkrijgen. De Utrechtsche akademie verhief hem echter *honoris causa* tot phil. theor. magister en litter. hum. doctor.

Na zijne theologische studien aan de Doopsgezinde kweekschool en ook bij den hoogleeraar van Hengel volbragt te hebben, werd hij in Junij 1823 proponent. Hierop deed hij eene reis door Frankrijk, Zwitserland en Duitschland, waarop hij rijke lavenis voor zijne dorst naar wetenschap vond. In het vaderland teruggekomen, aanvaardde hij de predikdienst te *Utrecht*. Vier jaren mogt de Doopsgezinde gemeente aldaar zich in het bezit van dezen waardigen en gemoedelijken leeraar verheugen. Thans opende zich voor hem een hooger en werkkring. Op het verlangen van den tot opvolger van den overledenen hoogleeraar R. Koopmans gekozen professor S. Muller, werd onze geleerde tot zijnen ambtgenoot gekozen. Den 8 October 1828 aanvaardde Koopmans het professoraat met eene *Oratio de theologiae disciplina, prorsus litteraria*.

De Doopsgezinde sociëteit ontving in hem eenen waardigen leermeester voor hare kweekelingen. „*Philosophia, interpretatio en historia*,” schrijft de hoogleeraar Muller: „dat waren in zijn oog de drie bestanddeelen der *theologia*, welke hij mede als *officia litterarum* beschouwde. Van dit standpunt uitgaande, opende hij zijne lessen over de kritiek, hermeneutiek en exegese des N. T., over de Christelijke zedekunde en de algemeene geschiedenis der Christelijke kerk, waarbij hij uit eigen beweging nu en dan patristische oefeningen voegde. Voor al deze collegies, met uitzondering van dat over de moraal, bediende hij zich, niet alleen uit verpligting, maar uit overtuiging van de Latijnsche taal.”

Koopmans was onvermoeid werkzaam. Met ingespannen ijver zocht hij op de hoogte der wetenschap te blijven. Als zelfstandig exegeet was hij een waardig leerling van van Hengel, die hem den door Winer geopenden weg had leeren kennen, zich tevens in elke rigting een grondig theologant betoonende, wiens hart daarbij met warmen godsdienstigen zin vervuld was.

Te bejammeren schijnt het, dat een zoo voortreffelijk godgeleerde geene theologische geschriften heeft uitgegeven. Naaste oorzaak hiervan lag ongetwijfeld in de hooge eischen, die hij aan de wetenschap en aan zich zelve deed. Intuschen was hij toch, buiten zijne collegien, ter bevordering der wetenschap, zoowel in recensien als in eene zeer uitgebreide briefwisseling werkzaam. Met regt mogt de grijze Broes bij zijn graf over de waarde van een kort en van een lang leven spreken.

Lang was dat van Koopmans niet, want hij ontsliep reeds den 4 Maart 1849, maar rijk was het geweest voor hem zelve en voor anderen. De Doopsgezinde sociëteit verloor in hem eenen man, die in waarheid gezegd kon worden voor haar te leven.

Zie overigens: Blaupot ten Cate, gesch. der Doopsgez. in Holland enzv. II, blz. 114 en 129. S. Muller, iets ter nagedachtenis van W. C. Koopmans, in de Konst- en Letterbode voor 1849, II, blz. 50 verv., 66 verv., 82 verv. Dezelfde, geschied. van het onderwijs in de theol. bij de Ned. Doopsgez. blz. 95 verv.

Dirk Volkert. Koornhert of Coornhert aanschouwde het eerste levenslicht in 1522 te *Amsterdam*. Zijne ouders behoorden tot den welgestelden burgerstand en zijne beide broeders hebben zich ten tijde der Spaansche beroerte verdienstelijk gemaakt ¹⁾.

Onze Koornhert ontving wel geene wetenschappelijke opleiding, maar ontwikkelde toch zijnen gunstigen aanleg op eene reis door Spanje en Portugal. Bij zijne terugkomst in het vaderland verbeurde hij weldra de toegenegenheid zijner ouders, door zich in het huwelijk te begeven met Neeltje Simons, die wel van goeden huize, maar geheel onbemiddeld was. Van alle inkomsten beroofd, werd hij hofmeester bij Reinoud van Brederode, Heer van Vianen. Moeijelijk kon hij zich echter in die betrekking schikken. Spoedig liet

¹⁾ *Klement*, de oudste, was in 1566 een warm voorstander van de zaak der hervorming in zijne geboortestad en moest, in 1567 medegewerkt hebbende tot de komst van Brederode aldaar, als balling rondzwerven. *Frans*, de jongere, werd om zijne vrijheidlievende bemoeijingen door Alva, met verbeurdverklaring zijner goederen, tot ballingschap veroordeeld (Marcus, sententien van Alva, blz. 113) en werd later commissaris van huwelijkszaken, secretaris van die commissie en schepen van *Amsterdam*. Zijne beide zusters sloten aanzienlijke huwelijken.

hij haar varen en vestigde zich als plaatsnijder te *Haarlem*. Ver bragt hij het in deze kunst, die, in zijne jeugd uit liefhebberij geleerd, hem nu een middel van bestaan was geworden. Intusschen dacht hij ernstig na over sommige godsdienstige onderwerpen, bepaaldelijk over de praedestinatieleer. Overtuigd, dat hij bij dieper onderzoek Augustinus en andere schrijvers moest kunnen lezen, besloot hij op zijn dertigste jaar de latijnsche taal te leeren. Zoo ver bragt hij het hierin, dat zijne tijdgenooten aan hem wél geslaagde vertalingen van *Cicero de officiis*, van *Seneca de beneficiis* en van *Boëthius de consolatione philosophiae* te danken hadden.

Koornhert, eenmaal als geleerde bekend geworden, zag zich weldra eenen nieuwen werkkring geopend. De regering van *Haarlem* deed hem eerst tot notaris en een weinig later tot haren secretaris aanstellen. In deze betrekking kwam hij meermalen met prins Willem I, gedurende de laatste jaren van zijn stadhouderschap in *Holland*, in aanraking. Het kon wel niet anders, of het levendige karakter van Koornhert moest hem drijven om geen werkeloos toeschouwer van die zwaar bewogen tijden te wezen. Zeker heeft men gedwaald met hem den opsteller van het smeekschrift der edelen te noemen, maar ongetwijfeld heeft hij de verdenking van het Spaansche bewind op zich geladen. Ten gevolge zijner verknochtheid aan Hendrik van Brederode werd hij, op Alva's last, gevangen genomen. Gedurende een groot deel van 1568 zuchtte hij in den Haagschen kerker. Nutteloos werd die tijd niet doorgebracht. Hij vond daarin aanleiding tot het zamenstellen van zijne geschriften *van lief en leedt*, *van hoope en vreeze*, — *van een christelijk gelaten hart*, — *de lof der gevangenis*, — *'t compas der ruste* en andere dichtstukjes. Tegen alle verwachting aan verwierf zijne mannelijke verdediging hem vrijstelling uit den kerker, mits in 's Hage moettende blijven. Niet lang hierna werd hem berigt, dat het hof te *Brussel* op nieuw zijne gevangenneming bevolen had. Nu vlugtte hij eerst naar *Haarlem*, later naar *Kleef-land*, andermaal in de graveerkunst een middel van bestaan zoekende.

Nadat de morgenstond der vrijheid was aangebroken, keerde hij op den vaderlandschen bodem terug en werd tot secretaris der staten van *Holland* benoemd. Niet lang be-

kleedde hij dit ambt, want, toen hij den last ontving om onderzoek te doen naar de afpersingen, aan welke zich sommige der krijgsoversten hadden schuldig gemaakt, bestempelde de woeste Lumei, Graaf van der Mark, hem niet slechts met den naam van een gevaarlijk papist, maar bedreigde hem ook met den dood. Om dit gevaar te ontvlugten, nam hij op nieuw de wijk naar *Kleefsland*. Hoe weinig echter het Spaansche hof hem voor eenen papist hield, bleek, toen Requesens hem in 1574 van de algemeene amnestie uitsloot. Na de Gendsche pacificatie keerde hij in het vaderland terug en vestigde zich te *Delft*. Van dat tijdstip af werd zijn naam op het kerkelijk en godgeleerd gebied meer bekend.

Wij hebben reeds vroeger gezien, dat hij over sommige punten der godsdienstleer, bepaaldelijk over de praedestinatie, ernstig nadacht. Hij liet dit niet alleen bij nadenken blijven, maar zelfs in zijne meer staatkundige schriften, zooals in zijn ontwerp *om alle christen mogendheden te overtuigen en klaar te doen zien, dat de wederstreving der Nederlanden tegen den koning van Spanje geenzins oproerig of verkeerd was, maar volgens de eerste en billijkste natuurwet, dat is die van zelfverdediging, moest worden goedgekeurd* en in zijnen wortel en oorsprong der Nederlandsche beroerten, ademde een zoo verdraagzame geest jegens de Roomschegezinden en eene zoo vrije denkwijze, dat zij in die fel bewogen dagen de aandacht moest opwekken. Nog meer werd die op hem gevestigd door zijn werkje *van de toelaating en decreten Gods*, waarin hij zich tegen het ketterdooden verklaarde en zijne vrees betuigde, dat men dit hier te lande wilde invoeren.

Een en ander had ten gevolge, dat hij in openbaren twist geraakte met de predikanten te *Delft*. Wel bevalen de Hollandsche Staten aan beide partijen het zwijgen, maar, terwijl men te *Alkmaar*, *Hoorn* en elders tegen Koornhert van den kansel uitvoer, aarzelde hij niet in 1579 eene *Justificatie voor de magistraat van Leyden* ¹⁾ te schrijven. De verbittering tusschen hem en de kerkelijken werd hierdoor te heviger en deze nam toe, toen hij, wederom notaris te

¹⁾ Zie wat omtrent den twist tusschen de magistraat en den kerkeraad te *Leiden* in de Biographie van C. Koolhaes gemeld is.

Haarlem geworden, in 1581 een request aan den prins opstelde, waarbij de Roomschegezinden vrijheid van godsdienst-oefening, die bij het overgaan dier stad bedongen was, verzochten. Vele onaangenaamheden vloeiden hieruit voor hem voort. Burgemeesteren van *Haarlem* riepen hem ter verantwoording en voor hen verklaarde hij wel eenen afkeer te hebben van het Roomsche kerkgeloof, maar toch overtuigd te wezen, dat men hun die het aankleefden, vrije godsdienst-oefening behoorde toe te staan. De Staten van *Holland* waren echter van eene andere meening en Koornhert zag zich genoodzaakt in hunne vergadering zijn verzoekschrift te verscheuren. Wel rees hij weder in de algemeene schatting, toen hij in 1582 eenen aanslag der Spanjaarden op *Enkhuizen* ontdekte, maar grootere moeilijkheden berokkende hem in 1583 de uitgave van zijne *Proeve van den Nederlandschen Catechismus*, een werk, waarop wij zullen terugkomen. Aangeklaagd bij de Staten van *Holland*, besloten deze Koornhert tegen den Leidschen hoogleeraar Saravia te hooren. De onderhandeling tusschen deze beide mannen werd echter niet voltooid. Koornhert had zich intusschen wederom te *Delft* nedergezet, maar, terwijl hij daar aan eene vertaling der Paraphrasen van Erasmus arbeidde, werd hem het verblijf in die stad (3 October 1588) ontzegd. Nu begaf hij zich naar *Gouda* en hier deed hij eene verdediging zijner handelingen onder den titel van *Naamscherm* het licht zien. Kort hierop volgde zijn *Proces van 't ketterdooden*. Justus Lipsius, tegen wien dit geschrift gericht was, nam de pen daartegen op. Koornhert schreef een antwoord, maar dit werd eerst na zijn overlijden uitgegeven, want op den 29 October 1590 eindigde zijn rusteloos leven te *Gouda*. Hij ligt aldaar in de groote kerk begraven.

Zijne geschriften zijn bijeenverzameld en in drie folio deelen ten jare 1630 te *Amsterdam* uitgegeven.

Het is niet onze taak Koornhert uit een letterkundig oogpunt te beschouwen. Wij behooren ons geheel tot het gebied der theologie en der kerk te bepalen.

Men heeft Koornhert voor een' der eerste voorgangers van Arminius gehouden en gemeend, dat zijn, van de Calvinistische meening omtrent de praedestinatie-leer afwijkend, gevoelen, oorzaak geweest is van de namen van libertijn

en ketter, welke men hem heeft toegeworpen. Wij kunnen hiermede niet instemmen. Vooreerst toch was hij in zijn tijdperk niet de éénige in *Nederland*, die omtrent de voorbeschikking een ander begrip, dan dat van den Geneefschen hervormer aankleefde, en ten anderen is er aanmerkelijk verschil tusschen zijne denkwijze en de latere van Arminius. Vooral echter springt het in het oog, dat de praedestinatieleer niet het eenige punt was, door hem aangevallen. In zijne *proeve van den Catechismus* bestreed hij hoofdzakelijk de leer, dat het onmogelijk is het gebod der liefde jegens God en de naasten volkomen te houden en dat wij allen van nature geneigd zijn God en onze naasten te haten. In zijn *van de toelaeting en decreete Godes* verzet hij zich niet alleen tegen onderscheiden leeringen van Calvyn en Beza, maar bijzonder tegen het ketterdooden. Daartegen verklaarde hij zich later bij aanhoudendheid. Zijn twistgesprek met de Delftsche predikanten, Arnoldus Cornelii en Reinier Donteclock, was over de kenteekenen der ware kerk, waarbij Koornhert wilde beweren, dat de kerken, die de leer van Calvyn en Beza in *alles* wilden volgen, geene ware kerken waren. De bewijzen hiervoor zou hij aanvoeren uit de praedestinatieleer, de regtvaardigmaking en het ketterdooden. Donteclock zelf schreef later ¹⁾, dat hetgeen hij omtrent de praedestinatieleer gesproken had, niet in aanmerking kwam bij zijne vreemde gevoelens omtrent de natuurlijke verdorvenheid van den mensch, van Adam aangeërfd, waarmede hij openlijk den spot dreef, omtrent de leer van de toegerekende gerechtigheid, de onvolmaaktheid der menschen in dit leven en andere stukken.

Indien wij nu dit alles overzien, dan is het duidelijk, dat Koornhert in onderscheiden punten eene van de leer der hervormde kerk afwijkende meening koesterde. Zijn bijtend vernuft drong hem om bij de openbaring hiervan eenen scherpen toon aan te slaan. Meest echter schijnt hem de onverdraagzaamheid, de heerschzucht en het gevoelen der kerkelijken over het ketterdooden gehinderd te hebben.

„Och of gy kont doen blyken,” schreef hij tegen de pre-

· ¹⁾ Donteclock's antwoordde op een boecxken van de praedestinatieleer, eertyds ghedruct onder den name van S. Castellion, *Delft* 1607, I. bl. 143 en 144.

dikanten van *Delft* ¹⁾: „met de genegenheit en liefde niet van de moordersse moeder, maar van de rechte moeder tot de verdoolden, dat uw kindeken het levende, en uwe kerke die waere kerke en moeder waere: hoe stom soudt gy my sien teegens uw voorgenoomen dooden om saeken van religie, want dat dan niet meer in u soude wesen, en ic sou terstondt by u wesen. Maer hoe magh men dat geloven? Wilt gy ook niet hier, gelyk als te Geneven, aen de lyfsstraffe om 't gelove? Raedt gy niet opentlyk als een valsche moeder, dat men de verstoorders van uw uiterlyke kerkenvrede aen den lyve zal straffen?” — In de opdracht van zijne *proeve van den Catechismus* aan de Staten van *Holland* klaag hij ook met bijzonderen nadruk over den conscientiedwang der predikanten. Mishaagde hem dus veel in de leer, niet het minste de onverdraagzaamheid, waarmede deze werd voorgestaan. Hij wilde aan ieder de vrijheid verleend hebben om te gelooven wat hij wilde.

Koornhert was niet de eenige, die dezen wensch koesterde of wien de heerschzucht der kerkelijken en de dwang der gemoederen mishaagde. De beroemde Amsterdamsche burgemeester, Cornelis Pieterszoon Hooft, stemde met hem op die punten in ¹⁾. Vele anderen waren van gelijke meening. En dat Koornhert zijne verdraagzaamheid tot de Roomschgezinden uitstrekke, kan ons niet bevreemden in den vriend van den wel liberalen, maar toch Roomschgezinden Hendrik Laurenszoon Spieghel en van Roemer Vischer. Koornhert was echter als verdediger der verdraagzaamheid zeer scherp in zijne uitdrukkingen. Iets van den Erasmiaanschen geest scheen hem eigen te wezen, maar niet de zachtmoedigheid van dezen. Wel geleerde, maar geen eigenlijk godgeleerde zijnde, liet hij zich door eigene meening te ver drijven en werd hij van voorstander eener gepaste vrijheid oorzaak van onrust, tweespalt en twist. Men rangschikke hem echter niet onder de indifferentisten. De Hendrik-Niklasisten ondervonden dit. Zijn sterfbed getuigde van gemoedelijke godvrucht en van volkomen overgeven

¹⁾ Koornhert's werken II, blz. 252.

²⁾ Zie: Wagenaar beschr. van Amsterd. IV blz. 103 verv. III verv. Ook hem mishaagde de praedestinatieleer (Zie: Wagen. t. a. p. blz. 120) in die mate, dat hij zich, evenals anderen, daarom niet tot de gemeente begaf.

aan de liefde des Hemelschen Vaders. „Ik heb,” sprak hij, „van God eene ziel ontvangen, die Hem toebehoort. Indien ik die bezitte als mijne eigene, zoo doe ik kwalijk: maar bezit ik die als Godes, zoo doe ik regt. Het is geen eigendom. Hij mag die verwerpen of behouden, gelijk het Hem gelieft. Ik heb geen klagen, maar God is goed. Hij doet niet dan goed en zal mitsdien zijn goed schepsel niet bederven.”

Dat Koornhert vroeger en later zeer verschillend is beoordeeld geworden, ligt in den aard der zaak. Grotius, om een paar namen te noemen, was zeer met zijne schriften ingenomen, en Voetius stelde hem voor als iemand, die alle christelijke gezindten tegensprak. Het oordeel van dezen is overdreven, gelijk de lof van genen te hoog gestemd is. Zeker is het, dat hij bij al zijne onrust en bij al de moeilijkheden, waarin hij gewikkeld werd, een braaf en rechtchapen man was, die zich beijverde om, zooals Grotius zegt, tot de beleving der christelijke religie te wijzen. Hooft schreef onder zijne afbeelding:

'k Ontving tot *Amsterdam*, ik gaf ter Gouw mijn geest,
Wiens strijdt voor seden, schrift en vrijheid is geweest.

Op zijn graf werden de volgende regels van Hendrik Laurensz. Spieghel gebeiteld:

Hier rust	Noch sticht
Diens lust	Syn dicht
En vreught	Geschryf.
Was deught,	Maar 't lyf,
En 't waer	Hier bleeft
Hoe swaer	God heeft
't Ook viel.	De siel.

Zijne zinspreuk was: *weet of rust.*

Zie overigens: Brandt, Hist. der reform. I. blz. 188 verv. 469 verv. 535. 766 verv. Wagenaar, vad. hist. VI blz. 325. VII blz. 336, 369, 464. Delfde, beschr. van Amst. XI blz. 205, 207 verv. 217, 310. Levens van beroemde mannen en vrouwen II blz. 101 verv. Saxii onomast. III, pag. 649. Bayle, II pag. 1619 suiv. Ypey en Derm. II aant. blz. 118 verv.

Gerardus van Kooten, den 18 December 1764 te *Culemborg* geboren, ontving zijne opvoeding te *Utrecht*, waar hij zich ook aan de hoogeschool voor het predikambt bij de hervormden voorbereidde en de toegenegene belangstelling van Hinlopen ondervond. In October 1787 praeparatoir

geëxamineerd zijnde, werd hij den 5 October 1788 te *Zuid-Beyerland (den Hitzert)* bevestigd. Twee jaren later vertrok hij naar *Lienden* in *Neder-Betuwe*, van hier in 1796 naar *Vlissingen*, en van daar in 1801 naar *Dordrecht*. Hij genoot het voorregt van meer dan eene halve eeuw het Evangelie te mogen verkondigen. De leerrede, welke hij bij de vervulling zijner vijftigjarige dienst uitsprak, is te *Dordrecht* 1838 in het licht verschenen en draagt het bewijs van van Kooten's helderen blik in den toestand der Nederlandsche kerk en van zijnen vromen zin. Zijn jubelfeest werd verhoogd door het ontvangen van de ridderorde van den Nederlandschen leeuw. Kort daarna namen echter zijne geesten ligchaamskrachten af, en, nog vóórdát hij het aangevraagde emeritaat verkregen had, ontsliep hij den 3 Augustus 1841.

Van Kooten was een verlicht en waardig Evangelie-prediker, wiens leerredenen echter te *Dordrecht* minder opgang maakten dan men had kunnen verwachten, eerst, omdat ze te vrij, later omdat ze te eenvoudig schenen. Nogtans bleef hij met onvermoeiden ijver en in zijnen geest voortgaan. Proeven zijner kanselwelsprekendheid bezitten wij niet alleen in zijne reeds vermelde gedachtenisrede, en in zijne *Feestrede, ter viering van zijne vijfentwintigjarige Evangeliebediening in de gemeente van Dordrecht*, Dordr. 1826, maar ook in *Redevoering bij gelegenheid van het dank- en vreugdefeest op den 19 Dec. 1799*, Vlissing. 1800, — *Opwekkingsrede ter godsdienstige viering van de eerste verjaring van Nederlands en Dordrechts merkwaardige verlossing*, Dordr. 1814, — *De ondervinding van vroeger en later tijd, een grond van hope op den zegen des Heeren over de pogingen van het zendelinggenootschap*, Dordr. 1817, — *Leerrede over Rom. I: 16^a ter voorbereiding tot het H. Avondm., bij gelegenheid van het invoeren der plegtige beantwoording van eenige vragen volgens het Synodaal besluit den 11 Julij 1817*, Dordr. 1817, — en *Leerrede over de vredelievendheid van God, naar aanleiding van Philipp. IV: 9^b, uitgesproken voor de Evang. Luth. gem. binnen Dordr.*, Dordr. 1818. Hij was gewoon al zijne leerredenen te schrijven, zelfs, toen hij blind was geworden, op het gevoel. Zich die hebbende laten voorlezen, sprak hij ze doorgaans uit, gelijk ze geschreven waren.

Als helderdenkend en in zijne overtuiging onafhankelijk godgeleerde heeft hij zich vooral leeren kennen in zijn *Kort begrip der waarheden en pligten van de christelijke godsdienst*, Dordr. 1822, 1825, 1827, alleen uit bijbelplaatsen zamengesteld. De waarheid was hem boven alles dierbaar en het ontbrak hem niet aan vrijmoedigheid om die zonder terughouding uit te spreken.

Dat hij een grondig en oordeelkundig schriftverklaarder was, heeft hij in meer dan eene uitlegkundige verhandeling, in de *Godgeleerde bijdragen* geplaatst, getoond, vooral ook in zijne briefwisseling met Donker Curtius over de vraag: of de redevoeringen en brieven der Apostelen grond geven om het daarvoor te houden, dat dezelve zich hebben voorgesteld, dat de komst des Heeren tot het jongste gerigt nog in hunnen leeftijd zoude plaats hebben (*Godgel. Bijdr* voor 1821 en 1822). Een uitstekend bewijs zijner exegetische verdiensten levert zijne *Proeve eener verklaring van den gemeenen zendbrief van den Apostel Jacobus*, Amst. 1821, geheel in den trant en geest van den arbeid van Bosveld, wien hij zich als exegeet tot model gekozen had. Veel van diens geschriften waren door van Kooten ter uitgave bezorgd.

Als Evangelie-dienaar was hij geacht, als mensch geliefd, als christen opgeruimd, ootmoedig en kinderlijk vroom, vergenoegd en tevreden ook bij zware levensbeproeving. Hij was een werkzaam lid van het klassikaal bestuur van *Dordrecht* en van het provinciaal kerkbestuur van *Zuid-Holland*. Meermalen nam hij aandeel aan zeer gewigtige beraadslagingen der Synode. Ook het lagere schoolwezen trok zijne belangstelling tot zich. Gedurende eene reeks van jaren was hij een ijverig school-opziener. De Zeeuwsche maatschappij van wetenschappen telde hem onder hare leden.

Zie overigens: wat over van Kooten geschreven is (door Dr. D. H. Wildschut) in de *Evang. Kerkbode* van 19 Nov. 1841. Schotel, *Kerk. Dordr.* II. blz. 703 verv.

Evert Kreenen behoort tot die mannen, welke, hoezeer in geen schitterenden werkkring geplaatst en reeds in de kracht des levens weggenomen, verdienen bij de nakomelingschap bekend te blijven. In 1786 geboren, werd hij reeds in 1802 als student te *Harderwijk* ingeschreven. Met vrucht legde hij zich hier op de godgeleerde weten-

schappen toe. Vooral echter slaagde hij in de Oostersche taalstudie. Met gemakkelijheid leerde hij eene reeks van hebreeuwsche en arabische verzen van buiten en groot was de verwachting voor de uitlegging des O. Verbonds, die men van hem koesterde, toen hij onder voorzitting van zijnen leermeester J. H. Pareau, zijn *Specimen academicum in Nahumi vaticinium*, Harderov. 1808, verdedigde. Hij aanvaardde het predikambt te *Velp*, maar herhaalde ziekten en huiselijke bezwaren verhinderden hem zich naar wensch aan geleerde studien te wijden. Wel scheen zich in lateren tijd een ruimeren werkkring voor hem te zullen openen, maar, terwijl men het professoraat reeds noemde dat hem zou aangeboden worden, nam de dood hem op den 1 Januarij 1825 uit dit leven weg.

Men bezit van Kreenen in de *Godgel. Bijdragen* eene en andere boekbeoordeeling en verhandeling over zijn geliefkoosd studievak, onder anderen zijne *Verhandeling over de vraag, of er eene terugkeering der Joden naar Palaestina al of niet te wachten zij*, in de *Godg. Bijdr.* XI Deel, blz. 337 verv.

Zie overigens: J. Heringa Elz., kort levensberigt van J. H. Pareau, in het archief van Kist en Royaards IV, blz. 274. Bouman, gesch. der Geld. hoogeschool, II. blz. 569 verv.

Wilhelm Leendert Krieger, geboren in 1748, heeft, na eenigen tijd te *Amsterdam* krankbezoeker geweest te zijn, het predikambt bij verschillende hervormde gemeenten in ons vaderland bediend. De voornaamste waren die van *Utrecht* en 's *Gravenhage*. Bij de laatst vermelde werd hij den 30 November 1791 bevestigd. Koning Willem I wist zijne verdiensten te schatten en benoemde hem tot zijnen hofprediker en tot ridder van den Nederlandschen leeuw.

Op hoogen ouderdom maakte Krieger zich nog verdienstelijk jegens de vaderlandsche kerk, van 1816 tot 1819 de synodale vergaderingen praesiderende. In weerwil van den last zijner jaren nam hij een ijverig deel aan hare werkzaamheden, nu eens als rapporteur in gewigtige aangelegenheden optredende, dan in een voorstel zijne belangstelling in de Indische kerkzaken betoonende ¹⁾.

¹⁾ Zie handel. der Synode voor 1816, blz. 33, 1817 blz. 36, 50, 111, 1818 blz. 35.

Hij overleed te 's *Gravenhage* den 12 Februarij 1822.

Krieger was een bemind prediker en heeft verschillende proeven van zijnen kanselarbeid nagelaten, zooals: *twee leerredenen*, Utr. 1787, — *Leerrede over Psalm 126 vs. 3 en 4*, 's Hage 1792, — *Dank- en biduur bij de inhuldiging van Z. M. den koning der Nederlanden*, Amst. 1814, — *Kerkelijke redevoeringen en aanspraken bij de opening en sluiting van het algemeen Synode van de hervormde kerk in Nederl.*, Amst. 1816, — *Kerkelijke rede bij den doop van den eerstgeboren zoon van den prins van Oranje*, 's Hage 1817. Bovendien bezitten wij van hem *vragen voor mijne leerlingen*, waarvan reeds in 1800 te *Amsterdam* de derde druk verscheen ¹⁾. Vooral heeft hij zich lof verworven door *Gesprekken en overdenkingen over de geboorte van Jezus Christus*, Amst. 1801, 2 st., — *over het lijden en sterven van J. C.*, 3 d. 5 st., Amst. 1793, — *over de opstanding van J. C.*, Amst. 1803, — *over de Hemelvaart en over het Pinksterfeest*, Amst. 1804, — *De heerlijkheid van Jezus Christus in eene verklaring van het eerste hoofdst. van den brief aan de Hebreërs*, Amst.

Jacobus Krighout, (vermoedelijk in 1703) te *Rotterdam* geboren, heeft zich jegens de Remonstrantsche broederschap zeer verdienstelijk gemaakt. In 1726 proponent geworden, werd hij in 1729 predikant bij de Remonstrantsche gemeente te *Boskoop*. Van hier werd hij in 1732 naar *Zevenhuizen* beroepen. Zes jaren later vertrok hij naar *Utrecht* en in 1739 naar *Leiden*. Na den dood van den hoogleeraar Driberge benoemde men hem tot professor aan de Remonstrantsche kweekschool te *Amsterdam*. Hij aanvaardde zijne betrekking in Januarij 1747 en bleef deze met ijver waarnemen — van 1755 tevens de letteren en wijsbegeerte onderwijzende — tot 1769, in welk jaar hij zijn reeds vroeger verzocht ontslag verkreeg. Hij overleed te *Lisse* den 22 Januarij 1770.

Had de Remonstrantsche broederschap in Krighout eenen waardigen hoogleeraar, dien zij liefhad en hoogachtte, hij toonde nog na zijnen dood in haar belang te stellen.

Hij benoemde haar tot erfgenaam van zijn vermogen,

¹⁾ Nog krankbezoeker te *Amsterdam* zijnde, schreef de waardige man zijne *Handleiding ten dienste van eerstbeginnende leerlingen*, 1777.

hetwelk de som van f118,823 bedroeg, met de bepaling, dat het nooit mogt verminderd worden en dat ten minste twee derde daarvan ter verbetering van het tractement van professoren en predikanten moest strekken.

Zie overigens: D. J. van Lennep, memor. Amst. Athen. pag. 292 sq. J. Tideman, de Remonstrantsche broederschap, blz. 19, 87, 130, 167, 258, 372.

Johannes Hermanus Krom, geboren in 1767, heeft het predikambt bij de hervormden achtereenvolgend bekleedt in de gemeenten van *Ochten*, *Noordeloos*, *Poortvliet*, *Loenen* en sedert 1799 te *Gouda*. Hier was hij hooggeacht en met vrucht werkzaam, totdat hij aldaar den 23 December 1827 overleed.

Krom heeft zich in meer dan één opzicht verdienstelijk gemaakt, niet alleen jegens zijne bijzondere gemeenten, maar jegens de geheele Nederlandsche kerk. Hij was, na de nieuwe orde van zaken, een ijverig lid van het klassikaal bestuur van *Gouda* en van het provinciaal kerkbestuur van *Zuid-Holland*. In 1820 en in 1822 woonde hij de vergaderingen der Synode bij en bragt bij die gelegenheid niet alleen belangrijke rapporten uit, maar ook gewigtige voorstellen in het midden ¹⁾.

Meest is Krom echter bekend door zijnen belangrijken letterarbeid, door welken hij zich eene eervolle plaats onder de godgeleerden heeft verworven. Wij kennen van hem, behalve de in vereeniging met den geleerden van Willis uitgegevene *Verzameling van bijdragen ter bevordering van bijbelsche uitleggkunde en beoefenend christendom*, Amst. 1827, 2 st., — *Joannes de Dooper, een leesboek voor den tegenwoordigen tijd*, Amst. 1804, 3 st., — *drie leerredenen*, Gron. 1815, — *Ernst en luim, of brieven aan eene vriendin, over de theorie der geestenkunde van J. H. Jung, gezegd Stilling*, Amst. 1816, — *Henriette Stolp, eene geschiedenis ter bevordering van godsdienstige kennis en zedelijkheid*, Amst. 1827.

Cornelis Krook of Crocus. Zie: I D. blz. 316.

Gerard Kuipers, in 1748 te *Dordrecht* geboren, ontving wel in zijne geboortestad en later te *Wageningen* eene zorgzame opleiding, maar was toch oorspronkelijk voor geene

¹⁾ Zie: Synod. hand. voor 1820 blz. 44, 80, 86, 88, voor 1822 blz. 41, 49, 52, 72, 81, 104.

wetenschappelijke loopbaan bestemd. Hij werd zelfs te 's *Gravenhage* op een notaris-kantoor besteld. Desniettegenstaande leefde in zijn binnenste de zucht naar hoogere studien en in 1767 begaf hij zich naar de Utrechtsche hoogeschool. Snel ontwikkelde zich hier zijn gunstige aanleg en buitengewoon waren de vorderingen, welke hij zoowel op het gebied der godgeleerdheid, als op dat der Oostersche letterkunde maakte. Als student gaf hij hiervan uitmuntende proeven in zijne, zonder zijnen naam, in het licht verschenen *missive aan de Heeren schrijveren van de Brieven der Joden aan den Heer de Voltaire*, en in de *proeve eener beantwoording der missive van de Heeren schrijveren van de Brieven der Joden aan den Heer de Voltaire* (1772), maar niet het minste in zijne, onder voorzitting van den hoogleeraar Rau verdedigde *dissertatio philologica, continens observationes ad varia codicis Veteris Testamenti loca*, Traj. ad Rhen. 1773. In hetzelfde jaar werd hij als predikant te *Zuilen* bevestigd, terwijl hij in 1775 naar *Nieuwerkerk aan den IJssel* vertrok. Zes jaren bleef hij daar met vrucht werkzaam. In 1782 nam hij het voor de derdemaal op hem uitgebragte beroep naar *Vlissingen* aan. Meer en meer ontwikkelde zich hier zijn wetenschappelijke geest. Hij nam een ijverig deel in de werkzaamheden van het Zeeuwsche genootschap, hetwelk in zijne uitgegeven werken twee verhandelingen van Kuipers, eene *over de offerhanden van Izaak op Moria*, en eene *over de regels, die men te volgen heeft in de opheldering der H. S. uit reisbeschrijvingen*, bezit. Regt aangenaam was hem het verblijf te *Vlissingen*, maar, had hij (1782) voor het beroep naar *Arnhem* bedankt, dat naar *Dordrecht* meende hij niet te mogen afslaan. In den aanvang van 1787 aanvaardde hij de predikdienst in deze gemeente, welker liefde hij weldra in hooge mate won. Wederkeerig beminde hij haar, zoodat hij zelfs voor het beroep naar *Amsterdam* bedankte. Als leeraar verdiende hij dan ook aller hoogachting, want, in weerwil van toenemende ligchaamsongesteldheid en van het afnemend getal zijner hoorderen, nam hij zijn dienstwerk met voorbeeldige trouw waar. Zijne leerredenen waren doorwerkt, zijne catechisatie eene school van christelijke wijsheid, zijne kennis en wetenschap ten dienste van wie hem raad kwam vragen, zijne gesprekken leerzaam, hoezeer

hij afkeerig was van zich in groote gezelschappen te begeven. Liefst was hem dat van één, hoogstens van twee vrienden. Bij het klimmen zijner jaren groeide zijne ligchaamssmart. Nogtans bleef hij, zooveel zijne krachten het gedoogden, volharden in zijnen arbeid, totdat de dood hem den 11 Julij 1812 plotseling overviel.

Hij was in 1785 met Sara Maria Akkermans gehuwd en verloor haar in 1809.

Kuipers behoorde, ondanks zijne gedurige ongesteldheden, tot de werkzaamste mannen. Onbegrijpelijk groot was het aantal der door hem met oordeel gelezen boekwerken. Onvermoeid ging hij, getrouw aan zijne zinspreuk: *volmaking*, in zijne wetenschappelijke oefeningen voort. Als theologant mogt hij den naam van regtzinnig, maar tevens van vrijmoedig en verdraagzaam, als leeraar voor zijne leerlingen dien van vader dragen. Zijn geliefkoosd vak bleef altijd de studie van de Oostersche letter- en oudheidkunde. Reeds te *Nieuwerkerk aan den IJssel* had hij eene vertaling geleverd van de *Reis naar de legerplaats van den grooten Emir en beschrijving van de zeden en gewoonten der woestijn bewoonende Arabieren, naar den Ridder d'Arvieux* (Utr. 1780). Zijne aantekeningen daarop leverden het onomstootelijk bewijs van zijne groote geleerdheid en werden op hoogen prijs gesteld. Bovendien schreef hij eene belangrijke voorrede voor de vertaalde geschiedkundige verhandeling van *H. M. G. Grellman, over de Heidens*, Dordr. 1791, — *Brief van Irenophilus over de voorrede van zijnen vriend Broes, vóór zijne uitgave der leerredenen van prof. Curtenius, over den Heidelbergschen Cathechismus*, — *Gewigtig voorstel aan mijne landgenooten* en andere stukken, in de werken van geleerde genootschappen of in tijdschriften geplaatst. De dood verhinderde hem eene verbeterde uitgave van *Paulsen over den akkerbouw der Oosterlingen* te bezorgen, waartoe hij reeds een' grooten voorraad aantekeningen had bijeenverzameld. Ook de geschiedenis, vooral de biographie, vond in hem eenen beoefenaar. Heeft hij, wat de laatste aangaat, alleen aan het publiek eene *Levensschets van Bellamy*, vóór diens door hem uitgegeven *twee nagelatene Leerredenen*, Vliss. 1790, geleverd, voor zich zelven had hij op dit ruime veld meer gearbeid, alleen door zijne ziekelijkheid verhindert

wordende meerdere vruchten van zijne studien in die rigting aan de wereld te schenken.

Kuipers was, behalve van het Zeeuwsche genootschap, ook lid van het Provinciaal-Utrechtsch, van het Haagsch, en een ijverig voorstander van het Zendeling-genootschap.

Zie overigens: Lambrechtsen, lofrede op Kuipers, in de Mnemosyne. IV, blz. 237 verv. Schotel, Kerk. Dordr., II, blz. 603 verv.

Gerardus Kulenkamp, die predikant te *Nieuw-Loosdrecht* geweest, van daar als gasthuis-prediker naar *Delft* vertrokken en in 1733 te *Amsterdam*, waar hij overleed, bevestigd is, staat bij ons bekend als schrijver van *de waare boetveerdigheid over Psalm LI*, in 4°, — *over Psalm CIX*, in 8°, — *de naam van Jehovah, Israëls rotssteen*, 2 d. in 4°, — *voornaamste geschiedenissen des Nieuwen Testaments*, 2 d. in 8°, — *Aaneengeschakelde uitbreidinge*, enz.

Gerardus Kuypers, in het jaar 1722 te *Mijns-Heerenland* in *Zuid-Holland* geboren, volbragt zijne akademische studien te *Leiden*. Maakte hij loffelijke vorderingen op het gebied der godgeleerdheid, uitmuntend waren die op dat der Oostersche taal en oudheidkennis. In Albert Schultens vond hij eenen uitmuntenden leermeester. Onder diens voorzitting verdedigde hij in 1743 eene *dissertatio ad varia Veteris Testamenti loca, ex dialectis vindicata et illustrata*. Twee jaren later gaf hij de *Carmina Ben Abi Taleb* in het arabisch uit. Zoo groot werd de roem zijner geleerdheid, dat de bezorgeren der Groninger akademie hem, terwijl hij predikant te *Scheemda* in het *Oldambt* was, tot professor in de godgeleerdheid aan hunne hoogeschool benoemden. In 1765 aanvaardde hij die eervolle betrekking. Hij nam haar drieëndertig jaren met roem en met trouw waar. Als prediker werd hij gaarne gehoord en als hoogleeraar paarde hij aan uitgebreide kennis eene ongemeene gemakkelijheid van mededeeling. De leer, welke hij verkondigde, bragt hij in beoefening in zijn leven. Muntinghe — en dit zegt veel tot 's mans lof — prijst zijne nagedachtenis als die van eenen dierbaren leermeester.

Zie overigens: II. Muntinghe, Acta saecularia Acad. Grong. pag. 97 sq. Ypey, geschied. der Christ. Kerk in de 18^e eeuw, VIII, blz. 84.

L.

Petrus Laan, den 24 December 1696 te *Hoorn* uit een deftig geslacht geboren, ontving wel eene meer ontwikkelde opleiding, maar was toch oorspronkelijk voor den handel bestemd. Hij zelf echter wenschte predikant te worden en eindelijk besloten zijne ouders aan dat gedurig toenemend verlangen toe te geven. In 1713 begaf hij zich naar de Utrechtsche hoogeschool, waar hij insgelijks andere wetenschappen, maar vooral de wijsbegeerte, onder de leiding van den hoogleeraar Luyts, een ijverig voorstander der oudere filosofie, beoefende. Hij verdedigde daar dan ook eene *disputatio de Entis alicubi*. In 1716 vertrok hij naar *Leiden*, waar hij zich meer bepaald aan de godgeleerdheid toewijdde. In 1720 proponent geworden zijnde, duurde het nogtans tot den 14 Junij 1722, vóór hij het predikambt bij de hervormde gemeente te *Pijnakker* aanvaardde. Achtereenvolgend was hij nu op verschillende plaatsen werkzaam, te *Vlaardingen* (1723), te *Groningen* (1725) en te *Utrecht* (1727). Te *Rotterdam* werd hij meer dan eens te vergeefsch heroepen. Later opende zich een hoogere werkkring voor den geleerden man. De bezorgeren der Friesche hoogeschool benoemden hem, op aanbeveling van den prins van Oranje, tot hoogleeraar. In 1738 aanvaardde Laan het professoraat in de theologie te *Franeker* en den 20 Fe-

bruarij van het volgende jaar hield hij zijne inwijdings-redevoering: *de prudentia theologo observanda*. Hoezeer met ijver in al de deelen van zijn ambt werkzaam, waren zijne lichaamskrachten niet geëvenredigd aan den wil van zijnen geest. Niet lang mogt de Franeker hoogeschool de vruchten zijner geleerdheid plukken. In de kracht des levens werd hij den 4 April 1743 door den dood weggenomen. Hij was gehuwd met Christina Clara Borrebach, welke hij als weduwe met twee kinderen naliet.

Laan was een voortreffelijk godgeleerde in de Voetiaansche rigting, die als een godvruchtig en vredelievend man geroemd wordt. Vredelievend was hij zeker in den omgang met zijnen milder denkenden ambtgenoot Venema, maar tevens een ernstig voorstander van kerkelijke regtzinnigheid en afkeerig van alle neologie. Dit ondervond de van Socinianerij beschuldigde Doopsgezinde predikant Stinstra, wien hij niet alleen in zijn *Advys over het bekende boek van J. Stinstra* (te vinden in de op last der Staten van *Friesland* in 1742 te Leeuw. in het licht verschenen verzameling van advyzen) voor eenen Sociniaan verklaarde, maar wiens zaak hem ook aanleiding gaf tot het schrijven eener *disputatio de tolerantia civili ad Socinianos non extendenda, genuinis Mennonitis minime iniqua*, Franeq. 1742, waarvan echter het tweede deel niet voltooid is.

Van onzen hoogleeraar bestaan bovendien nog twee andere akademische verhandelingen, de eerste *ad titulum psalmi XXX*, Franeq. 1740, de andere *de lapidibus agri foedere jungendis ad Job V: 23*, ibid 1740. Reeds vroeger verschenen te *Utrecht* en werden meermalen herdrukt: *Eerste beginselen der woorden Gods over den Heidelb. Catechismus*. Vooral echter heeft Laan zich als Voetiaansch kansel-redeenaar verdienstelijk gemaakt. Hoe verre hij als zoodanig velen zijner tijdgenooten overtrof, blijkt uit zijne *Afscheidsrede van Utrecht over 1 Cor. XIV: 22 en 23*, Utr. 1738, — *Eerste kerkrede te Franeker, over Matth. XIII: 44*, Utr. 1739, en niet het minste uit de na zijnen dood door den Groninger hoogleeraar van Velzen bezorgde *Uitgezogte leerredenen over plaatsen des O. en N. Testaments*, Utr. 1746.

Zie overigens: Vriemoet, Athen. Fris. pag. 835 sqq. Ypey, gesch. der chr. kerk in de 18^e E. VIII blz. 631. IX, blz. 154 en 155.

Jean de Labadie, den 13 Februarij 1610 te *Bourg* in het departement *Gironde* geboren, heeft eene zoo merkwaardige rol, vooral in ons vaderland, vervuld, en is zoo uiteenlopend beoordeeld geworden, dat zijne handel- en denkwijze wel grondig onderzoek verdienen.

Zijn vader, Jean Charles de Labadie, militair gouverneur van *Bourg*, een dapper, maar tevens de wetenschap liefhebberend man, en ijverig voorstander van de Roomsche kerk waartoe hij behoorde, zorgde het eerst voor de opleiding van zijnen veelbelovenden zoon en vertrouwde die later aan de Jezuiten te *Bordeaux* toe. Spoedig leerden deze zijnen aanleg kennen en ontstond bij hen de wensch om den jeugdigen Labadie in hunne orde in te lijven. Na den dood zijns vaders openbaarden zij dezen duidelijker, maar, ofschoon de invloed zijner moeder hem bewoog zich niet als lid der societeit te doen opnemen, bleef hij echter onder hare leiding. Eerst op negenentwintigjarigen leeftijd verliet hij het Jezuiten-huis, waar hij zijne dorst naar geleerdheid geslecht had, daartoe door de gevolgen eener zware ziekte, welke het genot van ruimere lucht voor hem begeerlijk maakten, gedrongen. Vooraf echter was hij reeds tot priester gewijd en had hij het regt verkregen om overal te prediken ¹⁾).

Geruimen tijd had hij t^{er} herstelling zijner geschokte gezondheid noodig, maar, toen hij eindelijk als prediker optrad, bleek het, dat de pogingen der Jezuiten om hem tot eenen krachtigen bestrijder der protestanten te vormen, juist een tegenovergesteld gevolg gehad hadden. Het onderzoek hunner schriften had verlichter denkbeelden bij hem doen geboren worden. Openlijk vertoonden zich deze in zijn prediken, waarbij hij tegen menig bijgeloovig begrip der kerk ijverde en tot het lezen des bijbels opwekte. Die taal

¹⁾ Onder de beschuldigingen, tegen Labadie ingebracht, behoort ook, dat hij inderdaad Jezuit geweest en gebleven is en dat derhalve de door hem veroorzaakte scheuringen gevolgen van een sijn berekend plan der orde zouden geweest zijn. Niets is er in 's mans volgend leven, hetwelk die beschuldiging wettigt. De provinciaal der orde verklaarde dan ook in het getuigenschrift hem bij het verlaten van het huis te *Bordeaux* gegeven (17 Apr. 1639), *qu'il n'y a fait aucune profession*, terwijl hij, ofschoon dit op zich zelf te weinig zou bewijzen, in een te *Bordeaux* geschreven boekje *Traité de la grace et la vocation efficace* in meening van de Jezuiten verschilde.

van den waarlijk welsprekenden redenaar maakte indruk. De Jansenisten te *Parijs* beriepen hem tot hunnen herder en leeraar en hier werd hij met eene graagte gehoord, die hare verklaring hoofdzakelijk in het wegslepende zijner redenen vindt. De bisschop van *Amiens*, een zijner bewonderaars, bood hem eene kanoniks-plaats aan, zoo hij aan het hervormen in het bisdom wilde arbeiden. Labadie vertrok naar *Picardië*, maar, gedurende de zes of zeven jaren die hij daar doorbragt, werkte en predikte hij in zoo anti-Roomschen geest, den paus zelfs den antichrist noemende en den bijbel verspreidende, dat de in hunne verwachting bedrogene Jezuiten met bitteren haat tegen hem werden vervuld, allerlei klagten aanhieven, en, na den dood van Richelieu, door hunne bemoeijingen zijn verblijf te *Amiens* onveilig deden worden. Hij begaf zich naar *Port Royal des Champs*, waar hij het eerst met de werken van Calvyn bekend werd. Meer en meer helde hij tot het Protestantismus over. Toch deelde hij in de tegenwerking, die de Jansenisten ondervonden. Te *Toulouse* en elders zocht men hem meermalen gevangen te nemen. Nu week hij naar *Montauban* en hier, waar het Protestantismus heerschende was, inniger daarmede bekend geworden, verliet hij de Roomsche kerk en deed den 16 October 1650 belijdenis van de leer der hervorming.

Een en een half jaar bragt hij te *Montauban* ambteloos door. Toen werd hij, na door de provinciale synode onderzocht te zijn, als predikant bij de gemeente aldaar bevestigd. Dat het groot opzien baarde den voormaligen Roomschen priester den hervormden kansel te zien betreden en dat dit, benevens den indruk, dien hij op velen zijner vorige geloofsgenooten maakte, zijne vijanden nog meer verbitterde, lag in den aard der zaak. In 1657 werd hij ter verantwoording naar *Parijs* ontboden. Wel verliet hij *Montauban* met eene hoogst loffelijke getuigenis der hoogleeraren en van den kerkeraad, maar, in plaats van naar *Parijs*, begaf hij zich in Julij 1657 naar *Orange*. Hoezeer hij hier als buitengewoon leeraar werd aangesteld, was hem echter het twee jaren later aangeboden beroep naar *Londen* hoogst welkom. In Julij 1659 verliet hij *Orange*, zijne gemeente in eene *Lettre d'adieu à l'église d'Orange* (1660) vaarwel zeggende,

om over *Geneve, Duitschland* en *Holland* de reis naar *Engeland* te aanvaarden.

Waar Labadie de eerste schrede buiten de grenzen zijns vaderlands plaatst, vinden wij van zelve een rustpunt om een oogenblik bij de beschouwing van zijne vorming tot protestant en zijne lotgevallen in *Frankrijk* stil te staan. Opgevoed in het Roomsche kerkgelooft en gevormd door de hand der Jezuiten, vervuld met bitteren haat tegen de protestanten, moet het wel de kracht der waarheid geweest zijn, die hem tot hen voerde. Allengs immers ontwaakten in hem helderder, anti-Roomsche denkbelden en, door zijnen ijver gedreven om die te openbaren, verliet hij de kerk nog niet, zich bij de Jansenisten voegende. Eerst toen hij de werken van Calvyn en te *Montauban* de leer der hervormden meer had leeren kennen, deed hij belijdenis van deze. Wat hem meest naar dien zetel van het Fransche Protestantismus gedreven hebbe, vrees voor de vervolging, waaraan hij dagelijks blootstond, of de overtuiging, dat hij daar de waarheid zou vinden, durven wij niet beslissen; maar zeker kan het ons niet bevreemden, dat de man, die als Roomsche prediker zoo onafhankelijk, zoo gemoedelijk, zoo met gespannen gevoel voor godvrucht en wat hij waarheid achtte, geijverd heeft, als protestantsch leeraar met dezelfde onafhankelijkheid van denkwijze, gemoedelijkheid en met hetzelfde gespannen gevoel arbeidde. Wel worden hem gedurende dit eerste tijdperk zijns openbaren levens — wij zouden 't het voorbereidings-tijdperk noemen — vele verkeerdheden verweten, zooals eene schandelijke onkuisheid, waaraan hij zich onder het masker van devotie zou schuldig gemaakt hebben; doch de ten blijke daarvan ingebragte feiten zijn of kennelijk onwaar, of onbewezen en voor een groot deel door de Jezuiten verduist.

Labadie heeft gedurende zijn verblijf in *Frankrijk* zich niet alleen als protestantsch prediker, maar ook als schrijver doen kennen ¹⁾. Hij verdedigde zijnen overgang tot de

¹⁾ Nog R. priester zijnde, schreef hij: *Introduction à la piété dans les mystères, paroles et ceremonies de la messe*, Amiens 1640, — *Odes sacrées sur le tres adorable et auguste mystère du S. Sacrement de l'autel*, ibid. 1642. Eenige brieven, door hem ter verdediging van zijne trouw aan de kerk geschreven, zijn bij andere schrijvers opgenomen.

hervormden in eene *déclaration des sentimens de J. Labadie, cy-devant prestre, prédicateur et chanoine d'Amiens* ¹⁾, Montaub. 1651, en in eene *Lettre de J. L. à ses amis de la communion Romaine, en suite de sa déclaration*, ib. 1651, terwijl hij ter bevordering van een geestelijk leven, waarvan hij een zoo ernstig voorstander was, schreef: *La pratique des oraisons mentale et vocale*, Montaub. 1656 ²⁾.

Met zijne komst te *Geneve* trad hij een tweede tijdperk, een ruimeren werkkring in. Daar, waar eenmaal Frankrijks groote hervormer Calvyn geeerbiedigd was, ontving men met vreugde Labadie als een' anderen Franschen hervormer, als een' waardigen navolger van Calvyn. Velen verlangden door zijne ondergane vervolgingen bekenden, welsprekenden en gemoedelijken leeraar te hooren. Hij trad op en duizenden stonden opgetogen over de kracht zijner redenen. En toch sprak hij geene vleijende taal. Zijne predikatiën waren hoog ernstig, bestraffend, tot boete vermanende. Hij, die vermoedelijk zelf wel eenige gelijkheid tusschen zich en Calvyn zocht, sprak met de uiterste strengheid der Calvinistische kerktocht. Niet alleen behaagde dit zeer velen, maar men smeekte hem als leeraar te bezitten. Aan dit verzoek werd voldaan. De Londensche gemeente stond hem af en Labadie werd, na zoovele lotsverwisselingen, predikant te *Geneve*.

Groot was de invloed, dien hij hier uitoefende. Het was, alsof er eene geheele omkeering plaats vond. De kerken werden opgepropt met belangstellende hoorders, de herbergen ledig, regt en gerechtigheid strenger gehandhaafd, de zondag niet langer geschonden, de handel eerlijker gedreven, vroegere verkeerdheden geboet en verbeterd. Zijne *Points fondamentaux de la vie vrayement chrétienne* ³⁾ ontwikkelden het wezen, den inhoud en het doel des Christen-

¹⁾ Later verscheen het als: *Déclaration de J. L., contenant les raisons, qui l'ont obligé à quitter la communion de l'église Romaine, pour le ranger à celle de l'église Reformée*, Geneve 1666 in 12°.

²⁾ Vertaald: *Practyck des tweederlei gebeds*, Middelb. 1666.

³⁾ Ook te Amsterdam uitgegeven in 1670 en vertaald: *Versameling van eenige gewichtige grontregels der christelyke leere, waarin getoont word, hoe sigh een christen sal aenstellen in 't leven ter godtsaligheyt*, Amst. 1666, waarvan een vermeerderde druk verscheen Amst. 1685. In het Hoogduitsch werd het vertaald onder den titel: *Kurzer Begriff des wahren Christenthums*, 1696.

doms, aandringende op die eenheid met God, waardoor de ziel, die Christus aanhangt, één van geest met hem en daarom met God is. Zóó door leer en schrift tot een geestelijk leven aansporende, verzamelde hij tevens eenen kring van jongelingen om zich henen, die aan de Geneefsche hoogeschool vertoefden en in naauweren omgang zijne inzichten en denkwijze leerden kennen. Dat deze nog niet separatistisch waren is zeker, maar dat het pietisme daarin op den voorgrond stond, zouden wij reeds alleen daaruit kunnen besluiten, dat Theodor Untereijk ¹⁾ en de later zoo beroemd geworden Spener tot zijne grootste bewonderaars behoorden.

Middelerwijl was de naam van Labadie ook in ons vaderland bekend geworden. Zijne schriften werden vooral door de Voetianen met graagte gelezen, terwijl de broeder van de geleerde en vrome Anna Maria van Schurman met den hoogsten lof sprak van hetgeen hij omtrent den ijverigen leeraar te *Genève* gehoord en gezien had. Jonkvrouwe van Schurman, Voetius en Lodenstein werden hoogelijk met hem ingenomen en in 1666 zag hij zich door de Waalsche gemeente te *Middelburg* beroepen. Wel wendde men te *Genève* alle moeite aan om hem te behouden, maar Labadie, in zijne benoeming eene goddelijke roepstem ziende, vertrok naar *Nederland* in gezelschap van eenige Waldenzen, die zich naar de *Paltz* begaven, en van zijne vrienden Yvon en Du Lignon ²⁾. Bij dit drietal voegde zich te *Heidelberg* Menuret ³⁾, welke vier mannen eene verbindtenis sloten om zich zelven dagelijks meer te heiligen, de wereld en hare begeerlijkheden te verzaken, anderen tot vroomheid te bewegen en zoo, in weerwil van wat hen dreigen mogt, naar eene geheele verbetering bij zich en anderen te streven.

¹⁾ Zie over hem: G. Arnold, *Leben der Gläubigen*, S. 933 ff. Zijn voornaamste werk was: *Halleluja*, d. i. Gott in dem Sünden verkläret, Hanau 1668, Herborn 1722.

²⁾ Du Lignon kan men, behalve uit de *veritas sui vindex, seu solennis fidei declaratio Joh. de Labadie, Petri Yvon et Petri du Lignon*, Herv. 1672 (meermalen herdrukt) leeren kennen uit zijn *Catechisme ou instruction chrétienne*, 3 tom., in het Hollandsch onder den titel: *Catechismus of christelijke onderwijzinge, voorstellende de voornaamste waarheden des geloofs*, Amst. 1683, 3 d. Hij was geboren te *Maruegeols* in *Languedoc* en is in 1679 gestorven.

³⁾ Over Menuret zie men: Koelman, *Hist. verh.*, blz. 83 verv.

Op zijnen togt vertoefde hij tien dagen ten huize van A. M. van Schurman en hier werd hij in hare geleerde en vrome omgeving ingelijfd; de gewigtigste kerkelijke en godsdienstige vraagstukken en vooral de behoefte aan eene algemeene verbetering besproken. Labadie betwijfelde de mogelijkheid daarvan niet. Begeleid door de wenschen zijner Utrechtsche vrienden, persoonlijk door jonkvrouwe van Schurman, kwam hij eindelijk te *Middelburg* aan.

Met hooggespannen verwachting werd hij daar ontvangen en men verdrong zich om den beroemden prediker te hooren. Hem zelve werd de toestand zijner gemeente en die der Nederlandsche hervormde kerk weldra duidelijk. Men sprak veel over de heerschende kerktwisten, maar hieronder verborg zich eene dikwijls volslagen onkunde van hetgeen noodig was te weten, terwijl er een wezenlijk gebrek aan godsdienstig leven bestond.

Was het wonder, dat de man, die, nog Roomsche priester zijnde, als een hervormer in zijn vaderland was opgetreden, die in zijne pogingen tot het invoeren eener strengere denkwijze te *Genève* geslaagd was, die met vrome mannen te *Utrecht* de behoefte aan algemeene verbetering in *Nederland* besproken had, in zich de roeping ontwaarde om ook in het nieuwe vaderland zijnen hervormings-ijver te betoonen?

Eene eerste proeve hiervan gaf hij in eenen brief aan de Utrechtsche predikanten, door hem in September 1666 aan A. M. van Schurman toevertrouwd, en vervolgens meer uitgewerkt in het licht verschenen onder den titel: *La reformation de l'église par le pastoral, contenue en deux lettres pastorales*, Middelb. 1667. Hierin beklagde hij zich over de heerschende laauwheid jegens godsdienst en kerk, vooral bij den middenstand, de kern des volks, en wilde, dat de verbetering, zoo gewenscht, van de predikanten zou uitgaan, onder welke zoo weinig trouwe en vrome arbeiders gevonden werden. Wel maakten de Utrechtsche leeraars eene eervolle uitzondering, maar toch ontbrak het ook den goeden herders (en immers van het goede van deze hing het goede der kudde af) aan eenheid van geest en zin, deels uit laauwheid, deels uit jaloezij en angstvalligheid.

Dat deze klagte weinig strekken kon om de vaderlandsche leeraars met hunnen nieuwen ambtgenoot in te nemen en

dat, bij zoo kort vertoef hier te lande, zoodanige uitspraak gewaagd mogt genoemd worden, springt van zelf in het oog. Labadie was er echter nog verre af van eene scheuring te willen. Onwillekeurig kreeg echter zijn werkkring een meer seperatistisch aanzien. Hij maakte toch grooten opgang en wie hem volgden, hielden zich doorgaans meer van de andere predikanten af. Zijne predikwijze was geheel anders. Veelal zich van homiletischen vorm bedienende, behoorde hij, hoezeer in gemoedelijkheid meer Voetiaan, in zijne vrije bijbeluitlegging meer Coccejaan, tot geen der partijen. Hij stond op zich zelve. Reeds zulk een verschijnsel was in die dagen vreemd en aantrekkelijk, maar bovendien was alle vertoon van geleerdheid, van aanhaling van grieksche en latijnsche schrijvers en eene ingewikkelde, dikwijls de plaats, die men wilde ophelderen, nog meer verduisterende verklaring van zijne predikatiën verwijderd. Eene korte parafraze achtte hij doorgaans voldoende. Zijne voorstelling was eenvoudig, zijn stijl zuiver, zijne voordragt krachtig en indrukwekkend, zijne stem welluidend. Meest, ja bijna bij uitsluiting, werkte hij op het gevoel zijner hoorders. Drong hij nu in zijnen kanselarheid op eene algemeene hervorming van hart en wandel, hij bevorderde die in zijne huisoefeningen, 's morgens en 's avonds gehouden. De verslapte kerkucht werd met strengheid door hem gehandhaafd. Zoo ontstond dan ook te *Middelburg* meer algemeen het door Labadie geliefkoosde denkbeeld van hervorming en allengs won het ook buiten *Zeeland* bij zoovelen, die den Franschen prediker gingen hooren en lief kregen, veld.

Het lag wel in den aard der zaak — zeldzaam immers verloochent de mensch zijne natuur, — dat Labadie met zijne ambtgenooten, die door hem als in de schaduw waren gedrongen, op geen' zeer broederlijken voet stond. Één hunner, Henri du Molin, was zelfs streng door hem bejegend. Nog meer werd men tegen hem ingenomen, toen hij niet verscheen op de synode te *Heusden* en op de klassis te *Amsterdam*. Op de volgende synode te *Amsterdam* was hij echter tegenwoordig, waar hij zelfs de synodale predikatie¹⁾ en eene vrij strenge toespraak hield. Hier werd hem de Waal-

¹⁾ Over Hand. XX: 28.

sche belijdenis ter onderteekening aangeboden. Die niet kennende en haar lezende stootte hij op de uitdrukking, dat de Heer geleden had, sur l'autel de la croix. Dat klonk hem te Roomsch en ronduit weigerde hij de belijdenis te onderteekenen, vóór dat zij verbeterd zou zijn. Euvel werd dit opgenomen. Men beschuldigde hem van ongehoorzaamheid en wederspannigheid. Op de eerstvolgende synode werden die beschuldigingen verbreed en men kwam overeen ze op de aanstaande bijeenkomst te *Vlissingen* nader te behandelen en hem dus naar bevind van zaken voor korteren of langeren tijd te schorsen. Gelukkig voor Labadie kwamen, op verzoek der Middelburgsche regering, de Zeeuwsche Staten tusschen beiden en op hunnen wil dreef voor dat pas het dreigend onweder af.

Meer en meer kreeg hij nu een separatistisch aanzien. Door zijne ambtgenooten alleen ten gevolge van hoogere tusschenkomst gespaard, werd de scheidsmuur tusschen hen en hem hooger opgetrokken en tevens sloot zich in zijne huisoefeningen de kring van hen, die zich de ware gemeente in de kerk (*ecclesiola in ecclesia*) noemden. Spoedig werd de verwijdering grooter.

Ludovicus Meyer gaf in 1666, hoewel zonder naam, zijne *Philosophia sacrae scripturae interpres*, Eleutheropolis, uit. De Utrechtsche Waalsche predikant Wolzogen schreef er: *de scripturarum interprete, contra exercitatore paradoxum*, 1668, tegen, maar in plaats van eene wederlegging van den wijsgeerigen geneesheer, was het veeleer eene verdediging van hem. Een heir van tegenschrijvers stormde op Wolzogen los. Labadie wilde hem op eene meer afdoende wijze treffen. Hij klaagde bij den Waalschen kerkeraad van *Middelburg* over de verregaande onregtzinnigheid van het geschrift des Utrechtschen leeraars en op zijnen drang besloot men eene beschuldiging tegen hem op de synode in te dienen. In September 1668 werd deze te *Naarden* gehouden en door Labadie bijgewoond. Men bragt het boek van Wolzogen ter sprake. Hevig werd er over geredetwist. Niet weinigen deden zich tegen dat werk hooren en toch was, bij stemming, het oordeel der vergadering, dat Wolzogen's arbeid hoogst regtzinnig was; ja, men begeerde, dat Labadie en de Middelburgsche kerkeraad den Utrechtschen

leeraar openlijk op de synode in zijne eer zouden herstellen. Labadie verklaarde zich hiertoe niet gemagtigd en verliet Naarden met diepe verontwaardiging. Na zijn vertrek keerde men de zaak tegen hem. Zijne weigering om aan den eisch der synode te voldoen en zijn plotseling vertrek werden als weêrspannnigheid aangemerkt. Men schorste hem in zijne bediening, de einduitspraak aan eene volgende synode overlatende.

Met verbazing, met wrevel en met schrik werd dit vonnis te *Middelburg* vernomen. Men wilde in verzet komen, maar de Zeeuwsche Staten bevestigden den 15 November 1663 de synodale uitspraak. Wel wilde Labadie zich niet onderwerpen en drong hij met eene groote menigte, weinig dagen na zijn vonnis, in de kerk, daar 'smorgens te 6 ure predikende, maar men nam ernstige maatregelen om zoodanige handelingen in het vervolg te voorkomen.

Intusschen had de thans veroordeelde niet nagelaten zich ook schriftelijk te verdedigen. Er verschenen, allen in 1668: *Compendium animadversionum ecclesiae Gallo-Belgicae Medio-burgensis in quaedam propositiones libelli L. Wolzogen, cui titulus est, de scripturarum interprete*, Mediob. — *La puissance ecclésiastique bornée à l'écriture et par elle, pour servir d'apologie à celle de l'église Wall. de Middelb. en ses affaires*, Amst. — *Traité de saison, des censures etc. pour servir de preuve convainquante de la nullité de la suspension, laquelle M. M. les deputez du Synode Wallonne, tenue Leyde le 14 Septemb. 1667 ont fait de Mr. de Labadie*, Amst. — *Extrait de quelques propositions erronées et scandaleuses, couchées dans de livre du Sieur L. Wolzogen: Lettre apologetique circulaire de l'église Wallonne de Middelburg aux conducteurs des églis. Wall. des provinces unies*, Middelb. — *Quatorze remarques sur le jugement, prononcé par le Synode Wallon, tenu à Naerde le 5 de Sept. 1668*, — *Reponse au libelle diffamation d'Henry du Moulin*, — *Cinq actes importants du consistoire de Middelb.*, — en een aantal andere geschriften van zijne hand of van zijne aanhangers.

Intusschen had Labadie, gedurende zijn verblijf in ons vaderland, onderscheiden andere werken het licht doen zien: *Triomphe de l'Eucharistie ou la vraie doctrine du S. Sacrement*, Amst. 1667, — *Les divins hérauts de la peni-*

tence au monde, Amst. 1667, — *Le veritable exorcisme*, Amst. 1667, — *L'idée d'un bon pasteur et d'une eglise*, Amst. 1667, — *Le Heraut du grand Roy Jésus*, Amst. 1667, — *l'Arrivée apostolique aux eglises, représentée par celles de l'Apostre S. Paul aux eglises de Rome et de Corinthe, ou sermons*, Midd. 1667, — *Prières pour l'église Wallonne de Middelb.* Midd. 1668, — *Le discernement d'un veritable eglise, suivant l'écriture s.* Amst. 1668.

Zoo was dan de door zoo velen als aangebeden prediker op kerkelijk gezag in zijne bediening geschorst. De oorzaken daarvan lagen echter niet alleen in hetgeen hij tegen Wolzogen ondernomen had en in zijne wederspanningheid jegens de synode op dat punt, maar hij had zich evenmin aan de kerk-orde gehouden, de bepaalde formulier-gebeden ongebruikt gelaten en geschriften zonder kerkelijke goedkeuring het licht doen zien. Bovendien predikte hij nieuwigheden. Labadie was wel predikant bij de Waalsche kerk in Nederland, en hij meende wel het regt te hebben hare gebreken aan te wijzen, maar hij wilde tevens onafhankelijk zijn en vrijheid hebben om buiten haar, geheel op zich zelve, te handelen. Zoo iets moest vooral gevaarlijk schijnen bij eenen man, die zoo ongewonen invloed kon uitoefenen. De synode, hem schorsende, was dus in haar goed regt, ofschoon wel een weinig *odium theologicum* op hare besluiten invloed zal gehad hebben. Wij verontschuldigen Labadie op al die punten niet. Evenzeer zien wij in hem een eigenzinnig, onbuigzaam, oplopend en door dit alles vaak bij overijling handelend man, maar dit verhindert niet regtvaardig jegens hem te wezen. Het hervormings-denkbeeld was bij hem, zooals wij hebben aangewezen, levendig werkzaam. Daardoor achtte hij zich geroepen meer te ondernemen, dan hij welligt onder andere omstandigheden geoorloofd zou geacht hebben. Hij meende zoo vele gebreken te zien en niet te mogen zwijgen. Zijne geestdrift sloeg tot dweeperij over. Zijne overtuiging dreef hem voort, want wij vinden in zijne geschiedenis geen bewijs voor de beschuldiging, dat hij een bedrieger zou geweest zijn.

Wij hebben reeds gezien, dat Labadie de uitspraak der synode met wrevel opnam. Hij was verzekerd, dat het eindbesluit der volgende niet gunstiger zou wezen. Nu nam

hij de pen op en schreef zijne *déclaration chrétienne*, La Haye 1669. In dit geschrift verklaarde hij ronduit, met vele leden der gemeente, met de Waalsche synode, geene gemeenschap te kunnen houden, als verdorven in leer, vergadering en bestuur. De wetten van kerkelijke genootschappen mogten het geweten niet binden. Dat zou pauselijke dwang zijn. Kerkelijke vergaderingen voegden, door hare beslissingen tot geloofsregel te maken, eene gezellinne aan de H. S. toe.

Had het zaad van seperatisme reeds in zijn vroeger handelen en denken gelegen, het had zich nu volkomen ontwikkeld. De Waalsche synode, in 1669 te *Dordrecht* gehouden, gaf er vollen wasdom aan. De Labadie, Yvon, die tot zijn helper beroepen was, en de leden van het Middelburgsche consistorie werden afgezet, aan du Lignon en Menuret de kansel verboden. Of het der synode na al het gebeurde mogelijk geweest zij eenen anderen weg in te slaan, daardoor eene noodlottige scheuring te voorkomen en eenen man, die, wat men ook op hem mogt aanmerken, toch veel goeds stichtte, voor de kerk te behouden, durven wij niet beslissen.

Intusschen was de slagboom gevallen. De Labadie was afgescheiden van de kerk, maar niet ontmoedigd. Wat hij in haar had aangevangen, besloot hij buiten haar voort te zetten. Hij trad het derde tijdperk zijns levens in. Was hij vroeger Roomsch, Jansenist, Hervormd geweest en had hij toen reeds getracht onafhankelijk te handelen, hij zou thans op zich zelven staan. Hij trad op als stichter eener nieuwe, van anderen afgescheidene gemeente. Het seperatisme bestond in de hervormde kerk van *Nederland*.

Reeds dadelijk na zijne afzetting verzamelde Labadie te *Middelburg* eene kleine gemeente om zich henen. Voor deze predikte en bediende hij het avondmaal. In de Middelburgsche gemeente namen verdeeldheden en onlusten dagelijks toe. Eindelijk besloot de regering hieraan een einde te maken door Labadie en de zijnen buiten de stad te bannen. Naauwelijks was dit in het naburige *Veere* vernomen, of de magistraat besloot, met overleg van den Nederduitschen en Schotschen kerkeraad, aldaar eene Waalsche gemeente te stichten en Labadie met Yvon tot predikanten te beroe-

pen. Hier predikte hij wel in het Fransch, maar noch hij, noch zijne gemeente behoorde tot de gemeenschap der Waalsche kerk. Op aanzoek der Middelburgsche regering bevalen de staten van *Zeeland* aan de magistraat van *Veere* den prediker uit hare stad te verwijderen. Ofschoon deze dit weigerde, verzocht en verkreeg Labadie echter zijn ontslag, bij al de woelingen en onlusten, die het bevel der staten veroorzaakte, op eene wijze handelende, die hem eere aan doet.

In Augustus 1669 kwam de uit *Zeeland* verdrevene met eenige vrienden te *Amsterdam* aan. Gunstig werd hij hier ontvangen. De beroemde staatsman Koenraad van Beuningen was zeer met hem ingenomen. Velen, uit *Middelburg* en *Veere*, begaven zich naar de magtige koopstad, terwijl niet weinige Amsterdammers zich aan Labadie aansloten. Hij had eene groote woning met eene ruime zaal gehuurd, waar hij zijne predikatiën en oefeningen hield, en waar hij tevens een aantal personen kon huisvesten. Zijne gemeente droeg den naam van *nieuwe kerk*, en Yvon, du Lignon, Menuret en anderen werden naar elders gezonden om haar uit te breiden. Jonkvrouwe van Schurman, de drie gezusters Aarssens van Sommelsdijk en meer aanzienlijken voegden zich bij de nieuwe kerk. De Labadisten bestonden als afzonderlijke gemeente.

Voetius, Essenius en anderen hadden de handelwijze der Waalsche synode nooit goedgekeurd, maar nu werden zij overtuigd, dat Labadie, wat goeds hij ook vroeger mogt gewild hebben, een scheurmaker was geworden en dat zijne pogingen de rust der kerk verstoorde. De grijze Voetius liet den 30 October en 13 November 1669 eene dissertatie *de ecclesiarum seperatarum unione et syncretismo* (in het Hollandsch: *Godgeleerde vragen en antwoorden volgens de scheidingen en afwijkingen van de kerken*, Amst. 1669) tegen hem verdedigen. Labadie antwoordde in een scherp en jegens den hoogbejaarden godgeleerde onbescheiden geschrift: *Nouvelle conviction manifeste des calomnies*, 1670. Voetius verdedigde zich hierop met waardigheid. De separatist gevoelde het diep, welke slag hem door den Utrechtschen hoogleeraar, wiens volgers doorgaans zijne begunstigers waren geweest, werd toegebracht. Voetius voorbeeld werd door anderen ge-

volgd. Landman, Saldenus, Gentman, Borstius, van der Waeijen, Witsius en meer anderen namen de pen tegen Labadie op. Hierbij kwamen onderscheiden geruchten ten nadeele der *nieuwe kerk*, welke zelfs de gewapende hand vorderden om haar voor de woede der menigte te beveiligen. Ernstige klagten werden tegen haar en Labadie bij de Amsterdamsche regering ingebracht. In het einde besloot zij aan al die woelingen een einde te maken door aan allen, die niet tot Labadie's huisgezin behoorden, het bijwonen zijner predikationen en oefeningen te verbieden.

Zwaar trof deze slag de Labadisten. De prediker zag zich tot eenen engen kring beperkt, maar verloor den moed niet. De Paltzische prinses, Elisabeth, abdis der vrije abdij *Hervord*, reeds sedert jaren met jonkvrouwe van Schurman bevriend, bood eene schuilplaats. In 1670 begaf Labadie zich met de zijnen naar *Hervord*.

Hier vestigde zich de kleine gemeente. De dweepzucht nam toe. Het avondmaal werd op buitensporige wijze gevierd, de gemeenschap van goederen ingevoerd, en de leer gepredikt dat bij het huwelijk, als goddelijke instelling en geestelijke vereeniging, geene burgerlijke instellingen te pas kwamen. Yvon en du Lignon traden met aanzienlijke jonkvrouwen in zoodanigen echt ¹⁾. Dit alles ergerde velen. Sommigen verlieten de gemeenschap. De Luthersche predikanten te *Hervord* waarschuwden tegen haar en door hunnen invloed bewerkte de keurvorst van *Brandenburg*, dat de keizerlijke kamer de prinses aanschreef om de Labadisten binnen eenen bepaalden tijd te doen vertrekken. Wel reisde deze vorstin naar *Berlijn* om den keurvorst ten gunste van de afgescheidenen te bewegen, maar, terwijl zij daar nog vertoefde besloten deze, door de oorlogsgebeurtenissen van 1672 daartoe genoopt, *Hervord* te verlaten.

Labadie vertrok met een gedeelte der gemeente naar *Altona*. Hier hadden zij eerst met vele bezwaren te kampen. Hij zelf werd gevaarlijk krank en de gehuurde woning was te klein, maar weldra (1673) bekwamen zij eene ruimere en de herstelde Labadie hervatte, terwijl de te *Hervord* achtergeblevenen zich te *Bremen* gevestigd hadden, met

¹⁾ Het huwelijk tusschen Labadie met eene der jonkvrouwen van Sommelsdijk of met A. M. van Schurman is vermeld.

nieuwen ijver zijne taak. Een gunstiger toekomst scheen hem te wachten. Maar den 6 Februarij 1674 werd hij door een hevig kolijk overvallen en den 13 Februarij ontrukte de dood hem aan zijne vrienden.

Diep werd hij door de zijnen betreurd. Nogtans nam hunne gemeenschap na zijn verscheiden toe. De dreigende oorlog tusschen *Denemarken* en *Zweden* deed de Labadisten besluiten *Altona* te verlaten. Zij vertrokken naar *Wieuwerd* in *Friesland*. Ettelijke jaren bleven zij hier hun bestaan voortslepen, tot dat men na 1732, ofschoon er nog hier en daar Labadisten werden gevonden, hun genootschap ontbonden kan achten. Wij hebben dan ook hier ter plaatse minder onze aandacht op de latere geschiedenis dier separatisten te vestigen, maar meest op hunnen stichter.

Afgescheiden van de bestaande kerkgenootschappen, en voor de uitbreiding zijner nieuwe gemeente ijverende, had Labadie een aantal godsdienstige werken geschreven. Wij kennen van hem: *Points fondamentaux de la vie vraiment chrestienne*, Amst. 1670, — *Le Chant Royal du Roy Jesus-Christ*, Amst. 1670, — *Abregé du veritable christianisme*, Amst. 1670, — *Les entretiens d'esprit du jour chretien*, Amst. 1671, — *Les Saintes decades des quatrains de pieté chrestienne*, Amst. 1671, — *L'empire du S. Esprit sur les ames*, Amst. 1671, — *Le renoncement a soy mesme*, — *Traité du soy ou le renoncement à soy mesme pour la petite eglise*, Herv. 1672, — *Veritas sui vindex*, — *Fragmens de quelques poesies et sentimens d'esprit de M. Labadie*, Amst. 1678, — en, onder bij letterkeer veranderden naam: *Justum judicium de justa bonorum a malis secessione*, auctore *Daniele Jona Beda*, Neapoli 1673.

Bij tijdgenooten en nakomelingschap is Labadie zeer verschillend beoordeeld geworden. Sommigen hebben hem met de hatelijkste kleuren geteekend. Anderen hebben hem uitbundig geprezen. Onder deze bekleedt Anna Maria van Schurman de eerste plaats. Lodenstein bleef hem, nog na de afscheiding, vriendschap toedragen, terwijl Spener hoog met zijne schriften liep en er zelfs in het Duitsch van overzette. Eerst de latere geschiedenis heeft regtvaardiger oordeel geveld.

Wel betuigde hij, dat de leer der hervormde kerk in de

hoofdzaak ook de zijne was, maar hij wilde aan geene banden gebonden zijn. Bovendien had hij veel op met bijzondere openbaringen van den heiligen geest, die den christen alles in God deed zien, de Godheid genieten in geestelijke vereeniging en alles onverschillig achten, zoo God slechts verheerlijkt wierd. De sacramenten mochten alleen aan de geloovigen bediend worden, de doop dus niet aan kinderen die nog niet gelooven konden, en het avondmaal alleen aan hen, wier geloof niet door hen zelve, maar door de gemeente beproefd was. Deze mogt alleen uit ware geloovigen bestaan, zoodat de kerkucht strengelijk moest worden gehandhaafd. De denkbeelden omtrent gemeenschap van goederen, het huwelijk en de wijze van avondmaalsviering hebben wij reeds aangestipt. Het behoeft geene aanwijzing, dat zij zeer mystiek waren en tot uitersten konden voeren. Labadie wilde te midden der zondige wereld eenen kring van ware geloovigen verzamelen, afgescheiden van alle kerkgenootschappen en op zich zelve staande.

Om tot zijne persoon terug te keeren bestonden Labadie's groote gebreken in onverdraagzaamheid jegens anderen bij den eisch, dat deze verdraagzaam jegens hem zouden zijn, in heerschzucht en hartstogtelijkheid. De eerste ondervond Wolzogen: de tweede deed hem bij zijnen hervormingsijver zoo met strengheid als met geweld handelen. Welligt dacht hij aan Calvijn, maar dan vergat hij ook in geheel andere omstandigheden te verkeerren. Met zachtheden en ootmoed zou hij, bij zijne bedoelingen, vrienden gewonnen hebben. Nu stiet hij ze van zich af. Zijne hartstogten sleepten hem voort. Van daar, dat hij zich aan menige onvoorzigtigheid schuldig maakte en dat het zijne ontwerpen aan éénheid ontbrak. Van daar ook zijne mystieke rigting en van daar evenzeer, dat reeds vroeg de zaden van separatisme bij hem aanwezig waren en dat hij tot wezenlijke afscheiding oversloeg bij den eersten drang der omstandigheden. Hij wilde hervormer der in zijn oog bedorvene kerk wezen, maar de vereischten ontbraken hem. De inspraak zijner driftten volgende, wilde hij den stroom beteugelen, maar, in plaats van zijn doel: algemeene verbetering, te bereiken, veroorzaakte hij scheuring. In zijne hartstogten ging een groot man onder, want, had hij deze minder ingewilligd, ware hij verdraagzamer en ootmoedi-

ger geweest, zijne prediking zou onberekenbaar nut gesticht hebben.

Hij was toch in waarheid een geleerd, welsprekend man, rein en zelfs streng van zeden, die het Christendom en zijnen Heer hartelijk lief had, maar die te veel aan zijn gevoel toegaf, een dweeper werd en nederwierp, waar hij had kunnen opbouwen. Veel, wat aan onzen tijd vreemd schijnt, vereenigde zich in hem. „Had hij in onze dagen geleefd,” wij onderschrijven hier van ganscher harte, wat zijn jongste Nederlandsche geschiedschrijver boekt: „gij hadt in hem vereenigd gezien, wat in onzen tijd vrij scherp tegen over elkander staat: strenge handhaving der tucht, en — vrijzinnige verwerping van alle formulieren; — koude regtzinnigheid — warme mystiek.”

Labadie zal altijd een zonderling verschijnsel in de geschiedenis der hervormde kerk blijven. Zeker is het te betreuren, dat hij den geest van separatisme bevorderd heeft, maar toch heeft hij ongetwijfeld bijgedragen om in tijden, waarin onder broedertwisten het christelijke wezen gedrukt werd, dat een nieuw leven te verzekeren en aan eene drooge en onvruchtbare preekmethode eene betere voor te bereiden.

Zie overigens over Labadie en de Labadisten: A. M. de Schurman, *Εἰκλήσια* seu melioris partis electio, brevem religionis ac vitae ejus delineationem exhibens, Altonae 1673, — in het Hollandsch: *Eucleria* of uitkiezing van het beste deel, Amst. 1684; het tweede deel (zeer zeldzaam) verscheen in het latijn, Amst. 1685, in het Hollandsch aldaar 1684. *Histoire curieuse de la vie, de la conduite et des vrais sentimens du Sr. J. de Labadie*, la Haye 1670. Fokke Sjoerds, *Kerk. Geschied.* blz. 511 verv. Hachenberg, in *Biblioth. Brem.* Cl. VIII, pag. 1008 sqq. Basnage, *Annales des provinces unies*, pag. 52 suiv. Koelman, *Histor. verhaal.* Dezelfde, *der Labadisten dwalingen ontdekt.* Dittelbach, *verval en val der Labadisten.* Ypey, *Geschied. der syst. Godgeleerdheid*, III, blz. 107 verv. *Geschied. der Christel. kerk* in de 18 eeuw, X, blz. 388 verv. Ypey en Derm, III, blz. 87 verv. *aanteek.* blz. 55 verv. Diest Lorgion, *Geschied. der Christel. kerk* in Friesland, blz. 148 verv. Heringa, *de auditorio*, pag. 120 sqq. H. van Berkum, *de Labadie en de Labadisten*, Sneek 1851, 2 d. M. Goebel, *Geschichte des Christl. Lebens in der Rheinisch-Westphälischen Evangelischen Kirche*, II, op verschillende plaatsen, vooral S. 181 ff. Coblenz 1852.

Petrus Laccher zag den 3 April 1636 het eerste levenslicht te *Zierikzee*, waar zijn vader, die denzelfden naam droeg, destijds predikant was. Hij zelf bekleedde het predikambt eerst te *Westersouburg* (1657) en werd in April 1668 te *Middelburg* bevestigd. Hij was een zeer ijverig Evangelie-

prediker en onvermoeid in het waarnemen van zijne dienst. Hij mogt dan ook tot zijn laatsten oogenblik werkzaam blijven, plotseling op den 22 December 1669 door den dood weggenomen wordende.

Als prediker heeft hij zich meer algemeen bekend gemaakt door: *Nederlands grondpilaar afgeteikent na het Godlik bouwbeeld der Heilige Schrift, in eene predikatie gedaan tot Middelburg in Zeeland den 16 April 1673, in tegenwoordigheid van syn doorluchtige hoogheid, den heer Prins van Oran-gien etc.* Middelb. 1673, — *Staat- en Kerkstugtingen over de beklaauglyke dood van de grootste vrouwe en vorstinne Maria, koninginne van Groot-Britannien*, Middelb. 1695.

Zie overigens: La Rue a. w. blz. 311. Paquot, I, pag. 93.

Jan Lagendaal, in 1702 proponent bij de Remonstrantsche broederschap geworden, heeft als zoodanig eerst de Doopsgezinden te *Harlingen* bediend. Vervolgens is hij predikant geweest bij onderscheiden Remonstrantsche gemeenten, in 1707 te *Noordwijk*, in 1708 te *Noordwijk*, in 1710 te *Utrecht* en van 1713 tot 1747, in welk jaar hij zijn emeritaat bekwam, te *Rotterdam*. Hij overleed in den aanvang van het volgend jaar en heeft zijnen naam bewaard in eene leerrede over Jacob. IV: 13 en 14, ter nagedachtenis van zijnen ambtgenoot S. van der Lanen, in het licht verschenen, Rott. 1726.

Zie overigens: Paquot, I, pag. 497. J. Tideman, blz. 54, 93, 204, 257, 357, 370.

Guillelmus van Lake, van wien wij weinig meer weten, dan dat hij proponent was en in het laatste der 17 en in het begin der 18 eeuw leefde, heeft zich door onderscheiden godsdienstige geschriften bij zijne tijdgenooten bekend gemaakt. Nameloos heeft hij uitgegeven: *over de vergevinge der sonden, den vaderen onder het O. T. van God geschiedt*, en met vermelding van zijnen naam: *Bewys en verdedingh van de wuerheyten Godlyckheit der H. Schriftuere en der religy daer in begrepen*, Midd. 1676, — *Het geroup van weduwen en wesen ten Hemel*, Vliss. 1678, — *De teykenen der tyden, in drie onderscheydene perioden, loopende soo voor, met, als ook na de komste van den Messias*, Midd. 1683, — *De vertroostinge Israels*, Midd. 1684, — *De smerten des Messie en deszelfs heerlyckheit, daerop volgende*, Midd. 1701.

Zie overigens: La Rue, blz. 84 verv. Paquot, I, pag. 639 suiv.

Frederik Adolf Lampe mag, ofschoon den 19 Februarij 1683 te *Detmold* in het graafschap *Lippe* geboren, en ten gevolge zijner theologische opleiding te *Franeker* en *Utrecht*, en om den invloed, welken hij hier te lande gehad heeft, onder de Nederlandsche godgeleerden geteld worden.

Te *Bremen* zijne eerste wetenschappelijke ontwikkeling genoten hebbende, beoefende hij op de reeds genoemde hoogeschool de theologie, vooral van het onderwijs van *Campegius Vitringa* en van *H. A. Roëll* gebruik makende. Na volbragte studien aanvaardde hij het predikambt te *Wees* in *Kleefsland*, van waar hij naar *Duisburg* en vervolgens naar *Bremen* beroepen werd. Dat hij een geleerd man mogt genoemd worden, was, ook in ons vaderland, uit zijne reeds uitgegeven geschriften gebleken, zoo als: *de Cymbalis veterum libri tres*, Traj. 1703, — *exercitationum sacrarum dodecas*, *Bremae* 1715 en in het Hollandsch te Dord. 1720 uitgegeven, — en de oorspronkelijk in het Duitsch zamengestelde, maar in onze taal overgebragte werken: *over het genaden-verbond*, met eene voorrede van *P. Boudaan*, predikant te *Amsterdam*, Amst. 1717, — *Gestalte des bruids van Christus voor haren uitgang uit Babel*, Amst. 1719, — *Balsem uit Gilead tegen aansteekende ziekten*, Amst. 1719 en *Het heilige Bruidcieraat der bruiloftsgasten des Lams aan zijn verbonts*.

De lof zijner bekwaamheden deed de bezorgeren der Utrechtsche hoogeschool hem het professoraat in de theologie aanbieden. Hij aanvaardde het in 1720, tevens om de andere week in het Hoogduitsch predikende. Met ijver kweet hij zich van zijnen pligt en zag zich in 1726 ook het onderwijs in de kerkelijke geschiedenis opgedragen.

Wat hij als hoogleeraar was en welken invloed hij oefende, zullen wij later trachten te ontwikkelen. De Utrechtsche akademie mogt hem echter niet lang bezitten. In 1727 nam hij het beroep als professor en predikant naar *Bremen* aan. Maar ook daar verheugde men zich slechts korten tijd in het bezit van den geleerden man. In de kracht des levens werd hij den 8 December 1729 door den dood aan de wetenschap en aan de kerk ontrukkt.

Zijne jaren zijn niet hoog geklommen, maar niet werkeloos doorgebragt. Het groot aantal theologische en gods-

dienstige geschriften, dat hij der wereld aanbood, voert het onomstootelijk bewijs daarvan met zich. De voornaamste zijn: *Synopsis historiae sacrae et ecclesiasticae*, Traj. 1721, herdr. 1726, — *Compendium theologiae naturalis*, Traj. 1723, — *Commentarius analytico-exegeticus Evangelii secundum Johannem*, 3 tom. Amst. 1724 et 1725, — *Delineatio theologiae activae*, Traj. 1727, — *Historia ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*, Traj. 1728, — *Rudimenta theologiae elencticae*, Breae 1729, — *Orationes de summa sapientia*, Ultraj 1720, — *de memoria sanctorum per studium ecclesiasticum pie et prudenter excolenda*, ib. 1726, — *de insignibus Academiae Trajectinae*, ib. 1727, — *de Urim et Thummim typum doctoris Evangelici*, Brem. 1727, — *Dissertationes philologico-theologicae*, Amst. 1737, 2 tom., bekalve eenige verhandelingen, die voorkomen in de *Bibliotheca Bremens*. Van zijne Duitsche schriften werden in het Hollandsch vertaald: *Naleezing van eenige uytgezogte predikationen tot een aanhangsel van het heilige bruidcieraat*, Amst. 1720, — *Melk der waerheit volgens aanleidinge van den Heidelb. Catechismus*, Amst. 1721, — *Gesangen en verbontsliederen, berymt door W. K.*, Utr. 1724, — *Zestien predikationen over Jes. LV en Hebr. XI*, Amst. 1725, — *Over den XLIV psalm*, Amst. 1726, — *Eene verhandeling van Gods beeld*, gevoegd achter de waare gestalte van Christus door L. G. Treviranus, Utr. 1726 en Amst. 1737, — *Schets der Godgeleerdheid*, Utr. 1728, — *Gedenkteeken der Goddelyke wegen*, Utr. 1728, — *Aanmerkingen tegen Fruytier*, Rott. 1729, — *Urim en Thummim, en afscheid- en intreereedenen*, 1728, — *Elf betrachtingen van het sterven en doot der menschen*, Amst. 1731, — *Vier Akademische verhandelingen van het Zaligmakende geloof*, Amst. 1723, — *Bedrieglyk dwaalligt in de schriften van C. A. Romeling, ontdekt door F. A. Lampe*, vertaald door J. L. Gochenius, predikant te Garshuizen, Gron. 1735.

Lampe was als hoogleeraar ijverig werkzaam en verdient in vele opzigten hoogen lof. Die zou echter hooger gestemd mogen zijn, indien hij niet een zoo zonderling asketisch stelsel hadde gevormd, daardoor tot de vreemdsoortigste inzigten omtrent de werking en beoefening der godzaligheid aanleiding en aan de zoogenaamde tale Kanaans een be-

staan gegeven, waaruit duistere denkbeelden evenzeer als betreurenswaardige misbruiken zijn geboren.

Van 's mans twist met Fruytier en van de beschuldiging van onregtzinnigheid in de opvatting van het leerstuk van Vader, Zoon en H. Geest hebben wij reeds vroeger gesproken ¹⁾. Zijne denkwijze omtrent de werkzaamheid des geloofs, weten wij niet beknopter te ontwikkelen dan door de woorden over te nemen, welke wij elders ²⁾ daartoe hebben gebezigd. „Uitgaande van het beginsel, dat men wel kon meenen in Christus te gelooven, en dat geloof inderdaad in eenen godvruchtigen wandel openbaren, maar toch zich zelf hierin bedriegen en den schijn voor het wezen aannemen, stelde hij, dat er in den christen veel moest omgaan, vóór dat dij inderdaad van zijne zaligheid kon verzekerd wezen. Een aantal bevindingen en gestalten, door den h. geest gewerkt, wachtten hem, vóórdat hij op dat zalige standpunt kon komen. De schrik der wet, die den zondaar verdoemt, moest den mensch, van nature onder het werkverbond liggende, werkzaam doen worden om tot het genadeverbond over te gaan en zoo bekeerd te worden. Een geweldige inwendige strijd, door het eigen geweten of door den satan verwekt, en ontstaande uit het denkbeeld van geene genade te kunnen vinden of te lang gewacht te hebben, was hiervan het gevolg. Na langen strijd daagt hem eindelijk een flauw licht van hope, dat er *misschien* nog redding is. Langzamerhand neemt dit toe. Na een aantal slingeringen tusschen hoop en vrees, wordt hij regt werkzaam tot zijn eeuwig heil. Hij begeeft zich geheel tot den Verlosser, en alle valsche steunselen wegwerpende, rust hij alleen in dezen. De wereld is hem een gruwel. Het is hem gegeven de dingen van Gods koninkrijk te verstaan. Alles is hem helder. Nog duurt wel de strijd tusschen vleesch en geest; maar hij begeeft zich altijd tot den Verlosser en heeft in eene openhartige belijdenis zijner verkeerdheden, in het onderzoek van Gods woord, in het voorbeeld der heiligen, in den omgang met vromen en in andere zaken, menig hulpmiddel om ten goede voor zich zelve werkzaam te wezen.”

¹⁾ Zie I D. blz. 477 verv.

²⁾ In onze Geschied. der christ. kerk en Godsd. in Nederl. na de hervorming, II, blz. 208 verv.

„De bijbelplaatsen op welke Lampe zijn stelsel gevestigd had, waren meerendeels uit het O. Verbond en bijzonder van den algemeenen toestand der Israëlitische natie ontleend. Uit deze vervaardigde men eene geheel eigendommelijke kerkspraak, *de tale Kanaïns* genoemd. Men onderscheidde hen, die onder het Evangelie leefden, in zondaars, naam-christenen, letterwijzen, overtuigden, bekommerden, geloovigen, bevestigden, enz. en sprak zeer veel over allerlei bevindingen en gestalten. Vele leeraars volgden dit stelsel en in hunne leerredenen werden overeenkomstig hetzelfde, en in de daaraan verbonden spreekwijzen, des christens werkzaamheden omtrent zijne dierbaarste belangen aangewezen, ontwikkeld en aangedrongen.”

„Het zinnelijke, dat in Lampe's beoefenings-stelsel gevonden werd, behaagde velen, en vond, zoowel onder de ernstige Coccejanen als later onder de Voetianen, overgrootten bijval. Te bejammeren was het echter, dat men het meer en meer misbruikte. Men vergat, dat Christus den in Hem geloovenden ook tot heiligmaking geworden is, en bleef alleen hangen aan de verlossing van de *straf* der zonde. Het woord *deugd* was boven alles gehaat, en wie veel sprak van heiligheid des levens of heiligmaking werd ligtelijk verketterd en voor eenen voorstander van de leer der werkheiligheid gehouden. Tot het geloof alleen, tot de verschillende gestalten der geloovigen moest men zich bepalen, om in het oog van zeer velen de regte leer te prediken.”

Wij behoeven hier wel niet bij te voegen, dat Lampe's stelsel veel voedsel gaf aan het mysticismus.

Zijne navolgers, onder den naam van *Lampeanen* of *lieden van den ernst*, bekend, hebben ongetwijfeld bijgedragen ter verbetering der predikwijze. In het verklarend gedeelte hunner leerredenen aan de *ernstige Coccejanen* meest gelijk zijnde, banden zij langzamerhand alle vertoon van geleerdheid van den predikstoel en deden de voordragt aangenamer, meer eenvoudig en volksmatig worden. Jammer, dat zij zooveel vergeestelijkten en zich zooveel met den mystiekten zin der bijbelwoorden bezig hielden. Hierin echter waren zij van de Leidsche Coccejanen onderscheiden, dat zij zich minder van de formulier-gebeden bedienden.

Zie overigens: Burmanni Traj. erud. pag. 167 sqq. van Einem, kerk. p.

schied. der 18. E. III blz. 492 verv. Ypey, gesch. der chr. kerk in de 18. E. VII blz, 270 verv. VIII blz. 89 verv. 338 verv. 605 verv. Heringa, de auditorio.

Georgius van Langhveldt, Laneveld, Langeveldt of Macropedius, geboren te *Gemert* in 1474, begaf zich tot de orde der Hieronymieten te 's *Hertogenbosch*, in welke zorg voor het onderwijs hij ijverig deel nam. Voor korten tijd vestigde hij zich te *Luik*, maar dertien jaren lang stond hij aan het hoofd der school te *Utrecht*. Later keerde hij naar 's *Hertogenbosch* terug, waar hij in 1558 overleden is.

Langhveldt was een voor zijnen tijd uitmuntend geleerde en onderwijzer, die *en* door zijnen ijver, *en* door zijne nederigheid en minzaamheid aller achting won. Indien hij zelf niets geschreven hadde en daardoor zijnen naam aan de nakomelingschap overgeleverd, zou hij toch reeds aanspraak op hare hulde hebben als kweeker van een aantal voortreffelijke mannen. Indien wij onder dezen alleen eenen Estius en Sedulius ¹⁾ moesten tellen, zouden wij wel de geleerdheid van hem, als onderwijzer, niet in twijfel trekken, maar toch de mildheid zijner beginselen. Doch dat deze niet onverlicht zullen geweest zijn, mogen wij, hoezeer hij Roomsche geestelijke was en bleef, onderstellen, wanneer wij uit zijne school eenen Johannes Sasgert, den vriend van Melanchton en later hoogleeraar in de theologie te *Kopenhagen*, en den beroemden kanselier van *Gelderland*, Elbertus Leoninus, om geene anderen te noemen, zien voortkomen.

Meest was onze geleerde op litterarisch gebied werkzaam, vooral ook als latijnsch dichter. Onder de voortbrengselen zijner poëzy, waren er niet weinigen, die gewijde onderwerpen behandelden in dramatischen vorm, bestemd om door zijne leerlingen ten tooneele gevoerd te worden. Enkele schriften van meer bepaald theologischen inhoud, zijn: *Computus ecclesiasticus cum brevi calculandi ratione*, 1541, — *Calendarium chiometricum et aliud versu heroice praecipua ecclesiae festa continens*, — *Scholia brevia in Euangelia et epistolas per annum*, Antv. 1567.

Zie overigens: Burm. Traj. erudit. pag. 200 sqq. Paquot, II, pag. 611. Delprat, a. w. blz. 131 verv. Katholijk Meijerijch memorieboek blz. 320 verv.

¹⁾ Zie over hem Nicéron XXXIV p. 300. Hij is bekend als verdediger der wonderen van St. Franciscus.

Johannes Langecrüys, Langecrusius of Macrotaurus, geboren te *Hilvarenbeek* in de zestiende eeuw, was te *Leuven* hoogleeraar in de letterkunde en later in de regtsgeleerdheid, in 1564 tot president van het juridische collegium *Winckelianum* benoemd wordende. Wel was hem het bisdom van *Roermonde* toegedacht, maar zijn ootmoed deed hem voor die hooge waardigheid bedanken. Intusschen nam hij de proostdij der kapittelkerk van *Cassel* in *Vlaanderen* aan en is daar in 1604 overleden.

Als godgeleerd schrijver in den geest zijner kerk, heeft hij zich bekend gemaakt door zijne werken: *De malorum horum temporum causis et remediis, deque Divinis officiis debite peragendis, canonicorum et aliorum ecclesiasticorum speculum, ex S. S. scripturis, pontificum et conciliorum decretis, nec non S. S. patrum aliorumque doctorum dictis ac sententiis collectum et compositum*, Duaci 1584, — *De vita et honestate canonicorum et aliorum ecclesiasticorum speculum*, Duaci 1588, — *Flores spirituales Deo O. M. offerendi, decerpti ex praemis et in precationum formam redacti*, Antv. 1592, — *Precationes in epistolas et euangelia*, Antv. 1601.

Zie overigens: Paquot I, pag. 464. Kathol. Meijerij'sch memorieboek, blz. 379.

Philippus Lansbergen, van Lansberghe of Lansbergius, wiens vader, Daniel, heer van Meulenbeke was, werd den 25 Augustus 1561 te *Gend* geboren. Reeds vroeg verliet hij zijne geboortestad, zich naar *Frankrijk* en van daar naar *Engeland* begevende. Hier studeerde hij in de wiskunde en in de godgeleerdheid. Toen de hitte der vervolging in *de Nederlanden* voorbij was, keerde hij derwaarts. Wij vinden hem althans in 1582 als predikant te *Antwerpen*. Bij de overgave dier stad aan Parma was hij genoodzaakt deze standplaats te verlaten. Naar het noorden van *Nederland* geweken, werd hij beroepen naar *Amstelveen*, en den 1 October 1586 naar *Goes*. In laatstgemelde stad was hij gedurende eene reeks van jaren een geliefd Evangelieprediker, zoo geacht, dat hem zelfs in 1610 zijn zoon, Petrus, tot derden ambtgenoot werd toegevoegd. En dat hij die achting ook als godgeleerde waardig was, toonde hij in zijne tweeënvijftig predikationen over den Catechismus, in het latijn uitgegeven onder den titel: *Catechesis religionis chris-*

tianae, quae in Belgii et Palatinatus ecclesiis docetur, sermonibus 52 *explicata*, Mediob. 1594, en nagedrukt te *Neustadt*, 1595, *Hanau* 1620 en *Frankfort* 1621. Dit werk, opgedragen aan de Staten van *Zeeland*, is lang op hoogen prijs gesteld en ook in het Hollandsch door S. Ghijs vertaald, in het licht verschenen, Amst. 1645.

Geen lot in de wereld is zoo zeker, of het staat aan wisseling bloot. Wel was hij in 1597 praeses van de synode te *Goes* en assessor op die van *Veere* in 1610 geweest, maar omstreeks een paar jaren later achtte hij zich met zijnen zoon verplicht om de verkiezing van eenen onbekenden, waarschijnlijk stads-geneesheer, tot burgemeester tegen te werken, alzoo diens vroegere regering te *Goes* veel onrust verwekt en hij, hoewel nu, zoo het scheen, den hervormden toegedaan, deze vroeger onderdrukt had. Die tegenkanting baatte niet, en de, in weerwil der pogingen van de *Lansbergens*, in de regering gekomen burgemeester, deed hen zijnen onwil spoedig gevoelen. Hij wist de meeste leden van de magistraat in zijn belang te winnen en te bewegen om niet bij de gehate leeraars ten avondmaal te gaan. Weinig baatte het dezen, dat overigens de geheele gemeente die plegtigheid met hen vierde. Nu bediende men zich van het 17 artikel der kerkorde van *Zeeland* van 1591, hetwelk voorschrijft, dat, wanneer het gebeurt dat er in eenige gemeente merkelijke onwille rijst en opstaat tegen haren leeraar, welke door alle gevoegelijke middelen niet kan geweerd worden, het alsdan aan het oordeel der klassis zal staan, den voorzegden te verstellen, en dat met verklaring van zijne onschuld, zoo hij onschuldig is. In het begin van October 1613 werd een coetus te *Goes* gehouden en bij deze beschuldigde men de beide *Lansbergens*, dat er onwil tegen hen bij de gemeente was. Onder de grieven, tegen hen aangevoerd, behoorde niet alleen hunne bemoeijing in de vermelde burgemeesters-verkiezing en dat zij zich scherpelijk over de magistraat hadden uitgelaten, maar ook, dat zij de geneeskunde uitoefenden. Hoe ijverig de beklagden zich ook verdedigden, was echter de uitspraak van den coetus ten hunnen nadeele. Den 10 October verklaarde deze vader en zoon verplaatselijk te zijn en ontslagen van de dienst der kerke van *Goes* om redenen van zekeren moeilijken onlust

en onwille, zijnde in de magistraat der stad *Goes* tegen hen.

Veel onrust bragt dit besluit te weeg. Een groot aantal Goesenaars, hoezeer te vergeefs, poogden in verzet te komen. Philippus Lansbergen droeg het met geduld en zonder zich openlijk daarover te beklagen. Minder gelaten was zijn zoon. Van hem bestaat: *Index errorum coetus Zelandiae*, d. i. *aenwyser van de erreuren en fouten by den coetus Zelandiae begaen in den jare 1613 teghens D. Philippus ende Petrus Lansbergen*, Middelb. 1648. Uit het groote getal van hen, die zich te *Goes* hunne zaak aantrokken, is het te vermoeden, dat partijdigheid daarin eene voorname rol vervuld heeft. Zeker blijft zij altijd tot de curiositeiten der vroegere kerkelijke regtspleging behooren.

Philippus Lansbergen vestigde zich nu te *Middelburg*, waar de Staten van *Zeeland* hem eene jaarwedde toelegden. En wel was zijn voortdurende ijver die waardig, want, hoezeer hij zijne vroegere theologische studien niet vergat en daarvan eene proeve leverde (*Chronologiae sacrae libri sex, in quibus annorum mundi series, ab orbe condito, ad eversa per Romanos Hierosolyma, novâ methodo ostenditur*, Amst. 1626, Mediob. 1645), beoefende hij nu echter vooral de genees-, wis- en sterrekunde. Groot waren zijne vorderingen in en verdiensten jegens deze beide laatste wetenschappen. Niet allen namen het in dien tijd echter even gunstig op, dat hij de beweging der aarde om de zon vaststelde. Zijne geschriften zijn bijeenverzameld onder den titel: *Ph. Lansbergii opera omnia*, Midd. Zeland. 1663 in folio. Zijne voornaamste werken waren: *Commentationes in motum terrae diurnum et annuum*, afzonderlijk uitgeg. Middelb. 1630 en in het Fransch vertaald, en *Uranometriae libri tres*, Mediob. 1631. Hij overleed den 8 November 1632.

Petrus Lansbergen vestigde zich, na tot doctor in de geneeskunde gepromoveerd te zijn, ook te *Middelburg* ¹⁾, waar hij, vele onaangenaamheden uitstaande, en eenen bitteren letterstrijd voerende, nog in 1648 leefde. Zijn broeder Jacobus heeft zich ook als genees- en wiskundige bekend gemaakt en hooge eereambten te *Middelburg* bekleed. Opmerking verdient het, dat ook hij in 1657 uit de regering

¹⁾ Hij was geboren te *Goes* in 1587, proponent geworden in 1609, predikant te 's *Gravenpolder* in 1610, en 9 April 1611 te *Goes* beroepen.

werd gezet en zijn volgend leven buiten *Zeeland* doorbragt.

Zie overigens: La Rue blz. 409 verv. J. W. te Water, Reform. in *Zeeland* blz. 278 verv. Paquot, II, pag. 206 suiv. Ab. Utrecht Dresselhuis, de herv. gemeente te Goes blz. IX verv.

Joost van Laren, wiens vader, naar wien hij genoemd werd, predikant te *Arnemuiden* was ¹⁾, werd aldaar den 27 Februarij 1586 geboren en heeft het Evangelie aan de hervormde gemeente te *Ellewoutsdijk* en *Oudelande*, te *Yzendyke*, te *Koudekerk* en laatstelijk gedurende eene reeks van meer dan vierendertig jaren te *Vlissingen* gepredikt, waar hij den 6 October 1656 is overleden.

Van Laren stond bij zijne tijdgenooten zeer gunstig bekend en was een geleerd man, vooral in de oostersche taalkennis ervaren, hetwelk hem dan ook door de professoren deed kiezen onder de overzieners van de op last der Staten-generaal vervaardigde vertaling van het O. Testament, eene taak waarvan hij zich ook heeft gekweten. Behalve door onderscheiden schriften, betrekking hebbende op voorbijgaande en voor lateren tijd onbelangrijke twisten, bestaan van hem: *Examen Cap. IX Epistolae ad Romanos. Responsio ad analysin in Jac. Arminii*, Mediob. 1616, — *Epinicius ecclesiae Dei expeccati, mundi ac Satannae tyrannide per Christum liberatae ceu meditatio in cantium Esaiiae Cap. XII*, Mediob. 1647, — *Pleias in Cap. XII Isaiiae*, Rott. 1651, — *Disputatio de Melchisedeco*, — en in het Hollandsch: *tweeënvijftig predicatien over bijzondere texten der H. Schriftuere*, Vliss. 1670, — *Spiegel voor het vereen. Nederlant*, Vliss. 1669, — *Het beloofde zaedt der vrouwe, vermorselende den kop van de oude slange*, Vliss. 1669, — *Vroeghpredicatie, gepredickt binnen Vlissingen den 30 Aug. 1648, over Hos. IV: 15 ter occasie, dat het volck uyt vermaeck met zulcken menigte liep na de afgodische steden om haren omme-gangh en afgoderye te besichtigen*, ald. 1669.

Zie overigens: La Rue blz. 255 verv. Paquot III pag. 206. J. Heringa

¹⁾ Te Water, Reform. van *Zeeland* blz. 196, verwart vader en zoon. De laatste, in 1586 geboren, kon niet een der twee predikanten zijn, die den door de Staten van *Zeeland* gevorderden eed in 1591 aflegden. Even zeker is het, dat niet de vader, maar de zoon tot de herzieners van de Staten-vertaling des O. V. behoorde. Of intusschen van de aan den laatste toegekende schriften niet sommigen aan den eerste zijn toe te schrijven, durf ik niet beslissen.

Elz. Nederlandsche Bijbelvertaling, in het Archief van Kist en Royaards, V. blz. 120 en 197. Ypey en Derm. II blz. 363.

Abraham van Laren, zoon van den zooeven vermelden predikant van *Vlissingen*, aldaar den 15 Junij 1633 geboren, heeft zich, ofschoon geen godgeleerde maar boekhandelaar in zijne geboortestad zijnde, door het vertalen van eenige godsdienstige werkjes uit het Engelsch bekend gemaakt, als ook door: *Noodtsaeckelyke reformatie omtrent het ampt der Ouderlingen enz.* Vliss. 1673.

Zie overigens: La Rue blz. 224. Paquot III pag. 206 suiv.

Johannes à Lasco, omstreeks 1499 uit een aanzienlijk adelijk geslacht in *Polen* geboren, openbaarde reeds vroeg eenen voor de beoefening der wetenschappen gunstigen aanleg. Eene voor zijnen tijd voortreffelijke opvoeding ontvangen hebbende, verliet hij zijn vaderland om eene reis door *Europa* te ondernemen. Met de uitmuntendste mannen in *Italië*, *Frankrijk*, *Duitschland* en *Zwitserland* werd hij op die wijze bekend. Te *Zurich* ontmoette hij Zwingli en te *Bazel* Erasmus, Oecolampadius en Pellicanus, mannen wier omgang en onderwijs hij genoot.

Niet weinig droeg deze togt bij om bij den Poolschen edelman heldere inzigten omtrent de godsdienst te doen geboren worden. Zwingli had hem tot het lezen van het Evangelie aangespoord, maar, hoezeer de schriften van Luther hem niet onbekend waren gebleven, was het echter vooral Erasmus, aan wien hij meer verlichte denkbeelden te danken had ¹⁾. „Mihi,” schreef hij later aan Bullinger: „auctor fuit Erasmus Roterodamus, ut animum ad sacra addicerem; imo vero ille primus me in vera religione instituere coepit ²⁾.”

In *Polen* teruggekeerd, omhelsde hij wel den geestelijken stand en werden hem zelfs hooge kerkelijke waardigheden aangeboden, maar het bleef niet onopgemerkt dat hij der hervormingsrigting was toegedaan. A Lasco verliet dus in 1540 andermaal zijn vaderland en begaf zich, na een kort vertoef te *Leuven*, naar *Embsen*, de herberg van Gods verdrukte en verdrevene gemeente. Aanvankelijk leefde hij hier

¹⁾ In Respons. ad Westphali epistolam, bij Meiners, Oostvr. kerkgesch. I, blz. 223.

²⁾ V. Epist. ad Bullingerum ap. Gerdes. Serin. antiq. IV, pag. 446 sqq. ad J. Hessum l. l. VI pag. 645 sq. ad Pellicanum in biblioth. Brem. class. III, fasc. I., vertaald medegeedeeld bij Meiners, a. w. blz. 224 verv.

ambteloos, doch weldra besloot de Oost-Friesche gravin Anna, zich ter bevordering van de zaak der reformatie in haar vorstendom van 's mans ongemeene gaven te bedienen. Na eenige aarzeling liet hij zich in 1543 overhalen om de waardigheid van predikant te *Emdden* en van super-intendent der Oost-Friesche kerk aan te nemen. Niet zonder groote moeilijkheden was hij in deze betrekking werkzaam, waarin hij het protestantismus meer en meer over de Roomsche ceredienst trachtte te doen zegepralen en aan de Oost-Friesche kerk menige nuttige inrigting schonk. Van zijne onderhandeling met David Joris hebben wij reeds vroeger melding gemaakt ¹⁾, gelijk wij dat later van die met Menno Simons zullen doen.

Ongetwijfeld mag, wat hij ter organisatie der hervormde kerk te *Emdden* deed, van hoog belang geacht worden voor de Nederlandsche, op welke die van *Oost-Friesland* eenen zoo gewigtigen invloed had ²⁾. Weldra echter kwam à Lasco in meer regtstreeksche aanraking met de Nederlandsche protestanten, en het is vooral in die betrekking dat wij hem in de rei van onze godgeleerden behooren te beschouwen.

Toen, na den dood van Hendrik VIII, Eduard VI den Engelschen troon bestegen had, werd onze à Lasco den jeugdigen vorst aangeprezen als bij uitnemendheid geschikt om de protestantsche kerk in zijn rijk te helpen ordenen. Op het ernstige verlangen des konings ondernam de Poolsche edelman de reis naar *Engeland*, nogtans de belangen der Oost-Friezen niet vergetende, maar hen met zijne pen zoo-wel, als door eene kortstondige overkomst vermanende om het door keizer Karel voorgeschreven Interim niet aan te nemen. Het is bekend, dat zich te *Londen* eene gemeente van hervormde vluchtelingen uit *Duitschland*, *Frankrijk*, maar vooral uit *Nederland* gevestigd had. Eduard VI schonk haar de Augustijner kerk, waar in het Hollandsch en Fransch gepredikt werd. Hij stelde à Lasco tot haren super-intendent, Delenius, Micron, Reverius en Gallus of de Haan tot zijne medeleeraars aan. Ter harer dienste vervaardigde à Lasco eene kerk-ordening, welke allereerst met verkorting in het Hollandsch vertaald, in afschriften verspreid, maar in 1554

¹⁾ Zie: David Jorisz., I D. bladz. 348.

²⁾ Vgl. o. a. Ypey en Derm. I. blz. 210. Aant. blz. 32 verv.

door Micron te *Londen* uitgegeven werd onder den titel: *Christelicke ordinantien der Nederlantschen ghemeynte Christi, die van den Christlicken Prince Co Edewaert den VI in het jaar te Londen inghestelt was*. Oorspronkelijk was zij door à Lasco in het latijn geschreven en in die taal verscheen zij als: *Forma ac ratio tota ecclesiastici ministerii in peregrinorum, potissimum Germanorum ecclesia, instituta Londini in Anglia*, Francof. 1555. Deze kerkordening bevat voorschriften omtrent de verkiezing van predikanten, ouderlingen en diakenen, met omschrijving van hunne bedieningen en verplichtingen, omtrent de Evangelie-prediking, de cathechisatie, gebeden, de bediening van doop en avondmaal, en omtrent de kerkelijke tucht. Kennelijk is zij in de Zwingliaansche rigting.

Hierbij bepaalden zich echter à Lasco's verdiensten jegen de eerste gevestigde Nederlandsche gemeente niet. Reeds in *Oost-Friesland* had hij in het latijn eenen *Katechismus* in den Zwingliaanschen geest geschreven. Ook deze was slechts door afschriften verspreid en in het Oost-Friesch vertolkt. De met lof bekende ouderling der Londensche gemeente, de Gendsche edelman Johan Uitenhove, bragt à Lasco's arbeid in het Hollandsch over en gaf dien uit onder den titel: *Catechismus of kinderleer, die men te Londen in de Duytsche ghemeynte is gebrueckende. Gedrukt tot Londen by Steven Myerdmán, anno 1551*. Dit leerboek werd te *Londen* in 1553 herdrukt. Micron volgde de orde, daarin gehouden, in *de kleyne Catechismus*. A Lasco zelf had nog een klein onderwijsboekje vervaardigd, hetgeen in het latijn achter zijne reeds vermelde *Forma ac ratio* gevoegd was. Micron liet het achter zijnen Catechismus, uitgave van 1566, volgen onder den titel: *Eene corte ondersoeckinghe des ghelooves over denghenen, die haer tot de gemeynte begheven ende des Heeren avondmaal mit haer houden willen*. Het was eenvoudig, beknopt en evangelisch, en geheel in de Zwingliaansche rigting. *De corte ondersoeckinghe* bleef bij onze vaderlandsche kerk in achting en in gebruik, totdat zij na de synode van 1618 en 1619 door het meer Calvinistische *Kort begrip* vervangen werd.

Groot was dus het nut, hetwelk de Poolse edelman voor de Nederlandsche protestanten, zoowel wat de kerk-

ordering en de daartoe behoorende liturgie, als wat het godsdienstig onderwijs aanging. Belangrijk moest dan ook uit den aard der zaak zijn invloed op het voortduren der Zwingliaansche, en zelfs der Erasmiaansche rigting in ons vaderland wezen.

De vroegtijdige dood van Eduard VI (Julij 1553) en de troonsbestijging van de Roomsche Maria maakten een einde aan den bloei der Engelsch-Nederlandsche gemeente. Ook à Lasco moest vertrekken. Met Micron en Uitenhove landde hij, na eenen gevaarlijken zeetogt, in *Noorwegen*. Wel hadden zij gehoopt in het *Deensche* rijk een veilig toevluchtsoord te zullen vinden, maar de onverdraagzaamheid berokkende hun moeilijkheden en verdriet. A Lasco begaf zich dus met zijne lotgenooten naar *Oost-Friesland*, waar zij met deelneming en toegenegenheid werden ontvangen.

Wel maakte hij zich op nieuw verdienstelijk jegens de Oost-Friesche kerk en had hij een belangrijk deel in de zaak van den Catechismus; maar spoedig bleek het, dat sommigen de gunst, waarin hij bij de gravin en hare onderdanen stond, met leede oogen aanzagen en den wensch koesterden om, tegen zijnen wil, de Augsburgsche confessie in te voeren. Dit gelukte echter niet, maar weldra opende zich voor hem een nieuwe werkkring in zijn eigen vaderland. Ook daar was het licht der hervorming opgegaan en de voorstanders van de zaak der verlichting riepen hunnen beroemden landgenoot naar *Polen*. A Lasco besloot deze roepstem te volgen. Op zijnen togt bleef hij met zorg de zaken van het protestantismus, en niet het minste die van de Oost-Friesche kerk en van de Nederlandsche vluchtelingen, behartigen. Uitenhove vergezelde hem en, volgens diens eigene uitdrukking, vonden zij dat de oogst groot was, maar dat de arbeiders weinig waren. Met ijver begon à Lasco op dit uitgebreide veld te arbeiden. Niet lang echter mogt het de vruchten daarvan plukken: want in December 1556 was hij in *Polen* gekomen en op den 13 Januarij 1560 maakte de dood een einde aan zijn werkzaam en nuttig leven. Hij is begraven te *Pinizon* in het Wajjwoodschap *Sendomir*. Tweemaal is hij gehuwd geweest.

Wij hebben het reeds meermalen vermeld, dat à Lasco's rigting Zwingliaansch was. Juister zouden wij het kunnen

uitdrukken, dat zij Erasmiaansch-Zwingliaansch was. Het lag in den aard der zaak, dat hij die bij de Nederlandsche gemeente te *Londen* bevorderde. Aan hem is het dan ook voor een groot deel toe te schrijven, dat zij, ook bij het zegepralen der Calvinistische rigting, bij niet weinigen staande bleef. Wij meenen in hem den geest der vroegste hervormingsdagen terug te vinden en zeer zeker behoorde hij niet tot de onverdraagzamen.

Zie overigens: Brandt, I, op verschillende plaatsen. Meiners, Oost-Friesche Kerkgesch., I, op verscheiden in het register aangew. plaatsen en de aangeh. schrijv. Beninga, chronijk van O. Friesl. ap. Matth, anal. IV, p. 411 sqq. 788 sqq. 812.

Jacobus Laurentius, omstreeks 1585 te *Amsterdam* geboren, werd in 1612 predikant te *Oude Niedorp*, in 1613 te *Diemen*, in 1617 te *Hoog-Karspel*, in 1618 te *Naarden* en in 1621 te *Amsterdam*, waar hij in 1644 overleden is.

Ongetwijfeld is Laurentius een geleerd man geweest, die vele proeven zijner exegetische studien aan zijne tijdgenooten heeft geschonken, zoo als: *Paulus δυσνόητος seu explicatio locorum difficilium in epistolis Paulinis*, Amst. 1624, in fol., — *Pathmos sive expositio septem epistolarum Asiaticarum, quas B. Joannes in insula Pathmo scripsit*, Amst. 1629, in 4°., Harderw. 1649, — *Carcer regius sive expositio historiae Josephi patriarchae, Genes. XXXVII sqq.*, Amst. 1630, in 4°., ibid 1642 et 1670, — *Sancti apostoli Jacobi epistola catholica, perpetuo commentario explicata*, Amst. 1635, in 4°., ibid. 1639, 1645 et 1662, en *Commentarius perpetuus in epistolam priorem s. apostoli Petri, et in posteriorem epist.*, Amst. 1641, in 4°., 1647, Genevae 1649. De herhaalde uitgaven dezer werken pleiten voor de achting, waarin de Amsterdamse leeraar als uitlegger bij zijne tijdgenooten stond. Eene *Belijdenis-predicacie, gedaan voor het houden des heyligen avondmaels*, Gouda 1645, kan zijne predikwijze doen kennen.

Voor al echter heeft hij als verdediger van het protestantismus tegen de aanvallen der Roomsche kerk gearbeid. Gingen deze in zijne dagen ook van zijnen stadgenoot, Maximiliaan van der Sande of Sandaeus, tot de orde der Jezuiten behoorende, uit, Laurentius antwoordde hem in *Apologeticus primus contra Sandaeum*, Amst. in 12°., — *Apologeticus secundus contra Sandaeum*, ibid, en *Cauteriatum jesuitarum conscientia*, ibid. Wel schreef van der Sande hier

tegen, maar dit spoorde onzen godgeleerde aan tot het schrijven zijner *Vulpina jesuitica, sive censura admonitionis Sandaeanae*, Amst., — *Prodiga jesuitarum liberalitas in vocibus univialis: omnis, nullus, semper, nunquam, ubique, nusquam, totum, nihil*, ibid., — *Reverentia ecclesiae Romanae erga s. Patres veteres subdola, in 12 articulos distributa. Cui accedit tractatus de vera ac legitima, quae s. Scripturae et s. Patribus atque retorum scriptis debetur auctoritate*, Lugd. B. 1624.

Toen de Duitsche Dominikaner Coppenstein tegen den Heidelbergschen catechismus geschreven had, nam Laurentius de pen ter verdediging op in: *Apologia catechesis Heidelbergensis, contra J. A. Coppensteinium*, Amst. De hierop gevolgte *castigatio* van den monnik, beantwoordde de predikant met: *Invicta veritas, sive refutatio castigationis Coppensteinianae et vindicatio apologiae catechesis Heidelberg.*, Amst. 1627. Later schreef hij nog: *Fabula papistica infernalis tripartita, hoc est, doctrina ecclesiae Romanae de tribus fictitiis locis infernalibus, purgatorio, limbo puerorum et limbo patrum, detecta et confutata*, Amst. 1632, 'en *Dialogus eucharisticus*, Amst. 1637. Jammer dat de geleerde man, die inderdaad een ijverig kampioen voor het protestantismus was, zich heeft kunnen verledigen tot het schrijven van zijnen, reeds vroeger door ons vermelden ¹⁾: *Hugo Grotius papizans, hoc est, notae ad quaedam loca in Hugonis Grotii Appendice de antichristo, papam Romanum, et doctrinam ac religionem papisticam spectantia et in quibus via sternitur ad papismum anti-Christianum*, Amst. 1642, een werkje, waarvan Dr. Kohlbrugge in 1830, te Amsterdam, eene nieuwe uitgave heeft kunnen bezorgen.

Laurentius werken zijn te Rome op den *Index* geplaatst.

Zie overigens: Le Long, *Beschr. der Reform. van Amst.*, blz. 484. Wagenaar, *Beschr. van Amst.*, VII, blz. 486, XI, blz. 281 verv. Paquot, II, pag. 615 suiv. Schotel, *Kerk. Dordr.*, I, blz. 483.

Abraham Ledeboer, uit een oud en aanzienlijk Westphaalsch geslacht, dat zich, den naam *Ledebur* dragende, in het begin der zeventiende eeuw ²⁾ in *Overijssel* vestigde

¹⁾ Zie boven I D. blz. 576.

²⁾ De hoogleeraar H. Bouman meent op pag. 16 der *Memoria Clarissii*, dat dit in de 16 eeuw plaats vond. Een bepaald berigt van den tijd, waarop dit gebeurd is, werd mij medegedeeld uit eene zekere bron.

en van den aanvang der reformatie af van zijne leden onder de verkondigers van de gezuiverde Evangelieleer telde, gesproten, zag het eerste levenslicht den 17 October 1735 te *Weerselo*. Hij was de oudste zoon van den predikant Bernardus Ledeboer en Anna Sebilla Lippinerhof, wier vader burgemeester in de *Gronau* was. Op bijna negenjarigen leeftijd werd hij naar de latijnsche school te *Lingen* gezonden en van daar vertrok hij in October 1751 naar de hogeschool te *Groningen*. Vijf jaren bleef hij aan deze akademie vertoeven en hij verliet haar niet, dan nadat hij in December 1756 eene dissertatie *de natura spatii in genere et vacui in specie* verdedigd hebbende, tot *artium liberalium magister et philosophiae doctor* gepromoveerd was.

In het volgende voorjaar te *Groningen* proponent geworden, werd hij in September 1758 door zijnen vader als predikant bij de hervormde gemeente te *Renswoude* bevestigd. Hier bedankte hij voor een beroep naar *Cortgene*, maar in 1760 nam hij dat naar *Haastrecht* aan. Wel scheen het, dat hem een ruimer kerkelijke werkkring zou wachten, want twee jaren later werd zijn naam op het drietal eener nominatie, zoowel te *Hoor*n, als te *Zierikzee* gelezen, maar weldra werd hij door eene ongesteldheid overvallen, allermoeijelijkst in hare gevolgen voor hem wiens taak het was in het openbaar te spreken. Eene tocnemende belemmering van de spraak noodzaakte den ijverigen Evangelie-dienaar in 1777 het emeritaat te vragen. Hij bleef te *Haastrecht* gevestigd en achtte zich verplicht de hem toevertrouwde gaven ten algemeene nutte te besteden, door eenige jonge lieden voor de hoogere studien op te leiden. Zeker zou het reeds genoegzaam tot lof van Ledeboer's school gezegd wezen, wanneer wij opteekenen, dat daaruit mannen als J. Clarisse, A. van den Ende, B. van Marken en anderen zijn voortgekomen, maar wij worden vooral met achting voor den Haastrechtschen leeraar vervuld, wanneer wij Clarisse van zijne zeldzame gaven, buitengewone kennis, ware vroomheid, boeiende goedheid en van de gemakkelijheid, waarmede hij zijne verschillende leerlingen naar hunne onderscheidene behoeften onderwees, hooren spreken. Na een zeer werkzaam leven overleed Ledeboer, die met Elisabeth van Rijn gehuwd was en wiens mannelijke nakomelingschap in 1851

in den student C. Ledeboer is uitgestorven, te *Haastrecht* op den 13 Augustus 1808.

Ledeboer heeft zich niet alleen door zijn onderwijs verdienstelijk, maar ook als schrijver en godgeleerde bekend gemaakt. Eene verhandeling van hem *over het zedelijk gevoel* is bij het Stolpiaansch legaat te *Leiden* bekroond en wordt gevonden in het 3de deel der *Dissertationes Latinae et Belgicae ad christianam morum doctrinam spectantes*, Lugd. B. 1774. Twee andere *over de drie eerste hoofdstukken van Salomo's Spreuken* werden door het Bijbelsche Genootschap, dat te *Amsterdam* bloeide, de eerste met de gouden, de tweede met den zilveren eerepenning bekroond en uitgegeven. Eene vierde, *behelzende behoedmiddelen tegen den schadelijken invloed van de schriften der bestrijders van de Christelijke openbaring* wordt gevonden in de prijsverhandelingen van het Genootschap ter verdediging van de christelijke godsdienst. Overigens hebben wij van hem *Nederlands zedenbeiderf, bij wijze van eene bededags-redevoering*, Amst. 1797 en een voor zijnen tijd zeer voortreffelijk godsdienstig leerboekje onder den titel: *Eenvoudig onderwijs in de voornaamste waarheden, welke de hervormde kerk naur den woorde Gods belijdt en verdedigt*. Zoo groot was de bijval, dien het vond, dat het voor de negende maal werd herdrukt. Het was door Ledeboer zamengesteld met medewerking van den Tielschen predikant Willem de Roo, en, als blijk van langdurige belangstelling in dien arbeid, verscheen nog in 1814 te *Amsterdam* en *Zwolle*: *onderwijs der godsdienst of handleiding ter beantwoording der vragen van de heeren Ledeboer en de Roo*, door Oostkamp.

Zie overigens: Boekzaal voor Septemb. 1808 blz. 322 verv. J. Clarisse in zijne aantekeningen op Ewald's voorlezingen over de uiterlijke kanselwelsprekendheid (2de uitg.) bladz. 165, — Dezelfde, iets over den wijsgeer van de Wijnperse bladz. 48, — Dezelfde, Encyclop. Theol. (edit. 2). pag. 169, — J. Clarisse en J. Teissedre l'Ange, berigt aangaande A. van den Ende, blz. 7, — H. Bouman, memoria J. Clarissii pag. 16 sqq. Wij hebben mededeelingen te danken aan de welwillendheid van den heer Ledeboer te *Ginneken*.

Thomas Leenaerds of Leonardi, omtrent 1600 te *Maas-tricht* geboren, werd op nog jeugdigen leeftijd in het Dominikaner-klooster zijner geboortestad opgenomen. Vervolgens zette hij zijne studien met zoodanigen ijver te *Douai* voort,

dat hem, tweeentwintig jaren oud, het onderwijs in de philosophie werd toevertrouwd. Later heeft hij verschillende waardigheden in de kloosters zijner orde te *Leuven*, te *Douai* en te *Brussel* bekleed, tot dat hij in 1668 tot provinciaal benoemd werd. Niet lang heeft hij deze betrekking waargenomen. Nog in hetzelfde jaar is hij op den 1 September overleden.

Leenaerds heeft eenige theologische schriften uitgegeven, zooals zijnen *Christus crucifixus*, Brux. 1648, Lov. 1649, ook in het Fransch en in het Vlaamsch vertaald, — zijnen *Thesaurus Grotiarum s. s. Rosurii et de Confraternitate s. s. nominis Jesu*, Brux. 1640, 1643, Lov. 1646, 1666, en in het Fransch vertaald, — en *M. de los Huertos, quaestiones ad universam dealecticam*, Duaci 1622, maar meest als verdediger van de Roomsche kerk tegen de aanvallen van protestanten.

Onder deze laatsten bekleedde Johannes Georgius Dorscheus, eerst hoogleeraar in de theologie te *Straatsburg*, later te *Rostock*, en overleden in 1659, eene niet onbelangrijke plaats. Onderscheiden schriften had hij ter bestrijding van de Roomsche kerkleer uitgegeven, toen hij hierop liet volgen: *Thomas Aquinas, dictus doctor Angelicus, exhibitus confessor veritatis Evangelicae, Augustana confessione repetitae, juxta seriem controversiarum Tomis IV Cardinalis R. Bellarmini*, Francof. 1656. Stout was voorzeker de poging om eene overeenstemming tusschen Thomas Aquinas en de Augsbursche confessie te willen beweeran. Zij bleef dan ook niet onopgemerkt. Leenaerds nam de pen daartegen op in zijne: *Angelici Doctoris D. Thomae Aquinatis sententia de prima hominis institutione, ejus per peccatum corruptione, illiusque per Christum reparatione, 3 libris comprehensa, contra J. G. Dorschaeum*, cet. Brux. 1661, waarbij hij eene *brevis seu methodica refutatio operis Dorschaeani* voegde. Nog heviger strijd voerde hij met den Maastrichtschen predikant J. van Hamerstede, toen deze zijnen *ontkapten capucijn* had uitgegeven. Leenaerds schreef hier tegen: *confutatio cujusdam libelli haeretici, cui titulus: capucinus excaputiatas*, Lov. 1662. Nog in hetzelfde jaar verscheen het in het Hollandsch onder den titel: *wederlegging van een ketters boecxken, welckens opschrift is, den ontkapten capucyn, in het licht ghegheven door*

J. van Hamerstede. De Dominikaner durfde zijnen naam voor dit tegenschrift niet plaatsen uit vreeze, dat de beleediging, door hem eenen predikant aangedaan, op zijne orde-broeders te *Maastricht* verhaald zou worden. Hij zelf ontkwam dan ook, zijne ouders bezoekkende, ter naauwernood het gevaar van in zijne geboortestad in den kerker te geraken. Dit weerhield hem echter niet om, toen v. Hamerstede zijne *on-echte spruiten* had in het licht gezonden, uit te geven: *unicae Christi sponsae, id est, catholicae sub Romano Pontifice ecclesiae integritas et sanita denuo asserta. Itemque Calvinismus, de violata thori mystici fide clare convictus; adversus spuria vitulamina J. Hamerstedii*, Lov. 1664.

Zie overigens: A. Caroli memorabilia ecclesiastica Sec. 17, Tom. II. Part. III, pag. 50, 148 et 208. Paquot II, pag. 847 Suiv.

Frederik van Leenhof, in Augustus 1647 te *Middelburg* geboren, werd in 1670 predikant bij het gezantschap van den staat te *Abbeville*, wordende twee jaren later te *Nieuwvliet* in *Vlaanderen*, vervolgens te *Velzen* en laatstelijk in 1681 te *Zwolle* beroepen. Hier had hij met moeilijkheden van den allerergsten aard te kampen, die in het eind hem het verlies van zijn ambt berokkendden.

Reeds had hij zich als godgeleerd schrijver en als ijverig Coccejaan bekend gemaakt in zijne *Keten der h. godgeleerdheid*, 2 d., Middelb. 1678, een werk, waarmede van Til hoog liep, — *kort onderwijs in de christelijke religie volgens d'ordre van de H. Schrift*, waarvan in 1680 de vierde druk te *Middelburg* verscheen en dat ook in het Fransch vertaald is, — *leven van koning Salomo en eene verklaring over syn prediken*, Zwolle 1700, — *zedig en christelijk verandwoord-schrift aan de eerw. Klassis van Zevenwouden, waarin Cocceji godgeleerdheid met de keten verdedigd wordt en de geest en conscientie der menschen, in haar eigen wezen en werkingen eenvoudig verklaard*, waarvan de vierde druk in 1700 het licht zag.

In 1703 gaf hij echter te *Zwolle* een werk uit, dat groot opzien baarde en tot heilloos twisten aanleiding gaf. Het droeg ten titel: *den Hemel op aarde, of eene korte en klare beschrijving van de ware en standvastige blijdschap, zoo naar de reden, als naar de H. Schrift voor allerlei slag van menschen en in allerlei voorvallen*. De grondstelling van dit ge-

schrift was, dat de ware godsdienst den mensch moet opleiden tot een rein genot van waar geluk en in het uitzigt op zoodanig genot tot ware en zuivere blijdschap. Welligt zou dit minder de aandacht getrokken hebben, zoo Leenhof geen Cartesiaansch Coccejaan geweest ware, maar nu meenden de andere Coccejanen en de Voetianen tevens zich geroepen om 's mans werk naauwkeurig te wegen. En vreemd genoeg: Leenhof's stelling was in hun oog goddeloos, Spinozistisch, atheïstisch. De blijdschap, welke hij bedoelde, was niets anders dan blinde onderwerping aan een onverbiddelijk noodlot, de leer van Spinoza. Van alle zijden werd de Zwolsche kerkleeraar aangevallen.

De hoofdstelling van een zooveel geruchtmakend werk was niet nieuw en ook niet vreemd in die dagen. In den grond werd zij ook door hen uitgesproken, die als bestrijders van Leenhof optraden ¹⁾. Maar bij hem, die zeker wel uitdrukkingen gebruikte, bij anderen min gewoon, maar aan wien dit bij uitnemendheid werd ten kwade geduid, achtte men haar allergevaarlijkst. Als zijn gevoelen werd opgegeven, *dat de geheele godsdienst alleen in eene blijde gerustheid des gemoeds bestond, geboren wordende uit de beschouwing der eeuwige en onveranderlijke orde, welke in de natuur der dingen is, terwijl men de II. Schrift aan hen moest overlaten, die aan inbeeldingen gewoon, zich door deze moesten laten leiden* ²⁾. Voor wie Leenhof's geschrift gelezen heeft, is het blijkbaar, dat men in deze opgave van 's mans woorden misbruik gemaakt en zijne meening niet naar waarheid opgegeven heeft. Men begreep hem niet, of wilde hem niet begrijpen, wat wij te meer betreuren, wanneer wij den Zwolschen leeraar bij herhaling hooren verklaren, dat hij de formulieren van eenigheid, door hem in opregtheid onderteekend, heiliglijk wilde onderhouden, alles verwerpende, wat daartegen streed, zooals hij altijd gedaan had ³⁾: en hem in zijne *afscheidspredikatie* hooren zeggen: „'t waren voorleden kerstijd zeven jaaren, dat er tegenpartijders zijn

¹⁾ Vgl. o. a. van Brakel's redelijke godsdienst, Hoofdst. 37, vooral § 17. T. H. van der Honert, waarachtige wegen (uitg. van 1741) blz. 485 verv.

²⁾ Van Velzen, introductio ad Hist. eccles. N. T. III, pag. 735. F. A. Lampe, Histor. eccles. II, cap. 14, § 56 pag. 541.

³⁾ Hemel op aarde opgehelderd blz. 104 verv.

opgestaan tegen mijn geapprobeerd boekje *den Hemel op aarde* dat ik wensche (nu ik al 't gewoel er tegen aanschout hebbe tot nu toe) dat het nooit van mij geschreeven was, waarvan ik dit echter vrijmoedig zeggen moet, dat ik in 't zelve te schrijven een goet oogmerk heb gehad, en dat (als voor Gods aanschijn betuig ik het) mij zelve op hyden niet bewust ben, dat ik er iets in hebbe willen leeren en voortplanten, dat strekken kan tot nadeel van God en zijne waarheid, en strijden zou tegen een goeden en stigtelyken wandel. En ik verklaar mids deeze dat ik wil leven en sterven in de *ware gereformeerde leere*, van mij over de 40 jaaren onderteeckent, en hier (Zwolle) van den 22 Febr. o. s. des jaars 1681 aangevangen te prediken, en dus omtrent 30 jaaren onder u geleert, verkondigt en toegepast, en zoo wij vertrouwen met veele overtuiging aan uwe consciëntien." Waarlijk, men had dien man niet zoo hard moeten vallen.

De eerste, die de pen en wel eene zeer scherp gepunte, tegen hem opnam, was de vroeger Zwolsche, toen Amsterdamsehe predikant Florentius Bomble in een' *Brief aan v. Leenhof*, 1703. De Francker leeraar J. Creyghthon sloeg nog heviger toon aan in *De hemel en aarde, geopend voor alle ware christenen*. D'Outrein schreef *Noodige aanmerkingen op een boekske, genaamt de eenige Gereformeerde waarheid, uitgegeven door de sogenaamde Hebreën, met een narede tegen F. van Leenhof*, Dord. 1704. De Utrechtsche hoogleeraar, M. Leydekker, gaf: *De ingebeelde hemel op aarde van D. F. L. verduweenen voor den waaragtigen hemel op aarde*, Utr. 1704. — *T. Leenhofs boek, strydenste tegen het Christendom en in het bijzonder tegen den Gereformeerden godsdienst ontdekt*, — *T. Leenhof nader ontdekt*, Amst. 1705. Vele anderen volgden, maar geen was den Zwolschen kerkleeraar nadeeliger dan Taco Hajo van den Honert. Zeven brieven schreef hij tegen Leenhof, hem tevens in den tweeden druk zijner *waaragtige wegen* en op de Noord-Hollandsehe synode bestrijdende ¹⁾. Openlijk verklaarde hij, dat, wat het zake-lijke aanging, geen twintig regels in de *Hemel op aarde* werden aangetroffen, niet ontleend uit Spinoza's schriften, tevens Leenhof eenen Godverzaker noemende. Die uitspraak van eenen man, als van den Honert, was genoegzaam om

¹⁾ Zie boven D. II. blz. 138.

den Zwolschen predikant als ketter en gevaarlijk voor de christelijke waarheid te brandmerken. Jammer slechts, dat zich hier het *odium theologicum* op eene jammerlijke wijze openbaarde. Van den Honert handelde niet ter goeder trouw. Hij verminkte Leenhof's woorden, rukte ze uit het verband, plaatste ze in een verkeerd licht, sprak onwaarheid. Het is eene treurige taak dit te moeten nederschrijven omtrent eenen overigens achtingwaardigen godgeleerde, maar de geschiedenis boekt wat zij vindt, niet wat zij wenschte te vinden. En dat het feit van van den Honert's ontrouw aan de waarheid bestaat, heeft de hoogleeraar Ypey helder doen uitkomen en springt in het oog van wie zijne brieven met Leenhof's geschrift vergelijkt. Mogt het eene waarschuwende les wezen bij het voeren van elk godgeleerd geschil.

Van Leenhof (wiens zaak niet verbeterd was door het geschrift van eenen onbekende: *Redenkunstige aanmerkingen ter wederlegging van v. d. Honert's brief*, dat inderdaad, hoezeer zijne verdediging bedoelende, Spinozistisch was en door sommigen, maar te onregt, aan den schrijver van den *Hemel op aarde* werd toegekend) verantwoordde zich voor den Zwolschen kerkeraad en vond bij dezen en bij de Staten van Overijssel gunstige gezindheid. De Noord- en Zuid-Hollandsche synoden ijverden echter tegen hem. In *Holland* werd het verkoopen zijner schriften bij Staats-besluit verboden. De Overijsselsche synode van 1708 ging nog verder en ontzette hem van de predikdienst, hem tevens buiten de gemeenschap der kerk bannende. De kerkeraad te *Zwolle* en de magistraat der stad bekreunden zich aan dit besluit niet en lieten hem zijne betrekking behouden. Niet lang daarna bogreep echter Leenhof zelf beter te doen om, tot behoud van den vrede en de rust der kerk, voor zijne vijanden te wijken en zijne bediening vrijwillig neder te leggen. Den 1 Januarij 1711 sprak hij zijne reeds gemelde afscheidsrede uit, die, — hoezeer door een ander — is uitgegeven onder den titel: *wel doorwrogte en aanmerkelyke afscheidspredikatie*, Amst. 1712. Niet lang overleefde hij zijn emeritaat. De dood maakte in 1712 aan zijn in de laatste jaren niet aangenaam leven een einde.

Wij hebben hier nog bij te voegen, dat Leenhof zijne zaak heeft verdedigd in een aantal geschriften, welke alleen

voor dien tijd van belang mogen worden geacht. Zoo men wil, had hij nog lang zijne bijzondere aanhangers, onder den naam van Leenhovisten of Leenhovianen bekend. De synoden achtten het dan ook noodzakelijk, tot het laatste der vorige eeuw tegen de dwalingen van Leenhof (onder één lemma met die der Hebreëen, Hattemisten, Hernhutters en Deurhovianen genoemd) te waken.

Zie overigens: G. F. Jenichen, *historia Spinozismi Leenhofiani*, Lips. 1707. La Rue, blz. 85 verv. Ypey, *kerk. gesch. der 18e E.*, I, blz. 83 verv. VII. blz. 388 verv. Ypey en Derm. III, blz. 240 verv. en vooral de aanteeek.

Isaak de Leeuw, geboren te *Utrecht*, den 21 Mei 1740, werd in 1765 predikant te *Garderen*, in 1766 te *IJsselmonde*, in 1771 te *Tiel* en in 1772 te *Rotterdam*. Reeds vroeg scheen hem derhalve voorspoed in zijnen werkkring toe te lagchen. De Rotterdamsche gemeente mogt echter niet lang de vrucht zijner gaven genieten. Hij overleed reeds den 3 September 1775. Nog lang na zijnen dood werd zijn kansel-arbeid in waarde gehouden. 's Mans *Nagelatene leerredenen*, in 1776 te *Amsterdam* uitgekomen, mogten in 1781 eene zesden druk beleven.

Zie overigens: Harderwijk a. w. blz. 94 verv.

Gerbrand van Leeuwen, die den 9 September 1643 te *Boskoop*, waar zijn vader predikant was, het eerste levenslicht aanschouwde, voltooide zijne akademische studien te *Leiden*, onder Heidanus, Coccejus en Hoornbeek. Op twintigjarigen leeftijd was hij reeds proponent en in 1665 aanvaardde hij het predikambt bij de hervormde gemeente te *Velzen*. Zes jaren later vertrok hij naar *Amersfoort*, vanwaar hij, na een zevenjarig verblijf naar *Haarlem* vertrok. In 1681 volgde hij de roepstem der Amsterdamsche gemeente. Intusschen was de regering tot het besluit gekomen om aan het athenaeum aldaar ook eenen hoogleeraar in de theologie te benoemen en deze betrekking werd onzen van Leeuwen aangeboden. Hij aanvaardde die in 1686 met eene *Oratio de perpetuo ecclesiae doctore Mose, fundamento eorum, quae deinde tradita sunt*, Amst. 1686. Zoowel het leeraarsambt, als het professoraat, werd door hem met lof bekleed, totdat hij in 1712 ontslagen werd van de verplichting om openbare lessen te houden. Hij overleed den 11 Mei 1721 en was door zijne beide huwelijken, het eerste

met Maria van Collen, het andere met Jacoba Balke, weduwe van den geneesheer van Flammerdingen, met zeer aanzienlijke geslachten vermaagschapt.

Van Leeuwen heeft zich niet alleen bekend gemaakt door *Muyderbergs herbouwde kerckgevaarte, over Exod. XX: 24*, Amst. 1686, — maar ook door twee, en voor zijnen tijd niet onbelangrijke exegetische werken. Het eerste is *de send-brief Pauli aan de Romeynen verklaart*. Het eerste gedeelte, hoofdstuk I en II behandelende, verscheen Amst. 1684. Eene verbeterde uitgave, de acht eerste hoofdstukken behelzende, verscheen onder den titel: *Het gelove ende betragtinge der heyligen, getrocken uit haar eerste beginselen en vervat in d'uytlegging des briefs Pauli aan de Romeynen*, Amst. 1688 in 2 deelen. Het vervolg kwam insgelijks te Amsterdam in 1699 in het licht. Het andere uitlegkundige werk van van Leeuwen is: *De handelingen der H. apostelen, beschreven door Lucas, uitgebreid en verklaart*, Amst. 1704. Een tweede druk werd in 1722 en het boek, in het Hoogduitsch vertaald, uitgegeven te Bremen 1708.

Zie overigens: Paquot II, pag. 131. Van Lennep, memorab. Amst. athen. pag. 143 sq.

Levinus Lemnius, den 20 Mei 1505 te Zierikzee geboren, behoorde wel niet tot de eigenlijke theologanten, maar heeft zich toch, toen hij te Leuven in de geneeskunde studeerde, ook op de beoefening der godgeleerdheid toegelegd. Hij was een der geleerdste geneesheeren van zijnen tijd. Na het verlies zijner echtgenoot, trad hij in den geestelijken stand en bekwam eene kanoniksplaats in zijne geboortestad. Dit zou ons hem nogtans ter dezer plaatse niet doen vermelden, maar hij heeft getracht zijne bijzondere studie dienstbaar te maken aan de verklaring der Heilige Schrift en eene proeve daarvan geleverd in: *Similitudinum ac parabolarum, quae in Bibliis ex herbis atque arboribus desumuntur, dilucida explicatio, in qua narratione singula loca explanantur, quibus prophetae, observata stirpium natura, coniciones suas illustrant divinaque oracula fulciunt*, Antv. 1569, Erph. 1582, Francof. 1591, Lugd. B. 1622. Hij overleed in 1568.

Zie overigens: La Rue, blz. 313 verv. Paquot I. pag. 91 suiv.

Herman Lethmaat, in 1492 uit een aanzienlijk geslacht

te *Gouda* geboren, toonde reeds vroeg eenen gunstigen aanleg en ontwikkelde dien met vrucht op de Sorbonne te *Parijs*. Vlug van begrip en daarbij onvermoeid werkzaam, muntte hij weldra zoo in zijne theologische studien uit, dat hij de aandacht van Erasmus tot zich trok en deze hem niet alleen met zijne toegenegenheid vereerde, maar ook niet aarzelde hem bij Nikolaas Everardi, voorzitter van den raad van *Holland*, nadrukkelijk aan te bevelen ¹⁾. Toen Adriaan VI den Roomschen zetel besteeg, begaf onze Lethmaat zich, als vele Nederlanders, naar *Rome* en ook daar beval Erasmus hem aan zijnen pauselijken landgenoot. Aanvankelijk scheen hem dus in de hoofdstad der kerk eene gulden toekomst te wachten, maar met den spoedig gevolgden dood van Adriaan verdween die hope. De Goudsche geleerde, nogtans tot kanonik van St. Maria te *Utrecht* benoemd, keerde naar het vaderland terug en zette te *Utrecht* zijne studien met onafgebroken ijver voort. Omstreeks 1530 benoemde het kapittel hem tot zijnen dcken en ook bij het bekleeden van die waardigheid bleef hij zich aan zijne wetenschappelijke oefeningen toewijden. Niet, dat hij daarin geene moeilijkheden ondervond, want de bekende geschiedenis met de Eenhoornen bragt hem zelfs op het kasteel Vredenburg gevangen. Op last der landvoogdesse Maria werd hij ontslagen. Bisschop George van Egmond koos hem tot zijnen algemeenen vicaris en zelfs bekleedde hij, even als Sonnius, het inquisiteurs-ambt en was met dezen eenigen tijd in *Friesland* werkzaam ²⁾. Hij overleed in 1555.

Dat Erasmus Lethmaat hoogachtte en liefhad, pleit reeds voor 's mans geleerdheid. De Erasmiaansche geest was hem dan ook geenszins vreemd, want, deelde hij niet in des beroemden Rotterdammers afkeer van de kettervervolging, hij toonde toch, dat hem, bij aankleving van Rome, zeer verlichte denkbeelden eigen waren. Erasmus zelf raadpleegde, bij de verdediging zijner verklaring van het N. Testament, tegen Natalis Bedda, den Goudschen theologant ³⁾. Zijne vrijmoedigheid openbaarde zich vooral in zijne aanmerkingen op het tegen Luther gerigte geschrift van Fisher, bis-

¹⁾ Erasm. Epist. 604 oper. (edit. Lugd. B.). III col. 675 sqq.

²⁾ Zie: Diest Lorgion, geschiedenis van de kerkherv. in Friesl. blz. 22.

³⁾ Erasm. Epist. 766 l. 1. col. 866.

schop van *Rochester*. Lethmaats *de instauranda religione*, Basil. 1544, opgedragen aan keizer Karel V, was in negen boeken verdeeld, waarvan het eerste over de godsdienst in het algemeen, het andere over de afvalligen, het derde over de wankelenden, het vierde over de opkomst der kerk, het vijfde over haren voortgang, het zesde over de kerkelijke verandering, het zevende over de kerkregten, het achtste over het gezag der H. Schrift, het negende over de plegtigheden der kerk handelde.

Wel was de Goudsche geleerde van de noodzakelijkheid eener verbetering in de kerk overtuigd, maar evenmin als Erasmus, wilde hij die buiten de kerk en buiten *Rome* zoeken. Voorstander was hij dan ook van de vrijheid der Nederlandsche kerk tegen de eischen van het pauselijke hof en veel van hetgeen onder bisschop George van Egmond ter verbetering in het Sticht plaats vond, was vermoedelijk aan den invloed van hem, den vriend van Erasmus, te danken. Te betreuren is het, dat een uitgebreid werk, waaruit wij zijne gevoelens omtrent de hervorming welligt juist zouden kunnen leeren kennen, verloren is gegaan. Wij bedoelen zijn *Suspircium sive desiderium matris ecclesiae super redintegrandae religione*, een letterarbeid waarmede de beroemde boekdrukker Oporinus zoo hoog was ingenomen, dat hij, een gedeelte daarvan gelezen hebbende, hartelijk wenschte het uit te geven. Lethmaat besloot echter het eerst aan het oordeel en de goedkeuring van het concilie te *Trente* te onderwerpen. De uitspraak bleef achter. Welligt was het boek te verlicht in het oog dier beschrevene vaders. Na den dood van den Goudschen geleerde is het verloren geraakt.

Zie overigens: Walvis, beschr. van *Gouda*, I blz. 250 verv. Mijne verhandeling over Erasmus blz. 332 verv. Batav. Sacr. I, blz. 351 verv.

Johannes Leusden, die den 26 April 1624 te *Utrecht* het levenslicht aanschouwde en een der beroemdste Oosterlingen uit zijn tijdperk geweest is, ontving zijne eerste en ook zijne akademische opleiding in zijne geboortestad. In 1647 werd hij tot meester der vrije kunsten bevorderd, maar, hoezeer hij de philosophie met vrucht beoefend had, trok hem toch meest de theologie en de oostersche taalkunde aan. In 1649 proponent geworden, begaf hij zich naar *Amsterdam*, om zich door den omgang met Israëlit

meer in het hebreeuwſch te oefenen. Te *Utrecht* teruggekeerd en bevoegd verklaard om het oostersche te onderwijzen, reisde hij nog eens naar onze hoofdstad om door Joden zelve in den Talmud en in het rabijnsch bekwaamd te worden. In Julij 1650 werd hij tot buitengewoon hoogleeraar in het oostersche, aan de Utrechtsche akademie benoemd, en in Januarij 1653 hem, als predikant naar *Sluis* in *Vlaanderen* beroepen zijnde, het gewone professoraat opgedragen. Gedurende eene reeks van jaren bekleedde hij deze waardigheid met ijver en met lof. Vooral worden de duidelijkheid en de gemakkelijkheden, waarmede hij onderwees, hoog geroemd. Bijzonder was hij bij de uitheemsche studenten, die de hoogeschool bezochten, geacht. Hij overleed den 30 September 1699; bij zijne echtgenoot Elisabeth van der Nypoort vele kinderen nalatende, van welke een zoon, Rudolph geheeten, hoogleeraar in de geneeskunde te *Utrecht* werd, en een ander, Jacobus, in jeugdigen leeftijd als predikant aan de *Meern* overleden is.

De hoogleeraar Leusden was een zeer ijverig en geleerd man, die zich, zoowel omtrent de gewijde taalstudie, als omtrent de uitlegging van het O. en N. Verbond zeer verdienstelijk gemaakt heeft. Een enkele blik op zijnen nagelaten arbeid zal daarvan ten volle overtuigen. Tot die werken, waardoor hij oostersche taalstudie, in het belang van de verklaring des O. T. bevorderde, behooren: *Pauca et brevia praecepta ad notitiam Hebraicae et Chaldaicae linguae V. T. acquirendam perquam necessaria*, Traj. 1655, — *Onomasticon sacrum*, Traj. 1665 et 1685, — *Praecepta Hebraica et Chaldaica*, Traj. 1667, — *Specimen Grammaticae Hebraicae*, ib. 1668, — *Schola Syriaca una cum synopsi Chaldaica et dissertatione de literis et linguis Samaritanorum*, ibid. 1672, — *Clavis Hebraica et philologica V. T.* Lugd. B. 1673, — *Compendium Biblicum continens ex 23202 versiculis V. T. tantum 2289 non tamen integros, in quibus omnes universi V. Testamenti voces tam primitivae quam derivativae, tam Hebraice quam Chaldaice, una cum versione Latina inveniuntur*, Traj. 1673, 1680, 1685. Lugd. B. 1694, Francof. 1704, — *Een korte Hebreusche en Chaldeusche taalkonst*, Utr. 1686, in het Engelsch, Fransch en Hoogduitsch vertaald, — *Lexicon novum Hebraeo-Latinum ad modum Lexici Schreveliani Graeci*, ibid.

1687, alsmede onderscheiden bundels dissertatien, zooals *Philologus Hebraeus, continens quaestiones Hebraicas, quae circa V. T. Hebraicum moveri solent*, Traj. 1652, 1672, Amst. 1686 et Traj. 1695, — *Philologus Hebraeo-mixtus*, Traj. 1663, L. B. 1632 et 1699. Insgelijks had men aan hem de uitgave en verklaring van het O. V. en van onderscheiden gedeelten daarvan te danken. Niet alleen toch gaf hij *Biblia Hebraea accuratissima notis Hebraicis et commatibus illustrata, cum nova praefatione Latina*, Amst. 1667, 2 tom., maar ook *Jonas illustratus Hebraice, Chaldaice et Latine per paraphrasim Chaldaicam, Masoram magnam et parvam et per trium praestantissimorum Rabbiorum Salomonis Jarchi, Abrahami Aben Ezrae, David Kimchi textum Hebraicum punctatum, nec non per varias notas philologicas*, Traj. 1656 et 1692, — *Joel explicatus, per paraphrasim Chaldaicam, Massoram magnam et parvam. Adjunctus Obadja illustratus*, ib. 1657, — *Psalterium Hebraeum*, Amst. 1666, — *Psalmi Hebraice et Latine*, Traj. 1688, et *Hebraice et Anglice*, Amst. 1688, — *Tractatus Talmudicus una cum versione Hebraico duorum capitum Daniëlis*, 1665.

Bij zijnen Oud-Testamentischen arbeid kon Leusden de aanmerking niet ontgaan, dat hij te veel waarde aan het oordeel van Israëlitën hechtte. Intusschen vond ook het N. Testament en de verklaring daarvan in hem eenen ijverigen beoefenaar. Niet alleen bezorgde hij eene uitgave van het *Novum Testamentum Graecum*, Traj. 1675 en herhaaldelijk herdrukt, maar hij schreef ook: *Philologus Hebraeo-Graecus, continens quaestiones, quae circa N. T. Graecum fere moveri solent*, Traj. 1670, Lugd. B. 1685, 1695, — *Clavis Graeca N. T. cum annotationibus philologicis*, ib. 1672, — *Compendium Graecum N. T. continens ex 7959 versiculis totius N. T. tantum versiculos 898 non tamen integros, in quibus omnes universi N. T. voces cum versione Latine inveniuntur*, Ibid. 1673, 1677, 1682, Amst. 1698. Lugd. B. 1702. Francof. 1704. In 1709 verscheen te Leiden: *Leusden et Schaaf N. T. Syriacum cum lexico Syriaco*, 2 vol. Bovendien bezorgde hij eene uitgave van de *Septuaginta*, Amst. 1683.

Zie overigens: Burm. Traj. erud. pag. 185 sqq. Heringa, de audit. pag. 137 sq.

Jacobus Leydekker, den 9 Mei 1656 te Middelburg geboren ¹⁾, volbragt zijne akademische studiën te Leiden en

¹⁾ Zijne ouders, Joachim L. en Geertruid Marteau, mogten zich wel in

werd, in 1676 proponent bij de klassis van *Schouwen en Duiveland* geworden, twee jaren later als predikant bij de hervormde gemeente te *Riethem op Walcheren* beroepen. In 1682 begaf hij zich naar de *Willemstad*, van daar naar *Heusden*, in 1698 van hier naar zijne geboortestad vertrekken. Eenendertig jaren mogt de Middelburgsche gemeente zich in zijn bezit verheugen. Hij is den 1 Mei 1729 overleden.

Leydekker was een zeer geleerd en werkzaam man, die ook als Voetiaansch prediker zijne verdiensten had. Enkele zijner leerredenen hebben het licht gezien: *De tranen van Jesus Christus over den dood van Lazarus, ofte eene Leerreden over Joh. II: 35 wegens het overlijden van den Heer J. Plancius*, Midd., — *de heerlijkheid van Paulus bediening tot een voorbeeld der leeraren over Rom. XI.* (bevestigingsrede), Midd., — *Triomf der goddelijke waarheid* (predikatsien ter gedachtenis der Dordsche synode) Midd. 1719, — *Leer- en lykrede uit Joh. XI: 11 over het afsterven van C. Tuinman*, Amst. 1734 en: *Het testament van J. Leydekker aan de gemeente van J. C. te Middelburg, zijnde eene jubelreden van zyne vyftigjarige bedieninge over Ps. LXXI vs. 1, 18 enz.* Midd. 1718.

Voor al echter was Leydekker beoefenaar der kerkelijke geschiedenis. In 1691 verscheen te *Dordrecht* van hem eene *kerkelijke historie*, op nieuw door hem onder den titel: *Adam, Moses, en Christus, ofte aartsvaderlyke, Joodsche en Christelyke oudheid, sedert de wereldschepping tot a^o. 1700*, Midd. 1701 uitgegeven, waarvan 's mans zoon, Kornelis Gentman Leydekker, predikant te *Sas van Gend* en later te *Bergen-op-Zoom*, in 1732 eene vermeerderde uitgave bezorgde. Op verzoek van de klassis van *Walcheren*, schreef hij: *Eere van de nationale synode van Dordrecht in het bezit van uitstekende kinderen verblijden*. Den Utrechtschen hoogleeraar Melchior L., zullen wij vervolgens leeren kennen, maar ook hunne dochter, Cornelia, in Maart 1654 te *Middelburg* geboren, heeft onderscheiden godsdienstige werkjes uitgegeven. Zij zijn, behalve een paar voorredenen voor den arbeid van anderen: *Middelburg's weeklagt over het overlijden van Ds. P. Laccher*, Midd. — *Ernstige zielsbetrachtingen in heylige alleenspraeken voor, onder en na het houden des H. Avondm.* Amst. 1695, — *Brieven ter vertroosting over het afsterven van godsalige vrienden*, Amst., — *Zions klachten over het zalig afsterven van koninginne Maria Stuart*, Utr. 1695, — *Het sweerd des Heeren en der helden van Nederland en Engeland*. Utr. 1707.

den jaare 1618 en 1619, voorgestaan en bevestigd tegen de beschuldigingen van G. Brandt in zyne historie der Reformatie enz. I D. Amst. 1705. Grooten lof oogstte hij hiermede in bij de voorstanders der Dordsche vaders. Wel nam Johannes Brandt er ter verdediging van de eer zijns vaders de pen tegen op ¹⁾, maar Leydekker liet zich hierdoor niet ternghouden van het uitgeven van zijn tweede deel, dat in 1707 te Amsterdam het licht zag.

Had de Middelburgsche leeraar zich reeds op deze wijze een ijverig voorstander der hervormde kerkleer betoond, hij deed dit ook in zijne tegen Bekker gerigte schriften: *Philosophische duivel*, 1692, en *Een brief aan D. D. J. Aalstius en P. Steenwinkel over derselver seedige aanmerkingen, waarin getoond word, dat hare gronden uit de Cartesiaansche philosophie de dwalinge van Ds. Bekker niet kunnen wegnemen, maar daar zelfs toe heenleiden*, Utr. 1693, en in een werkje getiteld: *den blijden Spinosist en bedroefden Christenleeraar in 4°.*, welligt met het oog op Leenhof's *Hemel op aarde* geschreven.

Insgelijks trad hij als verdediger van het protestantismus op. Reeds te Heusden had hij in 1696 uitgegeven: *Kort begrip van bondige vraagen, tegenwerpingen en antwoorden over de dwaalingen der Roomsche kerk*. Op verzoek der klassis van Walcheren schreef hij later: *De hervormde kerk in 't gemeen verdedigt tegen het Pausdom, in 't byzonder tegen den hoon, den hervormers en hunne leer aangedaan door den R. priester Thomas du Jardin, in zijn boek, genaamd geloofsverschillen* enz. Midd. 1711. Toen du Jardin de pen hiertegen opnam, liet Leydekker volgen: *De hervormde kerk andermaal verdedigt tegen het Pausdom en in 't bijzonder tegen den hoon den hervormers en hervormde leer weer zeer onfatsoenlijk aangedaan door den R. priester Th. du Jardin in zijn boek, genaamd Spore der waarheyd*, enz. Midd. 1716.

Zie overigens het door 's mans zoon geschreven voorberigt, behelzende het leven, sterven en schriften van J. Leydekker voor zijnen: Adam, Mozes en Christus enz. 1732. La Rue blz. 88 verv.

Melchior Leydekker, de oudere broeder van den zooveen vermelden Middelburgschen leeraar, werd in Maart of Januarij 1642 te Middelburg geboren. Zijne akademische

¹⁾ Zie I D. blz. 166.

studien eerst te *Utrecht* en later te *Leiden* voltooid hebbende en doctor in de theologie geworden zijnde, werd hij in 1662 te *Renesse* en *Noordwille* op het eiland *Schouwen* als predikant bevestigd. Vijftien jaren verkondigde hij hier het Evangelie, maar niet zonder openlijke blijken van zijne godgeleerde kennis te geven. Hij leverde die in *Sulamyth, dat is zedige verdediging van de oude regtzinnige godgeleerdheid in en omtrent de hedendaagsche zweevende verschillen*, 1673, — *Raad des vredes en bedeeeling der genade door de goddelijke drieëenheid en de uitvoeringe der zaligheid aller uitverkorenen, byzonderlyk onder 't O. T.*, Amst. 1675. — *Lux veritatis, sive exercitationes ad nonnullas controversias, quae hodie in Belgio potissimum multa ex parte theologico-philosophicae moventur*, cet. Lugd. B. 1677.

's Mans verdiensten bleven dan ook niet onopgemerkt. In 1678 werd hij tot hoogleeraar in de theologie te *Utrecht* benoemd, die betrekking den 26 April van dat jaar aanvaardende met eene *oratio de sectanda veritate in amore*. Gedurende eene reeks van jaren was hij een sieraad der Stichtsche hoogeschool, hoezeer hem ook het professoraat te *Groningen* op eervolle voorwaarden werd aangeboden. Hij overleed in hoogen ouderdom, den 6 Januarij 1721.

Leydekker was een voortreffelijk godgeleerde van de Voetiaansche rigting, zeker, zooals uit zijne schriften blijkt, een hevig tegenstander van de Coccejanen, maar op wien het voorbeeld van Coccejus, wiens lessen hij te *Leiden* gehoord had, ten opzichte eener minder schoolsche behandeling der godgeleerdheid, eenen heilzamen invloed had.

Als dogmaticus leeren wij den Utrechtschen hoogleeraar vooral kennen uit zijn werk: *de oeconomia trium personarum in negotio salutis humanae Libr. 6, quibus universa fides ex certis principiis congruo nexu explicatur, demonstratur ac defenditur*, Ultraj. 1682. Vreemd aan de Coccejaansche verbonds-methode, poogde hij de leerstellingen uit de huishouding der genade van de drie personen in de drieëenheid, zooals die tot 's menschen behoudenis werkzaam zijn en verheerlijkt worden, af te leiden en de gevoelens der kerk te doen kennen. Wordt het reeds hieruit blijkbaar, dat Leydekker eene verbeterde leer-methode noodig oordeelde, het is tevens niet te ontkennen, dat zijn systeem eenvoudiger,

duidelijker en minder ingewikkeld en spitsvindig dan dat van Voetius en van zijnen leermeester Hoornbeek was. Intusschen was hij naauwgezet getrouw aan de aangenomen kerkleer en een vreeselijk vijand voor wie, naar zijne schatting, daarvan eenigermate afweken. Wij vinden een aantal schriften van zijne hand, op de in die dagen gevoerd wordende twisten, op Bekker, Vlak, Leenhof en anderen betrekking hebbende. Sommigen van deze hebben wij reeds vermeld of zullen wij noemen in de biographiën van hen, tegen wie ze gerigt waren. Er hier eene opgave van te leveren, zou eene noodelooze herhaling zijn. Genoeg zij het aan te merken, dat Leydekker in de polemiek een wel en scherp gewapend kampvechter was. Enkele behooren tot de dogmatische geschriften, welke wij hier nog behooren op te geven, of tot die, waarin hij als verdediger der christelijke godsdienst en van de leer der hervormden optrad. Deze zijn: *Dissertatio de ecclesiae christianae per judaismum et gentilismum oppugnatione*, 1681, — *Medulla theologiae concinnata ex scriptis celeb. virorum*, Ultr. 1683, — *Synopsis theologiae christianae, ut et epistola de facillima lectione textus Hebraici*, ib. 1684, — *Mysterium pietatis defensum adversus hodierna consilia mysterii iniquitatis*, ib. 1686, — *Veritas Euangelica triumphans de erroribus quorumvis errorum*, ibid. 1688, — *Commentarius in Augustinum de unitate ecclesiae*, ib. 1690, — *Commentarius in catechesin palatinam*, etc. ib. 1694, — *Disputationes theologiae sex de causis salutis*, ib. 1709, — *Euangelische waarheid van den gereformeerden godsdienst betoont*, Utr. 1684, — *De heiligheid en geestelykheit van den geref. godsd.* ald. 1686, — *De zugtende kerk haare regtvaardigheid en onnoozelheit verdedigende*, ald. 1687, — *Verdediging der godsgelertheid*, Amst. 1687, — *Tractaatje tegen de Antinomianen*, 's Hage 1700, — *De verborgentheid des geloofs, eenmaal den heiligen overgeleevert of het kort begrip der waare godsgelertheid beleeden in de gereformeerde kerke*, Rott. 1700, — *De heerlykheit des Euangeliums in de gerechtigheit van Jesus Christus*, Amst. 1708, — *Filius Dei sponsor of de lof en eer van J. C. onzen borge*, Amst., — *Korte aanmerkingen over de leere der Verbonden*.

Leydekker, die zeer ingenomen was met de praktikale rigting welke in *Engeland* veld won, bevorderde zelf de

beoefening der christelijke zedeleer bij zijne leerlingen. In die rigting schreef hij *Medulla theologiae practicae*, Ultr. 1683. Tevens deed hij zich als beoefenaar der oostersche letteren oudheidkunde kennen in: *De republica Hebraeorum libri 12*, Amst. 1704 in fol., — *De vario reipublicae Hebraeorum statu libri 9, sive tomus II de rep. Hebraeorum*, Amst. 1710. Dat hij de uitlegging en uitlegkunde des N. V. niet veronachtzaamde, lag in den aard zijner studien. Proeven daarvan heeft hij nagelaten in zijn geschrift: *De mente Pauli in epistola ad Rom. et Gal.*, Ultr. 1690 en *de smerten des Messias*, zijnde een verklaring over Jez. LIII, Utr. 1685. Ook de predikkunde werd door hem niet voorbijgezien blijkens zijne *Analysis scripturae et de ejus interpretatione in concionibus cum methodo concionandi*, Traj. 1683.

De kerkelijke geschiedenis vond in hem, even als in zijnen broeder, eenen niet ongelukkigen beoefenaar. Hij leverde een vervolg op Hornius *kerkelijke historie* tot het jaar 1687 en *Historia ecclesiae Africanae illustrata*, Traj. 1690. Meest verdienstelijk heeft hij zich in dit opzicht gemaakt door zijne met naauwkeurigheid en zaakkennis geschrevene: *Historia Jansenismi libri sex, quibus de C. Jansenii vita et morte, nec non de ipsius et sequacium dogmatibus disseritur*, Traj. 1695.

Zie overigens: Burm., Traj. erud., pag. 175 sqq. La Rue, blz. 94 verv. Ypey, gesch. der synth. Godgel., II, blz. 122 verv., 283 verv. Gesch. der Chr. kerk in de 18^e eeuw, VIII, blz. 33 verv., 122 verv. Ypey en Derm., II, blz. 530 verv., III, blz. 355. Heringa, de audit., pag. 141.

Philips van Leyden, die in de veertiende eeuw bloeide, te *Leiden* geboren en eerst pastoor te *Zierikzee* was, beoefende de regtsgeleerdheid met zulk eenen ijver, dat hij in 1369 tot hoogleeraar in de regten te *Parijs* benoemd werd. Later bekleedde hij het ambt van raad bij hertog Willem van Beijeren en werd in 1373 vicaris-generaal van den Utrechtschen bisschop. Hooge kerkelijke waardigheden en daaronder rijke kanoniks-plaatsen vielen hem ten deel. Met lust voor de wetenschappen bezielde, besteedde hij zijne bezittingen voor een groot deel tot het aankoopen eener voor zijnen tijd belangrijke boekverzameling, welke hij bij zijnen dood aan de stad *Leiden* ten geschenke gaf. Hij overleed te *Utrecht* in 1380, terwijl zijne werken, onder den titel: *Philippi de Leidis tractatus juridico-politici*, in 1701 op nieuw zijn uitgegeven.

Zij bevatten vier verhandelingen; de eerste is over de zorg voor den staat en het lot der heerschers, — de tweede bevat eene opgave van de onderwerpen en regelen in de eerste, — de derde gaat over de wijze en middelen om den staat nuttiger en gemakkelijker te regeren en de vierde eindelijk over de huishoudkunde. Zeker behoorde van Leyden's staatkundige arbeid niet tot theologisch gebied, maar voor wie weet, welk een invloed de ontwikkeling der regtsstudie in zijn tijdperk op de voorbereiding der kerkhervorming gehad heeft, zal het niet onwelkom wezen onder de mannen, welke daartoe gearbeid hebben, ook eenen Nederlandschen priester vermeld te zien.

Zie overigens: Bat. Sac., blz. 278. A. Matthaeus in praefat. ad Joh. a Leidis, Annal. Egmund., ibique diplomata Wilhelmi Bavari. Mijne Nederl. kerkgeschiedenis vóór de Herv., II, blz. 301 verv.

Gerard Lievens of **Livius**, van wien men verhaalt dat hij vroeger als muzikant zijn brood bedelde, was in het begin der zeventiende eeuw predikant te *Nijmegen*. Hij heeft zich eenigen naam verworven door zijn tegen eene, op last van den bisschop Masius in de Catharina-kerk te 's *Hertogenbosch* geplaatste, glasschilderij gerigt werkje onder den titel: *bericht van de behoorlycke en onbehoorlycke eere der gelucksaligher Maghet Maria, weerde moeder ons Heeren Jesu Christi*, Nijm. 1613 in 12°. Het werd beantwoord met: *cort onderwys Christiani Philomarii voor Gerardo Livio, woorden die, tot Nieuweghenaar streckende tot beschermenisse van seeckere beelden, ghestelt in een glaese veynster der Parochie kercke van St. Catharina binnen de stadt van 's Hertogenbosche, van wegghen myn eerwaerdichste heere Gisbertus Masius, bisschop der selver stadt, de welcken onder den naam Girardi Livii onverstandelyck ghelastert worden in een boeccken, ghe-naamt: bericht enz.* 's Hert. 1613 in 12°.

Zie overigens: Paquot, I, pag. 304.

Johannes Ligarius, te *Nesse* in *Oost-Friesland* geboren, heeft niet alleen in de Oost-Friesche kerk een belangrijke rol vervuld, maar ook in ons vaderland eenigen tijd verkeerd onder omstandigheden, wel der vermelding waardig.

Op kosten der kerk te *Emdden* studeerde hij te *Wittenberg* en was daar inzonderheid leerling van Melanchton. Het predikambt werd door hem aanvaard te *Uphuizen*, van

waar hij naar *Norden* vertrok. Hier werd hij om zijne hevigheid van zijne bediening afgezet, maar niet lang daarna op nieuw predikant te *Wolthuizen*. Op aandrang van eenige kooplieden begaf hij zich in 1566 naar *Antwerpen* om daar het Evangelie te verkondigen. De hitte der vervolging noodzaakte hem van hier te vlugten. Na eenigen tijd veldprediker in het leger van Prins Willem I geweest te zijn, werd hij op zijne geboorteplaats beroepen. Ook daar bleef hij niet lang. Graaf Edzard van Oost-Friesland benoemde hem tot zijnen hofprediker.

In 1586 werd hij naar ons vaderland geroepen. Reeds vroeger, in 1573, had de gemeente te *Woerden* pogingen aangewend om van den prins verlof te ontvangen tot het verkrijgen van onzen prediker. Dit was toenmaals mislukt. Later werd die poging met beteren uitslag hervat.

Te *Woerden* bestond eene aanzienlijke Luthersche gemeente¹⁾ en in het reeds genoemde jaar werd onze Ligarius, te gelijk met Segerius Koningsbergen, tot haren leeraar beroepen. Het was de wensch van 'slands hooge regering en van velen, dat de Lutherschen te *Woerden* langzamerhand en als ongemerkt tot de gemeenschap der hervormde kerk overgebracht zouden worden. Koningsbergen bevorderde dit gaarne, maar Ligarius, de voormalige kweekeling van *Wittenberg*, was van eene tegenovergestelde rigting. Het gevolg hiervan was, dat er tweespalt tusschen de beide leeraars en in de gemeente ontstond. Meer en meer werd de hervormde kerk in Holland de heerschende en, daar te *Woerden* de eenige Luthersche gemeente was overgebleven, ijverde men bij toeneming om ook die te doen opheffen. Ligarius was op geenerlei wijze ter bereiking van dit doel te winnen, zooals met zijnen ambtgenoot het geval geweest was. Men besloot dus hem te verwijderen. Het daartoe uitgedachte middel was in den onverdraagzamen geest des tijds. Eene reeks van spreekwijzen en uitdrukkingen, door hem, zoo men zeide, gebezigd, werd bijeenverzameld en de ijverige Lutheraan beschuldigd van tegen 'slands overheid gepredikt te hebben. Men hoorde

¹⁾ De vroeg overleden J. G. H. Reudler heeft eene belangrijke geschiedenis dier gemeente geleverd, Utr. 1841, in de Bijdragen van Schultz Jacobi en Domela Nieuwenhuis III st.

hem eerst (22 April 1591) op het raadhuis te *Woerden* en later werd hij, op last der staten, voor het hof van Holland gedagvaard. Het hem aangekondigd arrest werd wel, ten gevolge zijner verklaring van bereid te zijn om ten allen tijde voor het hof te verschijnen, opgeheven, maar hem tevens verboden om, gedurende het regtsgeding, te *Woerden*, of elders in *Holland*, *Zeeland* en *Friesland*, eenige godsdienst uit te oefenen. Den 20 October 1591 verleende de Woerdensche regering hem echter een loffelijk getuig-schrift. Ligarius zelf hield eene afscheidsrede in de groote kerk, maar zijne tegenstanders sloegen de deuren, gedurende de godsdienstoefening, open en leidden den prediker, onder het spelen der klokken, buiten de stad. Zijne grootste schuld bestond hierin, dat hij niet van zijne overtuiging wilde afwijken. Wel schijnt het vreemd daaraan zoodanige gevolgen verbonden te zien in een land, waar men voor de vrijheid des gewetens streed, maar men kent den vaak overdreven en hartstogtelijken ijver dier dagen.

Ligarius werd, nog in hetzelfde jaar zijner verwijdering uit *Woerden*, te *Embden* beroepen. Ook hier bragt zijne verkleefdheid aan de Luthersche leerbeginselen hem in lijden. In 1595 dreven de Embdenaars hem en de Lutherschen uit hunne stad. Nu begaf hij zich naar *Norden*, niet lang echter zijn laatste onheil overlevende, daar hij den 21 Januarij 1596 overleed.

Het kan natuurlijk niet geacht worden tot onze taak te behooren om den man, wiens werkkring hoofdzakelijk in *Oost-Friesland* was, in al zijne lotgevallen, gevoelens en schriften te volgen en beoordeelen. Wij kunnen volstaan met, wat deze punten aangaat, naar anderen te verwijzen, maar wij mogen niet verzwijgen, dat Ligarius, als Lutheraan, ons niet onverdraagzamer toeschijnt dan velen zijner hervormde tijdgenooten.

Intusschen was hij ook met zijne pen in ons vaderland werkzaam geweest. Wij vinden vermeld, dat hij in 1588 te *Woerden* uitgaf: *het Christendom, oft die puncta der godtsalicheyt, mitsgaders sommige Textuale Regulen en Disputatien, in vrage en antwoord gestillet enz.*, voor volwassenen bestemd, waarop hij tusschen 1588 en 1591, ten gebruike bij het onderwijs der jeugd, liet volgen: *het kleyne corpus doctri-*

nae, om de jonckheyt en de eenvoudige gemeente in de punten der kleyne cathechismi tot meerder verstand met vrage ende antwoorde te oefnen. Dit geschrift, waarin de tien geboden en het volmaakte gebed niet worden aangeroerd en hetwelk voor de leer des avondmaals en der sleutelen des hemelrijks naar Luthers catechismus verwijst, werd later in het achter de Psalmen en Gezangen gevoegde *kerkboek* opgenomen tot 1779, toen het nieuwe *Amsterdamsche gezangboek* verscheen. Door zijne bezorging en met eene voorrede van zijne hand was ook uitgekomen: *Dat Woerdische sangboek, de CL Psalmen Davids, ende geestelycke liedekens, uitgelesen, mitsgaeders eenige nieuwe loffsangen, die hier noch bygevoecht zijn*. De laatste uitgave is Utr. 1647 en het bleef te *Woerden* in gebruik tot 1745.

Zie overigens: J. van Iperen, kerkelijke historie van het Psalmgezag II, voorz. blz. XX verv. Meiners a. w. II, blz. 19, 83 verv. 167 verv. 246, 304 verv. 387 verv. Ypey en Derm. I, blz. 332. Schultz Jacobi en Domela Nieuwenh. bijdrage I, blz. 45, 126. III, blz. 89 verv.

Philippus van Limborch, uit een aanzienlijk Maas-trichtsch geslacht gesproten, werd den 19 Junij 1633 te *Amsterdam* geboren. Zijn vader, François, in het huwelijk getreden met Geertruida Bisschop, dochter van den bekenden broeder van den hoogleeraar Episcopius, Rem Egbertszoon Bisschop, had zich eerst, op aansporing van zijnen grootvader, op den koophandel, maar na diens dood op de regtsgeleerdheid toegelegd en in de uitoefening daarvan grooten roem behaald.

Philippus van Limborch genoot, onder de leiding van zulk eenen vader, even als zijne broeders¹⁾, eene wetenschappelijke opvoeding en aan het athenaeum zijner geboortestad het onderwijs van van Baerle, Vossius en Senguerdus, terwijl hij aan de Remonstrantsche kweekschool Curcellaeus tot leermeester had. Vroeg en voorspoedig ontwikkelde zich zijn voortreffelijke aanleg. Gedachtig aan het *audi et alteram partem* begaf de Remonstrantsche student zich ook naar de Utrechtsche hoogeschool, waar hij onder anderen de lessen bijwoonde van Voetius. In 1655 werd hij proponent bij

¹⁾ De oudste, Rembert, werd advokaat-fiscaal bij het hof van Holland, niettegenstaande hij Remonstrant bleef. De jongste, Simon, was advokaat te 's Gravenhage.

zijne broederschap en hem voor eenigen tijd de waarneming van de predikdienst te *Haarlem* opgedragen. Hij achtte zich nog te jong voor de hem aangeboden plaatsing te *Alkmaar* en het pligt zich nog met al zijne krachten op de voortzetting zijner studien toe te leggen. Nog proponent zijnde bezorgde hij de uitgave van Episcopius leerredenen over het 5de Hoofdstuk van Matthaëus.

In 1657 nam hij het beroep naar *Gouda* aan en ook hier bragt hij zijnen tijd niet ledig door. Zeker toonde hij reeds zijnen milden zin in zijne verhandeling *over de verdraagszaamheid*, in 1661 in het licht verschenen, en zijnen ijver voor de wetenschap door het uitgeven van het tweede deel der *opera Episcopii*, waarvan de hoogleeraar Curcellaeus het eerste deel bezorgd had. Groote verplichting heeft echter elke beoefenaar der Nederlandsche kerkgeschiedenis aan eenen anderen arbeid van hem. Onder de papieren van zijnen oom Episcopius had van Limborch een aantal hoogst belangrijke brieven en andere stukken, betreffende de zaken der Remonstranten, gevonden. Met hulp van Christiaan Hartzoeker, Remonstrantsch leeraar te *Rotterdam*, besloot hij die te rangschikken en openbaar te maken. In 1660 verschenen zij voor het eerste onder den titel: *epistolae praestantium et eruditorum virorum*, in octavo. Tweemaal liet van Limborch ze, aanmerkelijk vermeerderd, in folio herdrukken, in 1684 en in 1709. Wie deze verzameling kent, weet er al het gewigt van voor de historie van gebeurtenissen en personen te waarderen.

Nagenoeg tien jaren bleef onze geleerde te *Gouda*. In 1667 vertrok hij naar de gemeente zijner geboortestad en weldra zag hij zich, op aanbeveling van Pontanus, die daarvan afstand deed, het onderwijs opdragen van de studenten in de theologie. Den 19 April 1668 werd hij door de broederschap tot hoogleeraar verkozen. Met hoogen lof was en bleef hij in die betrekking, waarin wij hem nader zullen beschouwen, werkzaam, tot dat hij den 30 April 1712 overleed, door zeer velen diep betreurd, en om zijne voortreffelijke gaven en om zijn edel karakter. Zes dagen later werd zijn stoffelijk overschot in de Wester-kerk te *Amsterdam* ter aarde besteld. Hij was eerst gehuwd geweest (1660) met Elisabeth van Zorgen, die hem echter, even als het éénige kind uit dien

echt, spoedig door den dood ontviel. In 1674 trad hij andermaal in het huwelijk met Cornelia van de Kerk, uit welke vereeniging hem twee kinderen werden geboren.

Dat van Limborch een zeer geleerd man was, is ons reeds gebleken. Hij gaf er nog krachtiger bewijzen van, niet alleen door de uitgave van Episcopus leerredenen (1670) en van de theologische schriften van Curcellaeus (1671), maar bijzonder door zijnen eigenen godgeleerden arbeid, van dogmatischen, zedekundigen en historischen aard.

Het voortreffelijkst werk van den hoogleeraar was ongetwijfeld zijne: *Theologia christiana ad praxin pietatis ac promotionem pacis christianae unice directa*. Tien jaren heeft hij daaraan besteed en het verscheen voor het eerst te *Amsterdam* 1686 in 4°. In folio werd het herdrukt te Amst. 1695, 1700, 1715, 1730 en te *Bazel* 1735. Bij de volgende uitgaven is gevoegd eene onder 's mans nagelaten papieren gevonden: *Relatio historica de origine et progressu controversiarum in foederato Belgio de praedestinatione*, welke ook in het Hollandsch vertaald en uitgegeven is te *Amsterdam* 1615. Cattenburgh heeft later (Amst. 1726) een *specilegium theologiae christianae Ph. a Limborch* in het licht gezonden. Tegen het systeem heeft geschreven *C. Franck, Exercitationes anti-Limborchianae*, Kilonii 1694.

Deze dogmatische arbeid van van Limborch munt in meer dan een opzigt uit. Hij levert het eenige volledige Remonstrantsche systema der zeventiende eeuw en beantwoordt geheel aan zijnen titel, de praktijk der geloofswaarheden duidelijk aantonende, de stellingen van anders denken met onpartijdige gematigdheid, en veelal met hunne eigen woorden opgevende en vrij van de schoolsche wijze van behandeling, zijner eeuw eigen. Sociniaansche denkbeelden worden er niet in aangetroffen, maar ook terecht gewezen. De *theologia christiana* is in zeven boeken verdeeld, waarvan het eerste over de H. Schrift, het tweede over God en de goddelijke werken, het derde over de verlossing, het vierde over de praedestinatie, het vijfde over de geboden van het N. V., het zesde over de beloften en bedreigingen van het N. V., het zevende eindelijk over de christelijke kerk handelt.

Het jaar 1686 was in Limborch's leven niet alleen merk-

waardig door de uitgave zijner *theologie*, maar ook door zijne eerst mondelinge, later schriftelijke onderhandelingen over de waarheid der christelijke godsdienst met den geleerden israeliet Izaak Orobio, die, den kerker der Spaansche inquisitie ontvlugt, zich te *Amsterdam* als geneesheer had gevestigd. De vrucht hiervan was: *de veritate religionis christianae amica collatio cum erudito judaeo. Subjungitur huic libro tractatus, cui titulus: Urielis a Costa*¹⁾ *exemplar vitae humanae: addita est brevis refutatio argumentorum, quibus a Costa omnem religionem revelatam impugnat*, Goudae 1687 in 4°.²⁾ In 1723 verscheen dit werk — waarin de hoogleeraar het christendom zegepralend verdedigde — door de zorg van J. de Goede, die er eene breede voorrede bijvoegde, te *Amsterdam* in het Hollandsch. Limborch mogt later nog het voorregt genieten van eene tweeentwintigjarige dame, die bijna was overgehaald om de joodsche godsdienst aan te nemen, daarvan terug te brengen.

Had onze geleerde aan de beoefenaars der kerkelijke geschiedenis eene wezenlijke dienst bewezen door de *epistolae praestantium virorum*, en door *het leven van S. Episcopus*, gestelt voor 17 zijner predicationen, Amst. 1693 (in het latijn vermeerderd uitgegeven: *Historia vitae S. Episcopii, scripta a Ph. a Limborch, e Belgico in Latinum versa et ab authore in aliquot locis aucta*, Amst. 1701), eene door hem in handen gekregen verzameling van al de door de inquisitie te *Toulouse* uitgesproken vonnissen bragt hem tot het schrijven en uitgeven eener belangrijke: *Historia inquisitionis, cui subjungitur liber sententiarum inquisitionis Tholosanae ab anno Christi 1307 ad annum 1323*, Amst. 1692.

Wij kennen slechts ééne leerrede van onzen theologant: *lijkpredikatie over het zalig afsterven van D. J. Ouwens*, Gouda 1664, ook geplaatst achter zijn: *wel stervensleer voor zieken of onderregtinge om zieken naar de staat van hun voorgaande leven tot sterven te bereiden*, Amst. 1700.

Als verstandig exegeet had van Limborch zich reeds in zijne *theologie* doen kennen, maar nog meer deed hij dit in zijnen *commentarius in acta apostolorum et in Epistolas ad Romanos et ad Hebraeos*, Rotterod. 1711. Over de door hem tegen

¹⁾ Zie over hem o. a. Paquot I, pag. 335 suiv.

²⁾ Orobio overleed omstreeks 1686.

den hoogleeraar F. Burman ingebragte beschuldiging van Socinianismus ¹⁾ door van der Waeyen aangevallen, verdedigde hij zich in *ad defensio contra Joannis van der Waeyen iniquam criminationem*, Amst. 1699. Behalve het *formulier voor den doop van bejaarden*, hetwelk de Remonstrantsche societeit aan hem te danken heeft, bezit de bibliotheek der Amsterdamsche gemeente een aantal handschriften van hem. De voornaamste zijn zijne met Clericus gewisselde brieven, — *Reformatorum de poena Haereticorum sententia*, — *adversaria* 3 vol., — *virorum ad eum Epistolae*, — *Epistolae ex Anglia ad eum scriptae*, — *Epistolae ad viros doctos*, — *Tien brieven aan J. Snecanus*, — en eene verzameling van brieven bij het handschrift van het verhaal van het opkomen der Rijnsburgers door P. de Fijne ²⁾.

Wat 's mans bijzondere gevoelens aangaat, verdient het opmerking, dat hij aan zijne kinderen den doop niet liet toedienen, vóórdát zij tot jaren van onderscheid waren gekomen.

Zie overigens: J. Clerici oratio funebr. in obitum Ph. a Limborch. Cattenburgh, Bibl. Rem. pag. 102 sqq. Paquot I, pag. 553 suiv. Ypey, gesch. der systh. godgel. III, blz. 313 verv. gesch. der chr. kerk in de 18e E. IX blz. 221 verv. A. des Amorie van der Hoeven, gedenkschrift, blz. 114 verv. A. des Amorie van der Hoeven Jr. dissertatio de Philippo à Limborch theologo. J. Tideman a. w. 18, 19, 75, 229, 356, 367.

Wilhelmus Lindanus, in de zestiende eeuw te *Dordrecht*, waar zijn vader burgemeester was, geboren, werd, te *Leuven* zijne studien volbragt en eene reis door *Frankrijk* en *Duitschland* gemaakt hebbende, en na doctor in de theologie geworden te zijn, deken te 's *Gravenhage*. Weldra steeg hij in waardigheid en zag zich tot vicaris van den Utrechtschen bisschop of geestelijken commissaris en kettermeester in *Holland*, *Zeeland* en *Friesland* verheven.

Als inquisiteur was Lindanus ernstig en streng, al den schrik, aan die vreeselijke bediening eigen, om zich heen verspreidende, maar zich tevens onthoudende van die ruwe hevigheid, welke Tapper en anderen had gekenmerkt. In 1556 kwam hij in *Friesland* en reeds spoedig had hij daar moeilijkheden met de geestelijkheid, het hof en de staten over de uitgebreide magt, welke hij zich aanmatigde. Wei-

¹⁾ Zie I D. blz. 201.

²⁾ Zie den catalogus dier biblioth. blz. 17 en 18.

nig baatte dit echter in die dagen, waarin de koninklijke raadsheer en kettermeester door hooger staatsgezag gesteund werd. Lindanus bewandelde dan ook eenen bloedigen weg en deed zich in zijne hatelijke betrekking wel als scherpzinnig, maar tevens als met onverbidde strengheid aan zijne kerkleer gehecht, kennen. Groot waren dan ook zijne verdiensten in het oog van de voorstanders van *Spanje*. Dien ten gevolge zag hij zich dan ook, bij de oprigting der nieuwe Nederlandsche bisdommen, tot bisschop van *Roermonde* benoemd. Wel werd hij op den 4 April 1562 door Granvelle gewijd, maar men volgde te *Roermonde* het voorbeeld van *Antwerpen* en weigerde den nieuwen kerkvoogd te ontvangen. Hoezeer hij zijnen ijver voor de kerk, ook door het bijwonen van de Utrechtsche synode van 1565, bleef toonen, kon hij eerst zeven jaren na zijne wijding van zijn sticht bezit nemen. Dadelijk toonde hij, dat het hem ernst was, de kerkelijke tucht te handhaven en zijne onderhoorige geestelijken aan zijn gezag te onderwerpen. De loop der gebeurtenissen drong hem echter in 1578 *Roermonde* te verlaten. Nu begaf hij zich naar *Rome*, waar hij door paus Gregorius XIII zeer gunstig ontvangen werd, terwijl hij ook in *Spanje* de onderscheiding van den koning genoot. Weldra scheen het lot zich ten zijnen voordeele te keeren. Andermaal bragt hij eenigen tijd in zijn bisdom door. Nogtans ondernam hij eene nieuwe reis naar *Rome*. Van hier in *Nederland* terug gekeerd, werd hij tot tweeden bisschop van *Gend* benoemd, en den 22 Julij 1588 als zoodanig gewijd. Niet lang mogt hij van deze waardigheid genot hebben. Hij overleed den 2 November van hetzelfde jaar.

Van de meeste geschriften van Lindanus ken ik slechts de titels en daaruit, zooals uit zijne *Dubitantius* en *panoplia evangelica*, blijkt het, dat hij een ijverig verdediger van zijn kerkgeloof geweest is, terwijl anderen toonen, dat hij geen vreemdeling in de H. S. was. De kardinaal Caesar Baronius noemde hem eenen man in allerlei wetenschappen bij uitnemendheid ervaren, terwijl het zeker is, dat Sixtus V, nog kardinaal zijnde, zich bij zijne uitgave van Ambrosius van Lindanus hulpe bediend heeft. Leeren wij hem uit dit alles als een geleerd man kennen, nog belangrijker

komt het ons voor hem in betrekking tot het gewigtige tijdperk, waarin hij leefde en werkzaam was, te beschouwen. Wij meenen toch in hem te vinden, wat aantoon, dat hij geenszins blind was voor de gebreken zijner kerk en dat hij welmeenend hare wezenlijke verbetering wenschte.

Reeds bij zijn eerste verblijf te *Rome* had hij ernstig over het bederf der kerk geklaagd en over de noodzakelijkheid eener algemeene verbetering gesproken, vooral bij den kardinaal de Montalto; maar toen deze als Sixtus V de driedubbele kroon droeg, achtte hij, de oude hoofdstad der wereld voor de tweede maal bezoekende, den tijd geboren om zijne stem nog ernstiger te doen hooren. Rondelijk maakte hij op het zedenbederf, bijzonder te *Rome*, waaraan zoovele Duitschers zich ergerden, opmerkzaam en bepaaldelijk drong hij aan op eene verbetering van zeden bij de geestelijkheid, ook en niet het minste te *Rome*, en op eene geheele hervorming der godgeleerde studien. Op last van Sixtus ontwikkelde hij zijne denkbeelden over deze beide punten in twee geschriften, welke door den paus in handen van hooggeplaatste kerkelijken werden gesteld, maar die zonderling genoeg uit het handschrift van Lindanus leven, in der tijd onder van Heussen berustende, zijn uitgeligt. Zeker is het verlies daarvan te betreuren, maar eenigermate wordt het vergoed door het bewaard blijven van eenen brief van Lindanus aan den kardinaal Borromeus, wien hij te *Rome* tot zijn leedwezen niet aantrof. Hierin vinden wij eene beschrijving van den toestand der Roomsche kerk en harer geestelijkheid in ons vaderland, die in waarheid allertreurigst mag worden genoemd. Luide zijn zijne klagten over het zedeloos, schandelijk, gruwzaam en, zooals hij het noemt, sardanapalisch leven van kerkelijken, monniken en nonnen, terwijl hij, als geneesmiddelen voor het immer toenemend euvel, voorslaat eene strenge onderzoeking van kapittelen en kloosters, liefst door mannen uit *Rome* zelve daartoe gezonden, het invoeren van de Trentsche besluiten, het houden van provinciale synoden, het oprigten van kweekscholen voor aanstaande priesters in de Nederlanden zelve, opdat deze, elders niet verwend en bedorven zijnde, inderdaad voor hunne landgenooten mogten nuttig zijn.

Indien wij op de echtheid dezer stukken mogen afgaan,

en zij schijnt aan geen en regtmatigen twijfel onderhevig, dan is het duidelijk, dat Lindanus de gebreken der kerk zeer juist inzag en, hoezeer ook haar ijverige verdediger tegen wat hem ketterij toescheen, niet aarzelde openlijk en daar, waar dit naar zijne meening vrucht kon dragen, als oorzaak van haren val haar eigen bederf aan te wijzen. Zeker pleit het voor de goede trouw van den inquisiteur en werpt het een verzachtend licht over den man, wiens naam met zoo bloedige letters in de geschiedenis der Nederlandsche kerk staat opgeteekend.

Zie overigens: Kerkelijke oudheden van Zuid-Holland blz. 109 verv. De Castillion, sacra Belgii chronologia pag. 510, 538. Blaupot ten Cate, geschied. der doopsgez. in Friesl. blz. 70 verv. Diest Lorgion, geschied. der kerkherv. in *Friesland* blz. 22. verv.

Johannes Lindeborn, omstreeks 1630 te *Deventer* geboren, verkreeg te *Keulen*, waar hij zijne studien volbragt, het licentiaat in de theologie en werd in 1656 kapellaan in de parochie van St. Nikolaas te *Utrecht*. Eenige jaren later (1641) aldaar pastoor geworden, zag hij zich ook het provicariaat van het voormalig bisdom van *Deventer* opdragen. Hij was in zijne betrekking en in zijne studien een zeer ijverig, maar voor zijne onderhoorigen niet zeer toegeveeljk man. Hij is den 5 Augustus 1696 overleden.

Lindeborn heeft een aantal godsdienstige werkjes geschreven. Het allereerste berokkende hem moeilijkheden, die menig ander van de schrijvers loopbaan zouden hebben afgeschrikt. Het droeg ten titel: *de ladder Jacobs* (omstreeks 1665) en was door hem zamengesteld ter gunste van die geestelijke vrouwen, welke in ons vaderland onder den naam van *kloppjes* bekend stonden. Dit ergerde aan enkele geordende geestelijken in die mate, dat zij den schrijver bij het pauselijke hof beschuldigden. Lindeborn begaf zich zelf hierop om zich te verdedigen naar *Rome*, tevens (1668) eenige jonge Nederlanders en bij deze Theodorus de Cock, onder zijn geleide derwaarts voerende, om in het collegie *de propaganda fide* opgenomen te worden. Met veel moeite verwierf hij verlof om zijn in het Hollandsch geschreven werk in het latijn uit te geven, als: *Scala Jacob, virginibus Deo cum proposito continentiae in saeculo famulantibus*, Antv. 1666. Eene hierop gevolgde verkorting van dit geschrift wekte op

nieuw het misnoegen tegen hem en den Dominikaner Freylinck op tot het schrijven van *Scala Jacob etc.* Colon. Agripp. 1668. Lindeborn antwoordde hem met eene *spongia etc.* 1668, waarop Freylinck eene *Amica dissertatio de Spongia Lindebornii*, Colon. Agr. 1668, schreef, een litterarisch feit, dat zeker niet als bewijs voor de eenheid van meening bij de Roomsche geestelijkheid kan worden aangevoerd.

's Mans overige godsdienstige werken zijn: *Notae catecheticæ in matrimonii sacramentum*, Colon. 1675, ook in het Fransch vertaald, — *de efficacia sacrificarum, quæ obtulit lex divino-Mosaica*, Antv. 1677, — *Notae catecheticæ in poenitentiae sacramentum*, Col. 1677, — *in unctionis extremæ sacramentum*, Col. 1679, — *in Baptismatis sacramentum*, Col. 1684, — *in ordinis sacramentum*, Col. 1682, — *Jesus sepultus*, Col. 1684, — *Jesus sub Pontio Pilato passus*, Col. 1689 — en *Jesus mortuus*, Col. 1690. Zijn in ons oog merkwaardigste arbeid is van geschiedkundigen aard, namelijk: *Historia seu notitia Episcopatus Daventriensis*, Col. 1670¹, waarin een aantal oorspronkelijke stukken zijn opgenomen.

Zie overigens: Paquot II, pag. 150 suiv. Roomsch-katholijk Jaarb. voor 1843, blz. 104.

Henricus Antonides van der Linden of Nerdenus ¹⁾, aanschouwde op den 13 Februarij 1546 het eerste levenslicht te *Naarden*, waar zijn vader vroeger conrector en later secretaris der stad was. Hij ontving zijne eerste wetenschappelijke opleiding in het klooster te *Oud-Naarden*, maar werd reeds vroeg met de leer der hervorming bekend en daarmede zoo ingenomen, dat hij zich genoodzaakt zag om de onder Alva dreigende vervolging buiten de vaderlandsche grenzen te ontvlugten. Wel bragt hij intusschen zijne offers aan de bitterheid dier dagen, want bij den bloedigen moord van *Naarden* verloer hij zijnen vader en een aantal bloedverwanten.

Hij zelf had insgelijks veel om het geloof te lijden en moest, ofschoon zijne studien niet vergetende, met handenarbeid in zijne behoeften voorzien. In *Oost-Friesland* had hij echter eene veilige schuilplaats gevonden en in 1573

¹⁾ Zijn oorspronkelijke en door hem zelven gevoerde naam was *Henricus Antonii Nerdenus*. Later heeft men hem, even als zijne nakomelingen, *Antonides van der Linden* genoemd.

werd hem het predikambt te *Dijkhuizen* opgedragen. Van daar beriep men hem naar *Enkhuizen* en hier was hij van 1578 tot 1579 werkzaam. In 1585 werd hem het professoraat in de theologie aan de nieuwelings te *Franeker* opgerigte hoogeschool opgedragen en in 1593 ontving hij te *Leiden* den doctoralen graad in de godgeleerdheid. Wat van der Linden als hoogleeraar, vooral in dat tijdperk, was, getuigen zijne schriften. Zij bestaan niet alleen in een aantal *Disputationes* en in zijn *Catalogus laborum litterariorum annis jam 26 variis temporibus et locis elucubradorum*, Fran. 1611, maar zijn in den geest der oude schoolsche godgeleerdheid gesteld *Systema theologicum*, Franeq. 1611, en wat hij zoowel ten behoeve van het leeraarsambt, namelijk *Episcopus, Tabula de proprietatibus Episcopi, sive ministri verbi Dei*, Franeq. 1587, als over de kerkelijke tucht in zijne *Aphorismi de correctione fratrum ecclesiastica*, Fran. 1611, schreef, verdient vooral vermeld te worden. Bovendien bestaan van hem *Adolescentia seu exilium, h. e., Historia Tobiae*, Fran. 1611 en *Initia academiae Franequerensis*, Fran. 1613.

Uit zijn huwelijk met Ludovica Huberts Wijncoop zijn een aantal kinderen voortgesproten, van welke niet weinigen zich in onderscheiden vakken verdienstelijk gemaakt hebben.

Zie overigens: Cocceji oratio in fun. Joh. Anton. v. d. Linden. Oper. Cocceji Tom. VIII. Gerdesii floril. Libr. rariorum pag. 19 sqq. Vriemoet l. l. pag. 29 sqq. Paquot II. pag. 337 suiv. Ypey en Derm. II. aant. blz. 210.

Arnold Cornelie van der Linden, te *Delft* geboren uit der hervorming toegedane ouders, werd in 1574 als predikant te *Frankenthal* beroepen. Nog in hetzelfde jaar zijne ouders bezoekende en in zijne geboortestad tot veler stichting gepredikt hebbende, koos de Delftsche gemeente hem tot haren leeraar. Hij was het, die met zijnen ambtgenoot Donteclock het reeds vroeger ¹⁾ vermeldde twistgesprek met Koornhert hield en die met dezen zelfden ambtgenoot in 1589 uitgaf: *Responsio ad argumenta quaedam Bezae et Calvinii ex tractatu de praedestinatione in cap. IX ad Romanos*. In dit geschrift wordt het gevoelen der bovenvaldrijvers op eenen krachtigen toon wederlegd. Geen wonder, dat het dan ook de aandacht van de voorstanders dier meening tot zich

¹⁾ Zie boven II. blz. 308.

trok. De hoogleeraar Martinus Lydius spoorde Arminius, Beza's leerling, aan om tegen hen te schrijven. Deze aanvaardde die taak, maar de arbeid, door hem daaraan besteed, had eenen geheel anderen uitslag dan men verwacht had. Arminius zag zich gedrongen den Delftschen predikanten toe te vallen en dit gaf aanleiding, dat hij over het betwiste leerstuk met te meer ernst nadacht en eindelijk tot zijne bekende meening kwam.

Van der Linden, een zeer gematigde Calvinist, maakte zich in meer dan één opzicht jegens de jeugdige Nederlandsche kerk verdienstelijk. Hij was voorzitter van de Middeburgsche synode van 1581 en lid van de door de staten van *Holland* in 1590 benoemde commissie ter wegneming van geschillen over de regering der kerk en de kerkorde. Zijn gematigde zin was niet zonder gunstigen invloed op anderen.

Bij zijne tijdgenooten stond hij als een zeer geleerd man, wel ervaren in de oude talen, bekend. In 1593 werd hij dan ook tot plaatsvervanger van Helmichius, als overziener der toenmaals voorgeslagen bijbelvertolking en, na Marnix dood, in 1599 met Helmichius tot vertaler benoemd. Het is bekend, dat deze overzetting geenen voortgang had en dat beide de benoemden, met zoovele werkzaamheden belast, te weinig tijd hadden om ijverig daaraan te arbeiden. Van der Linden overleed den 5 Junij 1605.

Zie overigens: Brandt I, blz. 597, 733. II blz. 25, 65. III, blz. 48. Ypey en Derm. II, blz. 351 verv. aant. blz. 242 verv.

Burchard Lingen, in 1662 te *Zwolle* uit wèl bemiddelde, maar Roomschegezinde ouders geboren, studeerde te *Keulen* en bekwam daar het meesterschap der vrije kunsten. Op tweeëntwintigjarigen leeftijd begaf hij zich tot de orde der Jezuiten en aan hem, doctor in de godgeleerdheid geworden, werd *en te Trier en te Keulen* het onderwijs eerst in de filosofie en later in de theologie opgedragen. Eene beroerte maakte op den 18 April 1713 een onverwacht einde aan zijn werkzaam leven en verhinderde hem eenen *cursus theologiae scolasticae*, waaraan hij arbeidde, te voltooijen. Hij heeft uitgegeven: *Medulla tripartitae philosophiae, veteris ac novae*, Colon. 1699, in 1705 te *Keulen* in drie stukken herdrukt.

Zie overigens: Paquot II. pag. 259 suiv.

Jodocus van Lodenstein, den 16 Februarij 1620 uit een niet onaanzienlijk geslacht te *Delft* geboren, beoefende het eerst de godgeleerde wetenschappen onder de leiding van Voetius, wiens ascetische rigting hij geheel overnam. Hierop bragt hij twee jaren te *Franeker* door als leerling en huisgenoot van Coccejus. Nog was het twistvuur tusschen de beide beroemde hoogleeraren niet uitgebroken en het derhalve aan den jeugdigen Lodenstein vergund om hunne voortreffelijke gaven, zonder op den weg van partijschap gevoerd te worden, te genieten. Later bleek het echter, dat hij zich meest aan Voetius zijde schaarde. Nogtans openbaarde zich reeds vroeg zijne ernstige gemoedelijke vrome rigting en deze deed hem den wensch koesteren om *Engeland* en *Schotland* te bezoeken, waar toenmaals bij velen eene levendige belangstelling in de ascetiek bestond. Dit voornemen werd echter niet ten uitvoer gebragt ten gevolge van het op hem uitgebragte beroep naar *Soetermeer*, waar hij den 28 Augustus 1644 bevestigd werd ¹⁾. Zes jaren later vertrok hij naar *Sluis* in *Vlaanderen*. Krachtig was hier de invloed zijner prediking en tot zijnen dood bleef hij de plaats liefhebben, waar en in welker omtrek hij met zooveel lust had gearbeid. Slechts anderhalf jaar was hij daar werkzaam, toen hij naar *Utrecht* werd beroepen. Veel was er wat hem deze standplaats, waar hij den 17 April 1653 werd bevestigd, begeerlijk maakte. In Voetius, Essenius, van den Bogaert ²⁾ en anderen zou hij daar mannen vinden, met hem van gelijke stemming en evenzeer gezind om al hunne krachten aan te wenden ten einde in de Nederlandsche hervormde kerk een inniger en hooger godsdienstig leven te doen ontwaken.

Hier ontwikkelde Lodenstein zich in al zijne uitmuntende gaven. Wel was hij geen geleerd theologant, maar te meer een praktisch man, die boven alles op de beoefening der godzaligheid aandrong. Zelf gaf hij daarvan in zijnen stichtelijken wandel het voorbeeld. Van hoogst eenvoudige, wellicht zelfs overdreven eenvoudige levenswijze, bleef hij, voor-

¹⁾ Uitspanningen (uitg. van Amst. 1743) III. D. blz. 297 (geboortedag van Catharina v. Lodenstein).

²⁾ Zie over hem van Rhenen a. w. blz. 47 en Lodenstein's uitvaart III. blz. 223 verv.

stander als hij was van den echteloozen stand en daarom niet geheel tevreden, dat de hervorming het kloosterleven hetwelk hij liever verbeterd zou gezien hebben, had afgeschaft, ongehuwd. Evenwel was daarom zijn hart voor geene teedere gewaarwordingen gesloten. Hij kon en wilde in elke levensbetrekking en bij alle smarten, ook waar het ouderhart door den dood van eenen lieveling gewond werd ¹⁾, leeraar, deelnemend en troostend vriend wezen. Zelfs was hij geen vijand van vernuftige scherts ²⁾, zoo die slechts tevens leenzaam ware: maar bovenal kenmerkte hij zich door eenen onvermoeiden ijver, van den vroegen morgen tot den laten avond in de getrouwe waarneming van zijn ambt werkzaam zijnde. Zijne uitspanning was het hanteren zijner godvruchtige lier. Op elken vrijdag hield hij stichtelijke bijeenkomsten aan zijne woning, aan welke een groot getal leden der Utrechtsche gemeente en ook studenten deel namen, waarbij hij geene dogmatiek, maar de beoefening des Christendoms, ook met behandeling van ingewikkelde gewetensvragen, voordroeg. Bovendien hield hij voor studenten voorlezingen over de praktikale godgeleerdheid. Zijne schriften waren dan ook alle van stichtelijken inhoud, behalve één enkel over *het vierde gebod*, waarin hij de zijde van Voetius tegen Coccejus koos. De overige dragen tot titel: *Lukas eeuwig Euangelium*, — *Het vervallen christendom*, — *De geestelijke opwekker*, — *De heerlijkheid van een waar en christelijk leven*, — *Weegschaal der heiligen*, — *Verzameling van keurstoffen*, — *Zestien boetpredikationen*, enz.

Lodenstein overleed den 6 Augustus 1677. Zijn sterven was, als zijn leven, voorbeeldig, stichtelijk, christelijk, en werd door zeer velen betreurd. Zijn stoffelijk overschot vond eene rustplaats te *Delft*.

¹⁾ Zie o. a. zijn regt zangerig, allerliefst en hoogst gevoelig dichtstukje: *Kinderlijk van Hendricus Saldenus*, overl. 14 Mei 1666, oud 8 maanden (in de uitsp. III. blz. 364 verv.), dat met regt een juweel mag worden genoemd.

²⁾ Zie zijne puntdichten, o. a. *Hooghertigheyd*, Aanhangel op de Uitsp. blz. 415, van dezen inhoud:

*Hooghert staat op de wagt van hoger ampt en eere,
Des vangt hy aan al vroeg den hogen trant en leere,
En komt hem een der kleynen in 't gemoet, hy ziet
Zyn groet, maar weerdigt hem zyn diere weergroet niet.
Zoud' zo een hoogheyd op zo laag een laagheyd agt slaan?
Neen, neen, soldaten groeten niet die op de wagt staan.*

De beroemde Utrechtsche kerkleeraar is beschuldigd van onrein mysticismus ¹⁾. Om hem juist te beoordeelen, moet men zich op het standpunt plaatsen, vanwaar hij zijnen tijd beschouwde en in zijnen verbeterings-arbeid uitging. In geen zijner werken leeren wij zijne zienswijze duidelijker kennen, dan in zijne *Beschouwing van Sion of aandachten en opmerkingen van den tegenwoordigen toestand van het gereformeerde christenvolk, gesteld in eenige samenspraken*, door hem in 1676 en 1677 geschreven en na zijnen dood in 1678 te Utrecht uitgegeven. Grondstelling hierin was, dat de kerk van Christus wel naar het uiterlijke was hervormd en dat zij de overwinning had behaald op wie met haar in de geloofsleer verschilden, maar dat men hierop niet mogt roemen, alzoo het doel der hervorming door zoodanige overwinning geenszins voltooid was. Gods koninkrijk kwam toch niet met uiterlijk gelaat, maar het behoorde *binnen ons* te wezen. De *inwendige* deugdelijkheid der kerk van God moest zich naar *buiten* openbaren door de op rein geloof gegronde godzaligheid harer belijders. Wel hadden de kerkhervormers het bevorderen van heiligheid bedoeld, maar dit niet bereikt. De oorzaken lagen niet in het duister. Men had alleen op het zuivere der leer, maar minder op de godzaligheid gedrongen; men had voorbij gezien, dat het eerste alleen middel moest zijn, om tot de laatste te geraken, ja zelfs sommige leerstukken, zooals dat der regtvaardiging om niet en uit genade, misbruikt, zonder daardoor tot zelfverloochening en heiligmaking te komen. Men behoorde dus met alle krachten te arbeiden tot eene hervorming of herstelling van de geestelijke godsdienst.

Tot zooverre van Lodenstein's denkwijze over de noodzakelijkheid eener geestelijke verbetering.

Hij was niet de eenige, die haar koesterde. Niet alleen Koelman, de Labadie en wie met dezen instemden, maar ook Voetius, Essenius en zoo vele anderen waren van gelijke meening. En zeker zal er wel niemand wezen, die niet erkent dat eene bloote hervorming der leer, zonder de vruchten des christelijken geloofs en wezens voort te brengen, niet genoegzaam is. Zoo wij onzen blik op Lodenstein's tijd-

¹⁾ Bij Borger, de mysticismo, pag. 79. Ypey en Derm. III. aant. blz. 33 verv.

perk slaan, dan is er ongetwijfeld ook zeer veel, wat de door hem ingebragte beschuldiging wettigt. Onvruchtbare leertwisten werden er gevoerd en de praktijk des Christendoms ging er onder verloren. Men zag te veel op woorden, te weinig op daden: men droeg roem op den naam, dien men voerde, maar versierde dezen niet met eenen godzaligen wandel. De eerste liefde, zoo klaagde Lodenstein, was verloren en de gereformeerde kerk gedeformeerd. Scherp was dan ook het verwijt, dat hij inzonderheid den opzieners der gemeente toevoegde. De leeraars waren meestal aardschgezind, zonder zorg voor hunne schapen, slechts hun gemak zoekende en tevreden met de harten der zondaars met eene zoete, zachte predikatie op te wekken. Wie van reformatie sprak, berokkende zich spot en afkeer. Velen, die leidslieden moesten wezen, waren verleiders. Met ouderlingen en diakenen was het niet beter gesteld.

Vervolgens wijst Lodenstein de wegen aan, langs welke de christenen zich in de gelegenheid moesten stellen, dat God niet *zonder* hen, maar *over, in, met* en *door* hen de hervorming hunner geestelijke gesteldheid werken mogt. Men moest zelf arbeiden en het wachten op des Heeren zegen den moed daartoe versterken. Door dat wachten, met werken gepaard, werd het hart geopend voor den *bezoekenden* God.

Gelijke denkwijze vindt men in 's mans *geestelijke gedachte aangaande het ware wezen der menschelijke gelukzaligheid*, uitgegeven te *Utrecht* in 1678, later met aantekeningen van C. Brem te *Amsterd.* 1788.

Zeker was het tafereel, dat Lodenstein van zijnen tijd teekende, wat donker gekleurd. Maar tot die sombere zienswijze stemden hem ongetwijfeld ook de omstandigheden, welke hij beleefde en die vaak vol van beproeving voor Nederland waren. Daarin zag hij de tuchtroede Gods, maar hierbij ook Gods voor zijn vaderland reddenden arm niet voorbij. Alleen wilde hij die meer erkend hebben. Krachtig wordt dit denkbeeld ontwikkeld in zijnen *zegezing* bij den vierdaagschen zeeslag, zes dagen na het beroemde gevecht vervaardigd ¹⁾. Zeker is het intusschen, dat hij, zoo hij te donker kleurde, in den grond der zaak niet dwaalde en

¹⁾ Uitspann. III, blz. 316 verv.

zelfs in zijne wijze van zien ter goeder trouw was. Nogtans is het niet te ontkennen, dat hij door zijne hoog ernstige stemming, nog ernstiger geworden door de zware ziekte welke hem in 1665 aan den oever van het graf bragt, tot uitersten vervoerd werd.

Smartelijk werd hij aangedaan door de bewustheid, dat er een breed verschil tusschen wezen en schijn en dus ook tusschen ware en naamchristenen, niet alleen in zijne gemeente, maar in geheel Nederland was. Bij zijne naauwgezetheid was het hem dien ten gevolge onmogelijk allen, die tot lidmaten waren aangenomen, als christenen te erkennen, gelijk de bestaande kerkorde en de doops- en avondmaals-formulieren dat toch voorschreven. Zoo bezwaard werd hem dit denkbeeld, dat hij zich, na zijne reeds vermelde ziekte, voornam het avondmaal niet meer te bedienen en van dat voornemen ook niet afweek. Toen burgemeesteren van *Utrecht* hem hierover onderhielden, verzocht hij hen daarvan te zwijgen, daar het hem hierbij was, alsof een emmer water over zijn ligchaam wierd gegoten: hij had op dat punt twijfel en de casuïsten leerden: *quod in dubiis sit abstinentum*. Wezenlijke moeilijkheden schijnt hem echter dit bezwaar tegen het vervullen van een gedeelte zijner ambtsbezigheden niet berokkend te hebben.

Hetzelfde denkbeeld werd door hem op den doop toegepast. Hem kwam de in het formulier voorgeschrevene vraag: „hoewel onze kinderen in zonden ontvangen en geboren zijn, en daarom allerhande ellendigheid, ja de verdoemenis zelve onderworpen, *bekent gij niet, dat ze in Christus geheiligd zijn en daarom als lidmaten zijner gemeente behooren gedoopt te wezen,*” ongepast voor. Hoe toch kon die belijdenis gevraagd of afgelegd worden, wanneer de doop aan kinderen van onheiligen, van uit de kerk afgesnedenen, van heidenen bediend werd! Den kleinen daarom de heilige plegtigheid te weigeren, gedoogde zijne christelijke liefde niet, maar om aan het naauwgezette van zijn geweten te voldoen liet hij of die vraag weg, of hij veranderde de woorden *geheiligd zijn* in *geheiligd worden*. Wie op deze afwijking van het kerkelijk formulier aanmerking maakte, wees hij op het regt der christelijke vrijheid. Lodenstein's voorbeeld vond op dit punt navolging.

Intusschen bleven deze afwijkingen van hetgeen zijne ambtsbediening vorderde, niet zonder gewigtigen invloed. Wel scheidde hij zich niet van de kerk af en bleef in hare dienst volharden, maar toch weigerde hij op die wijze gemeenschap met al hare leden. Hij trok zich uit haar midden terug en onthield zich van hare avondmaalsviering. Niet alleen moest zulk eene handelwijze van eenen zoo vromen man als een hoogst ongunstig getuigenis omtrent haren inwendigen toestand aangemerkt worden, maar het lag bijna in den aard der zaak, dat het navolging moest vinden. Een groot aantal, die op den naam van vroomheid aanspraak maakten, onthielden zich van het avondmaal, dat naar hunne zienswijze ontheilgd werd en dat zij niet wilden helpen ontheiligen. Zonder het te willen, zonder eenige partijschap te wenschen of aan te moedigen, werd de Utrechtsche kerkleeraar als de voorganger, als het hoofd der zoodanigen aangemerkt. Naar hem werden zij *Lodensteiners*, overigens *ernstigen* en *fijnen* genoemd. Dat men hen en hem van zweeperij beschuldigde, lag in den aard der zaak; dat zij inderdaad, althans overdrijving, velen hunner eigen was, is overbekend.

Dat er in Lodenstein's ascetisch stelsel zeer veel goeds was en dat het zelfs in vele opzigten zuiver mag heeten, springt in het oog, evenzeer als dat hij niet is vrij te pleiten van in de toepassing tot uitersten te zijn overgeslagen. Of er onrein-mysticismus in wordt gevonden, is eene andere vraag. Heringa heeft die ontkennend beantwoord ¹⁾. Zeker is er in de uitdrukkingen en woorden, waarvan Lodenstein zich bedient, wat niet alleen mystiek, maar zelfs mystiek pantheïsme schijnt te ademen ²⁾. Wij hebben den waardigen Utrechtschen hoogleeraar, wel boven velen bevoegd om over

¹⁾ H. Bouman, Heringa als voorstander van het Vaderland enz. blz. 111. De hoogleeraar, die van Lodenstein hooge achting toedroeg, heeft eenige *liederen* van hem, in taal en schrijfschrift veranderd, uitgegeven Utr. 1795.

²⁾ Bij Ypey en Derm. t. a. p. wordt bijzonder gewezen op zijne *Hertsterkte in Jehova* (Uitsp. I, blz. 84 verv.) vooral op de in het 10de couplet voorkomende uitdrukking:

't Gaat weer tot dien oceaen

Daar het eerstlijk kwam van daan.

Wij voegen er bij: *geschreven voor 't boek van eene in de zelfverloochening zig oeffenende*, Uitsp. III, blz. 337 verv., — *op de verjaaringe van mijn w. moeder*, III, blz. 293 en meer anderen.

Lodenstein te oordeelen, in zijne verdediging van den Utrechtschen kerkleeraar niet gehoord. Welligt zou zij ons van het ongegronde der tegen dezen ingebragte beschuldiging overtuigd hebben, maar nu kunnen wij onze overtuiging niet verzwijgen, dat er in zijne stichtelijke liederen veel mystieks voorkomt. Intusschen meenen wij, dat dit meer in de woorden, dan in de bedoeling van den waarlijk vromen man gelegen is, vooral wanneer wij het vergelijken met zijn ascetisch stelsel, hetwelk den christen wel wachten op den bezoekenden God, maar eerst eigene werkzaamheid en altijd werkzaam wachten voorschreef. Pantheistische denkbeelden waren hem zeker vreemd, maar dat zijne uitdrukkingen geene aanleiding zouden gegeven hebben om bij anderen onrein-mystieke denkbeelden te verwekken, zouden wij althans niet durven ontkennen.

Zoo trad Lodenstein te zijnen tijde op met den wensch en het doel om zijne kerk zedelijk te hervormen. Vergelijken wij hem met eenen man, die toenmaals van hetzelfde doel uitging, den door hem hooggeschaten Labadie, dan vinden wij in Lodenstein denzelfden moed, de eigene kracht, maar meer bedaardheid, dieper nadenken, reiner gevoel, meer evangelischen zin, meer Hollandsche ernstfestigheid. Of hij ook, zoo men hem uit de kerk gebannen hadde, verder zou gegaan zijn, is moeilijk te zeggen, maar, naar het ons toeschijnt, niet te vermoeden. Hoezeer hij de kerkelijke handelwijze jegens Koelman afkeurde en aan Labadie, ook na zijne afscheiding, zijne belangstelling niet onttrok, betreurde hij toch de afscheiding en wilde eene zedelijke hervorming in de kerk.

Is er in Lodenstein ook te laken, wat hij arbeidde, zou niet verloren gaan. Aan lateren tijd als eene kostbare erfenis overgemaakt, zou deze, daartoe meer geschikt, zuiveren en ontwikkelen, en zoo eene reine evangelische beoefeningsleer, zonder overdrijving, maar echt christelijk, prediken. Hij echter heeft aanspraak op de achting der nakomelingschap, gelijk de met eene krachtige stem begaafde, ernstige, gemoedelijke prediker, de man van het praktijkale, die bij velen zijner tijdgenooten, te midden van dorre leertwisten, genoot.

Zie overigens: Ypey en Derm. III, blz. 46 aant. blz. 28, 30 verv. Heringa,

J. van Lodenstein beschouwd als volksleeraar, in de kerkel. raadvrager IV, blz. 187 verv. M. Goebel a. w. S. 160 ff. Utrechtsche Volks-almanak voor 1850, blz. 33 verv.

Dorotheus Loeffs of **Loeffius**, den 12 Maart 1603 te *Grave* geboren, verbond zich reeds op zestienjarigen leeftijd aan de orde der Jesuiten. In 1633 tot priester gewijd en drie jaren later de vier geloften zijner sociëteit afgelegd hebbende, was hij te *Leuven* eerst als professor in de H. Schrift en in het hebreeuwsch, later als zoodanig in de schoolsche godgeleerdheid werkzaam. Vervolgens vestigde hij zich te *Brussel*, waar menige gewetenszaak aan zijne beslissing werd toevertrouwd. Hoeveel roem hij ook hierdoor inoogste, was het voorzeker voor den jezuït zelve zeer te beklagen, dat hij zóó door twijfelingen werd geslingerd, dat deze hem zelfs het verstand dreigden te ontrooven. Hij overleed plotseling op den 17 December 1685.

Van Loeffs bestaan: *Paraphrasis et theses sacrae in Epistolam D. Pauli ad Romanos*, Lov. 1740, — *breve artificium legendi Hebraice*. Antv., — *defensio brevis constitutionis Innocentii X de quinque propositionibus Jansenii*, Leod. 1654, — *cultus immaculatae conceptionis B. virginis, solidus, ac Deo Deiparaeque pergratus*, Brux. 1663, alsmede eene levensbeschrijving van den jezuït B. Colnago, Antw. 1666.

Zie overigens: Paquot I. pag. 527.

Petrus Lokeman, omstreeks 1578 te 's *Hertogenbosch* geboren, ontving zijne theologische opleiding te *Leuven*, waarna hij pastoor is geworden te *Rosmalen* in de nabijheid zijner geboortestad. Hier overleed hij, den naam, van een trouw herder voor zijne gemeente geweest te zijn, nalatende, in 1633. Hij heeft een werk in middelmatige latijnsche verzen geschreven onder den titel:

DEUS OMNIA TRINUS

Petrus est oris Lokeman sonantis

Acta Rectoris celebrans tonantis,

Patris autoris, sobolis beantis,

Mentisbeantis.

Sylvae Duc. 1622.

Zie overigens: Paquot I. pag. 606.

Jakob van Loo, die in 1797 als predikant van *Ootmarsum* overleden is, onderscheidde zich niet alleen door

eenen godvruchtigen wandel, maar ook door zijne geleerdheid, scherpzinnig oordeel en aangeboren smaak. Hij heeft zich eene eervolle plaats onder hen, die in de laatste jaren der vorige eeuw eene verbeterde predikwijze trachtten in te voeren, en als kanselredenaar bij wie hem hoorden of zijne leerredenen lazen, hoogen roem verworven. Wij bezitten van hem: *Leerredenen*, Utr. 1784, 4 deelen, — *Nieuwe leerredenen*, Utr. 1794, — *over den geest en toon van het volmaakte gebed*, — *Nagelaaten leerredenen*, uitgegeven door den Haagschen leeraar J. H. Hacke, Utr. 1798, — *zes bedestonden*, Amst. 1794, — *vijftal nagelaten bedestonden*, Amst. 1814. Van Loo heeft in zijne predikatie, wat ze zeer kennelijk van anderen onderscheidt. Hiertoe behoort niet het minste het hartelijke, want in waarheid spreekt hij uit het hart tot het hart, misschien wel eens te weinig tot het verstand. Toch zal wel niemand ontkennen, dat 's mans redenen roerend zijn en het gemoed diep treffen, ja zelfs, dat, in weerwil der gemaakte opmerking, de door hem te weeg gebragte aandoeningen niet zoo ligtelijk vervliegen. De pathetische toon is hem geheel en overal eigen en zijne welsprekendheid mannelijk en krachtig. Met den hoogsten ernst dringt hij op deugd en godsvrucht aan. Kenbaar is het, dat het hem meest en boven alles om de beleving des Christendoms te doen is. Zeker zou het dwaas zijn zijne leerredenen als model in onzen tijd aan te prijzen; daartoe is er bovendien te veel jagt in op uitgelezen, niet altijd duidelijke uitdrukkingen en beelden, waaronder de indruk, overigens te weeg gebragt, lijdt: maar toch zullen zij niet vruchteloos opgeslagen worden als voorbeelden van hartelijk, roerend en gevoelig prediken. Vergelijken wij hem met anderen zijner tijdgenooten, die, naar het voorbeeld van uitlanders, vooral van Hervey, het aesthetische en pathetische op den kansel zochten te brengen, dan staat hij in smaak en zelfs in eenvoudigheid verre boven hen, ofschoon ook hem dat echt populaire ontbrak, dat men meer en meer als volstrekt onmisbaar in het prediken begon te erkennen. Overigens bestaan van hem: *kleine schriften voor vrienden der menschheid en des christendoms*, Utr. 1792, 2 st., — *Theophilus op het Paaschfeest*, Amst. 1792, — *gedachten van een' christen*, Amst. 1796, — *Theophilus op het Hemelvaarts-*

en *Pinksterfeest*, Amst. 1797, — *dagboek zijner lotgevallen*, Amst. 1815, — *De feestvierende christen op het Kersfeest*, 2de dr. Amst. 1819.

Zie overigens: Ypey. gesch. der chr. kerk in de 18^e Eeuw, VIII, blz. 676 verv. Ypey en Derm. IV, blz. 75.

Cornelis Loos. Zie: **Cornellus Callidius Chrysopolitanus**, I, D. blz. 213 verv.

Johannes Anthony Lotze, in 1770 te *Amsterdam* geboren, had zijne eerste opleiding buitenslands ontvangen en daar een tamelijk onvolledig onderwijs in de oude letterkunde ontvangen. Desniettegenstaande stond hij aan de Leidsche akademie, ook bij zijne medestudenten, zeer gunstig bekend. Proponent geworden, werd hij te *Maartensdijk* beroepen en jaren lang heeft hij daar het predikambt bediend. Dat men reeds toen groot vertrouwen in zijnen kunstzin en zijne begaafdheid stelde, blijkt uit zijne benoeming tot lid der commissie voor het zamenstellen van den kerkelijken gezangbundel, van wege de provinciale synode van *Utrecht*. Spoedig bleek dit nog meer, toen men hem tot opvolger van den naar *Groningen* vertrokken hoogleeraar Tinga te *Franeker* benoemde.

Als hoogleeraar in de theologie heeft Lotze proeven zijner wetenschappelijke studien in het licht gegeven. Wij behooren daarvan te noemen: *Oratio pro commendanda ratione, quam secuti sunt veteris ecclesiae Graecae doctores, in juvenum animis ad disciplinam sacram praeparandis et formandis*, Liov. 1806; — *Proeve van betoog, dat geene mythen in de geschiedenis des bijbels worden gevonden*, Leeuw. 1812, — en met H. W. Tijdeman, *verhandeling over Apollonius van Tyana*, Midd. 1809.

Inmiddels geraakte hij met zijnen ambtgenoot Regenbogen in twist. Had deze de partij gekozen van den Pietersbierumschen predikant, Albert Bruining, die om zijn geschrift: *de leer der verzoeking met God, naar den bijbel* (1806), door de klassis van *Franeker* geschorst was, Lotze achtte zich verplicht den verdediger van zulk eenen neoloog openlijk als onregtzinnig te brandmerken. De broederlijke betrekking tusschen de beide hoogleeraars werd verbroken en zij tastten elkander, ook met twistschriften, aan. Regenbogen schreef: *de leerrede van den hoogl. J. A. Lotze over Rom.*

V: 11, *getoetst aan de gezonde rede en aan de hervormde be-lijdenis*, waarop Lotze antwoordde in *de toets van den hoogl. Regenbogen aan de waarheid en de christelijke liefde getoetst*. Zeker behoorde tot dat goede, hetwelk de benaauwde da-gen, waarin dit geschil plaats vond, onwillekeurig voort-bragten, dat de druk der omstandigheden de zucht voor kerkelijke geschillen gedooft had. Anders zou misschien, wat te *Franeker* was aangevangen, ook elders noodlottige gevolgen gehad hebben.

Ruim echter moest Lotze in den druk dier tijden deelen. Het is bekend, dat de Friesche hoogeschool werd opgehe-ven en nu stond hij ambteloos daar, nogtans niet werke-loos. Reeds vroeger had hij meermalen den eerepenning op uitgeschreven prijsvragen behaald. In de werken van het Haagsch genootschap vinden wij van hem: *Verhandeling over de begrippen, die de schrijver van den brief aan de Hebreëen had, aangaande het hooge priesterschap van Jezus Christus*, 1798, 2de st., — *Betoog, dat de apostelen van de leer hun meesters aangaande de zaligheid niet zijn afgeweken*, 1801 2de st., — *Over het denkkeeld, hetwelk de heilige schrijvers hechten aan de vergeving van zonden*, 1802, — *verhandeling over de godheid van de persoon des H. Geestes*, 1804. Ook nu arbeidde hij voor de pers en gaf *Egberti Joannis Grevii laudatio*, Lugd. B. 1815 en *oordeelkundige inleiding tot de schriften des N. V.*, Amst. 1816, I d. en 2de d. 1ste st.

Eene gelukkige wending scheen aan zijn lot gegeven te worden, toen koning Willem I hem tot hoogleeraar in de theologie aan het athenaeum te *Harderwijk*, dat de Gel-dersche hoogeschool zou vervangen, benoemde. In Januarij 1816 aanvaardde hij die betrekking. En dat het zijn wensch was die waardiglijk te vervullen, meenen wij te mogen be-sluiten uit zijne *Monogrammata theologiae theoreticae*, Amst. 1817.

Men weet echter, dat het Harderwijker athenaeum niet lang bestond en bij de opheffing daarvan werd Lotze op pensioen gesteld. In 1826 verscheen van hem te *Delft*: *de brief aan de Hebreëen op nieuw vertaald, met aanmerkingen* en bij het Haagsch genootschap behaalde hij het eermetaal op zijne *verhandeling over de middelen om de christelijke godsdienst toegang tot de aanhangers van Mahumed te doen*

verkrijgen (1820). Bovendien gaf hij de *prolegomena* van *Wettsteins N. T.* te Rotterdam, 1831, uit en wel met het plan om eenen geheel nieuwen druk van dezen geleerden arbeid te bezorgen. Hiertoe had hij de ondersteuning van de hooge regering ingeroepen. Het hierover gevraagde oordeel van Heringa (te vinden in de godgel. bijdr. voor 1832, D. VI, st. 2, blz. 781 verv. en ook afzonderlijk uitgegeven) was hoogst ongunstig, maar zeer zeker niet zonder allernaauwkeurigst onderzoek uitgebragt en evenmin onregtvaardig. Dat het Lotze griefde, lag in den aard der zaak. Hij overleefde die grievie niet lang, daar de dood den 15 December 1832 een einde aan zijn onrustig leven maakte.

„Lotze is,” wij nemen hier de woorden van onzen hooggeachten leermeester, professor Bouman, over: „gelijk vele anderen vóór en na hem, beurtelings met een goed en met een kwaad gerucht deze wereld doorgetrokken. Wie hem minder gunstig waren, vonden, zelfs in zijne bekroonde schriften, geene oorspronkelijkheid, noch naauwkeurigheid, en noemden hem twistgierig en overdreven eerezuchtig. Het oordeel over dat alles mag ik mij niet aanmatigen. Maar dit weet ik, dat zijne geleerdheid hem, reeds als Leidsch student, tot vraagbaak zijner medeleerlingen maakte; dat hij in allerlei boeken benijdenswaardige belezenheid had; en dat hij, bij gunstiger uit- en inwendige omstandigheden, een licht der kerk en der wetenschap had kunnen worden. Maar ook nu behoort zijne letterkundige nalatenschap niet verwaarloosd te worden.”

Zie overigens: Ypey en Derm. IV, blz. 437. Siegenbeek, aanspr. bij de Leidsche maatsch. 1833, blz. 27. Konst- en letterbode 1832, II. blz. 449 verv. Bouman, gesch. der Geld. hooges. II, blz. 583 en 584—592. Dezelfde J. Heringa Elz. als voorstander enz. blz. 124, 134 verv.

Pieter Lozeleur de Villiers, of Villers, ook Loselierius Villerius (insgelijks bekend onder den naam van Peter Viller, Villers, de Vilers, de Villers, Villeers en L'Oyseleur), omstreeks 1530 te *Rijssel*, toenmaals tot *Vlaanderen* behorende, geboren, mag onder de merkwaardigste mannen van zijnen tijd en onder hen, die belangrijken invloed op het lot van ons vaderland en op onze hervormde kerk gehad hebben, worden geteld.

Zijne ouders, der hervorming toegedaan, moesten, welligt

na het plakaat van Sept. 1540, het vaderland verlaten. Onzen Lozeleur, van wiens jeugdige vorming ons niets gebleken is, vinden wij als advokaat voor het parlement van Parijs, maar ook weldra door de hevige vervolging, waaraan de protestanten werden blootgesteld, gedwongen om de wijk te nemen naar *Geneve*. Hier trad hij in het huwelijk met Jeanne de Brichanteau, dochter van den chevalier Charles, heer van *St. Martin en Nigerets*, even als hij om het geloof uit Frankrijk geweken.

Te *Geneve* onderging zijne lotsbestemming eene belangrijke verandering. Beza's invloed deed den geboren edelman besluiten om zich aan de verkondiging van het Evangelie te wijden. Onbekend is het, hoelang hij zich ter voortzetting zijner godgeleerde studien te *Geneve* ophield maar niet dat hij er allergelukkigst in slaagde. Na alvorens de koningin van Navarre, Jeanne d'Albret, en den beroemden Coligny bij leening bediend te hebben, verbond hij zich aan de gemeente van *Rouaan*. Hier bragt hij eenigen tijd rustig door, ofschoon wij hem in den zomer van 1567 bij prins Willem I op *Dillenburg* aantreffen (iets, waarop wij later zullen terugkomen), zelfs zoo rustig, dat hij aan eene Fransche vertaling van het N. T. arbeidde; doch spoedig trok er een dreigend onweder boven zijn hoofd zamen. De St. Bartholomeusnacht verspreidde overal schrik en, toen de storm *Rouaan* naderde, zocht Lozeleur eene schuilplaats in de nabijheid op een buitenverblijf: *la rivière Bourdet*. Maar ook tot daar drong de vervolging door. Onze geleerde ontkwam onder den goddelijken zegen met zijn gezin het gevaar.

In 1573 bekleedde hij een theologischen leerstoel te *Londen* en hier bewerkte hij eene uitgave van het N. T. in het grieksch met aantekeningen en werd hem door den prins van Condé de bevordering van diens belangen bij de Engelsche koningin opgedragen. Ook Oranje, voor de Nederlanden uitheemschen bijstand behoevende en wisselende tusschen Frankrijk en Engeland, wendde zich tot den rijk begaafden en aan de staatkunde geenszins vreemden predikant. Ernstig werd door dezen elke verbindtenis met Engeland, van waar geene wezenlijke hulp te wachten was, ontraden en, hoezeer de prins dien raad niet in alles volgde, kon

Lozeleur niet wel met voeg in een land blijven, over welks regering hij zich niet gunstig had uitgelaten.

Lozeleur (vermoedelijk omstreeks 1575) tot hofprediker en geheimraad van prins Willem I benoemd zijnde, hield zich van nu af aan in ons vaderland op, allergewigtigste diensten aan den grondlegger onzer vrijheid en aan de Nederlandsche hervormde kerk bewijzende. Nu eens was hij in die betrekking te *Delft*, dan te *Middelburg*, van 1577 tot 1583 doorgaans te *Antwerpen*, en in 1584, tijdens den schandelijken moord van den prins, te *Delft*. Na deze bloedige gebeurtenis poogde men hem over te halen om, ten dienste van Hendrik van Navarre, naar *Frankrijk* terug te keeren. Hij besloot echter in ons vaderland en den jeugdigen Maurits als geheimraad op zijde te blijven. Lozeleur, hoezeer de partij dergenen die hulp van *Frankrijk* wenschten, begunstigende, trad echter op het staatstoneel, waar hij bij het leven van Willem I eene belangrijke rol vervuld had, meer op den achtergrond. Vooral was dit het geval, toen de Engelsche partij zegepraalde en Leycester overkwam. Onze prediker vertoefde toen meest, even als Louise de Coligny, die in hem den trouwen dienaar van haren echtgenoot hoogachtte, in *Zeeland*, waar hij reeds in 1582 bezitter was geworden van het vroeger bisschoppelijke kasteel en leengoed *Westhove* op *Walcheren*. Dat hij op dit aanzienlijke slot niet ledig was, maar, even als Marnix op *West-Souburg*, den avond zijns levens werkzaam doorbragt, zal ons zoo aanstonds blijken. Hij is in November 1590 aldaar overleden en den 28 van die maand in de St. Pieterskerk te *Middelburg* begraven. Of hij zoons heeft nagelaten, is onzeker, maar wel wordt er van twee zijner dochters gewag gemaakt, waarvan de eene met Mr. Pieter van der Baerse, de andere met den heer du Quesnel gehuwd was.

Na dit kort verhaal van 's mans wisselend levenslot, hebben wij, met het oog op het doel dezer bladen, hem *en* als theoloogant *en* in zijne betrekking tot Nederland, bijzonder tot de Nederlandsche hervormde kerk, te beschouwen.

Meester Pieter Lozeleur de Villiers was te *Geneve* in de school van Beza gevormd, en dus oorspronkelijk van de

Calvinistische rigting. Hij was een man van even grondige geleerdheid, als van verlichte denkwijze, en, hoezeer meermalen op het gebied der staatkunde geroepen, nogtans onder de verdienstelijke theologanten van zijn tijdperk te rangschikken.

Bewijs van zijne geleerdheid leverde in de eerste plaats de proeve zijner bijbelstudie, in zijne uitgave van het N. Testament. Een leerstoel in de theologie te *Londen* bekleedende, wenschte hij ten behoeve zijner lessen eene enkele, doch goede vertaling voor zijne hoorders verkrijgbaar te stellen. Daartoe die van Beza kiezende, voegde hij er den griekschen tekst bij en tevens Beza's *annotationes minores* en de kleine aantekeningen, welke hij te *Rouaan* in het Fransch gemaakt, maar thans in het latijn overgebracht had, zich insgelijks, vooral bij de Evangelien en de Handelingen der apostelen, van den arbeid van Camerarius bedienende. 's Mans werk, aan Hendrik Hastings III, graaf van Huntingdon, den milden beschermer der naar *Engeland* gevlugte predikanten, opgedragen, verscheen te *Geneve* in het licht onder den titel: *Novum Jesu Christi Testamentum, graece et latine: Theodoro Beza interprete. Additae sunt ab eodem summae breves doctrinae unoquoque Evangeliorum et actorum loco comprehensae. Item, methodi Apostolicarum epistolarum brevis explicatio. Huic autem editioni, praeter multorum locorum recognitionem, accesserunt breves difficiliorum phraseon expositiones, et aliae quaedam annotatiunculae, cum ex majoribus ipsius Bezae annotationibus, tum aliunde excerptae*. Groot was de opgang, welken dezè Nieuw-Testamentische arbeid maakte. Er bestaan vijf drukken van: de tweede van 1579, de derde onzeker ¹⁾, de vierde van 1509, en de vijfde van 1604. Vooral stelde men zijne aantekeningen op hoogen prijs, waarvan dan ook onze staten-kantteekenaars meermalen

¹⁾ Ab Utrecht Dresselhuis, in zijne aan den voet van dit artikel aan te halen verhandeling blz. 92, vermoedt, dat deze uitgave in 1582 plaats vond. Er is ook eene door Feuguières bezorgd, waarvan Paquot (I, pag. 178 et 179) gewag maakt: *N. T. Latine: ex versione et cum annotationibus Th. Bezae, paucis etiam additis ex p. Camerarii notationibus; studio Petri Loselerii Villerii, et nunc postremo Guil. Fuegeraei opera*. Lond. 1587. Overigens behooren wij hier vooral te verwijzen naar hetgeen de geleerde Dresselhuis omtrent deze uitgave, vergeleken met de *Stephanische*, en waaruit blijkt, dat Lozeleur meer gedaan heeft, dan een nadruk te bezorgen, t. a. p. en verv. schrijft.

hebben gebruik gemaakt ¹⁾. Ongetwijfeld heeft Lozeleur door zijnen hieraan besteden ijver billijke aanspraak op de dankbaarheid der nakomelingschap, niet weinig medegewerkt hebbende tot het bevorderen van een beter verstaan des N. T. en door leer en voorbeeld er op dringende om de plaatsen niet uit het verband te rukken ten einde er uit te bewijzen, wat er niet uit kan bewezen worden.

Toonde Lozeleur reeds op deze wijze zelfstandig te wezen, hij openbaarde zijne onafhankelijkheid niet minder in andere schriften. Die, welke wij kennen, verdienen wel onze aandacht.

Toen de bekende *Formula concordiae*, ten jare 1577 in het klooster Bergen bij *Maagdenburg*, haar aanwezen ontvangen had, en deze, andersdenkenden verdoemende en aan de meeste protestantsche vorsten, ook aan Willem I, toegezonden, de hervormden bewoog om zich te verweeren, nam Lozeleur de pen op en schreef (1579) onder de letters C. Q. D. A. ²⁾: *Ratio ineundae concordiae inter ecclesias reformatas* ³⁾.

In dit op bezadigden toon, maar toch met hoogen ernst en met diepe verontwaardiging jegens wie om ingebeelde regtzinnigheid de rust der kerk verstoorden, geschreven werkje openbaart zich zijn liberale zin. Na betoogd te hebben, dat het verschil tusschen Lutherschen en Calvinisten aangaande het avondmaal eigenlijk alleen was over de wijze van de sacramentele tegenwoordigheid en van het eeten daarvan, geeft hij de middelen op waarmede de twist zou kunnen geeindigd worden. Deze bestonden in het zamenroepen van eene algemeene synode door de Duitsche vorsten en waarin *vooreerst* het vorstelijk gezag moest voorzitten, daar de zaak, aan de theologanten alleen overgelaten, door de bitterheid van deze ligtelijk tot nog heviger twist aanleiding zou kunnen geven: *ten anderen* moest van de synodale leden gevorderd worden zich van alle factieuse en menschelijke namen, ook van die van Gereformeerden en

¹⁾ v. H. Altingij, histor. de eccles. Palat. pag. 59 et 138.

²⁾ Volgens Brandt I, 783 beteekenen zij: *Cephas* κεφδιον *doctor Aulicus*. Daar κεφδιον *Vellus* beteekent, zouden de beide eersten *Petrus Villerius* te kennen geven.

³⁾ Dit hoogst zeldzaam geworden geschrift is ook te vinden ap. Gerdes. Scrin. antiq. III, pag. 396 sqq.

Lutherschen te onthouden, terwijl zij alleen de H. Schrift behoorden te erkennen als den regel van hun oordeel, ook over Luther en Calvyn, aan wie men bij hun leven toch geen gezag boven den bijbel had toegestaan en aan wie dit na hunnen dood ook niet toekwam: *ten derde* had men kennelijke dwalingen te veroordeelen, maar *ten vierde* hierbij onderscheid te maken tusschen hetgeen ter zaligheid noodig is of onnoodzakelijk was, en eindelijk *ten vijfde* behoorde men eene confessie voor te stellen, die door alle godvruchtigen kon worden toegestemd.

Omtrent de praedestinatieleer scheen het hem toe, dat het geschil niet in de zaak, maar in woorden bestond. Daarom wilde hij, dat elk lid der voorgeslagene synode vooraf bij onderteekening zou verklaren, *vooreerst*, dat God geene oorzaak is van de zonde of van eenig kwaad; *ten anderen*, dat hij geen *fatum* zou verdedigen; *ten derde*, dat hij zou belijden, dat God in alle dingen vrijwillig, en buiten den band van tweede oorzaken werkt; *ten vierde*, dat men de stukken, waar in dit punt verschil over was, zou voorstellen. — Aan het einde van zijn geschrift vermaant hij de vorsten nogmaals den vrede der kerken te behartigen, betuigende, dat deze zou kunnen bestaan, wanneer zij, het noodige van het onnoodige ter zaligheid onderscheidende, de godgeleerden binnen de grenzen van hunne pligten hielden.

Lozeleur meende echter de door de *Formula Bergensis* aangevallene hervormde kerk ook te moeten verdedigen. Hij deed dit in *Reformatarum in Belgio ecclesiarum epistola apologetica ad et contra auctores libri Bergensis, dicti „Concordia,”* in het Hollandsch vertaald door J. Bastynck ¹⁾: *Sendtbrief der Nederl. predikanten aan den instelderen van 't Concordienboek*, Antw. 1580 ²⁾. Met regt mag deze een hoogst merkwaardig gedenkstuk uit de geschiedenis der Nederland-sche hervormde kerk van de 16^e eeuw genoemd worden en, waar Lozeleur als tolk der vaderlandsche kerk optreedt, kan het zijn nut hebben, ook voor onzen tijd, dat wij hier het uittreksel afschrijven, hetwelk Brandt ³⁾ ons van dien

¹⁾ Zie I D. blz. 78 verv.

²⁾ De *Epistola apologetica* werd ook in het Hoogduitsch vertaald. L. G. van Renesse leverde er eene nieuwe uitgave van, Breda 1661, en Gerdes heeft haar opgenomen in *Scrin. antiq. I*, pag. 125 sqq.

³⁾ D. I, blz. 644 verv.

belangrijken brief geeft. Na den jammer, den Nederlandschen hervormden overkomen, verhaald te hebben, wordt aldus voortgegaan: „Wij meenen niet, dat u¹⁾ deze dingen onbekend zijn. Immers niemand gelooft, dat gij niet verstaan zoudt hebben, hetgeen den onzen bij ulieden overkwam, toen velen der onzen, door den storm der ongelukkige tijden van koningin Maria uit *Engeland* verdreven, bij wintertijd aan uwen oever aankwamen, en, in den gevaarlijksten tijd des jaars en toen de wind hun tegen was, door raad en aandrijven van eenige onbezonnen lieden, gedrongen werden te vertrekken. Hetwelk wij niet verhalen alsof er nog een eenig lidteeken van die wonde bij ons was. Dat zij verre van ons die belijdenis doen van christelijke liefde; maar alleen om u, als in een tafereel, te klaarder voor te stellen, in welken staat onze kerken zijn, naar den vleesche zeer ellendig, als die ook bij onze broederen (want gij zijt ons vleesch) geen verblijf konden vinden.” Vervolgens wordt er geklaagd, dat de Lutherschen met hunne *formula concordiae* den strijd opnamen tegen wie ze voor hunne broeders behoorden te houden en als redmiddel aangewezen het bijeenroepen van eene wettige synode, waar men uit Christus woord eens en voor altijd over het geheele verschil des avondmaals zou oordeelen „of, indien,” zoo gaat de brief voort: „onze zonden zouden beletten zulks van den Hemelschen Vader te verwerven, dat men dan, navolgende de voetstappen onzer heilige voorvaderen Luther, Zwingli, Capito, Bucerus, Melancton, Bullinger, Calvyn (wien deze wijze van doen zeer billijk dacht te zijn) wederzijds vreedzame en gematigde raadslagen gebruike, en dat vrome en verstandige mannen intusschen overwegen, of wij de een den ander niet zoo weinig tijds zouden kunnen verdragen, totdat de Heer onze oogen opene, opdat de eeuwige waarheid onze harten geheel verlichte, en dat er een vaste en bestendige vrede en eendragt onzer kerke bevestigd worde.” Verder verklaard hebbende, dat het verschil tusschen Lutherschen en hervormden meest in twee punten, de leer

¹⁾ De brief was gerigt aan de onverdraagzame opstellers van het Bergsche formulier: M. Chemnitz, B. Chrytraeus, J. A. Smedlin, A. Musculus, N. Selnecker en C. Cornarius of Körner. Alleen de twee eersten waren mannen van bekende geleerdheid.

avondmaals en van den persoon van Christus en van zijne twee naturen bestaat, vervolgt het geschrift: „Gij zoudt wijselijk en christelijk doen, indien gij dat ongelukkige woord: *wij verdoemen* minder gebruikt. — Gij hebt een argument, hetwelk u toeschijnt allerkrachtigst te wezen, dat gij met de confessie van *Augsburg* en met Luther overeenkomt: doch, al stonden wij dat van zelfs toe, zoo achten wij nogtans de Augsburgsche confessie voor geen Evangelie, noch Luther de man te zijn, naar wiens regel en voorschrift ons geloof moet beproefd worden.” Hierop wordt betuigd, dat de Gereformeerden zich tegen de Lutherschen nooit op menschelijk gezag beriepen en dat zes hunner theologanten toch wel het regt niet hebben om een zooveel grooter getal te veroordeelen. Zij mogten dan wel opmerkzaam zijn op de gevolgen en aan vroegere kerkscheuringen denken. „De-wijl het dan onmenschelijk is,” zegt de brief: „te verwerpen, die naar vrede staan, die de eendragt zoeken en bevorderen, zoo bidden wij u met allen ernst, wat wij bidden mogen, dat gij zelfs van uwe vorsten voor ons zooveel verwerft, dat er een wettig synode naar de oude canons worde gehouden, waar men elkander zachtmoediglijk hoore, waar de liefde heersche, de waarheid overwinne en vriendelijke eendragt bevestigd worde. Ten anderen, dat gij u middelerwijl van scheld- en smaadwoorden, die wij ook niet goedvinden te herhalen, wilt onthouden. Eindelijk, indien er mogelijk tweedragt zij ontstaan, dat men het verschil, gelijk onder broederen betaamt, den vader voordrage. Doch den wil des algemeenen vaders zullen wij uit zijn woord verstaan. Hem moeten wij allen gehoorzamen, enz.”

Zeker mogt dat een ernstig, maar ook een' met zijne bedoeling overeenstemmenden geest ademend vredewoord genoemd worden. Werpt het een liefelijk licht over den zin onzer vaderen in die dagen, het teekent ons ook Lozeleur als eenen godgeleerde, die, wel der Calvinistische rigting toegedaan, nogtans vreemd is aan alle hevigheid, en die, gematigd en alleen Gods woord voor den regel des geloofs erkennende, lijnregt staat tegenover Datheen, Moded en anderen. In zijnen voorslag om den twist door eene synode, onder vorstelijk gezag te houden, te beslechten, eenen voor-slag uit naam van de bedienaren der Nederlandsche her-

vormde kerk gedaan, en in zijne bede om intusschen elkander in liefde te verdragen, is iets Erasmiaansch.

Dienzelfden liberalen zin ontwikkelde hij aan den avond zijns levens in *Theses de libero arbitrio*, Hagae Com. 1587, opgedragen aan van der Mijle. Hierin betoogde hij, dat de twist over 's menschen vrijen wil slechts tot een woordenstrijd leidde en wel te vereffenen ware, zoo de krakeelzucht weggenomen en de dubbelzinnigheden uitgesloten werden. „Hoewel er,” betuigt hij: „in de kerke Gods vele misbruiken en zware dwalingen zijn ingeslopen, die men door kracht der waarheid moet verbeteren, nogtans twijfel ik niet, of vele verschillen zijn van dien aard, dat ze met hulp der liefde (het ware kenteeken der christenen) kunnen overeen gebracht worden.”

Het behoeft wel geen breeder betoog, dat Lozeleur de waarheid in liefde gezocht, — dat hij éénheid in de hoofdzaken, verdraagzaamheid omtrent ondergeschikte punten wilde hebben. Leeren wij hem alzoo als een' milddenkenden theologant kennen, dan wordt het van nog meer belang hem in zijnen invloed op ons vaderland en op de Nederlandsche hervormde kerk te beschouwen. Tevens zal ons daardoor ook zijne denkwijze omtrent nog andere punten blijken.

Wij vinden Lozeleur in 1567 op *Dillenburg* bij prins Willem I. De geschiedenis heeft niet opgeteekend, waarover toenmaals door deze beide voortreffelijke mannen werd gehandeld: maar, mogen wij van beider diepen ernst verwachten, dat het wel over een belangrijk onderwerp zal geweest zijn, — lezen wij elders, dat de edele vorst zich toenmaals aan een onpartijdig onderzoek van de geloofswaarheden, waarover onder de protestanten verschil was, wilde toewijden en aan den landgraaf Willem van Hessen (13 Julij 1567) schreef een' *ehrlichen, gelerten, sanftmütiger und welt verständiger gueten Mann* noodig te hebben ¹⁾ en daartoe den Lutherschen predikant Nicolaas Zell uit te noodigen, dan zouden wij voor ons het voor een zeer gegrond vermoeden houden, dat de prins van den Franschen en beschaafden prediker de Calvinistische rigting leerde kennen en dat deze

¹⁾ Groen van Prinsterer, archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau, III pag. 100 suiv.

reeds toen den lateren overgang des beroemden Zwijgers tot de hervormde kerk heeft voorbereid. Nog meer grond hiervoor geeft de overeenstemming tusschen Lozeleur's liberale denkwijze en het karakter van den prins. Ongetwijfeld was hij, de verdraagzame, verlichte en bedaarde man, meer geschikt om dezen voor hervormden te winnen dan een Datheen zou geweest zijn. Hoe dit zij, zeker is het, dat hij in en na 1575 *en* als hofprediker *en* als geheimraad grooten invloed op Oranje gehad heeft en door dezen op den toenmaligen toestand der Nederlandsche kerk.

Wij drukken hier minder op zijnen staatkundigen invloed. Deze behoort niet tot het veld onzer beschouwing, als in zooverre die met het godgeleerde en kerkelijke ineensmelt. Anders zouden wij meer bepaald op Lozeleur's Franschgezindheid, indien wij het zoo mogen noemen, — op zijn traktaatje *de jure magistratum in subditos*, — en vooral op zijne *Apologie* van Oranje moeten wijzen, zeker scherp, zoodat Marnix, haar lezende, uitriep: *Nu is de prins een dood man*, maar tevens een meesterstuk van mannelijke en overtuigende zeggenskracht, eenvoudig en krachtig door de waarheid, en hetwelk Spanje niet anders kon wederleggen dan door den kogel van Jauregui en van Balthazar Geraerds.

In zijnen invloed op Oranje verloochende zich zijn liberale zin niet. Graaf Johan van Nassau deed in een schrijven (20 Nov. 1579) aan Marnix, Taffin en Lozeleur ¹⁾ twee belangrijke vragen, namelijk of men godsdienstvrede met de Roomschegezinden moest onderhouden en, zoo ja, of men dan hun de kerken, hun gewelddadig afgenomen, moest teruggeven. Het ronde antwoord was, dat de vorst door zijnen eed aan zijne acte van aanstelling was gebonden en jegens allen cerlijk en trouw moest handelen, indien hij wilde dat men op gelijke wijze jegens hem zou handelen. Nog in hetzelfde jaar deed zich een soortgelijk vraagstuk in 's vorsten raad op, toen Imbyze en Datheen hun gezag te *Gend* hadden laten gelden. Men moest beslissen, wat er thans moest geschieden, of men de Roomsche godsdienst gedeeltelijk moest herstellen of niet. De Engelsche gezant ijverde voor het

¹⁾ De vragen werden ook anderen theologanten voorgelegd en het antwoord was even verdraagzaam.

laatste: maar Lozeleur ried tot het eerste, betoogende, dat de vorst godsdienstvrede beloofd had en die belofte behoorde te houden. Oranje volgde het gevoelen van den prediker. Zou diens milde denkwijze, naauw gepaard aan zijne strenge schatting van de kracht des eens gegeven woords en toch zijnen protestantschen zin niet verloochenende, zonder invloed geweest zijn op Oranje's afkeer van alle hevigheid en onverdraagzaamheid, en op zijne rekkelijke handelwijze jegens de Doopsgezinden? Toch wist en toonde Lozeleur, dat verdraagzaamheid geene lafheid mogt worden, want, toen de Roomschen meer dan één blijk van ontrouw aan de bestaande verdragen hadden gegeven en Rennenberg de zaak des prinsen schandelijk verraden had, antwoordde hij ¹⁾ op de vraag van Oranje, — of, na hetgeen de Roomschen den 7 Maart 1580 te *Utrecht* ondervonden hadden, — hij in gemoede gehouden was hunne eeredienst aldaar te herstellen, — en, of zijne onderhandelingen met d'Alençon strijdig waren met de pligten van een' hervormde, — dat te groote toegevendheid heillooze gevolgen kon hebben. Te duidelijk toch was het gebleken, dat de Roomschegezinden 's prinsen doodvijanden waren en dat op hunne trouw niet te rekenen was. Nogtans zag hij er geen bezwaar in om met den Franschen vorst te onderhandelen, te minder, daar van *Engeland* en van *Duitschland* geene hulp te wachten scheen. Oranje volgde dezen raad. Wij kunnen uit deze bijzonderheden afmeten, in hoeverre het aan Lozeleur's invloed te danken was, dat aan de eene zijde de uit den gang der gebeurtenissen geboren onverdraagzaamheid niet zwaarder op de Nederlandsche Roomschegezinden drukte, maar dat ook aan den anderen kant een wél begrepen liberalisme niet in onverschilligheid ontaardde.

Wij hebben nog iets omtrent Lozeleur's invloed op Oranje en door dezen op de Hervormde kerk aan te merken. Wij hebben namelijk reeds gezien, dat hij aan het gezag van de vorsten in kerkelijke zaken veel toestond en zelfs daarvan veel goeds verwachtte. Waar hij nu 's prinsens raadsman is en wij in diens concept-kerkelijke wetten van 1576 ²⁾ en

¹⁾ Dit antwoord, door L. genoemd *un petit discours faict en hate*, wordt gevonden bij L. P. v. d. Spiegel, Bundel van onuitgeg. stukken, II blz. 262 verv. Archives de la maison d'Orange VII pag. 264 suiv. Het dagteekent van 17 Maart 1580.

²⁾ Bij Brandt I, blz. 567 verv.

in de ontworpen kerkorde van 1583 ¹⁾ het staatsgezag zoo krachtig gehandhaafd zien, worden wij van zelfs op het denkbeeld gebragt, dat de zienswijze van den hofprediker hiertoe heeft medegewerkt.

Na al het aangevoerde behoeven wij het dus naauwelijks te zeggen, dat wij, wat Groen van Prinsterer waarschijnlijk acht ²⁾, als nagenoeg zeker stellen, dat namelijk Lozeleur's invloed heeft bijgedragen om de meening des prinsen ten opzichte der Calvinisten teregt te wijzen; ja wij gaan nog verder en meenen te mogen besluiten, dat deze ook later niet weinig hebbe bijgedragen tot Oranje's handel- en zienswijze omtrent de hervormde kerk.

Welligt was zijne zienswijze ook niet zonder invloed op den meer liberalen zin van Louise de Coligny, die in de laatste jaren haars levens te *Vlissingen* vertoefde, en door haar op Frederik Hendrik. Hare Arminiaansch-gezindheid kwam wel eenigermate overeen met Lozeleur's denkbeelden over de praedestinatieleer.

Zie overigens: Brandt, I, op verscheiden in het register aangewezen plaatsen. Ab Utrecht Dresselhuis, Pieter Lozeleur, in de Gids 1846. N°. 3, men-gelw. blz. 79 verv. en de aldaar aangeh. schrijvers. Mijne schetsen en beelden uit de Nederl. Hervormings-gesch. blz. 192 verv.

Theodorus Lubbers, in 1731 te *Beerta*, waar zijn vader predikant was, geboren, bezocht reeds op zijn veertiende jaar de Groninger hoogeschool. Negen jaren lang bleef hij hier zijne studiën met den meest gewenschten uitslag voortzetten, totdat hij, in 1754 kandidaat geworden, op den 19 Mei van het volgende jaar te *Breede* werd bevestigd. In Januarij 1756 vertrok hij naar *Noorddijk* en van daar naar *Scheemda*, welke standplaats hij in 1768 met *Groningen* verwisselde. Gedurende den tijd, in welken hij daar als predikant werkzaam was, werd hij afgevaardigd tot de commissie voor de nieuwe Psalmberijming, aan welker werkzaamheden hij een ijverig en levendig deel nam. Reeds vroeger had hij zich bekend gemaakt door eene *Leerrede over Dan. XII: 13*, bij het afsterven van J. Brill, laatst predikant te *Middelbert*, Gron. 1764.

In 1776 werd hij tot professor in de theologie aan de

¹⁾ Zie: Royaards, over de staats-kerkorde van 1583, Ned. Arch. III, blz. 305 verv.

²⁾ Archives III pag. 102.

Groninger hoogeschool benoemd, welke betrekking hij den 23 April 1777 aanvaardde met eene *oratio de theologo ad Christi, doctoris perfectissimi, exemplar formato*. Als hoogleeraar genoot hij even groote achting, als hem vroeger, predikant zijnde, was te beurt gevallen. Hoogelijk worden dan ook zijn ijver, minzaamheid en braafheid geroemd. Hij overleed te *Groningen* in 1804.

Zie overigens: H. Muntinghe, Act. Saec. pag. 98. van Iperen, kerk. hist. van het psalmegez. I blz. 329. II blz. 192. P. Boeles Jr. het tweehonderd en vijftigjarig bestaan der hervormde gemeente te Noorddijk blz. 91 verv.

Sibrandus Lubbertus, in 1556 of 1557 te *Langward* geboren, bezocht eerst de hoogeschool te *Wittenberg*, vervolgens die te *Marpurg*, daarop die te *Geneve*, waar hij Beza en anderen hoorde, en eindelijk die te *Nieuwstad*, verwaarts tijdelijk de Heidelbergsche akademie verlegd was en waar hij vooral het onderwijs van Urzinus genoot. Na zich op al deze wetenschappelijke inrigtingen geoefend te hebben, wenschte de hervormde gemeente te *Brussel* hem tot haren leeraar, maar, daar men hem gelijktijdig te *Embden* begeerde, gaf hij hieraan de voorkeur, ofschoon hij daar, hoewel op eene predikants-wedde, slechts krankbezoeker was. Groot behagen schiep men er intusschen in zijn prediken, maar, minder met de Lutherschen en met Ligarius overeenstemmende, werd hij, op last van graaf Edzard II, van deze dienst verlaten. De staten van *Friesland* verlangden hem *ten dienste* hunner *landschappen* en verzochten hiertoe bij eenen brief (20 Nov. 1583 o. s.) de toestemming van den kerkeraad te *Embden*. Zonder eene vaste standplaats te hebben, schijnt hij bijzonder voor den stadhouder en de Friesche staten gepredikt te hebben. Hoe dit zij, aan hem werd, bij de oprigting der Friesche hoogeschool, het professoraat in de theologie opgedragen. Gelijktijdig met Martinus Lydius en Antonides van der Linden aanvaardde hij deze betrekking den 29 Julij 1585, terwijl hij den 27 Maart 1587, na het verdedigen van 25 *theses de quaestione, an homo in hac vita legem Dei perfecte praestare possit*, te Heidelberg tot *theologiae doctor* gepromoveerd werd.

Ongetwijfeld ontving de nieuwe akademie in Lubbertus eenen zeer ijverigen hoogleeraar, die met zijnen tijd woekerde en zijne collegiën nooit, dan door zware krankheid

daartoe gedwongen, liet stilstaan. Het grootste deel zijns levens bragt hij op zijne studeerkamer door en daar kon men hem, naar de getuigenis van zijnen lijkredenaar, in alle jaargetijden tot zijnen ouderdom toe reeds te drie ure in den vroegen morgenstond vinden. Aan den roem, dien hij en Drusius behaalden, schreef men het toe, dat een groot aantal studenten uit vreemde landen de Friesche hoogeschool bezocht. In 1596 werd hij dan ook tot hoogleeraar te *Heidelberg* beroepen, maar hij besloot hier te lande te blijven.

Dat hij bijzonder de dogmatiek onderwees, blijkt ons uit zijne: *De principiis Christianorum dogmatum Libri VII*, Franeq. 1591, *ibid.* 1595, waarop eene *replicatio* volgde, Franeq. 1608. Wij hebben ze niet kunnen onderzoeken, maar gingen wij op het partijdig getuigenis van Drusius af, dan zouden wij vermoeden er even vele dwalingen als bladzijden in te zullen vinden ¹⁾. Dit oordeel was ongetwijfeld overdreven en dat deze systematische arbeid niet in aller schatting zoo laag stond, blijkt uit de herhaalde uitgave. Bovendien gaf hij eenen *Commentarius in Catechesin Palatino-Belgicam*, Fran. 1618, en een aantal dissertatiën van dogmatischen inhoud. Het behoeft wel geene aanwijzing, dat zijne rigting in dit alles streng-Calvinistisch was.

In andere geschriften toont hij zich een' ijverig en warm verdediger van de leer der hervormde kerk tegen de Roomsche, bijzonder tegen den kardinaal Bellarminus. Als zoodanig trad hij op in: *De papa Romano libri X, collati cum disput. Bellarmini*, Fran. 1594, — *De conciliis libri V, collati cum disput. ejusdem*, Genev. 1601, — *De ecclesia libri VI, collati cum iisdem*, Fran. 1607, — *Replicatio de papa Romano adversus J. Gretserum*, Fran. 1609.

Ook Socinus vond in hem eenen duchtigen tegenspreker in zijne *de Jesu Christo servatore libri IV contra Faustum Socinum* Franeq. 1611, een geschrift, waarop wij bij de biographie van Vorstius zullen moeten terug komen. Hier zij alleen aangemerkt, dat men Lubbertus beschuldigde van in zijn redtwisten niet altijd grondige argumenten aan te voeren en zich vaak met magtspreuken te behelpen. Alvorens hem echter in zijne geschillen met anderen en bijzonder in zijne werkzaamheden ten opzichte van de groote twistvragen

¹⁾ V. Epist. Drusii ad fratres Belgas. Epist. praest. et erud. viror. pag. 443.

van zijnen tijd te beschouwen, willen wij hem in hetgeen hij, buiten deze, ten behoeve der hervormde kerk gedaan heeft, volgen.

Dat men hem bij uitnemendheid geschikt achtte voor kerkelijke zaken, bleek, toen hij, nadat *Groningen* in 1594 tot de Unie gebragt was, met Lydius en Menso Alting, aan het hoofd werd geplaatst van hen, aan wie men het ordenen der kerkelijke aangelegenheden in dat gewest opdroeg. Mede onder zijne leiding werd eene kerk-orde ontworpen en ingevoerd ¹⁾. Reeds vroeger was hij van staatswege tot eene andere taak gebruikt, namelijk om de te *Leeuwarden* ²⁾ tusschen den Calvinistischen Acronius en den Zwingliaanschen predikant IJsbrand Balck ontstanen twist, benevens zijne mede-hoogleraren Lydius, van der Linden en Arcecius, te beslechten. Wel schijnt hij met zijnen eerstgenoemden ambtgenoot aan de zijde van Acronius gestaan, maar toch, hoezeer de vrede tusschen de beide leeraars niet gesloten werd, de rust in de gemeente hersteld te hebben ³⁾.

Intusschen bleef dezelfde man, die elders gebezigd werd om eensgezindheid te bevorderen, niet vrij van hevig twisten met anderen. Hij behoorde zelfs niet alleen tot hen, die door den storm der tijden werden voortgedreven, maar tot hen, die zich verplicht achtten deze feller te doen woe-den om de in hunne oogen bedorvene kerkleer te zuiveren. Reeds vroeger hebben wij gewag gemaakt ⁴⁾ van zijnen twist met Drusius *de λογῶν creato*, terwijl wij, bij de biographieën van Vorstius en Maccovius, die met dezen hopen te vermelden, ons, om in geene herhalingen te vallen ter dezer plaatse alleen bepalende tot het aandeel, dat Lubbertus in de algemeene kerktwisten van zijn tijdperk gehad heeft.

Het lag wel in de streng-Calvinistische rigting van den Franeker hoogleeraar, dat hij geen werkeloos toeschouwer van de Arminiaansche twisten kon wezen. Niet alleen kennen wij van hem, behalve hetgeen hij tegen Bertius en Vorstius schreef: *Disputationes ad refutationem epistolae Arminii ad*

¹⁾ Ypey en Derm. I, blz. 356 verv.

²⁾ Ypey en Dermout, II aant. blz. 99, meenen, dat Lubbertus zelf in 1584 te *Leeuwarden* beroepen en vandaar te *Franeker* benoemd was.

³⁾ Zie over dezen twist: Ypey en Derm. t. a. p. en verv. Diest Lorgion, De hervormde kerk in Friesland blz. 29 verv.

⁴⁾ I D. blz. 393.

Hippolytum de collibus, maar in 1607 werd hij ook naar de *Conventus praeparatorius* te 's Gravenhage gezonden. Met zooveel drift ijverde hij daar tegen de Remonstranten, dat Uitenbogaert hem van vooroordeel tegen hem en Arminius beschuldigde ¹⁾, terwijl hem tevens wordt verweten, dat hij het daar behandelde en beslotene in een verkeerd en onwaar daglicht voorstelde ²⁾. Zeker is het, dat hem op dat pas de genegenheid van Oldenbarneveld nog niet onverschillig was ³⁾. In 1613 trad hij echter, in de opdracht zijner *Commentarii ad non agnitos 99 errores Lubberto a Vorstio objectos*, tegen de staten van Holland op, hen beschuldigende van blijkbare onkunde in de leer der hervormde kerk en van onverschilligheid in de godsdienst. Op krachtigen toon antwoordde Grotius hem in zijne *Pietas ordinaum Hollandiae et Westfrisiae*, maar Lubbertus schreef daarop met scherpe pen: *Responsio ad pietatem Hugonis Grotii*, Fran. 1614, een stuk, welks verspreiding door de staten van Holland verboden werd. Niet allen oordeelden echter over Lubbertus opdracht zoo hard, doch meenden er meer zijnen ijver tegen de Socinianen in te vinden ⁴⁾. Intusschen behoeft het wel geene aanwijzing, dat het velen welgevallig moest wezen, toen Drusius kort hierna verklaarde, dat hij noch filosoof, noch theologant, noch grammaticus was, noch christelijk handelde ⁵⁾, want, dat de Remonstranten in hem eenen ijverigen tegenstrever hadden wisten zij niet alleen uit het reeds vermelde, maar ook uit de opdracht van zijn geschrift tegen Socinus (1611) aan de opzieners der Nederlandsche gemeente te Londen, waarin hij zich niet onzag de aanhangers van Arminius huichelaars, hoogmoedige waanwijzen en oproermakers te noemen. Zij konden dus ook van hem geene gunst verwachten, toen hij afgevaardigd werd naar de synode van Dordrecht.

Wel kwam hij daar, ten gevolge van ongesteldheid, iets later dan de andere Nederlandsche godgeleerden, maar vroeg genoeg om reeds aan de beraadslagingen over de bijbelver-

¹⁾ Uitenb. ad Lubb. Ep. praest. vir. pag. 174.

²⁾ Ep. Arminii et Uitenb. ad Melvinum, l. l. pag. 248.

³⁾ Ep. Lubb. ad Oldenbarn., l. l. pag. 270 sqq.

⁴⁾ V. Casaubon. ap. Vriem., p. 17.

⁵⁾ L. l. pag. 443.

taling deel te nemen. Hij werd dan ook onder de revisoren van het O. Verbond gekozen, eene taak, in welker vervulling hij door den dood werd verhinderd. Weldra bleek het, dat hij met Bogerman en Gomarus tot de hevigste tegenstanders der Remonstranten behoorde. Het is bekend, hoe Lubbertus in zijnen ijver voor de meening van Gomarus tegen zijnen Harderwijker ambtgenoot Thysius uitvoer en dezen het spreken belotte. Hoezeer hij onder de driftigste begunstigers van Gomarus moet geteld worden, dacht hij nogtans, blijkens diens aanmerking op zijn oordeel over de 1, 3, 4 en 5 artikelen, in de honderd zevende zitting der synode gemaakt, niet in alles met Gomarus gelijk.

Leeren wij Lubbertus uit deze bijzonderheid als zelfstandig kennen, dan worden wij hierdoor tevens in onze meening versterkt, dat zijn ijver, zoowel tegen de Remonstranten als tegen anderen, zijne oorzaak in wezenlijke overtuiging vond. Alleen vermoeden wij, waarvan zijne tijdgenooten hem reeds beschuldigden, dat zijne drift hem niet zeldzaam verhinderde de zaken grondig te onderzoeken. Wij mogen daarbij echter den geest zijner eeuw niet uit het oog verliezen. Lubbertus was niet de eenige, die door vooroordeel gedreven werd. Het kan ons dan ook niet bevreemden, dat wij hem, reeds eenige jaren vóór de Dordsche synode, als ijverig voorstander van de verbindende kracht der formulieren in *Friesland* vermeld vinden ¹⁾, en nog minder, dat de Remonstranten hem zeer scherp beoordeeld hebben.

Als prediker en herder der gemeente wordt hem door zijnen lijkredenaar hooge lof toegebracht, als eenen man, die deze beide betrekkingen, waar hij ze bekleedde, met naauwgezette trouw en onbevreesd heeft vervuld.

Zijn sterfbed, dat in Januarij 1625 plaats vond, was dat van eenen geloovigen christen. Als weduwe liet hij Geertuida van Oosterzee met eene dochter na.

Zie overigens: S. Amama, oratio funebris. Vriemoet, l. l. pag. 1 sqq. Ypey en Derm. I, blz. 356. II, aant. blz. 139, 154, 201 verv. Brandt, op verschillende plaatsen.

Martinus Lydius, in 1539 of 1540 te *Lubeck*, waar zijne ouders ²⁾, uit *Deventer* afkomstig, eene schuilplaats

¹⁾ Diest Lorgion, t. a. p. blz. 44.

²⁾ Zijn vader was vermoedelijk de geleerde Johannes Lydius, wien Gel-

tijdens de geloofsvervolging onder Karel V, gezocht hadden, geboren, moest *Lubeck*, waar de Lutherschen toenmaals hunne hervormde broeders niet verdroegen, reeds vroeg verlaten en ontving zijne opleiding op de Stolbergsche school te *Ilfeld* onder Michaël Neander ¹⁾, eene der voortreffelijkste inrigtingen dier dagen, wier kweekelingen schier zonder onderscheid hunne tijdgenooten aan de hoogeschoolen overtroffen. Na eene zoo uitmuntende voorbereiding zette onze Lydius zijne studien te *Tubingen* voort en wel met zoo gunstigen uitslag, dat hem in 1567, nevens Ursinus, het opzigt over het collegie der wijsheid te *Heidelberg* werd opgedragen. Bij de verstrooiing van dat collegie, hield hij zich eenigen tijd te *Frankfort* op, zich vervolgens naar *Antwerpen* begevende, waar hij den 21 April 1579 tot predikant te *Amsterdam* beroepen werd. In de maand Mei van het volgende jaar aanvaardde hij aldaar zijne bediening en het is in die betrekking, dat wij hem ontmoeten als voorzitter van de Noorden Zuid-Hollandsche synode, in 1582 te *Haarlem* gehouden. In 1585 benoemden de bezorgeren der Leidsche akademie hem tot hoogleeraar in de theologie. Lydius meende te moeten bedanken, maar, toen hem bij de oprigting der Friesche hoogeschool bij herhaling het professoraat in de godgeleerdheid werd aangeboden, achtte hij zich verplicht die benoeming aan te nemen. In 1586 trad hij te *Franeker* als *professor primarius* op.

En wel verdiende hij de achting, welke men hem toedroeg. Uit zijne nagelatene papieren, waarin voorlezingen over Ps. CI, Nahum en Maleachi gevonden werden, is op te maken, dat hij ook lessen gaf over de uitlegging des O. Verbonds. Overigens heeft hij als hoogleeraar gegeven: *De formidabili illa classe Hispanica contra Anglos divinitus repressa, fracta, dissipata, dextrae Excelsi celebratio, ad Ps. CXXIV accommodata*, Fran. 1589, en *Oratio panegyrica ad Frisiae ordines, commitia annua habentes, continens expositionem extremæ necessitatis ac summæ utilitatis disciplinam in scholis et præcipue academiis restituendi*, Fran. 1595.

denhauër in 1525 te *Deventer* bezocht. Zie: Kist en Royaards, Archief IX, blz. 11.

¹⁾ Zie over dezen voortreffelijken man: W. Haveman, Mittheilungen aus dem Leben von M. Neander, Götting. 1841, en over de Ilfeldsche school en Neanders verdiensten als onderwijzer vooral S. 19 ff.

Lydius was godgeleerde in Calvinistische rigting, maar zeer vredelievend en verdraagzaam voor anderen. Vandaar, dat men hem meermalen gebruikte om in gemeenten, waar twist ontstaan was, de rust te herstellen. In 1586 werd hij met dat doel naar *Bolsward*, drie jaren later, welligt met het oogmerk om ontstane geschillen bij te leggen, door graaf Willem Lodewijk van Nassau als voorzitter naar de Friesche synode te *Franeker* ¹⁾, en tenzelfde jare met Lubbertus en anderen naar *Leeuwarden* gezonden. Met dien ambtgenoot en Menno Alting, was hem ook in 1594 opgedragen de kerkelijke zaken te *Groningen* te orderen. Hoe hoog men hem schatte, blijkt vooral daaruit, dat de Amsterdamsche gemeente hem in 1587 en in 1592, hoezeer te vergeefs, op nieuw tot haren leeraar beriep. In 1596 was hij voorzitter der Friesche synode, in tegenwoordigheid van den stadhouder gehouden. Brandt mogt hem dus wel noemen: *een man seer belesen in alle soorten van schrijvers, en soo vredelievend, dat hy sich geen arbeit ontrent het slissen van kerkelyke verschillen ontsagh.*

De mildheid zijner denkwijze en de achting welke hij Erasmus toedroeg, bleek dan ook niet het minste uit zijne *apologia Erasmi*, voorkomende in het X deel van diens werken (Leidsche uitgave) col. 1759 sqq., waarin hij onzen beroemden landgenoot tegen de beschuldiging van Arianesz verdedigde. Bovendien worden hier en daar brieven van hem aangetroffen, niet zonder belang voor de geschiedenis van het tijdperk, waarin hij leefde.

Martinus Lydius overleed den 27 Junij 1701, twee zonen nalatende, welke wij later zullen leeren kennen.

Zie overigens: *Vriemoet*, l. l. pag. 20 sqq. *Ypey en Derm.* I, blz. 356. Brandt, op verscheiden plaatsen.

Johannes Lydius, zoon van den zoo even vermelden hoogleeraar en te *Frankfort* geboren, is in 1601 predikant te *Aarlanderveen* geworden en van daar in het volgende jaar naar *Oudewater* vertrokken, waar hij in dienst bleef tot zijnen

¹⁾ Men weigerde hem bij zijne eerste verschijning als zoodanig te erkennen, maar durfde twee dagen later, toen hij op nieuw met door den stadhouder geteekende en gezegelde brieven verscheen, geen' tegenstand bieden. Van dien tijd af werd de Friesche synode door commissarissen-politiek bijgewoond. Zie overigens: *Diest Lorgion*, de herv. kerk in Friesl., blz. 17.

dood, die in 1643 plaats vond. Hij was, hoezeer geen uitbreiden werkkring vindende, een zeer geleerd man, die zich ook als latijnsch dichter eenigen lof heeft verworven. Hij heeft uitgegeven: *Nicolai de Clemangis opera cum glossario Latino-Barbaro et cum analectis*, Lugd. B. 1613, — *Praetoli narratio conciliorum omnium ecclesiae Christianae, cum castigat. J. Lydii*, acced. *J. Lydii epistola cum A. Pavernagio*, Lugd. B. 1610, — *R. Barnesii et Balei vitae pontificum cum continuatione*. Er bestaan nog verschillende brieven van hem.

's Mans beide zonen hebben het predikambt bekleed: de oudste, Henricus, werd in 1660 van *Antwerpen* naar *Maastricht* beroepen en in 1707 emeritus. De jongste, Nikolaas, in 1667 predikant te *Soeterwoude* en in 1681 te *Franeker* geworden, in 1687 overleden, heeft zich door eene verklaring van het Hooglied bekend gemaakt.

Zie overigens: Vriemoet, l. l. pag. 26. Schotel, Kerk. Dord. I. blz. 260 verv. en de aldaar aangeh. schrijvers.

Balthazar Lydius, in 1577 te *Umbstad* in de *Paltz* geboren, werd door zijnen vader, den hoogleeraar van *Franeker*, in de oude talen onderwezen en vervolgens naar de Leidsche hoogeschool gezonden, waar hij door zijnen voordeeligen aanleg en ijver de gunst en achting van zijne leermeesters en niet minder die van den beroemden Scaliger verwierf. In het najaar van 1602 proponent geworden, verbond hij zich aan de heimelijke gemeente van 's *Hertogenbosch*, terwijl hij ook te *Streefkerk* werd beroepen. De Dordsche kerkeraad wist hem echter te bewegen om, nadat de uitgeweken Bosschenaars afstand van hem gedaan hadden, zich voor twee en een half jaar tot de predikdienst te *Dordrecht* te verbinden, na welken tijd hij aldaar tot gewoon leeraar werd benoemd. Hier stond hij in zeer hooge achting, wordende hem eerst het curatorschap der latijnsche scholen en later ook het opzicht over de bibliotheek opgedragen.

Balthazar Lydius was een zeer geleerd man. Van zijne gewijde oudheid- en letterkunde getuigen de twee verhandelingen, voorkomende in de *Epistolicae quaestiones cum doctorum responsis*, van J. van Beverwyck, Rott. 1644 en 1655, waarvan de eene (n°. 5 der verzameling) is *super loco Mosis de cruentato sponsarum linteo et aliis virginitatis signis*, en de andere (n°. 16) *de Lyncuro lapide*. Als godgeleerde heeft hij

zich doen kennen in zijn *geestelyk bruylofts banket*, — in *twee vertogen over den XII Sondag des catechismi* en in zijne medewerking aan het *kort begrip der Christelyke leere*. Op last der synode schreef hij eenen brief aan Cunaeus ter teregtwijzing van diens *satyra Menippea*. Zijne grootste verdiensten als schrijver waren echter van historischen aard. Wij kennen van hem *Novus orbis sive de navigationibus primis in Americam*, maar den meesten lof verwierf hij door zijnen kerk-historischen arbeid. Eene eerste plaats hierin komt toe aan zijne *Waldensia, id est conservatio verae ecclesiae, demonstrata ex confessionibus cum Taboritarum, ante CC fere annos, tum Bohemorum, circa tempora Reformationis, scriptis*, 2 vol., Roter. 1616 et 1617, herdr. in 1622, waarin allerbelangrijkste stukken gevonden en door Lydius aantekeningen (in het 2de deel) opgehelderd worden. Bovendien wordt nog van hem vermeld *Facula accensa historiae Waldensium*. Hoogst zeldzaam komen deze werken voor en even zeldzaam is zijn *cort verhael der menschelyke insettingen der Roomsche kercke, beginnende van Christus af tot 1610*, Dordr. Wel had hij op zich genomen ook het *Martelaars-boek van Mellinus* te vervolgen, maar dit is door hem niet ten uitvoer gebragt. Insgelijks vinden wij gewag gemaakt van *dry historiesche Tractaetgens* (1634) en van eene vertaling van *J. P. Perrin, histoire des Vaudois et Albigedi*.

De Dordsche leeraar, die, even als zijn vader, der Calvinistische rigting toegedaan, en evenzeer goedgehartig en vergevensgezind, maar ook ligtelijk vergramd en driftig van aard was, die bovendien in veler schatting zoo hoog stond, kon geen werkeloos toeschouwer blijven van de bewegingen, die op het gebied der kerk in zijnen tijd voorvielen. Aanvankelijk was hij verdraagzaam en uitte den wensch, dat de twistenden zich meer met elkander mogten verstaan. Later echter veranderde hij. Welligt gaf daartoe aanleiding, dat men hem van Arminiaansch-gezindheid beschuldigde. Zeker althans is het, dat zijne predikationen soms bitter tegen de Remonstranten werden, en dat hij een werkzaam lid was der nationale synode.

Lydius opende de kerkvergadering op den 13 November 1618 in het koor der groote kerk met eene Hollandsche leerrede en vervolgens in de zaal van den Kloveniers-doelen

met eene aanspraak in het latijn. En, toen de synode uiteenging, predikte hij in de groote kerk over Jezaia XII: 1—3. Hij werd dan ook tot lid benoemd der commissie tot het bezorgen der uitgave van hare bekorte handelingen. Nog was hij in 1619 en 1620 lid en scriba der Zuid-Hollandsche synode, die uit hevige contra-Remonstranten bestond. Nogtans bleek het, dat hij de verdraagzaamheid, van zijnen vader geërfd, niet geheel verloochende, maar, terwijl veler gemoederen nog in hevige spanning bleven, onpartijdig de kracht der waarheid erkende.

Als prediker werd hij gaarne gehoord en ging hem de roem na van diepen indruk op zijne hoorders te kunnen maken.

Hij overleed den 20 Januarij 1629, uit zijn eerste huwelijk, met Anna de Witt, twee zonen, en uit het tweede, met Anna van der Myle, insgelijks twee zonen nalatende, die allen predikanten geweest zijn: de oudste, Izaak, te *Papendrecht* en *Dordrecht*, — de andere, Martinus, te *Aalburg*, *Heusden* en *Breda*, — de derde, Jacobus, zal ons nader bekend worden, — en de vierde, Samuël, was leeraar te *Heinenoord* en *Dubbeldam*.

Zie overigens: Vriemoet, l. l. pag. 25 sq. Schotel, a. w. I, blz. 259 verv. Ypey en Derm. II, blz. 219.

Jacobus Lydius, de oudste zoon uit het tweede huwelijk van den Dordschen kerkleeraar en te *Dordrecht* geboren, bezocht, na aldaar met de oude talen bekend geworden te zijn, de Leidsche hoogeschool. In 1632 proponent geworden, werd hij in het volgende jaar gelijktijdig te *Bleskensgraaf* en te *Geertruidenberg* beroepen. Men oordeelde hem voor laatstgemelde gemeente nog te jong en daarom nam hij, hoezeer meer overhellende tot *Geertruidenberg*, op raad der klassis *Bleskensgraaf* aan. Weldra werd hij naar meer dan eene plaats, maar in 1637 naar *Dordrecht* beroepen en aldaar, gelijktijdig met zijnen broeder Izaak, bevestigd.

De voordragt van Cats deed hem tot predikant benoemen bij het buitengewone gezantschap, dat naar *Engeland* werd gezonden om namens de staten eene verzoening tusschen koning Karel I en zijn parlement te bewerken. Zeker was zijn verblijf op het groote eiland niet zonder nut voor hem. In 1645 was hij echter te *Dordrecht* terug. Geliefd in zijne

gemeente, geacht binnen- en buitenlands, ook om zijne ongemeene geleerdheid, overleed hij in 1679.

Jacobus Lydius heeft niet alleen op het gebied der godgeleerdheid, maar op dat der letteren en poëzij hoogen roem ingeoogst. In deze rigting schreef hij: *sermonum convivalium libri duo. Quibus variarum gentium mores ac ritus in uxore expetenda, sponsalibus contrahendis, nuptiisque faciendis ac perficiendis, enarrantur*, 1643, ook achter de *Faces Augustae* van van Baerle uitgegeven, — zijne *praefatio et commentariolus* op de *Monita amoris virginei*, achter de *Minne- en Sinnebeelden van Cats*, — en een aantal gedichten, waarin hij toonde de latijnsche en Nederduitsche lier met lof te kunnen gebruiken. Zeldzaam zijn zijne *Vrolicke uren des doodts ofte der wysen vermaeck*, Dordr. 1640, herdrukt 1662, voor de derde maal 1750. Schotel deelt er eene proeve uit mede, die inderdaad voor Lydius vroom hart pleit.

Dat hij een warm vriend van zijn vaderland en in onze geschiedenis meer dan gewoon bedreven was, toont zijn *Belgium gloriosum, cum notis*, Dord. 1668, opgedragen aan den ongelukkigen staatsman Cornelis de Witt. Het werd reeds zeer spoedig vertaald onder den titel: *'t Verheerlyckt Nederland, ofte korte verklaringe, hoe wonderlyck Godt de vryheidt ende 't gesach der Nederlanders bewaert heeft. Ten deele vertaelt wyt het Latyn, geschreven door J. Lydius*, Amst. 1668. Deze overzetting was zoo gebrekkig, dat Lydius zelf er eene gaf: *Het verheerlykte ofte verhoogde Nederland*, Dordr. 1668, waarachter een aantal andere belangrijke stukken worden gevonden. Nog in hetzelfde jaar verscheen insgelijks te Dordrecht eene door hem uitgegevene verzameling van Nederduitsche en latijnsche gedichten op de overwinning van Chuttam, mede onder den titel: *Belgium gloriosum of verheerlyckt Nederland*. Een dezer beide werkjes, waarschijnlijk het eerste, wordt opgesomd in de redenen der Engelsche oorlogsverklaring van 1672.

Hoezeer Lydius naam door het reeds vermelde met eere aan de nakomelingschap wordt overgebracht, heeft hij als bijbeluitlegger aanspraak op nog hoogere achting. Den bijbel uit den bijbel, de patres en de classici taalkundig toelichende en tevens eene gezonde kritiek raadplegende, ging hij velen zijner tijdgenooten verre te boven en verdient hij

eene plaats naast Grotius, Episcopus en anderen. Bijzondere lof wordt toegekend aan zijne *Florum sparsio ad historiam passionis Jesu Christi*, Dord. 1672 en in 1701 door H. Mascamp op nieuw te *Utrecht* uitgegeven. Zijne uitlegkundige verdiensten blijken insgelijks in zijne *Agonistica sacra, sive syntagma vocum et phrasium agonisticarum, quae in s. scriptura, imprimis vero in epistolis s. Pauli Apostoli, occurrunt*, Rott. 1657, in 1700 door de zorg van J. Lomeyer te *Zutphen* en *Deventer* herdrukt. Het werd tweemaal in onze taal overgebracht, eerst door A. van Halen, later door A. du Ry, Rott. 1746. Nog na zijnen dood gaf van Til uit: *Jacobi Lydii syntagma sacrum de re militari, nec non de jurejurando dissertatio philologica*, Dord. 1698. Bovendien bestaat van hem *Hoffontein of het lyden van Jezus Christus*, Dord. 1650, en wordt door van Til genoemd: *J. Lydii dialogus de coena Domini*.

Op bijzondere vermelding heeft zijn anti-Roomsche arbeid aanspraak. Daartoe uitgenoodigd of welligt uitgetart, schreef hij: *Den Roomschen Uylenspiegel, getrocken uyt verscheyden oude Roomsche-Catholycke legende-boecken ende andere schryvers. Vermakelyck ende stichtelyck om te lesen voor alle Catholycke hertekens. Met nodige annotaties en verklaringen hier en daer verlicht. Mitsgaders met verscheydene kopere platen verciert*. Amst. 1671, herdr. 1716. Dit inderdaad geestige geschrift, eene plaats verdienende naast Aldegonde's *Biencorf*, vond eenen bestrijder in den Jezuit Cornelius Hazart. Een langdurige letterstrijd werd tusschen deze beide mannen geboren, waarin de pen als een scherpsnijdend zwaard gebruikt werd. De titels van eenige dier stukken toonen dit genoegzaam. Van Lydius verschenen: *Antwerpschen Uyl in doodsnoot*, 1671, — *het overlyden van den Antwerpschen Uyl*, 1671, — *laetste olyssel van den Antwerpschen Uyl in doodtsnoodt* enz. Hazart, die zich bijzonder als kampioen voor zijne kerk onderscheiden heeft, bleef hem geene scherpe antwoorden schuldig.

Lydius liet eene rijke bibliotheek na en brieven van hem worden, even als van andere leden van zijn geslacht, op de *Leidsche boekerij* gevonden.

Zie overigens: *Vriemoet*, l. I. pag. 26. *Schotel*, *Kerk*. Dordr. I, blz. 395 verv. en de aldaar aangeh. schryvers.

Nikolaas Lynckens was in het begin der vorige eeuw predikant te *Kleveskerk* op *Walcheren*. Na zijnen dood werd van hem uitgegeven: *Verzameling van heilige mengelstoffen over Matth. XVIII van vs. 23 tot 35. XX van vs. 1 tot 16 en het geheele XXV Hoofdst. Luk. XII, van vs. 16 tot 21. Joh. V, van het 1 tot het 9 vs. Nevens eene verklaring over den Sabbath uit Exod. XX, van het 8 tot het 11 vers, volgens oogmerk en Zusammenhang naar den letter verklaard, uit de oudheden opgehelderd en ter godzaligheid krachtig en ernstig aangedrongen*, Leid. 1721.

Zie overigens: Paquot, II, pag. 413.

M.

Gerard Maatschoen, waarschijnlijk te *Amsterdam* geboren, was aldaar leeraar der Doopsgezinde gemeente bij de zon in de eerste helft der vorige eeuw en tevens geneesheer. Van zijne lotgevallen zijn ons geene bijzonderheden bekend, maar *en* zijne gezindte *en* allen, die in de kerkelijke geschiedenis belang stellen, heeft hij aan zich verplicht door de vertaling van Schijn's *Historia Mennonitarum*, verrijkt met voortreffelijke aantekeningen, en vooral door het bijvoegen van een derde deel tot dat werk van zijne eigene hand onder den titel: *Aanhangsel, dienende tot een vervolg of derde deel van de geschiedenis der Mennoniten (weleer in het latijn beschreven door den Heere H. Schijn enz.)*. In hetwelke nog negentien leeraars der Mennoniten op nieuws in het koper gebragt, kortelijk beschreven en hunne nagelatene schriften aangewezen worden door G. Maatschoen, Amst. 1745.

Bovendien bestaat van hem eene lijkrede op zijnen leermeester, vriend en ambtgenoot H. Schijn: *Eeuwigdurende gedagtenis des regtvaardigen uit Ps. CXII: 6*, Amst. 1728. Om zijne geleerdheid stond hij in hooge achting, ook in het buitenland. Hij overleed in 1751.

Zie overigens: Paquot II, pag. 408. Blaupot ten Cate, gesch. der Doopsgez. in Holland enz. II blz. 136 verv.

Alexander Mac-intosh, ofschoon in 1783 te *Auldearn* in *Schotland* geboren, heeft echter te langen tijd in ons vaderland doorgebracht en zich daar te verdienstelijk gemaakt, om in de rei van Nederlandsche godgeleerden onvermeld te blijven.

Vier jaren aan de hoogeschool van *Aberdeen* doorgebracht hebbende, had hij zoodanige vorderingen in de philologische en philosophische wetenschappen gemaakt, dat hij niet alleen den titel van *artis magister* ontving, maar dat ook zijn leermeester, de hoogleeraar M. Mac Leod, hem een gedeelte van het onderwijs opdroeg. Zich nog gedurende vier jaren op de godgeleerdheid toegelegd hebbende, werd hij in 1805 door de klassis van *Dornoch* in *Sutherland* als predikant bevestigd.

Door zijne leermeesters in de theologie, Gerard en Brown, die vroeger de een predikant te *Amsterdam*, de andere professor te *Utrecht* geweest was, met ons vaderland bekend geworden, begaf hij zich herwaarts en nam tijdelijk de dienst waar van een' der Schotsche predikanten te *Rotterdam*. Bedankt hebbende voor een beroep naar *Middelburg*, nam hij dat naar *Amsterdam* aan en aanvaardde daar zijne dienst bij de Engelsche hervormde gemeente in 1807.

Zeker was het ten gevolge der staatkundige verwikkelingen toenmaals geen gunstig tijdperk voor eenen Britschen leeraar in ons aan *Frankrijk* onderworpen vaderland. Mac-intosh wist zich echter, hoezeer daaronder lijdende, zóó te gedragen, dat zijn karakter aller achting verwierf, terwijl de hoogeschool van *Aberdeen* hem de waardigheid van theologiae doctor toekende. Gehecht was hij dan ook aan zijne gemeente, verscheiden voordeelige aanbiedingen, hem uit *Engeland* gedaan, van de hand slaande.

Na de restauratie werd hij bij de nieuwe kerkelijke organisatie tot lid van het klassikaal bestuur van *Amsterdam* benoemd en bleef hij zich aan de belangen zijner gemeente toewijden tot zijnen dood, die hem den 15 September aan haar ontrukte. Ongetwijfeld mag onder de gewigtige diensten, die de vrome leeraar aan haar bewees, in de eerste plaats geteld worden het met aanzienlijke opoffering van zijne zijde, oprigten van eene consistoriale boekerij: en insgelijks zijn bundel lofzangen en geestelijke liederen, in 1821

op zijne eigene kosten gedrukt en ter verkoop aan het Engelsche weeshuis te *Amsterdam* geschonken.

Mac-intosh was intusschen ook op ruimer veld werkzaam. Niet alleen heeft hij verscheiden eerste proeven zijner leerredenen uitgegeven, maar hij bragt ook zijn lang gekoesterd plan tot stand, om aan alle Joodsche kinderen onderwijs te geven door hen in de gelegenheid te stellen om het O. Verbond in het Hebreeuwsch en Hollandsch te lezen. Naauw ging hem dan ook de bijbelverspreiding ter harte, en wat hij hiervoor in ons vaderland gedaan heeft, mag niet ligtelijk vergeten worden. Op den 23 Maart 1814 had hij te *Amsterdam* een Engelsch bijbelgenootschap onder voorzitterschap van den graaf van Clancarty en de bescherming van den erfprins van Oranje gesticht, hetwelk zich dadelijk in betrekking stelde met het Britsch en buitenlandsch bijbelgenootschap te *Londen*. Op uitnoodiging van deze nieuwe inrigting vereenigde zich den 29 Junij 1814 een aantal leden van verschillende gezindten te *Amsterdam* en werd daar, ten gevolge van Mac-intosh verdienstelijke bemoeijingen, de grondslag gelegd van het Nederlandsche bijbelgenootschap.

Zie overigens: Instelling van het Engelsch bijbelgenootschap in *Nederland*, Amst. 1814. M. J. Chevallier, de bijbel en de bijbelgenootschappen blz. 122 verv. Boekzaal voor 1839 I blz. 124 verv.

Georgius Macropedius. Zie: **Georgius van Langhveldt**, II. D. blz. 344.

Johannes Macrotaurus. Zie: **J. Langeuys**, II. D. blz. 345.

Karel van Maets, den 25 Februrij 1597 te *Leiden* geboren en uit een Vlaamsch geslacht afkomstig, ontving zijne eerste opleiding te *Middelburg*, waar zich zijne om het geloof aan zijn vaderland ontvlugtte ouders gevestigd hadden. Vervolgens bezocht hij de Friesche hoogeschool, waar hij de lessen van Amama, Lubbertus en Maccovius bijwoonde. Hierna begaf hij zich naar *Sedan*, van zijn vertoef aldaar tevens gebruik makende om gedurende twee jaren *Frankrijk* te doorreizen. In 1620 in het vaderland terug gekeerd, werd hij te *Scherpenisse* beroepen, van waar hij in 1629 naar *Middelburg* vertrok. Zeven jaren later werd hem het professoraat te *Utrecht* aangeboden, maar hij liet zich bewegen daarvoor te bedanken. Toen hij op nieuw daartoe benoemd

werd, achtte hij zich verplicht *Middelburg* met de Stichtsche hoogeschool te verwisselen en den 2 Junij 1640 aanvaardde hij het hoogleeraarambt in de theologie met eene *oratio de ecclesiae Dei aedificatioue serio promovenda*. Vruchteloos bood men hem in 1650 het professoraat aan de illustre school te *Middelburg* aan.

Van Maets leefde in innige vriendschap met Voetius en was, geen minnaar van het nieuwe zijnde, zeer ingenomen tegen Descartes. 's Mans ijver, kennis en vroomheid deden hem veler achting winnen en wel werd hij betreurd, toen hij den 20 April 1651 overleed.

Dat men zijne geleerdheid hoogschatte, blijkt ook daaruit, dat hij tot de overzieners der vertaling van de Apocryphe boeken en van het N. Verbond behoorde ¹⁾. Met Voetius stemde hij in omtrent het handhaven der kerkelijke regten en eigendommen te *Utrecht* tegen het wereldlijk gezag. Na zijnen dood kwam zelfs een klein maar vinnig geschrift uit onder den titel: *Concept van een instructie by my Carolus de Maets, en myn waarde medebroeder Gisbertus Voetius beraamt, omme te dienen tot restauratie van de vervalle gerechtigheden, welke de kerke alhier binnen Utrecht in oude tyden gehad heeft*. Men verklaarde echter, dat hier misbruik van zijnen naam gemaakt was en de Utrechtsche regering gaf den 15 Sept. 1655 een plakaat tegen het geschrift.

Behalve een aantal dissertatien *de Christo servatore contra Socinianos*, — *de persona et officiis Christi*, — *de Melchisedecho*, — *de ecclesia*, — *de voto Jephtae*, — *de sepultura veterum* en eene *Declaratio apologetica contra Maresium*, kennen wij van hem *Sylva quaestionum insignium*, Traj. 1650, waarmede hij zich mengde in den onvruchtbaren en bekenden twist over het lange en korte hair.

In 1648 treffen wij de Maets onder hen aan, aan wie de reformatie der mejerij van 's *Hertogenbosch* werd opgedragen.

Zie overigens: Burman, Ultraj. erud. pag. 203 sqq. Heringa de audit. pag. 136.

Gerardus Magnus. Zie: **Gerard Groote**, I.D. blz. 581 verv.

Louis Makeblijde heeft, ofschoon den 27 Januarij 1564 te *Poperingen* in *België* geboren, een groot deel zijns le-

¹⁾ Onder deze komt hij voor met den gelatiniseerden naam: *Carolus Denatius*. Zie: Heringa, Nederl. bijbelvertaling in het archief V. blz. 151.

vens in *Noord-Nederland* doorgebracht. In 1586 in de orde der Jezuïten opgenomen, heeft hij zich aanvankelijk als prediker, vooral te *Antwerpen* en *Gend*, bekend gemaakt, maar in 1611 werd hij naar *Holland* gezonden. Negentien jaren bleef hij hier te lande werkzaam, niet alleen onder zijne geloofsgenooten, maar niet minder om proselieten te maken. Hij stond dan ook de laatste negen jaren aan het hoofd van de zendelingen der Jezuïten in ons vaderland en overleed te *Delft* den 17 Augustus 1630. Bij zijne orde en kerk stond 's mans ijver hoog aangeschreven.

Makebljide heeft onderscheiden godsdienstige werkjes geschreven, doch vooral behoort hij vermeld te worden als schrijver van den *Mechelschen catechismus*, in welken echter door den tijd menige verandering is ingeslopen. Dat niet alleen het oordeel van protestanten, maar ook dat van enkele Roomschegezinden ongunstig over dit leerboek luidt, blijkt uit de vruchteloze poging om het te verbeteren, in 1744 aangewend, en uit hetgeen Paquot daaromtrent aanmerkt. Makebljide liet er op volgen: *Den schat der christelicker leeringhe tot verklaringhe van den catechismus uytghegeven voor de catholycke jonckheyt van de provincie des Artsbischofs van Mechelen*, Antw. 1610. De zesde uitgave zag in 1684 aldaar het licht.

Zie overigens: Paquot I, pag. 451 suiv.

Sebald Godfried Manger, in 1703 geboren, een beroemd Lampeaansch godgeleerde, aanvaardde den 1 Februarij 1728 de predikdienst bij de hervormde gemeente te *Heemstede*. In het volgend jaar werd hij naar *Goes* beroepen en aldaar den 31 Julij bevestigd. In Augustus 1733 vertrok hij naar *Maastricht*, waar hem ook de titel van hoogleeraar werd toegekend, en in 1743 van daar naar *Delft*. Wel mogt hij het voorregt genieten van tot in zeer hoogen ouderdom werkzaam te kunnen blijven. In 1778 werd hij emeritus en den 7 Februarij 1795 is hij ontslapen.

Als prediker in de Lampeaansche rigting heeft hij veel lof ingecoogst. Proeven van zijn kanselwerk, waaruit men zijne predikwijze geheel kan leeren kennen, heeft hij gegeven in: *Betamelyk stil zyn en vertrouwen, voorgesteld in de verklaaring en toepassing van den LXXII psalm*, in twaalf leerredenen, 1743, en in: *de gewigtige vraag van den groo-*

ten Herder der schaaopen, Jezus, aan de opzieners der kudde, (leerredenen bij plegtige gelegenheden) 1749.

Manger was uit een verdienstelijk geslacht gesproten en gehuwd met Eva Justina, baronesse von Schweidnitz. In 1795 werd eene levensschets van hem uitgegeven.

Zie overigens: Ypey, gesch. der chr. kerk in de 18^e E. VIII, blz. 633. Ab Utrecht Dresselhuis, de herv. gemeente te Goes, blz. XXIV.

Samuel Hendrik Manger, in 1735, terwijl zijn vader nog predikant te *Maastricht* was, geboren, werd, na zijne akademische studien te *Utrecht* vooral onder de leiding van de hoogleeraren Sebald, Rau en Voget volbragt te hebben, als predikant bevestigd te *Hemmen*, vanwaar hij vervolgens naar *Oudkerk* in *Friesland* vertrok. Zijne buitengewone kennis in de oostersche letterkunde was niet onopgemerkt gebleven en gaf aanleiding, dat hij in 1761 tot hoogleeraar in de oostersche talen en hebreuwsche oudheden te *Franeker* benoemd werd. Ongetwijfeld zou hij, in deze betrekking gebleven zijnde, bij zijnen gunstigen aanleg eene eereplaats onder onze beroemdste oosterlingen verworven hebben. Zijne latijnsche vertaling van Ahmed' leven van Tamerlan, in 1767 met aanmerkingen in het licht verschenen, levert er het bewijs van. Weldra echter opende zich voor hem een andere werkkring. In 1766 verwisselde hij het professoraat in het oostersch met dat in de theologie aan de Friesche hoogeschool. Van nu af aan werd zijne hoofdstudie aan de godgeleerdheid gewijd, en, hoewel in de school van Voget tot een' Lampeaansch-Coccejaan gevormd, trad hij te *Franeker* in het voetspoor van Vitringa en ontwikkelde daar, bij bevallige voordragt, milde en heldere inzigten en denkbeelden. Als bijbeluitlegger wist hij zich door grondige taalkennis, juist oordeel en onafhankelijk begrip te onderscheiden. Wat hij hierin vermogt, toont zijn *commentarius in librum Proph. Hoseae*, 1782. Als theologant had Manger geene mindere verdiensten dan zijne ambtgenooten Venema en Conradi, maar als prediker stond hij bij dezen laatsten achter. Hij toch volgde de methode van zijnen schoonbroeder Hollebeek, welke in die dagen aan slechts weinigen beviel. Dit bewoog hem dan ook om omstreeks 1780 de betrekking van akademie-prediker neder te leggen, waarvoor hem het onderwijs in de kerkelijke geschiedenis werd

opgedragen. Het tweede eeuwfeest der Friesche hoogeschool zag hem, die toenmaals het rectoraat bekleedde, als redeenaar optreden. Kort hierna werd hij in de staatkundige moeilijkheden dier tijden gewikkeld. Met drie zijner ambtgenooten behoorde hij tot de patriottische partij. In 1786 ijverde hij zoo voor deze, dat hij in groote onaangenaamheden met de curatoren kwam. Door drift vervoerd bedankte Manger met de drie andere hoogleeraren voor zijn professoraat. Kort daarna werd hij tot lid der Franeker vroedschap benoemd, maar de keering van zaken in 1787 verwijderde hem ook daaruit. Van nu af aan bragt hij den zomer op zijn buitengoed en den winter te *Franeker* door, totdat hij aldaar den 30 November 1791 overleed.

Hij was gehuwd met Elisabeth Gerdes, dochter van den beroemden Groninger hoogleeraar. Zijn jongste zoon, Hermanus Manger, den 2 Sept. 1773 geboren, werd in 1797 predikant te *Been* en *Jellum* in *Friesland* en heeft vervolgens te *Jelsum* (1799) en te *Haarlem* (1803) het Evangelie gepredikt. Zijne vroomheid, hartelijkheid, trouw in zijne bediening en menschlievendheid deden hem veler opregte hoogachting winnen en zijnen dood, 15 November 1844, welmeenend betreuren. Zijne geleerdheid had hem voor het theologisch professoraat te *Harderwijk* in aanmerking doen komen.

Zie overigens: Ypey, gesch. der Chr. kerk in de 18^e eeuw, VIII, blz. 445. Aanhangsel op Nieuwenhuis' Woordenb.,¹ IV, blz. 250 verv. Boekzaal voor 1845, I, blz. 140 verv. Bouman, memoria Clarissii, pag. 52. Evang. Kerkbode, 1844, n°. 41.

Adrianus Mangotius Franszoon werd in 1554 te *Gouda* geboren en vertoefde ter voortzetting zijner philosophische en theologische studien negen jaren in het te *Leuven* door Viglius opgerigte collegie. Baccalaureus in de godgeleerdheid geworden en reeds in de pastorale bediening werkzaam geweest zijnde, trad hij ten jare 1585 in de orde der Jezuiten en werd hem het bestuur opgedragen der congregatiën van de H. Maagd. Zoowel te *Leuven*, als te *Antwerpen*, werd hij als prediker gaarne gehoord. Hij bestudeerde de H. Schrift en de kerkvaders, en het was uit dezer spreuken, dat hij voornamelijk zijne predikatiën zamenstelde. Geen der kerkvaders was hem echter liever dan Augustinus. Van daar

dan ook, dat, toen de kerkelijke twisten over de Augustiniaansche praedestinatieleer ontstaan waren, een Jansenistisch geestelijke al wat Mangotius in zijne leerredenen over de verkiezing enz. gezegd had, bijeenbragt en in het licht gaf. Hij overleed te *Antwerpen* den 15 November 1629.

Van zijne leerredenen zijn uitgegeven: *Monita sacra ex s. scriptura et s. patribus potissimum collecta, in celebri Lovaniensi Academia sodalibus Deiparae virginis dicta, omnibus utilissima*, 3 tom. Antv. 1613, en *Monita Mariana, ex s. scriptura et s. s. patribus potissimum collecta, sodalibus Deiparae virginis Antverpiae dicta, omnibus utilissima. Additur duplex declaratio Dominicae passionis, cum triplici indice rerum praecipuarum, quae monitis sacris et hisce Marianis continentur*, Antv. 1614, edit. alt. 1618.

Zie overigens: I. Walvis, beschr. van der Goude, I, blz. 310 verv. Paquot, I, pag. 302 *suiv.*

Johannes Hermanus Manné, wiens vader predikant bij de Evangelisch-Luthersche gemeente te *Arnhem* geweest is, werd in 1679 te *Bellinghausen* geboren. Zich te *Essen* in de philosophie en te *Kleef* bij den inspector Dr. Kayzer in de theologie geoefend, zelfs reeds op zeventienjarigen leeftijd te *Arnhem* gepredikt hebbende, begaf hij zich naar *Amsterdam*. Hier zette hij zijne studien voort niet alleen bij den Lutherschen predikant Dominicus, maar tevens woonde hij de lessen bij van de hoogleeraren van Leeuwen, Morinus en Francius, zich onder dezen laatsten vooral op de uiterlijke welsprekendheid toeleggende. Dikwijls ging hij bij de Remonstranten ter kerke om hunne kanselredenaars te hooren.

In 1700 werd hij tot predikant bij de Luthersche gemeente te *Arnhem* bevestigd. Drie jaren later vertrok hij van daar naar *Haarlem*, alwaar hij, met zijnen ambtgenoot in twist geraakt en, afgezet zijnde, in 1709 eene scheuring in de gemeente verwekte. De gunst der stedelijke regering genietende, bleef hij het predikambt bedienen bij hen, die zich met hem hadden afgescheiden. In 1724 verwisselde hij deze dienst met die van de Luthersche gemeente te *Amersfoort*. In 1730 verliet hij haar, zich aan die van *Monnikendam* verbindende. Slechts twee jaren bleef hij daar werkzaam, toen hij besloot zijn emeritaat te nemen. Reeds was de leerrede, met welke hij zijne gemeente vaarwel wilde zeggen, gereed,

toen de dood hem in 1732 te *Amsterdam* plotseling uit dit leven deed scheiden.

Manné was een zeer ijverig en geleerd man. Vijfentwintig jaren leeraar geweest zijnde, had hij drie duizend malen gepredikt en zich doorgaans eene nachtrust van slechts vier of vijf uren gegund.

Bijzonder heeft hij zich als prediker door eenvoudigheid van bewerking en verdeeling onderscheiden. Jammer slechts, dat zijne predikatiën, in de toepassing doorgaans opwekkend en warm, onder den last van het vertoon van geleerdheid gedrukt gaan en door woordspelingen en uitdrukkingen somwijlen smakeloos en onkiesch worden. Een groot aantal zijner kanselredenen heeft het licht gezien. Zij zijn: *Verzoenpredicatie over Matth. V: 9*, Haarl. 1709, — *Leerrede over Ps. XXXI: 20*, Haarl. 1709, — *Inwyingspredicatie van de nieuwe Luthersche huyskerk in Haarlem, staande en gelegen aan het Spaare*, Haarl. 1711, — *Lykpredicatie over myn broeder den Zlgr. J. F. Manné, gehouden 1713*, — *Predicatie over Ps. LXXIII, vs. 25, 26, te Cleve gehouden, 1715*, — *Belydenispredicatie, 1717*, — *Het vaarwel of de afscheidsrede tot de gemeente toegedaan de onv. Augsb. Conf. te Haarlem*, Haarl. 1724, — *Postil of predicationen over alle Epistel-texten, door het geheele jaar. Met J. G. Pritius voorrede, 2 d.*, Amst. 1730, — *Intreerede te Monnikendam, over Gen. XXII, vs. 1, 2, 1730*, — *Predicatie op den Goeden Vrydag*, Amst. 1731, — *Het laatste vaarwel of de afscheidsreden tot de gemeente te Monnikendam, over Deut. XXX, vs. 19*, Amst. 1732.

Dat hij warm deel nam in het tweede eeuwfeest der kerkhervorming, blijkt uit zijne *Jubelpredicatie op het tweede eeuwfeest der Reformatie, 1717*, — *Korte beschryving van Luthers levensloop, 1717*, — eene vertaling van *J. Bugenhagen's lykrede over den dood van Luther, voorafgegaan door een grondig bericht aangaande Luthers begraavenisse, 1717*, — eene vertaling van *J. M. Dilhern's kort histories bericht van de Augsb. Conf., 1717*, — alsook uit zijne naauwkeurige zoo theologise als historische aanmerkingen over het werk der Reformatie, mitsgaders eene nette beschrijvinge van den opkomst en staat der Luthersche kerken in de Nederlanden, Haarl. 1719.

Hij vertaalde ook uit het Hoogduitsch, terwijl hij de afgescheidene gemeente te *Haarlem* bediende, *uitgekipte, stich-*

tehyke en zielroerende huis- en kerkgezangen, Amst. 1718, herdrukt 1732. Bovendien bestaan van hem: *Tractaetje van de verlossinge en regtvaardigmaking eens armen zondaars voor God*, Haarl. 1709, — *Historie van het bitter lyden en sterven onzes Heilands Jesu Christi*, Amst. 1728, — *Schriftmaatige verklaringe over allē de heilzame 28 artykelen der onv. Augsb. Conf. of geloofsbelijdenis*, Amst. 1730, — *tweede Utrechtsche jubelfeest*.

Zie overigens: zijn *levensloop* bij het *laatste vaarwel*, Amst. 1730. Bijdragen tot de geschied. der Evang. Luth. kerk van Schultz Jacobi en Domela Nieuwenhuis, II, blz. 103 verv. IV, blz. 95. V, blz. 58. VII, blz. 96 verv.

Regnerus Mansveld werd den 21 October 1639 uit een aanzienlijk geslacht te *Utrecht* geboren en begaf zich, na eerst in zijne vaderstad de wetenschappen beoefend te hebben, naar *Leiden* om in de theologie te studeren. Proponent geworden zijnde en als prediker grooten bijval vindende, was hij tot kapellaan bij den staatschen gezant aan het Spaansche hof, Godard Reede van Amerongen, benoemd en reeds reisvaardig, toen men hem het professoraat in de logica en metaphysica opdroeg. Hij aanvaardde dit den 27 November 1660 en werd tot professor philosophiae moralis in 1667 benoemd. Niet lang mogt de Stichtsche hoogeschool hem bezitten. Zijn ijver schijnt te veel van zijne krachten gevegd te hebben. In de kracht des levens overleed hij den 29 Mei 1671.

Mansveld heeft onderscheiden akademische dissertatiën, vooral *de ratiocinatione legitima*, gegeven, maar hij heeft zich, indien de gissing van Bayle waar is, voornamelijk als verdediger van het Cartesianismus tegen Maresius doen kennen. Toen deze toch zijne verhandeling *De abusu philosophiae Cartesianae surrepente, et vitando in rebus theologicis et fidei*, had uitgegeven, verscheen er, onder den naam van Petrus ab Andlo, een *Specimen confutationis dissertationis de abusu philos. Cart.* De Groninger hoogleeraar zond hierop zijne *vindiciae* en *vindiciarum vindiciae* in het licht, maar dezelfde tegenschrijver liet zijne *Animadversiones in vindicias* en *specimen Bombomachiae Maresii* volgen. Maresius deed veel moeite om den waren naam van zijnen tegenspreker te leeren kennen. Bayle's gissing schijnt intusschen niet ongegrond ¹⁾.

¹⁾ *And* van ἀνδρ, man: *lo*, eene ruime plaats, een veld.

Na Mansveld's dood verschenen zijne *Lucubrationes* tegen Spinoza.

Zie overigens: Burm. Ultraj. erud. pag. 208 sq. Bayle I pag. 225. Heringa de audit. pag. 139.

Johannes à Marck of **van Marck**, den 31 December 1655 o. s. (10 Jan. 1656) te *Sneek* geboren, was een der beroemdste Voetiaansche godgeleerden uit zijn tijdperk. Kleinzoon zijnde van den hooglecraar Cloppenburg, werd hij, zijne moeder vroeg verloren hebbende, door diens weduwe, Elisabeth Bessels, opgevoed. Nadat de dood hem ook zijnen geleerden vader, rector te *Sneek*, ontnomen had, belastte deze waardige vrouw zich geheel met de zorg voor den veelbelovenden knaap. Op veertienjarigen leeftijd werd hij als student te *Franeker* ingeschreven, waar hij reeds vroeg proeven zijner vorderingen in eenige philosophische disputatien gaf. Zich aan de godgeleerdheid toewijdende, hoorde hij niet alleen de lessen van den hoogleeraar Arnoldus, maar woonde ook het bijzonder onderwijs van Balthazar Bekker bij. In 1673 begaf hij zich naar *Leiden*. Dat hij ook hier tot de uitmuntendste kweekelingen der hoogeschool behoorde, bewezen zijne *Specimina de pane ἐπινοσίῳ et locis conventuum aetate Apostolica*.

Even negentien jaren oud, werd hij door den Frieschen edelman Goslinga tot predikant te *Midlum* benoemd en, na met hoogen lof proponent geworden te zijn, aanvaardde hij die bediening in 1675. Nog in hetzelfde jaar werd hij, na het verdedigen van twee dissertatien, de eene *ad selectas quasdam positiones philosophicas*, de andere *ad locum Ezech. XX: 25*, tot doctor in de wijsbegeerte en in de godgeleerdheid bevorderd ¹⁾.

Reeds in het volgende jaar opende zich voor den jeugdigen geleerde een hoogere werkkring. Den 5 September 1676 aanvaardde hij het professoraat in de theologie aan de *Franeker* hoogeschool met eene *Oratio de augmento scientiae theologiae*.

In onderscheiden takken der godgeleerde wetenschappen werd door hem onderwijs en eene openbare procve zijner

¹⁾ Om het zeldzame, dat een naauwelijks twintigjarige jongeling die dubbele eere genoot, kenden curatoren der Friesche hoogeschool hem een eeregeschenk van f500 toe.

studiën gegeven in *de sibyllinis carminibus disputationes 22, cum brevi examine dissert. Gallicae J. Crasseti*, Fran. 1682.

's Mans buitengewone geleerdheid bleef niet verborgen. Reeds tweemaal waren er te vergeefs pogingen aangewend om hem aan de Groninger akademie te verbinden: maar, toen men hem in 1682 daar tot professor primarius theologiae en akademieprediker benoemde, slaagde men gelukkiger. Den 20 Junij van dat jaar hield hij zijne inwijdings-redevoering *de sapiendis in ecclesia litibus*. Nogtans bleef hij niet zonder twist met zijnen ouderen ambtgenoot Braunius¹⁾, wien het hinderde, dat van Marck boven hem geplaatst was. In 1683 werd hem ook het onderwijs in de kerkelijke geschiedenis opgedragen, hetwelk hij opende met eene *Oratio de veterum et hodiernorum Papisticorum errorum convenientia*.

Van Marck bleef acht jaren te *Groningen* en zijne gedurende dat tijdperk uitgegevene schriften voeren het bewijs met zich, dat hij een ijverig hoogleeraar was. De dood van Le Moyne deed de curatoren der Leidsche hoogeschool besluiten hem tot diens opvolger te benoemen en den 5 December 1689 aanvaardde hij het theologisch professoraat te *Leiden* met eene redevoering *de debita s. scripturarum veneratione*, terwijl hij den 9 Januarij 1702 het hem, na den dood van Spanheim, opgedragen onderwijs in de kerkelijke geschiedenis aanving met eene *Oratio de Christianismi propagati admirandis*. Tevens was hem door J. Trigland de helft eener predikantsbediening overgedragen, welke hij waarnam tot 1712. In het professoraat bleef à Marck ijverig werkzaam tot kort vóór zijnen dood, welke den 30 Januarij 1731 plaats vond, nadat hij het zeldzame voorregt genoten had van gedurende eene reeks van bijna vijf en vijftig jaren aan drie akademien hoogleeraar geweest te zijn.

A Marck is tweemaal gehuwd geweest, eerst met Helena Bukholt, vervolgens met Catharina Ursinus, dochter van den Rotterdamschen kerkleeraar van dien naam. Hij had het verdriet van velen zijner kinderen ten grave te moeten voeren. Een zoon, Johannes Wilhelmus, is predikant te *Berkhout*, *Assendelft* en *Gouda* geweest.

¹⁾ Zie I. D. blz. 167 verv. — Er verscheen dan ook van de hand van à Marck: *Narratio apologetica contra Braunium*, Gron. 1686, en *Appendix contra defensionem Braunii*, ibid. 1687.

Onze theologant heeft zich in de Voetiaansche rigting bijzonder door zijnen dogmatischen en exegetischen arbeid onderscheiden.

Terwijl à Marck te *Groningen* hoogleeraar was, gaf hij een theologisch systeem, waarover hij tien jaren gearbeid had, in het licht. Het droeg tot titel: *Compendium theologiae christianae didactico-elenchticum, immixtis problematibus plurimis, et quaestionibus recentioribus adauctum, in usus Academicae juventutis*, Gron. 1686. Een tweede vermeerderde druk verscheen Amstel. 1690, een derde en vierde in 1722 en 1727. Het werd in het Hollandsch vertaald en te *Rotterdam*, 1705, en later meermalen uitgegeven. De hoogleeraar vervaardigde van dit werk een uittreksel, hetwelk als *Medulla theologiae christianae didactico-elenchtica, ex majore opere, secundum ejus capita et paragraphos expressa, in usus primos Academicae juventutis*, Amst. 1690, het licht zag. De zesde druk, door den hoogleeraar van *Irhoven* bezorgd, verscheen te *Utrecht* in 1742; eene Nederlandsche vertaling, meermalen herdrukt, voor het eerst in 1705. Aan geenen systematischen arbeid is welligt meer en langduriger eere te beurt gevallen, dan dezen. Vele jaren werd hij, zelfs nog bij het einde der vorige eeuw, door mannen als Abresch en Bonnet, tot leiddraad bij het akademisch onderwijs gebruikt. In de vierendertig hoofdstukken, waarin het werk, de gewone systematische orde volgende, geschreven is, wordt eerst de leer zelve opgegeven, vervolgens uit de H. Schrift en de rede bewezen, daarop worden de hiermede strijdende begrippen wederlegd en eindelijk tegenbedenkingen opgelost. Het veronderstelt bij wie het gebruikt, eene reeds eenigermate ontwikkelde kennis van de theologische wetenschappen en lijdt somwijlen aan eenen zamengedrongen stijl en duistere wijze van uitdrukking en voorstelling, zoodat het in waarheid moeilijk te verstaan was. Toch ontbreekt het niet aan voorbeelden, dat predikanten er zoo hoog mede wegliepen, dat zij de Hollandsche vertaling bij eenvoudige landgemeenten ter lezing aanbevalen;—waarlijk geene bijdrage tot het aankweeken eener heldere Evangelische denkwijze! De hoogleeraar B. de Moor heeft eenen *Commentarius* van het *Compendium* in zes deelen (1761—1771) en de hoogleeraar Ratelband eene *Synopsis analytica theologiae christi-*

anae secundum cl. J. Marckii medullam concinnata in usus primos academicae juventutis, 1771, gegeven. Van de *Medulla* is ook eene schets door den Groninger hoogleeraar van Velsen (1745) en *dictata theologica* daarover door professor P. Hulsius, Gron. 1749, geleverd.

Tot zijnen leerstelligen arbeid behooren insgelijks: *Kort onderzoek van de soo genoemde seeven tyden der kerke des N. Testaments, met een diergelyk aanhangsel van de soo genoemde ses teekenen der tyden des O. Testaments*, Leid. 1713, overgenomen uit 's mans latijnsche schriften en in veertien hoofdstukken verdeeld, waarin, na eene opgave van de geschiedenis der meening omtrent de zeven tijden, dat gevoelen getoetst en wederlegd wordt, — *korte verklaringe van het vierde gebot der Goddelyke wet*, Leid. 1708, vermeerderd aldaar 1726, — zijn brief over de heiliging van de kinderen der geloovigen in Christus, Leid. 1729, ter beantwoording van de bedenkingen, die gemaakt werden tegen de uitdrukking: *in Christus geheiligd zijn*, voorkomende in de eerste vraag van het doopsformulier, bij de Nederlandsche Herv. kerk in gebruik, — *de waare gestalte van de kerke, beneevens de rechte maniere van het kerkbestuur*, Leid. 1731, in brieven. Er bestaan een aantal exegetische werken van à Marck. Ypey telt hem onder de beste Voetiaansche schriftuitleggers van zijnen tijd, terwijl zijne uitleggingen van de profeten zelfs bij de Coccejanen niet ongeacht waren. Er zijn van hem: *Analysis exegetica cap. LIII Jesaiae*, Gron. 1687, — *Exercitationes miscellaneae*, Amst. 1690, — *Exercitationes textuales ad 50 loca selecta V. et N. T.*, Amst. 1694, — *Commentarius in Hoseam*, Amst. 1696, — *Exercitationes exegeticae ad 50 loca V. et N. T.*, Amst. 1697 (tom. secundus exercitationum text.), — *Commentarius in Joëlem, Amos., Obadj. et Jonam*, Amst. 1698, — *Comment. in Mich., Nah., Habac. et Tzephanj.*, Amst. 1700, — *in Hag., Zach. et Mal.*, Amst. 1701, — *in cantecam Salomonis cum analysi exegetica Psalmi XLV*, Amst. 1703, — *Historia paradisi illustrata*, Amst. 1705, *Biblicae exercitationes ad 50 loca V. et N. T.* (tom. 3, exercitat. text. 2.), Amst. 1707, 2 tom., — *Scripturariae exercitationes ad 25 loca V. T.*, Amst. 1709, — *ad 25 loca N. T.*, ib. 1710, — *Commentarius in Pentateuchi partes quasdam*, Lugd. B. 1713, — *Sylloge dissertationum philol. theol.*

ad loca V. T., Lugd. B. 1717, *ad loca N. T.*, Rotterod. 1721, — *Fasciculus dissertationum philol. exeget. ad loca V. T.*, Lugd. B. 1725, — *ad loca N. T.*, ibid. 1727, — *Exaltationis J. Christi historia illustrata*, ib. 1728, — *Exspectatio gloriae futurae J. Christi ex prophet. oraculis illustrata*, ibid. 1730.

Sommige geschriften van hem zijn in twee deelen bijeenverzameld en met eene voorrede van van Velsen uitgegeven onder den titel: *Opuscula prima philologico-theologica, quondam sparsim in 8°. edita*, Gron. 1748, waarin de meeste zijner oratiën worden aangetroffen, alsook zijne *Exercitationes juveniles* 26, eerst te Groningen 1686 in het licht verschenen.

Zie overigens: J. Wessellii, orat. fun. in obitum J. à Marek, ad calcem dissertationum ejus Academ. Vriemoet, l. l. pag. 544 sqq. Paquot, II, pag. 339 suiv. Saxii, onom. litt. V, pag. 242 et 622. Ypey, gesch. der systhem. Godgel., II, blz. 124 verv. Gesch. der Christ. kerk in de 18e eeuw, VIII, blz. 48 verv. 408. Siegenbeek, gesch. der Leidsche hoogeschool, I, 290. II, toev. en bijl. blz. 159 verv., 405, 408. Bouman, gesch. der Geld. hoogesch., I, blz. 85, II, blz. 45, 646. Muntinghe, acta saecul. Acad. Gron., pag. 92.

Frederik Adolph van der Marck, in 1719 in het graafschap *Mark* geboren, is, gedurende zijn verblijf op den vaderlandschen bodem te zeer door godgeleerde twisten bemoeijelijkt geworden om zijnen naam in deze bladen onvermeld te laten.

Aan de Duisburger hoogeschool zich met ongemeenen ijver op de wijsbegeerte en regtsgeleerdheid toegelegd hebbende, was de lof zijner bekwaamheid zoo bekend geworden, dat hij, nog vóór dat hij doctor in die beide wetenschappen was geworden (1748), tweemaal voor het professoraat in de regten te *Duisburg* en ééns daarvoor te *Harderwijk* in aanmerking kwam.

Zich te *Arnhem* als advokaat bij het hof van *Gelderland* nedergezet hebbende, bedankte hij voor de op hem uitgebragte benoeming tot hoogleeraar te *Duisburg*. In 1758 werd hem echter het professoraat in het natuurregt en in dat der volken te *Groningen* opgedragen en deze eervolle betrekking aanvaardde hij met eene redevoering *de finibus jurisprudentiae optimisque ad eos obtinendos mediis*.

Van der Marck was een door en door geleerd man, met een zeer openhartig karakter, maar in zijne opregtheid niet

altijd van onvoorzigtigheid vrij te pleiten, en daarbij niet geheel ten onrechte beschuldigd van te groote ingenomenheid met zich zelve. Met voorliefde bezielde met de door hem onderwezene wetenschap, kwam hij bij andere, meer ouderwetsche en min wijsgeerige regtsgeleerden in verdenking van het natuurrecht ten koste van het *jus Romanum* te willen verheffen. Dat hieruit moeilijkheden voor hem ontstonden, kan ons niet bevreemden: maar meer, dat de regtsgeleerde hoogleeraar die insgelijks op het gebied der theologie ontmoette. Oplossing vindt dit uit de gewoonte dier dagen, volgens welke de hoogleeraren in alle faculteiten de formulieren van eenheid der Nederlandsche hervormde kerk moesten onderteekenen ¹⁾. Van afwijking daarvan en van gevoelens, met deze strijdig, te verspreiden, werd van der Marck beschuldigd.

Den 18 September 1771 leverden P. Abresch, Th. Lubbers, L. van Bolhuis en H. Knock, predikanten te *Groningen*, *Noordwijk* en *Windeweer*, uit naam der Groninger klassis bij den grooten senaat eenige bezwaren in tegen van der Marck's *lectiones academicae, quibus selecta philosophiae practicae jurisque naturae capita et praecipua officia erga Deum pertractantur*. Men had daarin Pelagiaansche en Sociniaansche dwalingen gevonden omtrent de drie volgende leerstukken: de oorspronkelijke en algemeene verdorvenheid der menschen, — de wedergeboorte en de werking van de genade des H. Geestes, — en de bijzondere genade, de toepassing van de verdiensten des Zaligmakers en den aard der voldoening. Zeker is het, dat van der Marck in zijne *Lectiones* meer de denkwijze van Grotius, dan van Pufendorff en ten opzichte der uitgestrektheid en volmaaktheid der natuurwetten de Wolfiaansche wijsbegeerte volgde, maar even zeker, dat de meeste aanleiding tot de tegen hem ingebrachte beschuldigingen in het dikwijls kwalijk verstaan en uitleggen der door hem gebezigde uitdrukkingen en kunsttermen lag.

De senaat, door den stadhouder daartoe gemagtigd, vorderde van den hoogleeraar eene schriftelijke verantwoording, welke deze reeds den 26 Maart 1772 inleverde en

¹⁾ Ex lege, zegt Muntinghe te regt, cujus sapientiam qui justis argumentis probaverit, magnus mihi erit Apollo.

die in druk verscheen onder den titel: *Antwoord exceptioneel aan den senatus academiae amplissimus van stad en lande*, terwijl tevens werd uitgegeven: *Verklaaring van mr. F. A. van der Marck op en tegen de bedenkingen en bezwaaren*, enz. Van der Marck's antwoord voldeed niet aan den senaat, die eene nieuwe van hem verlangde. Hij gaf die in September en haar tevens in het licht onder den titel: *Berigt aan den senatus*, enz. Welligt zou de zaak van den geleerden jurist niet zoo streng behandeld wezen, indien de groote voorstander van kerkelijke regtzinnigheid, Petrus Hofstede, den prins van Oranje niet tegen hem hadde opgezet. Zeker is het, dat de senaat hem met eene zeer geringe meerderheid schuldig verklaarde. Openlijk werd van der Marck voor een' Godverzaker uitgemaakt en hem zelfs mishandeling van de zijde des gemeens bedreigd. Ongetwijfeld had hij veel van het onaangename, wat hem trof, aan zich zelven te danken. Het was niet te ontkennen, dat hij sommige meeningen der hervormde kerk, zelfs met spot, beoordeeld en dat hij zich in zijne verantwoordingen vrij scherp had uitgelaten: evenmin, dat hij daarin misbruik had gemaakt van de op eene ongeoorloofde wijze door hem verkregene aantekeningen, welke de hoogleeraar Chevallier op den kant van van der Marck's *Lectiones academicae* voor zich zelven geschreven had. Het lag in den aard der zaak, dat dit Chevallier's verontwaardiging opwekte. Zelfs gaf het aanleiding tot eene openbare briefwisseling tusschen de beide hoogleeraren. Maar het is ook even weinig te ontkennen, dat er hard met van der Marck is gehandeld.

De stadhouder en de curatoren der akademie besloten hem eenige artikelen ter onderteekening voor te leggen. Het vierde behelsde eene erkenenis en tevens eene verwerping van de drie reeds genoemde punten. Hij weigerde dit en nu werd hem den 2 Februarij 1773 het professoraat ontnomen. Hierbij bleef het niet. Had men eerst verzuimd hem broederlijk te vermanen: thans ook liet men alle broederlijke liefde varen. Sommige predikanten lieten zich van den kansel tegen hem uit. De kerkeraad der Groninger gemeente deed hem door eene commissie uit zijn midden aanraden zich van het avondmaal te onthouden, ten einde meer onaangename gevolgen te voorkomen. Had de regts-

gelcerde hoogleeraar zich ongeroepen op een gebied, dat niet het zijne was, gewaagd, hij moest er ook den drukken last van dragen.

Gelukkig opende zich voor hem een andere werkkring. Hij werd in Junij 1773 tot hoogleeraar te *Lingen* en kort hierna dáár ook tot ouderling gekozen. In eenen gedrukten *Afscheidsbrief van mr. van der Marck aan den kerkeraad te Groningen*, op bezadigden toon geschreven, ontsloeg hij dezen van elk verder oordeel over zijne regtzinnigheid of onregtzinnigheid.

Dat niet allen in *Nederland* hem van de laatstgenoemde beschuldigden of daarom hun vertrouwen ontnamen, blijkt daaruit, dat hem het professoraat in de regten te *Deventer* werd opgedragen. Nogtans scheen het, dat zijn lot niet rustig mogt wezen. De gebeurtenissen van 1787 deden hem, om zijne staatkundige redenen, ook van die betrekking ontslagen worden. Weldra werd hem echter het onderwijs in de regtsgeleerdheid te *Burgsteinfort* aangeboden. Bij de omwenteling van 1795 namen vele zaken, ook die van van der Marck, eenen geheel anderen keer. Hij werd in het professoraat te *Groningen* en in zijne eer hersteld. Niet lang had hij echter van deze gunstige wending van zijn lot, hetwelk nogtans over zijnen laten levensavond een vriendelijk licht wierp, genot. Hij overleed den 1 November 1800.

Ongetwijfeld is er over van der Marck met ingenomenheid geoordeeld. Het onpartijdigst ongetwijfeld door den hoogleeraar Muntinghe, wiens leeftijd, heldere inzichten en de gelegenheid om met alles, wat tot dezen twist en zijne behandeling betrekking had, grondig bekend te wezen, hem tot eenen bevoegden regter maken. Wij meenen het derhalve ter dezer plaats te moeten overnemen. Muntinghe noemt hem: *virum, multis quidem dissidiis, dum vixit, implicatum, iisdemque magnam partem talibus, quorum eventus non sibi tantum ipsi, verum et civitati nostrae literariae infauitissimus fuit, nihilo tamen secius vel eo nomine de Academia nostra (Groningana) praeclare meritum, quod jurisprudentiae naturalis amorem, mortuo Barbeyracio, et ipsum quasi intermortuum in multis ejus civibus resuscitavit, discipulosque e schola sua produxit, qui, quae e Marckianae doctrinae fontibus hauserant, insigni cum laude*

in reipublicae, in tribunali, atque in orbis eruditi emolumentum impenderunt.

Zie overigens: het door hem zelf geschreven Waarachtig verhaal van hetgene omtrent het hoogleeraarsambt van F. A. van der Marck is voorgevallen, 1775, en Iets ter vervolginge van het waarachtig verhaal, 1795. Vervolg op Wagenaar, XXIV, blz. 337 verv. Biblioth. Hagan. V, pag. 668 sqq. Ypey, gesch. der Chr. kerk in de 18^e eeuw, VII, blz. 411 verv. Ypey en Derm. III, blz. 543 verv. en de aant. Muntinghe, act. saec., pag. 49 sq., 106 sq. Bouman, gesch. der Geld. hoogesch., II, blz. 246 verv., 279.

Samuel Maresius of **Des-Marets**, den 9 Augustus 1599 te *Oisemont*, in *Picardie*, waar zijn vader, David Des-Marets, eene aanzienlijke betrekking bekleedde, geboren, toonde reeds zeer vroeg, bij zwakke lichaamsgesteldheid, eene ongemeene neiging voor wetenschappelijke studiën. Te *Parijs* zijne hoogere letteroefeningen aangevangen hebbende, ver trok hij naar *Saumur*, waar hij in Gomarus en Capellus de leermeesters vond, die hem, naar den wensch zijner ouders, voor het leeraarambt bij de protestanten zouden opleiden. Toen de eerste naar *Leiden* werd beroepen, begaf Maresius zich naar *Geneve*, waar hij onder Diodati, Tronchin en Turretin zijne akademische studien voltooide. Naar *Parijs* teruggekeerd, oefende hij zich daar in het prediken en in Maart 1620 door de synode van *Charenton* tot de h. dienst toegelaten, werd hij, zoowel om zijne jeugd als om zijne kleine gestalte, *le petit propositant* genoemd. Den 26 April 1620 te *Crespi* tot de predikdienst ingezegend, aanvaardde hij die te *Laon*.

Niet alleen werd hij, hier zijnde, meer algemeen bekend door een buiten zijne vóórkennis uitgegeven *Sermon de la praedestination*, 2 Tim. II: 19, 1623, maar vooral door den onmin, in welken hij met de Roomschen geraakte over het schrijven van eenen brief aan een lidmaat zijner gemeente, die tot de Roomsche kerk was overgegaan. Zoo euvel werd deze opgenomen, dat men zelfs naar zijn leven stond en dit niet meer daar ter plaatse veilig kon geacht worden. De synode van *Vitri* (Mei 1624) verwijderde hem dien ten gevolge van *Laon* en wees hem voor den tijd van een jaar aan de gemeente van *Falaise* op de grenzen van *Champagne* toe. Daar was hij echter naauwelijks zes maanden werkzaam, toen den jeugdigen godgeleerde het theologisch professoraat te *Sedan* werd opgedragen. Alvorens reisde hij echter naar

ons vaderland, waar hij te *Leiden* (8 Julij 1625) de doctorele waardigheid verkreeg. Hij aanvaardde zijne betrekking te *Sedan* met eene redevoering *de iniqua nobiscum disputandi methodo a Jesuitis usurpata*, en met eene *disputatio de judice controversiarum* (24 Nov. 1625). In 1631 vergezelde hij den hertog van *Bouillon* als prediker naar *Holland* en, ofschoon hij naar *Sedan* terugkeerde, werd hij echter in 1632 naar *Maastricht*, waar de hertog van *Bouillon* gouverneur was geworden, beroepen. Den 3 October van dat jaar ving hij aldaar zijne bediening aan.

Zeker was deze voor hem niet in alle opzigten aangenaam. Vooreerst had hij het verdriet van zijnen begunstiger, den meer genoemden hertog, met eene Roomschgezinde te zien huwen, maar ten anderen had hij met de geestelijkheid der Roomsche kerk eenen altijd durenden strijd te voeren. Reeds in *Frankrijk* was hij dien begonnen door, toen een aantal Calvinistische edellieden van hun geloof afvielen, zijn *Preservatif contre la revolte*, 1628, ook in het Duitsch vertaald, te schrijven, maar, wat hij te *Maastricht* in die rigting arbeidde, wordt het best vermeld door de titels zijner toenmaals uitgegevene geschriften. Zij luiden, meest nameloos in het licht verschenen: *L'Esprit du Bourgmaistre Beeckman, retourné de l'autre monde, aux fideles Bourgeois de la cité de Liège*, 1633, — *Abregé de la voye du salut*, 1633, — *Apologie et requeste pour ceux qui font profession de la religion Reformée a M. M. les deputez etc. de Liège*, 1633, — *Prosopopée*, 1633, — *Acta disputationis habitae Trajecti inter anonymum quemdam Franciscanum, qui Lovanio in eum finem venerat, et Ministros Trajectenses*, 1633, ook voorkomende in de: *Monachomachia sive vindiciae pro veritate religionis Reformatae*, Gron. 1634, — *Traité de la procession anniversaire des Battus ou flagellans*, 1634, — *L'Imposture monachale*, 1634, — *La voix du Peuple et de Dieu, ou tres humble et Catholique remonstrance à M. M. du clergè*, 1634, — *La chandelle mise sous le boisseau par le clergé Romaine*, 1635, — *Response facile et peremptoire à l'argument pretendu invincible, touchant la lecture des Saintes lettres et langue vulgaire*, 1635, — *Brevis ad Theodorum Tranquillum paranesis*, 1635.

Indien wij Maresius niet als zeer twistziek kenden, zouden wij meenen, dat het eene uitkomst voor hem moest

geweest zijn, toen hij in den aanvang van 1636 als hoogleeraar en predikant bij de Waalsche gemeente naar 's Hertogenbosch vertrok. Ook hier was hij ijverig werkzaam, zoowel als verdediger van het Protestantismus, bijzonder van de hervormde kerk, als in andere rigting. De gedurende zijn verblijf te 's Hertogenbosch uitgegevene geschriften zijn 1): *Scholae illustris Sylvaeducensis inauguratio*, Sylvaed. 1637, — *Specimen jurisconsulti orthodoxi*, Sylvaed. 1638, — *Dissertatio de Antichristo, contra H. Grotium*, Amst. 1640, — *Amplissimi viri considerationes eromanticae circa foenus Trapeziticum cum S. Maresii ad eas responsionibus*, Gron. 1641, herdr. 1657, — *Eschantillon des maximes du clergé Romain ès provinces-unies*, tegen den Mars Gallicus gerigt, 1641, — *Vindiciae pro Salute Reformatorum*, Sylvaed. 1641, in het Hollandsch vertaald ald. 1646, — *Abrege familier du Catechisme ordinaire des eglises Reformées ès provinces-unies*, Bois-le-Duc 1641, — *Cursus Philosophici contracti pars practica in usum scholae Sylvaeducensis*, ibid. 1642, — *Concordia discors et Antichristus revelatus*, ook tegen Grotius, Amst. 1642.

Maresius, die in 1643 voor het hem aangeboden professoraat te Franeker bedankte, kwam gedurende zijn verblijf in Noord-Brabant's hoofdstad, in twist met Voetius. Te 's Hertogenbosch bestond eene zeer oude Broederschap van onze Lieve Vrouw 2). Bij het overgaan der stad aan prins Fredrik Hendrik was wel het behoud dier vereeniging bedongen, maar men besloot, ten einde te verhinderen, dat zij ten nadeele van de hervormde kerk mogt strekken, daarin ook protestanten te doen opnemen. Voetius beweerde hierop in eenige theses, dat geene hervormde overheid zoodanige broederschap, al ware zij ook van paapsche idololatrie gezuiverd, mogt dulden. De regering van 's Hertogenbosch droeg aan Maresius hare verdediging op en deze schreef: *Defensio pietatis et sinceritalis Optimatum Sylvaeducensium in negotio sodalitalis, quae a B. Virgine nomen habet, testibus veritate*

1) Wij meenen ons niet ontslagen te mogen achten van de waarlijk niet aangename taak om de talrijke geschriften van Maresius op te noemen. Om niet onvolledig te zijn, moeten wij ons die getroosten. Men vergeve ons echter, dat wij de titels zoo kort mogelijk opgeven.

2) Zij werd in 1318 opgericht en bestaat nog heden ten dage. Zie: Hopman, icts over 't illustre L. Vr. Broederschap te 's Hertogenbosch. 's Hert. 1818.

et charitate, Sylvaed. 1642, Ultraj. 1643. Hoogst envel werd dit door Voetius opgenomen. Hij schreef onmiddelijk tegen Maresius en zoo ontstond tusschen deze beide godgeleerden een twist, die gedurende meer dan vijftintig jaren met onverkoelde bitterheid gevoerd werd. En welligt zou het den met roem bekenden J. van der Waaijen niet gelukt zijn hen na zulk eenen langen tijd te bevredigen, indien niet *en Voetius en Maresius* het noodig geacht hadden zich met gemeenschappelijke kracht tegen Coccejus te vereenigen. Indien wij het groot aantal twistgeschriften, in deze zaak gewisseld, overzien, dan bedroeft het ons niet alleen, dat die twee geleerde mannen daaraan eenen kostbaren tijd verspild hebben, maar dan bevreemdt het ons tevens, dat zij bij hunne wetenschappelijke ontwikkeling daarin genoeg hebben kunnen vinden. Alleen door Maresius zijn in den twist met Voetius geschreven: *Epistola apologetica* Ultraj. 1643, — *brevis refutatio libelli famosi sub titulo Muneris advertitii*, gevoegd bij de *Epigraphe Athenaei Groningae*, Gron. 1645, — *S. Maresii ultima patientia tandem expugnata a D. G. Voetio*, Gron. 1645, — *Bonae fidei Sacrum*, Gron. 1646, — *Lingua abortiva a G. Voetio refossa* etc. ib. 1646, — *Expostulatio ad D. G. Voetium*, ib. 1647, — *Theologus paradoxus relectus et refutatus*, ib. 1649, herdr. 1658, — *Auctuarium primum Bibliothecae D. G. Voetii*, ib. 1652, — *Judicium et responsum ad quaestionem sibi propositam de canonicis Ultrajectinis*, ib. 1656, edit. auct. 1657, — *Judicii et responsi Vindicae*, ib. 1660, — *Reflexiones breves ad conceptum M. Netheri circa reformationem 5 capitulorum* Ultraj. ib. 1660, — *Epistola ad amicum de reconciliatione inter se et celeb. D. Voetium*, ib. 1661.

Maresius intusschen tot hoogleeraar in de theologie te Groningen benoemd zijnde, aanvaardde die betrekking den 20 Januarij 1643 met eene redevoering *de usu et abusu rationis in rebus theologicis*. Niet te betwijfelen is het, dat hij het professoraat met trouwen ijver waarnam, in weerwil van de veelvuldige twisten, waarin zijn onrustig karakter hem gedurig mengde. Eene korte verademing schonk hem in 1647 eene reis naar zijn vaderland. In 1652 werd hem de predikdienst bij de Waalsche gemeente te Groningen opgedragen en weldra bleek het, dat meer dan eene akademie

er hoogen prijs op stelde den geleerden man te bezitten. Men beriep hem vruchteloos te *Montauban*, te *Marpurg*, te *Bern* en nog in zijnen hoogen ouderdom (Maart 1673) te *Leiden*. Die benoeming werd door hem aangenomen, maar, vóórdat hij zich derwaarts kon begeven, riep de dood den 18 Mei 1673 den vierenzeventigjarigen grijsaard naar dat oord, waar alle aardsehe twisten voor altijd eindigen.

Zonder twijfel was Maresius een geleerd theoloogant, maar te bejammeren is het, dat hij de waarheid niet meer in liefde gezocht heeft. Wanneer wij de reeks zijner werken gadeslaan, dan bewonderen wij zijnen ongemeenen ijver, maar liever zouden wij ter eere zijner nagedachtenis mindere bewijzen hiervan en meerdere van zijne zachtmoedigheid vinden. Nogtans behooren wij hem, om hem en zijnen tijd te leeren kennen, op den doornigen weg der godgeleerde twisten te volgen.

Hebben wij hem vroeger als bestrijder der Roomsche kerk leeren kennen, hij bleef dit ook in lateren tijd. In die rigting gaf hij in het algemeen: *Exorcista*, Gron. 1648, — *Salus Reformatorum asserta*, Gron. 1650, — *De legitimis causis desertae a praedecessoribus, ac porro deserendae ab omni homine salutis studioso, communionis Pontificiae*, ib. 1651, — *Exempla scrupulorum, quos missionarii Pontificii inserere conantur conscientiis Protestantium ad eos seducendos*, ib. 1655, — *Compendiosa Papismi refutatio*, edit. alt. ib. 1658; — tegen den jezuit Tirinus: *Theologiae elencticae nova synopsis*, Gron. 1646, 2 vol.: — tegen den Capucijner mōnnik Valerianus Magnus ¹⁾: *Munimen Orthodoxiae*, ib. 1652, en *Reflexiones ad 4 erotamata*, ib. 1652: — tegen Volusius, die vroeger Luthersch predikant in *Hanover* geweest was: *Epistola castigatoria*, Gron. 1655, en *dissertatio ad Auroram Volusianam*: en eindelijk tegen den bekenden Franschen staatsminister: *Response sommaire au livre de M. le Cardinal de Richelieu, intitulé: Traité pour convertir ceux, qui se sont séparés de l'eglise, par le Sieur R. de la Ruelle* ²⁾. *Avec une petite preface de M. S. Des Marets*, Gron. 1664. Wat hij tegen den Amsterdamschen hoogleeraar Blondel over de

¹⁾ Zie over hem: Heidegg. hist. Papat. pag. 319. Caroli memor. histor. eccles. Sec. 17, Lib. IV, pag. 753, 766, 796.

²⁾ Theodorus Maimbourg.

pausin Johanna geschreven heeft, hebben wij reeds vroeger vermeld ¹⁾).

Maresius bepaalde zijnen polemischen arbeid niet tot de Roomsche kerk, maar zijn onrustig karakter en zijne gehechtheid aan de schoolsche wijze van behandeling dreven hem om zijne pen meermalen tegen protestantsche godgeleerden te scherpen. Dat deze scherp, zeer scherp was, blijkt reeds bij oppervlakkig inzien zijner twistschriften, die in waarheid hevig, liefdeloos en meermalen onkiesch mogen worden genoemd ²⁾. Dat hij eenen bitteren toon kon aanslaan, ondervond in de eerste plaats de Fransche leeraar Jean Daillé (Dallacus), die eene *Apologia pro duabus ecclesiarum in Gallia Protestantium Synodis nationalibus* ³⁾, Amst. 1655, had uitgegeven. De Groninger hoogleeraar trad hier tegen op in eene *Epicrisis Theologica ad quaestiones de gratia et redemptione Universali pro restrictione gratiae Salutaris et redemptionis in Christo ad Solos electos*, Gron. 1656. Daillé liet zijne *Vindiciae*, Amst. 1657, en Maresius hierop *Stricturae breves ad Dallaei vindicias*, Gron. 1661, volgen. Tegen Prideaux schreef onze geleerde: *Examen theologicum quatuor quaestionum*, Gron. 1657, — tegen Serarius: *Chiliasmus enervatus*, Gron. 1664, — tegen den Leidschen hoogleeraar Stuart: *Stewartus ἐλεγχόμενος*, 1649, en *Jonathanis Helosii hyperaspistes*, Gron. 1651, — tegen den Bisschop Andreas Dudithius, ter verdediging van de leer der drieëenheid: *Biga fanaticorum eversa*, Gron. 1646, — tegen den Hongaar Petrus Bacca Szatzmar ⁴⁾: *popularis ad Popularem*, Gron. 1649, ⁵⁾ — tegen de Socinianen: *hydra Socinianismi expugnata*, 3 vol., Gron. 1651—1662, — tegen Curcellaeus: *defensio fidei Catholicae et Orthodoxae*, Gron. 1663, ter verdediging der Dordsche synode: *Epistola Antapologetica*,

¹⁾ Zie: I D., blz. 120 verv.

²⁾ Al de geleerden, tegen welke hij geschreven heeft, worden opgeteld bij Te Water, tweede eeuwget. der geloofsbel. blz. 167 verv.

³⁾ De *Episcoporum Origine*, de *Clericorum Jurisdictione temporalis*, de *divortii* et de *annihilatione mundi*.

⁴⁾ Ook dit geschrift kwam, als vele andere van Maresius, zonder den eigenlijken naam des schrijvers op den titel te dragen, in het licht.

⁵⁾ Dat de Hongaarsche kerkzaken hem ter harte gingen, toonde hij ook in zijn *judicium liberum et consilium theologicum ac christianum de controversiis in ecclesiis Transsylvaniae et Hungariae*, Gron. 1649.

Gron. 1651, en tegen den aanval van Martinus Ubbergen in een *Judicium liberum*, gevoegd bij zijne *dissertatio de peccato in Spiritum S.* Gron. 1651, — ter verdediging van de Jansenisten en het Augustiniaansche leerbegrip: *Synopsis verae Catholicaeque doctrinae de gratia*, Gron. 1651, edit. auct. ib. 1654, en *Apologia novissima pro S. Augustino, Jansenio etc.* Gron. 1654.

Waar Maresius vurige en ijverige geest zich zoo in allerlei godgeleerde twisten mengde, kan het ons wel niet bevreemden, dat hij geen onverschillig en werkeloos toeschouwer bleef van hetgeen op het gebied van kerk en theologie in ons vaderland plaats vond. Niet alleen kante hij, kampioen als hij was voor de schoolsche behandeling der godgeleerdheid, zich met woord en pen tegen zijnen verlichten ambtgenoot Jacobus Alting ¹⁾, vooral in zijn *Audi alteram partem*, Amst. 1669, Pars II 1699, en tegen Labadie in zijne *Histoire curieuse de la vie, de la conduite et des vrais sentimens du sieur J. de Labbadie*, La Haye 1670, maar bijzonder, na zich met Voetius verzoend te hebben, tegen het Cartesianismus en Coccejanismus. Het behoeft wel geene aanwijzing, dat de wel geleerde, maar te overdreven voorstander van het oude minst geschikt was om het nieuwe aan te zien zonder zijne vlugge hand naar de altijd gereed liggende pen uit te strekken. Wij kennen van hem: *de abusu philosophiae Cartesianae surrepente et vitando in rebus theologicis et fidei*, Gron. 1667, — *Vindiciae dissertationis de abusu etc. adversus P. de Andlo*, Gron. 1671, — *Clypeus orthodoxiae*, Gron. 1671, — *Epistola ad J. Coccejum*, Gron. 1665, — *Indiculus praecipuarum controversiarum contra Christophori Wittichii theologiam pacificam*.

Uit het tot dus verre geschrevene leeren wij Maresius kennen als een twistziek man, die altijd tot den strijd gereed stond, waar hij nieuwe of meer verlichte denkbeelden zag geboren worden, welker voortgang hem gevaarlijk voor het oude, waaraan hij met hart en ziel gehecht was, toescheen. Zich zoo eenen krachtigen invloed op zijnen tijd verworven hebbende, zoo krachtig zelfs dat zijne leerlingen boven die van zijnen ambtgenoot Alting bevorderd werden,

¹⁾ Zie: over den twist tusschen deze beide mannen ons I. D. blz. 36 verv.

mag hij, de man uit den vreemde, een merkwaardig verschijnsel op den vaderlandschen bodem genoemd worden. Het is dus niet onbelangrijk hem meer van nabij als theoloogant in zijne wetenschappelijke kennis te beschouwen.

Als exegeet heeft hij zich minder bekend gemaakt, hoezeer wij van hem eenen *Catalogus librorum N. T., de quibus lis est inter Christianos*, Gron. 1653, bezitten en hij met zijne zoons, *La Sainte Bible Française*, Amst. 1669, 3 vol. in folio, uitgaf. Ter opleiding der aanstaande godsdienstleeraars, en voor deze zelve schreef hij *Enchiridion candidatorum sacri ministerii*, Gron. 1645, en *dissertatio de usu et honore sacri ministerii in ecclesiis Reformatis*, Gron. 1646, herdr. 1658; over het kerkelijk regt: *Institutionum Juris canonici libri quatuor*, Mr. Antonio Cuccho authore, cum S. Maresii scholiis, Gron. 1660. Ook voor de kerkgeschiedenis heeft hij iets geleverd in zijne *dissertationuncula de Waldensibus*, Gron. 1660, en in zijne *relatio colloquii inter theologos Marpurgenses et Rentelenses, cum observationibus*, Genev. 1663. Meest is hij echter (en dit lag dan ook in de rigting van zijnen geest) op het gebied der dogmatiek werkzaam geweest.

Zijn voornaamste werk van dien aard was: *Collegium theologicum sive breve systema universae theologiae, comprehensum 18 disputationibus, in Academia Groningensi habitis a S. Maresio*, Gron. 1645, herdr. en tevens vermeerderd 1649, 1656, 1673. De laatste uitgave is de beste. In dit dogmatisch geschrift leeren wij den Groninger theoloogant als een zeer geleerd man kennen, die met orde en met een juist oordeel dacht en schreef. Nogtans is het geheel in den schoolschen trant bewerkt. Desniettegenstaande vond het ongemeenen bijval. Aan vele akademiën werd het bij het systematisch onderwijs gebruikt, zelfs door hoogleeraars die het overigens met Maresius niet eens waren. De Cartesianisch-Coccejaansche Wittichius stelde het op hoogen prijs, maar, daar hij uit den aard der zaak op sommige stukken zijne aanmerkingen aan zijne leerlingen mededeelde en deze aan Maresius niet onbekend bleven, gaf dit aanleiding tot de tusschen deze beide mannen gewisselde twist-schriften. Dewijl de Groninger hoogleeraar hierbij, zooals wij reeds zagen, vooral het Cartesianismus aanviel en hij vroe-

ger zich zeer vriendschappelijk jegens den Franschen wijsgeer betoond, *Manes Cartesii defensi*, uitgegeven had, kon hij het niet ontgaan, dat hem de naam van *draaijer* werd toegeworpen.

Tot zijne dogmatische werken behooren overigens: *Quaestionum aliquot theologicarum decisio academica*, Gron. 1648, auctior Ib. 1653, — *Foederatum Belgium orthodoxum*, Gron. 1652, — *Synopsis quaestionis de coena Domini*, Gron. 1653, — *de Prophetia et Prophetis*, Gron. 1659, — *Xenia academica*, Gron. 1660, — *fasciculus myrrhae*, Gron. 1660, — *Catechesis publica*, 1672, benevens een aantal akademische dissertatien, waarvan onderscheiden verzamelingen verschenen in 1653, 1660, 1661, 1663.

Bovendien bestaat van hem een aantal *orationes Academicae* en door hem bezorgde en toegelichte uitgaven van andere schrijvers.

Zeër zeker mag aan Maresius de lof niet geweigerd worden van een zeer geleerd en ijverig man geweest te zijn. Nogtans worden op zijne wetenschappelijke kennis en ontwikkeling geene onbelangrijke aanmerkingen gemaakt. Zijn latijn was middelmatig en zijne bekendheid met de gewijde talen van het O. en N. Verbond niet groot. Bayle schrijft van hem: „Ou peut dire, et qu'il etoit fort laborieux, et qu'il ecrivoit facilement, et avec beaucoup de feu et d'erudition.” In de *vitae professorum Gron.* wordt gezegd, dat hij, in weerwil zijner twistschriften, altijd naar den vrede haakte en dat hij nooit eenen scherpen toon bezigde, dan wanneer hij gevoelde, dat hij door zachtheid en gematigdheid niets vermogt, ja, dat hij zelfs altijd verdedigender wijze gehandeld heeft, — eene apologie van Maresius, aan welke, in ons oog, het bewijs ontbreekt. Ypey en Dermout gaven een veel ongunstiger getuigenis, hem niets minder dan de zucht toeschrijvende om eene nieuwe scheuring in de Nederlandsche hervormde kerk te verwekken. Zeker is dit oordeel scherp en, hoezeer het gegrond wordt op hetgeen onze geleerde in zijne voorrede *de abusu philosophiae Cartesianae* schreef, meenen wij echter, dat Maresius uitdrukkingen meer het gevolg zijn van zijne opgewondene driften, dan van een bepaald verlangen om eene nieuwe scheuring te weeg te brengen. Wel is het mogelijk, dat het hem ge-

streeld zou hebben om, naast Voetianen en Coccejanen, ook Maresianen te zien; en ongetwijfeld handelde hij in zijnen vaak onmatigen ijver niet altijd gelijk aan zich zelve en evenmin altijd op eerlijke wijze. Balthazar Bekker ondervond dit. Liefst echter vereenigen wij ons met het door Muntinghe over onzen theologant uitgesproken oordeel: Neque suis in religionis doctrinam meritis caruit Samuel Maresius; sed qui majora habuisset, si, a natura contentiosus, litibus ac dissidiis, magno saepe cum animi aestu gestis, se minus immiscuisset. Waarschijnlijk zou Maresius grooter en verdienstelijker godgeleerde geweest zijn, indien hij minder hadde getwist. Dat ontnam hem eenen kostbaren tijd en het gevolg hiervan was tevens, dat hij, altijd uitgaande van het beginsel om een of ander denkbeeld vast te houden en met al zijne krachten te verdedigen, minder zich beijverde om te zoeken en te beoordeelen wat waarheid was, maar meer om, wat hem als zoodanig toescheen, te verdedigen: iets, wat niet zeldzaam plaats vindt, maar toch eene waarschuwing levert, ook voor onze dagen niet noodeloos.

Maresius was met Abigail le Grand gehuwd, en heeft twee zonen nagelaten van welke de oudste, Henri, te *Sedan* geboren, eerst advokaat te *Parijs*, later, de balie met den kansel verwisselende, predikant bij de Waalsche gemeenten te *Groningen*; 's *Hertogenbosch* en *Delft* geweest is. De jongere, Daniël, in 1635 te *Maastricht* geboren, heeft die betrekking eerst te *Groningen*, vervolgens te *Middelburg* en eindelijk te 's *Gravenhage* bekleed. Ten gevolge van ziekte emeritus geworden en zeer in de gunst van Prins Willem III deelende, schonk deze vorst hem eene verblijfplaats op het slot Hondsholredijk, waar hij ook overleden is. Aan deze beide mannen is, in vereeniging met den Groninger hoogleeraar, zooals wij reeds gemeld hebben, de Fransche Bijbelvertaling der Desmarets, zooals zij doorgaans genoemd wordt, te danken. Ook gaven zij *l'histoire curieuse de la vie e. s. du J. de Labadie*, reeds door ons genoemd, in het licht.

Zie overigens: vitae profess. Gron. 134 sqq. Saxii onomast. litt. IV, pag. 348 sq. ibique cit. auct. Bayle III, pag. 1915 suiv. Ypey, gesch. der syst. godgel. II, bld. 77 verv. 108—113. Ypey en Derm. I, aant. blz. 113. II, blz. 400, 475, 478, 483, aantEEK. blz. 59, 236, 307, 312, 319. Paquet

I, pag. 274 suiv. Muntinghe, acta sacc., pag. 46 et 90 sq. Bouman a. w. I. blz. 196. Aanhangsel op Nieuwenh. Woordenb. IV, blz. 264 verv.

Leonardus Marius, omstreeks 1588 te *Goes* geboren, en in de Roomsche kerkleer opgevoed, beoefende met zooveel ijver de oude talen en de theologische studien, dat hij niet alleen den doctoralen rang verkreeg, maar ook hoogleeraar te *Keulen* werd, tevens met het oppertoezicht over de *Hollandsche kweekschool* belast. Van *Keulen* vertrok hij naar *Amsterdam*, waar hij tot pastoor van de oude zijde en overste van het Bagijnhof werd aangesteld. Insgelijks droegen hem het vicaris- en dekenschap van *Haarlem* op. Hij overleed te *Amsterdam* den 18 October 1652.

Marius stond in hoog aanzien bij zijne geloofsgenooten en zeker hadden zijn ijver, zijne geleerdheid en zijne mildheid jegens de armen aanspraak op die achting, welke hem ook door on-Roomschen werd toegedragen. Van zijne godgeleerde oefeningen heeft hij proeven geleverd in eenen *Commentarius in Pentateuchum*, Colon. 1721, — in *Annotationes in universam S. Scripturam*, welke in H. S. bewaard zijn, — in *Hierarchiae ecclesiasticae catholica assertio*, Colon. 1619, ook te vinden in *P. Boccaberti Biblioth. Pontif.* T. XV. Romae 1698, waarin hij het primaatschap des pausen verdedigd. Onder verdichten naam heeft hij meer dan een geschrift, ter verdediging der Roomsche kerk uitgegeven, als ook eene *verhandeling van de menigvuldige mirakelen van 't H. Sacrament des outaars* (het Amsterdamsche mirakel).

Meest echter heeft hij zich bij zijne kerk beroemd gemaakt door zijne ijverige pogingen om protestanten tot haar over te halen. Ofschoon het wel wat sterk uitgedrukt zal wezen, dat hem dit bij de voornaamste en rijkste familien te *Amsterdam* gelukte, worden echter aan hem de overganger van den proponent Jakob Ouzeel ¹⁾, maar bijzonder van onzen Joost van den Vondel toegeschreven ²⁾. De laatstgenoemde vereerde zijne nagedachtenis met een lijk en graf dicht.

Zie overigens: kerkel. oudheden van Amstelland blz. 103 verv. van Zeeland II. blz. 115. De la Rue a. w. blz. 413 verv. 575.

¹⁾ Zie: *De bekeeringe ende godtvruchtigh leven van de Godt soeckende ende seer geleerde Heer Jacobus Augustinus Ouzeel ofte den tweeden Augustijn*, Antw. 1663 in 12°.

²⁾ Vondels Poëzij, I. blz. 508. II. blz. 43, 78.

Phillips van Marnix, Heer van *St. Aldegonde*, van *West-Souburg* en *Touwinck*, een man, wiens verdiensten jegens ons vaderland op hoogen prijs behooren gesteld te worden en die evenzeer godgeleerde als staatsman was, aanschouwde in 1538 het eerste levenslicht te *Brussel*. Zijn vader was Jacob van Marnix, Heer van *Thoulouse*, *Budigen* en *St. Aldegonde*, en zijne moeder Maria van Emmericourt, beiden aan aanzienlijke Nederlandsche geslachten verwant en beiden, zooals wij uit den geest hunner zonen mogen afleiden, vrienden van licht en vrijheid.

Het kan niet tot de bedoeling dezer bladen behooren den edelen Marnix op zijne geheele loopbaan te volgen. Wij hebben hem alleen in betrekking tot de godgeleerde wetenschap en tot de Nederlandsche hervormde kerk te beschouwen. Eene korte schets zijner levensgeschiedenis strekke tot inleiding daarvan.

Reeds vroeg toonde Marnix eenen buitengemeenen aanleg en tevens, dat deze zich allergunstigst ontwikkelde. In 1561 was hij in briefwisseling met den predikant Petrus Deleen, maar in het volgende jaar, met zijnen broeder, *Geneve* bezoekende, genoot hij niet alleen het onderwijs van Calvyn en Beza, maar verwierf ook hunne vriendschap. In het vaderland teruggekeerd, nam hij dadelijk een werkzaam deel in de gebeurtenissen van zijnen zoo fel bewogen tijd. Aan hem toch wordt het stellen en schrijven van het *verbond der Edelen* in 1565 toegekend. Geen wonder, dat hij ook in het lot van zoovelen, toen Alva kwam, moest deelen. De banneling vond gunst en arbeid bij keurvorst Frederik III van de Paltz. Willem I, de voortreffelijke zwijger, aan wiens nagedachtenis men voorbedachtelijk in onze dagen knaagt om tyrannij en bijgeloof te verheffen, kende Marnix verdiensten. Door hem in 1572 in het vaderland teruggeroepen, stond Aldegonde den edelen vorst onafgebroken ter zijde en was diens regterhand. Onmiddellijk trad hij als gelastigde van den prins bij de eerste Staten-vergadering te *Dordrecht* en vervolgens te *Haarlem* op. In 1573 vinden wij hem als krijgsbevelhebber te *Delft*, *Rotterdam* en *Schiedam* werkzaam. Te *Maassluis* door de Spanjaarden gevangen genomen en naar *Utrecht* overgevoerd, arbeidde hij daar, en, na zijne uitwisseling, te *Breda* aan den vrede. Het jaar

1576 vorderde veel van zijnen onvermoeiden geest. Hij was gezant te *Londen* en *Parijs*, bevorderaar der Pacificatie van *Gend*, hersteller der rust in Noord-Holland en 'sprinsen gelastigde te *Brussel*, *Groningen* en elders. In het volgende jaar werd hij lid van den Raad van State en arbeidde mede aan de Unie, terwijl hij in 1578 die kernvolle en krachtige redevoering op den rijksdag te *Worms* hield, welke evenzeer van zijn helder oordeel als van zijne mannelijke welsprekendheid getuigt. Later treffen wij hem op nieuw in gezantschap, zoowel in *Engeland* als in *Frankrijk* aan. In 1583 werd hij burgemeester van *Antwerpen* en het was in die betrekking, dat hij deze stad meer dan een jaar lang tegen *Parma*, die haar belegerde, verdedigde. Door den nood gedrongen, moest hij voor den Spaanschen veldheer bukken, maar ook nu stond hij aan bittere miskenning bloot. Dit nam echter niet weg, dat men hem slechts korte rust gunde. Menig gezantschap van belangrijken aard werd hem nog opgedragen, maar geen krijgsbevel meer. Zijnen rustigen tijd bragt hij op *West-Souburg* door en den laatsten tijd zijns levens te *Leiden*, waar hij den 15 December 1598 ontslapen is. Zijn stof rust te *West-Souburg* in *Walcheren*.

Marnix is driemaal gehuwd geweest, eerst met Philipina de Bailocut, vervolgens met Catharina van Eeckeren, weduwe van den ridder J. van Straalen, laast met Josina de Lannoy. Zijn zoon, Jacobus, in Staatsche krijgsdienst zijnde, overleefde hem slechts zes weken. Eene zijner dochters, Elisabeth, trad in den echt met den kolonel Karel Morgan, die haar een prachtig praalgraf in de oude kerk te *Delft* gesticht heeft. Zijn zinspek was: *Repos ailleurs*.

Hoezeer het geheel buiten ons plan ligt Aldegonde op zijne staatkundige baan te volgen, zal het toch wel niet ongepast wezen, alvorens zijne theologische verdiensten te schetsen, met een enkel woord te noemen, wat hij in andere rigting geschreven heeft. Hiertoe behooren zijne den prins bij het volk aanprijzende: *vriendelycke vermaening aan de Heeren Staeten van Brabant en Vlaenderen*, Delft 1574, — *Oratio pro Matthia Archiduce Austriae et ordinibus Belgicis, habita WORMATIAE in commitiis Mense Majo* 1578, in Nederduitsch rijm overgebracht door Jan Baptista Houwaerdt en uitgegeven te Antw. 1578. — Welligt ook de zonder naam

uitgegevene, maar aan hem toegeschreven *Admonitio ad orbis terrae principes, qui se suosque salvos volunt* 1587, misschien hetzelfde als *Germaniae cujusdam nobilis et patriae amantis viri commonefactio ad sereniss. reges principes etc. de reip. christianae statu atque incolunitate conservandae*, 1583, — *de institutione principum*, Fran. 1615, terwijl een vijftiwintigtal brieven van hem voorkomen in de *Illustrium et clarorum virorum epistolae selectae*, Lugd. B. 1617, en handschriften van hem bewaard worden op de Leidsche akademie-bibliotheek.

Dat hooggeplaatste staatsmannen geene vreemdelingen op het gebied der godgeleerdheid waren, vond in vroegere dagen meermalen plaats. *Duitschland* kon zijnen Frederik III van de *Paltz*, *Frankrijk* zijnen Mornay, ons vaderland zijnen Grotius en vroeger zijnen Marnix aanwijzen. Na eene uitmuntende ontwikkeling en in de school van Calvyn en Beza onderwezen, vereenigde Aldegonde veel in zich, wat den echten theologant kenmerkt. Den bijbel hartelijk liefhebbende en dezen met dien ijver, welke het tijdperk der hervorming kenmerkte, onderzoekende, werd hij daartoe in staat gesteld door zijne ongemcene bedrevenheid in de hebreuwsche en grieksche talen, door zijne vertrouwdheid met de klassieke letterkunde en met de patres, door zijne buitengewone belesenheid en rijke kennis van de geschiedenis der christelijke kerk. Rekenschap van deze betuiging geven zijne geschriften.

In de eerste plaats — en wel, omdat daarin voor al het opgenoemde bewijs wordt geleverd — noemen wij zijn meest bekend geworden werk: *De Byencorff der H. Roomschen kercke*, in 1569, 1572, 1574, 1577, 1599, 1600, 1638, 1657, 1659, 1667, 1733, 1761 en 1769 in het licht verschenen en nog onlangs (1844) op nieuw uitgegeven. Dit bij uitnemendheid geestig geschrift, voorafgegaan door eene opdracht aan Franciscus Sonnius ¹⁾ en uitgegeven onder

¹⁾ *Datum in onse Musaeo den vyfde Januarii, welcke was dry Coningen avont, als de goede Catholycken hen vrolyck maken ende roepen: de Coninck drinckt.* Int jaer M. D. LXXIX. Marnix zelf bragt de *Byencorff* in het Hoogduitsch over (Harkenroth, Oostvr. oorspronkelijk. II, blz. 799, druk van 1731) onder het opschrift *Albearium Romanum*. Er bestaan nog drie latere Duitsche vertalingen van en het is ook in het Fransch en Engelsch overgezet.

den verdichten naam *Isaac Rabottenu van Loven*, verscheen, toen de invoering der nieuwe bisschoppen en de komst van Alva het protestantismus met eenen geheelen ondergang in *Nederland* bedreigden, en heeft aan de Roomsche kerk oneindig veel nadeel berokkend, hier de hervormden in hunne overtuiging versterkende en door zijnen luimigen toon bij het wee, dat hen drukte, opbeurende, elders aanzettende om de protestantsche meeningen ernstig te onderzoeken en het verkeerde der Roomsche kerkleer onverholen aantoonende. *Rome* voelde de scherpte van de door den Nederlandschen edelman afgeschoten pijl. Een aantal geestelijken nam er de pen tegen op. Wij noemen: *Jan Caens, wederlegginghe van den Biencorf*, Leuv. 1598, — *Joannes David, den Christelycke Biecorf der H. Roomschen kercke*, Antw. 1602, — *G. Hervet* ¹⁾, *de Byenkorf der Roomschen kerke*, — *David van Kortryk, de Byenkorf*, enz., Antw. 1600, — *Martinus Donckanus, corte confutatie ende wederlegginghe van een fynynich boeck des byencorf der H. R. K.*, 1578, — en *J. N. Weisinger, vreetvogel ofte sterf*, Straatsb. 1726. Foppens ²⁾ noemt het een verderfelijk boek, eene regte pest, geschikt om godverloochening aan te kweeken.

Kunnen wij reeds hieruit besluiten, dat de *Byencorf* der Roomsche kerk allergevaarlijkst toescheen, wij weten niet, waarover wij, het werk zelf opslaande, meer verbaasd staan over den geestigen toon, den fikschen stijl en het scherpzinnig oordeel, of over de verbazende geleerdheid van eenen man, die, tot staatsbetrekking geroepen, zoo geheel toont op het gebied der theologie te huis te zijn. Overal is er eene meer dan gewone bijbelkennis zichtbaar en eene belesenheid van vroegere en latere schrijvers met eene diepe kennis der kerkelijke geschiedenis, welke wezenlijk verwondering baart. Wij meenen, dat het boek nog in onze dagen zijn nut zou hebben, indien het meer algemeen bekend ware.

¹⁾ Wiens *Missive oft Zentbrief aan de verdwaelde Christengelove*, Antw., Marnix tot leiddraad bij het schrijven zijner *Byencorf*, alsof hij eene uitlegging daarvan vervaardigde, gebruikte.

²⁾ Bibl. Belg. II, pag. 619, 625, 1038. Men leze nog over de *Byencorf*: *Bijdragen tot boeken en menschenkennis* (Dordr.), in D. II, n°. 4, D. III, n°. 1. Schotel, over het Wilhelmuslied, blz. 74. Broes, Marnix, II. 1ste st., blz. 26 en 145.

In gelijken trant, als de *Byencorff*, schreef hij *tableau des differens de la religion*, na zijnen dood uitgegeven te *Leiden* 1599, herdr. te *Rochelle* 1603 en te *Leiden* 1611 enzv., in het Nederduitsch vertaald en in het licht verschenen als: *Tafereel der Religie-verschillen, handelende van de kercke, haeren naem, beschryvinge, teekenen, hooft, eygenschappen, gesteltenisse, geloove en leeringe derselven. In d'welck als in een tafereel voor oogen gestelt ende ondersocht worden alle de bewysredenen, voorstellingen en tegenwerpingen, die hedendaeghs strydig staen tusschen die gene, die men noemt Catholycke ter eener, ende die men heet Evangelische ofte Gereformeerde ter ander syden, door Ph. van Marnix, heer van St. Aldegonde, overgeset uyt den Fransoyse in Nederduitsche tale door B. N., Amst. 1601.* Dit *tableau* werd de Fransche bijenkorf genoemd.

De buitengewone geleerdheid van den voortreffelijken man bleef niet onopgemerkt. Hem achtte men boven allen geschikt om den bijbel uit de grondtaal zelve in de vaderlandsche over te brengen. De eerste vertalingen waren overzetting uit overzetting en hoogst gebrekkig, zoodat men reeds vroeg behoefte aan eene betere gevoelde. Nadat deze reeds meermalen ter sprake was gekomen, droeg de nationale synode van *Dordrecht* van 1578 aan Dathenus en Marnix op, om naar mannen rond te zien, bekwaam om de bestaande vertaling te verbeteren. De laatstgenoemde sloeg hierop zelf de handen aan het werk om, niet eene verbeterde, maar eene geheel nieuwe overzetting van het O. V. uit den grondtekst zelve te vervaardigen. De nationale synode, te 's *Gravenhage* in 1586 gehouden, vernam dit niet alleen met blijdschap, maar verzocht Aldegonde de aangevangen taak voort te zetten en, wat hij afgewerkt had, telkens aan geleerde predikanten ter overziening toe te zenden, opdat de arbeid, zóó die van velen wordende, des te meer vertrouwen bij de gemeente mogt vinden; ja, zij ging nog verder en wilde ook aan Marnix de vertaling van het N. T. opdragen. Te meer pleit dit voor de overtuiging, die men omtrent zijne geleerdheid en bevoegdheid tot het opgedragen werk koesterde, daar het overbekend is, dat de denkwijze van onzen edelman op dat pas niet met die van vele kerkelijken overeenstemde en hij ook niet hoog in dezer gunst

stond aangeschreven. Marnix achtte zich dan ook, ten gevolge van ondervonden onwil en te midden zijner velerlei werkzaamheden, gerechtigd om het verzoek der synode af te slaan. Het werk der vertaling bleef nu wel steken, maar werd niet vergeten. Intusschen leden de pogingen, door de kerkelijken ter voortzetting daarvan aangewend, schipbreuk op den onwil der staten, die daarmede liefst Marnix belast zagen. De Zuid-Hollandsche synode van 1592 besloot dus zich op nieuw tot hem te wenden. De staten gaven hunne goedkeuring, maar, Aldegonde afwezig zijnde, liep het tot den 15 September 1594 aan, vóór dat de arbeid hem in hunne vergadering werd opgedragen. Nogmaals trachtte hij zich te verontschuldigen. Hij aanvaardde echter de taak en vestigde zich daartoe te *Leiden*, waar hem van staatswege eene jaarwedde van achten-twintig honderd gulden toegelegd en door curatoren der akademie de titel van hoogleeraar in de theologie geschonken werd.

Wel ging de geleerde edelman met ijver aan het werk, maar het hem opgedragen gezantschap naar *Frankrijk* onderbrak het. Nogtans had hij het eerste boek van Mozes afgewerkt, hoezeer nog niet beschaafd. Bij zijne terugkomst wenschte hij den arbeid te hervatten, doch de dood riep hem, zoo als wij gezien hebben, den 15 December 1598 tot hooger en werkkring. Wat hij vertaald had, bleef in handen der daartoe benoemde overzieners en ook later, bij het vervaardigen der staten-vertaling, niet geheel vergeten, maar het is niet bewaard gebleven als eene proeve van Aldegonde's geleerdheid. Deze is echter af te meten uit alles, wat hem die taak deed ondernemen.

Van zijne theologische studien getuigt de door hem met den Leuvenschen hoogleeraar Bajus in 1577 en 1578 gevoerde letterstrijd over de kerkelijke overleveringen en het avondmaal. Daaraan zijn te danken: *Theses aliquot de ecclesiae atque ecclesiasticarum traditionum ἀποκρίσις, seu certa norma et de verborum Christi in Eucharistiae Sacramento vera et genuina interpretatione*. Deze theses en de tusschen de beide geleerden gewisselde brieven, vroeger afzonderlijk uitgegeven, zijn bijeenverzameld in de *Opuscula quaedam*

St. Aldegondii partim vetera, partim nova, Franeq. 1589 en in *M. Baji opera*, Colon. Agripp. (waarschijnlijk echter in *Holland* door bezorging van den Jansenist (Quesnel) 1696. Later volgde nog *Refutatio M. Baji Apologiae* (de reali praesentia), Antv. 1587. Ook schreef hij over het avondmaal: *Tractatus de coena Domini ad Galliarum Regis Sororem, Lotharingiae duci nuptam*, Antv. 1680, vermoedelijk hetzelfde werk, hetwelk wij elders vermeld vinden onder den titel: *Traicté du Sacrement de la S. Cène*.

Marnix schreef niet alleen godgeleerde werken, maar zijn vroom hart dreef hem ook om door zijne toespraken godsdienstigen zin op te wekken. In hoeverre men regt gehad heeft om hem op eene gedrukte naamlijst (*Noms des pasteurs des eglises Wallonnes*) kapellaan van prins Willem I te noemen, durf ik niet beslissen, maar met meer regt noemt Brandt hem in het bijschrift op zijne beeldtenis *den predikant van 't Hof*, daar het zeker is, dat hij meermalen voor Oranje en diens gezin optrad om het Evangelie te verkondigen. Wel mogen wij onderstellen, dat hij eene welsprekende taal gevoerd heeft. Het kan dus niet bevreemden, dat hij hoog belang stelde in het bevorderen eener goede predikwijze. Regelen hiervoor werden door hem gegeven in zijne *Via veritatis Divinae quindecim regulis et illustribus exemplis exposita* (oorspronkelijk in het Hollandsch geschreven) Arnh. 1620, Basil. 1628, en opgenomen in *P. Mageri Methodus formandarum concionum*, pag. 145 sqq.

Naast dit aan de kanselwelsprekendheid gewijd geschrift mag een klein werkje, tot het godsdienstig onderwijs der jeugd bestemd, genoemd worden. Het werd bij zijne nalatenschap gevonden en verscheen, zestien bladzijden groot, in het licht onder den titel: *Kort begrijp van de voornaemste hoofdstukken der christelycke religie, gestelt in vrage en antwoordischer wyse, tot nut ende voordeel der teere aenkomende ionckheyt en stichtinge aller christenen in 't gemeen*, Amst. 1606. Ofschoon de leiddraad der geloofsartikelen volgende, onderscheidt het zich van het kerkelijke *kort begrip* door eenvoudigheid, mindere aanhaling van bijbelplaatsen en vooral door de dwalingen der Roomsche kerk te bestrijden. Hierom is het dan ook vermoedelijk vooral in *Oost-Indie*, waar de

Roomsche godsdienst door de Portugezen gevestigd was, gebruikt. Meermalen is het herdrukt en ook in het Portugeesch en Maleisch vertaald.

Nog vermelden wij, als tot zijne theologische geschriften behoorende: *Brief van Ph. van Marnix aengaende de kerke-lycke tucht ende het danssen*, Delft 1577, Antw. 1598, Dordr. 1699, in het latijn voorkomende in de reeds vermelde Epist. select. pag. 753 sqq. als brief aan C. Verheiden *de disciplina ecclesiastica deque choreis*, — *Trouwe vermaeninghe aen de christelicke gemeynte van Brabant, Vlaenderen, Henegouw, ende andere omliggende landen, beide die noch onder 't cruisc sitten, ende die buiten 's lants geweken zijn, grotelick dienende tot troost ende versterckinghe in dese benaude tyden teghen alle aenvechtinghen*, Leid. 1589, Middelb. 1610, — *Examen rationum, quibus R. Bellarminus pontificatum Rom. adstruere nititur*, 1603, — *Ondersoekinghe ende grondelycke wederlegginge der geestdryvische leere enzv.* 's Hage, 1595 en 1597. Ofschoon wij met den inhoud van sommige dezer geschriften later eenigzins meer zullen bekend worden, moeten wij omtrent het laatstgenoemde reeds hier aanmerken, dat daartegen in het licht verscheen: *Antidote of tegengift van een Duytsch edelman*, en dat Marnix dit beantwoordde in een *Apologetycke antwoord*, eerst in het Fransch uitgegeven 1595, maar na zijnen dood in het Hollandsch vertaald, Leid. 1599. Had hij daarin den gouverneur van de *Willemstad*, jonker Emmerij van Lier, als schrijver der *Antidote* genoemd, deze gaf hierop eene *Defensie of verdediging* in het Fransch, 's Hage 1599.

Intusschen is aan den ijverigen Marnix te danken, wat inzonderheid niet onvermeld mag blijven. Met leedwezen zag hij, die in de school der ouden opgevoed en meester in de Hollandsche taal was, in de vaderlandsche gemeenten Datheen's gebrekkige psalmberijming gebruiken. Hij zelf besloot eene betere te beproeven en niet eene vertaling, maar den oorspronkelijken hebreewschen tekst te volgen. In 1580 verscheen dan ook te Antwerpen: *Het boeck der Psalmen Davids. Wt de Hebreische spraeke in Nederduitsche dichte, op de ghewoonlycke Françoische wyse overgheset*. Ofschoon ook de dichter in zijne *waerschouwing* aen den *Christelycken lezer* verklaart Datheen niet te willen verdringen,

blijkt het echter, dat hij in waarheid wenschte zijne berijming tot kerkelijk gebruik te zien bezigen ¹⁾).

Hij veroorloofde dan ook aan den Leidschen hoogleeraar Bonaventura Vulcanius een exemplaar aan de synode aan te bieden, terwijl hij zelf dit bij de Hollandsche staten deed. Vruchteloos bleven intusschen de toenmaals en ook later bij herhaling aangewende pogingen om Datheens berijming door die van Marnix te doen vervangen. Ongetwijfeld toch verdiende de laatstgenoemde de voorkeur wat taal, bruikbaarheid, poëzie en zuiverheid van overzetting aanging. Eene oppervlakkige vergelijking doet het dadelijk in het oog springen: en toch, om met Huygens te spreken, *naar dat een van Datheem, daar was de wereld sot na*. Vele redenen droegen daartoe bij, onder welke niet de minste was de rekkelijkheid van den staatsman Marnix, toen en in volgende dagen zoo weinig strookende met den onrekkelijken geest der kerkelijken. De tweede druk zijner berijming verscheen te *Middelburg* 1591, en vervolgens *Leid.* 1617, aldaar 1647.

Waar wij van 's mans rekkelijkheid spreken, zal het de plaats zijn om zijne theologische denkwijze meer van nabij te beschouwen.

Wel heeft men zijne verdraagzaamheid in twijfel getrokken en bewijzen daartegen aangevoerd. Het eerste berust op de beschuldiging, dat hij tot den beeldenstorm geraten heeft. Te veel heeft men hierbij gesteund op den titel van een geschrift van hem: *Antwoord op de assertie eens Martinosos (Lutheraan), dat het afwerpen der beelden niemande dan der hooghen overheyd geoorloft en zij*. De beschuldiging zelve wordt tegengesproken door zijne handelwijze omtrent hetgeen in 1578 te *Genl* door Datheen en Imbijze was bewerkt en door Roomschegezinde schrijvers zelve. Meer weegt die van hardheid jegens de Doopsgezinden. Zijne ingenomenheid tegen hen is overbekend ²⁾. Streng, als hij, dachten echter de meesten zijner tijdgenooten, zelfs nog Grotius, die hen de bedrieglijkste sekte noemde, welke onder de christenen bestaan had. Zeker verdient hij dus op dit punt geen harder oordeel, dan velen zijner tijdgenooten.

¹⁾ Epist. Select. Lugd. B. 1617. Cent. II, pag. 871 et 831.

²⁾ Epist. Sel. Cent. II, pag. 755 sqq. Brandt I, blz. 588 verv.

Onverdraagzaam moet echter zijne *ondersoeckinge ende grondige wederlegginge van de geestdrijversche leere* genoemd worden, waarin hij alle mystieken van vroegere en latere dagen in eenen rang plaatst en, als echte leerling van Calvyn, wil, dat zij, welke hij onder den naam van geestdrijvers teekent, door de overheid met den dood zullen gestraft worden ¹⁾. Deelde hij ook hierin den geest van zijnen tijd, rekkelijk vinden wij hem integendeel, wanneer hij voor de staten-vergadering te *Dordrecht* in 1572 Oranje's liberalen zin omtrent het stuk der godsdienst openbaar maakt en later op het aannemen van den godsdienstvrede en van de Gendsche pacificatie aandringt; — wanneer hij de kerkelijken tot toegefelijheid vermaant, toen te *Hoorn* in 1576 een prediker tegen den wil der klassis en der predikanten aangesteld was ²⁾. Nog eene bijzonderheid omtrent het rekkelijke zijner denkwijze levert zijne verdediging van het dansen ³⁾, waarin hij eenen liberalen zin openbaarde, aan velen vreemd. Het zal dan ook wel vooral die meerdere toegevendheid en de invloed daarvan op prins Willem I, benevens het daarmee in verband staande onderdrukken van eene te groote gezagsaanmatiging bij de predikanten, geweest zijn, welke hem den onwil van zoovele kerkelijken, bijzonder in en na het Leycestersche tijdvak, berokkende.

Intusschen was Marnix met gloeienden ijver voor zijn geloof bezielde. Overal verdedigde hij het met vuur en zeker stond hij met zijnen ijver op zijne plaats naast Willem van Oranje. Ofschoon der Calvinistische rigting toegedaan, was hij echter te veel staatsman en, wat meer zegt, te veel bijbelsch theologant om het strenge daarvan niet verzacht te wenschen. Daarom raadde hij tot vrede en tot eendragt in de kerk en daarom kon hij geenszins ingenomen wezen met de hardheid van een' Dathenus en anderen. Overigens was hij nederig van aard, eerbetooningen, die men hem wilde toebrengen, afwijzende, — onbaatzuchtig, eenvoudig en streng van zeden, maar daarbij ook hartelijk godvruchtig. Hij schreef en sprak niet alleen over de godsdienst:

¹⁾ Hij zelf verdedigt zich hiertegen in zijn *Apologetycke antwoord* blz. 14, 87, 106.

²⁾ Brandt I, blz. 565 verv. Epist. Select. Cent. II, pag. 753.

³⁾ Lezenswaardig is omtrent dit punt Bayle I, pag. 2522 suiv.

zij woonde in zijn binnenste en spiegelde zich af in zijn leven. Bij zich en bij allen verlangde hij de vrucht des geloofs en van daar omgeeft zijne nagedachtenis niet alleen de kroon des roems, den wijzen en doorluchtigen staatsman, den vriend en steun van vader Willem verschuldigd, maar ook de zachte stralenkrans van warme en echte christelijke vroomheid. Hij was (indien wij het zoo mogen uitdrukken) geen theologant van beroep; hij was het uit de aandrift van zijn godvruchtig karakter.

Ons blijft nog over in korte trekken te schetsen, wat hij voor de Nederlandsche hervormde kerk in het bijzonder geweest is.

Met zijn warm geloof en met zijnen hartelijken ijver voor de godsdienst, door hem beleden, naast den wijzen Oranje staande, moest hij op dezen en door hem op de vestiging en de bevordering van de hervormde kerk in ons vaderland krachtigen invloed uitoefenen: maar hij had dien ook door zich zelve. Op de bekende synode te *Antwerpen* van 1566 was hij tegenwoordig en in hetzelfde jaar woonde hij daar menige vergadering bij, waarin over het doorzetten van het openlijk prediken beraadslaagd en daartoe besloten werd: en, toen de zaken in het volgende jaar eenen noodlottigen keer namen, vertrouwde men hem de penningen toe, door de hervormden ten behoeve des vaderlands verzameld. Werkzaam deel nam hij aan de behandeling der kerkelijke zaken op de synoden, in 1568 te *Wezel*, in 1578 te *Dordrecht*, en in 1596 te *Hoorn* gehouden, om niet te spreken van hetgeen hij, als ouderling, bijzonder voor de gemeente te *Antwerpen* was. Hoe hartelijk hij voor de belangen der hervormde godsdienst waakte, blijkt niet minder uit zijne bemoeijingen bij het sluiten der pacificatie van *Gend* en uit den ijver, met welken hij Elisabeth van *Engeland* bewoog om in 1576 te beloven, dat zij *op den tractate van pais alle devoir wilde doen om de Gereformeerde religie in de Nederlanden te helpen maintaineren*: terwijl zijne redevoering op den rijksdag van *Worms* (1578) daarvan niet minder getuigt en het tevens aan zijne waarschuwingen te danken was, dat de staten de Engelsche koningin bewogen om eenen gezant aan de Duitsche vorsten te zenden ten einde de gevaren af te wenden, welke den her-

vormden dreigden van de zijde der harde Lutherschen. Zoo diep was hij dan ook in de aangelegenheden der kerk ingewijd, dat de synode van *Embsen* besloot hem te bidden om eene geschiedenis der dingen, die in den laatsten tijd waren voorgevallen, te schrijven, bijzonder van die, welke de oprigting der kerken, de vervolging, den beeldenstorm, de standvastigheid der martelaren en de vreeselijke oordeelen Gods tegen de vervolgers aangingen.

Genoegzaam is het aangevoerde om te doen zien, dat Marnix grooten invloed op den toestand der hervormde kerk kon uitoefenen. Wij behoeven er wel niet bij te voegen, dat deze na den dood van prins Willem I uit den aard der zaak moest verminderen. Nogtans bleef die ten gevolge zijner erkende geleerdheid en zijner hooge staatsbetrekkingen belangrijk. Vraagt men nu, wat die invloed te weeg bragt, dan springt het in het oog, dat die niet weinig heeft bijgedragen om, door leer en voorbeeld, in den meest benaauwdten tijd tot standvastigheid en tevens tot het volstandig voortbrengen van vruchten des geloofs op te wekken. Werkte hij hiertoe in onderscheidene betrekkingen, hij deed dit nog in lateren tijd, toen de zaak der hervorming in het zuidelijk Nederland ten ondergang neigde, in zijne *trouwe vermaening aen de christelycke gemeynte van Brabant* enz. Daar wees hij op de magtige bescherming Gods, aan de zaak der reformatie geschonken, en tegen welke de vereenigde kracht van de aanzienlijkste vorsten niets vermogt. Wie in *Brabant* onder het jok des pausdoms zaten, werden door hem tot standvastigheid opgewekt en tevens aangespoord om zich, ten einde vooral het gevaar van afval te ontgaan, naar Noord-Nederland te begeven: en, wie hunnen geboortegrond reeds hadden verlaten, vermaand tot onderwerping aan den wil der Voorzienigheid, tot rust en tevredenheid, terwijl hij tevens opmerkzaam maakte op de hand des Almagtigen, zichtbaar in het verwekken dier rampen, als roepstemmen tegen de heerschende zonden en tot geheele verbetering van hart en wandel ¹⁾. Zeer veel heeft Aldegonde gedaan ter bevordering van het protestantismus. Onberekenbaar groot is bovendien de invloed van zijn'

¹⁾ Wie dit belangrijk geschrift, den vromen en achtbaren Marnix waardig, niet ter hand heeft, leze het uittreksel bij Brandt I, blz. 760 verv.

Byencorff geweest. Zeker, hij was Calvinist: en hij toonde het in zijnen lettertwist met Bajus en in zijnen uitvoerigen brief over den kinderdoop ¹⁾, maar hij was het uit volle overtuiging en niet zoo, dat hij daardoor alles wilde ingevoerd zien, wat met het strenge Calvinistische begrip strookte, of dat hij voor toegevendheid onvatbaar was geworden. In Dathenus keurde hij het hoogelijk af, dat deze vasthield aan eene eenmaal aangenomene verkeerdheid ²⁾ en, ter gelegenheid van de pogingen der kerkelijken om de strenge Calvinistische kerkucht, aan vele staatsleden mishagende, in te voeren, schreef hij aan Casper Heidanus: „dewijl die strenge regel niet zoo effen en onderscheidenlijk in het woord Gods wordt voorgeschreven, zoo kan ik niet zien, waaromtrent dezen naar gelegenheid van de zaak der kerk en voorzigtig goedvinden der kerkedienaren niet somwijlen wat zou kunnen toegegeven worden: indien het anders toegeven is, de pees stijver te spannen, die men tot nog toe slap heeft gebruikt ³⁾.” Hierdoor was hij geschikt in die dagen Oranje's raadsman te wezen, aan de eene zijde daar waar staatkunde tot eene ver gedrevene rekkelijkheid ried, daarvan afmanende, en aan den anderen kant toch niet te streng Calvinist om in eenen tijd, waarin kerkelijk en staatkundig belang zoo innig zamensmolt, tot de groote toegevendheid aan kerkelijke heerschzucht te manen. En, ging hij soms in zijnen ijver, zooals tegen de Doopsgezinden, te ver, dan was het Oranje's wijsheid, die, wat bij hem overdreven was, temperde. Algedonde was het boven alles om de waarheid te doen en, dacht hij op enkele punten streng, dan vloeide dit bij hem uit liefde voor de waarheid voort. Aan den avond zijns levens bad hij God hem zijnen H. Geest te willen geven, „opdat wij,” zegt hij: „alle partijdischap ende wangunste schuwende, anders niet en seggen, noch schryven, dan de enckele loutere waarheyt tot Gods eer ende tot stichtinge zyner gemeynte ⁴⁾.”

Groot zijn derhalve de verdiensten van den vromen Marx, niet alleen als staatsman jegens Willem I en de jeugdige

¹⁾ Praestant et erud. virorum Epist. eccles. et theol. pag. 1 sqq.

²⁾ Epist. select. cent. II, pag. 831.

³⁾ Bij Brandt I, bladz. 566.

⁴⁾ Ondersoeckinge der geestdrijvische leere (uitgave 1595) bladz. 128.

republiek, maar ook als theologant en jegens de zaak der hervorming in ons vaderland. Ook daar, waar wij zijne gebreken niet voorbijzien, staat zijn beeld voor ons, als onbesmet van hart en handen, als dat van eenen man, aan wien Nederland en zijn tijd onberekenbaar groote verplichting hadden en wiens nagedachtenis in gezegend en leerzaam aandenken behoort bewaard te blijven.

Zie overigens: Alma Academia Leidens. pag. 32 sqq. Bor, van Meteren, Hooft, Grotii Annales op verschillende plaatsen, Brandt I, blz. 289, 303, 440, 532, 538, 546, 565, 588, 667, 707, 760, 798, 842. Wagenaar, Vad. Hist., VI, VII en VIII D. op verschillende plaatsen in het register opgegeven, J. W. te Water, historie van het verbond der Edelen, N. Hinlopen, historie van de Nederl. overzettinge des Bijbels. Saxii onom. litt. III, pag. 466 sq, ibique citat. auctor. Foppens, Biblioth. Belg., II, pag. 1036 sqq. Bayle III, pag. 2519 suiv. Ypey en Derm. I, blz. 231, 549 verv, aant. blz. 94, 166. II, blz. 346, 350. Levensbeschrijving van voorname, meest Nederl. mannen en vrouwen IV, blz. 128 verv. J. Prins, leven van Philip van Marnix, in het Leven der Nederl. dichteren en dichtersessen, uitgegeven door het genootschap: kunst wordt door arbeid verkregen, Leid. 1782. Aanhangel op Nieuwenh. Woordenb. IV, blz. 274 verv. H. J. Koenen, geschied. der fransche vluchtelingen blz. 343 verv. 387 en vooral het bekende en voortreffelijke werk van W. Broes, Ph. van Marnix.

David Martin, die, predikant te *Caune* in *Languedoc* zijnde, in 1685 aan het de protestanten vervolgend *Frankrijk* ontvlugt was, werd ten volgenden jare tot buitengewoon predikant bij de Waalsche gemeente te *Utrecht* en kort daarna, toen hij te *Deventer* beroepen en ook tot hoogleeraar benoemd werd, tot gewoon leeraar aldaar. Hij was een zeer geleerd en welsprekend man, die den 19 September 1721 in den ouderdom van twee en twintig jaren overleed.

Martin heeft zijne krachten aan de uitlegging der H. Schrift gewijd en proeven van zijne verdiensten ten dezen nagelaten in: *Notes sur le N. Testament*, Utr. 1696, — *Histoire du Vieux et du N. Testament*, Amst. 1702, — *Le vrai sens du Pseaume CX opposé a l'application, qu'en a faite a David l'auteur de la dissertation inserée dans les trois premiers tomes de l'histoire critique de la republique des lettres*, Amst. 1715, — *Deux dissertations critiques, la première sur le vers. 7 du chap. V de la 1 Epitr. de S. Jean, dans la quelle on prouve l'authenticité de ce texte: la seconde sur le passage de Josephe touchant Jesus Christ*. Utr. De eerste verhandeling vond tegenspraak. De geleerde Roomschezinde Jacobus Le Long betoogde in het *Journal des Savans*,

Junij 1720, dat Martin dwaalde, waar hij beweerde, dat Stephanus die plaats op gezag der codices van de koninkl. biblioth. had aangenomen, daar deze in die codices niet voorkwam. Martin trachtte de echtheid te handhaven in *L'Europe savante*, tom. XII, pag; 279 suiv. en in een afzonderlijk werkje: *vérité du texte de la 1 Epître de St. Jean v. 7. démontrée par des preuves*. Reeds vroeger had hij hierover geschreven: *Examen de la reponse de M. Emlyn à la dissertation critique sur 1 Joh. v. 7*. Londr. 1719.

Voor al echter heeft hij zich in deze rigting verdienstelijk gemaakt door zijne Fransche bijbelvertaling, reeds in 1535 door den Waldenser leeraar Robertus Petrus Olevianus aangevangen, later door de Geneefsche godgeleerden verbeterd en door Maresius meer beschaafd. Zijne overzetting verscheen onder den titel: *La Sainte Bible*, Amst. 1702, en werd in 1710 bij de Waalsche gemeenten in Nederland tot algemeen gebruik ingevoerd.

De Utrechtsche kerkleeraar gaf ook een *Traité de la religion naturelle*, Amst. 1713, in het Holl. vertaald Utr. 1720, — en *Traité de la religion revelée, ou l'on fait voir que les livres du V. et du N. T. sont d'inspiration divine, on donne des regles generales pour les expliquer et l'on prouve invinciblement contre les heretiques modernes la vérité des plus profondes doctrines de la religion chretienne*, Franeq. 1719, 2 vol.

Ypey telt Martin onder de welsprekendste kanselredenaars der Waalsche kerk van zijnen tijd. Proeven daarvan zijn bewaard in zijne *sermons sur divers textes de l'Ecriture Sainte*, Amst. 1708, — *l'excellence de la foy et des ses effets, expliquée en 20 sermons sur le Chap. XI de l'épître aux Hebreux, prononcés à Utrecht dans les années 1708 et 1709*, Amst. 1710.

Zie overigens: Burm. Ultraj. erud. pag. 209 sqq. Ypey kerk. gesch. der 18e E., VIII, blz. 612. H. J. Koenen, geschied. der fransche vluchtelingen blz. 91, 400.

Johannes Florentius Martinet, geboren te Deurne in de Meijerij van 's Hertogenbosch op den 12 Julij 1729, was de zoon van Johannes Anthonius Martinet, toenmaals predikant aldaar, en van Petronella van der Horst. Negen jaren oud bezocht hij de latijnsche school te Eindhoven, maar, toen zijne moeder zich na den dood zijns vaders, als

leeraar der hervormde gemeente te *Schijndel* overleden (1739), te 's *Hertogenbosch* vestigde, vond hij daar niet alleen op de lagere scholen, maar ook op de doorluchtige bij de hoogleeraren Clemens en Joncourt een onderwijs, dat zijnen veelbelovenden aanleg allergunstigst ontwikkelde. Aan de Leidsche akademie voltooide hij zijne voorbereidende studien, in van Musschenbroek eenen voortreffelijken leermeester der natuurkunde en in de school van Alberti eene uitmuntende opleiding tot theologant vindende. In 1752 werd hij proponent bij de klassis van *Peel* en *Kempenland*, maar drie en een half jaar duurde het, voordat de bekwaame man eene standplaats kon bekomen. Misschien stond het hem in den weg, dat hij leerling van den verlichten Alberti en beoefenaar der wijsbegeerte was. Dat hij deze laatste lief had, bleek, toen hij in 1753, na het verdedigen eener *dissertatio philosophica de respiratione insectorum*, Lugd. B. 1753 ¹⁾, tot artium liberalium magister et philosophiae doctor bevorderd werd. In 1756 beriep hem eindelijk de hervormde gemeente van *Gellekum* en *Rhenoy*, van waar hij in 1759 naar *Edam* vertrok. Zestien jaren bleef hij hier met hoogen lof werkzaam, totdat men hem in 1775, nogtans niet met algemeen genoegen, te *Zutphen* begeerde. Weldra wist hij echter door het ijverig betrachten zijner ambtspligten en door zijne ware verdiensten het vooroordeel te overwinnen, met hetwelk de beoefenaar der natuurkunde door velen ontvangen was. Met wijsheid, belangstelling, ernst en hartelijke liefde verkeerde hij te midden zijner gemeente, hulp biedende waar die noodig was, raadsman en trooster voor bedroefden en bekommerden, en het Evangelie brengende in harten en huisgezinnen. In Julij 1794 door eenen aanval van beroerte getroffen, leidde hij van dien tijd af een sukkelend leven, totdat hij den 4 Augustus 1795 na een smartelijk lijden, te *Amsterdam*, bezweek.

Martinet was een zeer godsdienstig, braaf, edelmoedig, wel spaarzaam, maar ook weldadig man ²⁾. Wat goed en edel was, vond bij hem bereidvaardige ondersteuning, en gaarne werkte hij, zelfs met opoffering, mede tot het bevorderen

¹⁾ Dit akademische proefschrift genoot de onderscheiding, dat er in *Duitschland* een nieuwe druk van werd opgelegd.

²⁾ Zie dienaangaande: *Evangelie-spiegel*, 1850, in een opstel van Ds. H. M. C. van Oosterzee, te *Oirschot*.

van beschaving en kennis. Hij leidde een bij uitnemendheid werkzaam leven, met zijnen tijd woekerende en van zijne ambstbezigheden en studiën dien met zorg uitsparende om geregeld onderwijs in de natuurkunde te geven. Men mogt dit te *Zutphen* zestien jaren lang genieten.

Hij werd overleefd door zijne weduwe Maria Margarita van Ossenberch. Zijn echt is kinderloos gebleven.

Dat Martinet vooral als natuurkundige heeft uitgemaakt, is overbekend. Zijn *Katechismus der natuur*, 4 dn. 1777, waarvan binnen korten tijd vijf uitgaven verschenen, die door hem zelven *verkort* en ook nog later door den verdienstelijken Uilkens omgewerkt werd, wordt nog op prijs gesteld. Zij is door den Wittenberger hooglecraar Ebert in 1779 in het Hoogduitsch en werd, wil men, ook in het Engelsch in *Noord-Amerika* overgebracht ¹⁾. Naast dit voortreffelijke werk mogen zijne *Verhandelingen en waarnemingen over de natuurlijke historie van het Vaderland* genoemd worden en zijne door de Hollandsche Maatschappij van wetenschappen bekroonde stukken *over de opdoeming van zee en land* en *over het wier der Zuiderzee*, als ook de aan het Zeeuwsche Genootschap toegezondene verhandeling *over het grondijs*. Hij bezat eene uitgebreide en merkwaardige verzameling van voorwerpen uit de natuurlijke historie.

Wij hebben gezien, dat zijne zucht voor de natuurkunde en wijsbegeerte sommigen ongepast voorkwam bij den christen-leeraar, alsof het dezen niet vergund ware in het beschouwen en bewonderen van Gods schoone schepping het voorbeeld van den Heer te volgen. Maar waartoe bezigde Martinet vooral de natuurkunde? In de eerste plaats om er stof in te vinden en aan te wijzen ter verheerlijking van den weldadigen en almachtigen Schepper. Overal in zijnen *Katechismus der natuur* ademt ons een vrome zin, eene christelijke denkwijze en hartelijke liefde voor God tegen. Hem was de ontdekking van een nieuw scheppingswonder minder een gedenkteeken van de grootheid van 's menschen geest, maar meer eene nieuwe roepstem om den Hemelschen Vader te aanbidden. In zijne hand werd de natuurkunde eene school van warme godsvrucht. Ten anderen

¹⁾ In *Engeland* bestaan er niet minder dan 21 uitgaven van. Zie: Dr. E. Trooting, *veertien dagen in Engeland in 1849*.

bezigde hij haar ten nutte zijner medemenschen, want deze te beschaven en te veredelen was de lust van zijn leven. Dat getuigen zijn *Zeemans handboek*, zijn met Ahazuerus van den Berg vervaardigd *Geschenk aan de jeugd*, zijn *Vaderlandsch huisboek*, ook in het Hoogduitsch vertaald, Leipz. 1795, en in het ten behoeve van Bernardus Rade, als matroos voor zijnen vader opgetreden en in de zeedienst verminkt, uitgegeven werkje: *De vaderlievende matroos*, Amst. 1782.

Martinet was bovendien een gelukkig beoefenaar der geschiedenis, zoowel der algemeene als der vaderlandsche. Zeker is zijn arbeid in lateren tijd overtroffen, maar voor zijne dagen was hoog te waardeeren zijne *Historie der wereld*, 9 deel., waarin zich overal zijn christelijke geest openbaart en van welke hij in 1789 een *kort begrip* uitgaf. Het achtste deel werd nog eens door hem bewerkt en onder den titel *Vereenigd Nederland* uitgegeven.

Bovendien werkte onze geleerde op meer bepaald theologisch gebied. Hij was een gematigd en verlicht godgeleerde, de school van Alberti, in welke hij gevormd was, waardig en afkeerig van dien ijver voor kerkelijke regtzinnigheid, welke in zijnen tijd eenen Comrie en Holtius kenmerkte. Aan zijnen arbeidzamen geest is een aantal vertalingen te danken, zoo als van *Anonymi observationis in passionem Christi*, door hem in 1752 met zijnen vriend P. van Boekholt uitgegeven, van de twee laatste deelen van *Bowers Historie der pausen*, van Flavius Josephus, predikatiën van Doddridge en Leeckman, enzv. Vrucht zijner eigene kerkhistorische studien was de *kerkelijke historie der Waldensen*, in 1765 in het licht verschenen om de belangstelling in die oude christenen te verlevendigen, en later herdrukt.

Martinet was een ijverig Evangelie-dienaar, wien zijne herderlijke pligten zeer ter harte gingen. Als prediker was hij levendig, eenvoudig, duidelijk en bevallig. Wij bezitten eene kleine proeve zijner kanselwelsprekendheid in de *aanspraak*, toegevoegd aan de *Geloofsbelijdenis van Jakob Abas*, 1782. Zij getuigt van zijne hartelijkheid en van de kracht, welke hij in zijne woorden wist te leggen.

Hij was lid van de Hollandsche Maatschappij van wetenschappen, van het Zeeuwsch Genootschap en van het Bataafsch

Genootschap van proefonderv. natuurkunde te *Rotterdam*.

Zie overigens: A. van den Berg, levensberigten van J. F. Martinet, Amst. 1796.

Johan Wilhelm Martini, geboren te *Leeuwarden*, aanvaardde in 1718 het predikambt bij de Evangelisch Luther-sche gemeente te *Amersfoort*, van waar hij in 1724 naar *Woerden* vertrok. Zwakheid en ouderdom verhinderden hem, tot groot nadeel der gemeente, in de laatste jaren zijns levens in zijn dienstwerk geheel te voorzien. Hij moest dus in 1770 zijn emeritaat nemen en is in 1776 overleden.

Martini heeft onderscheiden vertalingen geleverd, waaruit hij blijkt een werkzaam man geweest te zijn. Hij gaf: *Sand-hagen's inleyding tot eene grondige verklaring van de geschiedenissen en voorzeggingen des N. T.* Amst. 1741, — *Lassenius, heylige by malkanderen vergaderde perlenschat, bevattende op alle dagen twee overheerlyk leersame geest- en sinryke overdenkingen*, 4 dn., 1731, herdr. 1745, — *J. F. Meyer, postil of predikatiën over alle Evangelistexten door het geheele jaar, met geleerde aanmerkingen en leerstukken vermeerderd*, 1725, — *Dr. M. Lutherus volkomen kerkpostil of verklaring der Evangelien en Epistelen op alle zon-, feest- en aposteldagen*.

Proeve van zijnen kanselarbeid levert zijne *Gedagtenis-predikatie over den eersten Hollandschen martelaar J. Pistorius, uit Openb. XIV: 12 en 13, gedaan 25 Sept. den eeuwdag van J. Pistorius uiteinde*. 1725.

Zie overigens: Domela Nieuwenhuis, de Luth. gemeente te *Amersfoort*, in de Bijdragen van Schultz Jacobi en D. N. II, blz. 102. Reudler, gesch. van J. Pistorius en der Evang. Luth. gem. te *Woerden*, blz. 143 verv.

Petrus van Maastricht, in November 1630 uit protestantsche ouders ¹⁾ te *Keulen* geboren, en zijne eerste opleiding te *Duisburg* ontvangen hebbende, zette zijne akademische studiën eerst te *Utrecht*, vervolgens te *Leiden*, later te *Heidelberg* voort, en voltooide ze, na eene reis door *Engeland* gemaakt te hebben, te *Utrecht*, vooral onder Voetius. In 1652 proponent geworden, predikte hij het Evangelie eerst bij de hervormde gemeente van *Xanten* in de nabijheid van *Wezel*, van waar hij naar het Holsteinsche vertrok, en te *Gluckstadt* het predikambt bediende. Eenige jaren later

¹⁾ Zijn vader, Thomas van Maastricht, was, om Alva's vervolging te ontwijken, naar *Keulen* geweken en had den oorspronkelijken Maastrichtschen geslachtsnaam *Coning* in dien van Maastricht veranderd.

werd hem het professoraat in de praktikale godgeleerdheid en in het hebreeuwsch te *Frankfort aan den Oder* opgedragen. Na drie jaren trad hij als hoogleeraar in de theologie te *Duisburg* op en hier verkreeg hij den graad van artium liberalium magister et theologiae doctor.

Intusschen had van Mastricht zich door zijne schriften als een geleerd theologant bekend gemaakt en tevens daarin getoond geen onverschillig toeschouwer van de rigtingen van zijnen tijd te wezen. Van zijne hand waren verschenen: *Vindiciae veritatis S. Scripturae contra Christophorum Wittichium*, Traj. ad R., — *De fide salvifica Syntagma theoretico-practicum; in quo fidei salvificae tum natura, tum praxis universa, exponitur; cum praefatione de membris ecclesiae visibilis, seu admitendis, seu rejeciendis*, Duisb. 1671, en *Novitatum Cartesianarum Gangraena, seu theologia Cartesiana detecta*, Duisb., 1677, Amst. 1678.

De roem, welken hij hiermede inoogstte, deed hem in 1677 tot opvolger van Voetius benoemen. Hij aanvaardde die betrekking met eene *oratio de Academiae Ultrajectinae voto symbolico: sol justitiae illustra nos*, Ultraj. 1677, en bekleedde haar tot zijnen dood, die den 10 Februarij 1706 plaats vond. Als hoogleeraar was hij, in weerwil zijner zwakke gezondheid, met voorbeeldigen ijver werkzaam.

Van Mastricht was een hevig tegenstander van het Coccejanismus. Dit straalt vooral door in zijn: *Theoretico-practica theologia, qua, per capita theologica, pars dogmatica, elenchtica et practica perpetua σομβιβασει conjugantur*. Reeds vroeger had hij op aansporing van Voetius en Hoornbeek eene korte schets der systematische godgeleerdheid gegeven, maar in 1682 kwam het eerste deel van het genoemde werk te *Amsterdam* in het licht en vijf jaren later het tweede. In 1699 verscheen te *Utrecht* een vermeerderde druk, waarop aldaar in 1713 en in 1724 nieuwe uitgaven volgden, terwijl het in 1749 in het Hollandsch werd vertaald.

Zeker behoort de arbeid van van Mastricht tot den besten systematischen van de Voetiaansche rigting dier dagen. Het is volgens de toenmaals aangenomen orde en op schoolschen trant, zonder zich zooveel, als bij anderen plaats vond, in spitsvindige vraagstukken te verdiepen, geschreven. Het legt zich op juistheid en duidelijkheid toe, en ademt, hoe-

zeer de Utrechtsche hoogleeraar niet blind was voor de verdiensten van Coccejus, eenen scherp anti-Coccejaanschen geest. Het is in acht boeken verdeeld, waarvan het laatste, onder het opschrift: *de dispensatione foederis gratiae*, eene beknopte schets der kerkelijke geschiedenis behelst.

Hij mengde zich ook in den strijd tegen Balthazar Bekker. Zijn *Contra Beckerum* zag in 1692 te *Utrecht* het licht.

Zie overigens: Burm. *Ultraject. erud.* pag. 212 sq. Paquot, I, pag. 649 suiv. Ypey, *Geschied. der system. godgeleerdh.* II, blz. 120 verv. Heringa, *de audit.* pag. 141.

Christianus Matthiae, Matthias of Matthys, omstreeks 1584 te *Meldorp* in het Holsteinsche geboren, heeft een belangrijk deel zijns levens in ons vaderland doorgebracht. Hij bezocht, ten einde later als predikant bij de Luther-schen te kunnen optreden, onderscheiden akademien, onder anderen *Straatsburg* en *Giessen*. Aan laatstgemelde hoogeschool gaf hij bijzonder onderrigt en onderwees hij de zedekunde. Gedurende zijn vertoef aldaar deed hij het licht zien: *Collegium ethicum*, Giessae 1611, *ibid* 1613, later op nieuw geleverd in zijne *Disputationum ethicarum collegiaria*, Giessae 1622, — *Collegium 12 disputationum metaphysicarum* *ib.* 1611, en *Collegium politicum*, *ib.* 1612.

In 1614 werd hem het rectoraat te *Baden-Durlach* opgedragen en scheen het, dat zijn leven aan de beoefening der oude letterkunde zou gewijd worden. Nogtans toonde hij de godgeleerdheid niet te vergeten in verschillende door hem uitgegeven werken. In 1618 aanvaardde hij dan ook het professoraat in de theologie te *Altorf*, maar vier jaren later riep hem de Deensche koning naar zijn vaderland terug, waar hij tot super-intendant en predikant te *Meldorp* benoemd werd. De volksbewegingen, die omstreeks 1627 in het Holsteinsche, ten gevolge van de invallen der keizerlijke troepen ontstonden, bragten hem in den kerker. Later werd hij evenwel tot predikant en hoogleeraar te *Sora* benoemd, maar, hoezeer hij in gunst bij den koning stond, berokkende hem echter zijn scherp en spotziek karakter verdrietelijke oneenigheid met den moderator der akademie. Matthiae besloot hierop *Denemarken* te verlaten en zich in *Holland* te vestigen. Hij koos *Leiden* tot zijne woonplaats,

maar nam toch in 1641 het beroep aan bij de Luthersche gemeente te 's *Gravenhage*. Drie en een half jaar bleef hij hier werkzaam, toen aan een ambteloos leven de voorkeur gevende en den avond zijns levens te *Utrecht* doorbrennende. Daar overleed hij in Januarij 1655.

Er bestaat van hem een aantal werken. In het Deensch heeft hij eene leerrede over Ps. XLV, *Kopenhagen* 1634, en eene andere over Ps. CXXVIII, ald. 1637, uitgegeven. Behalve eenige dissertatien en oratien kennen wij van hem: *Systema ethicum*, Marp. 1626, ib. 1635, — *Theologia typica*, Hamb. 1629, — *Theatrum-Psalterii theoretico-practicum*, — *Systema Theologicum minus*, Hamb. 1639, 1654, 1662, — *Historia patriarcharum*, — Lubec. 1642, — *Historia Alexandri Magni*, Amst. 1645, — *Theatrum Historicum, theoretico-practicum, in quo quatuor monarchiae nova et artificiosa methodo describuntur*, Amst. 1648, auctius et emendatius, 1656, 1668, — *Analysis logica in Evangelistam Matthaeum*, Amst. 1651, — *Sophistica*, Hamb. 1659, — *Commentarius in Psalmos poenitentiales*, Hamb. 1691, en *Antilogiae biblicae*, Hamb. 1700.

Zie overigens: Paquot II, pag. 520 suiv.

Assuerus Matthisius, die te *Leiden* onder Vorstius gestudeerd had en in 1616 predikant te *Deventer* was, heeft gedeeld in de rampen, door de kerkelijke twisten in den aanvang der zeventiende eeuw te weeg gebragt. Om zijne Remonstrantsch-gezinde gevoelens werd hij reeds den 17 April 1617 te *Deventer* afgezet, maar nog in hetzelfde jaar naar *Kampen* beroepen. IJverig was hij zijner partij toegedaan. Met Corvinus en Pijnacker werd hij naar *Dordrecht* gezonden om benevens Episcopus voor de Remonstranten toegang tot de synode en vrijgeleide te verzoeken. Den 16 November 1618 werd hij voor de kerkvergadering gedaagd en vervolgens met zijne medebroeders veroordeeld.

Naar *Nieuwhuis* in *Bentheim* gevoerd, vond hij noch daar, noch te *Steinfurt*, noch te *Munster* eene schuilplaats. Zich hierop eerst te *Grol* gevestigd hebbende, begaf hij zich later naar het vaderland terug en bediende van 1630 af de Haagsche Remonstranten in commissie. Bij de verzachting der tijden werd hij tot medelid der gecommitteerden gekozen, aan welke in 1631 werd opgedragen de Remonstrantsche

gemeente van eigen dienaars te voorzien. Den 1 Maart 1631 trad hij zelf in vaste bediening te 's *Gravenhage*. Vervolgens heeft hij zijne geloofsgenooten te *Hamburg* bij leening bediend. In Januarij 1639 werd hij te *Rotterdam* beroepen en daar is hij in dienst gebleven tot zijnen dood, in Januarij 1651. Er bestaat van hem een verdedigings-schrift onder den titel: *Onschuld*, alsmede: *Twee vragen, waarvan de eerste is, of de ware kercke Christi dolen kan in 't geloof; de tweede, of de Roomsche alleen deze ware kercke zij; voorgesteld en ondersocht van een genaamt katholyk priester, met een antwoord daarop gestelt. Ook een aanhangsel, belangende het ketterdooden*, Rott. 1647, en: *Twee predikationen, de 1 over Jerem. XIV: 19, 20, 21, gedaan den 12 Decemb. 1646 op den biddag om den vrede. De 2 over Esai. XXVI: 1—4 gedaan 10 Juny 1648 op den dankdag voor den verkregen vrede*, Rott. 1649.

Zie overigens: Biblioth. Remonst. pag. 96, 106 sq. Paquot I pag. 96. J. Tideman, de Remonstrantsche broederschap, blz. 31, 52, 63.

Paulus Maty, doctor in de philosophie, eerst predikant bij de Waalsche gemeente te *Montfoort*, doch toen catechist bij die te 's *Gravenhage*, gaf in 1719 een naamloos geschrift uit, hetwelk veel opzien in de Nederlandsche hervormde kerk gemaakt en den schrijver menig verdrietig uur berokkend heeft. Het verscheen onder den titel: *Lettre d'un theologien à un autre theologien sur la mystère de la trinité*. Maty ging van de zeer zeker niet ongegronde meening uit, dat men in de dogmatiek dikwijls te weinig op eene gezonde exegese had acht geslagen en te veel invloed gelaten aan de schoolsche philosophie van eenen vroegeren tijd. Dit denkbeeld paste hij toe op het leerstuk der drieëenheid, de hierop betrekking hebbende bijbelplaatsen tot vier soorten brengende, waarvan de eerste op de eenheid van God, de tweede op de Godheid van Vader, Zoon en H. Geest, de derde op het onderscheid dezer drie personen, de vierde op hunne onderlinge betrekking zag. Deze plaatsen onderwierp hij aan een scherp onderzoek en nu kwam hij tot eene slotsom, welke Ypey en Dermout ons in de volgende woorden mededeelen: „In de heilige drieëenheid zijn drie wezenlijk van elkander onderscheidene personen. De eerste bezit in zich de gansche Godheid, dragende daarom den

naam van Vader. Deze ééne waarachtige God heeft, vóór de schepping der wereld, twee verstandige, doch eindige wezens voortgebracht, welke beide hij, op de allernaauwste wijze, met zich vereenigd heeft, zoodat hij met die beide drie personen uitmaakt. De tweede persoon, die de Zoon genoemd wordt, is dus een verstandig, doch eindig wezen, met de Godheid op het naauwst vereenigd. De derde persoon, welke den naam draagt van Heiligen Geest, is ook een verstandig, doch eindig wezen, met de Godheid op het naauwst vereenigd. Uithoofde dier vereenigingen wordt èn de Zoon èn de Heilige Geest in den Bijbel met het volste regt God genoemd en zijn er drie personen in één en hetzelfde goddelijke wezen.”

Het kan niet bevreemden, dat een geschrift van zoodanigen inhoud groote verbazing wekte; en die verminderde niet, toen men ontdekte, wie de schrijver was. Onmiddellijk zochten de predikanten der Waalsche gemeente te 's Gravenhage hem van de ongegrondheid zijner meening te overtuigen. De poging was echter vruchteloos en nu gaf een hunner, Arnaud de la Chapelle, zijne aanmerkingen op het geschrift van Maty in het licht. Hierop volgde: *Entretien par lettre entre Mr. de la Chapelle et le Sr. P. Maty sur le sujet de la lettre d'un theologien à un autre theologien sur la mystère de la trinité.* 1730. Zeker was de Haagsche kerkleeraar in deze briefwisseling van geene onbescheidenheid vrij te pleiten. Hoe dit zij, de Waalsche synode, in Mei 1730 te Kampen gehouden, veroordeelde de door den catechist in het midden gebragte leer, als Ariaansch en Sabelliaansch, met welk oordeel de Zuid-Hollandsche synode overeenstemde. Maty verzette zich tegen deze uitspraak in: *Protestation du Sr. P. Maty contre se qui s'est passé dans le synode Wallon, assemblé à Campen en May, 1730*, terwijl hij insgelijks in het licht deed verschijnen: *Apologie de la conduite et de doctrine du Sr. Maty* en een zijner vrienden zijne verdediging op zich nam in *Reflexions en forme de lettre, adressée au prochain synode, qui doit s'assembler à la Haye, au mois de Sept.* 1730. Jean Louis Benvoust schreef hierop ter verdediging der kerkvergadering: *Triomphe de la verité et de la paix, ou reflexions sur se qui s'est passé de plus important dans le dernier sy-*

node au sujet de Mr. Maty. Deze laatste ontwikkelde intusschen zijne meening in een geschrift, dat in het licht verscheen onder den titel: *Doctrine de la trinité, eclaircie et démontrée par l'écriture et défendue contre les objections de Mr. de la Chapelle et de quelques autres theologiens.*

Gelukkig voor de rust der Nederlandsche kerk bleef Maty bij dit alles kalm en zelfs onverschillig. Hij begaf zich weldra tot de gemeenschap der Remonstranten en leefde — door zijn fortuin onafhankelijk — geheel ambteloos. Hadde hij zich met meer bitterheid tegen zijne veroordeeling gekampt en eenigen aanhang verkregen, dan zouden de gevolgen welligt treuriger geweest zijn. Zijne meening had toch niet alleen in, maar ook buiten het vaderland de aandacht tot zich getrokken, want, schreef de hoogleeraar Driessen zijn *examen sententiae, an in essentia Divina sint tria entia, unum increatum et infinitum*, 1733, de kandidaat T. W. Hannibal verdedigde in 1735, onder voorzitting van den beroemden Mosheim, eene dissertatie, die uitgegeven werd onder den titel: *Modesta inquisitio in novam dogmatis de S. S. trinitate explicationem, quam vir clar. P. Maty proposuit*, te vinden in *Moshemii dissert. ad historiam eccles. pertinentes*, II, pag. 399 sqq. De hoogleeraar B. Broes gaf die verhandeling in 1798 op nieuw uit met eene voorrede, waarin Maty's meening ter nadere onderzoeking der godgeleerden werd aanbevolen. Eene aanprijzing daarvan wordt ook gevonden in: *Brief aan mijne landgenooten, die tot andere christelijke genootschappen behooren*, 1796, blz. 7.

Zie overigens: Ypey, gesch. der chr. kerk in de 18^e E. VII, blz. 283 verv. IX, blz. 6 verv. Ypey en Derm. III, blz. 210 verv. en de aanteek. van Einem, gesch. der chr. kerk in de 18^e E. III, blz. 602 verv.

Johannes Mauburnus, Momboir, Momburnus, ook **Johannes de Bruxella** genoemd, was wel omstreeks 1460 te *Brussel* geboren, maar ontving zijne eerste opleiding te *Utrecht*. Vervolgens begaf hij zich in het klooster *St. Agnetenberg* bij *Zwolle*, waar hij zich even hoogen lof door zijn godvruchtig leven verwierf, als door zijn *Rosetum Rexercitiorum spiritualium et sacrarum meditationum: in quo etiam habetur materia predicabilis per totum anni circulum*, Basileae 1491, ibid. 1504, Paris. 1510, Mediol. 1603, Duaci. 1620.

Zoo groot was de door hem behaalde roem, dat het par-

lement van Parijs bij eenen brief van 18 April 1497, op aandringen van den te Gouda opgevoeden Parijzer hoogleeraar Johannes Standonck en van den kanonik Nikolaas de Hacqueville, aan het kapittel van Windesheim verzocht Mauburnus aan het hoofd van acht zijner broederen naar *Frankrijk* te zenden ten einde daar de hervorming van onderscheidene kloosters te ondernemen. Met ijver kweekt hij zich van deze hoogst moeilijke taak in de kloosters St. Severijn in het aartsbisdom Sens, van St. Salvator te *Melun*, van Cisoin onder *Doornik*, van St. Euvertus te *Orleans*, van St. Martinus te *Nevers* en van Livry onder *Parijs*. Vooral verdient zijn hervormingsarbeid bij de Benedictijner kloosterorde St. Maur vermelding. Zij, die zich in de geleerde wereld zoo gunstig bekend gemaakt heeft, rigtte hare werkzaamheden naar zijn voorschrift in. Erasmus zwaaide dan ook Mauburnus hoogen lof toe.

Merkwaardig en een bewijs, dat ook het kloosterleven, hoe veel te wenschen overlatende, in ons vaderland dat van andere oorden overtrof, mag het genoemd worden, dat een Nederlandsche monnik de tucht in Fransche kloosters moest herstellen. De ongezonde ligging der abdij Vitry knakte den door zoovele werkzaamheden reeds afgematten Mauburnus. Door velen diep betreurd, overleed hij in den aanvang van 1503. Daar de gemelde abdij oorzaak van zijn dood en van dien zijner togtgenooten geweest was, noemden de Franschen haar *sepulchrum Alamannorum*.

Hij heeft behalve zijn *Rosetum* onderscheiden handschriften nagelaten, die van zijne hooge belangstelling in de orde der reguliere kanoniken, tot welke hij behoorde, getuigden.

Zie overigens: Gallia Christiana, edit. a congregatione S. Mauri, Tom. VII, pag. 280, 836, 1744. XII, 1770. Paquot I, pag. 311 suiv. Delprat, over de broederschap van G. Groote, blz. 171 verv. 289 verv.

Jacobus Engelsma Mebius, den 25 Januarij 1749 te *Nijehaske*, waar zijn vader predikant was, geboren, toonde reeds vroeg eenen ongemeen gunstigen aanleg. Na den dood zijns vaders ontving hij het bijzonder onderwijs van zijn moederlijken grootvader, Jacobus Engelsma, predikant te *Gordijk* en werd, na nog de latijnsche school te *Leeuwarden* bezocht te hebben, op veertienjarigen leeftijd als stu-

dent te *Franeker* ingeschreven. Vijf jaren later verliet hij deze akademie, na alvorens eene dissertatie over eenige uitgelezen plaatsen der H. S., onder den hoogleeraar Manger, met hoogen roem verdedigd te hebben. Zich naar *Utrecht* begeven hebbende, maakte hij zich daar vooral het onderwijs van Bonnet ten nutte. Dit was echter van geen' langen duur, want naauwelijks twintig jaren oud werd hij te *Ureterp* en *Sijgerswoude* beroepen en, door de klassis van *Zevenwouden* geëxamineerd zijnde, weldra aldaar bevestigd. Achtereenvolgend was hij nu in deze gemeente, te *Aengwirden*, *Oldeboorn* en *Nes*, *Jorwert* en *Rijperkerk* en *Hardegarijp* met eenen ijver werkzaam was, niet alleen voorbeeldig te noemen, maar die even vurig bleef, toen hij in 1815 volkomen blind werd. In 1809 had de Geldersche hoogeschool hem de eervolle onderscheiding geschonken van hem honoris causa tot theologiae doctor te benoemen. In 1819 had hij het voorregt zijne vijftigjarige *jubelrede*, ook in het licht verschenen, te houden, en tien jaren later het zoo zeldzame voorregt van zijne zestigjarige ambtsbediening te gedenken. Met de bij die gelegenheid uitgesprokene leerrede besloot hij zijn openbaar dienstwerk, den 1 Januarij 1830 emeritus wordende.

Mebius' avond was die van een werkzaam en nuttig doorgebragt leven en ook toen nog bleef hij zijne wetenschappelijke studien voortzetten, zich, wat er in het licht verscheen latende voorlezen, totdat eene toenemende doofheid hem ook van dat genot beroofde en allengs zijne geestvermogens verzwakten. De ruim negenentachtigjarige grijsaard ontsliep den 30 Januarij 1838. Hij was gehuwd met Maria Wijbes. Twee zijner zonen zijn hem in het predikambt gevolgd.

Mebius was een zeer geleerd man, die niet alleen in de *opuscula societatis Ultraj. Tendimus ad etc.* daarvan proeven leverde, maar zich ook als zoodanig deed kennen in *Jezus verheerlijkt in de genezing van een' kreupel geboren*, Leeuw. 1792, — *Hosea, uit het Hebreeuwsch vertaald*, Utr. 1799, — *Aanmerkingen over eene verhandeling, genaamd: de leer der verkiezing of verwerping eenvoudiger gemaakt*, Utr. 1799, — *Gedenkwaardigheden uit de scheppings- en aartvaderlijke geschiedenissen*, 3 dn., Utr. 1800.

Bijzonder verdienstelijk heeft hij zich gemaakt als verdediger der christelijke waarheid. Toen Steinbart's *zamenstel der zuivere wijsbegeerte* in 1781 ook in onze taal was overgebracht, trad Mebius daartegen op in zijne in 1785 en 1786 te Leeuwarden uitgegeven *brieven over het zamenstel der zuivere wijsbegeerte of de leer der gelukzaligheid, volgens Steinbart*, 3 stukken, een werk, dat groote goedkeuring ondervond en mede aanleiding gaf tot het stichten van het Haagsch Genootschap ter verdediging van de christelijke godsdienst. In 1787 ontving hij dan ook het zilveren eermetaal van dat genootschap op zijn *betoog, dat de erkenning der leerstukken en verborgenheden, in de H. S. vervat, in zulk een onafscheidelijk verband staat met de menschelijke gelukzaligheid, als de beoefening der zedepligten, in dezelve aangedrongen*¹⁾, terwijl zijne *verhandeling, in welke het onderzoek der H. S. aangeprezen wordt*²⁾, in 1789, en zijn *betoog, dat de weg der gelukzaligheid voor alle menschen een en dezelfde zij en door eene goddelijke openbaring moet bekend worden*³⁾, insgelijks bekroond werden.

De dorpspredikant, die door al dezen arbeid zich jegens de godgeleerde wetenschappen en de christelijke kerk zeer verdienstelijk gemaakt had, stond de belangen dezer laatste duurzaam voor. IJverig nam hij deel aan bijbel- en zendeling-genootschap, op de algemeene vergadering van het laatstgenoemde den 18 Julij 1814 eene *opwekkings-rede* houdende, die te Rotterdam met zijne afbeelding is uitgegeven. Bovendien was hij, tijdens de afscheiding van kerk en staat, lid der *kerkelijke commissie in Friesland* en later, bij de organisatie der Nederlandsche hervormde kerk, van het klassikaal bestuur van Leeuwarden. In beide betrekkingen openbaarde zich zijn werkzame aard.

Van zijnen christelijk-wijsgeerigen geest getuigt ook zijne door het Stolpiaansch legaat bekroonde: *solutio problematis, quodnam in adserenda Nuniemis existentia pretium statui debeat communi humani generis consensui*.

Zie overigens: Ypey en Derm. IV, blz. 50. Royaards, het Haagsch genoots. blz. 17, 85. 139 volg. Boekzaal, Julij 1838, blz. 139 verv. Bouman, Geld. Hooges., II, blz. 571 verv.

¹⁾ Werken van het H. genoots. voor 1787 2de st.

²⁾ Ald. 1789, 2de st.

³⁾ Ald. 1790 1ste st.

Abraham Arend van der Meersch, den 22 Februarij 1720 te *Amersfoort* geboren, genoot aan het seminarium der Remonstranten te *Amsterdam* het onderwijs van den beroemden Wetstein, en, aan het athenaeum, dat van d'Orville. Uitmuntend waren de vorderingen, die hij maakte, zoodat hij reeds in 1740 tot proponent werd bevorderd en den 10 Januarij 1742 zijne intrede te *Hazerswoude* hield. Gedurende zijn negenjarig verblijf in deze gemeente zette van der Meersch zijne studien voort, van zijnen ijver proeven leverende in vertalingen van Sharp, Warburton, Lardner en anderen. Aan Cornelis Westerbaan bood hij de hand in het uitgeven van diens *Algemeene Historie* en gaf de vertaling van Eusebius kerkelijke geschiedenis, benevens aantekeningen, met eene voorrede van den Utrechtschen hoogleeraar Voget, in het licht.

Van *Hazerswoude* werd hij in 1750 naar *Delft* beroepen. Zes jaren later opende zich voor den geleerden man een meer wetenschappelijke werkkring. Men koos hem tot opvolger van zijnen overledenen leermeester Wetstein en hij opende zijn professoraat in de letteren en wijsbegeerte aan de Remonstrantsche kweekschool met eene redevoering over de vrijheid van het menschelijke verstand. Toen de hoogleeraar Krighout door zijnen ziekelijken toestand verhinderd werd het theologisch onderwijs te geven, nam van der Meersch dit gedurende een jaar waar, en zag zich den 17 Junij 1767 ook het professoraat in de godgeleerdheid opdragen. Wel getuigt het van zijne onvermoeide arbeidzaamheid, dat hij niet alleen tot 1771, toen aan Wyttenbach het onderwijs in de letteren en philosophie werd toevertrouwd, met deze beide betrekkingen belast bleef, maar ook eerst twaalf beurten, vervolgens eene halve, en later eene achtste predikdienst bij de Amsterdamsche gemeente vervulde. Hooge achting verwierf hij zich dan ook bij zijne broederschap en diep werd hij betreurd, toen de dood hem, die reeds twee jaren vroeger zijn emeritaat moest nemen, den 13 Mei 1792 aan haar ontroofde.

Van der Meersch was een zeer vrijzinnig theoloogant, en tevens zeer werkzaam. In 1774 zond hij de verhandelingen van Nood, Locke en Barbeyrac *over de verdraagzaamheid*, reeds vroeger door Driebergen uitgegeven, met een vertoog

van hem zelven *over de vrijheid van de godsdienst in den burgerstaat* in het licht. Behalve vele vertalingen, leverde hij veel in de *Algemeene bibliotheek*, en de *geschiedenis der Remonstranten van J. Regenboog* is ook voor een groot deel aan hem te danken.

Geen wonder, dat de liberale godgelcerde partij koos voor vrijzinnige gevoelens. Hij deed het in den strijd over den Belisarius van Marmontel in *vier brieven*, nameloos verschenen; maar meer opzien baarde het nog, toen hij in de *opdragt aan den Bisschop van Gloucester*, voor het tweede stuk van het vijfde deel der overzetting van Warburton, *de goddelijke zending van Mozes*, sommige hervormde theologanten van dwaze trotschheid, partijzucht en vóóroordeel beschuldigde. De synoden der hervormden trokken zich deze zaak aan en die van Zuid-Holland, in 1772 te *Woerden* vergaderd, deed haar voor de Staten van Holland brengen. Het gevolg hiervan was de uitvaardiging eener publicatie van 1 Mei 1773 tegen het vervaardigen, drukken en uitgeven van geschriften, waarin van de hervormde kerk en van hare leer op eene verachtelijke wijze werd gesproken.

Zie overigens: Ypey, gesch. der Christ. kerk in de 18^e E. IX. blz. 233, 237 verv. Ypey en Derm. III. blz. 541 verv. en de aantEEK. P. van Hemert, Oratio funeb. in obitum viri Cla. A. A. van der Meersch. D. J. van Lennep, memor. Athen. Amst. pag. 292. Des Amorie van der Hoeven, gedenkschr. blz. 186 verv. J. Tideman, de Remonstr. broederschap blz. 14, 20, 25, 69, 188, 230, 373. Nieuwenhuis, Woordenboek IV. blz. 305 verv.

Gregorius Mees, wiens grootvader, uit *Aken* om de religie verdreven, zich in 1596 te *Rotterdam* vestigde en wiens vader, Jeremias Mees, te *Groningen* woonde, zag het eerste levenslicht in laatstgemelde stad op den 1 Januarij 1631. Hij ontving zijne theologische opleiding aan de hoogeschool zijner geboortestad, vooral gebruik makende van het onderwijs van Maresius, aan welken leermeester hij met hartelijke toegenegenheid verbonden was. Vierentwintig jaren oud zijnde, werd hij als predikant te *Berlikum* in *Friesland* beroepen, maar, hoezeer daar tegen bezwaren werden ingebracht, en de klassis hare goedkeuring schijnt geweigerd te hebben, is het echter zeker, dat hij zich in 1656 op die plaats bevond en daar in 1657 bevestigd werd. Mees was te *Berlikum*, waar hij geene gemakkelijke taak vond, zeer geliefd. Hij sloeg er het beroep naar *Koudum* af, maar nam

in 1657 dat naar *Kantens* in Groningerland aan. Vier jaren was hij hier werkzaam. Toen vertrok hij naar *Groningen*, waar hij den 26 Mei 1661 werd bevestigd. Hier bedankte hij in 1671 voor het beroep naar *Amsterdam*, welligt daartoe ook bewogen door zijne voorliefde voor het stadhouderlijk bestuur, toenmaals in Holland niet erkend. Met vrucht en in het genot van veler achting bragt hij veertien jaren te *Groningen* door, tevens toonende, dat hij gaarne nut stichtte, in hetgeen hij ter verzoening tusschen Jacobus Alting en Maresius deed, en niet minder in het trouwhartig bemoedigen en tot volstandigheid aansporen van zijne medeburgers, gedurende het beroemde beleg van 1672. In 1675 werd hij naar *Rotterdam* beroepen en aldaar den 12 Januarij van het volgende jaar bevestigd.

Niet lang was Mees te *Rotterdam* geweest, toen de dood hem zijne echtgenoot ontnam, en kort daarop trof hem en de zijnen een ongeluk, dat met regt vreeselijk mag worden genoemd. Op hemelvaartsdag 1680 sloeg hij met een bootje, waarin hij zich met zijne huisgenooten bevond, op de Maas kort bij *Rotterdam* om. Zelf werd hij ter naauwer nood gered, maar hij had het grievende verdriet twee zijner kinderen, een' zoon en eene dochter, te zien verdrinken. De zwaar beproefde man kon het niet ontgaan, dat sommigen onmeedoogend genoeg waren om door overdreven aanmerkingen zijn leed te vergrooten. Hij bewaarde de gedachtenis dier ramp in twee leerredenen, welke het licht zagen onder den titel: *Het droevige ongeluk op de Maes voorgevallen op den 30 May, ende met geestelijke bedenkingen daerover op den 10 en 18 Junij 1680 aen de gemeynte des Heeren tot Rotterdam, voorgesteld, enzv.* Rott. 1680. 4°.

Nog verscheiden jaren na dat ongeluk bleef Mees te *Rotterdam* met ijver werkzaam, en hoogelijk wordt zijne trouwe in de vervulling zijner ambtspligten genoemd. Zijn eigen leven kenmerkte zich door eenen vromen wandel. Diep werd hij betreurd, toen de dood hem den 21 September 1694 wegnam.

De Rotterdammer predikant, leerling en vriend van Maresius, deelde in diens regtzinnige rigting. Als kansel-redeenaar was hij geliefd en, waren soms zijne uitdrukkingen eenigermate hard, dan is dit vooral aan den geest van zij-

nen tijd en aan het steile van zijne godsdienstige begrippen toe te schrijven.

Hij heeft onderscheiden geschriften het licht doen zien. Het eerste was: *Zions worstelperck, vertoonende een goede strijdt tegen den quade vijandt. Verdeelt in vijf bedenckingen over de woorden Jac. IV: 7. wederstaet den Duyvel, en hij sal van u vlieden. Achter yeder bedenckinge is ghevoeght een hertelijcke alleen spraecke met Godt en stichtelijcke lof-sang tot Godt.* Leeuw. 1670. 8°. Oorspronkelijk bestond dit werk uit vijf door Mees te Groningen met toejuiching uitgesprokene leerredenen. Het hoofddenkbeeld, dat er in ontwikkeld werd, was: de duivel is onze hoofdvijand; wij moeten hem wederstaan; op het strijden volgt overwinning.

Een tweede werk verscheen onder den titel: *Hagars dienst onder de vrije Sara; verdedigende het voorrecht van Godts genade boven de wet om tot Godt te naken. Nevens de oorsprongh, aerdt, order, kracht, eygenschappen, werckingen en aengeknootte beloften Godts, over Jacobi IV: 8.* Gron. 1672. 8°. Hierin toont hij zich, tijdens de twisten tusschen Maresius en Alting, een ijverig voorstander van de regtzinnige kerkleer en een warm verdediger van de leer der genade tegenover die der werkheiligheid.

Van eenen anderen aard was: *Een vriendt in de rouw, sprekende van 't sterven en begraven der Nabestaende en Goebekende huysgenooten des geloofs.* Rott. 1680, 8°. herdrukt 1681. Dit geschrift bevat vijf verhandelingen, waarvan sommige reeds vroeger waren uitgegeven. De eerste heeft tot opschrift: *Een zalige ontslappinge in Christo*, volgens 1 Cor. XV: 18 na het overlijden zijner echtgenoot vervaardigd; de tweede is het reeds vermelde: *droevige ongeluck op de Maes*; de derde: *twee aenmerckelyke voorbeelden van een zalige ontslappinge*, 1) van de wyt beroemde leeraer der godtsgeleertheyt en kercklijcke historien in de Hooge schoole en herder van de Franse gemeynte in Groningen, de Heer S. Maresius. 2) van een seer eenvoudige dochter Sara Coolbrant, zijnde als uytersten onder Godts volk in de hoogste geleertheyt en diepste nedricheyd, waarvan het eerstgenoemde eene beschrijving bevat van Maresius laatste dagen, waarin Mees hem nabij was; de vierde: *de rouwstatige begraeffenisse van de gezegende prinsesse Sarah overleden huysvrouw van de voortreffe-*

lycke vorst, prophete en vriendt Godts Abraham; En voor 3539 jaren begraven bij Hebron in Machpela; in 't jaar 2145 na de scheppinge, zijnde 1858 jaer voor geboorte van Christi, nadat sy 127 en haer man 138 jaer geleefd hadden, meer een oudheidkundig stuk, dan eene troostrede; de vijfde eindelijk drie troostgesangen, twee waarschijnlijk van Mees, als dichter minder dan middelmatig, en een van J. Kloeck, predikant te Ede.

In 1683 gaf hij te Rotterdam uit: *Melck voor de nieuwelingen, noodigh om haer te voeden voor en nae de belijdenisse des geloofs, wegens 't H. Avondmaal; volgens order van de Christelyke catechismus, in twaalf verhandelingen, en elcke verhandelinge in vijftigh vraegjes, verhandelt om bequaemlyck alle vierendeel jaers af te handelen; Achter volgens noch drie bijvoechsels: 1) een kort ontwerp van de geheele cathechismus t'elkens van vrage tot vrage in drie deelen en onderdeelen gestelt: 2) de betuygingen der nieuwe ledematen na de proefpredicatie in de kerke tot Rotterdam: 3) de vraeghstukken, die van de geheele gemeynte Christi in Groningen t'elkens overhuyds wordt beantwoordt na de belijdenis predikatie.*

Hierop volgde: *Het mergh van de christelijke catechismus die geleerd wordt in de gereformeerde kerke des Heeren Jesu Christi in 't vereenighde Nederland, tot dienst der jeught, Rott. 1684.* In beide deze werken doet de schrijver zich als een ijverig beoefenaar van het godsdienstig onderwijs kennen, de in zijne dagen vaak voorbij geziene waarheid predikende, dat de leeraar tot de vatbaarheid der leerlingen behoorde af te dalen, en niet te vorderen, dat deze zich tot hem zouden opheffen.

Eindelijk gaf hij: *De gouden keten der saligheyt van den H. Geest, door den Apostel Paulus, 't samen geschakelt in het 28, 29 en 30 vers van het VIII Capittel tot de Romeynen, ende nu in negen predicationen, schriftmaetig verklaert, geloofmatigh uitgebreijdt, en zielmatigh toegepast, Rott. 1685. 8°. — Geestelijke wapenrusting. 12°; — Landdag-predicatie. 12°.*

Uit al deze werken leeren wij Mees kennen als een zeer geleerd man, in de oude, vooral in de gewijde letterkunde ervaren, vurig voorstander van de kerkleer, onverzoenlijk bestrijder van wie anders dacht, welken naam hij overigens mogt dragen, — prediker in den geest van zijnen tijd,

eene menigte teksten, vaak uit hun verband gerukt, aanhalende en op den kansel, hoezeer tot verbetering manende, zijne polemische rigting niet vergetende, door gezochte en smakelooze woordspeling en door vergeestelijking niet zeldzaam onduidelijk in zijne voorstellingen wordende, — een gebrek trouwens, schier algemeen in zijne dagen. Hooggeacht was hij in en buiten zijne gemeente. En, waar wij hem uit zijne lotgevallen, schriften en gevoelens beschouwen, daar vervullen ons zijn vurig geloof, zijne warme godvrucht en zijne ongemeene geestkracht, ook bij zware beproeving, met wezenlijken eerbied.

Mees is tweemalen gehuwd geweest, eerst in 1656 met Rodolpha Allerts Santvoort, hem in 1680 ontvallen, — in 1682 met Maria de Mey, die hem overleefd heeft. Van zijn zoon, Rudolph, in 1665 uit het eerste huwelijk geboren, is het talrijke en geachte geslacht Mees te Rotterdam afkomstig.

Zie overigens: L. de With, het gelukkig afsterven des regtveerdigen enz., bij gelegentheit van het zalig overlijden van den Eerw. Heer G. Mees enz. Rott. 1694. Harderwijk a. w. blz. 49 verv. Vooral Mr. G. Mees, Gregorius Mees en zijn gezin geschetst, Rott. 1851, niet in den handel, maar door mij met dankzegging van den schrijver ontvangen ¹⁾).

Christiaan Meeuse, den 16 Februarij 1764 te *Veere* geboren, oefende jaren lang een beroep uit, hetwelk niet deed verwachten, dat hij zich ooit als godsdienstig schrijver zou bekend maken. Tot zijn vijfendertigste jaar bleef hij ter zee, ook ter visscherij, varen. Toen besloot hij in de godgeleerdheid te studeren en hij deed dit met het gunstig gevolg, dat hij in 1803 de predikdienst op den *Hoek van het land van Axel* aanvaardde. Hij bleef hier werkzaam, totdat de dood op den 1 September 1838 een einde aan zijn leven maakte.

Meeuse heeft verschillende geschriften, ook zonder zijnen

¹⁾ Omtrent sommige bijzonderheden uit het leven van den Rotterdamschen leeraar worden uiteenlopende berigten bij zijne beide levensbeschrijvers, van Harderwijk en Mr. G. Mees, aangetroffen. Vriendelijk verstrekte mededeelingen hebben ons in staat gesteld tot juiste opgaven. Bij het in den tekst geschrevene hebben wij nog daaruit te voegen, dat G. Mees den 9 April 1668 te *Groningen* in het album van Arnold Moonen schreef: *Tria Saluberrima Plat. Dieta, labor, continentia. Paul. Fides, Spes, Charitas*. Hoe hoog hij bij zijne tijdgenooten geschat was, blijkt uit de lofgedichten van Ridderus, Antonides van der Goes, Josias Heinsius en anderen, vóór zijne werken geplaatst.

naam, uitgegeven. Die, welke hem als schrijver vermelden, toonen, dat hij een vroom, kundig man was, wien de mystieke rigting, welke in zijne gemeente en in den omtrek daarvan heerschte, ergerde. Vooral hinderde hem het algemeen lezen van Bunjan en, had hij vruchteloos beproefd hiervoor de beoefeningsleer van Kist aan te prijzen, hij sloeg zelf de handen aan het werk om iets te leveren, geschikt om het verouderde en mystieke boek te verdringen. Daaraan is te danken: *Proeve van eens Christen-reize naar de eeuwigheid, of levensbeschrijving van eenen Christen, van zijne geboorte af tot aan zijnen dood toe. Door C. Meeuse enzv. Uitgegeven met eene voorrede en een bijvoegsel van aanmerkingen door J. Renier, predikant en rector te Vere, Dordr.* 1810, 8°. een geschrift, dat te eenvoudig en te min zinnebeeldig, wel prijzenswaardig, maar niet geschikt was om het voorgestelde doel te bereiken.

Later gaf hij (en zijn vroeger bedrijf maakte hem hiertoe bevoegd): *Godsdienstig handboek voor zeelieden van onderscheiden standen*, Middelb. 1822, 8°. waaraan vervolgens werden toegevoegd: *Bijlagen*, Middelb. 1826. 8°.

Johannes Meier behoort ongetwijfeld tot de merkwaardigste godgeleerden, die zich op den Nederlandschen bodem ontwikkeld en daar geleefd hebben.

Hij aanschouwde het eerste levenslicht in 1651 of 1652 te *Blomberg*, een klein stadje in het Graafschap *Lippe*, waar zijn vader, Carsting Meier, kuiper was. Deze bestemde niet alleen zijnen zoon voor hetzelfde ambacht, opdat die hem mogt ondersteunen in zijne sobere broodwinning; maar trachtte, toen de jeugdige Johannes meer lust in het lezen verraadde, hem met geweld daartoe te dwingen. Gelukkig trok zich een der aanzienlijkste inwoners het lot van den knaap aan en verschaftte hem de gelegenheid om zijnen veelbelovenden aanleg te ontwikkelen. Toen hij in 1668 bekwaam werd geacht om het hoogere onderwijs op het gymnasium te *Hamm* te ontvangen, bleven zijne ouders hem met onverzettelijke hardheid hunne toestemming daartoe weigeren. Hij vertrok nogtans zonder deze derwaarts en beantwoordde er ten volle aan de verwachting, die men omtrent hem koesterde. In 1673 kandidaat tot de H. Dienst geworden, begaf hij zich een jaar later naar *Groningen*,

waar hij het onderwijs en de vriendschap verkreeg van den beroemden Jacobus Alting. Hoog werd hij door dezen geschat, en het was op diens aanbeveling, dat Meier met grooten toeloop openbare lessen gaf, terwijl hij ook in 1678 te *Keulen* in aanmerking kwam en in het volgend jaar het plan vormde om naar *Engeland* te reizen. Inmiddels had de jeugdige godgeleerde zich naar *Leiden* begeven, waar hij de theologische collegien bijwoonde, zelf lessen gevende in de oostersche letterkunde, en, toen deze minder bezocht werden, van curatoren der Hollandsche hoogeschool het aanbod ontvangende om op hunne kosten eene reis naar *Syrië* te ondernemen, ten einde daar zich meer te kunnen oefenen in de kennis der oostersche gewoonten, zeden en letteren. Wel was hij gereed om van die vereerende onderscheiding gebruik te maken, maar onverwachts werd hij tot gewoon hoogleeraar in het hebreeuwsch, de wijsbegeerte en welsprekendheid, en tot buitengewoon professor in de godgeleerdheid te *Hamm* beroepen.

Aanvaardde hij deze betrekking met lust, hij ondervond, gedurende de vijf jaren welke hij haar bekleedde, vele verdrietelijkheden, vooral door de tegen hem ingebragte beschuldiging van onregtzinnigheid. In 1684 opende zich voor hem een andere werkkring, in welken hij tot den avond zijns levens gearbeid heeft. Hem werd namelijk het gewone professoraat in de theologie en in de oostersche talen te *Harderwijk* opgedragen. Door Spanheim, den jongeren, zijnen vroegeren leermeester en daartoe bepaaldelijk overgekomen, tot doctor in de godgeleerdheid bevorderd, trad hij als hoogleeraar op met eene *oratio de omnigena scientia theologi*, Harder. 1685.

De Geldersche hoogeschool had eene gelukkige keuze gedaan. Meier stond er in hooge achting en bekleedde er het rectoraat in 1685 tot 1687, 1689 tot 1692, 1697, 1702, 1707, 1713 en 1719. Hoe zeer men hem schatte, mag daaruit worden afgeleid, dat de curatoren zijne inkomsten zooveel mogelijk verhoogden, hem in 1717 den eeretitel van eersten hoogleeraar in de theologie verleenden en bij de keuze van nieuwe professoren zijnen raad volgden. Als rector magnificus verwelkomde hij in 1691 Koning Willem met eene redevoering, *Pro Wilhelmi, magnae Britanniae*

regis, in Belgicam foed. felicissimo adventu et imperii aeternitate, terwijl hij de rectorale waardigheid in 1693 nederlegde met eene *Diatribē de origine et causis festorum solenniumque dierum, quos olim judaei in terra Canaān hodieque in exilio agitare consueverunt*, Amst. 1693 (later, vermeerderd en uitgebreid op nieuw uitgegeven onder den titel: *Tractatus de temporibus sacris et festis diebus Ebraeorum, cum animadvers. in S. Spenceri libros de legibus Ebraeorum ritualibus*, Amst. 1724) en in 1720 gaf hij bij gelijke gelegenheid voor het laatst eene *oratio de origine hujus universi*, waarvan men een belangrijk uittreksel vindt in de *Boekzaal* voor 1720, II. blz. 567 verv.

Als hoogleeraar bevorderde hij vooral de hebreeuwsche taalstudie en voorzag zoo in eene behoefte, die zich te *Harderwijk*, bij gebrek van een oosterschen leerstoel, diep deed gevoelen. De roem zijner geleerdheid lokte, even als die van Cremer, een groot aantal buitenlandsche, vooral Hongaarsche studenten derwaarts. Zijne werken vonden dan ook, buiten de Nederlandsche grenzen, bijval en in 1691 toonden 's mans landgenooten zijne verdiensten te hebben leeren kennen. Men bood hem toenmaals de betrekking aan van algemeen superintendent in het graafschap van *de Lippe* en van eersten predikant te *Detmold*. De Geldersche akademie mogt hem echter behouden. Zijne klimmende jaren verkoelden zijnen ijver niet en nog in 1722 begroetten hem de Bremer geleerden op eene eervolle wijze als den oudsten van al de hoogleeraren, die destijds aan de Nederlandsche hoogeschoolen onderwijs gaven. Zijne vaste gezondheid scheen hem nog een lang leven te beloven, toen een noodlottige val hem eerst op een smartelijk krankbed voerde en de gevolgen daarvan hem den 21 April 1725 ten grave voerden. Meier, die ongehuwd was gebleven, vond eenen warmen lof- en lijkredenaar in zijnen ambtgenoot Cremer.

Als theologant behoorde de Harderwijker professor tot de Coccejaansche rigting. Nogtans mogt hij een vredelievend en verdraagzaam godgeleerde genoemd worden. Dit onderzochten vooral Jacobus Alting, Roëll en Bekker, met wier meeningen hij niet instemde, maar die hij toch bleef hoogschatten en beminnen. Hoezeer van een vurig, zelfs driftig en oplopend karakter, onthield hij zich van de gewoonte

zijner tijdgenooten om den kostbaren tijd aan het zamenstellen van twistschriften te verspillen. Openbaren strijd voerde hij alleen met J. C. Clasing, superintendent te *Lemgo* ¹⁾ en met den Groninger hoogleeraar Gerdes ²⁾.

Wij hebben reeds gezien, dat de hebreeuwsche taalstudie in hem eenen ijverigen beoefenaar vond. Evenzeer was hij ingenomen met de rabbinistische letterkunde. De gevoelens der Talmudisten en Rabbinisten waren hem bekend. Welligt mag het, althans voor een deel, daaraan toegeschreven worden, dat hij zich het lot en de belangen der Israëlitën met warmte aantrok ³⁾. Overigens leveren vele zijner schriftten het bewijs van zijne ingenomenheid met de oostersche letterkunde.

Meier's aan de pers vertrouwde arbeid bestaat in: *Quinque Dissert. exeget., sub praes. Altingii, de Sceptro Messiae*, Gron. 1676, (ook in *Ikenii et Hasaei thes. novo theol. phil. T. I. p. I.*) — *Dissert. theol. de myster. S. Trinitatis, ex solius V. T. libris demonstrato*, Hard. 1700, 1712, ook in het Hollandsch vertaald, — *Uxor christiana, sive de conjugio inter duos deque incestu et divortiis dissert. tres*, Amst. 1688, — *Dissert. quinque de templo Ezechielis*, Hard. 1707, — *Disquis. de primo libro Mosaico, unde Moses res, in Genesi et primis capit. Exodi descriptas, didicerit*, Hard. 1714, — *Seder Olam Rabba, sive chronicon Hebraeorum majus et minus*, Amst. 1699 et 1706, — *De vero sensu correctionum scribarum, in 18 dictionibus in S. S. adhibitarum*, Hard. 1689 en ook in *Ikenii et Hasaei thes. l. I.*, — en *Antiquitates sacrae in quatuor partes distributae*, Dav. 1733, na den dood des schrijvers uitgegeven door zijnen bloedverwant, den Twelloschen kerkleeraar H. B. Reuter.

Bovendien zijn een aantal akademische dissertatiën van Meier bekend. Wij vinden van deze vermeld: *de vaticiniis Bileami*, — *de ortu et progressu Synedrii 70 virorum*, — *de Epistola Eliae ad Joramum*, — *de anno jubilaeo*, — *de Suffitu*, — *Responsio ad quaestionem, an viduae licitum sit nubere defuncti mariti sororis filio*, — *de angelo foederis*.

¹⁾ Hasaeus, Mus. Brem. I. 310. Boekzaal 1721, blz. 696 en 715. 1723. I. blz. 92.

²⁾ Biblioth. Brem. V. 171.

³⁾ Koenen, geschied. der Joden in Nederl. blz. 225.

Als dogmaticus heeft Meier zich een' wel verdienden roem verworven in zijn *Systema theologicum sive fundamenta theologiae*, Harderov. 1713. Het getuigde van 's mans ongewone geleerdheid en van zijne buitengemeene bekendheid met de joodsche letterkunde. Wel was het met het aan zijnen tijd eigene euvel besmet van sommige bijbelplaatsen tot bewijzen te dwingen, maar het overtrof toch andere systemen in duidelijkheid. Het is in twee hoofddeelen verdeeld. Het eerste boek van het eerste deel handelt over de godgeleerdheid en de H. S., het tweede over den eenen waren God, Vader, Zoon en Heiligen Geest, het derde over Gods werken, de besluiten, de schepping en de voorzienigheid: — het eerste boek van het tweede deel over de verbonden; het tweede over het N. T., de komst van den Messias, zijne persoon, staten en ambten; het derde over de roeping, wedergeboorte, geloof, bekeering, regtvaardigmaking, heiligmaking, de sacramenten, enz.; het vierde over de kerk.

In de school van Meier is een aantal voortreffelijke mannen gekweekt, onder welke de Appingadamsche predikant Brucherus, de Groninger theoloogant Offerhaus en J. H. Bekker, de zoon van Balthazar, verdienen genoemd te worden.

Zie overigens: B. S. Cremer, oratio funeb. in obitum Meieri, waarvan door den schrijver zelven een uittreksel is gegeven in Museo Bremens. (1728) Vol. I. P. I. pag. 296 sqq. Kok's Woordenb. XXIV, blz. 18 verv. Ypey, Gesch. der Chr. Kerk in de 18^e E. VIII, blz. 157 verv. 494. Bouman, Geld. Hooges., I. blz. 237 verv. 339. II. blz. 16 verv. 39, 189, 604, 605, 610.

Ludovicus of **Lodewijk Meijer** was in de laatste helft der zeventiende eeuw geneesheer te *Amsterdam* en heeft zich door zijnen *Woordenschat*, waarvan de negende druk, Amst. 1731, voor ons ligt, niet ongunstig bekend gemaakt. Het is echter niet alleen deze, en nog minder zijn het eenige tooneelstukken, welke zijnen naam tot de nakomelingschap hebben overgebracht; doch in 1666 verscheen er een werk onder den titel: *Philosophia Sacrae Scripturae interpres. Exercitatio paradoxa, in qua veram philosophiam infallibilem s. literas interpretandi normam esse demonstratur*, Eleutheropoli. (Amst.) hetwelk ten volgende jare vertaald uitkwam als: *De wijsbegeerte, de uitlegster der H. Schrift*. Sommigen hielden dit nameloos uitgegeven boek voor arbeid van Spinoza, terwijl

anderen den schrijver meenden te vinden in den Utrechtschen geneesheer Lambertus Velthuisen, die zich echter op krachtigen toon daarvan vrij pleitte ¹⁾. Later werd eerst Meijer als schrijver bekend. In dit veel opzien barend werk werd beweerd, dat de goddelijkheid en het gezag der H. S. alleen door de Cartesiaansche wijsbegeerte zekerheid ontving, zoodat alle waarheden van het Evangelie, zonder eenige uitzondering, aan die wijsbegeerte, aan het gezond verstand en aan de rede moesten getoetst worden en de erkenenis der waarheid daarvan afhankelijk zijn. Dat zoodanige leer, vooral in die dagen, de aandacht tot zich moest trekken, behoeven wij nauwelijks te herinneren. Coccejus en Heidanus verklaarden zich daartegen. Louis Wolzogen, Waalsch predikant te Utrecht, nam er met minder gelukkigen uitslag de pen tegen op en moest, gelijk wij bij zijne biographie zullen zien, ten gevolge daarvan vele onaangenaamheden verduren.

Van Meijer's hand was in 1665, insgelijks zonder zijnen naam op den titel te vermelden, in het licht verschenen: *de jure ecclesiasticorum liber singularis*, hetwelk men aanvankelijk insgelijks aan Spinoza toeschreef.

Zie overigens: Ypey, Geschied. der systh. Godg., II. blz. 87 verv. Geschied. der Chr. kerk in de 18^e E. II. blz. 9. Yp. en Derm. II. blz. 572 verv. en de aant.

Albert Wilhelm Melchior, den 12 Mei 1685 te *Herborn*, waar zijn vader, Joannes Melchior, hoogleeraar in de theologie en predikant was, geboren, genoot, na diens dood, zijne eerste, ook akademische, opleiding te *Duisburg* onder het toezigt van zijnen halven broeder, den godgeleerden professor Johan Godfried Buchmann. Het vroegtijdig afsterven van dezen hem ook van dezen steun beroofd hebbende, begaf hij zich in 1702 naar *Franeker*. Hier hoorde hij inzonderheid de lessen van Vitringa en Roëll, den laatste, bij zijne verplaatsing naar *Utrecht*, volgende en daar in 1705 eene *disputatio de principiis religionis* gevende. In zijn vaderland onder de kandidaten tot de H. Dienst opgenomen, vertoefde hij te *Duisburg* vier jaren bij zijne moeder, totdat hij in 1709 het predikambt te *Mulheim* aan de *Rhoer* aanvaardde. Onderscheiden beroepen werden hier

¹⁾ Burm. Ultraj. erud. pag. 389.

door hem afgeslagen, maar in 1719 nam hij het professoraat in de theologie en philologie aan het gymnasium te *Hanau* aan, zijne lessen openende met eene *oratio de religione et verae religionis criteriis*.

Als een geleerd man bekend staande, was hij in ons vaderland niet vergeten. Na den dood van Campegius Vitringa werd hij in 1723 door bezorgeren der Friesche hoogeschool tot diens opvolger benoemd. Doctor in de godgeleerdheid geworden, aanvaardde hij het professoraat in de theologie te *Franeker* op den 22 Maart 1724 met eene redevoering *de necessario veritatis et pietatis conjugio*, Fran. 1724. Kort hierop werd hem ook het onderwijs in de kerkelijke geschiedenis opgedragen, terwijl hij het genoegen smaakte, dat zijne collegiën trouw bezocht werden.

Melchior mogt geen en hoogen ouderdom bereiken. Hij overleed den 11 Augustus 1738, uit zijn huwelijk met Charlotte Pluikers twee kinderen nalatende, van welke de zoon, Joannes Albertus, professor in de philosophie te *Duisburg*, in 1755 eene verhandeling *de argumentis, quibus existentia Dei probatur a posteriori* (Lugd. B. 1756) bij het Stolpiaansch legaat bekroond zag.

De *Franeker* hoogleeraar heeft uitgegeven: *Dissertatio de cherubinis gloriae eorumque mysterio*, Hanov. 1722, — *disputationes de miraculis*, Hanov. et Fran., — *Apologia pro miraculis Christi, et expositionibus Patrum allegoricis, adversus Thom. Woolstonum*, ibid. 1731, — *Sicilimentorum variorum libri duo, in quibus de rebus variis imprimis ad leges mosaiacas de muliere Sota ac Goele sanguinis, disseritur*, Franeq. 1739 en *Oratio funebris in obitum Petri Latané*, Franeq. 1726. Eene *Synopsis theologiae naturalis*, door hem voor de pers bestemd, bleef, ten gevolge van zijn vroegtijdig sterven, onvoltooid.

Zie overigens: *Vriemoet*, Athen. fris. pag. 794 sqq.

Abraham Mellinus, Melling of Meling, behoort tot die mannen, wier uitgebreide geleerdheid uit hunne nage-latene werken blijkt, maar van wiens lotgevallen der nakomingschap weinig of niets is bekend geworden. Wij weten alleen, dat hij te *Vlissingen* geboren en in den aanvang der zeventiende eeuw predikant te *St. Antonispolder* was. Men heeft aan hem te danken: *Groot rechtgevoelende Marte-*

laarsboek, Dordr. 1619, fol. Dit werk, aan prins Maurits en aan de Staten-Generaal opgedragen, getuigt van den onvermoeiden ijver en van de uitgebreide geleerdheid des schrijvers. Groote goedkeuring vond het bij 's mans tijdgenooten, wordende hij o. a. door de regering van *Dordrecht* met 120 £ voor de dedicatie beschonken. Intusschen is slechts het eerste deel des werks, tot het jaar 1520 loopende, door Mellinus voltooid en, hoezeer door de klassis van *Zuid-Holland* aan Balthazar Lydius werd opgedragen en door dezen op zich genomen om het *Martelaarsboek* voort te zetten, werd ook dit voornemen niet ten uitvoer gebracht. Het boek, dat grooten opgang maakte, wekte de Roomschegezinden tot tegenschrijven op. Met dit doel verscheen er nog in 1656 te *Antwerpen*: A. van Geluwen, *ontleding van dry verscheyden nieuwe Gheref. Martelaersboecken*, 3 d. m. pl. 4°., waarin men poogde te bewijzen, dat de martelaars der eerste duizend jaren *niet Gereformeert, maar Rooms Catolyck gesturven syn*.

Wanneer Mellinus overleden is en onder welke omstandigheden hij geleefd heeft, hebben wij niet kunnen ontdekken. Mr. J. I. D. Nepveu heeft van dit onbekende gebruik gemaakt in zijn verhaal: *Bertha Coppier*.

Zie overigens: de la Rue, Geletterd Zeel. blz. 225 verv. De Windt, a. w., blz. 502, 595 verv. Vrolijkheid, Vliss. Kerkhem. blz. XVII. Schotel, Kerk. Dord. I. blz. 281.

Vincent Ella Menil, in 1790 te *Amsterdam* geboren, behoorde tot de voortreffelijkste kweekelingen van het athe-naeum zijner vaderstad, waar Klinkenberg en Willmet hem onder hunne liefste en waardigste discipelen telden. In 1818 werd hij predikant bij de Waalsche gemeente te *Schiedam* en zijne nederigheid, braafheid en opregte belangstelling in hare godsdienstige belangen deden hem hare hartelijke hoogachting en liefde winnen. Diep werd hij dan ook betreurd, toen eene uitteerende ziekte op den 6 Maart 1825 te *Amsterdam* een einde aan zijn aardsche leven maakte. Hij was de laatste predikant bij de Waalsche gemeente te *Schiedam*. Deze werd na zijn dood opgeheven.

Menil was, bij den ootmoed die hem kenschetste, een buitengewoon geleerd man. Vooral had hem de oostersche taalstudie aangetrokken en in weerwil zijner zwakke gezondheid en gezichtsorganen had hij het daarin tot eene hoogte

gebragt, die de hoop deed koesteren hem eene eervolle plaats te zien innemen naast de beroemdste Nederlandsche oosterlingen. Bewijs daarvan leverde hij, toen het Nederlandsche Bijbelgenootschap in 1820 en 1824 den Bijbel in het maleisch met arabische letters uitgaf en Menil de drukproeven met onvermoeide inspanning en tot groot na-deel van zijne reeds zwakke oogen nazag ¹⁾. Nog meer voldoende proeve zijner letterkundige oefeningen had hij in eene uitgave van het prijsgedicht van den ouden arabischen zanger Antara Ben Scheddad. Het verscheen in 1816 te *Leiden* in 4°. onder den titel: *Antarae, poema Arabicum Moallakah, cum integris Zouzenii scholiis. E codice M. S. edidit, in Latinam sermonem transtulit et lectionis varietatem addidit V. E. Menil. Observationes ad totum poema subjunxit J. Willmet.* Deze geleerde arbeid, welke met grooten lof niet alleen in ons vaderland, maar ook in *Duitschland* werd ontvangen, was reeds twee jaren vroeger door hem voorbereid en beloofd in zijne *Dissertatio de Antara ejusque poemate Arabico Moallakah*, Amst. 1814, 4°. Het H. S., door Menil uitgegeven, behoorde aan den hooglecraar Willmet.

Zie overigens: Algem. Hall. Litter. Zeitung, Januar. 1817 n. 25 et 26. Aanhangsel op Nieuwenh. Woordenb. IV. blz. 345.

Theodorus Mensinck, een Hollandsch Roomsche priester, eerst kapellaan te *Glaer* en later te *Zwolle*, heeft zich in het laatst der zeventiende eeuw bij zijne kerk verdienstelijk gemaakt door het uitgeven van een werk van Frederik van Heylo. Het bestond in een' *Tractatus insignis contra pluralitatem confessorum in regimine sororum; omnium Sanctimonialium Virginumque devotarum rectoribus perutilis ac necessarius; a Frederico ab Heyloo, presbytero professo in conventu visitationis Beatae Mariae Virginis prope Harlemum, ac patre confessore sororum in Beverewico, Leyda et Warmunda, olim in membrana conscriptus, nunc prius orbi inclarescit ab T. M. D. Colon. Agr. 1687.* Waarschijnlijk werd dit werk, in weerwil *Keulen* op den titel vermeld staat, in *Holland* gedrukt.

Pater Mensinck behoorde tot de warmste aanhangers van Johannes van Neerkassel.

Zie overigens: Paquot. III, pag. 584 suiv.

¹⁾ M. J. Chevallier, Bijbel en Bijbelgenoots. blz. 151.

Philippus van Meron, in het laatste der vijftiende eeuw monnik te *Gouda*, was doctor in de godgeleerdheid en is missionaris in *Zweden* geweest. Weinig of niets is ons van zijne lotgevallen bekend geworden, maar toch verdient het vermelding, dat hij een Hollandsch werkje heeft uitgegeven, wel getuigende van het donkere bijgeloof zijner tijden, maar ook eene proeve leverende van de vroege Nederlandsche drukpers. Het draagt ten titel: *Die historie van den H. Patriarch Joseph, bruidegom van de Maget Maria, ende opvoeder ons Heere Jesu Christi. Geprint Ter Goude tot die collatiebroeders* 1496, in 8°.

Zie overigens: I. Walvis a. w. II. blz. 144. Paquot I. pag. 273. Marchand, Dictionnaire histor. I, pag. 106.

Angelus Merula, Engel Willemze de Merle, de Maerle, van Maarle, of ook **Ingel Willemze**, in 1482 te *Brielle* geboren, is als bloedgetuige der Evangelische waarheid overbekend. Wij behoeven hem, vooral nadat zijne gedachtenis onlangs door den hoogleeraar W. Moll op eene even boeiende, als voortreffelijke wijze verlevendigd is, op zijne martelaarsbaan niet te volgen. Maar toch behoort zijn naam in deze bladen vermeld en zijn hervormingsarbeid in enkele trekken herinnerd te worden, zullen wij niet den schijn op ons laden van eenen man te vergeten, wien eene eervolle plaats onder de Nederlandsche godgeleerden uit het tijdperk der hervorming toekomt.

Van zijne jeugd af voor de theologische studiën bestemd, bezocht Merula in 1504 de Parijzer universiteit, aan welke hij drie jaren later meester der vrije kunsten en in 1508 licentiaat in de godgeleerdheid werd. In het vaderland teruggekeerd, ontving hij den 11 April 1511 te *Utrecht* de priesterlijke wijding. Na dien tijd vinden wij hem als apostolisch notaris en kanonik te *Brielle* vermeld, en vervolgens ook als in het belang van den Utrechtschen bisschop naar *Leuven* gezonden. Eerst op zijn achtenveertigste jaar aanvaardde hij de pastorie van *Heenvliet* en hier, waar hij elken zijner pligten naauwgezet vervulde, ontwikkelde zich zijn hervormingsgeest. Had hij, nog notaris en kanonik zijnde, het grieksch geleerd om het N. Testament in de oorspronkelijke taal te lezen, hier bestudeerde hij de kerkvaders en de schriften der hervormers en van hunne bestrijders, meest echter den Bijbel.

Het kon niet anders, of zoodanige studien moesten, bij Merula's helder hoofd en vromen zin, de overtuiging te weeg brengen, dat de Roomsche kerk in vele opzigten dwaalde. Wanneer hij het eerste zijne verlichte denkwijze liet blijken, is onzeker, maar stellig openbaarde die zich allengs duidelijker. Wij behooren haar, zooals zij zich in den loop des tijds ten volle uitsprak en zooals zij zich eigenaardig van anderen onderscheidde, met een enkel woord te teekenen.

Merula leerde, dat de mensch niets te gelooven heeft, dan hetgeen Gods woord voorschrijft. Hierbij werden de overleveringen der kerk niets waardig en gingen de uitspraken der vaders en der concilien, vaak met elkander in strijd, verloren, terwijl elke instelling, die met de H. S. niet overeenkwam, behoorde afgeschaft te worden. De kerk, die haar geloof en leven niet uit den Bijbel putte, was geene kerk van Christus.

Het geloof was eene zekere en standvastige overtuiging aangaande God, waardoor wij ons dezen volgens *zijn* woord voorstellen, als wie zich niet ontfermt om den wil onzer werken, maar om zijne barmhartigheid en door Jezus Christus. Ongeloof was dan ook hoofdzonde. Nogtans was het niemand geoorloofd een' ander den inhoud des geloofs op te dringen. Ieder moest zijn eigen gevoelen volgen, want het geloof had de vrijheid lief. Zonder liefde was het geloof dood, maar de werken konden niet zalig maken. Zij waren het alleen, waardoor men zich een' regtvaardige kon betoonen. Aan het geloof kwam slechts loon toe om den wil van Christus, en wie in dat geloof stierven behoefden geen vagevuur te vreezen, en hadden de voorbidding der levenden niet noodig. Christus was de eenige zaligmaker en daarom voegde het aanroepen der heiligen niet. Hierom veranderde hij dan ook het bekende: *Salve Regina*, daarin in plaats van Maria Jezus aansprekende.

Zóó reeds in hoofdbeginselen van de kerkleer verschillende, was hij van meening, dat eene godsdienstige handeling alleen door den wil en de instelling des Heeren een sakrament kon wezen. Dien ten gevolge kon hij slechts twee instellingen als zoodanig eerbiedigen, den Doop en het Avondmaal. Aangaande zijn begrip omtrent den eerstgenoemden is ons alleen bekend, dat deze, naar zijn gevoelen,

alleen bij den dood zijne laatste werking uitstortte, de regtvaardigmaking van zonde. De transsubstantiatieleer werd door hem verworpen. De kerkelijke absolutie en de aflaten strenden met de leer des Evangelies.

Zijn begrip omtrent de kerk was dan ook in stellige weerspraak met de roomsche leer. Hij onderscheidde haar in zichtbare en onzichtbare. Er bestond een drievoudig priesterschap: het joodsche, reeds vóór lang door God opgeheven, -- het wereldsche, d. i. het Roomsche, hetwelk niets voor God was, en het geestelijke, tot hetwelk alle christenen zonder onderscheid behoorden.

De Roomsche kerk was dan ook niet de katholieke, maar slechts een deel der christelijke kerk, zelfs een deel, hetwelk hoogst gebrekkig was, en welks opperhoofd en dienaars groote verbetering noodig hadden. De paus was, met zijne onheilige aanmatingen, de antichrist. Het coelibaat, de zelfkastijding, het kloosterwezen, het vasten en in het algemeen alle alleen uitwendige ceremonien vonden bij hem tegenspraak.

Met deze denkwijze trad Merula als hervormer op in zijne eigene gemeente, bedoord, eenvoudig en standvastig, hier misbruiken afschaffende, daar door zijne predikatiën, ginds door zijne toespraken den geest verlichtende en het hart veredelende, elders door eene uitgebreide briefwisseling de zaak van licht en waarheid bevorderende.

Het lag in den aard zijner denkwijze, dat Merula vele en belangrijke aanmerkingen had op het Interim en het Formulier van hervorming van Karel V. Hij overdekte het eerste niet alleen met eene reeks van aantekeningen, maar liet ze ook, toen ziekte hem verhinderde zelfs derwaarts te gaan, door zijnen procurator te *Utrecht* bekend maken. Geheel ongunstig worden zij zeker niet opgenomen, want kort daarna werd hem aangezegd, dat hij gekozen stond te worden om het weder te openen concilie van *Trente*, als vertegenwoordiger der Nederlandsche kerk, bij te wonen. Aanvankelijk werd hij door krankheid teruggehouden en weldra werd de kerkvergadering ten gevolge van vrees voor oorlogsgebeurtenissen afgebroken (1552).

Zoo stond Merula daar als hervormer, wel, naar oppervlakkigen schijn, in eenen beperkten, maar inderdaad in

eenen uitgebreiden kring werkzaam. Ongetwijfeld hadden die schriften der hervormers, welke hij gelezen had, zijnen geest verlicht, maar eigenlijk komt hij ons als een kweekeling uit de school der H. Schrift voor. Deze is hem boven alles dierbaar. Zuiver is zijne opvatting van haar en helder worden hem daardoor de dwalingen der kerk. Zijne reformato-
rische rigting is evangelisch. Zij heeft tevens iets eigenaardigs, dat haar onderscheidt en zelfstandig doet wezen. Merula's opvatting van de avondmaalsleer verschilt evenzeer met die van Luther, als met die van Calvijn. Zij stemt overeen met die van Zwingli, maar daaruit volgt niet, dat hij haar van deze heeft ontleend, want, is het reeds onzeker, of hij Zwingli's schriften gelezen heeft, zeker is het, dat het zuivere begrip omtrent het avondmaal in ons vaderland zijnen oorsprong vroeger dagteekent, dan dat van Zwingli ¹⁾. Van Luther verschilde hij evenzeer in zijne verklaring van de regtvaardigingsleer van Jacobus. Naar zijn gevoelen bedoelde deze die werken, waardoor men zich een' regtvaardige betoont, en niet, dat de mensch hierdoor voor God regtvaardig gehouden zou worden: want door het geloof alleen heeft hij met God te doen, door de liefde met zijne naasten. Bovendien wilde hij de kerk in de kerk, liefst zonder schokken, hervormen. Hoe dit kon, toonde hij in zijne eigene gemeente. In dit alles leeren wij hem, ook waar hij anderen raadpleegt, als zelfstandig kennen, zijne hervormingsrigting als eigenaardig, als Nederlandsch, zouden wij durven zeggen. Ongetwijfeld komt hem eene eervolle plaats toe onder de vaderlandsche hervormers.

Geen minder eervolle plaats komt hem onder de vaderlandsche martelaars toe. Het behoort echter niet tot onze tegenwoordige taak den vromen grijsaard te volgen op den bloedigen weg, dien hij aan den avond zijns levens moest bewandelen. De inquisitie sloeg hare handen aan den verlichten priester en, na bittere mishandeling, ontsliep hij eindelijk te *Bergen* op den 26 Julij 1557. Wij zeggen: *ontsliep hij*, want ofschoon de brandstapel gereed was en hij reeds voor dezen knielde tot zijn laatste gebed, zouden de vlammen slechts zijn doode ligchaam vertecren. De hemel-

¹⁾ N. C. Kist, de Nederl. oorsprong der Zwingliaansche avondmaalsl. In het Nederl. Archief II. blz. 114 verv.

sche Vader zond den engel des doods tot den biddenden grijsaard en spaarde hem de laatste smart. Zijne beulen hem bezwijmd achtende, vonden een lijk.

Merula was, wat zijn leven en wandel aangaat, hoogst achtingwaardig, ijverig, standvastig, goedhartig, matig en nederig. De door hem gestichte armenhuisjes en het weeshuis te *Brielle*, zijn de blijvende gedenkteeken van zijn christelijke weldadigheid.

Het is niet waarschijnlijk, dat van Merula's geschriften iets is uitgegeven. Nogtans bestonden van hem in den aanvang der zeventiende eeuw de volgende handschriften, welke titels vermelding verdienen, aangezien zij eenig denkbeeld van zijn arbeid leveren. Zij waren: *Dissertationes omnes posse tractare et loqui de verbo Dei*, — *de justificatione fidei*, *de gratia Dei*, — *de vero fidei et Sacramentorum intellectu*, — *de utilitate eundi ad sacramenta*, — *quomodo quis digne accedat ad coenam Domini*, — *de transubstantiatione in altaris sacramento, an sit vel non sit*, — *de matrimonio*, — *de poenitentia*, — *de cruce et tribulatione*, — *consolatio conscentiarum*, — *quomodo consolaturus se sit Christianus, quum a Deo probatur et in desperationem praecipitur*, — *de solo Deo invocando in omni cruce et tribulatione*, — *propositiones aliquot Jesum Christum ab multiplicibus intercessoribus vindicantes, ipsumque solum et unicum coram patre coelesti pro suis fidelibus intercessorem probantes*, — *de cultu et invocatione sanctorum*, — *de non invocandis sanctis*, — *quomodo orandum*, — *voluntarie moriendum*: — *Explicationes Decalogi*, — *orationis Dominicae*, — *symboli Apostolorum*, — *Ecclesiastis Salomonis*, — *tentationis Ezechiae*. — Voorts: *Sermones infiniti*, — *catechismus*, — *confessio quotidiana*, — *consolatio aegrogantium*, — *Epistolae innumerae*, *Commentationes quaedam in jus canonicum*.

Zie overigens: Clar. Theologi D. Ruardi Tappart Enthusiani, haereticarum pravitatis primarii et generalis inquisitoris, cancellarii Lovaniensis, apotheosis, Gratiano Vero, theologiae baccalaureo, auctore (vermoedelijk Henricus Geldorp); zeer zeldzaam voorkomende en ook in het Hollandsch vertaald onder den titel: *H. Geldorp, Apotheosis of Hemelvaart van R. Tapper van Enkhuizen*, Amst. 1622. *Fidelis et Succincta rerum adversus Angelum Merulam tragice ante 47 annos, quadriennium et quod excurrit, ab inquisitoribus gestarum, commemoratio*, auctore Paulo Merula, ordinum foederat. provinciarum historiographo. Lugd. B. 1604, waarvan nog in hetzelfde jaar eene Hollandsche overzetting van de hand van W. Merula verscheen te Lei-

den. De verschillende kerkelijke geschiedenissen over dat tijdperk. Levensbeschrijvingen van eenige voornamen meest Nederl. mannen en vrouwen IV. blz. 335 verv. Mijne tafereelen uit het leven van Christen-martelaars blz 338 verv. Vooral W. Moll, Angelus Merula, de Hervormer en Martelaar des geloofs, Amst. 1851.

Paulus Merula, wiens oudoom de zooeven vermelde Nederlandsche martelaar was en die geboren werd te *Dordrecht* op den 19 Augustus 1559, behoorde wel niet tot de orde der theologanten, maar heeft toch werken geleverd, waarvoor de godgeleerde wereld, vooral de beoefening der kerkelijke geschiedenis, hem verplicht is. Zijne eerste opleiding te *Dordrecht* en te *Delft* ontvangen hebbende, bezocht hij ter voltooiing zijner regtsgeleerde en letterkundige studie *Frankrijk* en *Zwitserland*, *Italië*, *Engeland* en ook de hoogeschool te *Straatsburg*, in het vaderland terugkeerende met den doctoralen graad in de regten. Zich eerst in zijne geboortestad als advocaat gevestigd hebbende, aanvaardde hij in 1592 het professoraat in de geschiedenis te *Leiden*. Vijf jaren later vertrouwde men hem het bibliothecarisschap toe en benoemden de staten hem tot historieschrijver van *Holland*. Hij bereikte geenen hoogen ouderdom. Zich ter herstelling zijner verzwakte gezondheid naar *Rostok* begeben hebbende, overleed hij aldaar den 19 Julij 1607.

Zijne eenigermate tot het theologisch gebied behoorende werken zijn, behalve het reeds vermelde werk over zijnen oudoom, de uitgave van *Vita Francisci Junii*, bij diens biographie vermeld, — *Willeramii Abbatis in canticum canticorum paraphrasis gemina, prior Rythmis Latinis, altera veteri lingua francica: addita explicatio linguæ Belgicæ et notæ, quibus veterum vocum francicarum ratio redditur*, Lugd. B. 1598. 8°. *Tydtthresoor ofte kort ende bondich verhael van den standt der kercken ende wereldlicke regeeringe*, Leid. 1614 fol. waarop in 1627 nog een vervolg van eene andere hand verscheen, — *Vita Desiderii Erasmi*, Lugd. B. 1607.

Zie overigens: J. Kirchmanni Oratio in funere P. Merulae, Rost. 1607. Alma Acad. Leid. p. 191 sqq. Nicéron, XXVI pag. 1 suiv. Paquot I. pag. 29 suiv. Saxii onom. IV. pag. 55 sqq. 570 sqq. Siegenbeek, a. w. I. blz. 68. II. blz. 9 verv. Toev. en bijl. blz. 76 verv. 279.

Johannes Jacobus Metelerkamp, in 1778 te *Gouda* geboren, heeft, zijne akademische studien te *Harderwijk* volbragt hebbende, het Evangelie verkondigd bij de hervormde

gemeente te *Lopik*, *Wassenaar* en *Delft*. Emeritus geworden bragt hij den avond zijns levens te *Utrecht* door, waar hij den 16 Januarij 1839 overleed.

Metelerkamp, wiens deugden eene algemeene hoogachting verwierven, was een zeer geleerd man. Hiervan getuigde reeds zijne doorwerkte *Dissertatio, continens vestigia doctrinae de immortalitate animarum in V. Testamento*, Harderov. 1799, met welke hij den 10 October 1799 het doctoraat in de godgeleerdheid verkreeg. Dat zijne verdiensten als theoloogant op prijs werden gesteld, blijkt insgelijks daaruit, dat hij in 1803 op het zetal stond, waaruit Clarisse tot hoogleeraar aan de Geldersche akademie werd benoemd.

Zie overigens: Bouman, memoria Clarissii, pag. 51. Konst- en Letterbode 1839, blz. 236 verv.

Laurentius de Mets of **Metsius**, omstreeks 1520 te *Grammont* in *Vlaanderen* geboren, was, te *Leuven* licentiaat in de Godgeleerdheid geworden, eerst pastoor te *Deinse*, vervolgens plebaan en kanonik, en later deken van het kappittel van St. Gudule te *Brussel*. Hierop zag hij zich verheven tot vicaris van *Granvelle*, als aartsbisschop van *Meche-len*, en tot diens officiaal voor *Brussel*. In 1569 het eereambt van bewaarder der privilegiën van de Leuvensche hooogeschool verkregen hebbende, werd hij den 16 November van dat jaar tot opvolger van Franciscus Sonnius op den bisschoppelijken zetel te 's *Hertogenbosch* benoemd. Den 23 April 1570 te *Brussel* gewijd zijnde, begaf hij zich in de volgende maand naar 's *Hertogenbosch*. Wel zocht Metsius zich de belangen van zijn sticht aan te trekken en zelfs een seminarium op te rigten, maar de tijdsomstandigheden waren hem niet gunstig. In November 1577 moest hij zijn bisdom ruimen, zich eerst naar *Keulen* bij Don Juan van Oostenrijk, en vervolgens naar *Namen* begevende. Hier overleed hij den 17 September 1580.

Tot de merkwaardigste verrigtingen van dezen kerkvoogd behoort het houden van eene synode in zijn bisdom ten jare 1571. Onderscheiden voorschriften voor geestelijken en leken werden daar gegeven. Zij zijn bekend gemaakt onder den titel: *Statuta Synodi dioecesanæ Buscoducensis anno Domini 1571, mensis vero Maji die 8 et duobus sequentibus celebratae; praesidente in ea reverendissimo in Christo patre et*

Domino D. Laurentio Metsio, secundo episcopo Buscoducensi. Sylvaed. 1571. 8°. Insgelijks gaf Metsius een *Manuale pastorum dioecesis Sylvaeducensis*, Sylvaed. 1572. 4°.

Zie overigens: J. B. de Castillion, *Sacrae Belgii Chronologia*, pag 533 sqq. Paquot, II. pag. 640. suiv.

Johannes de Mey, die den 2 September 1670 te *Middeburg* het levenslicht aanschouwde, ontving zijne akademische opleiding te *Leiden* en werd, nadat hij eene reis naar *Engeland* gedaan had, door de klassis van *Walcheren* den 20 September 1639 tot proponent bevorderd. Een jaar later werd hem de dienst te *Ovezande* en *Driebergen* op *Zuid-Beveland* opgedragen en in Maart 1641 zag hij zich te *Baarland* beroepen. In het volgende jaar verdroeg hij zich echter met bewindhebbers der O. I. compagnie om in *Neerlands-Indië* gedurende vijf jaren het predikambt te bedienen. De Mey begaf zich werkelijk op reis, maar toen het schip, waarmede hij zijne reis zou volbrengen, door storm in *Engeland* moest binnenloopen, vernam hij dat een zijner ambtsbroeders hem bij de klassis van *Walcheren* van onregtzinnigheid beschuldigd had. Hij besloot te *Londen* te blijven, ten einde zich hier tegen te verdedigen. De togt naar *Indië* had hierdoor geenen voortgang, maar de Mey begaf zich eerlang naar *Frankrijk*, wordende te *Valence* tot doctor in de geneeskunde gepromoveerd. Over *Zwitserland* en *Duitschland* keerde hij terug.

Gedurende zijn verblijf te *Saumur* had hij eene verklaring van zijne regtzinnigheid aan den voorzitter van de commissie *ad res Indicas* gezonden, welke door de klassis van *Walcheren* gunstig was opgenomen. Bij zijne terugkomst moest hij echter achttien artikelen onderzoeken ten bewijze van zijne overeenstemming met de kerkleer.

De inhoud dier artikelen is ons onbekend. Daaruit kunnen wij dus niet beoordeelen, waarin de Mey van onregtzinnigheid verdacht werd. Uit zijn leven en schriften leeren wij hem echter als een verdraagzaam en liberaal theoloogant kennen, die niet het gezag van anderen, maar eigene overtuiging wilde volgen en, zonder eene bepaalde rigting aan te kleven, een zelfstandig eclecticus was. De Heilige Schrift was de regel, dien hij volgde, en deze wilde hij zuiver verklaard hebben. Van den letterlijken zin mogt men niet af-

wijken en van allegorische uitleggingen en toepassingen, waarin de bijbel zelf niet voorging, was hij afkeerig. Deze vrijere denkwijze was reeds op zich zelve genoeg om in die dagen onregtzinnig genoemd te worden.

Hoe dit zij, in Maart 1643 vertrok de Mey als predikant naar *St. Eustatius*. Na zeventien maanden keerde hij naar het vaderland terug, waar hij in December 1645 te *Zoutelande* werd beroepen. Drie jaren later begaf hij zich tot de gemeente te *St. Laurens* en in 1649 nam hij het beroep naar *Middelburg* aan.

Wel zou men uit de hem op die wijze in zijn vaderlijk gewest betoonde achting vermoeden, dat alle verdenking van onregtzinnigheid geweken was. Het tegendeel bleek. De klassis van *Goes* verlangde, dat hij ook haar ten opzigte dier verdenking genoeg zou geven. De klassis van *Walcheren* toonde zijne ongehoudenheid hiertoe aan, maar hij zelf vond goed de eerstgemelde klassis op achtenveertig punten mondeling te antwoorden. Nu verklaarde ook deze hem regtzinnig, maar toch moest de Mey het dulden, dat sommigen zijner ambtgenooten hem van tijd tot tijd van heterodoxie beschuldigden, vooral tijdens het beroep en de bevestiging van Wilhelmus Momma te *Middelburg*. Bijzonder had hij te lijden van den proponent Petrus Appeldoorn, die hem in gedrukte geschriften, zooals *Cras credo hodie nihil*, — *Aderlatinge van het philosophische bloedt*, enz. lastig viel, doch de Mey mogt het genoeg hebben dien heethoofdigen lasteraar door den arm des wereldlijken regters teregt gewezen te zien. Het schijnt dat zijne liberale denkwijze in het oog van sommigen te veel naar onregtzinnigheid bleef smaken. Te hooger stond hij in de schatting der milder denkenden en ook der Remonstranten. Gerard Brandt vereerde zijne nagedachtenis met een lijkgedicht, hetwelk eindigt met het volgende grafschrift:

Hier legt de Mey, de leitsman van de vromen,
Wiens gulde tong het onbescheit kon tomen.
De leeraar die meest op de liefde drong,
En booze haat met taai geduld bedwong.
De nazaat moet nu naar zijn lessen hooren,
Of kerk en staat gaat door de twist verloren.

Geen wonder, dat, waar de Remonstrantsche kerk-ge-

schiedschrijver hem zoodanigen lof waardig keurde, de ultra-orthodoxen hem van heterodoxie verdachten. Hieraan is het dan ook toe te schrijven, dat hij wel in 1654 te *Amsterdam* en in het volgend jaar te *Rotterdam* in aanmerking kwam, maar dat men hem daar niet heeft beroepen.

De Mey was intusschen van nu af aan in onderscheidene betrekkingen werkzaam, ook buiten *Middelburg*, zooals voor eenige maanden bij de Nederlandsche gedeputeerden tot de *Chambre mipartie* te *Mechelen*, en zelfs in 1673 bij de uitgetrokken krijgslieden te *Vrouwenpolder* het Evangelie verkondigende. De Middelburgsche magistraat droeg hem bij voortduring eereambten op, hem eindelijk in 1676 tot *Professor primarius theologiae et philosophiae* benoemende. Den 8 Junij aanvaardde hij dat ambt, gelijk hij reeds in 1668, toen prins Willem III als eerste edele van *Zeeland* erkend was, eene *oratio votiva* had uitgesproken. Hij mogt in die betrekking niet lang werkzaam zijn. Hij overleed den 8 April 1678, gehuwd geweest zijnde met Wilhelmina van Drijen.

Als prediker was hij zeer geliefd en een man, die niet alleen in de theologische, maar ook in andere, bijzonder de genees- en natuurkundige wetenschappen, ervaren was.

Van zijne geleerdheid getuigen zijne geschriften, die, voor zoo verre zij gedrukt waren, bijeenverzameld en uitgegeven zijn onder den titel: *Alle Nederduitsche wercken, beschreven door den Godzaligen en hooggel. heer, de hr. Mr. J. de Mey, in syn leven Opperleermeester der H. Godgeleerdheid en wijsbegeerte in de hooge School, ook geneesmeester, mitsgaders bedienaar des goddelijken woords in de gemeynte van Jesus Christus, tot Middelburg in Zeeland*, Midd. 1681, fol. herdr. *Delft* 1704 fol. *Leiden* 1741 fol. Bovendien heeft hij in het latijn geschreven: *Physiologia Sacra, sive expositio locorum S. Scripturae, in quibus agitur de rebus naturalibus*, waarvan de derde uitgave verscheen *Mediob.* 1661. 4°.

Zie overigens: de op hem vervaardigde lijdichten, uitgegeven onder de titels: *Zion in den rouw en de tranen van het weenende Middelburg*. Bayle, III. pag. 1959. De la Rue, a. w. blz 99 verv.

Marten Micron, Micronius, de Kleine of Kleyn, uit een niet onaanzienlijk geslacht te *Gend* geboren en reeds vroeg met de gezuiverde evangelieleer bekend geworden, zocht,

toen de vlam van het vuur der vervolging hooger opsteeg, in *Engeland* eene veilige schuilplaats. De jeugdige koning Eduard VI schonk niet alleen aan de om het geloof van elders gevlugte en verdrevene protestanten, zijne bescherming maar ook de Augustijner kerk te *Londen*. Zoo werd daar de eerste Nederlandsche gemeente geboren en, nevens den super-intendant à Lasco en de predikanten Delenus, Riverius en Gallus, Micron tot haren leeraar aangesteld. IJverig werkte hij aan hare stichting en de bevordering harer belangen, tot dat de dood van koning Eduard den staat van zaken geheel veranderde. *The blood Mary* kwam op den troon en met haar de vervolging der protestanten. Micron behoorde tot hen, die den 17 September 1553 met twee schepen uit *Gravesand* zeilden. Dat, waarop hij zich met à Lasco en Uitenhoven bevond, landde na zware stormen in *Denemarken*, maar noch hier, noch in eenig oord, waar de Lutherschen den boventoon hadden, vonden de vlugtelingen eene veilige schuilplaats. Eindelijk werd hun die in *Oost-Friesland* geopend en Micron in 1554 tot predikant bij de gemeente te *Norden* beroepen. IJverig en trouw zooals het van eenen man, die zooveel voor de hervorming gedaan had, mogt verwacht worden, nam hij hier zijne bediening waar, tevens hoog belang stellende in de uitbreiding der gezuiverde evangelieleer. Bij meer, strekt ten bewijze daarvan, dat hij op à Lasco's verzoek, de eerste leerrede hield bij de hervormde gemeente te *Frankfort a/M.* (15 September 1555). Vooral blonk zijn dienstijver uit bij de zware pestziekte, met welke *Norden* bezocht werd. Niet lang mogt de gemeente zich in het bezit van den braven leeraar verheugen. Hij overleed den 12 September 1559.

Micron stond in zeer hooge achting bij zijne tijdgenooten. Zijne deugden hadden dan ook daarop in waarheid aanspraak. Allergunstigst is het getuigenis dat Uitenhoven van hem geeft, in onzen leeraar zulk eene opregtheid, zulk eene liefde en ijver tot vrede en eenigheid, zulk eene reine heilzame gezonde leer, zulk een godzalig verstand om op alles te antwoorden, en zulk een uitstekend oordeel, om de Schrift te onderzoeken en te verklaren, vindende, dat hij voor zich de christelijke kerk in het bezit van vele zoodanige mannen wenschte. Te regt beroept Uitenhoven zich

evenzeer op zijne schriften, als op hen, die hem gekend en gehoord hadden.

De predikant bij de eerste Nederlandsche gemeente te Londen wist bij al de moeilijkheden, waarin hij niet zeldzaam verkeerde, genoegzamen tijd te vinden om ook met zijne pen nuttig werkzaam te wezen.

In de eerste plaats komt ons voor: *M. Microen, Een waerachtighe historie van Hoste (ghenaemt Jooris) van der kateleyne, te Ghendt, om het vry opentlick straffen der afgodischer leere ghebrandt*, zonder plaats- of jaarteekening. Geene mindere aandacht verdient: *Een claer bewijs van het recht ghebruyck des nachmaels Christi, ende wat men van de misse houden zal. Gedrukt buiten Londen bij Collinus Volkwinner anno 1554, 12°, eerst uitgeg. Lond. 1552. kl. 8° en herdr. in 1560, — maar vooral is te roemen: De cleyne catechismus, kinder of berichtleere der Duitschen ghemeente te Londen, ghemaect door Marten Micron, Lond. 1551, Embd. 1559. Wat de orde der bewerking aanging, had de schrijver zich den catechismus van à Lasco, die vóór de kinderleere ook een berigt tot den Godtsaligen leser plaatste, ten voorbeelde gesteld, maar in de behandeling der onderwerpen was het voortreffelijke leerboekje geheel oorspronkelijk, zich door eenvoudigheid en duidelijkheid onderscheidende, en in de Zwingliaansche rigting geschreven. Naast hieraan behooren wij zijne verkorting der Liturgie van à Lasco te noemen, in 1554 uitgegeven onder den titel: *Christliche ordinantien der Nederlantschen ghemeynte Christi, die van den Christelicken prinse Co. Edewart den VI in het jaar te Londen inghestelt was. Gedr. buiten Londen bij C. Volkwinner 1554, 8°.*; ook in het hoogduitsch verschenen met den titel: *Kirchen-Ordnung, wie die unter dem Christlichen König aus Engelandt Edward dem VI in den Stadt Londen, in den Niederlendischen gemeine Christi, durch Kön. Majest. mandat geordnet und gehalten worden, mit den kirchendiener und Elteiten bewilligung durch Hern Johan van Lasco, freiherrn in Polen, superintendenten derzelbiger kirchen in Engeland in Lateinischen sprach weitleufftigen beschrieben aber durch Martinum Micronium in eine kurtze summe verfasset, und jets verdeutschet. Gedrukt in den churfurstlichen stadt Heidelberg durch Johannem Mayer 1565.**

Micron arbeidde in eenen te uitgebreiden kring om niet van nabij betrokken te wezen in de gebeurtenissen van zijnen bewegelijken tijd. Was het toenmaals en ook nog later gebruikelijk, dat er tusschen voorstanders der verschillende gezindten, niet het minste tusschen de hervormden en Doopsgezinden ¹⁾, mondeling over sommige punten der leer gedisputeerd werd, Micron hield in 1554 twee zoodanige twistgesprekken met Menno Simons te *Emden* en deelde in dat, wat twee jaren later drie dagen lang te *Norden* duurde ²⁾. Van zijn eerste gesprek met den Frieschen hervormer gaf onze predikant zelf *Een waerachtig verhaal der 't samensprekinge tusschen Menno Simons en Martinus Mikron van den menschwerdinge Jesu Christi. Met eener kleyner verklaringhe op denselven ende anderen twistighen artikelen, in den naesten blade aengeteekent. Ghedruckt te Emden. Anno 1556 den 8 Junij*. Later verscheen eene *Apologie of verantwoordinge Marten Microns op 20 verscheyden artikelen, die Menno Simons tegen het disputatieboekken in druck heeft uitgegeven. Anno 1558*. Ook bestaat nog een *Apologeticum Scriptum Martini Micronii: quo ecclesias orientalis Frisiae, a Joachimo Westphalo, aliisque ei similibus, falso traductas, modeste tuetur ac purgat. Responsum item ad quandam ejusdem Westphali epistolam, de iis rebus scriptam, quae post Anglicarum ecclesiarum disputationem Hamburgi, aliisque vicinis locis anno 1554 acciderunt. Inseruntur hic nonnulla de coenae Dominicae negotio, quae legisse pium lectorem haud quam poenitebit. Emden. Anno 1557*. Na zijnen dood werd door Nicolaus Carineus uitgegeven: *Van de weerdigheydt, nutheyt, ende noodigheyt der Christelijken vergaderingen. Eerst in den latijne geschreven door Marten Micron, ende nu tot stichtinge der eenvuldigen in Nederduytsch trouwelyck overgeset. Gedrukt Anno 1561* ³⁾.

¹⁾ Z. Voorrede der praesidenten voor het protocol des ghesprecks tusschen Ruardum Acronium ende Peter van Ceulen in 1596 (Franek. 1598), blz. 1 verv.

²⁾ Cramer, Menno Simons, blz. 101 verv.

³⁾ Reershemius noemt ook van hem: Een klare ende Schriftelike onderrichtinge van den eed, 1555, doch dit schijnt eene vertaling van het werk van W. Musculus te zijn. Ook had hij deel aan de vertaling van het N. Test. *Emden* 1556. 4°. In Catal. le Long II, p. 75, komt nog voor: Marten Micron aan Vinc. Phrysius, cort underricht. Te *Norden* gedrukt na 't original van 1554. 8°.

Ten onregte wordt onze Nederlandsche leeraar met zijnen tijd- en stadgenoot Marten Micron, die een vermaard geneesheer te *Gend* was, verward. De werken van dezen heeft men aan genen toegeschreven ¹⁾.

Zie overigens: J. Utenhovii simplex et fidelis narratio de instituta ac demum dissidata Belgarum aliorumque peregrinorum in Anglia, ecclesia, et potissimum de susceptis postea illius nomine itineribus, quaeque eis in illis evenerunt, Basil. 1560. Meiners, Oostvrieschl. Kerk. geschied. I. blz. 324 verv. II. blz. 381 verv. Ypey en Derm. I. blz. 155, 434 525 en de aanteeek. en vooral: Reershemius, Ostfriesländisches Predigerdenkmahl. Aurich, 1796. 8°. p. 223 volg. 804 p. p. Een zeer interessant maar zeldzaam boek.

Jacobus Middelburgensis, Antoniszoon of Antonii, omstreeks de helft der vijftiende eeuw te *Middelburg* geboren, omhelsde den kerkelijken stand en was doctor en hoogleeraar in het kanonieke regt, kanonik en zanger van de St. Gudule te *Brussel* en vicarisgeneraal van Hendrik van Bergen, bisschop van Kamerrijk. Zijne geleerdheid, ook op het gebied der theologie, wordt door Erasmus geprezen. Hij heeft er eene proeve van nagelaten in zijn werk *de prae-cellentia potestatis imperatoriae*, Antv. 1502; Rom. 1503.

Zie overigens: de la Rue blz. 3 verv. Paquot III. pag. 116.

Paulus Middelburgensis of van Middelburg, zag in de stad, van welke hij zijnen naam ontleende, in 1445 het eerste levenslicht. Na te *Leuven* niet alleen de theologie en philosophie, maar ook de genees- en wiskunde met hoo-gen lof beoefend te hebben, keerde hij naar zijn vaderland terug. Hoezeer priester geworden, was de bekwame man in *Zeeland*, waar toenmaals de wetenschappen op lagen trap stonden ¹⁾, weinig geacht en zelfs genoodzaakt het te verlaten. Op nieuw beoefende hij te *Leuven* de wiskunde en gaf tevens eenige geschriften uit, waardoor zijn naam algemeen bekend werd. Het gevolg hiervan was dat hij als hoogleeraar te *Padua* werd beroepen. Hij vertoefde hier echter niet lang, maar werd lijfarts van François Maria, hertog van *Urbino*. Hoog stond onze Middelburg in de gunst van dezen vorst, die hem de abdy van Castel-Duranti schonk en, op wiens aanbeveling mede, hij in 1494 tot bisschop van Fossombrone verheven werd. Zoo ijverig kweet hij zich van de aan deze betrekking verbondene pligten, dat de Pau-

¹⁾ Zie Val. Andreas, Bibl. Belg. p. 596 sqq. Foppens, Bib. Belg., II. pag. 875.

sen Julius II en Leo X hem achtereenvolgend tot het bijwonen en het bekleeden van den voorzitterstoel van het vijfde Lateraansche concilie (1512—1518) afvaardigden. De hieruit voortvloeiende werkzaamheden deden hem de lust voor zijne wiskundige studien niet verliezen. De laatste jaren zijns levens bragt hij deels te *Fossombrone*, deels te *Rome* door. In laatstgemelde stad werd hij op den 15 December 1534 plotseling door den dood weggenomen.

De Middelburgsche geleerde heeft zeker op het gebied der theologie minder gedaan, maar hij verdient vooral melding om zijne pogingen ter verbetering van den kalender. Meermalen drong hij bij Julius II en Leo X, en ook bij de vaders van de Lateraansche kerkvergadering er op aan om hunne aandacht op dit onderwerp te bepalen, aantoonende, dat er eene hervorming noodig en de tijdrekening zoo verloopen was, dat men het paaschfeest op eenen geheel verkeerden tijd vierde. De aangelegenheden der kerk vorderde de belangstelling der geestelijkheid in die dagen zoo bij uitsluiting, dat de verbetering, welke onze Middelburger bedoelde, eerst onder paus Gregorius XII kon plaats vinden. Nogtans had Paulus van Middelburg het zijne ter voorbereiding daarvan gedaan. Bewijs hiervan leveren zijne werken: *Practica de pravis constellationibus ad Maximilianum Austriacum*, Urbini 1484 4°, welligt hetzelfde, wat elders. *Prognosticon ad Max. Austr.*, Coloniae 1484 4°, genoemd wordt, — *Defensio prognostici adversus Joannem Barbum*, Urb. 1484, 4°, — *Invectiva in superstitiosum quendam astrologum*. z. j. 4°. — *Epistola ad universitatem Lovaniensem de Paschate recte observando*, Lovanii z. j. — *Epistola Apologetica*, Lov. — *Paulina de recte Paschae celebratione et de die passionis Domini nostri Jesu Christi*, Forosempronii 1513, — *Prognosticon ostendens anno Domini 1524 nullum, neque universale neque particulare diluvium futurum*, Forosempron. 1523, — *De anno et die nativitatis et passionis Christi libri 33 ad Leonem P. et Maximilianum imperatorem*, en eenige andere geschriften, welker titels ik niet met juistheid weet op te geven.

Zie overigens: G. J. Vossius, de scientiis Mathematic. edit. 1660, pag. 229. Paquot I pag. 445 suiv. De la Rue bl. 116 verv. Hain, Repertorium bibliogr. II p. 411, volg.

Bartholomeus van Middelburg, in 1485 te *Veere* geboren, wijdde zich tot zijn dertigste jaar aan den koophandel. Toen begaf hij zich naar *Leuven* en, na daar met voorbeeldigen ijver gestudeerd te hebben, te *Amsterdam* in de Franciscaner orde. Na de priesterwijding werd hij bijzonder als prediker gebruikt en te *Amsterdam*, *Utrecht* en *Brussel* gaarne gehoord. Meer dan veertig jaren kweet hij zich van deze taak. George van Egmond verhief hem tot wijbisschop, en hij muntte in weerwil van zijne ligchaamskwalen, zoo door strengheid van leven en zeden uit, dat hem, na zijnen dood, die den 11 April 1564 te *Utrecht* plaats vond, de naam van heiligheid naging. Hij heeft in h. s. nagelaten: *Conciones de tempore et sanctis*, 3 tom.

Zie overigens: de la Rue bl. 248 verv. Paquot I. p. 65 suiv.

Michaël van Middelhoven werd, waarschijnlijk omstreeks de helft der zeventiende eeuw te *Tholen* geboren. Zijn vader, Daniel van Middelhoven, die daar destijds predikant was, had zich, onder meer, bekend gemaakt door zijne: *goede gedachten en meditatie over de ses eerste capittelen van het boeck Job*. De zoon werd insgelijks tot het predikambt bestemd en bekleedde dat eerst te *Wouw* en later te *Zaamslag*. Hij heeft geschreven: *Meditatie over Job V en VI*, Vliss. 1670, 8°. — *Korte redenen over 't zevende capittel Jobs, met eene meditatie op de tribulatie deses tijds*, Vliss. 1678, 8°. — *Bronader des Woords Oorspronkelijkheden, ter opvattinge der H. Schrift*, Rott. 1698, 8°.

Zie overigens: de la Rue bl. 449. Paquot I. pag. 145.

Jacobus Middendorp, omstreeks 1537 te *Ootmarssum* ¹⁾ geboren, ontving zijne opleiding te *Zwolle*, vooral bij Boethius Epo ²⁾, nog in lateren tijd alles, wat hij wist, aan de broederschap van Gerard Groote dank wetende. Zich vervolgens naar *Keulen* begeven hebbende, verkreeg hij daar de akademische graden van licentiaat in de theologie, en van doctor in de regten en in de philosophie. In de laatstgenoemde wetenschap, bij welker behandeling hij aan de

¹⁾ Dat hij hier en niet te *Oldenzeel*, zooals de kerkel. oudheden van het bisdom *Deventer* II. bl. 364 melden, geboren is, blijkt uit den titel van zijn werk *de Academiis*.

²⁾ Zie over hem, eigenlijk Bote Ytes geheeten, G. de Wal, de claris Frisiae jurisconsultis pag. 39.

zijde der Thomisten stond, werd hem een professoraat opgedragen. Hij bragt zijn geheele leven te *Keulen* door en moest het slechts voor eene wijle verlaten ten gevolge der bewegingen, uit de bekende handelwijze van den keurvorst Gebhard Truchses ontstaan. In groot aanzien stond hij bij verschillende vorsten, die hem met den titel van hunnen raadsman vereerden. Hij bekleedde hooge waardigheden, het kanonikaat der Metropolitaan-kerk, het onder-kanselierschap der Keulsche akademie en tweemaal het rectoraat. Met een aantal geleerde mannen van zijn tijdperk in vriendschappelijke betrekking staande en om zijne kennis geacht, overleed hij te *Keulen* den 13 Januarij 1611.

Het meest bekende werk van dezen geleerden Nederlander is zijne: *De celebrioribus universi orbis academiis libri duo. Per Jacobum Middendorpium, Otmersensem*, Colon. 1567, *ibid.* 1572; onder den titel: *Academicarum celebrium universi terrarum orbis libri tres, nunc recens per ipsum authorem quarti libri accessione locupletati*, Colon. 1594, *ibid.* 1602, een werk, dat van de uitgebreide geleerdheid des schrijvers getuigt, maar niet altijd oordeelkundig, soms zonderling mag genoemd worden. Middendorp's overige geschriften zijn: *De officiis scholasticis libri duo, prior de magistrorum alter de auditorum officiis*, Colon. 1570, — *Aristeae historia versae per 70 interpretes Scripturae Sacrae, ex M. S. codicibus graecis et latinis restituta et commentario illustrata*, *ibid.* 1571, — *Imperatorum, regum et principum, clarissimorumque virorum quaestiones theologicae, juridicae et politicae, cum pulcherri- mis responsionibus*, *ibid.* 1603, en *Historia monastica, quae religiosae et solitariae vitae originem, progressiones, incrementa et naturam ex Scriptura S., ex pontificio et caesareo jure, ex antiquissimis historiis, ex veterum patrum atque jurisconsultorum scriptis demonstrat*, *ibid.* 1603.

Zie overigens: kerkel. oudheden van het bisdom *Deventer* II. bl. 364 verv. Paquot III. pag. 26 suiv. Delprat, de broederschap van G. Groote bl. 81 verv.

Johannes van Miggrode, uit een aanzienlijk geslacht den 6 Mei 1531 te *Aalst* in *Vlaanderen* geboren, was in 1564 ¹⁾ kanonik en pastoor van de parochiale kerk te *Veere*. Te dier stede waren toen reeds velen met de kerkhervor-

¹⁾ Welligt bekleedde hij deze waardigheden reeds een paar jaren vroeger, zeker echter in 1564.

ming ingenomen. Of dit, dan of eigene aandrift den pastoor bewoog om over het punt der godsdienst ernstig na te denken, is onbekend, maar zeker is het, dat hij allengs van menige dwaling der Roomsche kerkleer overtuigd werd. Nogtans bleef hij de priesterlijke waardigheid bekleeden, hoezeer hij de gezuiverde Evangelieleer voorstond en niet weinigen tot het omhelzen van deze bragt. Tevens liet hij zijnen invloed gelden om den overdreven ijver van sommige hervormden te matigen, waaraan het voornamelijk te danken is, dat het werk der reformatie te *Veere* zulk eenen zachten gang heeft genomen.

Onder al deze hervormingsbemoeijingen bleef Miggrode ongehinderd in zijne kerkelijke betrekking, doch toen in 1566 de zaak der protestanten in ons vaderland eenen ongunstigen keer nam en de toekomst voor allen, die de waarheid liefhadden, donker werd, besloot Miggrode, wiens verlichten zin niet onbekend was, het dreigend gevaar te ontwijken.

Hij begaf zich naar *Engeland*, werwaarts hem eerlang het banvonniss van Alva volgde ¹⁾. Bragt hij zoo wereldsche grootheid en goederen, want Miggrode was niet arm aan deze, aan de gewetensvrijheid ten offer, hij bleef ook in den vreemde een trouwe zielzorger voor de met hem om het geloof van den vaderlandschen bodem gewekenen. Onder zijne leiding vestigde zich eene Nederlandsche Hervormde gemeente te *Colchester* en hij was haar eerste predikant. Onzeker schijnt het, of hij in diezelfde betrekking ook te *Norwich* is werkzaam geweest; zeker is het, dat hij niet weinig heeft bijgedragen om de uitgewekenen, bijzonder ook de watergeuzen, te bemoedigen.

Na de inneming van *Brielle* keerde Miggrode naar *Veere* terug. Thans geheel als hervormd leeraar optredende, bleef hij den gang der reformatie daar ter stede leiden. Hij bevorderde er rust en orde en bezielde tevens de gemoederen met zoo krachtige liefde voor de goede zaak, dat men tot elk offer daarvoor bereid was.

¹⁾ Hij wordt er in genoemd *Sire Johan de Nugroede, chanoine cy devant pasteur de l'église parochiale en la ville de la Veere*, en wordt met anderen schuldig verklaard *d'avoir esté ministres au dit lieu de la Veere, et y presche leurs faulses et erronées doctrines de Calvin*. Het vonnis is gedagteekend te 's Hertogenbosch 17 Augustus 1568. Zie Marcus, sentent. van Alva, blz. 104 en 105.

Veel, zeer veel had *Veere* aan den krachtigen, maar gematigden ijver van Miggrode te danken. Zijne werkzaamheden bepaalden zich echter niet tot die toenmaals nog zoo bloeiende stad. Zij strekten zich uit tot geheel *Walcheren* en van daar verbreidde zich zijn invloed over gansch *Zee-land*. Mag hij met regt den naam van den Zeeuwschen hervormer dragen, wij mogen er bijvoegen, dat hij vooral gearbeid heeft tot het ordenen der kerkelijke zaken in zijn gewest en bijzonder op *Walcheren*.

Reeds vroeg na de verandering van zaken, werd hem het regelen der kerkelijke belangen op dat eiland, in het leger en op de vloot, opgedragen, terwijl hij te *Middelburg*, nadat de Staatschen deze stad hadden ingenomen, des zondags en tweemaal in de week het Evangelie predikte. In 1574 rigtte hij de klassis van *Walcheren* op, aan welker werkzaamheden hij steeds een ijverig deel nam. Dagelijks breidde zich intusschen de kring zijner bemoeijingen uit. Niet alleen was hij, zoolang zijne krachten dit veroorloofden, lid van alle Zeeuwsche synoden, maar ook soms voorzitter, meestal scriba van deze. Op die van 1581 werd hem, nevens Michael Panneel ¹⁾, het ontwerpen van eene *forma* van examen voor kandidaten tot de heilige dienst opgedragen, terwijl hij op die van 1591, op welke de Zeeuwsche kerk-ordering werd ontworpen en vastgesteld, het scribaat waarnam. Zijne bekwaamheid werd zoo hoog geschat, dat men hem aan het hoofd plaatste van die predikanten, aan welke werd opgedragen mede te helpen tot het zamenstellen van eene geschiedenis der reformatie in ons vaderland. Met Gerobulus ²⁾ arbeidde hij in 1578 bij de regering van *Goes* om de groote kerk aan de hervormden te doen inruimen ³⁾ en in het volgend jaar om *Zuid-Beveland* van leeraars te voorzien. Hooger en hooger steeg dan ook zijn roem en bij het hoogklimmen zijner jaren werd hij meer en meer de groot

¹⁾ Deze, uit een adelijk geslacht van *Vlaanderen* afkomstig, was van *Norwich* naar *Middelburg* beroepen en heeft der Hervormde kerk in *Zeeland* menige belangrijke dienst bewezen. Zie over hem J. W. te Water, *Reform. van Zeeland*, blz. 113, 183 verv.

²⁾ Zie D. I. blz. 315 verv.

³⁾ Zie over hetgeen toenmaals te *Goes* plaats vond: Ypey en Derm. II. blz. 41 en de aantek. Ab Utrecht Dresselhuis, de Hervormde gemeente te *Goes*, blz. VI en VII.

geschatte vraagbaak van velen. Beleefde hij niet alleen den hevigen worstelstrijd, dien de hervorming in ons vaderland met *Rome* moest kampen, maar ook nog de noodlottige kerktwisten van den aanvang der zeventiende eeuw, hij bleef op den duur standvastig, ijverig en getrouw in zijne dienst, al zijne krachten inspannende om rust en vrede te bewaren. Men zou vermoeden, dat zooveel arbeid de ligchaamskracht van den nijveren man vroeg zou hebben gesloopt. Het tegendeel vond plaats. De Zeeuwsche hervormer, over wiens kruin zoo vele stormen waren gegaan, bereikte den ongewonen ouderdom van zesennegentig jaren. Zacht en kalm was zijn verscheiden op den 6 Mei 1627.

En zacht en kalm kon de dood zijn van eenen man, die wel geene geleerde werken heeft nagelaten, maar wiens invloed op de voortzetting der hervorming in *Zeeland* en op de vestiging der Nederlandsche hervormde kerk groot geweest is, en die, trouwe volger van zijnen Heer, het Evangelie der vertroosting bragt in de woningen des lijdens. Dat ondervond vooral *Veere*, toen het in 1603 en 1604 door eene vreeselijke pest bezocht werd. De plage kon hem niet afschrikken van de zieken te verplegen en, waar hij het aardse leven niet behouden kon, het oog des sterfenden op het hemelsche te rigten. Zulk een man, die in het tijdperk der reformatie eene voornamende rol vervulde, en die, naast Dathenus en Modet, de waarheid in liefde voorstond, verdiende wel in dankbaar aandenken bij de nakomelingschap bewaard te blijven. De regering van *Veere* rigtte hem dan ook in 1774, bij het tweede eeuwfeest van de Hervorming dier stad, in de groote kerk een gedenkteeken op.

Zie overigens: Smallegange, Chronijk van Zeeland, blz. 489. 's Gravezande, tweede eeuw-gedachtenis der Middelburgsche vrijheid blz. 439. J. van Iperen, redevoering ter eere van J. van Miggrode. J. W. te Water, Reform. van Zeeland, blz. 90 verv. 168. Ypey en Derm. I. blz. 231, II. blz. 32 en de aant. J. Renier, de verdiensten van J. van Miggrode of twee honderdjarige gedachtenis-rede, uitgesproken te Vere 1 Julij 1827.

Jacobus van Miggrode, zoon van den zoo even vermelden Zeeuwschen hervormer, en geboren te *Veere* in 1573, was predikant te *Scherpenisse*, *Gapinge*, *Arnemuiden* en laastelijk te *Middelburg*, waar hij in 1625 beroepen werd. Hij werd daar hooggeacht en was curator der latijn-

sche school. Jacobus Miggrode overleed in 1645 en heeft een klein werkje nagelaten, dat na zijnen dood is uitgegeven onder den titel: *Bloemhof der geestelijke gelijckenissen, met groote neerstigheydt vergadert ende bijeen gestelt*, Dordr. 1646. 12°.

Zie overigens: de la Rue blz. 250, 251. J. W. te Water, a. w. blz. 207, 319.

Carel Otho Mitzen, geboren te *Kuilenburg*, waar zijn vader Georg Frederik Mitzen, sedert 1686 predikant bij de Luthersche gemeente was, volbragt zijne akademische studien te *Jena* en werd, te *Amsterdam* proponent geworden, zijnen vader ter ondersteuning in het dienstwerk toegevoegd. In 1724 ving hij zijne prediking te *Kuilenburg* aan, van waar hij zeven jaren later naar *Rotterdam* vertrok. Hier werd hij in 1745 emeritus en overleed den 21 April 1747.

Hij behoorde niet tot de minst geachte predikers van zijnen tijd en heeft proeven van zijn kanselwerk nagelaten in: *Laatste Leerrede* (Ps. CXXI: 8) *in de oude kerk van de Ev. Luth. gemeente des onver. Augsb. Gel. toegedaen*, Rott. 1736, en: *Het laatste huys des Heere boven 't eerste verheerlijkt en met vrede begaift, naar de bootschap van Haggai*, II: 10. *ter inwijding van de nieuwe kerk enzv.* Rott. 1736. Bovendien heeft hij eene vertaling geleverd van *P. J. Spener's eenvoudige verklaring der Christelijke leer-naar de orde der kleine catechismus van Lutherus*.

Zie overigens: Schultz Jacobi en Domela Nieuwenhuis, bijdragen tot de geschiedenis der Ev. Luth. Kerk in Nederl. I. blz. 61, II. blz. 159 en 160. VII. blz. 71 verv.

Joost Modersohn, ofschoon in 1637 te *Munster* het levenslicht aanschouwd hebbende, heeft een groot deel zijner dagen in ons vaderland doorgebracht. Hij studeerde te *Leuven* en verliet deze akademie als baccalaureus in de theologie en meester der vrije kunsten. In 1665 als pastoor bij de Hollandsche zending geplaatst, bouwde hij eene kerk op de Brouwersgracht te *Amsterdam*, bij welke hij eene niet onbelangrijke boekverzameling voegde. Hij was een man van studie, die niet alleen van de godgeleerdheid, maar ook van de wiskunde, zijn werk maakte en die de muziek met ijver beoefende. Als prediker was hij gezocht en de trouw, met welke hij zijne pastorale pligten vervulde, wordt

zeer geroemd. Modersohn, die lid van het Haarlemsch kapittel was, overleed den 8 Januarij 1693. Hij droeg den titel van protonotarius Apostolicus en heeft een bundel sermoenen nagelaten, die echter meer verhandelingen over godgeleerde punten, dan leerredenen zijn. Zij zagen het licht onder den titel: *Conciones quadragesimales, seu commentarius litteralis et moralis in 7 Psalmos poenitentiales*, Antv. 1697. 8°.

Zie overigens: Oudheden van Amstelland enzv. II. blz. 159. Paquot II. pag. 82.

Herman Moded, Modet of Strijcker, een man, die in de geschiedenis der kerkhervorming in Nederland eene hoogst belangrijke rol vervulde en die, bij en na zijn leven zeer verschillend beoordeeld is geworden, was te Zwolle geboren, en omhelsde den geestelijken stand. Hoezeer hij het monniken kleed droeg, werd hij vroeg met de leer der reformatie bekend. Zeker is het, dat hij reeds, in 1544 als leeraar bij de hervormden voorkomt en dat hij het Evangelie, gedurende eene reeks van jaren, met het uiterste gevaar en met opofferende volharding gepredikt heeft. Dat hij in hooge achting bij zijne geloofsgenooten stond, blijkt ook daaruit, dat hij onder hen behoorde, aan wier beoordeeling Guido de Bres, in 1562 zijne geloofsbelijdenis toevertrouwde ¹⁾. Groot was zijn ijver voor de zaak der hervorming, door de drift van zijn karakter soms onbedachtzaam en gevaarlijk voor die zaak zelve wordende. Eenigen tijd de heimelijke gemeente te *Oudenaarden* bediend hebbende ²⁾, was hij de eerste, die het in Nederland, op den 14 Junij 1566 waagde in de nabijheid dier stad in het openbaar te prediken. En, hoewel hij naauwelijks het

¹⁾ Merkwaardig zijn de woorden, met welke Saravia dit op eenen brief van 13 April 1612 (O. stijl) aan Uitenbogaert (Epist. praest. viror. pag. 362) berigt: Ego me illius confessionis ex primis unum fuisse authoribus profiteor: sicut et Hermanus Modetus, nescio an plures sint superstites. Illa primo fuit conscripta Gallico sermone a Christi servo et martyre Guidone de Bres. Sed, antequam ederetur, ministris verbi Dei, quos potuit nancisci, illam communicavit; et emendandum, si quid displiceret, addendum, detrahendum proposuit, ut unius opus censeri non debeat. Sed nemo eorum, qui manum apposuerunt, umquam cogitavit fidei canonem edere: verum ex canonicis scriptis fidem suam probare.

²⁾ In 1560 deed hij dit die van Breda. Bij van 'Goor, beschr. van Breda, blz. 76, komt hij voor onder den naam van Hermannus Stricker.

dreigende gevaar ontkwam, schrikte dit hem niet af van in de opgenomene taak te volharden. In de volgende maand predikte hij voor eene onafzienbare schaar nabij *Gend*, en toen de noodlottige beeldenstorm losbrak, en hij de predikdienst te *Antwerpen* waarnam, kon hij de beschuldiging niet ontgaan van een der veroorzakers daarvan geweest te zijn, — eene beschuldiging echter, waarop wij later zullen terugkomen. Intusschen gaf zij aanleiding, dat de aandacht van het Spaansche bewind zich op hem, evenals op Dathenus, vestigde en dat de landvoogdesse eene belangrijke som uitloofde voor wie hem in hechtenis deed nemen. En wel had zijn ijveren het oog tot zich getrokken. Toen de regering het prediken te *Antwerpen* wilde beletten, was Modet niet zoo gemakkelijk tot onderwerping aan dat besluit te brengen, als zijn ambtgenoot Taffin, terwijl de beschuldiging op hem rustte van de hand gehad te hebben in de beroerte, die in 1567 te *Antwerpen* plaats vond, alsmede in den beeldenstorm te *Maastricht*, *Maaseijk* en *Has-selt*. Ter naauwernood ontkwam hij in een Franciscaner pij zijne belagers, toen de bisschop van *Luik* met magt van krijgslieden de Roomsche eeredienst in deze streken herstelde. Scherp werd hij vervolgd, maar door de hand der Voorzienigheid bewaard.

Tot hiertoe leeren wij Modet kennen als een' der ijverigste hervorming-predikers. Geen wonder intusschen, dat bij hem, die de gezuiverde Evangelieprediking zoo hartelijk lief en die daarvoor zooveel te lijden had, niet altijd wijze en wikkende bedaardheid voorzat; maar evenmin kan het ons dan ook bevreemden, dat wij, nadat de zaken in ons vaderland eenen gunstigen keer hadden genomen, in hem eene te verre gaande bemoeizucht, ligtelijk te verklaren uit de bewustheid van hetgeen hij gedaan had, en nog altijd dezelfde onrust vinden. De door den storm hoog opgehoopte golven keeren niet spoedig tot effen kalmte.

Het vroegst ontmoeten wij hem, na de inneming van *Brielle*, te *Zierikzee*. Nadat ook deze plaats door Jakob Simonszoon de Rijk aan het gezag van Oranje onderworpen was, trad hij daar in 1572 als eerste predikant op. Lofwaardig was hier zijn arbeid ter vestiging van de hervormde kerk. Niet alleen *Zierikzee*, maar geheel *Schouwen*

had ten deze veel aan hem te danken, en in 1573 werd in die stad onder zijne leiding een coetus gehouden ter bevordering en regeling der kerkelijke belangen. Te bejammeren was het nogtans, dat hij in twist kwam met den dapperen de Rijk over de goederen van de abdij te *Middelburg*. Onzeker schijnt het, of hij, zooals sommigen willen, den kansel te baat nam om tegen den moedigen Watergeus te spreken, maar zeker, dat de wijze Oranje, uit het geschil tusschen deze beide mannen grooter onheil duchtende, Modet eenen anderen werkkring aanwees en hem tot zijnen hofprediker benoemde.

Zonderling verschijnsel inderdaad, een Modet, met al zijnen vurigen ijver, met zijne bitterheid jegens de Roomsche kerk, met zijnen onverdraagzamen zin en met zijne bemoeizucht, hofprediker bij Oranje! Kon het anders, of hij moest in die betrekking spreken en doen, wat den prins meermalen mishagde, en wat der gemalinne van den schranderen en voorzigtigen vorst aanleiding moest geven hem, met zinspeling op zijnen naam, *immodet* te noemen?

In 1580 werd Modet als predikant te *Utrecht* aangesteld. Reeds had hij daar sedert Paschen gepredikt, maar eerst den 17 October nam de regering hem als leeraar aan ¹⁾. Wat deze bewoog den onrustigen prediker in een tijd, waarin Duifhuis bij de magistraat nog in hooge achting stond en de consistorialen zich reeds lieten gelden, te benoemen en van waar hij naar *Utrecht* overkwam, heeft de geschiedenis nog niet opgelost. Zeker is het intusschen, dat velen der gemeente met zijn prediken waren ingenomen en welligt heeft de regering aan dezer aandrang toegegeven.

Hoe dit zij, Modet, de man, die zooveel gezien en gedaan, die de vlammen der brandstapels aanschouwd, aan de overwinnende watergeuzen de hand gereikt had, die zich zelf als een' der grondzuilen van den jeugdigen staat en als geroepen ter handhaving van de zuiverheid eener leer, waarvoor hij zooveel had opgeofferd, aanmerkte, meende zich te

¹⁾ Hij schijnt echter reeds vroeger voor zijne dienst te *Utrecht* traktement genoten te hebben. Volgens *de Kameraars-rekeninge* (bij Dodt van Flensburg, archief III. blz. 255) werd hem een half jaar pensie, versch. *Vict.* 80 (23 August. 1580) 150 *L.* uitbetaald.

Utrecht juist op zijne plaats te bevinden. Daar was strijd en botsing: daar vond zijn woelige geest voldoening. Dadelijk mengde hij zich dan ook in de zaak met de gemeente van St. Jacob. De dood van Duifhuis scheen het tijdperk te zijn om deze zich te doen aansluiten aan de Nederlandsche kerk en dus aan de Utrechtsche consistorialen.

Bij twee gesprekken, die met de volgers van Duifhuis werden gehouden (4 August. en Novemb. 1581) stond Modet aan het hoofd der consistorialen. Beide bleven echter zonder gevolg en de vereeniging voor als nog achterwege. Eerst later in het Leicestersche tijdvak, gelukte het Modet het consistorie geheel te doen zegepralen. Het is dan ook over bekend, hoezeer hij, gelijk velen zijner ambtgenooten, was ingenomen met den Engelschen landvoogd. En wel deelde de Utrechtsche predikant in diens hooge gunst. Weldra toch was Modet's invloed zoo groot, dat hij zich in de keuze der wethouderschap en in de gewichtigste aangelegenheden deed gelden. Men bezigde hem tot belangrijke zendingen ¹⁾, en, toen Leicester naar *Engeland* gekeerd was, vertrok hij derwaarts met geloofs- en lastbrieven, ook door zijne daartoe door hem geperste ambtgenooten Sopingius, Helmichius en Uitenbogaert geteekend, om bij de koningin bescherming van de bedreigde hervormde kerk en het terugzenden van den opperlandvoogd te verzoeken. Kort hierop (Junij 1587) kwam hij, ten gevolge zijner staatkundige bemoeijingen, in lijden. De stadhouder van *Utrecht*, graaf van Nieuwenaar, was verstoord op Modet, hetzij over diens verzet tegen de algemeene staten, hetzij op het vermoeden, dat de predikant er op uit was om hem het stadhouderschap te doen verliezen. Nieuwenaar besloot hem gevangen te doen nemen en nu ontstond te *Utrecht* een oproer, dat het ergste dreigde. Het gelukte echter aan den Keulschen oud-keurvorst Truchses en den Engelschen krijgsbevelhebber Norrits om dat te stillen, doch de Utrechtsche regering meende aan den stadhouder door het afzetten van Modet eenige voldoening te moeten geven. Wel trachtte de consistorie zich daar te-

²⁾ In de reeds genoemde *Kameraars-rekeninge* (1586), t. a. p. blz. 266, komt voor: *Herman Modet, minister, van dat hij als daartoe gecommitteerd tweemaal gereist is aan de overste Sonoy, om saken 't gemeyn best betreffende*, 48 L.

gen te stellen, maar de afgezette begreep althans gedurende eenige weken van het openbare dienstwerk te moeten afdichten. Intusschen verzoende hij zich met Nieuwenaar en steeg zoo hoog in diens gunst, als diens haat bitter geweest was.

Het is bekend, dat Leicester met zijne partij in ons vaderland het onderspit moest delven. Bij die gelegenheid schaarde Modet zich aan eene zijde, tegenover welke hij tot nog toe gestaan had, namelijk aan die der staten tegenover de Leicestersche factie. Dit nam echter niet weg, dat hij met zijne ambtgenooten, in November 1589, uit de dienst der Utrechtsche gemeente ontslagen werd.

Dat hij zich dit aantrok, was te verwachten van eenen man, wiens invloed in het Sticht zoo groot geweest was, maar het blijkt nog ten overvloede uit de door hem aangewende pogingen om zich met de Utrechtsche gemeente te verzoenen. Na zijn ontslag te *Emden* vertoevende, bediende hij zich hiertoe van de tusschenkomst van den kerkeraad aldaar. Deze bewerkte dan ook, dat men, na eene breede onderhandeling, van *Utrecht* een formulier van verzoening overzond, hetwelk door Modet den 16 Augustus 1591 in den kerkeraad van *Emden* werd aangenomen. Het stuk luidde, zooals het door Meiners ¹⁾ wordt medegedeeld. „Hermannus Modetus zal belijden, dat hij, hoewel uit eenen goeden ijver en uit eene goede meening, zich sommige zaken onderwonden heeft, meer, dan zijn ambt en de stichting van de kerk medebragt en hem betaamde; dat hij mede uit menschelijke zwakheid en onbedachtzaamheid zich in sommige dingen anders gedragen heeft, als de christelijke liefde en het welvaren vereischte. Waaruit alzoo buiten zijne meening, tot zijne groote droefheid, eene groote ergernis en zwarigheid voor de kerk van *Utrecht* ontstaan is. en dat hij daarover eene hartelijke droefheid en hartelijk leedwezen van het begin af gehad heeft en nog heeft: biddende en begeerende, dat de genen, die hierdoor van wege zijn' persoon bedroefd, ontsticht of benadeeld mogten zijn, hem zulks ten goede houden en, het der algemeene menschelijke zwakheid toeschrijvende, door het vuur der liefde willen verteeren. Gelijk hij ook God den Heer uit grond

¹⁾ Meiners, Oost-Vrieschl. kerk. Geschied. II. blz. 291.

zijns harten bidt en altijd bidden wil, dat hij de bedroefde kerk te *Utrecht* genadiglijk weder wil oprigten.”

Later vinden wij den in den stroom der gebeurtenissen heen en weder geslingerden prediker in het genot van een jaargeld, hem door de staten van *Holland* betaald, en tot geheime diensten in *Duitschland*, te *Keulen*, *Munster* en elders gebruikt. Uit de opdracht van zijn geschrift tegen de wederdoopers blijkt, dat hij zich in 1603 te *Middelburg* bevond: en uit eene uitdrukking van Saravia ten jare 1612 ¹⁾ wordt het zeker, dat hij toenmaals nog leefde.

Waar wij op deze levensschets van Modet terugzien, jammert het in den man, wiens moed en ijver, in de bangste dagen der hervorming, tot eerbied dringen, trekken te bespeuren, waardoor deze aanmerkelijk wordt verminderd. De onpartijdigheid vordert echter dat, waarvan hij bij uitnemendheid wordt beschuldigd, meer van nabij te beschouwen.

Tegen de betichting, dat hij vooral tot den beeldenstorm zou hebben aangezet, heeft hij zich zelf in eene ten jare 1567 uitgegeven *Apologie* ²⁾ verdedigd. Wel kan het ons niet bevreemden, dat zijn in zoovele opzichten in het oog springende en niet altijd de maathoudende ijver aanleiding tot die verdenking heeft gegeven, maar zijne verdediging is zoo eenvoudig, duidelijk en overtuigend ³⁾, dat zij niet alleen zijne onschuld aan eene schennis, door Roomsche en onroomsche verfoeid, aantoot, maar ook, dat hij inderdaad heeft gepoogd zijnen invloed daartegen te doen gelden. En te geloofwaardiger wordt zijne apologie, wanneer onderscheiden geschiedschrijvers, zoo van de Roomsche, als van de protestantsche zijde, verklaren niemand onder de leeraars of edelen als aanvoerder van den beeldenstorm, ja zelfs geen der daders te kunnen noemen ⁴⁾.

Zeker springt zijne bemoeizucht met staatszaken in la-

¹⁾ Z. diens vroeger uit de *Epist. praestant. viror.* p. 262 aangehaalde woorden: „nescio an plures sint superstites.”

²⁾ De geheele titel is: *Apologie ofte beantwoordinghe H. Modet, teghens de calumnien ende valsche beschuldighen gestroeyet tot lasteringhe des H. Evangelies ende zijnen persoon, door de vianden der christelycker religie.* Z. pl. 1567, kl. 8°. Het boekje is zeer zeldzaam.

³⁾ Brandt geeft er een breed uittreksel van I. D. blz. 347. verv.

⁴⁾ Schotanus, *Geschied. van Friesl.* blz. 732. J. van der Sande, *Belgic. historiar. Epit.* p. 6. Hopperus, *Recueil des troubles des Pays-Bas*, pag. 97.

teren tijd meer in het oog. Het moge zijn dat de liberale Amsterdamsche patricier Hooft, ingenomen tegen al wat naar kerkelijke heerschzucht zweemde, het verhaal van het tusschen Modet en de Rijk voorgevallene wat hoog gekleurd heeft, maar, wie weet, hoeveel toenmaals de invloed en het gezag der predikanten gold, zal zich er niet over bevreemden, dat de Watergeus wenschte van hem ontslagen te worden. Dat intusschen Modet's gedrag geen vlek op de waardigheid van zijn ambt wierp, is niet alleen uit zijne benoeming tot hofprediker te besluiten, maar blijkt ook uit het loffelijke getuigschrift, hem bij zijn vertrek door de regering van *Zierikzee* gegeven ¹⁾. Meer blaam werpen, naar ons inzien, zijne latere bemoeijingen te *Utrecht* op den man, wiens onverdraagzaamheid en de gemeente van St. Jacob en de Roomschegezinden ondervonden, terwijl die jegens de doopsgezinden niet minder was. Bewijs hiervan levert zijn: *Grondich bericht van de yerste beginselen der wederdoopers Secten, ende wat veelderley verscheyden tacken een yder met syne aert ende dryver daeruyt gesproten syn.* Middelburg, kl. 8°. een geschrift voor welks opdragt hem de algemeene staten den 27 Mei 1603 met eene eeregift van tweehonderd gulden beschonken ²⁾. Modet was echter niet de eenige onverdraagzame in die dagen, maar bij hem, den man van grooten invloed, moest dat nog meer dan bij anderen uitkomen. Evenmin was hij de eenige predikant, die zich meer, dan pas gaf, met staatszaken inliet. De staten van Holland achtten het immers in Mei 1587 noodig Saravia en elf andere predikanten voor zich te ontbieden, ten einde hen te vermanen, zelfs met belofte van hoogere inkomsten, om hunne hoorders eendragt en gehoorzaamheid aan de regering in te scherpen ³⁾. Wij voegen er bij, dat de bemoeijingen dier mannen in die dagen niet zoo geheel te veroordeelen waren. Zij waren met vurige liefde bezield voor eene godsdienst, waarvoor zooveel was opgeofferd, en overtuigd, dat de belangen

¹⁾ J. W. te Water, *Reform. van Zeel.*, blz. 216 vermeldt het besluit daartoe uit de notulen van den raad van *Zierikzee*. Het luidt: „Item is Hermanus Modet, minister, geconsenteert, dat men hem verleenen zal certificatie dat hij hem alhier eerlijk gedragen heeft in 't ambd, als dat behoord.”

²⁾ Resolutien der algem. staten; bij Dodt van Flensburg.

³⁾ Ypey en Derm. I blz. 350.

van het vaderland en van de hervormde kerk dezelfde waren, achtten zij zich niet alleen reeds uit dit beginsel geroepen om soms van het kerkelijke op het staatkundige gebied over te gaan, maar ook omdat zij, opmerkende dat sommige leden der hooge regering op het stuk der godsdienst onverschillig schenen, vreesden, dat, wanneer zij zich bij de besluiten van den staat niet lieten gelden, deze ten nadeele der kerk zouden strekken. Hier komt nog bij, dat Modet en andere zijner ambtgenooten evenzeer door Leicester werden gezocht, als zij zelve den Engelschen graaf zochten. De loop der omstandigheden bragt niet weinigen op een standpunt, waar zij niet behoorden.

Wij schrijven deze opmerkingen niet om Modet vrij te pleiten, maar alleen om hem onpartijdig te doen beoordeelen. Zeker toch is het, dat hij in staatkundige bemoeizucht de meesten zijner ambtgenooten verre overtrof en, blijkens zijne eigene voor den kerkeraad van *Embsden* afgelegde verklaring, zich in sommige dingen anders gedragen heeft, als de christelijke liefde en het welzijn van de kerk vereischten. Verre staat hij, in kennis, bezadigdheid en in opvatting van de leer des Evangelies, beneden eenen Junius en eenen Lozeleur, maar, bij een meer hartstogtelijk en voor hevige uitbarstingen vatbaar gemoed, had hij ook eene geheel andere opleiding en ontwikkeling gehad. Wel had hij als jongeling het Franciskaner kleed gedragen, maar hem schijnt geene wetenschappelijke opvoeding ten deel gevallen te zijn. Vroeg en met al het vuur van zijn karakter de leer der hervorming aangenomen hebbende, dreven hem de stormen der vervolging en der tijden voort. Was het wonder, dat zijn ijver wel eens bitter, wel eens overdreven werd? Was het wonder, toen hij, boven zoo velen uit die stormen gespaard en tot den laten avond zijns levens met hetzelfde vuur bezield, zich bij uitnemendheid gerechtigd achtte om op alles het oog te vestigen, in alles deel te nemen, zeldzaam toeschouwer te blijven? Geleid, als hij werd, door Leicester, moest hij wel met hoogen dunk van zich zelve vervuld zijn.

Het is te betreuren, dat een man van zooveel wezenlijke verdiensten zich door zijnen ijver en door de omstandigheden tot daden heeft laten vervoeren, die den, hem door Charlotte van Bourbon toegeworpen naam van *immodet*

wettigen. Nogtans stond ook hij op zijne plaats. Danken wij de wijze Voorzienigheid, die aan Willem I eenen Lozeleur toevoegde, wij mogen het niet voorbij zien, dat in dagen, waarin op overspanning te groote ontspanning had kunnen volgen, de Modet's daartegen hebben gewaakt.

Zie overigens: behalve Bor en Hooft op verschillende plaatsen, Brandt I. blz. 149, 253, 304, 343, 347, 319, 442, 449 verv., 528 verv. 723 verv. 755 verv. W. te Water, Historie der Herv. kerk te *Gent*, blz. 222 verv. J. W. te Water, Reform. van Zeel., blz. 216 verv. Meiners, Oost-Vrieschl. kerk. gesch. II. blz. 289 verv. van Rhenen, lijst van de namen der pred. onder de provincie van *Utrecht* blz. 10 verv. Wagenaar VIII, blz. 176, 190, 216, 220. Ypey en Derm. I. blz. 185, II. blz. 40, aantek. blz. 13 Roijaards geschied. der Herv. in de stad *Utrecht*, in het Nederl. Arch. VI en VII D.

Petrus Molinaeus. Zie: **P. du Moulin.**

Joannes Molineus is in 1667 proponent geworden bij de Remonstrantsche broederschap en, na eerst de dienst te *Buren* te hebben waargenomen, nog in hetzelfde jaar te *Zegwaart* en *Zoetermeer* als predikant beroepen. Van daar vertrok hij zeer korten tijd later naar *Alkmaar*, echter niet zonder dat zijne eerste gemeente ernstige pogingen had aangewend om hem te behouden. In 1683 verwisselde hij *Alkmaar* met *Rotterdam*, waar hij den 15 November 1702 overleden is.

Molinaeus heeft zich vooral als prediker onderscheiden. Zijn *Merg des N. Verbonds, of 24 Predikationen*, Amst. 1703. 4°., heeft hoogen lof weggedragen. Van zijne leerredenen hebben overigens het licht gezien: *predikatie op een bededag*, — *de waare wijsheid*, — *Lijkpredikatie over D. G. Brandt den jongen*, — *over de 124 Psalm*, — *Lijkpredikatie over D^o. C. Pesser*, enz. Bovendien zijn van hem bekend: *Betoverde wereld van B. Bekker onderzocht en wederlegt*, Rott. 1692. 4°., en *Oogzalf voor het gereformeerde Christendom*, den Haag 1675. 4°.

Zie overigens: J. Tideman, a. w. blz. 58, 177, 242, 368. Ypey, gesch. der Chr. kerk in de 18^e E. IX D. blz. 226.

Douwe Feddriks van Molqueren was in het laatste gedeelte der zeventiende en in den aanvang der achttiende eeuw leeraar bij de Vlaminger doopsgezinden, eerst te *Harlingen* en later te *Emden*. Hij behoorde tot de scherpzinnigste verdedigers van zijne rigting. Hij was een ijverig bestrijder van het Socinianismus en liet ook Galenus de

scherpte zijner pen gevoelen. Zijne geschriften zijn van polemischen aard en bestaan in: *Der Mennonisten leere*, Amst. 1698, — een werk, dat hoewel oorspronkelijk voor de jeugd bestemd, voor meer geoefenden geschikt was en in tweenvijftig hoofdstukken de christelijke leer behandelt, haar tegen bedenkingen handhaaft en uit de H. Schrift bewijst — *Mennonitisch onderzoek op de korte grondstellingen van Galenus Abrahamsz.*, Amst. 1700. 8°. — *De rechtzinnigheid van de leere der Mennoniten*, Amst. 1703. De doopsgezinde leeraar J. Kr. v. Grouw, schreef tegen hem: *Leere der doopsgezinden, verdedigt tegen de vreemde misduidingen van D. Feddriks*, 1702. 8°.

Zie overigens: Blaupot ten Cate, *Gesch. der Doopsgez. in Friesland*, blz. 236 verv. *Geschied. der Doopsgez. in Holland enz.* I. blz. 287, 295. Ypey, *Gesch. der Systh. Godg.* III. blz. 169 verv.

Willem Momma, in 1642 te *Hamburg* geboren, (waarschijnlijk zijn vader, zich op den handel toeleggende, om de oorlogsgevaaren te ontwijken, zich uit het hertogdom Gulik begeven had) wijdde zich te *Leiden* aan de beoefening der godgeleerde wetenschappen, vond in Coccejus eenen voortreffelijken leermeester en muntte weldra in kennis van de oostersche talen uit. In 1666 werd hij tot predikant bij de hervormde gemeente te *Lubek* beroepen, waar hij zeven jaren lang met vrucht arbeidde, tot dat de Calvinisten en ook Momma genoodzaakt waren deze stad te verlaten. Kort hierop werd hij tot hoogleeraar in de godgeleerdheid en predikant in *den Ham* aangesteld, maar hier was hij nog geen drie jaren werkzaam geweest, toen men besloot hem naar *Middelburg* te beroepen.

In *Zeeland* hadden op dat pas de Voetianen den boventoon en prins Willem III scheen dezen meer gunst toe te dragen, dan den Coccejanen. Bij de bestaande vacature had deze in Maart 1676 de klassis van Walcheren schriftelijk vermaand om bij het beroep zorg te dragen tegen de nieuwigheden, eene uitdrukking, die ongetwijfeld meest op de Coccejanen zag. Het *Collegium Qualificatum* bragt intuschen het beroep uit op Momma, een bekenden Coccejaan. Wel weigerde de klassis hare goedkeuring en beklagde zich, dat men zoo weinig acht had geslagen op den wensch des stadhouders, maar de regering van *Middelburg* was het

met het collegium qualificatum eens. Vergeefs was het dan ook, dat de prins aan die wethouderschap en zelfs aan Momma schreef om de zaak voor het oogenblik te doen rusten. De klassis van *Walcheren* hield, ten gevolge van de deelneming van den burgerkrijgsraad in het beroep, hare vergadering binnen *Middelburg* niet veilig en Momma kwam naar de Zeeuwsche hoofdstad over om zoowel het profesoraat in de theologie, als het predikambt te aanvaarden.

In dezen stand van zaken verbood de stadhouder het bevestigen van den overgekomenen leeraar. Men wilde zich echter niet onderwerpen en, in weerwil van de dreigende gevolgen, werd Momma den 19 Julij 1676 bevestigd. Het kon niet anders, of deze daad moest des prinsen misnoegen in hooge mate verwekken. Hij beval de klassis de kerkorde te handhaven, maar deze kon wel besluiten nemen tegen Momma, wien de magistraat van *Middelburg* voor de gevolgen gewaarborgd had, doch die niet ten uitvoer leggen. Intusschen verklaarde zij den buiten kerkeorde bevestigden niet als predikant te erkennen. Deze verwarring duurde voort, totdat Willem III, na geeindigden veldtogt, zich in November persoonlijk naar *Middelburg* begaf. Nu liet het stadhouderlijk gezag zich in volle kracht gelden. Onmiddellijk besloten de staten van *Zeeland* Momma af te zetten en den prins te magtigen om hen, die de voorname oorzaken van het beroep en van den onbehoorlijken inbreuk op het regt der hooge overheid, in de persoon en waardigheid des stadhouders, geweest waren, met afzetting of schorsing in hunne diensten te straffen.

Momma verliet hierop *Middelburg* en begaf zich naar *Delft* bij zijnen vriend, Willem Anslaar ¹⁾, den schoonzoon van Coccejus, waar hij zich geheel aan zijne geleerde studien toewijdde. Zeker is het, dat hem een jaargeld werd toegestaan, en, indien het waar is, dat hij dit uit 'sprinsen eigene fondsen trok en dat deze hem gaarne als hoogleeraar te *Duisburg* zou gezien hebben, dan blijkt het, dat de handelwijze van den vorst te *Middelburg* meer uit zucht voor het handhaven van het stadhouderlijk gezag, dan uit eenige vete tegen den Coccejaanschen theologant ontstond. Momma

¹⁾ Zie D. I. blz. 52 verv.

overleefde eene bejegening, die voor hem hoogst onaangenaam moet geweest zijn, niet lang. Hij overleed den 9 September 1677.

Momma was een echt Coccejaansch godgeleerde. Reeds vroeg had hij, zijne rigting naar die zijns geliefden leermeesters nemende, moeilijkheden ondervonden. Onder diens voorzitting toch had hij, alvorens *Leiden* te verlaten, eene *dissertatio de oeconomia temporum* verdedigd. Maresius had er de pen tegen opgenomen ¹⁾ en een bittere letterstrijd tusschen den Groninger hoogleeraar en Coccejus was er op gevolgd. Dit schrikte echter Momma niet af om, tien jaren later, toen hij hoogleeraar in *den Ham* was, uit de bouwstoffen dier verhandeling een grooter dogmatisch werk samen te stellen. Het zag het licht onder den titel: *De varia conditione et statu ecclesiae Dei sub triplici oeconomia patriarcharum, ac Testamenti Veteris et denique novi libri tres*, Amst. 1673, 1683, 1693, Francof. 1698, Basil. 1718: in het Hollandsch vertaald door Abraham van der Poot onder den titel: *Drie boeken van de verscheiden gelegenheid en staat der kerke Gods, onder de drieerlei huishouding der patriarchen en des Ouden en eindelijk des Nieuwen Testaments*, Amst. 1675, 1681, 1696, 2 dln. 4°.

Dit werk, de leer der verbonden bevattende, is, zooals de titel reeds aanduidt, in drie boeken verdeeld. Het *eerste* behandelt in negen hoofdstukken het eerste Evangelie en Gods schikkingen gemaakt met zijn volk vóór de Sinaitische wetgeving: het *tweede* de kerk der Israëlieten tot de geboorte des Heeren: het *derde* de lotgevallen der kerk onder den nieuwen dag en wel meest de levensbijzonderheden van Jezus en zijne Apostelen. Het geheel is eenvoudig en duidelijk geschreven en, dat het lezers vond, bewijst het groote getal uitgaven.

Als proeve zijner uitlegkundige bekwaamheid heeft hij eene analytische verklaring van Paulus brieven aan de Romeinen en Galaten nagelaten, welke mij echter niet is ter hand gekomen.

Zie overigens: Regtsinnige leere en opregt bedrijf van J. van der Waaijen aan de gemeente van Middelburg voorgesteld en gepleegt, bijzonder nopens de beroeping van Wilh. Momma, Amst. 1678. Caroli memorab. eccles. se-

¹⁾ Zie boven blz. 441 verv.

cul. 17. Tom. IV. pag. 180 sq. Wagenaar, Vad. Hist., XIV. blz. 446 verv. Saxii onom. litt. Tom. V. pag. 184. Ypey, Systhem. Godgeleerdh. II. blz. 78, 134 verv. Ypey en Derm. II. blz. 501 verv. en de aantEEK.

Johannes Mauritius Mommers, in de tweede helft der zeventiende eeuw geboren en gedurende eene reeks van jaren predikant te *Hemmen in Gelderland*, heeft zich door zijne pogingen om rust en eendragt in de kerk te bevorderen hoogst verdienstelijk gemaakt. Zijn streven om eene verzoening tusschen de Lutherschen en Hervormden te bewerken, waartoe hij in 1729 zijn *Luther gereformeerd; met een aanprijfsbrief van J. van den Honert*, Leid. 1729, 4°, uitgaf, droeg geene vrucht: maar betreurde hij de verdeeldheid, die tusschen de verschillende protestantsche gezindten bestond, nog hartelijker bedroefden hem de noodlottige twisten, die den boezem der hervormde kerk zelve verontrustten. Gedurende een tijdperk van tachtig jaren had hij de geschillen tusschen Coccejanen en Voetianen aanschouwd en de onverdraagzame hardheid, daaruit geboren en alle liefde verbannende, had hem tot in de ziel gewond. Het is waar: reeds scheen somwijlen de eerste hitte verkoeld, maar onophoudelijk ontvlamde toch het twistvuur met nieuwen gloed. Nu achtte de tachtigjarige grijze zich geroepen en geregigd een vaderlijk vredewoord te spreken.

In 1738 werd zijn: *Eubulus of goede raad om de verschillende broederen, de zoogenaamde Voetianen en Coccejanen, met malkanderen te bevredigen, en de nog durende geschillen tusschen dezelve, op eene bekwame wijze uit de school en kerk van Christus weg te nemen — aan alle opregte liefhebbers van waarheid en vrede ter onderzoeking en beproeving voorgesteld*, Rott. 1738 4°, in het licht gegeven. Hij zelf mogt die uitgave niet beleven. Hij overleed een jaar voor deze plaats vond, maar zijn Johannes-woord was daarom niet te vergeefs gesproken.

In dit werk, dat evenzeer van een helder hoofd, als van christelijken zin en een liefdevol hart getuigde, toonde Mommers op krachtigen grond, dat het verschil tusschen de Voetianen en Coccejanen meer in de leerwijze, dan in de leer zelve bestond. Zoodanig verschil gaf echter geene gegronde reden tot twisten, want het lag in den aard der zaak, dat elke godgeleerde zijne eigene wijze zou hebben

om de leer te behandelen. Waar nu geen wezenlijk verschil in de hoofdzaken was, mogt men op dat ondergeschikte niet te vast staan: daar was eene verbroedering mogelijk, redelijk en noodzakelijk, daar eensgezindheid magt maakte en de sterkte der christenen de voormuur der Godsstad was. Wel bleef het niet geheel verholten, dat de schrijver oorspronkelijk een Voetiaan was, maar toch was het geheele geschrift zoo bezadigd, zoo overtuigend, zoo vaderlijk en welmeenend, dat het bij beide rigtingen eenen gunstigen indruk maakte. Zeer zeker heeft het vredewoord, door den achtbaren grijze aan den grens zijns levens en, toen het bekend werd, als uit zijn graf gesproken, op eene krachtige wijze medegewerkt om allengs die broedertwisten te bedaren, waaruit zooveel onheil in de Nederlandsche hervormde kerk ontstaan was. Mogt het woord van Mommers, dat, bij geen wezenlijk verschil in de hoofdzaken, verbroedering mogelijk, redelijk en noodzakelijk is, daar eendragt magt maakt, ook op onze dagen worden toegepast!

Zie overigens: Ypey, geschied. der chr. kerk in de 18 eeuw, IV. blz. 107 verv. VII. blz. 260 verv. Ypey en Derm. III. blz. 195 verv. 270 verv. en de aant. Mijne geschiedenis der chr. kerk in de Nederl. na de Hervorming, II. blz. 172 verv.

Johannes Monsenus of **Moonsen**, in het begin der zestiende eeuw te *Amsterdam* geboren, heeft waarschijnlijk zijne studien te *Keulen* volbragt. In die stad bragt hij althans vermoedelijk een groot deel zijns levens door. In 1546 werd hij aldaar licentiaat in de theologie, maar zijne lotgevallen na dat tijdperk zijn onbekend. Zijne schriften doen hem als een ijverig voorstander van de leer der Roomsche kerk kennen. Zij bestaan in: *Oratio de loco ab hac vita purgatorio*, Colon. 1540, 12°., *Obscurorum aliquot Sacrae Scripturae locorum, per alias ejusdem Divinae Scripturae sententias clariores, luculenta interpretatio*, Colon. 1540. 12°. — en *Finitiva scriptis e canonicis decisio, ab Apostolorum venire consuetudine, populo sub panis tantum specimine sacram synaxim esse tribuendam*, Col. 1546, 4°.

Zie overigens: Paquot I. pag. 658. Wagenaar, Amsterd. XI. blz. 202.

Petrus Montanus of **van den Bergh** was wel geen godgeleerde van beroep, maar verdient in deze bladen gemeld te worden om den invloed, welken hij vermoedelijk op het

verspreiden van licht en waarheid in de eerste jaren der reformatie hier te lande gehad heeft. Montanus was een der geliefde discipelen van Hegius en dat hij den voortreffelijken leermeester eere aandeed, mogen wij reeds daaruit besluiten, dat Erasmus hem onder zijne meest beminde vrienden telde. Omstreeks 1500 werd hij rector van de fraterschool te *Amersfoort*. Vroeger was hij onderwijzer geweest te *Nijmegen*, te *Alkmaar* en te *Zwolle*. Zijne denkwijze was zeer verlicht en dat zijn onderrigt ook in dien geest geweest zij, wordt vermoedelijk uit de daadzaak, dat de broeders van het fraterhuis te *Amersfoort* in 1529 bij den bisschop van *Utrecht* onder zware verdenking van ketterij lagen. In de maand Mei van dat jaar werden zij zelfs uit hun convent verdreven.

Montanus heeft eenige werkjes over de regelen der prosodie en eenige latijnsche gedichten uitgegeven. Meest worden geroemd zijne *Satyrae*, Swollis 1506.

Zie overigens: Paquot III. pag. 281. Delprat a. w. blz. 86 verv.

Arnoldus Montanus, die, eerst predikant te *Schellingwoude* en sedert 1657 te *Schoonhoven*, waar hij tevens rector der latijnsche scholen was, geweest en in 1683 overleden is, heeft zich door eenige godsdienstige, maar meest historische schriften bekend gemaakt. Tot de eersten behooren *Asaph's overwinninge* en *korte gulde keten*: tot de laatsten zijn: *Leven van Frederik Hendrik* en *Willem III*; zijne *Wonderen van het Oosten* en *de beroerde oceaan of tweejaarige zeedaden tusschen de vereenigde Nederlanders en Engelsche*, Amst. 1655. 8°. waarin hij tevens een kort overzicht der geschiedenis van *Engeland* geeft.

Zie overigens: Soermans kerk. reg. van Zuid-Holl. blz. 69. Van Maurik, naamrol van godg. schrijv. De Windt a. w. aanhangsel blz. 2.

Arnold Moonen werd in 1644 te *Zwolle* geboren. Op vierentwintigjarigen leeftijd aanvaardde hij het predikambt te *Hardenberg*. Van hier vertrok hij naar *Deventer*, waar hij in 1711 overleden is.

Moonen heeft vooral als taalkundige uitgeblonken. Zijne in 1706 verschenen *Nederduitsche spraakkunst* levert hiervan het bewijs. Ook als dichter slaagde hij niet ongelukkig (de eerste verzameling zijner gedichten kwam in 1700 van de pers), maar vooral werd hij als Bijbeluitlegger en kerkelijk

redenaar in Coccejaansche rigting geroemd. Door leer en voorbeeld heeft hij veel ter verbetering van de kanselwelsprekendheid gedaan. Proeven van hetgeen hij zelf vermogt en waarin hij zijne tijdgenooten overtrof, heeft hij nagelaten in verschillende bundels, die het licht zagen onder de titels: *Abrahams roeping*, Delft 1715. 8°. — *Paulus onder de Heidenen*, Delft 1715. 4°. — *Paulus te Athene*, Delft 1720. 8°. — *Stephanus de diaken*, Deventer 1699. 2 dl. 8°. — *Lijkpredikatie over koning Willem III.* — *Over 't lijden Christi*, Delft 1718. 4°. — *Naamketen der predikatiën*, Dev. 1789. 4°. — *Dauids Trapgezangen, of de liederen Hamaaloth*, Delft 1700. 8°.

Zie overigens: Ypey, gesch. der chr. kerk in de 18 eeuw, VIII. blz. 402, 572, 581.

Moonsen. Zie: **Monsenus.**

Bernhardinus de Moor, den 29 Januarij te *Maaslandsluis* geboren, was de zoon van Bernhardinus de Moor, toenmaals predikant aldaar en later te *Gouda* ¹⁾, een zeer geleerd man, wien te vergeefs de betrekking van predikant en van buitengewoon professor in de theologie te *Utrecht* werd aangeboden. Zijn grootvader was de beroemde Harderwijker hoogleeraar Bartholomaeus de Moor ²⁾, die niet alleen grooten lof als medicus heeft behaald, maar ook getoond heeft geen vreemdeling te wezen op het gebied der godgeleerdheid. Op zeventienjarigen leeftijd toch had deze te *Utrecht* eenige theologische stellingen over de schepping der wereld en het nieuwe verbond verdedigd en later gaf hij eene verhandeling *de genuino sensu quarti praecepti decalogi*, in biblioth. Brem. class. VII, pag. 381 sqq.

Onze Bernhardinus de Moor ontving zijne akademische opleiding te *Leiden* en te *Utrecht*. Aan de eerste hoogeschool leverde hij eene proeve zijner studien in eene *Disputatio de justitia vindicativa Deo essentiali*, L. B. 1730, en verkreeg aldaar later, in 1736, ook het doctoraat in de theologie na het verdedigen eener dissertatie over Handel. III: 19.

In 1732 werd de Moor predikant te Ingen, van waar hij twee jaren later naar *Broek in Waterland* vertrok. Ook hier bleef hij niet lang. In 1738 volgde hij de roepstem der her-

¹⁾ Waar hij in 1743 overleed.

²⁾ Zie over hem: Bouman, geschied. der Geld. hooges. II. blz. 63 verv.

vormde gemeente te *Oost-Zaandam*. De intreë- en afscheidsredenen, door hem op deze verschillende plaatsen uitgesproken en later met anderen tot eenen bundel verzameld, zagen alle het licht. Groot was reeds toenmaals de verwachting, die men van hem koesterde: want op de nominatie van eenen opvolger van den hoogleeraar Ens aan de Geldersche akademie komt ook zijn naam voor. Ontging hem toenmaals de hoogere leerstoel, in 1743 ontving hij en nam hij aan het beroep naar *Enkhuizen*. Weldra opende zich nogtans een ruimere werkkring voor den geleerden man. In 1744 werd hij tot hoogleeraar in de theologie en akademieprediker te *Franeker* benoemd. Nog geen jaar was hij hier geweest, of de bezorgeren der Hollandsche hoogeschool riepen hem naar *Leiden*. Hier aanvaardde hij het theologisch professoraat den 21 Junij 1745 met eene *oratio de imperfecta ecclesiae militantis felicitate*. In het volgende jaar nam hij ook eene halve predikantsdienst op zich, in welke laatste betrekking hij in 1752 den voorzittersstoel op de Zuid-Hollandsche synode bekleedde. In 1757 hield hij, bij het aftreden als rector magnificus, eene *oratio de eo, quod nimium est in scientia theologica*. Op zeventigjarigen ouderdom verkreeg de hoogleeraar een eervol emeritaat. Hij bragt de laatste maanden zijns levens te *Gouda* door, waar hij den 18 Julij 1780 ontsliep. Nog na zijnen dood gaf hij een bewijs van zijne weldadige belangstelling in den bloei der theologische studien en in de Leidsche hoogeschool. Hij vermaakte haar eene som van vierduizend gulden, ten einde uit de inkomsten daarvan jaarlijks eenige Litthauwsche studenten in de godgeleerdheid te ondersteunen.

Gedurende zijne akademische loopbaan heeft de Moor eenige *disputationes* te *Leiden* uitgegeven, alsmede: *Επιμετρον suppl. comment. perpet. in J. Marckii compend. theol. Christ.*, L. B. 1778. 4°. Insgelijks zagen van hem het licht: *Gedagtenis van zijnen dienst in verscheyde gemeentens bewaard*, enz. Leid. 1752. 4°. — *Twee Leerr. over 2 Cor. XII: 2—9; Van Paulus opgetrokken in den derden Hemel, en van den Satan met vuysten geslagen*, enz., met een Voorberigt van Jacob Groenewegen, Leid. 1753, 4°. — *Het kort begrip en de zekere vastigheid der Apostolische leer van Petrus*, enz., Leid. 1756, 4°. — *Aanmerk. op de orde des Heils*, door D. Kle-

man, Leid. 1775, 4°. -- *Oude en nieuwe dingen of Leerr. uit het O. en N. Test.* Leid., 1779, 4°.

Zie overigens: Vriemoet, Athen. Fris., pag. 850 sq. Siegenbeek, Leids. hooges. I. blz. 317. II. blz. 156. Toev. en bijl. blz. 200 verv. Bouman, a. w., II. blz. 68, 149.

Etienne Morin behoorde tot die Fransche leeraars, welke om de vervolging onder Lodewijk XIV hun vaderland moesten verlaten. Hij was predikant te *Caen*, waar de gemeente in 1685 op eene schandelijke en lage wijze vernietigd werd ¹⁾. Een toevulgtsoord in het gastvrije *Nederland* gezocht hebbende, was hij naauwelijks daar aangenomen, of hij werd in 1686, op aanbeveling van den Waalschen predikant Louis Wolzogen, tot eersten hoogleeraar in de oostersche talen aan het athenaeum te *Amsterdam* benoemd. Hij aanvaardde die betrekking met eene *oratio de utilitate linguarum orientalium*, welke later het licht heeft gezien.

In 1688 beriep de Waalsche gemeente te *Amsterdam* Morin tevens tot haren leeraar, en werd den 17 Augustus van dat jaar als zoodanig bevestigd. In Julij 1699 bekwam hij zijn eervol emeritaat als hoogleeraar en als predikant. Niet lang had hij intusschen genot van de hem toegestane rust, want hij overleed den 7 Mei 1700.

Morin nam zijn professoraat met trouwen ijver waar. In 1690 verklaarde hij op het athenaeum het eerste hoofdstuk van Genesis. Onderscheiden werken van zijne hand hebben het licht gezien, waarvan de voornaamste zijn: *Explanationes Sacrae et philologicae in aliquot Veteris et Novi Testamenti loca*, Lugd. B. 1698, 8°., waaraan zijne zooeven genoemde oratie is toegevoegd, en *Exercitationes de lingua primaeva ejusque appendicibus*, Ultraj. 1694. 4°.

Zie overigens: Commelin, beschr. van Amst., blz. 648. Wagenaar, Amst. VII. blz. 578. P. Francii oratio in obitum Morini, orat. Franc. n. 33. Lennepii Memorab. Athen. Amstel. pag. 145 sq. Koenen, geschied. der fransche vluchtel., blz. 400.

Alexander Morus, wiens vader van Schotsche afkomst was, werd in 1616 te *Castres* in *Languedoc* geboren. Op twintigjarigen leeftijd begaf hij zich naar *Geneve* om in de theologie te studeren. Reeds vroeg ontwikkelde hij hier eene

¹⁾ Zie het merkwaardig verhaal hiervan bij Benoit, historie der geref. kerken in Vrankrijk, IV. blz. 422 verv.

ongemeene kennis, zoodat hem het onderwijs in de Grieksche taal werd opgedragen. Drie jaren later zag hij zich tot hoogleeraar in de theologie en predikant bij de gemeente te *Geneve* benoemd. Verre was het er echter af, dat hij in deze betrekking voor onaangenaamheden bewaard zou gebleven zijn, want, wekte aan de eene zijde zijne buitengewone welsprekendheid den naijver van sommigen op, hij berokkende zich zelven van den anderen kant het regtmatige verwijt, dat zijn gedrag, vooral omtrent de andere sekse, veel te wenschen overliet en dat zijne godsdienstige denkwijze voor het minst loszinnig mogt worden genoemd. Dit belette echter niet, dat velen hem achting toedroegen en men te *Geneve* in twee partijën, eene voor en eene tegen den hoogleeraar, verdeeld werd. Intusschen vond hij eenen begunstiger in den beroemden Salmasius, die, zoo men meent, om den Leidschen professor Spanheim, met wien Morus reeds te *Geneve* in onmin was geraakt, te kwellen, al zijne pogingen inspande om den laatstgemelden een leerstoel in de theologie te *Harderwijk* te doen verkrijgen. Zeker zou die voorspraak tot het beoogde doel hebben kunnen leiden, doch de ongunstige geruchten, die omtrent Morus bestonden, werkten het tegen en Spanheim zelf liet niet na den invloed van Johannes Smetius bij de Geldersche curatoren ter tegenwerking in te roepen ¹⁾.

Hoezeer die poging te *Harderwijk* niet slaagde, gelukte het echter hem te *Middelburg* tot predikant bij de Waalsche gemeente en tot hoogleeraar in de theologie te doen beroepen. Na een uitstekend getuigschrift omtrent zijne regtzinnigheid te *Geneve* bekomen en zich bij de Waalsche synode vervoegd te hebben, aanvaardde hij die betrekkingen in 1648. Als prediker oogstte hij hoogen lof in. En dat hij, in weerwil van de tegenwerking die hij vond, in veler achting deelde, was reeds bij zijne komst in Holland gebleken, toen hem een professoraat in de geschiedenis aan het Amsterdamsche athenaeum werd aangeboden. Zijne verbindtenis met *Middelburg* moest hem die aanbieding doen

¹⁾ In zijnen (in het Archief van Kist en Roijaards IV. blz. 211) bewaarden brief spreekt hij van Morus als van een ingenium ferox, turbulentum et novaturiens, quod vix Genevensi disciplina arctissima in officio contineri potest.

afslaan, maar drie jaren later aanvaardde hij het hem op nieuw aangeboden professoraat te *Amsterdam*, hoezeer hij zich vroeger zeer ongunstig over de regering dier stad had uitgelaten. Ook hier was zijn gedrag verre van onberispelijk en zijne handelwijze zonderling. Meer en meer werd hij als onregtzinnig bekend, zelfs zoo, dat, toen het gerucht wilde, dat hij in 1653 voor eene hoogleeraars plaats in de theologie te *Leiden* in aanmerking kwam, de klassis van *Dordrecht* een vertoog tegen zoodanige benoeming bij de Staten van Holland inleverde.

De eerste onaangenaamheid, die hem te *Amsterdam* trof, was de aanval, dien hij van Milton moest verduren. De beroemde Engelsche dichter, die de partij van het Parlement tegen Karel I zoo geheel was toegedaan, meende in Morus den maker te zien van een geschrift, dat in 1652 het licht zag onder den titel: *Clamor regii sanguinis ad coelum adversus Paricidas Anglicanos*, Hag. Com., waarin Milton scherp werd beleedigd, en hetwelk wel door Morus aan de pers gegeven, doch door Petrus Molinaeus, den zoon (du Moulin), geschreven was. De beledigde Brit tastte den Amsterdamschen hoogleeraar aan met eene in gal gedoopte pen, en de teekening, die hij van dezen ontwierp, was zoo zwart, en de ingebragte beschuldigingen waren zoo zwaar, dat de curatoren van het athenaeum het pligt achtten hunne aandacht daarop te vestigen. Morus verkreeg van hen gunstige getuigschriften en verzamelde die, welke hij in vroegeren tijd had bekomen. Met deze gewapend gaf hij uit: *Alexandri Mori fides publica*, Amst. 1656.

Was door dezen twist veel omtrent de zeden van onzen geleerde aan het licht gekomen, wat anders niet zoo algemeen bekend zou geweest zijn, zijne eigene handelwijze was weinig geschikt om hem in de algemeene achting te doen stijgen. Tegen het einde van 1654 werden hem vier maanden toegestaan ten einde zich naar *Frankrijk* te kunnen begeven, maar hij bleef meer dan een jaar op reis en bezocht ook *Italië*. Met moeite kon hij deze eigendunkelijke verwaarloozing van zijn ambt verontschuldigen en onbegrijpelijk zou het zijn, dat hij, in weerwil daarvan, de gunst der curatoren — die zelfs zijn jaargeld verhoogden toen hij voor het beroep naar *Charenton* bedankte — bleef ondervin-

den, zoo het niet zeker was dat hij, na zijne terugkomst, zijn professoraat met den meesten ijver had waargenomen. Dit was echter van geen' langen duur, want in October 1657 schreef hij uit *Middelburg* aan de Amsterdamsche burgemeesters, dat hij zich, ingevolge eenen geheimen last, hem door den Franschen gezant du Thou opgedragen, naar zijn vaderland begaf. Zeker is het, dat hij zich door eene redevoering, bij het vertrek van dezen ambassadeur uit *Amsterdam* uitgesproken ¹⁾, en door andere diensten in dienst gunst gedrongen had. Hoezeer hij de billijke verontwaardiging der regering had opgewekt, verkreeg hij echter op zijn verzoek een eervol ontslag.

Naaste aanleiding tot dit plotseling vertrek lag in het scherper onderzoek naar zijne zeden en godsdienstige denkwijze, door het Waalsche consistorie en de synode bewerkstelligd. Hij vreesde den uitslag en daarom zocht hij eerst eene geheime lastgeving van du Thou, en was hem vervolgens het uitzigt welkom om als predikant te *Parijs* geplaatst te worden. Hoezeer velen, en ook synodale vergaderingen, zich daartegen verzetteden, mogt dit hem echter gelukken, maar ook hier verloochende zich zijn onrustig en zonderling karakter niet. Het berokkende hem en anderen veel verdriet, zelfs werd hij in zijne bediening geschorst, doch er weder in hersteld. Zijn krankbed wordt dat van eenen vromen en zijn afsterven, dat in September 1670 ten huize van de Hertogin de Rohan plaats vond, christelijk genoemd.

Zonder alles voor waarheid aan te nemen, wat tegen Morus is ingebracht, mogen wij toch uit het vermelde geredelijk besluiten, dat hij een zeer zonderling man was, wiens denkwijze ongemeen vrij en wiens zeden verre van onberispelijk waren. Een zijner beoordeelaars, bij Bayle aangehaald en die 'smans verdiensten op prijs wist te stellen, schrijft: „Mr. Morus a beaucoup d'érudition et d'esprit; peu de religion et de jugement. Il est malpropre, ambitieux, inquiet, changeant, hardi, presomptueux et irresolu. Il scait le Latin, le Grec, l'Hebreu, l'Arabe: et ne scait

¹⁾ Dan. Heinsius, die deze redevoering hoorde, schreef aan Gronovius: Morus discedentem (Thunum) oratione panegyrica prosecutus est, in qua adulationis multum, nec parum sane eloquentiae. Sylog. Burn. III. p. 369.

pas vivre.” Wel was dit te bejammeren in eenen man, met zoo voortreffelijke gaven toegerust en wiens welsprekendheid ongemeen moet geweest zijn. Proeven van hetgeen hij als kerkelijk redenaar was, zijn bewaard gebleven in uittrekse-len uit zijne leerredenen, in 1685 te 's Gravenhage uitge-geven, en in *Sermons sur le 8 Chapitre aux Romains*, Amst. 1691. Dat hij een in waarheid geleerd man was, die de taal van Latium grondig verstond en schreef, toonen niet alleen zijne redevoeringen en latijnsche gedichten en zijn reeds vermeld tegen Milton gerigt werk, maar ook zijne verhandelingen *de Gratia et libero arbitrio*, — *de scriptura sacra sive de causa Dei*, — zijn commentarius van het 53 Hoofdst. van Jesaia en zijne *Annotationes ad loca quaedam N. Foederis*.

Wij eindigen ons verslag met de woorden van d'Orville: Fuere in hoc viro multae et elegantes literae; vena poëtae non proletarii; facundia admirabilis.

Zie overigens: Panegyrique d'Alexandre Morus, Amst. 1695. Bayle III, pag. 2022 suiv. Cocceji anecdota, II. Ep. 176 et 305. Siegenbeek, gesch. der Leids. Hoog., I. blz. 172 verv. Bouman, Geld. Hoog., II. blz. 134 verv. van Lennep, memor. Amst. Ath. pag. 51, 122, 147, 150, 166. Kist en Roijaards, kerk. Arch., IV. blz. 211. X. blz. 316.

Petrus du Moulin of **Molinaeus**, wiens vader predi-kant bij de hervormden was, aanschouwde het eerste levens-licht in October 1568 te *Vexin* in *Frankrijk*. Als kind ont-kwam hij, met zijne broeders, door de trouw eener dienst-maagd ter naauwernood den Bartholomeus-moord. De eerste wetenschappelijke opleiding werd hem te *Sedan* gegeven en, toen hij later zijne studiën te *Parijs* wilde doorzet-ten, maar de burgeroorlogen hem hierin verhinderden, vertrok hij naar *Engeland*, waar hij den omgang genoot van Witcamer en Reinold. Naauwelijks had hij echter vernom-men, dat Junius het professoraat te *Leiden* aanvaard had, of hij spoedde zich derwaarts om de theologische lessen van dezen beroemden man te hooren. Op zijne reis naar *Hol-land* had hij eenen zwaren storm door te staan en, nu twee-malen onder de bescherming der Voorzienigheid aan levens-gevaar ontkomen, stortte hij zijn dankbaar gevoel jegens God uit in een gedicht, dat ten titel droeg: *votivae tabulae*.

Spoedig trokken du Moulin's gaven aller aandacht te *Lei-den* tot zich. Allereerst werd ten gevolge daarvan hem een

gedeelte van het onderwijs op de latijnsche scholen opgedragen en in 1593 het buitengewoon professoraat in de redeneerkunde, waaraan men later nog dat in de natuurkunde verbond. Met graagte werden zijne lessen bijgewoond, zelfs door mannen van reeds gevestigden naam. Gaarne had men dan ook den man te *Leiden* behouden, die zich, gedurende zijn verblijf aldaar, door het uitgeven zijner *Elementa logica* en zijne *Meditatio in Psalm. 123*, zeer gunstig had bekend gemaakt, maar in 1598 besloot hij de met ernstigen aandrang tot hem gekomen roepstem der hervormden te *Parijs* te volgen. Hier trad hij als leeraar op en vond er liefde en achting. Meer en meer bleek het, dat hij een godgeleerde was van buitengewone verdiensten. Dit bewoog dan ook de curatoren der Leidsche hoogeschool hem in 1611 een theologische leerstoel aan te bieden. Wel was hij zelf daartoe geneigd, maar de Parijzer gemeente weigerde hem te laten gaan. In 1619 herhaalde men dat aanbod te *Leiden*, want men wist, dat du Moulin een waarlijk vroom, geleerd en gematigd theoloogant was, doch men slaagde evenmin als vroeger. Eenigen tijd later was de akademie te *Sedan* gelukkiger. Zij had het voorregt jaren lang in Molinaeus eenen hoogleeraar te bezitten, die haar tot sieraad verstrekke en ongetwijfeld, hoezeer zelf der strengere Calvinistische partij toegedaan, heeft medegewerkt om dien gematigden zin te bewaren, door welken de Sedansche hoogeschool als den middenweg tusschen die van *Montauban* en *Saumur* bewandelde. In den *Thesaurus disputationum theologicarum in alma Sedanensi Academia variis temporibus habitarum*, Gen. 1661, 4°. komen belangrijke stukken van hem voor. Onze hoogleeraar, wiens zoon, Petrus Molinaeus ¹⁾, zich insgelijks jegens de godgeleerde wetenschappen verdienstelijk gemaakt heeft, overleed in 1658.

Du Moulin heeft een aantal werken nagelaten, die van zijne geleerdheid getuigen. Als de voornaamste en voortreffelijkste daarvan zijn ons bekend geworden: *Tractatus de peregrinationibus superstitiosis et de altaribus et sacrificiis*

¹⁾ Geboren te *Parijs* in 1600 en overleden in 1684. Z. Saxii onom. lit. IV. pag. 539. Zijn „*Traité de la paix de l'âme*,” een in *Frankrijk* in der tijd hoogst geliefd zedekundig geschrift, is ook in het Hollandsch vertaald onder den titel van: *Verhandeling over den vrede der ziele*. Amst. 1723. 8°.

christianorum, Hanov. 1607, herdrukt in *Burc. Gottl. Struvii Bibliotheca librorum rariorum*, *Theca* II. pag. 239 sqq. — *Defensio fidei catholicae pro serenissimo majoris Britanniae regie Jacobo*, — *Theophilus sive de amore Dei* enz. Vooral ook heeft hij zich als verdediger van het protestantismus onderscheiden. Weinige jaren geleden verscheen nog te *Dordrecht* eene nieuwe vertaling van zijn met helderheid geschreven werkje over de verschilpunten met de Roomsche kerk.

Zie overigens: Alma Academ. Leidens. pag. 195 sqq. Saxii onom. lit. IV. pag. 179. sqq. 582, Bayle III. pag. 2029. Siegenbeek, a. w. I. blz. 91, 114 verv. II. toev. en bijl. blz. 78. verv.

Stephanus Le Moine, Le Moine of **Monachus** in 1624 te *Caen* in *Frankrijk* geboren, werd tot leeraar bij de hervormden in zijn vaderland opgeleid. Predikant te *Rouën* zijnde, werd hij in 1673 tot professor in de theologie aan de Leidse hoogeschool benoemd. Hoogelijk schijnt hij tegen het Cartesianismus ingenomen geweest te zijn, en vernomen hebbende, dat dit te *Leiden* in aanzien stond, daardoor teruggehouden van zich dadelijk derwaarts te begeven. Toen echter curatoren hem het berigt zonden, dat Hulsius, Senguerdus en Wilhelmius, mannen van beproefde regtzinnigheid en alles behalve voorstanders van Descartes, tot hoogleeraars benoemd waren, kwam hij over en aanvaardde, na van de akademie te Oxford den doctoralen graad ontvangen te hebben, in Julij 1676 het professoraat in de theologie. Te gelijk werd hij predikant bij de Waalsche gemeente. In beide betrekkingen bleef hij met ijver en met roem gedurende eene reeks van jaren arbeiden. Hij overleed den 5 April 1689.

Het voornaamste werk, waardoor hij zijnen naam aan de nakomelingschap heeft overgeleverd en dat steeds op prijs wordt gesteld is: *Varia Sacra s. Sylloge opusculorum ad rem ecclesiasticam spectantium*. Lugd. Bat. 1685. 2 vol. in 4°.

Zie overigens: Soermans, Acad. Register, blz. 83. Saxii onom. lit. V. pag. 341. Siegenbeek a. w., I blz. 196 229 en 230. Toev. en bijl. blz. 150 verv.

Bernardus Muyners, ook **Bernardus Arnoldi** genoemd, in 1538 of 1539 geboren, was in de eeuw der reformatie predikant bij de Lutherschen in *Zuid-Nederland*. Te midden der uiterste gevaren had hij de gemeente te *Brussel* bediend, maar eindelijk was hij genoodzaakt geworden naar *Aken* te

vlugten. In het laatst der zestiende eeuw werd hij naar *Woerden* beroepen, van waar hij later naar *Rotterdam* vertrok. Deze standplaats verwisselde hij in 1601 met *Leiden*, alwaar hij in 1612 in vierentwintigjarigen ouderdom overleed.

Van hem is na zijnen dood uitgegeven: *Passie ofte het lyden ende sterven onses Heeren Jesu Christi, naar de ordening der historien, uyt de vier Evangelisten te samen getrokken oock der selvigher passie uytlegging, in seven sermoonen; oock een Christlycke uytlegging der verrysenis Jesu Christi in 4 sermoonen. Ghedaen door den gheleerden Bernhardum Aernoldi, Minister der Ausborchsche confessie der Stadt Leyden. Joan. V. Ondersoect de schrifture, want sy geeft ghetuyhenis van my. Tot Leyden 1613.* Eene proeve daaruit is te vinden in de bijdragen van Schultz Jacobi en Domela Nieuwenhuis II. blz. 45 verv.

Zie overigens: de voorrede van A. Glaserus vóór de *Passie* enz. Bijdragen van Schultz en Jacobi en D. Nieuwenhuis III. blz. 106 verv. V. blz. 33.

Willem Muilman, wiens vader, Wigbold Muilman, predikant te 's *Gravenhage* is geweest, werd den 27 December 1697 te *Franeker* geboren. Dat hij aan de Friesche hoogeschool zijne studien met loffelijken ijver volbragt, blijkt niet alleen uit den door hem verworven graad van doctor in de theologie, maar ook en vooral uit de drie akademische verhandelingen, daar door hem verdedigd. Onder voorzitting van den hoogleeraar Andala verdedigde hij: *Exegesis illustris prophetiae Zachar. III: 9* Franeq. 1719; onder Vitringa: *Dissertatio theologica de libro Dei, ad Exod. 32, 32, 33.* Franeq. 1720, — onder Andala: *Dissert. theol. de libro vitae*, Franeq. 1720. In 1721 werd hij predikant te *Haamstede*, welke standplaats hij reeds in het volgende jaar met *Voorschoten* verwisselde. Van daar vertrok hij in 1730 naar *Alkmaar*, wordende in 1735 ¹⁾ naar 's *Gravenhage* beroepen en aldaar den 19 Februarij van het volgende jaar bevestigd. Hier overleed hij den 7 Februarij 1759.

Muilman hanteerde de latijnsche en Nederduitsche lier. Zijn *Carmen heroicum de passione Christi* verscheen te *Franeker* in 1715. Meer naam heeft hij echter door zijne reeds

¹⁾ Men vergelijke met de opgave van Schotel, kerk. Dordr. II. blz. 389, Brant, kerkel. register, blz 144 en Namen der Herv. predikanten van 's *Gravenhage* ('s *Hage* 1851) blz. 8.

genoemde godgeleerde verhandelingen verworven, alsmede door: *Der Christenen sterke troost tot maatiging van hunne droefheit over het afsterven van hunne geloovige vrienden, by gelegenheid van het overlijden zijns vaders*, 1746, en *Leerrede over Thessal. IV: 13, 14*, 's Gravenh. 1756. Eerst met zijnen vader en, na diens dood, met zijnen broeder, Mr. H. Muilman, nam hij de revisie en correctie op zich van de Bijbeluitgave, die in 1757 te 's Gravenhage en Middelburg het licht zag.

Uit zijn huwelijk met Elisabeth Seba, liet hij eenen zoon na, Wigbold Muilman, die predikant is geweest te *Hippolitus-hoef* en *Westerland, Edam* en in 1759 te 's Gravenhage waar hij in 1793 overleed.

Zie overigens: Schotel, Kerk. Dordr. II. blz. 388 verv. Bouman, a. w., II. blz. 114.

Alexander de Muinq, den 9 Mei 1655 uit een aanzienlijk geslacht te Middelburg geboren, heeft in zijne geboortestad en in Zeeland zeer belangrijke en voorname betrekkingen bekleed. Hij overleed in 1719. Wel behoorde hij niet tot de eigenlijke godgeleerden, maar zijne godsdienstig poetische uitspanningen maken het noodig ter dezer plaatse zijnen naam te vermelden. Zij bestaan in: *Wintervrugt, gewasschen op het hof niet altijd zomer* ¹⁾, bestaande in de schriftmatige uitbreidingen van verscheidene uitgelezene versen van den zendbrief Pauli aan de Philippensen, bedagt en in rijm uitgewrogt, Midd. 1712, 4°. — *Het boec Ecclesiastes ofte prediker in 't hebreewsch genaamt Koheleth, in Duytsche vaarzen overgezet*, Amst. 1716, 4°. — *Eenzaame bezigheden, waarin des waerelds ydelheid door maatgeschriften word ver-toond*, Amst. 1716, 4°.

Zie overigens: de la Rue, a. w. blz. 74 verv.

Jan Mulder, in 1704 te 's Gravenhage geboren, was een leerling van Wernsdorff te Wittenberg en van den beroemden Mosheim aan de hoogeschool te Helmstadt. In 1732 aanvaardde hij het predikambt bij de Luthersche gemeente te Kampen, van waar hij in 1740 naar Groningen vertrok. In het volgende jaar verwisselde hij deze standplaats met Leiden. Van daar werd hij in 1748 naar Amsterdam beroepen, waar hij in 1774 een eervol emeritaat bekwam. Hij overleed in 1776.

¹⁾ Zoo werd 's mans buitengoed genaamd.

Mulder heeft vooral als prediker hoogen lof ingeoogst. Zijn stijl was krachtig en apostolisch, en zijne predikwijze, ofschoon niet vrij van de gebreken van zijnen tijd, minder daarmede bevuelt. Proeven zijner kanselwelsprekendheid zijn bewaard in: *De invloed en de handelwijze der goddelijke Voorzienigheid in en bij het sterven van veele en veel belovende jonge menschen; verhandelt, verklaart, en verdedigt: over de woorden van David in de CIII psalm in het 15, 16 en 17 vers; in eene lijkrede ter gedachtenisse van F. Cappelen Graan, in zijn leven leeraar der Ev. Luth. gem. te Saandam, 1760, en in zijne Aenspraek aan de Ev. gemeenten, die in deze vereenigde Nederlanden noch op heden bloeien en Godts alleenzaligmakend woort met hart en monde bekennen, geplaatst voor zijne vertaling van Mosheim's leerrede over de eigenschappen der waere belijders van het Evangelie, 's Hage 1735.*

Overigens bestaan van hem: eene voorrede voor *Luther's volkomen kerkpostil*, Leid. 1744, — *Absolutum decretum of tegen de leer der gereformeerden van 't volstreckte raadsbesluit*, Amst. 1741 en *Catechetische vragen*.

Mulder, die een zeer geleerd man was, meende geen onverschillig toeschouwer te mogen zijn van hetgeen op het gebied der godgeleerde wetenschappen in zijnen tijd plaats vond. Met belangstelling had hij dan ook den twist over de algemeene of bijzondere genade gadeslagen en, toen Johan van den Honert het geschrift van Johann Friedrich Hachstetten: *Schediasma philosophico-theologicum contra particularismum*, bestreden had, nam Mulder de partij op van den Duitschen godgeleerde. In 1736 gaf hij eenen *Brief uit aan den heer J. van den Honert, waarin bewezen wordt, dat de leerstukken van de vrijmagtige voorbeschikking noch met de gezonde reden, noch met de ingeschaapen denkbeelden van God overeengebragt kunnen worden.*

De hoogleeraar antwoordde hierop in *Aanmerkingen op den brief van den heer Mulder*, waarop deze nog een zedig onderzoek deed volgen.

Zie overigens: Ypey, geschied. der chr. kerk in de 18 eeuw, VII. blz. 139. Bijdragen van Schultz Jacobi en Domela Nieuwenhuis I. blz. 55. V. blz. 40 verv. VII. blz. 38 verv.

Johannes Mulder, den 29 Januarij 1775 te *Veendam*

geboren, werd, na zijne akademische studien te *Groningen* voltooid te hebben, in 1797 proponent en in Januarij van het volgende jaar predikant bij de hervormde gemeente van *Rolde* in *Drenthe*. Van daar vertrok hij in 1806 naar *Vlagtwedde* en van hier in 1809 naar *Groningen*. In deze gemeente was hij hartelijk bemind en, hoezeer zijn prediktrant eenvoudig mogt genoemd worden, werd hij gaarne gehoord. Als herder en als mensch was hij algemeen geacht. Hartelijk werd hij dan ook betreurd, toen de dood hem den 28 Maart 1832 wegnam.

In 1817 gaf hij eene leerrede, ter gelegenheid van het eeuwfeest der Hervorming uitgesproken, in het licht, alsmede een paar verhandelingen, door hem in het Groninger departement van de Maatschappij tot nut van 't algemeen gedaan. Na zijnen dood werd uitgegeven: *Twaalfstal leerredenen*, Delft en Gron. 1832. Hij was lid van het Zeeuwsch genootschap.

Zie overigens: Boekzaal voor 1832, II. blz. 134 verv.

Philippus Ludovicus Statius Muller, zoon van Christoph Anton Muller ¹⁾, werd, proponent geworden zijnde, in 1745 tot predikant bij de Evangelisch-Luthersche gemeente te *Amersfoort* beroepen. Van hier vertrok hij in 1750 naar *Leeuwarden*, waar hij gedurende de vijf jaren, die hij er als leeraar doorbragt, groote onaangenaamheden heeft ondervonden.

Muller, die een man was van wijsgeerige denkwijze en van een scherp en driftig karakter, stond in zijne godsdienstige begrippen en inzigten verre boven de vatbaarheid der eenvoudigen, welke het grootste deel zijner gemeente uitmaakte. In plaats van zich eenigermate naar dezer vatbaarheid te schikken of althans op den kansel geene onderwerpen te behandelen, die hun konden stooten, vergenoegde hij zich niet met de waarheden des Evangelies op eene eenvoudige wijze te prediken, maar sprak niet zeldzaam over onderwerpen, bij welke ontwikkeling zeer velen de hoogere vlugt van zijnen wijsgeerigen geest niet konden volgen. Daarenboven was zijne taal verheven en wegslepend. Wat

¹⁾ Deze, stamvader van het Luthersche predikanten-geslacht Muller en Statius Muller, was in 1694 te *Esens* geboren en is predikant geweest te *Dunum* in *Oostfriesland* en te *Leeuwarden*. Hij overleed in 1749.

wij van hem lazen, bragt bij ons de overtuiging te weeg, dat hij in eenen meer beschaafden en ontwikkelden kring een zeer geliefd en gezocht prediker zou geweest zijn.

Het kan ons intusschen niet bevreemden, dat Muller door dit alles in die dagen en bij zoodanige gemeente den schijn van onregtzinnigheid op zich laadde. Zekere Frederik Lentz, een keurslijfmaker en lid van den kerkeraad, beschuldigde den leeraar op den 5 April 1750 daarvan, hoofdzakelijk van in de leer over den duivel in te stemmen met het gevoelen van Balthazar Bekker. Muller verdedigde zich echter voor den kerkeraad en die nam genoeg met zijne verklaring. Lentz begaf zich nu met zijne klagte tot het Amsterdamsche consistorie. Dit sprak den verlichten man wel niet volkomen vrij, maar bewerkte een vergelijk tusschen hem en zijnen beschuldiger.

Deze laatste was echter hiermede niet tevreden gesteld. In vereeniging met een ander lid van den kerkeraad, Johannes Karssen, een wieldraaijer van beroep, verlevendigde hij de zaak in 1751 met nieuwe hevigheid. De kerkeraad, hoezeer, wat de meerderheid aanging, met verontwaardiging over deze nieuwe beschuldiging vervuld, riep de tusschenkomst van het Amsterdamsche consistorie in. Dit verleende aan den predikant vrijspraak van ketterij, maar op eene wijze, waaruit bleek, dat het inderdaad hem daarvan verdacht hield. Die kerkelijke handeling was dan ook niet voldoende om de Luthersche gemeente te *Leeuwarden* tot rust te brengen. In 1753 werd er eene klassikale commissie, uit tien predikanten en ouderlingen bestaande, gezonden om Muller te hooren en te oordeelen. De volhardende tegenwerking van den Leeuwarder kerkeraad belette deze gedeputeerden hunne taak ten volle te vervullen. Nogtans verklaarden zij Muller aan ketterij schuldig, hoezeer aannemende, dat zijne schuld niet uit boosheid, maar uit onkunde ontstond. Zijne heterodoxie zou voornamelijk de leerstukken van Adams val, de erfzonde, 's menschen oneindig bestaan, de magt en onmagt des menschen, den vrijen wil, de regtvaardiging, het wezen des geloofs, de wedergeboorte, en de zaligheid der heidenen gelden. Hij, en de hem handhavende, dus even onregtzinnige, kerkeraad verdienden wel van het ambt* ontzet te worden, maar uit toegefelijkheid

werden zij opgeroepen om zich binnen zes weken voor het Amsterdamsche consistorie en afgevaardigden van de gemeente te *Deventer*, zoo mogelijk, te zuiveren.

Bleek het uit dezen halven maatregel, dat men zich nog niet zoo stellig van Muller's schuld durfde verzekerd houden, hij en de zijnen achtten zich ongehouden aan zulk eene oproeping te voldoen. Integendeel noodigden zij de klassikale afgevaardigden naar *Leeuwarden* om daar op den 26 October 1753 hunne beschuldigingen te bewijzen. Wel stelden deze alles in het werk om aan de zaak eene andere gedaante te geven, maar, Muller en den kerkeraad ongehoord veroordeeld hebbende, waren zij onbevoegde regters geworden. En geen hooger kerkelijke regter kon beslissen, zonder dat de kerkeraad van *Leeuwarden* dit verlangde.

Deerde deze handeling den verlichten predikant weinig, in zijne eigene gemeente namen de moeilijkheden toe. Lentz en Karssen, weldra ondersteund door Johannes Datz, een passementwerker, en Hendrik Meijer, een rijtuigverhuurder, deden het twistvuur hooger ontvlammen. Meijer was zelfs stout genoeg om Muller tegen den derden Januarij 1754 tot een openbaar twistgesprek in de Luthersche kerk te *Leeuwarden* uit te dagen. Alleen het denkbeeld van op deze wijze allen te kunnen overtuigen, dat hij valschelijk van ketterij beticht werd, kan, dunkt ons, den geleerden man bewogen hebben om aan dien onbeschaamden eisch te voldoen. Het gesprek zelf vond dan ook plaats en, zooals te vermoeden was, Meijer eene beschamende nederlaag.

De overwonnene kon wel zijne verbittering niet verbergen, maar was toch genoodzaakt den verlichten Muller meer uit het duister te bestooken. Het twistvuur was niet gedoofd en ligtelijk zou het weer in laaije vlam zijn uitgebarsten, indien Muller niet in het najaar van 1756 als hoogleeraar naar *Erlangen* beroepen en vertrokken was. Hier aanvaarde hij het professoraat met eene *Dissertatio inauguralis de justo probabilitatis valore et usu*, Erlangae 1757. Dat hij ook elders als geleerde hoog werd geschat, blijkt uit zijn lidmaatschap van de keizerlijke akademie van natuuronderzoekers te *Weenen* en van het koninklijk genootschap te *Berlijn*. Hij overleed in 1776.

Muller heeft een aantal werken nagelaten, als getuigen van zijne geleerdheid en van zijnen smaak. Behalve eene kostbare vertaling van *G. W. Knorr, deliciae naturae of uitgelezen kabinet van natuurlijke zeldzaamheden, welke de drie rijken der natuur aanbieden*, Dord. 1771 2 deel. folio, en een zonder zijnen naam uitgegeven geschrift: *de zedenmeester der kerkelijken*, Amst. 1750, 8°. 2 deel. kennen wij van hem: *Lijkrede op zijnen vader*, — *de tranen eens volks over het verlies van een eminent opperhoofd*, Leeuw. 1751, — *Kort ontwerp der zedelijke oogmerken Gods bij de schepping en regering der wereld*, Amst. 1762 8°. — *Het belang der Souvereinen en des volks in het vieren van den dankvast- en bededag*, Leeuw., herd. te Amst. 1768 4°. — *Veel hoofden, veel zinnen*, Amst. 1765. 2 deel. 8°. waarvan de vierde druk verscheen te Amst. 1790, — *Eenzame nachtedachten over de wereld*, Amst. 1770, 3 deel. — *Bedenkingen betreffende den dierlijken oorsprong der koraalgewassen, waar achter gevoegd is eene Akademische redevoering over den oorsprong en aanwas der natuurlijke historie*, uit het latijn, Dordr. 1771. 8°. — *Uitbreiding over de vier eerste hoofdstukken van Salomon's Spreuken*, Amst. 1785. 8°.

Zie overigens: Ypey, gesch. der Chr. kerk in de 18 E., IV. blz. 382 verv. en de aldaar op blz. 392 en 393 aangeh. werken. Bijdragen van Schultz Jacobi en D. Nieuwenhuis II. blz. 105. V. blz. 220. VII. blz. 108 verv.

Johan Georg Muller, broeder van den in het vorige artikel genoemden Statius Muller, werd in 1754 tot predikant bij de Luthersche gemeente te *Leeuwarden* beroepen. Hij was daar nog geen drie jaren werkzaam, toen hij het beroep ontving naar *Curaçao*. Tweemaal wees hij het van de hand: voor de derdemaal nam hij het aan, en vertrok in Julij 1757 naar die kolonie, waar hij de eerste predikant van de nieuwe Luthersche gemeente was. Groot waren zijne verdiensten jegens deze, vooral bij de stichting eener kerk. Zijne *Intreerede te Curaçao over Ps. 122, vs. 6—9*, zag het licht te *Leeuwarden* 1759 en zijne rede bij de inwijding der nieuwe kerk, te *Amsterdam* 1764.

Zie overigens: J. Hering, beschrijving van het eiland *Curaçao*, blz. 44 verv. Bijdragen van Schultz Jacobi en D. Nieuwenhuis V. blz. 220.

Johan Wilhelm Statius Muller, in 1767 te *Maas-tricht* geboren, ontving aldaar zijne eerste wetenschappelijke opleiding en werd, na twee jaren aan de hoogeschool te *Helmstad* vertoefd te hebben, in 1792 door het Amsterdamsch consistorie tot proponent bij de Evangelisch-Lutherschen bevorderd. Den 15 October van het volgende jaar deed hij zijne intrede als predikant te *Gouda*. Van daar vertrok hij reeds in Maart 1794 naar *Alkmaar*. Ook hier was hij slechts korten tijd werkzaam, want, ofschoon hij het op hem uitgebragte beroep naar *Arnhem* af sloeg, nam hij in 1795 dat naar *Haarlem* aan. Veertien jaren bleef hij hier, in dien tijd voor *Utrecht* bedankende. In 1809 begeerde hem de gemeente te *Amsterdam*. Die roepstem werd door hem gevolgd en daar arbeidde hij tot in 1835, toen eene gezichtsverzwakking hem het emeritaat deed wenschen. Nu vestigde hij zich met zijn gezin te *Wageningen*, waar hij aan eene hevige ziekte den 12 December 1836 overleed. Hij is tweemalen gehuwd geweest, eerst met Anna Dorothea Rueb, later met Johanna Elisabeth Poolman.

Statius Muller was een even achttingwaardig, als geleerd man. Bij uitnemendheid arbeidzaam, gaf hij het voorbeeld van ongemeenen ijver. Minzaam, zachtmoedig en met christelijken zin bezielde verwierf en genoot hij algemeene achting. Aan eene rijke kennis paarde hij de gelukkige gave van gemakkelijke mededeeling.

Als kerkelijk redenaar onderscheidde hij zich door netheid, duidelijkheid, eenvoudigheid en populariteit. Wel had het voorbeeld van van der Palm invloed op hem en maakte hij meer werk van de tekstverklaring, dan zijne tijdgenooten in de Luthersche kerk plagten, maar zijn stijl mist gloed en verheffing, en kenmerkt zich door eene kalme afgepastheid, die nalaat het gevoel te roeren. Nogtans werden zijne altijd beschaafde en goed uitgewerkte leerredenen met graagte en met stichting gehoord. Eenige hebben het licht gezien. Deze zijn: *Leerrede over de onsterfelijkheid der dieren*, Haarl. 1796, — *De krachtadige ondersteuning van openbare liefdegestichten en armen-inrigtingen in het algemeen en van de Maatschappij van weldadigheid, onlangs in ons vaderland opgericht in het bijzonder, als de beste soort van weldadigheid aangetoond in eene leerrede over Joh. VI. vs. 1—15*, -

1819, — *Een woord aan mijne gemeente, op zondag den 21 Sept. 1834, — zijnde de dag der Godsd. viering mijner vijfentwintigjarige ambtsbediening bij dezelve, 1834. — Leerredenen, twee tientallen, Amst. 1835 en 1836.*

Hoog belang stelde hij in het godsdienstig onderwijs. Bewijzen daarvan leverde hij in *Eerste onderwijs in de godsdienst. Een leer- en leesboekje voor kinderen. 2 St., — 1804. Bijbelsche geschiedenis 1805. — Uitvoerig onderwijs in den Christelijken Godsdienst, Haarl. 1807,* dat evenzeer tot handboek voor onderwijzers, als tot huisboek voor christelijke gezinnen kon strekken, — *Beknopt onderwijs in de Chr. Godsdienst, voorafgegaan door een kort begrip der Bijbelsche Geschiedenis, 1808, herdrukt met eene korte schets der kerkelijke geschiedenis 1826, op nieuw uitgegeven 1834, — Onderwijs in de Christ. Godsdienst voor de jeugd, 1812.*

Gaarne arbeidde hij ter bevordering van christelijken zin en ter stichting en veredeling zijner medemenschen. In die rigting gaf hij: *Drie verhandelingen over den zelfmoord, 1817, — Handboek voor alle leeftijden: een nieuwaarsgeschenk voor alle vrienden van waarheid en deugd, oorspronkelijk uit het Indiaansch. Amst. 1818. — Brieven van een menschenvriend aan lydenden en ongelukkigen (zonder zijnen naam) Amst. 1832, 2 deel., 8°. — Het leven en karakter van den beroemden Engelschen godgeleerde Ds. P. Doddridge, na zijnen dood uitgegeven door den hoogleeraar J. Nieuwenhuis, Nijm. 1837, en de twee werken, die insgelijks na zijnen dood, door zijnen zoon bearbeid, het licht zagen: *Stemmen uit het graf van een Christen, 2 deel., Dordr. 1839, en Stemmen van gene zijde des grafs, Dordr. 1843.**

In 1799 verwierf Statius Muller het eermetaal bij de Maatschappij tot nut van 't algemeen op zijne beantwoording van de vraag, *of en hoedanig men de kinderen behoore te leeren bidden en danken.* Tien jaren later viel hem, met den verdienstelijken N. G. van Kampen, dezelfde eer te beurt bij Teijlers godgeleerd Genootschap voor zijne verhandeling *over de verbreiding der Evangelieleer, Haarlem, 1809, 8° 1).*

1) In het XXIII deel der verhandel. van Teijlers Godgel. Genootsch.

Wel waren dan ook zijne verdiensten bekend en trachtte men de vrucht daarvan te genieten. Met Heringa, van der Palm, Kops en Rogge werd hij in 1796 tot beoordeelaar benoemd van de antwoorden ingekomen op de door een gezelschap Godsdienst-vrienden te *Leiden* uitgeschreven vraag: welke de oorzaken waren van den verflaauwd en vervallen ijver voor de openbare Godsdienstoefeningen in ons vaderland, en welke de middelen om dezen weder op te wekken en aan te vuren?

Op verzoek der Nederlandsche Bijbelcompagnie nam hij de zorg op zich voor de *Verbeterde uitgave van het N. Testament, in klein formaat*, 1830, terwijl hij insgelijks lid was van de commissie voor den herdruk van den Nederduitschen Lutherschen Bijbel, 1823, en van die tot de zamenstelling van het *Algemeen gezangboek voor de Ev. Luthersche kerk in de Nederlanden*, 1826. Van 1833 af was hij gedurende drie jaren lid der Luthersche synode en werd hem door deze opgedragen het vervaardigen van nieuwe inleidingen tot de Bijbelboeken, van inhouds-opgaven der hoofdstukken en verbeterde aanwijzing van gelijkkluidende plaatsen. Bovendien zijn in onderscheiden maandwerken stukken van hem geplaatst. Overigens was hij lid van de Hollandsche Maatschappij van wetenschappen te *Haarlem* en van het Zeeuwsche Genootschap.

Zie overigens: Boekzaal voor 1837, I. blz. 402 verv. Bijdragen van Schultz Jacobi en Domela Nieuwenhuis I. blz. 135. V. blz. 163 verv. VII. blz. 159. verv.

Christophorus Munsterus, den 13 Julij 1614 te *Leeuwarden* geboren, die zijnen naam voerde naar de stad Munster, uit welke zijn geslacht oorspronkelijk afkomstig was, bezocht, na het voorloopig onderwijs in zijne geboorteplaats ontvangen te hebben, de akademie te *Franeker*. Hier maakte hij uitmuntende vorderingen en werd in Maart 1639 met grooten lof tot proponent bevorderd. In 1640 trad hij als leeraar op bij de hervormde gemeente van *Hemelum* en *Mirns*. Was hij in deze betrekking met ijver werkzaam, weldra opende zich voor hem een meer wetenschappelijke kring. In 1651 werd hij tot hoogleeraar in de logica en wijsbegeerte aan de Friesche hoogeschool benoemd, en verkreeg tevens de waardigheid van doctor et

magister artium liberalium. *Franeker* mogt zich niet lang in zijn bezit verheugen. Eene zware melancholie ondermijnde zijne gezondheid. Hij overleed den 14 (24) Maart 1660.

Munsterus heeft uitgegeven: *Commentarius analyticus in isagogen Porphyrii et libros Aristotelis de Categoriis et interpretatione. Praemissis disputationibus de natura disciplinarum et logices*, Fran. 1655, 4°. Na zijnen dood verschenen nog *Disputationes metaphysicae de Ente ejusque distinctionibus*, Fran. 1661, 4°. voor welke de hoogleeraar J. Terentius een *Epicedion* en eene *vitae delineatio* van Munsterus geschreven heeft.

Zie overigens: *Vriemoet*, Athen. Fris. pag. 410, sqq. Paquot III, pag. 663, suiv.

Herman Muntinghe, aan wien de godgeleerde wetenschappen zoo veel te danken hebben, zag het eerste levenslicht te *Termunten*, waar zijn vader toenmaals ambtman was, óp den 27 Augustus 1752. Reeds vroeg werd hij naar *Groningen* gezonden en ontving daar, onder het opzigt van zijnen oom, eerst het voorbereidend onderwijs en later gedurende negen jaren dat der hoogeschool.

Muntinghe behoorde niet tot hen, aan wier vlugheid van begrip en levendigheid van geest de studie geringe inspanning kost, maar wel tot hen, die het gemis daarvan door noesten ijver, vaste volharding en onvermoeid arbeiden vergoeden en niet zeldzaam dien ten gevolge meer juist en grondig leeren oordeelen. Ten volle beloonde hij dan ook de zorg zijner leermeesters, onder welke hij vooral de lessen van Chevallier, Abresch en N. W. Schroeder genoot. Was de eerste hem een voorganger in wijsgeerig denken, en de tweede zijn leidsman op het gebied der gewijde uitlegkunde, de laatste voerde hem op het ruime veld der Semitische letterkunde. Hij verliet dan ook de akademie niet zonder van zijne vorderingen in deze wetenschap eene belangrijke proeve geleverd te hebben in zijne *Dissertatio phil. crit. ad quaedam Veteris Testamenti loca*, Gron. 1775, op nieuw uitgegeven in *Sylog. dissertat. sub Schultensiis Siis et schroedero defensarum* p. II. 1153.

In 1775 zeide Muntinghe de hoogeschool vaarwel, en werd hij tot proponent bevorderd. Spoedig ontving hij het beroep naar *Buitenpost* in *Friesland* en was hier en te *Zee-*

rijp in de provincie *Groningen* vijf jaren als predikant werkzaam. Niet alleen arbeidde hij hier met trouw als herder en leeraar, maar zijn vertoef in die twee niet zeer groote gemeenten gaf hem tijd en lust om zijne wetenschappelijke studien met ijver voort te zetten.

Muntinghe was dan ook bestemd om de vruchten daarvan op een ruim veld te doen plukken. In 1780 tot gewoon hoogleeraar in de godgeleerdheid en kerkelijke geschiedenis aan de Geldersche akademie benoemd, aanvaardde hij die eervolle betrekking den 27 November van dat jaar. Het liep aan tot den 13 Junij 1781, vóórdat hij zijne eerste akademische redevoering hield *de sapientia et bonitate Divina, in antiquissima religionis patefactione conspicua*, Harderov. 1781. Reeds vroeger was hij als akademie-prediker met eene leerrede over Jacob. I: 17 opgetreden. In 1783 werd het rectoraat door hem nedergelegd met eene *Oratio de saluberrimo religionis Christianae in bonum publicum, maxime per Europam, effectu, ex historia conspicuo*, en in 1793 dezelfde waardigheid met eene redevoering *de quibusdam, quas ecclesiae historia exhibet, caussis impeditorum salutarium religionis christianae genus in humanum effectuum*. Kort daarop werd hij tot bibliothecarius benoemd en hem tevens tijdelijk het onderwijs in de Semitische talen opgedragen.

Reeds vroeger was Muntinghe tot opvolger van Scheidius aan de Leidsche hoogeschool in aanmerking gekomen. Had toenmaals — bij het staken der stemmen tusschen hem en den hoogleeraar S. F. J. Rau — die des voorzitters ten voordeele des laatstgenoemden beslist, de verandering van zaken in ons vaderland ten jare 1795 en de daaruit geborene verandering van het grootste deel der curatoren van de Nederlandsche akademie veroorzaakte, dat men de benoeming van Rau, die andere staatkundige gevoelens was toegedaan, voor onwettig verklaarde. In Februarij 1795 bood men nu den leerstoel in de Oostersche talen en Hebreeuwsche letterkunde aan onzen Muntinghe aan. Gehoor gevende aan den drang van de Harderwijker curatoren, besloot deze te bedanken.

Niet lang meer mogt *Gelderland* den geleerden man blijven bezitten. De stad, waar hij zijne kindschheid en jeugd

doorgebragt en den tempel der wetenschappen betreden had, riep hem in haar midden. In 1798 trad hij als hoogleeraar in de theologie te *Groningen* op met eene *Oratio exhibens aliquot illustriora, quae ecclesiae historia suppeditat, damnorum religioni Christianae ab amicis ac fautoribus illatorum specimina*.

Waar wij hem straks meer van nabij als godgeleerde zullen beschouwen, hebben wij hier ons oog op zijn openbaar leven als hoogleeraar te *Groningen* te vestigen. Dat hij niet weinig bijdroeg tot den roem en bloei dier akademie, is van algemeene bekendheid. Meermalen behartigde hij als rector magnificus hare belangen. Vooral deed hij dat toen de Groninger hoogeschool ten jare 1812 in de keizerlijke Fransche universiteit werd ingelijfd en hij tot haren provisionelen rector aangesteld. Bij die gelegenheid sprak hij den 3 November 1812, bij de installatie der faculteiten, eene inwijdings-redevoering uit. Na de herstelling van zaken noodigde de souvereine vorst hem uit tot correspondentie met de commissie tot het organiseren van het hooger onderwijs binnen de Vereenigde Nederlanden. In hetzelfde jaar 1814 werd hem eene zeer eervolle taak opgedragen. De Groninger hoogeschool zou haar tweede eeuwfeest vieren en Muntinghe, die het rectoraat bekleedde, als haar feestredenaar, in tegenwoordigheid van den vorst en van diens gemalinne, optreden. Zijne *Oratio in natalem ducentessimam academiae Groninganae*, met belangrijke aanteekeningen verrijkt, is, evenals het voornaamste, wat tot die feestviering betrekking had, ons bewaard in de door hem uitgegevene *Acta saecularia academiae Groninganae, die X Octobris 1814, Gron. in 4º*.

In 1815 tot rector van de herstellde hoogeschool benoemd, sprak hij bij den ingang van het akademiejaar eene redevoering uit *de neglecto ingenii cultu primaria corruptae medio aevo religionis Christianae causa*. Kort hierop schonk de koninklijke hand aan den verdienstelijken hoogleeraar de ridderorde van den Nederlandschen leeuw. De ouderdom van zeventig jaren deed hem, ingevolge de bestaande wet op het onderwijs, ofschoon nog krachtig naar ligchaam en geest, in 1822 het emeritaat verkrijgen.

Muntinghe bleef de dagen zijner rust aan de studien toe-

wijden. In April 1824 zich ter uitspanning naar *Leeuwarden* begeven hebbende, werd hij daar door eene kortstondige ziekte op den 24 dier maand ten grave gesleept. Zijne echtgenoot, Judith Francina Drijfhout, overleefde hem. Hij heeft geene kinderen nagelaten.

Wel waren Muntinghe's verdiensten erkend geworden. *Leiden*, niet afgeschrikt door zijne weigering van het oostersche professoraat, had hem in 1799 te vergeefs den leerstoel der theologie aangeboden. Het koninklijk Instituut en een aantal geleerde maatschappijen rekenden het zich tot eere hem onder hare leden te tellen. Hij was die velerlei onderscheidingen dan ook ten volle waardig.

Als mensch genoot hij aller achting en als christen was hij velen ten voorbeeld. Men wist niet, wat meest in hem te bewonderen, zijne uitgebreide en ongemeene kennis of zijne ongemaakte nederigheid, zijnen verdraagzamen zin of de vastheid van zijnen geest, en zijne opregte liefde voor de waarheid.

Wij hebben den uitmuntenden man in deze bladen vooral als godgeleerde te verlevendigen.

Als exegeet was Muntinghe een geleerde van den eersten rang. Diep doordrongen in de kennis der hebreeuwsche en andere oostersche talen ging hij hierin, naar de uitspraak van den hoogleeraar Bouman, zijnen jongeren en voortreffelijken tijdgenoot van der Palm te boven, ofschoon hij in levendigheid en vlugheid van vernuft, in rijkdom van vinding, in gemakkelijheid en sierlijkheid van voordragt voor dezen moest onderdoen. De school van Abresch had in hem een kweekeling geleverd, die den meester overtrof.

Wat hij als uitlegger van het Oude Testament was, heeft hij getoond in *de Psalmen, uit het hebreeuwsch vertaald, met taalkundige aanmerkingen*, waarvan de eerste uitgave in 1790, de tweede te *Delft* 1822, 8°. in drie deelen verscheen en van welker grondige bewerking evenzeer de ophelderingen, *als het aanhangsel van kritische en taalkundige aanmerkingen* getuigen; — *de spreuken van Salomo, uit het hebreeuwsch vertaald, met aanmerkingen*, *Delft* 1797, — terwijl hij in 1794 de *vertaling en uitlegging van het boek Job*, door H. A. Schultens bewerkt, voltooide. Na zijnen dood gaven B. Nieuwold en C. H. van Herwerden zijne *Brevis expositio criticae*

Veteris Testamenti uit, Gron. 1827. Geene mindere proeven van hetgeen hij als exegeet en criticus, zoowel van het Nieuwe, als van het Oude Verbond vermogt, leverden zijn systematische arbeid en zijne voortreffelijke *Geschiedenis der menschheid naar den Bijbel*, 1819, 11 dln. 8°. Met die heldere fakkel van gezonde uitlegkunde en kritiek betrad Muntinghe het gebied der leerstellige godgeleerdheid en zuiverde het van die schoolsche spitsvindigheden en duistere spraakvormen, waaronder het gedrukt was. De Groninger hoogleeraar was een eklektische wijsgeer, wien de kritische wijsbegeerte van Kant niet onbekend was en die — hoezeer niet tot de bepaalde aanhangers van den Koningsberger filosoof behoorende — toch overtuigd was, dat diens wijsbegeerte in eenige opzigten op verstandige wijze op de theologie kon worden toegepast. Muntinghe's systeem verscheen onder den titel: *Pars theologiae Christianae theoretica*, Harderv. 1800, en herdrukt Gron. 1818. Het mag in den vollen zin des woords bijbelsch heeten, want, met afwijking der geheerscht hebbende methode, met nalating van al het schoolsche, noch Voetianismus, noch Coccejanismus voorstaande, is het alleen op het goddelijk gezag der Heilige Schrift gebouwd. Overigens is het helder, eenvoudig, verdraagzaam, oordeelkundig, gematigd en vrijmoedig. Het is in twee boeken verdeeld, waarvan het eerste de christelijke godsdienstleer, het andere eene kritische, geschied- en letterkundige schets der theologische twisten bevat. Het was den man waardig, wiens wijsgeerig geschiedkundige geest de ontwikkeling der menschheid onderzocht en het resultaat van dat onderzoek schonk in een werk, dat niet alleen een helder licht over zijn systeem spreidt, maar ook het blijvende gedenkteeken zijner ongemeene verdiensten mag genoemd worden. Wij behoeven het naauwelijks te zeggen, dat wij zijne *Geschiedenis der menschheid naar den Bijbel* bedoelen, die van 1801 tot 1819 in elf deelen het licht zag ¹⁾).

Verzeekerde deze den theologant eene plaats naast den wijsgeerigen litterator van Heusde, wij mogen er bijvoegen, dat Muntinghe geen ongelukkig beoefenaar der kerkelijke geschiedenis was. Hij toonde het in zijne *Historia religionis*

¹⁾ Er bestaat eene nieuwe uitgave van, Amst. 1832, 11 deelen, 8°.

et ecclesiae Christianae, magnam partem ad formam compendii Schroeckhiani in usum lectionum adumbrata, Gron. 1818, nieuwe uitg. Lugd. Bat. 1832 ¹⁾).

Als Evangelie-prediker was Muntinge zeer geliefd. Van zijne leerredenen hebben het licht gezien: *drietal leerredenen over belangrijke onderwerpen*, waarvan de tweede druk in 1816 te Groningen verscheen, — *tiental leerredenen*, Gron. 1818, — *twaalfal leerredenen*, Gron. 1824, — *leerrede over 2 Kronyk. XIII: 18*, Gron., — *leerrede bij het afsterven van A. J. Duymaer van Twist*, Gron., — *Vijfentwintigjarige leerrede als hoogleeraar te Groningen*, Gron.

Dat hij ten allen tijde en in alle rigtingen de godgeleerde studien bevorderde, behoeft wel niet gezegd te worden. De voortreffelijke kweekelingen zijner school hebben getoond, welk een meester hij hun was. De *Sylloge opusculorum ad doctrinam sacram pertinentium*, Lugd. Bat. 1794, bewijst het en bekend is het, dat hij in 1780 mede de hand sloeg aan het oprigten der *godgeleerde bibliotheek* ²⁾. Gaarne was hij ten nutte van het algemeen werkzaam. Zoo verschenen in het tijdperk van godsdienstige verflaauwing: *Twee verhandelingen over den invloed van de Christelijke godsdienst op het volksgeluk*, Gron. 1797. Ook het Nederlandsche Zendelinggenootschap vond in hem eenen ijverigen voorstander. Op de algemeene vergadering in 1816 te Rotterdam sprak hij eene redevoering uit: *over de blijdschap van onzen Heer Jezus Christus, bij het vernemen van de eerste beginselen der uitbreiding van zijne leer*, Leeuw. en Amst. 1816.

Zie overigens: J. R. van Eerde, *oratio de Europa imperiorum jure temperatorum altrice*, pag. 16 sqq. Th. van Swinderen, in den Almanak der acad. van Groningen voor 1824 blz. 1, verv. Konst- en Letterbode 1826, I, blz. 418. Ypey, akademische leerrede ter gedachtenis van Herman Muntinghe. Ypey, geschied. der Chr. kerk in de 18^e eeuw, VIII. blz. 249 verv. 462. Ypey en Dermout IV. blz. 271 verv. Collot d'Escury III. blz. 394. Bouman, geschied. der Geld. hoogeschool, II. blz. 380 verv. 501 verv. 610, 612, 630. Siegenbeek, geschied. der Leidsche hoogeschool, I. blz. 345 verv.

Cornelis Musius, in 1503 te Delft geboren, werd reeds vroeg tot den geestelijken stand bestemd. Zijne dorst naar

¹⁾ Zij werd in het Hollandsch vertaald door J. Muntendam, predik. te Uithuizen, en uitgegeven onder den titel: *Handb. der Christel. Godsdienst en Kerkgeschiedenis*. Gron. 1828.

²⁾ Bouman, memor. Clarissii, pag. 47.

wetenschap deed hem niet alleen de hoogeschool te *Leuven*, maar ook die te *Parijs* en te *Poitiers* bezoeken. In het vaderland teruggekeerd en tot priester gewijd, bekleedde hij, gedurende vijfendertig jaren, het ambt van biechtvader in het klooster van St. Agatha te *Delft*. In die betrekking genoot hij eene algemeene achting, wél verdiend *en* door zijne geleerdheid *en* door zijne stille deugden. Kunsten en wetenschappen vonden in hem eenen ijverigen beschermer en beoefenaar. Van het eerste getuigt zijne liefhebberij voor de schilderkunst. Men wil dat hij onder anderen eene kruisiging des Heeren, door de hand van Erasmus gepenseeld, bezat ¹⁾. Het laatste toonen zijne nagelatene werken, zooals: *Encomium solitudinis*, — *Imago patientiae*, — *Odae de temporum fugacitate et de sacrorum poematum immortalitate*, — *Odae et Psalmi aliquot*, — *institutio foeminae Christianae*, — *famulorum Desiderii Erasmi libellus*, — *hymnus de Cornelio, Sancta Agatha etc.*

Ongetwijfeld beleefde hij een woelig tijdperk, vooral, toen de Nederlandsche vrijheid geboren was, gevaarlijk voor den Roomschen priester. Musius had dan ook het voornemen *Delft* te verlaten, toen het de Hollandsche zijde had gekozen. Prins Willem I bewoog echter den geestelijke, wiens zachtmoedig karakter en verdraagzaamheid achting en wiens grijze haren eerbied inboezemden, te blijven. Zelfs wijdde hij zijne dienst aan de belangen van het vaderland. Intusschen wekte het 'sprinsen misnoegen op, dat de priester zich, zonder zijn verlof, naar 's *Gravenhage* had begeven. Hierdoor achtte zich de woeste Lumey, graaf van der Mark, wiens heldenroem zich met onschuldig bloed bezoedelde, gerechtigd om Musius na te zetten. Hij achterhaalde en voerde hem naar *Leiden*. Met ongehoorde wreedheid werd hier de grijsaard op 'sgraven last mishandeld en gefolterd. Ten laatste vond hij een einde van lijden en leven aan de galg. Zelfs zijn lijk werd met bitteren smaad bejegend. Te laat toch had Oranje het gevaar van den vromen geestelijke vernomen. Toen 'sprinsen renbode, met het bevel, om hem in vrijheid te stellen, voor *Leiden* kwam, hield Lumey de poorten gesloten, tot dat de lijst zijner euveldeeden ook met dit schan-

¹⁾ Immerzeel, de levens en werken der Holl. en Vlaamsche kunstschilders enz., D. I. blz. 223.

delijk misdrijf, dat op den 10 December 1572 plaats vond, vergroot was. Algemeene verfoeiing, bij Roomsche en on-Roomsche, en 'sprinsen ongunst waren het loon van den dader, te hoog geplaatst, zoo het schijnt, en door zijne inneming van *Brielle* te zeer beroemd, om hem met het zwaard der vergelding volkomen te treffen.

Zie overigens: H. Peerlkamp, de Belg. poët. latin. pag. 90, sqq., Bleyswyck, beschrijv. van Delft, I, bladz. 444, Levensbeschrijving van eenige voorname mannen en vrouwen, IV, blz. 305 verv. De Navorscher, I, blz. 354, II, blz. 272, 324—326, III, (Bijblad), blz. VIII en volg.

N.

Johannes van Naarssen of **Narsius**, den 9 November 1580 te *Dordrecht* geboren, volbragt zijne academische studien op het staten-collegie te *Leiden*. In 1605 predikant te *Grave* geworden, treffen wij hem vervolgens te *Bommel* aan, waar hij in den aanvang van 1619 voor deputaten der Geldersche synode zijne dienst heeft nedergelegd. Niet alleen was hij der Remonstrantsche rigting toegedaan, maar een van hare ijverigste voorstanders. De Zuid-Hollandsche synode van 1620, vernomen hebbende, dat hij zich te *Rotterdam* bevond, besloot, *daar hij een schadelijk man en bijzonder roervink in de remonstrantsche factie altijd geweest was*, de Geldersche synode aan te manen om hem geheel af te zetten en hem de akte van stilstand te doen onderteeken. De Geldersche kerkvergadering achtte echter zijne afzetting onnoodig, daar hij zelf afstand van de dienst gedaan had. Narsius onderteekende intusschen de akte van stilstand niet, maar reisde, in overleg met de directeuren der societeit, binnen- en buitenlands rond om Remonstrantsche geschriften te verkoopen en te verspreiden. De Zuid-Hollandsche synode vestigde er in 1621 hare aandacht op en drong er ernstig bij de regering van *Rotterdam* op aan om, indien hij de meergenoemde akte niet teekende, tegen hem te procederen. Hij verlangde in Julij van dat

jaar lid der Remonstrantsche broederschap en in de dienst gebruikt te worden, hetgeen hem werd toegestaan, ofschoon men, daar hij door zijn huwelijk vermogend was, eenige bepalingen omtrent zijn traktement en hem op de precipitantie van zijne spraak opmerkzaam maakte, en hem tevens in bedenking gegeven werd, of het niet beter ware, dat hij, die zich op onderscheidene plaatsen ongemoeid mogt bevinden, zonder prediken aan de societeit goede diensten deed.

Narsius begaf zich inmiddels naar *Frankrijk*, waar hij te *Caen* in de medicijnen studeerde en de doctorale waardigheid in de geneeskunde bekwam. Den 26 Maart 1622 geraakte hij te *Rotterdam* in hechtenis, maar na eenige weken door list, met hulp zijner huisvrouw, weder daaruit. Kort hierna ontkwam hij te naauwernood te *Maasland* aan het hem op nieuw dreigend gevaar. Nu verliet hij het vaderland en begaf zich eerst naar *Hamburg*, waar hij gedurende eenigen tijd de geneeskunde uitoefende. Van daar vertrok hij naar *Frederikstad* in *Denemarken*. Vervolgens ondernam hij eene reis door *Zweden*, *Polen*, *Rusland* en een groot gedeelte van *Duitschland*. In het eerstgemelde rijk teruggekomen, trok hij de aandacht van den beroemden Gustaaf Adolph tot zich, die hem tot zijnen lijfarts en geschiedschrijver benoemde.

Narsius bewees onderscheiden diensten aan dezen dapperen vorst en had het voorregt van, tengevolge van den gunstigen keer, dien de zaken der Remonstranten genomen hadden, na den slag van *Lutzen*, op den vaderlandschen bodem te mogen wederkeeren. Hier wachtte hem van nu af aan geen tegenspoed meer. In 1635 vertrok hij als buitengewoon raad en geneesheer der Oost-Indische compagnie naar *Java*, waar hij in 1637 overleed.

Hij heeft zich als Nederduitsch, Fransch en vooral als Latijnsch dichter bekend gemaakt. Het voornaamste, dat door hem is uitgegeven, bestaat in: *Riga devicta ab augustissimo principe Gustavo Adolpho*, Rigae 1625, — *Meva Pomerelliae, obsidione Polonorum, liberata*, Holmiae 1627, — *Gustavidos sive de bello Sueco-Austriaco libri tres: poematum miscellaneorum liber unus*, Hamb. 1632, — *Gustavus Savius, tragoedia, cui accedunt Regis funebria aliaque miscellanea*, Francof. ad Moen. 1633, — *Gustavidos sive de bello*

Sueco-Austriaco liber quartus, Francof. ad M. 1634. Alle uitgeg. in 4°. Zijne poëzie is middelmatig, en zijn zeer merkwaardig *Album* heeft in 1837 te *Utrecht* het licht gezien door de zorg van den heer G. J. Beeldsnijder.

Zie overigens: Paquot I. pag. 263 suiv. Synod. Handelingen in de zaak der Remonstr. uitgegeven door Prof. N. C. Kist, blz. 107, verv. J. Tide-man, a. w., blz. 271. verv., en vooral: J. Molleri *Cimbria literaria* II pag. 576 sqq.

Servatius Naeranus of van der Neer, in het midden der zestiende eeuw te *Weert* in *Limburg* geboren, was in 1575 en 1576 predikant te *Maastricht* en *Hasselt* en nog in het laatst-gemelde jaar te *Goch* in *Kleefsland* en te *Emmerik*. Reeds toen had de hervormde gemeente te *Dordrecht* vruchteloze pogingen aangewend om hem tot haren leeraar te bekomen. Twee jaren later slaagde zij gelukkiger. Den 28 Augustus 1578 werd hij te *Dordrecht* bevestigd. Drie malen werd hij door *Dordrecht*, naar de gewoonte dier dagen, ter leen afgestaan; in 1591 aan *Utrecht*, in 1593 aan 's *Gravenhage*, in 1596 aan *Amsterdam*. Hij overleed den 24 December 1608 en was een geliefd prediker. Hoezeer met Dathenus en Modet bevriend, schijnt hij van eene zeer gematigde denkwijze geweest te zijn.

Het belangrijkste, waardoor deze Dordsche leeraar zijnen naam bij de nakomelingschap bekend heeft doen blijven, is zijne bearbeiding van het Nieuwe Verbond. Eene nieuwe vertaling was het toch niet, maar wel eene vergelijking van de reeds bestaande met den oorspronkelijken tekst. In 1602 werd hem gedurende eenigen tijd vrijheid van dienst toegestaan ten einde dit werk te voltooijen. Het verscheen onder den titel: *Het N. T. van nieuws oversien na de Grieksche en Latijnsche texten, ende gecorrigeert van vele fouten, die in de voorgaende testamenten gevonden zijn geweest*, door S. I. N. (Servaas Jan Naeranus) *Dienaer des Goddelijken woordts binnen Dordrecht*. Dordr. bij Abraham Canin, 1604, 8°.

Zie overigens: Schotel, Kerk. Dordr. I. blz. 181 verv. Le Long, Boekzaal, bladz. 775.

Samuel Naeranus, oudste zoon van den zoo even vermelden kerkleeraar ¹⁾, aanschouwde het eerste levenslicht te *Dordrecht*. Hier ontving hij eene voortreffelijke wetenschap-

¹⁾ Deze was tweemalen gehuwd geweest. Zijne vier zonen waren uit den eersten echt.

pelijke opleiding en volgde zijnen leermeester Rekenarius naar *Amsterdam*, waar deze tot conrector benoemd was. Onzeker is het, of onze Naeranus de Leidsche hoogeschool bezocht, maar zeker, dat hij eenigen tijd op die van *Sedan* en *Saumur* heeft doorgebracht. Daar sloot hij vriendschapsbetrekkingen met een aantal beroemde mannen, o. a. met Mornay du Plessis.

Bij de klassis van *Zuid-Holland* proponent geworden, aanvaardde hij in 1611 het predikambt te *Hazerswoude*, welke standplaats hij in 1617 met *Amersfoort* verwisselde. De Remonstrantsche rigting toegedaan, werd hij spoedig in de kerkelijke twisten van die tijden verwickeld. In 1618 vaardigden de Remonstranten in de provincie *Utrecht* hem tot de nationale synode af. Met zijne medegedeputeerden in hetzelfde lot deelende, werd hij weldra als gedaagde beschouwd en ten volgende jare van zijne dienst ontzet en naar *Waalwijk* vervoerd.

Hier, en vervolgens te *Antwerpen*, woonde hij de vergaderingen der gebannen Remonstranten in 1619 en 1621 bij, en predikte in de drie laatste maanden van dat jaar voor zijne geloofsgenooten te 's *Gravenhage*. In 1620 had hij wel gepoogd zich naar *Amersfoort* te begeven om zijne stervende en naar hem verlangende gade te bezoeken, maar buiten de stad werd hem haar dood en tevens de verbittering jegens hem berigt, die zoo groot was, dat men nacht en dag het huis der kranke vrouw omgeven had en des nachts tegen de vensters opgeklommen was om hem, zoo mogelijk, in hechtenis te nemen.

In 1622 begaf hij zich ¹⁾ naar *Dantzic* en trad daar als predikant voor de Hollandsche kooplieden op. Met vrucht was hij daar werkzaam tot in October 1631. Nogtans schijnt hij een gedeelte van dat tijdperk te *Sedan*, vermoedelijk als hoofdonderwijzer der latijnsche school, doorgebracht te hebben.

Toen eindelijk de zaken zich voor de Remonstranten gunstiger lieten aanzien, besloten de gecommiteerden ter verzorging van de vaste dienst der vaderlandsche gemeenten hem herwaarts terug te roepen. In 1632 werd hij tot pre-

¹⁾ De bedekte naam onder welken hij toen bekend stond was *Broekhuysen*.

dikant bij de Remonstrantsche gemeente te *Amersfoort* aangesteld. Hij overleed in 1641.

Dat hij het vertrouwen der boederschap genoot, blijkt o. a. ook daaruit, dat de groote vergadering hem in 1638 het in het latijn overbrengen der *Enge poorte* van Poppius aanbeval, welke taak echter later aan zijnen zoon werd opgedragen.

Samuel Naeranus was een niet onverdienstelijk latijnsch dichter. Behalve verstrooide gedichten hebben van hem het licht gezien: *Poëmata ad magnificos Leydensis academiae curatores*, Dordr. 1611. Als godgeleerde heeft hij zich doen kennen in *Onderwijzing in de Christelijke religie, gesteld bij vragen en antwoorden, naar de belijdenis der Remonstrantsche Gereformeerde Christenen, mitsgaders derzelver formulieren ende gebeden des heiligen doops en des heiligen avondmaals*, vermoedelijk het oudste godsdienstig onderwijsboekje der Remonstranten.

Zijn zinspreuk was: *hinc sursum, van Neer opwaarts*. Hij is twee malen gehuwd geweest, eerst met Catharina Zwanefeld, vervolgens met Maria Junius, weduwe van den Delftschen kerkleeraar Isaac Diamant en dochter van den beroemden Franciscus Junius ¹⁾.

Zie overigens: Van Rhenen a. w. blz. 123. Brandt op onderscheiden plaatsen. Ypey en Derm. III. blz. 383. J. G. de Crane, oratio de Vossiorum Juniorumque familia pag. 49. Schotel, Kerk. Dordr. 1. blz. 185 verv. J. Tide-man a. w. blz. 259, 262, 266, 349 verv.

¹⁾ De drie broeders van S. Naeranus waren allen predikanten. *Johannes* bediende de gemeenten van *Streefkerk*, *Papendrecht*, *Breda* en *Nijmegen*, waar hij in 1608 aan de pest overleed. Brandt, I. blz. 12, maakt van zekere aanteekeningen van hem gewag. *Abraham N.* was predikant te *Kampen*. *Isaac N.* heeft de dienst waargenomen te *Ridderkerk* en *Breda*, tot hij naar *Vlaardingen* werd beroepen. Een ijverig voorstander der Remonstranten zijnde en rondelijk verklarende, dat de canones Synodi Dordrac., naar zijn oordeel, niet overeenstemden met Gods woord, werd hij door de Zuid-Hollandsche Synode in 1619 afgezet. Hij weigerde de akte van stilstand te ondertekenen (Z. Handel. der Z. Holl. Synode in de zaak der Rem. blz. 31). Hij overleed in 1621 te *Rotterdam* en werd, omdat men geen' doodkist durfde maken, bij nacht in een slaapbank begraven.

De zoon van Samuel Naeranus, *Johannes*, van wien wij reeds eenig gewag maakten, is nadat zijne dienst tijdelijk in verschillende gemeenten gebruikt was, in 1652 predikant geworden te *Oudewetering*. Behalve de vertaling van Poppius *Enge poorte* werd hem ook, met *Snecanus*, opgedragen *Uitenbogaerts* kerkelijke historie in 't latijn over te brengen. Zeer verdienstelijk heeft hij zich jegens de Remonstrantsche boederschap gemaakt door de op-

Gerard Johan Nahuys, werd den 1 Februarij 1738 te *Utrecht* geboren. Zijn vader Gerard Nahuys was kanonik van *Oud-Munster te Utrecht* ¹⁾.

Reeds vroeg toonde onze Nahuys niet alleen eenen veelbelovenden aanleg, maar ook eene overhellende neiging tot de predikdienst. De latijnsche scholen met lof doorloopen hebbende, werd hij een der voortreffelijkste kweekelingen van de akademie zijner geboortestad. Niet alleen woonde hij daar de theologische lessen, vooral van Bonnet in wiens school hij zich bijzonder vormde, met voorbeeldigen ijver bij, maar ook die in alle wetenschappen, welke zijnen naar kennis dorstenden geest konden verrijken. Eene proeve hiervan leverde hij in zijne, onder den hoogleeraar Hahn, verdedigde *Explicatio quaestionum mathematicarum de maximo et minimo in scientia machinali*. En, wat men voor de godgeleerde wetenschappen van hem verwachten mogt, toonde zijne, onder Bonnet verdedigde, *Dissertatio philosophico-theologica, qua axiopiastia mysteriorum religionis ex naturae mysteriorum adstruitur*.

Met roem verliet hij de Utrechtsche akademie, waar hij een werkzaam lid van *Dulces ante omnia musae* en *Tendimus*

leiding van jongelingen, voor het leeraarsambt bestemd. Zoo hoog schatte men zijn onderwijs, dat de curatoren van het seminarium hem in 1669 magtigden tot het oprigten eener school uit naam der societeit, ten einde door het onderwijs in de latijnsche en grieksche talen, in de philosophie en geschiedenis jongelieden voor te bereiden voor de theologische lessen. Hij wordt ook rector van het gymnasium der societeit genoemd. Zijne hooggeklommen jaren schijnen hem ten laatste genoopt te hebben deze taak te laten varen en eindelijk om ook de predikdienst vaarwel te zeggen. Hij vestigde zich nu met der woon naar *Rotterdam*, maar overleed toch te *Oudewetering* op den 4 December 1679. In de *Epistolae praestant. ac erudit. virorum* (pag. 853 sqq. 868 sqq. 871 sqq.) komen drie brieven van hem voor. Op de Bibliotheek der Rem. kerk te *Amsterdam* wordt (n°. 136) eene verzameling van aan hem door beroemde mannen geschrevene brieven, en eene andere (n°. 137) van door hem geschrevene bewaard. Zie behalve Schotel a. w. I. blz. 187 verv. vooral J. Tideman, a. w. blz. 21 verv., 162, 366.

¹⁾ Zijn oom was Petrus Nahuys, die eerst te *Waarden*, later van 1730 tot 1766 te *Monnikendam* predikant was en in 1766 overleden is. Van zijne hand is ons bekend, *de treurige en plegtige uyтваart van Z. D. H. Willem IV, Prince van Oranje-Nassau* euz. Diens zoon was de eerst Harderwijker, later Utrechtsche hoogleeraar in de geneeskunde Alexander Petrus Nahuys. Z. over dezen: Bouman, Geld. Hooges. II. blz. 341. Heringa de audit. pag. 153.

ad idem geweest was, en werd ten jare 1762 tot propo-
nent aangenomen. In het volgende jaar werd hij predikant
te *Eede*, van waar hij in 1764 naar *Oud-Beijerland* vertrok.
Ook hier bleef hij niet lang, wordende reeds den 1 December
1765 te *Middelburg* beroepen. Weldra begeerde men hem te
Rotterdam, waar hij in Augustus 1770 zijne intreedere over
1 Cor. III: 10—15 uitsprak. Twee jaren later vereerde men
hem daar met de benoeming tot hoogleeraar in de wijsbe-
geerte en zedekunde. Toen toch vreesde men reeds, dat hij
te *Amsterdam* beroepen zou worden. Werkelijk vond dit
plaats in 1778 en werd hij den 28 Junij van dat jaar bij
de hervormde gemeente in onze hoofdstad bevestigd.

Even als op zijne vroegere standplaatsen genoot de ge-
leerde en ook als kanselredenaar uitmuntende Nahuys hier
aller achting en liefde. Niet minder was zijn roem buiten
af bekend geworden. In 1773 was hij voor een akademi-
schen leerstoel te *Groningen* en iets later te *Harderwijk* in
aanmerking gekomen. Voor het aanbod der laatstgenoemde
hoogeschool bedankt hebbende, werd hij den 16 October
1780 tot gewoon hoogleeraar in de theologie en kerkelijke
geschiedenis te *Leiden* benoemd. Groot was de verwachting,
die men van hem koesterde, toen hij den 30 April van dat
jaar zijn ambt aanvaardde met eene zeer belangrijke en
welsprekende redevoering: *de subtilioris Ethnicismi, inter
Christianos nostra aetate serpentis, noxis ac remediis*. Gods
wegen zijn echter anders, dan die der menschen. Nahuys
mocht slechts een begin met zijne akademische lessen ma-
ken. De Alwijze riep hem tot eenen hooger en kring, en zijn
dood, die hem den 10 October 1780 in de kracht des le-
vens wegrukte, werd door zijne gade, Catharina Walburg
van Mansfeld, door de hoogeschool, de kerk en de weten-
schap betreurd. Van zijne kinderen heeft een zoon, de emerit-
tus predikant van *Haarlem*, P. H. Nahuys, zich, naar het
vaderlijk voorbeeld aan de verkondiging des Evangelies gewijd.

Nahuys was niet alleen een geleerd, maar ook een voor
zijn tijd verlicht en mild denkend theologant, die aan
zijne kennis hartelijke godvrucht, en aan lust om het Evan-
gelie te prediken welsprekendheid paarde.

Van zijne talenten en van zijn ijver getuigen zijne ge-
schriften.

In de verhandelingen van het Zeeuwsche genootschap, waarvan hij, te *Middelburg* predikant zijnde, lid was geworden, vinden wij van hem een betoog *over de onstoffelijkheid en onsterfelijkheid der ziel* ¹⁾, benevens eene beoordeeling en nalezingen van eenige ingekomene prijsverhandelingen over de inrigting der Nederlandsche scholen ²⁾. Vooral echter heeft hij zijne krachten aan de uitlegging der II. Schrift gewijd.

Als proeven daarvan hebben wij te noemen: *Nagelaten leerredenen van J. de Leeuw, over de zes eerste verzen van den brief des Apostels Judas, benevens eene doorlopende verklaring over denzelfden geheelen brief en het tweede hoofdstuk des tweeden briefs van Petrus, door G. J. Nahuys, Amst. 1776*, — Zijn met zijnen ambtgenoot G. de Haas uitgegeven werk *Volledige verklaring over den brief aan de Filipensen*, 3 d., 1781, — *Leerredenen over Jes. 53—55, Amst. 1783*, 3 d. 8°., en vooral zijne met den den hoogleeraar J. van Nuys Klinkenberg — die ook de uitgave van het laatstgenoemde werk bezorgde — ondernomen *Bijbelverklaring, Amst. 1780*, 8°. Toen deze tot het achtste hoofdstuk van het boek *Numeri* gevorderd was, werd Nahuys door den dood weggenomen.

Het blijkt reeds uit de opgegevene titels, dat sommige van 's mans uitlegkundige werken den vorm van leerredenen hebben. Als prediker was hij een echte en gelukkige leerling van Bonnet. Zijne woorden en voorstelling zijn ernstig, krachtig en vol warmen gloed. Behalve de reeds genoemde getuigen daarvan: *de bedroefden door de kinderziekten* (over de geoorloofdheid der inenting) Rott. 1777, 8° — *Leerredenen over Zacharia V: 5—11 en Jesaia LVIII, 5—12. Amst. 1786*, 8°. *Leerrede over Ps. VIII, 4, 5, eene over Ps. CXLVI, 8^b. Amst. 1783*, 8°., en andere.

Te *Rotterdam* werd hem in 1775 met zijnen ambtgenoot van Laren de correctie opgedragen van den bijbeldruk, die daar met de nieuwe psalmberijming bij den boekhandelaar Bronkhorst het licht zou zien.

Zie overigens: P. Hofstede, leven van G. J. Nahuys, Rott. 1782, waar achter eene leerrede is gevoegd over 2 Cor. V, XIV. Ypey, kerk. gesch. der 18^e E., VIII. blz. 445, 666. Siegenbeek a. w. I. blz. 317. verv. II. Toev. en bijl. blz. 225. Bouman, Geld. hooges. II blz. 342, 377. Harder-

¹⁾ In het I. D. van de werken des Genootschaps.

²⁾ In het VIII. D. der werken.

wijk a. w. blz. 90 verv. en vooral het belangrijke levensberigt, voorkomende in Nieuwenhuis, woordenb. V. blz. 6 verv.

Petrus Nanninck of **Nannius**, in 1500 te *Alkmaar* geboren, was aanvankelijk klerk bij eenen pleitbezorger, maar begaf zich vervolgens naar *Leuven*, waar hij in de philosophie studeerde. In het vaderland teruggekeerd, was hij gedurende eenige jaren rector te *Alkmaar*. In 1535 aanvaardde hij het preceptoraat van het collegie van St. Hieronymus te *Leuven*. Kortens later werd hij tot hoogleeraar in de latijnsche taal benoemd en in deze betrekking was hij gedurende achttien jaren met eere werkzaam. Nannius genoot de achting en toegenegenheid van een aantal beroemde en hooggeplaatste mannen en onder deze die van Granvelle, welke hem tot kanonik te *Atrecht* verhief. Hij overleed den 21 Junij 1557.

De Alkmaarder geleerde heeft zich, ofschoon de priesterwijding ontvangen hebbende, vooral en met roem op het gebied der oude letterkunde bewogen. Nogtans werd dat der theologie niet door hem verwaarloosd. Zelfs heeft men gemeend hem onder de begunstigers der hervorming te mogen tellen ¹⁾, maar dit wordt reeds twijfelachtig door de vriendschap, welke hij bij Granvelle en andere bekende voorstanders der Roomsche kerk vond, ja zelfs door zijn langdurig professoraat te *Leuven*. Bovendien is de grond, waarop dit vermoeden rust, zeer wankel. Op den Spaanschen index namelijk wordt geoordeeld, dat eenige plaatsen uit enkele zijner werken gezuiverd moesten worden. De daar bedoelde en veroordeelde uitdrukkingen behelzen alleen eene berisping van vroegere bijbeloverzetting. Zij zijn dus meer van taalkundigen, dan van dogmatischen aard. Zijne meer wetenschappelijke zienswijze was het alleen, die in het oog der Spaansche censoren afkeuring verdiende. Overigens zijn 's mans werken geheel in den geest der Roomsche kerk. Wij kunnen dus, hoezeer zijne verdiensten erkennende, hem geene plaats toewijzen onder de Nederlandsche bevorderaars der reformatie.

Wij kunnen in deze bladen Nannius op zijne letterkundige loopbaan niet volgen. Alleen behooren wij te vermelden, wat door hem op het gebied der godgeleerde wetenschappen is gedaan.

¹⁾ M. Schokius, de Canon. vet. pag. 449.

Aan hem is vooral de uitgave of vertaling van eenige patres te danken, zooals: *Basilii Magni in S. Christi nativitatē, homilia*, Lov. 1538, 16°. — *Basilii Magni, Archiepiscopi Caesariensis, homiliae tres, cum tribus ejusdem epistolis*, Lov. 1539, 16°. — *Athanasii Magni, Alexandrini Episcopi opera, Latine*, Basil. 1556, 4 tom., fol., meermalen herdrukt, — *Athenagoras, de mortuorum resurrectione, Graece et Latine*, Lov. 1541, 4°. — *Apologia vel legatio pro christianis*, Basil. 1558, meermalen herdrukt, — *Sijmmachi et Ambrosii epistolae adversarie de religione, cum scholiis*, gevoegd bij de *Opera A. Prudentii*, Antv. 1564, 8°. — *Scholia in orationes Ambrosii*, Bas. 1567, fol.

Zijne overige werken van theologischen aard zijn: *Duarum Sanctissimarum, Agathae et Luciae, dialogismi*. Lov. 1550, 4°. — *Sapientia Salomonis, una cum scholiis, P. Nannio interprete*, Bas. 1552, 4°, en *Paraphrases et scholia in Cantica Canticorum*, Lov. 1554, 4°, enz.

Zie overigens: Kerkelijke oudheden van Amstelland, Noord-Holl. en West-Friesl. II. blz. 14 verv. Paquot III. pag. 123 suiv.

Johannes Nanning, den 10 Augustus 1689 geboren, was pastoor bij de Roomsche-katholieke gemeente te Buitenveldert. Hij onderscheidde zich als een geleerd man, vooral als een niet ongelukkig beoefenaar der poëzie. Onder zijne gedichten hebben zijne vertaalde *Lofzangen op de heilige martelaren van Prudentius*, Amst. 1740, 4°, den meesten opgang gemaakt. Nanning overleed den 29 September 1761. Na zijnen dood (1765) werden van hem in het licht gegeven: *Feest- en andere predikationen*. Amst. 10 d., 8°.

Wouter Rudolf Nanninga, den 2 Maart 1740 te Groningen geboren, paarde, van zijne vroege kindschheid af, aan eene buitengemeene vlugheid van geest voorbeeldigen ijver. Op twaalfjarigen leeftijd werd hij als student te Groningen ingeschreven en oefende zich, met zoo gunstigen uitslag, vooral in de grieksche en semitische letterkunde, dat hij (wat wel onder de opmerkenwaardige bijzonderheden van de geschiedenis der wetenschappen mag geteld worden) op achttienjarigen leeftijd, tot hoogleeraar in de grieksche letterkunde te Franeker benoemd werd. De geleerde jongeling achtte het pligt voor die cervolle benoeming te bedanken. In 1759 taalkunkige aanmerkingen over eenige plaatsen des O. V.,

onder voorzitting van den beroemden Schroeder, verdedigd hebbende, kwam hij ook te *Harderwijk* voor het oostersche professoraat in aanmerking. Later toonden nog twee andere akademische verhandelingen, met welke vrucht hij de hogeschool bezocht had. In 1763 werd hij doctor in de theologie, maar, hoezeer proponent geworden, verbood zijne zwakke gezondheid hem onmiddellijk naar eene predikantsplaats te staan. Hij bleef dus vooreerst te *Groningen*, waar hij bijzondere lessen over de godgeleerdheid gaf. Vervolgens vertoefde hij een jaar te *Utrecht*, waar hij de hoogachting en bewondering van Bonnet verwierf.

In 1766 waagde hij 't het leeraarsambt te *Oude Schoot* in *Friesland* te aanvaarden. Een jaar later verwisselde hij deze standplaats met *Dronryp*, maar reeds in Januarij 1768 maakte eene uitteerende ziekte aan dit kortstondig, maar veelbelovend leven een einde.

Nanninga was in 1766 lid geworden van de maatschappij der Nederlandsche letterkunde te *Leiden* en in het eerste deel van de werken dier maatschappij (1772) wordt eene verhandeling van hem aangetroffen *over het werkwoord LATEN als een hulpwoord der gebiedende of toevoegende wijze gebruikt*.

Zie overigens: Nieuwenhuis Woordenb. V. blz. 13 verv.

Petrus Nannius. Zie: **Nanninck.**

Johannes Narssius. Zie: **van Naarssen.**

Adriaan de Neef, ofschoon geene wetenschappelijke opleiding ontvangen hebbende en dus niet tot de eigenlijke theologanten behorende, doch in zijne geboortestad *Middelburg* in de tweede helft der zeventiende eeuw schoolonderwijzer en leermeester in de wiskunde geweest zijnde, heeft een voor de joodsche oudheden niet onbelangrijk werkje geschreven. Het droeg ten titel: *Cijfferboek der Heilige Schrift over de gelden, gewigten en de maten der Hebreen, arithmetisch gereduceert op gelden, gewigten en de maten in onze lande en tijd gebruijckelijk*, 2^e druk; Middelb. 1684, 8°. Bovendien bestaat van hem: *korte tijdrekening, beginnende van de Schepinge der wereld tot den jare 1698*, Middelb. 1698, 4°. Ook is hij de uitgever van de *Heydelbergsche Catechismus met vragen en antwoorden op rijm gesteld door R. D. M.* (Rudolphus de Meyer, predikant te *Herbarum*), Middelb. 1688, 8°.

Zie overigens: de la Rue a. w. blz. 121 verv.

Johannes van Neercassel, werd in 1626 te *Gorinchem* uit een deftig geslacht geboren ¹⁾. Reeds vroeg lust en aanleg tot den geestelijken stand openbarende, ontving hij zijne eerste opleiding bij de kruisheeren van St. Aachten in de nabijheid van *Grave*. Vervolgens zette hij zijne studien voort te *Leuven*, van waar hij zich naar *Parijs* en tot de paters van het oratorium begaf. Zijne godgeleerde oefeningen te *Saumur* voortgezet hebbende, werd hij in 1652 tot geestelijk bestuurder van het gesticht der paters te *Mechelen* aangesteld, gelijktijdig daar op het aartsbisschoppelijk seminarium de theologie onderwijzende. Iets later verlangde men hem als hoogleeraar te *Keulen*, maar hij besloot zijne dagen aan zijne geloofsgenooten in het vaderland te wijden.

Eenigen tijd als kapellaan te *Rotterdam* en ook bij *Abraham van Brien* ²⁾, pastoor van St. Geertruid te *Utrecht*, werkzaam geweest zijnde, werd het grootste gedeelte van het Utrechtsche bisdom in 1653 aan zijn toezigt opgedragen en hij in 1661 tot coadjutor van den toen benoemden apostolischen vicaris *Balduinus Cats* aangesteld. Den 9 September van het volgende jaar ontving hij te *Munster* de wijding tot bisschop van *Castorien in partibus infidelium*.

Wij vinden ergens aangeteekend, dat deze denkbeeldige waardigheid te gering was om de eierzuchtige wenschen van Neercassel te bevredigen. Het kan zijn, dat de Roomsche kerkprelaat niet van alle eierzucht is vrij te pleiten, maar zeker is het, dat hij in de orde-geestelijken vijanden vond, wel in staat en ook wel geneigd om zijn karakter in een donker daglicht te plaatsen. Onder hen was toch menige vreemdeling op den Nederlandschen bodem gedrongen, die weinig instemde met de denkwijze der inboorlingen. De eigenlijk Nederlandsche geestelijkheid beschouwde het vaderland nog niet als eene missie en dus volstrekt van *Rome* afhankelijk. In haar oog was de bisschoppelijke zetel van *Utrecht* nog niet opgeheven, want, al waren zij niet door den staat erkend geworden en al hadden zij voor het uiterlijke vreemde titels gedragen, voor haar en voor *Rome* waren

¹⁾ Zijne ouders waren Johannes van Neercassel en Mathilda van Wevelinckhoven.

²⁾ Zie over hem ons I. D. blz. 180 verv.

Vosmeer, Roveen en de la Torre niet alleen apostolische vicarissen, maar ook aartsbisschoppen van *Utrecht* geweest. Wel was Balduinus Cats op denzelfden tijd, op welken Neercassel zijne bisschoppelijke wijding ontving, tot aartsbisschop van *Philippi* en pauselijken vicaris, eigenlijk aartsbisschop van *Utrecht*, gewijd, maar toen reeds had een groot deel der Nederlandsche, vooral de Utrechtsche, geestelijkheid die waardigheid liever zien opdragen aan den krachtigen en werkzamen Neercassel, dan aan den zwakken en reeds bejaarden Cats. De eerstgenoemde wist zich dan ook, in weerwil van den hooger rang des anderen, in het beheer over de Utrechtsche kerk te handhaven. Bij den dood van Cats werd hij zelf tot het apostolsich vicariaat verheven.

Algemeen was nu de vreugde der Nederlandsche geestelijkheid. Zij noemde hem een man van zoodanige bekwaamheid, dat men, hoe lang men ook mogt gezocht hebben, geen bekwaamer zou hebben kunnen vinden.

Binnen de vaderlandsche grenzen vertoevende, kon hij van nabij met het goede en met het kwade, dat bestond, bekend worden. Met ernstigen wil ving hij aan de bestaande gebreken te keeren en lofwaardige maatregelen te nemen tot het doen ophouden van die ergerlijkheden, waaraan velen, vooral orde-geestelijken, zich schuldig maakten. Zelf onderzocht hij de bekwaamheden van hen, die als priesters wenschten op te treden, en, geheel onpartijdig in zijn oordeel, wees hij zooveel mogelijk hen terug, die deze bediening alleen in hun eigen belang zochten. Om den Roomschegezinden jongelingen te ruimer gelegenheid tot het verkrijgen der gevorderde bekwaamheden te geven, stichtte hij te *Leuven*, bij het reeds voor het voormalige bisdom *Haarlem* opgerigte collegie, ook een voor hen, die tot het Utrechtsche sticht behoorden.

Hoewel met zijn geheele hart de Roomsche kerkleer aanklevende en de door haar voorgeschrevene plegtigheden naauwkeurig in acht nemende, blijkt het echter, dat het hem in andere opzigten aan geen verlichten zin ontbrak. Hij erkende toch de wettigheid van het voor den burgerlijken ambtenaar geslotene huwelijk. Johannes Georgius Graevius noemt hem in eenen brief aan Nicolaas Heinsius (van 20 Octob. 1672) eenen man, door vele gaven van hart en verstand

uitmuntende ¹⁾. Als prediker, als herder der hem toevertrouwde gemeenten, als kerkvoogd, als mensch, en als ijverig werkzaam ter wegneming van die gebreken, welke bij zijne onderhoorige geestelijkheid werden gevonden, verdient hij dien lof. Gedurig reisde hij rond om in persoon acht te geven op de kerkelijke aangelegenheden en zijne geloofsgenooten, ook door zijne onvermoeide prediking, te stichten.

Toen Lodewijk XIV zich meester had gemaakt van *Utrecht*, begaf Neercassel zich derwaarts. Meermalen verrigtte hij er de bisschoppelijke dienst en predikte dikwijls in de domkerk over de geloofsverschillen. Ter zijner eere zij het echter gezegd, dat hij ook naar den Franschen koning reisde om van dezen eene zachtere handelwijze jegens het onderdrukte *Utrecht* te verzoeken. Nogtans moest hij, toen Willem III het Fransche leger had teruggedrongen, eenigen tijd buiten het vaderland doorbrengen. Eerst hield hij zich te *Antwerpen*, later te *Huissen* in *Over-betuwe* op. Weldra keerde hij terug en van nu af aan had hij met vele moeilijkheden te worstelen.

De hevige vervolging, waaraan de protestanten in *Frankrijk* bloot stonden, verontwaardigde het protestantsche Nederland. Waren de plakaten tegen de Roomschen in den jongsten tijd niet met hardheid ten uitvoer gelegd, thans scheen het, alsof zij met volle kracht zouden toegepast worden. Vooral werden de orde-geestelijken bedreigd. Deze toch waren meestal vreemdelingen, wie men minder meende te kunnen vertrouwen. In dezen stand van zaken deed Neercassel, wat hij kon, ter opbeuring zijner geloofsgenooten en ter afwending van de dreigende gevaren. Bij de Amsterdamsche regering en, door tusschenkomst van den keizerlijken afgezant te 's Gravenhage, trad hij als voorspraak der mouniken op. Meermalen gelukte het hem in zijne pogingen wel te slagen. Waren hierdoor zijne laatste levensjaren moeilijker geworden, hij vertraagde evenwel niet in het getrouw

¹⁾ Graevius had hem genoemd *Reverendissimus* en hij laat hierop volgen: „Nedercasselius est nuntius Apostolicus, ut vocant, et episcopus castoriensis nunc vero palam agit episcopum ultrajcetinum, quamvis nondum id nomen sibi vindicet, vir multis animi ingenique ornamentis excellens. Tu nunc judica, quo jure *reverendissimum* appellaverim.” V. Syllog. Epist. Burm. Tom. IV. pag. 137 sq.

vervullen van zijn ambt. Gedurig bleef hij zijne geloofsge-nooten in de verschillende gewesten der republiek bezoeken. Op zoodanigen togt door *Overijssel* overviel hem ecne hevige ziekte, die den 6 Junij 1686 te *Zwolle* een einde aan zijn leven maakte. Onder de apostolische vicarissen in Nederland verdient Neercassel eene eervolle plaats. Intusschen heeft hij in de oogen der ultramontanen geene genade kunnen vinden. Zij hebben hem van ontrouw aan den Roomschen stoel, en van overhelling tot het Jansenismus beschuldigd. En het is, *en* om hem geheel te leeren kennen *en* voor de geschiedenis dier dagen niet onbelangrijk te onderzoeken, wat hiervan waarheid zij.

Zeker is het, dat Neercassel *en* toen hij Rome bezocht, *en* in zijne onderhandelingen met het pauselijke hof een ijverig voorstander van de regten der Nederlandsche geestelijkheid geweest is. Meer en meer werden toch deze door de heerschzucht der zich overal indringende Jezuiten, en door het groot aantal vreemde monniken, dat van buiten af inkwam, bedreigd. Sasbout en Roveen hadden hiermede reeds te kampen gehad. Zijne verzetting hier-tegen moest hem uit den aard der zaak het misnoegen der in de Roomsche kerk meer en meer bovendrijvende Jezuiten partij berokkenen. En gewis nam dit toe, toen hij maatregelen nam om alleen bekwame mannen tot pastoors te doen benoemen, en den invloed der collatoren op het begeven der pastoriën weg te nemen: niet minder, toen hij in 1683 zijne onderhoorigen vermaande om hunne aalmoesen toch niet, tot groot nadeel hunner eigene kerken en armen, aan vreemden, die ze buiten 'slands bragten, te schenken. Van daar, dat men zijne pogingen, ter verbetering der kerkelijken en ten nutte zijner geloofsge-nooten, met zwarten ondank beloonde, en hem, die hun voorspraak geweest was, zelfs beschuldigde van met het Hollandsche staatsbe-wind ten verderve der orde-geestelijken zamen te spannen. Neercassel was te veel Nederlander in de schatting der Jezuiten. Welligt werd het hem zelfs ten kwade geduid, dat 'slands hooge regering, toen hij, ten gevolge van zijn verblijf te *Utrecht* onder de Fransche heerschappij, van ver-raad beschuldigd was, met zijne mannelijke verdediging zoo tevreden waren, dat men hem ongehinderd in het vader-

land liet terugkeeren. Als groote misdaad tegen Rome werd hem intusschen de bevestiging van het bestaan van het Utrechtsche kapittel aangerekend, iets, waarin hij, en zoo-velen met hem een waarborg zagen voor de vrijheid der Nederlandsche Roomsche kerk.

Niet weinig zal intusschen tot het misnoegen der Jezuitenpartij en tot de beschuldiging van Jansenismus zijn vriendschappelijke en vertrouwelijke omgang met van Heussen ¹⁾ hebben bijgedragen, terwijl hij insgelijks in geene vijandige betrekking stond tot de Fransche Jansenisten Du Vaucel, Arnauld, Quesnel en anderen. Bovendien was Kodde, onder wiens bewind het Jansenismus in ons vaderland zoo grooten opgang maakte, jaren lang onder het onmiddelijk opzicht van Neercassel geweest. Eindelijk lag op de vaders van het Oratorium, tot welke hij oorspronkelijk behoorde, de verdenking van Jansenistisch gezind te wezen. Overgenoeg was dit alles om de Jezuiten, wier magtigen, het door de kerkvoogden gestichte goede immer tegenwerkenden ²⁾ invloed hij trachtte te keeren, tegen hem te verbitteren.

Als een scherp wapen, om den Nederlandschen geestelijke te grieven, greep men een zijner werken aan. Neercassel's *Amor poenitens seu de divini amoris ad poenitentiam necessitate et recto clavium usu*, Emmer. 1683, Ibid. 1684, 2 vol., in het Fransch vertaald door den Abt Guibert, Utr. 1741, 3 vol., scheen daartoe geschikt. Zeker strookte zijne denkwijze omtrent de noodzakelijkheid der goddelijke liefde meer met het Augustiniaansche, dan met het Molinistische begrip; maar dat het, bij zijne vrome rigting, toch aan velen toescheen niet met de leer der Roomsche kerk te strijden, blijkt uit het aantal aanprijzingen van de zijde van aanzienlijke kerkelijken, welke wij vóór de tweede uitgave vinden. Men verhaalt, dat, toen men het eerst beproefde het te Rome te doen veroordeelen, Innocentius XI dit zou tegengehouden en verklaard hebben, dat het werk geen verwijt verdiende, en dat de schrijver een vroom man was. Weinig baatte Neercassel zijne vroomheid. De orde-

¹⁾ Zie boven: II blz. 95 verv.

²⁾ A. Leydekk. histor. Jansenismi pag. 185. Vgl. Buijs, proeve van antwoord op de prijsvraag der R. K. maatschappij enz. Amersf. 1822.

geestelijken waren te vergramd om hem hunnen haat niet te doen gevoelen. Een hunner, de minderbroeder van Paeschén, schreef in 1686 uit *Lewen* naar *Rome*, dat hun de veroordeeling van den *Amor poenitens* nu hoogst aangenaam zou wezen, daar de schrijver, zooals ligtelijk te vermoeden was, met de Hollanders zamenspande, die alle geordende geestelijken wilden verdreven hebben. Hoezeer Neercassel zich hierop ernstig verdedigde en zijne den monniken bewezene voorspraak de beschuldiging regtstreeks tegensprak, kon zijn arbeid nogtans het bedreigde lot niet ontgaan. Men beweerde niet alleen, dat de bisschop van Castorien geheel overeenkomstig de denkwijze van Arnauld, Quesnel en du Vaucel geschreven, maar ook dat hij deze geraadpleegd had en dat zij het een en ander in het werk veranderd hadden. Onder paus Alexander VIII werd de *Amor poenitens* den 29 Junij 1690 op den *Index* geplaatst.

Intusschen moge de lezer oordeelen, of Neercassel dit aan de Roomsche kerk verdiend hadde. Vrij mogt hij niet geweest zijn van de Jansenistische rigting, maar de bloei van het Jansenismus werd in ons vaderland eerst na zijnen dood geboren. Zijne morele en praktische rigting zal wel het meest aanleiding gegeven hebben tot de vijandschap, die hem werd toegedragen.

Buiten het reeds vermelde en te *Rome* veroordeelde geschrift, heeft men nog andere werken aan Neercassel te danken. Zij zijn: *Constitutiones pervandae a presbyteris in Belgio foederato laborantibus*, Bruxell. 1668, — *De sanctorum et praecique B. Mariae virginis cultu tractatus quinque*, Colon. 1672 (in het Hollansch door van Heussen, Antw. 1673, en in het Fransch, door Leroi, abt de Haute-fontaine, overgebracht, Paris 1679) door Neercassel, tijdens zijn verblijf te *Antwerpen*, ten gevolge van in *Zuid-Nederland* ontstane twisten over de vereering van Maria, geschreven, — *Bevestiginge in het geloof en troost in vervolgingen*. Bruss. 1670, om den fikschen Hollandschen stijl en den vromen geest, die er in heerscht, algemeen geacht, — *Tractatus de lectione scripturarum. Accedit dissertatio de interprete scripturarum*, Emmer. 1677 (in het Fransch vertaald door Leroi, ook in het Hollandsch verschenen) waarin hij het

Bijbelonderzoek aanprijst en zijne geloofsgenooten opwekt om hunne meening uit de H. S. te verdedigen, — *Epistola de acatholicorum conjunctionibus matrimonialibus in Hollandia coram magistratu ac ministris eorum publicis*, vertaald voorkomende in de overzetting van *Batavia Sacra* I. blz. 463 verv., — *Epistola pastoralis ad clerum et populum in foederato Belgio catholicum*, ter gelegenheid van de veroordeeling van eenige stellingen door Innocentius XI, — *Dissertatio, qua expenditur, num nobilibus catholicis in Hollandia jus competat pro arbitrio suo designandi ac nominandi pastores super populum catholicum*, 1682, — *Canonicae animadversiones in dissertationem cononicam D. N. du Bois: in qua contra Rev. episcopum Castoriensem, in foederato Belgio S. Sedis Apostolicae vicarium, contendit nobilibus quibusdam Catholicis in Hollandia jus competere, pro suo arbitrio, nominandi ac praesentandi episcopo seu ordinario pastores*, 1683 — *Brevis ac compendiosa relatio, seu potius annotatio visitationis per Daventriensem potissimum dioecesim anno domini 1686*, welk laatste werk, na zijnen dood, door zijnen secretaris Bartholomaeus Pessierius is in het licht gegeven. Bovendien heeft hij een aantal handschriften nagelaten, in wier bezit zich in der tijd van Heussen mogt verheugen.

Zie overigens: *Batavia Sacra* I. blz. 458 verv. Goethals, *lectures relatives à l'histoire des sciences e. s.*, I. pag. 179 suiv. Roomsche katholijk jaarboek voor het koninkrijk der Nederl. voor 1843, blz. 105, mijne Nederl. kerkgesch. na de Hervorming blz. 37 verv. 53 verv.

Gerardus Neomagus. Zie: **Geldenhauër.**

Nerdenius. Zie: **Antonides van der Linden.**

Matthias Nethenus, den 27 October 1618 te *Suchtelen* in *Gulik*, waar zijn vader destijds predikant was, geboren, bezocht de latijnsche scholen te *Rees* en *Wezel*, en vervolgens de akademie te *Harderwijk*. Hier hoorde hij niet alleen de lessen van Cloppenburgh, maar zijnen leermeester, Hendrik van Diest, had hij zoo lief, dat hij dezen, toen hij het professoraat te *Deventer* aanvaardde, derwaarts volgde. Vervolgens begaf Nethenus zich naar *Utrecht*, waar hij, onder de Maets, Schotanus en Voetius zijne akademische studien voltooide. Vooral was hij daar kweekeling van den laatstgenoemden hoogleeraar, die hem onder zijne liefste discipelen telde.

In 1642 werd Nethenus tot proponent bevorderd. Nogtans bleef hij van eene vaste standplaats verstoken, hoezeer hij met zijne predikgaven onderscheiden gemeenten in de provincie *Utrecht* ter dienste stond. Het liep zelfs tot 1646 aan, voordat hij, intusschen (1695) *artium liberalium magister* geworden, tot predikant te *Kleef* werd beroepen. Hier bleef hij, niet alleen als predikant, maar ook als rector der latijnsche scholen, gedurende acht jaren werkzaam, totdat hem een professoraat in de theologie aan de *Utrechtsche* hoogeschool werd opgedragen. Hij aanvaardde dit in April 1654 en werd den 30 Mei van dat jaar tot doctor in de godgeleerdheid bevorderd, na het verdedigen van eene *Disputatio de transsubstantiatione*.

Als hoogleeraar heeft hij een aantal akademische verhandelingen geschreven: *de conditionata, seu media in Deo scientia*, — *de decreto Dei circa contingentia libera absoluto, an a conditione extra Deum suspenso*, — *de scientia media*, — *de decreto Dei circa possibilia, quae non fiunt*, — *de gratia Dei*, — *de concursu Dei determinante an determinabili*, — *de litera et spiritu* (in 1662 te Gron. in het Holl. verschenen).

Het was er echter verre af, dat Nethenus zijne dagen te *Utrecht* rustig mogt doorbrengen. Vriend en ambtgenoot van Voetius werd hij gemengd in de zooveel opzien barend twisten over de goederen der kapittelen. Na de hervorming waren deze met de kanoniken blijven bestaan. Het is waar, dat zij geseculariseerd waren, en dat de waardigheden door hervormden werden bekleed, maar reeds vroeg had dit velen geërgerd, meenende, dat de oude namen vernietigd en de inkomsten aan de hervormde kerk moesten geschonken worden. Eerst na 1619 en de veranderde staats- en kerkkrigting waren er, die den moed hadden dat gevoelen openlijk uit te spreken. Vooral waren het Voetius, die tegen de kapittelen, de Groninger hoogleeraren Maresius en Schoockius, die voor deze ijverden. In 1659 vorderde de regering van *Utrecht* van de godgeleerden der hervormde kerk aldaar eene onpartijdige beoordeeling der zaak. Nethenus nam die taak op zich en nu verscheen in 1660 zijn *Accoord der 't samentlicke dienaren der goddelicken woordts in de gemeente Jesu Christi tot Utrecht in 't adviseren over 't*

gebruyck der kerckelicke goederen. Het was ten nadeele der kapittelen.

Maresius nam er de pen tegen op en schreef eenige korte aanmerkingen over dit boekske. Hierop liet de Utrechtsche hoogleeraar volgen: *Necessaria defensio concordiae pastorum Ultrajectorum*, 1661. Dit bitter, beneden elken beschaafden toon dalend, geschrift was voor Maresius allerbeledigendst. Ongelooflijk zijn de schandnamen, dezen godgeleerde daarin toegeworpen en onbegrijpelijk is het, hoe een wetenschappelijk gevormd man zich heeft kunnen vernederen tot de samenstelling van een zoo schandelijk en onbeschoft pamphlet. De staten van Groningen achtten zich dan ook verplicht om de partij van den diep gekrenkten Maresius op te nemen, te meer, daar zij zelve in de *defensio* van Nethenus op geene malsche wijze werden aangetaast. Zij verlangden, dat de Utrechtsche regering haren hoogleeraar strengelijk zou straffen. Deze onderzocht het geschrift en oordeelde de klagten zoo gegrond, en den inhoud van het boek zoo in strijd met hetgeen het nut der kerk, en de pligt van eenen hoogleeraar vorderde, dat zij, bij besluit van 14 April 1662, *zich verplicht en bevoecht vonden Professor Nethenus uit zijne functie en professie te verlaten*.

Nethenus viel als het offer zijner hartstogten. Hadde hem bij de behandeling der betwistbare zaak minder hatelijke drift bezielde, zij zou die bedroevende gevolgen voor hem niet gehad hebben. Thans had hij ze aan zich zelve te wijten.

Tot 1669 bleef hij buiten eenige openbare bediening. In de opdracht van *S. Rhetorforti examen Arminianismi*, 1668, ondervond de Utrechtsche regering, dat zijne pen niet minder scherp was geworden. In lateren tijd (1674) trachtte hij echter, hoezeer te vergeefs, hare gunst te winnen en vernietiging van het tegen hem uitgesproken vonnis te verkrijgen. Ten jare 1669 was hij als predikant en hoogleeraar in de theologie te *Herborn* beroepen en in deze betrekking bleef hij werkzaam tot zijnen dood, die den 9 October 1686 plaats vond.

Terwijl hij te *Herborn* was, mengde hij zich ook in den twist over het bekende boek van den Amsterdamschen ge-

neeshcer L. Meijer ¹⁾ en over het geschrift van den Utrechtschen predikant Wolzogen. Van zijne hand verscheen: *Tractatus de interpretatione Sacrae Scripturae contra L. Wolzogen*, Herb. 1675. Eenige jaren vroeger had hij zich bekend gemaakt door een twistgesprek over de transsubstantiatie, door hem te *Spa* met den capucijner Joseph Maria van Lens gehouden.

Zie overigens: Burm. Traj. erud. pag. 239 sqq. Ypey en Derm. I. aant. blz. 132, Heringa, de audit. pag. 138.

Hendrik Niclaes, in het begin der zestiende eeuw te *Munster* geboren, behoorde tot die raadselachtige mannen wier handelingen ons in twijfel doen staan, of zij opzettelijke bedriegers van anderen of van zich zelve geweest zijn. Zeker is het, dat hij een gedeelte zijns levens te *Amsterdam* en te *Embsen* heeft doorgebracht: waarschijnlijk, dat hij zijne zonderlinge en dweepzieke denkbeelden voor het eerst omstreeks 1540 geopenbaard heeft.

Dat het voorbeeld van David Joris hem aanspoorde om eenen weg in te slaan, op welken het hem toescheen zijnen hoogmoed en zijne zinnelijkheid voldoening te kunnen geven, is, dunkt ons, uit beider streven, om zich als een hooger wezen te doen erkennen, vermoedelijk. Uit enkele bijzonderheden mogen wij opmaken, dat hij in *Oostfriesland*, hier te lande en in *Brabant* handel heeft gedreven. Het was althans op eene koopmans-reis, dat hij het eerste met onzen Koornhert, later zijnen geduchten bestrijder, bekend werd.

Deze man kwam op het denkbeeld om de stichter eener geheel nieuwe sekte te worden, welke den naam droeg van *het huis, het huisgezin of de familie der liefde*. Van daar, dat hare aanhangers *Familisten* en Hendrik Niclaes *de vader van het huis der liefde* werden genoemd.

Hunne vreemde en wanstaltige leer wordt uit hunne schriften gekend. Het eerste en voornaamste, van Niclaes zelve, zag het licht onder den titel van: *Spiegel der gerechtigheit*. Bovendien verschenen: *Revelatio Dei of God in zijne groote voorzegging*, — *Eene blijde boodschap van het rijk van God en Christus*, — *Eene afbeelding van den naam en geestelijken tabernakel*, — *Eerste vermaning aan zijne kin-*

¹⁾ Zie boven blz. 490 verv.

deren en de familie der liefde, — geloofsbelijdenis van de ware en Christelijke religie.

Uit eene verkeerde toepassing van Paulus uitspraak nam hij aanleiding, om zich hooger dan Mozes en Christus te noemen. De eerste toch had het geloof, de andere de hoop, maar hij de liefde gepredikt, en *deze was de meeste*. Het dweepzieke denkbeeld van liefde, dat hij koesterde, laadde de verdenking op hem, dat deze in de door hem gestichte familie te weinig van geestelijken, te veel van zinnelijken en vleeschelijken aard was. Hij zelf deed zich dan ook voor als een hooger wezen, evenzeer van zijne Godheid, als van zijne menschheid sprekende. Hij zou de groote hervormer der wereld zijn, gelijk hij reeds de groote regter was, die, het vonnis dadelijk uitsprekende, den jongsten oordeelsdag deed vervallen. Wie tot zijn genootschap toetrad, mogt niet vóór zijn dertigste jaar gedoopt worden. Zijn genootschap moest alleen uit volmaakte, tot het goddelijke opgevoerde leden bestaan. De liefde moest de band zijn, die hen onderling verbond en onschuldig met elkander deed leven. Tevens verbood zij om over eenig godsdienstig onderwerp te twisten.

De waanzinnige hoogmoed, om zich eene goddelijke natuur toe te schrijven, bepaalde zich niet tot den stichter van het zoogenaamde huis der liefde. Sommigen zijner aanhangers volgden hem ook hierin na.

Geen wonder, dat deze sekte met haren stichter warme bestrijders vond. Eene eerste plaats komt onder deze aan onzen Koornhert toe, wiens *wederlegging van den spiegel der gerechtigheid* in het derde deel zijner werken wordt aangetroffen. Niet alleen met de pen, maar ook mondeling verzette hij zich tegen de dweepzieke leer. Later gaf ook in ons vaderland C. Grevinckhoven zijne *Ontdekking van Hendrik Niclaes* en werd hij door Hendrik Antonides van der Linden en anderen, meer of minder uitvoerig, wederlegd.

Groote uitgebreidheid verkreeg deze aanhang niet. Hij bestond nog in de zeventiende eeuw in Engeland. De reeds genoemde *Geloofsbelijdenis der ware en Christelijke religie*, in 1575 voor het eerst uitgegeven, werd in 1604 aan koning Jacobus I opgedragen.

Zie overigens: kort verhaal van het geloof der Goedwilligen in Engeland.

genoemd de familie der liefde, 1604. Caroli, memorab. eccles. sec. 17. I. pag. 88. Mosheim, Kerk. Gesch. VII, blz. 291 verv. Brandt I, blz. 187 verv. Ypey, Gesch. der System. Godgel. III, blz. 68 verv.

Carolus Niëllius of **Niël** was de zoon van C. Niëllius, die in het midden der zestiende eeuw de gemeente te *Antwerpen* bediende en, even als Junius, den moed had om het reine Evangelie te prediken terwijl de vlammen van den brandstapel, waarop zijne geloofsgenooten den dood vonden, door de ramen van het vertrek, waarin hij sprak, zichtbaar waren ¹⁾.

Onze Niëllius was eerst predikant bij de gemeente onder het kruis te *Keulen*, maar werd in 1604 bij de Waalsche gemeente te *Utrecht* beroepen. Hij deed zijne eerste predikationen in de Jans-kerk: en dat hij toegenegenheid en achting vond, blijkt uit het verzoekschrift van de onderlingen *van de Fransoysche kerke*, verzoekende, dat hem meer dan eene gagie van 300 L mogt worden toegelegd. De Utrechtsche vroedschap stond hem onmiddellijk eene jaarwedde van vijf-honderd gulden toe ²⁾, later zijn traktement eerst met honderd, vervolgens nog met tweehonderd gulden verhoogende en hem in 1616 zelfs van eene pastorie verzorgende ³⁾. Men bezigde hem dan ook tot bijzondere diensten, en schonk hem daarvoor in 1608 eene buitengewone belooning ⁴⁾. Dat hij in algemeene achting stond, mogen wij ook daaruit opmaken, dat de staten-generaal niet aarzelden om in 1610, op zijn verzoek, brieven van voorschrijving te doen toekomen aan den bisschop en de regering van *Doornik* ten behoeve van zijnen aldaar in hechtenis genomen broeder ⁵⁾.

Niëllius was der rigting van Arminius toegedaan en gaf daarvan doorslaande blijken. In de zaak van den Amsterdamschen predikant Goulart spande hij al zijne pogingen in om het consistorie tot zachtheid te bewegen. Twee jaren later (1617) kwam hij in letterstrijd met Goulart's opvol-

¹⁾ Brandt. I, blz. 291.

²⁾ Resolutien der vroedschap van *Utrecht*, nopens school- en kerkzaken in het Archief van Dodt van Flensburg IV, blz. 336 verv.

³⁾ Zie de aangeh. resolutien in het Archief van Dodt IV, blz. 353, 355, 369.

⁴⁾ Zie: Dodt, Archief, III, blz. 277.

⁵⁾ Resolutien van de Staten-Generaal bij Dodt IV, blz. 147.

ger, Fabricius de Bassecourt, die een ijverig voorstander der contra-Remonstrantsche partij was. Deze ontzag zich niet de Remonstranten van landverraad te beschuldigen en hen Jezuiten te noemen. Niëllius nam er de pen tegen op in de *Verification contre Bassecourt*, 1618, waarin hij zijne tegenpartij op scherp toon aantastte.

Bij het toenemen der kerkelijke twisten en den nadeeligen keer, dien zij voor de Remonstranten namen, zag Niëllius zich eerst in September 1618 eenen ambtgenoot van de meer en meer zegepralende rigting toevoegen, en werd in November van dat jaar uit de Nederlandsche Waalsche kerken voor de Nationale synode gedaagd. Hij was er geen werkeloos lid zijner partij. Het is opgeteekend, dat hij hare belangen met ijver voorstond en niet aarzelde den voorzitter der kerkvergadering, waar deze de Remonstranten op bitteren toon aansprak, krachtig en scherp te antwoorden ¹⁾. Geen wonder dan ook, dat hij in al de rampen deelde, welke zijne rigting troffen. In Februarij 1619 werd hij door de Utrechtsche vroedschap van zijne bediening ontzet en, spoedig hierop uit het land gebannen, den 6 Julij 1619 naar *Waalwijk* vervoerd.

Al deze bejegeningen hadden 's mans ijver niet verflaauwd. Met opgewekte belangstelling arbeidde hij voor de onderdrukte zaak. Niet alleen woonde hij de vergaderingen te *Waalwijk* bij, maar hij was bij die van 3 Augustus 1619 assessor, en bij die van achttien dagen later praeses. Toen men vervolgens besloot in de dienst der Nederlandsche gemeenten te voorzien, beschouwde de vergadering te *Antwerpen* (Sept. 1619) Niëllius als een van hen, die, nevens de drie benoemde bestuurderen, buitenlands moesten blijven om de kerken van goeden raad en de gemeenten met schrijven te dienen. Later (1621) werd hij tot een' der binnendirecteuren gekozen. Vóórdat dit plaats vond, schonk de broederschap hem nog een nieuw bewijs van vertrouwen. Zij zond hem in April 1620, met Lomannus, naar *Holstein* om de aldaar aangeboden gelegenheid ter vestiging van Remonstranten te onderzoeken.

¹⁾ Epistolica narratio eorum, quae in Synodo Nat. Dordr. gesta sunt. In Epist. praest. et erud. viror. pag. 520 sq. Chonia, het beeld van D. R. Kamphuysen, I bladz. 280, volg.

Van dezen togt teruggekeerd, reisde hij bij zijne verdrukte geloofsgenooten in het vaderland rond. Niet lang mogt hij dit ongehinderd doen. Misleid door zekeren Jan Janszoon Foklet, die zich als een ijverig Remonstrant had voorgedaan, werd hij, met Poppius, door dezen verraden en in Januarij 1623 te *Haarlem* in hechtenis genomen. Den 10 Mei werd hij tot eene eeuwige gevangenis gedoemd en kort hierop naar *Loevestein* vervoerd.

Wie den Loevesteinschen kerken bezocht heeft, zal gevoelen, in welken toestand Niëllius, met zijne zeven ambtgenooten, in dat sombere en akelige vertrek, dat hun was toegewezen, moest verkeerren. Wel had het harde vonnis ook voor den ingang daarvan het woord van Dante geschreven: Hier is alle hoop uitgebannen. Men achtte dan ook den dood van Poppius, die daar overleed, eene uitkomst en bevrijding voor den lijder. Tot 1631 smachtten de ongelukkigen in hunne gevangenis. Wel had het mededoogen van den bevelhebber de Bie deze eenigermate verzacht door hun te vergunnen om somwijlen op de wallen te wandelen, maar de blik, hier door hen in den omtrek geslagen, deed het verlangen naar vrijheid slechts te levendiger ontwaken. Weldra rijpte het besluit om eene poging ter ontvlugting te wagen. Onze Niëllius was hiertoe aanvaankelijk niet te bewegen. Hij achtte zich door zijn woord aan den bevelhebber verbonden, maar, toen men hem herinnerde alleen beloofd te hebben om niet te ontvlugten, wanneer er verlof werd gegeven om op de wallen te wandelen, liet ook hij zich overhalen. Men wil, dat, wat zij ondernamen, oogluikend werd toegelaten. Hoe dit zij, zij ontkwamen den 19 Julij 1631 en bevonden zich reeds den volgenden dag te *Rotterdam* onder de hoede van Episcopius. Hunne vrouwen en kinderen, die hen in de gevangenis vergezeld hadden, werden weldra geslaakt.

Niëllius genoot op nieuw het wel verdiende vertrouwen der broederschap. Toen deze den 15 October 1631 te *Rotterdam* besloot „om de kerken met hare eigen dienaars en de dienaars met hunne eigene kerken, zooveel mogelijk, te voorzien,” werd hij tot een der zeven daartoe gecommitteerden benoemd. Nog in dezelfde maand bediende hij de gemeente van *Amsterdam* in commissie en, ten volgenden

jare te *Utrecht* gehuwd zijnde, werd hij den 1 Maart 1632 aan *Amsterdam* als vast leeraar toegevoegd.

Thans waren voor Niëllius de stormen, die hem getroffen hadden, voorbij. Te *Amsterdam* genoot hij rust en aching. In 1637 zag hij zich mede gecommiteerd tot de visitatie der kerken en in 1643 werd hem de institutie der Remonstrantsche studenten opgedragen. In 1652 woonde hij de groote vergadering zijner broederschap bij, maar van dien tijd af wordt hij uit het oog verloren. Onzeker is het tijdstip van zijnen dood, maar zeker, dat aan zijne weduwe in 1659 het Loevesteinsche traktement van tweehonderd gulden werd geschonken.

De geleerde Dordrechtenaar, J. van Beverwijk, getuigt veel tot lof zijner geleerdheid, vroomheid en van zijnen ijver vernomen te hebben ¹⁾.

Zie overigens: Brandt op het register. Wagenaar, vad. hist., X, blz. 389, 447, XI, blz. 144, verv. J. Tideman, a. w., blz. 16, 17, 30, 31, 227, 232, 252, 253, 254, 312.

Jacobus Paschasius Nieulandt, te *St. Wijnoubergen* in *Vlaanderen* geboren, begaf zich omstreeks het midden der zestiende eeuw tot de Dominikaners en deed zijne geloften in het klooster dier orde te 's Gravenhage. Meest heeft hij zich bekend gemaakt door eene Nederduitsche vertaling van het latijnsche werk van Victor Uticensis: *historie van de Afrikaansche vervolgingen der Wandaalen*, welke in 1568 het licht zag. Zijn doel was de Roomschegezinden in *Holland* en *Vlaanderen* bij het nadeel, dat zij soms van de geuzen leden, te vertroosten.

Zie overigens: Oudheden van Delfland blz. 391. Paquot I. pag. 468.

Tjerk Nieuwenhuis, den 5 November 1708 te *Harlingen* geboren, oefende zich vier jaren lang in de wetenschappen aan de akademie te *Franeker*. Bestemd om bij de Doopsgezinden het leeraarsambt te bedienen en zich daartoe op eene grondige wijze wenshende voor te bereiden, begaf hij zich in 1731 naar *Amsterdam* om de godgeleerde lessen van den Remonstrantschen hoogleeraar Cattenburgh bij te wonen. Zoo gelukkig ontwikkelde zich hier zijn voortreffelijke aanleg, dat men hem, bij de ongesteldheid van

¹⁾ Epist. praest. et erud. vir. pag. 721.

Clericus, opdroeg sommige studenten in de logica te onderwijzen.

Intusschen waren de doopsgezinden te *Amsterdam* tot het besluit gekomen om eenen eigenen hoogleeraar ter opleiding hunner aanstaande predikanten te benoemen. De drie leeraars van de gemeente bij het *Lam* vestigden hunne aandacht op den jeugdigen Nieuwenhuis en bevolen hem voor die betrekking aan. Weldra trad men met hem in onderhandeling. Dien ten gevolge werd besloten hem tot hoogleeraar in de theologie en philosophie aan te stellen, wanneer hij, zich daartoe willende overgeven, tot de vereischte bekwaamheden gekomen en aangaande de gevoelens der leer met die van het *Lam* eenstemmig mogt zijn.

Nieuwenhuis bewilligde in deze voorwaarden en begaf zich, ter zijner verdere bekwaaming, op nieuw naar *Franeker*. Daar zette hij zijne wijsgeerige studien voort. In 1734 keerde hij, het doctoraat in de philosophie, na het verdedigen eener *dissertatio de innumerabilibus mundis*, verkregen hebbende, naar *Amsterdam* terug. Hier werd hij tot proponent bij de gemeente van het *Lam* bevorderd. Om zich nog meer te ontwikkelen, reisde hij nu naar *Engeland* en *Frankrijk*, waar hij den omgang met de geleerdste mannen van zijn tijdperk zocht.

In het vaderland wedergekeerd, aanvaardde hij het professoraat den 28 November 1735 met eene *Oratio de utilitate philosophiae in theologia et de praestantia religionis revelatae*. Den 1 December van dat jaar opende hij zijne lessen en de doopsgezinden mogten, gedurende eene reeks van vier en twintig jaren, de vruchten plukken van den ijver des waarlijk geleerden mans. Een aantal voortreffelijke leeraars werd in zijne school gekweekt. Hij mogt echter geen hoogen ouderdom bereiken. Hij overleed den 9 Augustus 1759.

Zie overigens: K. de Vries, lijkrede over het afsterven van T. Nieuwenhuis, Amst 1759. Ypey, kerk. gesch. der 18 E., IX blz. 183. D. J. van Lennep, memor. Athen. Amst. pag. 293, Blaupot ten Cate, geschied. der Doopsgez. in Holland enzv. II, blz. 97, 102, 129. S. Muller, gesch. van het onderw. in de theol. bij de Ned. Doopsg. blz. 33 verv.

Jan Nieuwenhuyzen, ofschoon zich op het gebied der godgeleerde wetenschappen minder bekend gemaakt hebbende, heeft aanspraak op eene eervolle melding onder die

Nederlandsche christen-leeraars, wier echt praktikale rigting voor tijdgenoot en nakomelingschap van onberekenbaar nut geweest is.

Uit doopsgezinde ouders den 4 Septemder 1724 te *Haarlem* geboren, werd hij oorspronkelijk voor den boekhandel bestemd. Zijne vroomheid en zijne helderheid van geest drongen zijne geloofsgenooten te *Haarlem* tot den wensch om hem als leeraar in hun midden te zien optreden. Vervolgens werd hij naar elders beroepen en vier en twintig jaren lang stichtte hij de doopsgezinde gemeente te *Middelharnis*, *Aardenburg* en *Monnikendam* door leer en voorbeeld. Wel mogt van hem getuigd worden, dat hij een prediker was der christelijke deugd. Naauwgezet voor zichzelf, rijk in levenswijsheid en met volhardenden ijver bezielde, paarde hij aan dat alles vurige liefde voor God en de menschen. Zijn onvermoeid streven was om deze gelukkig te maken en, ter bereiking van dat doel, hunnen geest te beschaven en hun hart te veredelen. Zijne verhandeling *over de voortreffelijkheid der wijsheid* getuigt van zijn helder hoofd, maar zijn geheel en langdurig leven van zijne onuitdoofbare zucht om zijnen naasten nuttig te wezen.

Wij behoeven het in deze bladen slechts aan te stippen, dat Nieuwenhuyzen zichzelf een' duurzame eerezuil gesticht heeft in de Maatschappij tot nut van 't algemeen. Zeker moest het zijn vaderlijk hart verblijden hierbij eenen even ijverigen, als kundigen medehelper te vinden in zijnen zoon, den geleerden, maar vroeg ontslapenen geneesheer Martinus Nieuwenhuyzen ¹⁾.

Jan Nieuwenhuyzen mogt zich er in verheugen, dat het kleine plantje, door hem gekweekt, nog vóór zijnen dood tot eenen statigen en vruchtbaren boom was opgegroeid. Hij overleed in den ouderdom van één en tachtig jaren, gelukkig echtgenoot van Gezina Wynalda, en gelukkig vader van drie kinderen geweest zijnde, eenen naam nalatende, die onder de weldoeners der menschheid niet het laatste behoord genoemd te worden.

Zie overigens: C. Wertz, redevoering ter gedachtenis van J. Nieuwenhuyzen. Blaupot ten Cate, geschied. der Doopsgez. in Holland, II. blz. 179 verv.

¹⁾ Zie over dezen: G. Brender à Brandis, lijkrede op M. N. Mr. M. C. van Hall, lijkreden op M. N. Bouman, geschied. der geld. Hooges. II. blz. 431.

Petrus Nieuwland aanvaardde, proponent zijnde, in 1748 het predikambt bij de hervormde gemeente te *Nieuwenhoorn* en *de Gooten*, van waar hij twee jaren later naar *Vlissingen* vertrok. Deze standplaats eerlang met *Haarlem* verwisseld hebbende, werd hij in 1757 naar 's *Gravenhage* beroepen. Hier bleef hij werkzaam tot 1794, wanneer hij zijn wel verdiend emeritaat verkreeg. Hij overleed den 30 September 1795.

Nieuwland was een man, die gaarne onderzocht en zijne krachten toewijdde aan het beantwoorden van meer of minder belangrijke vraagstukken, zoo uit het gebied der gewijde uitlegkunde, als uit dat der kerkelijke oudheid. Ontegenzeggelijk was hij een zeer geleerd man. Zijne *Lectiones exegeticae* en *Letter- en oudheidkundige verlustingen en uitlegkundige vermakelijkheden*, 7 deel. in 8°, hebben er het bewijs van aan de nakomelingschap overgebracht. Met regt wordt hem dan ook eene plaats toegekend onder de bijbeluitleggers der vorige eeuw.

Zie overigens: Ypey, gesch. der christ. kerk in de 18 E., VIII, blz. 446.

Nicolaas van Nieuwland of A Nova Terra, ook **Novoterranus**, was de eerste bisschop van *Haarlem*.

Geboren te *Egmond*, was hij spoedig in geestelijke waardigheden opgeklommen. Deken van St. Maria te *Utrecht* zijnde, was hij bisschop van *Hebron* en wijbisschop van *George van Egmond* geworden, als ook proost van *Haarlem*. Bij de oprigting der nieuwe zetels benoemde Philips II hem tot bisschop aldaar en den 26 Mei 1561 werd deze benoeming bij eene breve van paus Pius IV goedgekeurd. Nog in hetzelfde jaar nam hij bij volmagt bezit van zijn sticht en den 2 Februarij 1562 deed hij zijne persoonlijke intrede. Wel scheen het des nieuwen bisschops ernstig verlangen om veel, wat verkeerd was, te verbeteren, en werden werkelijk daartoe strekkende verordeningen door hem uitgegeven; maar hij werd hierin zoowel door de tegenwerking der geestelijken, als door de ongunst der tijden en zijne lichamelijke zwakheid belemmerd. Intusschen hield hij in 1564 eene synode, waarop belangrijke zaken werden behandeld. Zijne ongesteldheid nam echter zoo toe, dat men het sticht aan krachtiger handen wenschte toe te vertrouwen. In 1569 deed hij er dan ook plegtiglijk afstand van en bragt zijn overig

leven meest in *Zeeland* door, waar hij in Mei 1580 te *St. Maartensdijk* overleed.

Hij wordt een zeer geleerd man genoemd. Omtrent zijnen schriftelijken arbeid is ons echter alleen bekend, dat hij iets geschreven heeft omtrent de wijze, waarop de mis moet gehoord worden.

Zie overigens: *De Castillion, sacra Belgii chronologia*, pag. 485. Kerkelijke oudheden van Kennemerland, I D. blz. 92 verv. *Mijne Nederl. Kerkgesch.* vóór het vestigen der Hervorming, III D. blz. 265, 520.

Johannes Nieuveen of **Nivenius**, een Hollander van geboorte en in de helft der zestiende eeuw rector der oude school te *Amsterdam*, was wel geen theoloogant, maar heeft toch een werkje in latijnsche verzen geleverd, hetwelk ten opzichte van de geschiedenis der wederdoopers niet geheel van belang ontbloomt is. Het draagt den titel van: *Tumultus anabaptistarum in nobilissimo totius Hollandiae emporio Amstelodamensi nuper exorti descriptio*, Amst. 1552 in 4°. Het zag op nieuw in 1632 te *Antwerpen* het licht met den titel: *Tumultus anabaptisticus, seu larvae male lotae, paulo jam tersiores redditae a Corn. Giselberto Plempio*.

Zie overigens: Paquot I pag. 229 suiv.

Jan Hendrik Nieuwold, den 17 November 1739 te *Gerkesklooster* geboren, heeft het predikambt achtereenvolgend te *Heumen*, te *Oldenboorn* en sedert 1770 te *Wannega* bediend. Hij overleed den 30 Junij 1812 en een eenvoudig gedenk-teeken in de groote kerk te *Leeuwarden* vereert zijne nagedachtenis.

Nieuwold heeft zich geenen naam gemaakt onder de wetenschappelijke theologanten van zijn tijdperk, hoezeer hij een geleerd man was. Nogtans is hij in praktikale rigting, bijzonder voor het onderwijs der jeugd, bij uitnemendheid verdienstelijk geweest. Met hartelijke belangstelling en met vurigen ijver arbeidde hij aan de verbetering daarvan. Bijzonder heeft men aan hem de invoering der klankmethode ter vervanging der voormalige en voor de kinderen zoo vervellende spelwijze te danken. Bovendien werkte hij ijverig mede om de scholen te zuiveren van gebreken en achtte hij het niet beneden zich om in menig geschrift leerzaam tot de jeugd te spreken. Wij kennen van hem *Geschiedenis van de Godsdienst*, vermeerderd door *H. W. C. A. Visser*, 2 d. — *Het*

leven van Jezus voor de meergevorderde jeugd, 2 d., — *Spelend onderwijs* 4de dr., 4 stukjes, — en *nagelatene verhandelingen*, uitgegeven door *H. W. C. A. Visser*, 2 d., Amst. 1823.

Elbertus Noordbeek, van wien ons weinig meer is bekend geworden, dan dat hij in den aanvang der vorige eeuw predikant was bij de hervormde gemeente te *Workum* in *Friesland*, behoort tot de Coccejaansche schriftuitleggers van zijn tijdperk. Zijne *verklaring van den Propheet Maleachi* verscheen in 1716, en zijne *verklaring van den Propheet Jeremia* zag in twee quarto deelen het licht. Het is mij niet gebleken, of hij bloedverwant was van *Petrus Noordbeek*, die in 1748 van *Groningen* naar *Amsterdam* werd beroepen en van wien lijkredenen bestaan op zijne Amsterdamsche ambtgenooten *Samuel Coenraad de Bruine* en *Martinus Snethlage*.

Zie overigens: Ypey. geschied. der Chr. Kerk in de 18 E. VIII. blz. 402 verv.

Abraham Noordbergh is eerst Evangelisch Luthersch predikant te *Bodegraven* geweest, van waar hij in 1809 naar *Kuilenburg* vertrok, nog in hetzelfde jaar deze standplaats met *Weesp* verwisselende. Hier bleef hij werkzaam tot 1843, wanneer hij zijn emeritaat verkreeg. Hij overleed te *Kampen* in 1848.

Tot het bijzonder gebruik van de jeugd zijner gemeente heeft hij in 1819 eene *Schets voor het Catechetisch onderwijs* uitgegeven, alleen uit vragen bestaande, maar waarbij hij meestal de bijbelplaatsen aanwijst, waaruit de antwoorden kunnen verkregen worden. De schets behandelt eigenlijk het apostolisch geloof en geeft eindelijk een elftal vragen betrekkelijk de geschiedenis van het Christendom. Overigens verscheen van zijne hand: *De uitzigten op het toekomstend leven, vóór en na Jezus verschijning op aarde, naar den Bijbel*, Amst. 1829.

Aan den avond zijns levens vervaardigde Noordbergh eene belangrijke *geschiedenis van de Luthersche gemeente te Weesp*, welke na zijnen dood is opgenomen in het *Nieuw Archief voor kerkelijke geschiedenis van de hoogleeraren Kist en Royaards*, I D., blz. 129.

Zie overigens: Schultz Jacobi en Domela Nieuwenhuis, bijdragen I. blz. 68. II: blz. 175.

Nicolaas a Nova Terra. Zie: **Nieuwland**.

Gerardus Noviomagus. Zie: **Gerardus Geldenhauër**.

Over hem verdient ook nagelezen te worden *de voorrede van Mr. C. W. Vonck voor de Beschrijving der stad Doesburg* (Nijmeg. 1761) *van A. Huygen*, blz. 35 verv. en het werk zelf blz. 5. *Schoockius, de bon. eccles. et canon.* p. 456 sqq. *Biblioth. Brem. Cl. V. fasc. 11.* p. 318 sqq.

Radulphus de Noviomago, aldus naar zijne geboortestad *Nijmegen* genoemd, behoorde in de laatste helft der vijftiende eeuw tot het Dominikaner-klooster te *Keulen*. Hij heeft uitgegeven *B. Alberti Magni, Episcopi Ratisponensis, ordinis praedicatorum, legenda, in tres partes distributa*, *Colon.* in 4° zonder jaartal.

Zie overigens: Paquot II, p. 96.

Kornells Nozeman is reeds vroeger door ons, bij het levensbericht van Petrus Hofstede ¹⁾, genoemd geworden. In 1741 tot proponent bij de Remonstrantsche broederschap bevorderd, aanvaardde hij de predikdienst in 1744 te *Alkmaar*, van waar hij vijf jaren later naar *Haarlem* vertrok. Van hier werd hij naar *Rotterdam* beroepen, waar hij den 30 Maart 1770 in dienst trad. Van drie vierde van deze werd hij in 1785 ontslagen; terwijl hij het overige vierde behield tot zijnen dood, die den 22 Julij 1786 plaats vond.

Ongetwijfeld stond hij bij zijn kerkgenootschap in hooge achting, want, had hij bij de groote vergadering van 1756 consideratien medegedeeld tot opbeuring van het seminarium en van de broederschap, welke men volgde, hij kwam ook in 1767 in aanmerking voor het professoraat.

Nozeman is echter meest bekend geworden door zijnen twist met Hofstede. Wij hebben er reeds vroeger gewag van gemaakt. Enkele bijzonderheden, zoowel het geschil in het algemeen, als den Remonstrantschen leeraar in het bijzonder betreffende, behooren te dezer plaatse nog vermeld te worden.

Wat het eerste betreft, heeft men, gelijk de hoogleeraar Ypey terecht aanmerkt ²⁾, Hofstede verkeerdelijk beschuldigd de stelling voor te staan, dat den heidenen de weg tot den hemel geheel gesloten was. Het blijkt uit zijne eigene woorden, dat deze meening niet de zijne was. Hij wenschte de

¹⁾ Zie boven blz. 121. \

²⁾ Ypey en Derm. III. aant. blz. 241. verv.

zaligheid der heidenen, maar hij ontkende, dat hunne deugd hun daarop regt gaf, wetende, dat uit de werken der wet geen vleesch zal geregtvaardigd worden voor God ¹⁾. Op dit punt was Nozeman het niet geheel oneens met den hoogleeraar. Ook hij hoopte de zaligheid der brave heidenen van Gods barmhartigheid, maar hierin verschildte hij van Hofstede, dat hij hunne deugd groot genoeg schatte om die bij het toekennen van zaligheid in acht te nemen ²⁾. De hoofdtwist van deze beide mannen was over de deugd of ondeugd van Socrates. Nozeman verdedigde de eerste: Hofstede noemde zijne goede daden en die der brave heidenen blinkende zonden. Het verschil gold de bepaling van deugd, maar beiden achtten Gods barmhartigheid ter zaligheid noodig. Zij, die aan den twist deelnamen, overdreven beider meening.

Evenwel werd zij van beide zijden met bittere hevigheid gevoerd. Zoowel Nozeman, als Hofstede vergaten de lessen van verdraagzaamheid, hun door het werk van Marmontel waaruit het geschil geboren was, gegeven. Wij hebben den titel van Nozeman's werk reeds genoemd, maar reeds vroeger had hij zich in de geschillen met Holtius en Comrie *over het examen van het ontwerp van tolerantie* ³⁾ ingelaten en in zijn nader betoog tegen Holtius, in 1756 verschenen, beweerd, dat 's lands regering aan het Remonstrantsche kerkgenootschap vrijheid van openhare godsdienstoefening vergund had. Tegen deze meening trok thans Hofstede te velde, den Remonstrantschen leeraar uitdagende zijne bewering uit de geschiedenis en uit de bestaande plakaten te bewijzen. Dit was dezen uit den aard der zaak onmogelijk, maar nu ook achtten zich vele Remonstranten door Hofstede beledigd. Hun predikant te *Leiden*, Pieter van den Bosch, en de Haagsche bouwmeester Cornelis Redelijkheid namen de partij van Nozeman en van de Remonstranten op, en bejegenden Hofstede op scherpen toon. Maar nu ook ging het oorspronkelijke des geschils allengs verloren en werd het op

¹⁾ Hofstede, Belisarius van Marmontel beoordeeld blz. 250, 284, 285. Beoordeeling van den Belisarius verdedigd blz. 294.

²⁾ Nozeman, Socrates eere gehandhaafd, I, blz. 134, 155.

³⁾ Zie boven blz. 131 verv.

een ander en ruimer veld overgebracht, waar het niet door Nozeman, maar door anderen werd voortgezet.

Zie overigens: Ypey, gesch. der Chr. Kerk in de 18 E., III, blz. 169 verv. VII. blz. 163 verv. Ypey en Derm. III. blz. 539 verv. en de aant. J. Tideman a. w. blz. 55, 236, 243, 373.

Izaak van Nuijsenburg zag te *Rotterdam* op den 10 Januarij 1738 het eerste levenslicht. Zijne studien te *Leiden* volbragt hebbende en proponent geworden zijnde, aanvaardde hij het predikambt bij de hervormde gemeente te *Yzendoorn*, van waar hij in 1765 naar *Buren* vertrok. Hier bleef hij werkzaam tot 1771, wanneer hij het beroep naar *Geertruidenberg* aannam. Slechts vier jaren mogt deze gemeente, waar zijn naam, na zulk een lang tijdsverloop, niet vergeten is, de vruchten van zijnen arbeid plukken. Hij overleed, door velen betreurd, in de kracht des levens den 6 Augustus 1775.

Had Nuijsenburg reeds vroeger blijken gegeven van zijne zucht voor de poëzie, te *Geertruidenberg* vond hij, wat die aanmoedigde en ontwikkelde. Jonkvrouwe de Lannoij en de kostschoolhouder Simon van der Waal wedijverden met hem. Als iets zeldzaams mag vermeld worden, dat dit dichterlijk drietal gelijktijdig voor het bezingen van het *tweede eeuwgetijde der Leidsche hoogeschool* bekroond werd. Nuijsenburg behoort wel niet tot onze voorname dichters, maar verdient toch niet gerangschikt te worden onder de minsten, die Feith en Bilderdijk in het laatste der vorige eeuw vóóraf gingen. Zijne *Nagelaten gedichten* hebben in 1778 het licht gezien.

Als theologant heeft hij zich, hoezeer een geleerd man, minder doen kennen. Nogtans bestaan er proeven zijner predikwijze, die hem als een gemoedelijk, hartelijk en ervaren kanselredenaar teekenen. Van hem hebben het licht gezien: *Nederlund door vreugde en droeffenisse tot Godt geroepen* en eene feestleerrede door hem uitgesproken bij het tweede eeuwgetijde van het overgaan van *Geertruidenberg* aan Prins Willem I. Hierbij is eene beschrijving van de stad gevoegd, die blijken geeft van zijnen aanleg voor historische studien.

Zie overigens: P. G. Witsen Geijsbeek, *Woordenb. der Nederd. dichters*, IV, bladz. 531, volg.

Jonkheer Willem van Zuylen van Nijeveld, vermoedelijk de vader van dien Willem van Zuylen van Nijeveld, die zich jegens de zaak der Nederlandsche vrijheid zoo verdienstelijk gemaakt heeft, behoort in deze bladen vermeld te worden, wel niet als theoloogant, maar om zijne berijming der Psalmen. Zij was de eerste Nederduitsche, die het licht zag, en werd door hem, zooals hij zich in zijne *Prologhe* uitdrukt, uitgegeven „om de lichtveerdighe ydele liedkens te verhoeden en die jonge juecht een oorsake te gheven, om in die plaetse van sotte vleesselicke liedekens wat goets te moghen singen, daer Godt doer gheeert en si doer ghesticht mogen worden, terwyle si bi den anderen waren, en die toehoorders uyt des duyvels stricken te behouden.”

Het is waarschijnlijk dat de berijming niet van hem zelve is, maar verzameld, vooral uit stukken der rederijkers. Hij zelf getuigt dan ook, dat zij *met groote neerstichheit vergadert waren*. Zij verschenen, met keizerlijk privilegie, gedagteekend te *Brussel* den 15 September 1539, onder den titel: *Souterliedekens te Hantwerpen bij Simon Cock op de Lombaerde veste*. Eene tweede uitgave zag den 12 Junij 1540 bij denzelfden drukker het licht, met den titel: *Souterliedekens, ghemaect ter eeren Godts, op alle die Psalmen van David; tot stichtinghe ende een geestelycke vermakinghe van alle Christen menschen*. Tusschen 1558 en 1566 verschenen er vijf drukken. Nogmaals werden zij uitgegeven in 1584, 1590, 1598, 1604 en 1613. De berijmingen der zoogenaamde lofzangen enz. zijn er aan toegewijd.

Blijkt het uit de menigvuldige uitgaven, dat zij met welgevallen ontvangen zijn, men vermoedt tevens, dat zij bij onze eerste geloofsgenooten, zoo hier te lande als in *Engeland*, tot kerkelijk gebruik hebben gediend en eerst door de Psalmen van Dathenus zijn verdrongen. Dit wordt waarschijnlijk, omdat zij, nadat deze opgang hadden gemaakt, minder begeerd werden. Zij zijn ook op muziek gebragt door Gherardus Mes en met zangnooten uitgegeven bij Thielerman Susato te *Antwerpen*. Voor het minst konden zij met de berijming van Dathenus wedijveren.

Zie overigens: Ypey en Dermout. I. blz. 543 en de aantEEK.

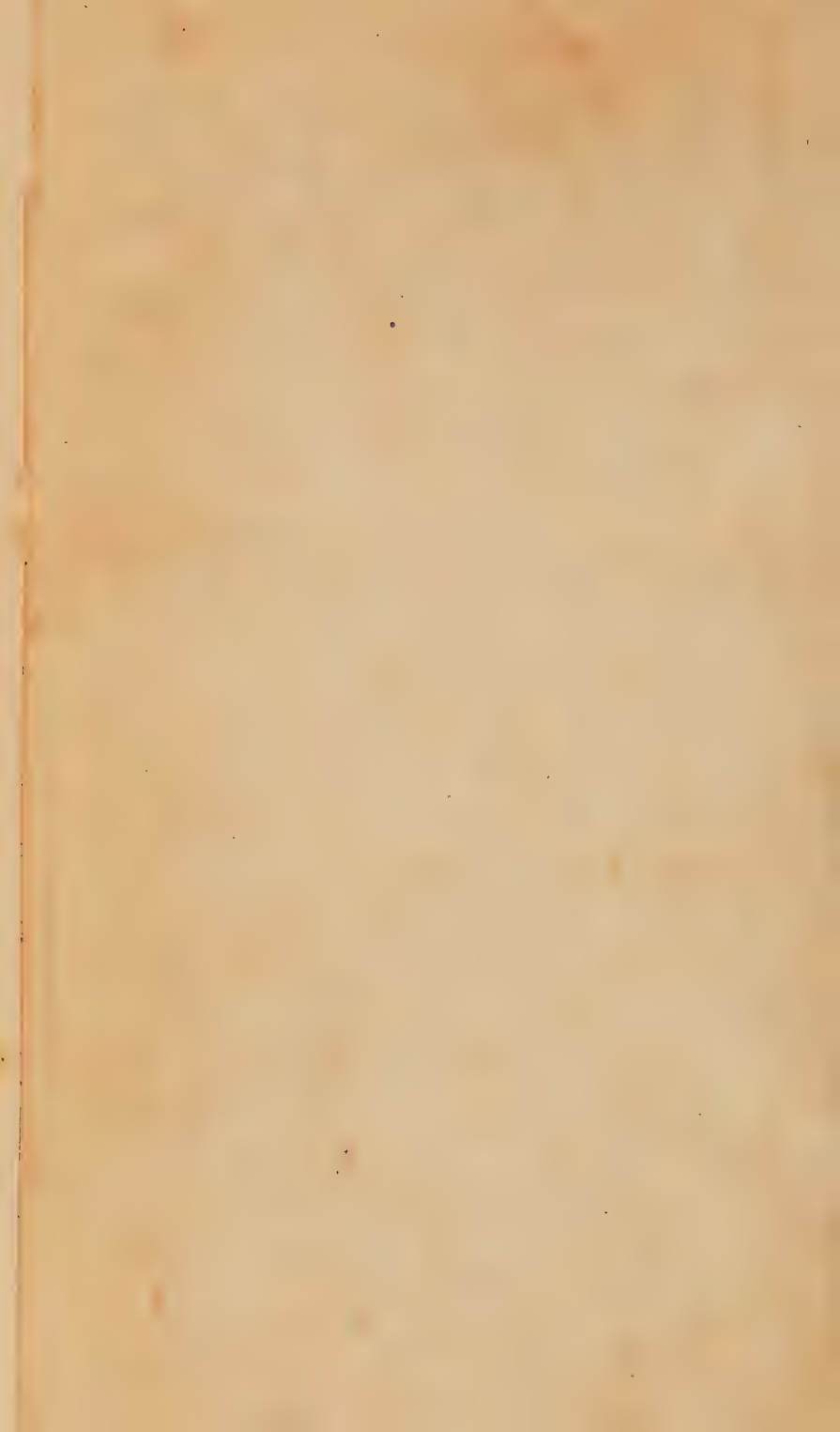
Jacobus Nyloë, die in het begin der vorige eeuw pre-

dikant te *Assen* was, behoorde tot de Coccejaansche schrift-
uitleggers. Van zijne verklaringswijze zijn proeven bewaard
in zijne *Uitgezochte Bijbelstoffen*, 1707, — *Schriftuurlijke*
aanmerkingen, 1709, — *Schriftuurlijke redevoeringen*, 1711.

Zie overigens: Ypey, gesch. der Chr. Kerk in de 18^e E. VIII. blz. 403.

Gerard van Nijmegen. Zie: **Geldenhauër.**

EINDE VAN HET TWEEDE DEEL.

GTU LIBRARY

3 2400 00639 6620

